Sayı/Number 71 Kasım/ November 2025 ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

PAMUKKALE UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES INSTITUTE

ISSN 1308-2922 E-ISNN 2147-6985

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

PAMUKKALE UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES INSTITUTE

Sayı/Number 71 **Kasım/November2025**

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Adına
Doç. Dr. İbrahim BALIK

Baş Editör
Doç. Dr. Umut UYAR

Editör Yardımcıları
Doç. Dr. Eren ERGEN
Doç. Dr. Rauf BELGE

Uluslararası hakemli bilimsel bir dergi olan PAUSBED ilk olarak 2008 yılında yayımlanmıştır. 2017 yılından itibaren E-dergi olarak yayımlanmaktadır. PAUSBED 2021 yılından itibaren yılda altı kez (Ocak, Mart, Mayıs, Temmuz, Eylül ve Kasım) yayımlanmaktadır. Dergide yayımlanan çalışmalardan, kaynak gösterilmek şartıyla alıntı yapılabilir. Çalışmaların tüm sorumluluğu yazarına/yazarlarına aittir.

Sekreterya/Dizgi
Cansu EKİNCİ

DİZİNLENME
ULAKBİM TR DİZİN
MLA
EBSCO HOST
ASOS Index
Araştirmax Bilimsel Yayın İndeks
Türk Eğitim İndeks
SOBİAD, İSAM

Yazışma Adresi
Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kınıklı Yerleşkesi 20160
Kınıklı – DENİZLİ / TÜRKİYE
Tel. + 90 (258) 296 21 82
pausbed.pau.edu.tr

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Arif BİLGİN	Sakarya Üniversitesi, Türkiye Sakarya University, Turkiye
Prof. Dr. Aylin ÖZMAN	Türk Eğitim Derneği Üniversitesi,Türkiye Turkish Education Association University, Turkiye
Prof. Dr. Cihan ÇOBANOĞLU	Güney Florida Üniversitesi Sarasota-Manatee, ABD University of South Florida Sarasota-Manatee, USA
Prof. Dr. Doğan GÜRSOY	Washington Devlet Üniversitesi, ABD Washington State University, USA
Prof. Dr. Faye HAMMILL	Strathclyde Üniversitesi, İskoçya University of Strathclyde, Scotland
Prof. Dr. Francesco D'ANDRA	Salento üniversitesi, İtalya Univesity of Salento, Italy
Prof. Dr. Geri SMYTH	Strathclyde Üniversitesi, İskoçya University of Strathclyde, Scotland
Prof. Dr. Géza DÁVID	Eötvös LorándÜniversitesi (Elte),Macaristan Eötvös Loránd University (Elte), Hungary
Prof. Dr. Kadir PEKTAŞ	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye Istanbul Medeniyet University, Turkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL	Pamukkale Üniversitesi, Türkiye Pamukkale Univesity, Turkiye
Prof. Dr. Mithat ÜNER	Atılım Üniversitesi, Türkiye Atılım University, Turkiye
Prof. Dr. Nevin GÜNGÖR ERGAN	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye Hacettepe University, Turkiye
Prof. Dr. Orlin SABEV	Bulgar Bilimler Akademisi, Bulgaristan Bulgarian Academy of Science, Bulgaria
Prof. Dr. Sinan OLKUN	Ankara Üniversitesi, Türkiye Ankara University,Turkiye
Prof. Dr. Vincent LUIZZI	Teksas Devlet Üniversitesi, ABD Texas State University, USA
Prof. Dr. Yıldıray ÖZBEK	Akdeniz Üniversitesi, Türkiye Akdeniz University, Turkiye
Prof. Dr. Tevfik DALGIÇ	Texas Üniversitesi, ABD University of Texas at Dallas, USA
Prof. Dr. Tuğrul İNAL	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye Hacettepe University, Turkiye
Prof. Dr. Zbigniew BİALAS	Katowice Silesia Üniversitesi, Polonya University of Silesia in Katowice, Poland
Prof. Dr. Yunus BALCI	Pamukkale Üniversitesi, Türkiye Pamukkale Univesity, Turkiye

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ahmet DUMAN	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla
Prof. Dr. Asuman ALTAY	Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. A. Nazif ÇATIK	Ege Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. Cem KILIÇ	TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Bener GÜNGÖR	Atatürk Üniversitesi, Erzurum
Prof. Dr. Bülent GÜLOĞLU	İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Dilek ÇETİNDAŞ	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof. Dr. Hacer Simay KARAALP ORHAN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof.Dr. Hakan Mehmet KİRİŞ	Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta
Prof. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla
Prof. Dr. İlhan KÜÇÜKKAPLAN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof. Dr. Mehmet YAVUZ	Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon
Prof. Dr. Metin EKİCİ	Ege Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. Nurten SARICA	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof. Dr. Selim KARAHASANOĞLU	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Serkan GÜZEL	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof. Dr. Suat KOLUKIRIK	Akdeniz Üniversitesi, Antalya
Prof. Dr. Tamer AKSOY	İbn Haldun Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Yusuf KILIÇ	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Ahmet YILMAZ	Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas
Doç. Dr. Baysar TANİYAN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Derya KIRAÇ SABZEHZAR	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Duygu YOLCU KARADAM	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Elif BOZYİĞİT	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Eren ERGEN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Ferda Esin GÜLEL	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. F. Zeynep BİLGE	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul
Doç. Dr. Mustafa GÜLTEKİN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Ömer GÜLEÇ	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Rauf BELGE	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Rukiye KIZILTEPE	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Umut BEKCAN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Umut UYAR	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Coşkun KUMRU	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Erbil AKTUĞ	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Fatma ÜÇYILDIZ	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Hatice ÇOBAN KUMBALI	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Serap ALKAYA	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Tolgahan AYDINER	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Arş. Gör. Dr. İmren CERİT HELVA	Pamukkale Üniversitesi, Denizli

ALAN EDİTÖRLERİ/SECTION EDITORS

Prof. Dr. Dilek ÇETİNDAŞ
Prof. Dr. Hacer Simay KARAALP ORHAN
Prof. Dr. İlhan KÜÇÜKKAPLAN
Prof. Dr. Nurten SARICA
Prof. Dr. Serkan GÜZEL
Prof. Dr. Yusuf KILIÇ
Doç. Dr. Baysar TANİYAN
Doç. Dr. Derya KIRAÇ SABZEHZAR
Doç. Dr. Duygu YOLCU KARADAM
Doç. Dr. Elif BOZYİĞİT
Doç. Dr. Eren ERGEN
Doç. Dr. Ferda Esin GÜLEL
Doç. Dr. Mustafa GÜLTEKİN
Doç. Dr. Ömer GÜLEÇ
Doç. Dr. Rauf BELGE
Doç. Dr. Rukiye KIZILTEPE
Doç. Dr. Umut BEKCAN
Doç. Dr. Umut UYAR
Dr. Öğr. Üyesi Coşkun KUMRU
Dr. Öğr. Üyesi Erbil AKTUĞ
Dr. Öğr. Üyesi Fatma ÜÇYILDIZ
Dr. Öğr. Üyesi Hatice ÇOBAN KUMBALI
Dr. Öğr. Üyesi Serap ALKAYA
Dr. Öğr. Üyesi Tolgahan AYDINER
Arş. Gör. Dr. İmren CERİT HELVA

HAKEM KURULU/COMMITTEE OF REFEREES

Prof. Dr. Arda ARIKAN	Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşe PAMİR DİETRİCH	Ortadoğu Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşegül KOYUNCU OKCA	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Esma ÖZ KİRİŞ	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Fatma AÇIK	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Nurettin ÖZTÜRK	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Şeyma AY ARÇIN	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Vedat EKERGİL	Anadolu Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet KARAMAN	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç. Dr. Ayhan DEMİRCİ	Toros Üniversitesi
Doç. Dr. Burak ERYILMAZ	Amasya Üniversitesi
Doç. Dr. Burcu GÜNAY	Düzce Üniversitesi
Doç. Dr. Ekrem AKMAN	Mardin Artuklu Üniversitesi
Doç. Dr. Emine Bilgehan TÜRK	Giresun Üniversitesi
Doç. Dr. Fatma Şeyma BOYDAK	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Gonca KİŞMİR	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Gürçem ÖZAYTÜRK	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Hakan GÜLERCE	Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Hakan Tahiri MUTLU	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. İbrahim BOZKURT	Mersin Üniversitesi
Doç. Dr. İbrahim YEMEZ	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

HAKEM KURULU/COMMITTEE OF REFEREES

Doç. Dr. İrem ATASOY	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. İsmail DURAK	Düzce Üniversitesi
Doç. Dr. İsmail EFE	Kırıkkale Üniversitesi
Doç. Dr. Koray TOPTAŞ	Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Akif KORKMAZ	Giresun Üniversitesi
Doç. Dr. Metin MENEKŞE	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa KARAGEÇİ	Kafkas Üniversitesi
Doç. Dr. Nagihan DURUSOY ÖZTEPE	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Osman Kürşat ACAR	Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. Savaş MARAŞLI	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Aylin DİKMEN ÖZARSLAN	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül TURAN	İstanbul Kültür Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Burçak KIZILTAN IŞIK	Başkent Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi ÇELİK EKMEKÇİ	Pamukkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Edip AYGÜLER	Tarsus Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Emre ATİK	Pamukkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ertan ÜNLÜ	Ankara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Coşkun DAŞBACAK	Pamukkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Filiz KARAKALE	Dokuz Eylül Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hasan ALTIN	Gaziantep Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İlker İbrahim AVŞAR	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mine Nihan DOĞAN	İzmir Demokrasi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özge KILIÇARSLAN	Pamukkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Serap ÖZKAN	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Şafak HORZUM	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Öğr. Gör. Dr. HÜLYA TOKUÇ	Hacettepe Üniversitesi
Öğr. Gör. Dr. Melda GÖLEMEZLİ	Pamukkale Üniversitesi
Öğr. Gör. Dr. Yavuz ÇELİK	Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Dr. Aylin ALKAÇ	Boğaziçi Üniversitesi
Dr. Cansu DURSUN ÇİRCİ	Bağımsız Araştırmacı
Dr. Cihat KARSLI	Ege Üniversitesi
Dr. Tülin TUNÇ	Çankaya Üniversitesi
Uzm. Aslı YEŞİL	Mersin Üniversitesi

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Araştırma Makaleleri-*Research Articles*

Betül ÖZTOPRAK.....**1**
Arife Kalender'in Şiirlerinde Özdeşleyim İlişkisi Kurulan Tabiat Unsurları, Nesneler ve İnsanlar
Natural Elements, Objects and People With Which a Relationship of Identification İs Established in Arife Kalender's Poems

Betül TEZCAN.....**21**
1787 Tarihli Kefalet Defteri'nde Menlik Kazası
Menlik District in the Kefalet Register Dated 1787

Burcu ARISOY.....**47**
Evaluating the Wage Policies in Türkiye
Türkiye'de Ücret Politikalarının Değerlendirilmesi

Canan ARMAĞAN.....**65**
Döngüsel Ekonomiye Geçişte Tüketici Tutum ve Davranışlarının Analizi
Analysis of Consumer Attitudes and Behaviours in the Transition to Circular Economy

Emrah YILDIRIMÇAKAR.....**87**
Multilateral Strategic Competitions: Assessing China's BRI and India's IMEC
Çok Taraflı Stratejik Rekabetler: Çin'in BRI'si ve Hindistan'ın IMEC'inin Değerlendirilmesi

Emre Kadir ÖZEKENCİ.....**101**
A Hybrid SPC-MARA Decision Model for Assessing the Supply Chain Performance of European Countries
Avrupa Ülkelerinin Tedarik Zinciri Performansını Değerlendirmek için Hibrit SPC-MARA Karar Modeli

Emre SEVİNÇ.....**121**
Pers Rölyeflerinde Saka (İskit) Bireylerinin Saç, Sakal, Bıyık Tasarımı
Hair, Beard and Mustache Design of Saka (Scythian) Individuals According to Persian Reliefs

Hasan CUŞA.....**131**
Anayurt Oteli'nde Grotesk Estetik ve Romantik Grotesk İmgeler
Grotesque Aesthetics and Romantic Grotesque Imagery in Anayurt Oteli

Hatice GENÇ.....**153**
Das Schweigen Der Grosselterngeneration - Die Spurensuche Der Enkelgeneration: Eine Analyse Von Zülfü Livanelis Roman Serenad
Büyük Ebeveyn Kuşağının Sessizliği ve Torun Kuşağının İz Sürme Çabaları: Zülfü Livaneli'nin Serenad Romanı Üzerine Bir Analiz

Hatice KAHRAMAN ADIYAMAN.....**177**
Çocukların Yeni Arka Bahçesi Youtube: Metalaşan Çocukluk Üzerine Bir İnceleme
Youtube, the New Backyard of Children: A Study on Commodification of Childhood

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Araştırma Makaleleri-*Research Articles*

Kübra KARAKÖZ.....**199**
Namtar: Salgın Hastalıkların Mitolojik Temsili
Namtar: Mythological Representation of Epidemics

Yusuf KAYA, Mehmet UTKU.....**217**
BİST Gıda Endeksi İşletmelerinin Sürdürülebilirlik Faaliyetlerinin Analizi
An Analysis of Sustainability Activities of BIST Food Index Companies

Muhammet OĞUR, Faruk EKEN, Ayşenaz PARLAK, Ömer Faruk TOKÖZ.....**237**
Kaybolmak Üzere Olan Bir Kültürel Miras: Tavas Akordeon Körüklü Çizmesi
A Cultural Heritage on the Verge of Extinction: The Tavas Bellows Boot

Mustafa Çağrı AYALP,Ayşe ALİCAN ŞEN.....**259**
Avrupa Birliği ve Türkiye'nin Gençlik Refahı Politikaları: Fırsatlar ve Riskler
Youth Welfare Policies of the European Union and Türkiye: Opportunities and Risks

Olena KOZAN.....**279**
A Corpus-Based Study on Humour: A Case of Contemporary Russian Young Adult Literature
Mizahın Derlem Temelli İncelenmesi: Çağdaş Rus Gençlik Edebiyatı Örneği

Orhan KABAY.....**301**
TBMM Zâbıt Ceridesine Göre Dönemin Kanunlarında Asâyiş ve Güvenlik (1920 – 1921)
Public Order and Security in the Laws of the Period According to the Minute Record of the Grand National Assembly of Türkiye (1920-1921)

Reyhan ÖZER TANİYAN.....**317**
***The Last White Man* of Hamid**
Hamid'in Son Beyaz Adamı

Sait BARDAKÇI, Abdullah ASLAN.....**325**
Örgüt İkliminin İş Tatmini Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi: Bir Kamu İktisadi Teşebbüsünde Uygulama
Examining the Effect of Organizational Climate on Job Satisfaction: Application in a Public Economic Enterprise

Büşra DİKEN ÇOLAK, Seray EVREN, Serkan ŞENGÜL.....**339**
Coğrafi İşaretli Ürünlerin Tanıtımında Dijital Pazarlama İletişiminin Kullanılması: Balıkesir Zeytinyağları Örneği
Digital Marketing Communication in the Promotion of Geographically Indicated Products: Balıkesir Olive Oil Case

Sevil GÖZÜBÜYÜK.....**355**
Denizli Cehennem Kapısına Yolculuk: Erken Modern Dönem Avrupalı Seyyahların Gözünden Plutonion
Journey to the Gate of Hell in Denizli: Plutonion Through the Eyes of Early Modern European Travelers

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Araştırma Makaleleri-*Research Articles*

Şerif BALDIRAN, Burak ERYILMAZ.....**377**
Yapay Zeka Araçlarının Seyahat Planlamada Kullanımı: Karşılaştırmalı Bir Analiz
Use of Artificial Intelligence Tools in Travel Planning: A Comparative Analysis

Tuba SUBAŞI ADIBELLİ.....**397**
Safevi Dönemi Minyatürlü Cilt Kapaklarının Tasvir Sanatı Açısından İncelenmesi
Examination of Safavid Period Miniature Skin Covers in Terms of Depiction Art

Tuğba BİLVEREN.....**417**
Özbekçede Bağlayıcı Unsur Olarak Kullanılan *Nahot/Nahotki* Yapısı
Nahot/Nahotki Structure Used as a Conjuction in Uzbek

Tuğçe SOYGÜL.....**427**
Religious Myth Criticism in Mythopoeic Fantasy Literature: Terry Pratchett' *Small Gods* (1992)
Mitopoeik Fantastik Edebiyatta Dinsel Mit Eleştirisi: Terry Pratchett'ın Küçük Tanrılar (1992) Romanı

Umut AYYILDIZ.....**447**
The Moderating Role of Individualism-Collectivism Cultural Dimension in the Effect of Emotional Labor on Emotional Exhaustion: A Study on Teachers
Duygusal Emeğin Duygusal Tükenmeye Etkisinde Bireycilik-Kolektivizm Kültür Boyutunun Düzenleyici Rolü: Öğretmenler Üzerine Bir Araştırma

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş:01.12.2024 **√Accepted/Kabul:**16.09.2025
DOI: https://doi.org/10.30794/pausbed.1594575
Research Article/Araştırma Makalesi

Öztoprak, B. (2025). "Arife Kalender'in Şiirlerinde Özdeşleyim İlişkisi Kurulan Tabiat Unsurları, Nesneler ve İnsanlar", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 71, 1-20.

ARİFE KALENDER'İN ŞİİRLERİNDE ÖZDEŞLEYİM İLİŞKİSİ KURULAN TABİAT UNSURLARI, NESNELER VE İNSANLAR

Betül ÖZTOPRAK*

Öz

1954 yılında Malatya'da dünyaya gelen Arife Kalender'in "Bir Düğün Havası" başlıklı ilk şiiri 1973 yılında yayımlanır. Köyde dünyaya gelip tabiatla iç içe büyüyen Kalender, şiirlerinde tabiat unsurlarına fazlasıyla yer vermektedir. Çoğu zaman duygularını tabiat unsurlarıyla kurmuş olduğu özdeşleyim ilişkisi aracılıyla dile getiren Kalender'in şiirlerinde, Einfühlung kuramının yansımaları yoğun bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Şair yani süje yaşamış olduğu duyguları, objeler aracılığıyla dile getirmekte bire bir özdeşleyim ilişkisi kurduğu tabiat unsurları, nesneler ve çevresinde gördüğü kişilerle bir olarak acılarını, hüznünü, mutluluğunu vb. ifade etmektedir. Çalışmanın amacı psikolojik temelli bir kuram olan Einfühlung (Özdeşleyim) kuramını Arife Kalender'in şiirleri bağlamında ele almak ve bire bir kurduğu özdeşleyim ilişkisi üzerinden şairin objelere yaklaşımını ve objeleri hangi duygularına aracı kıldığını ortaya koyabilmektir. Doküman analiz yönteminin kullanıldığı çalışmada, Arife Kalender'in çoğu zaman acıları, hüznü, ayrılığı, yalnızlığı, ölümü ifade etmek için özdeşleyime yöneldiği tespit edilmiş, şiirlerde ferdi sorunların yanında toplumsal sorunların da ağırlıklı olarak ele alındığı görülmüştür.

Anahtar kelimeler: *Arife Kalender, Einfühlung, Özdeşleyim, Empati.*

NATURAL ELEMENTS, OBJECTS AND PEOPLE WITH WHICH A RELATIONSHIP OF IDENTIFICATION IS ESTABLISHED IN ARIFE KALENDER'S POEMS

Abstract

Born in Malatya in 1954, Arife Kalender's first poem, titled "A Wedding Atmosphere", was published in 1973. Kalender, who was born in the village and grew intertwined with nature, also gives a lot of space to the elements of nature. The reflections of the Einfühlung theory appear intensely in the poems of Kalender, who often expresses her feelings through the relationship of identification she has established with the element of nature. The poet, that is, the subject, expresses the feelings she has experienced through objects. Most of the time, she expresses her pain, sadness and happiness through the natural elements, objects and the people she sees around her with a one-to-one identification relationship. The aim of the study is to discuss the Einfühlung (identity) theory, which is a psychological-based theory, in the context of Arife Kalender's poems and to be able to reveal the poet's approach to the objects and which emotions she makes the objects a tool for through the one-to-one identification relationship. In the study, in which the document analysis method was used, it was determined that Arife Kalender often turned to identification to express pain, sadness, separation, loneliness and death. In addition to individual problems, it has been seen that social problems are mainly discussed in the poems.

Keywords: *Arife Kalender, Einfühlung, İdentity, Empathy.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ÇANKIRI.
e-posta: betuloz@karatekin.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-0630-8239)

1.GİRİŞ

Arife Kalender Önel, 7 Ağustos 1954 yılında Malatya'da dünyaya gelir. İstanbul Üniversitesi Yabancı Diller Yüksekokulu Almanca bölümünü 1977 yılında bitirmesinin ardından Almanca öğretmeni olarak görev yapar. İlk şiiri 1973 yılında "Bir Düğün Havası" başlığıyla *Yansıma*'da yayınlanır. *Kıyı, Karşı, Varlık, Gösteri, Yaşasın Edebiyat* vb. dergilerde de şiirleri yer alır. 1995 yılında Behçet Aysan Şiir Ödülünü, 2004 yılında ise Orhan Murat Arıburnu Şiir Ödülünü hak eder. Çağdaş Alman Edebiyatından yapmış olduğu şiir çevirileri vardır (*Tanzimat'tan bugüne edebiyatçılar ansiklopedi*, 2010: 567). Arife Kalender lise son sınıfa kadar doğduğu şehir Malatya'da yaşar ve burada okur. Hayatını Malatya ve İstanbul olmak üzere iki şehir üzerinden değerlendiren Kalender, memleketinin yaşamında bıraktığı izler üzerinde de durur. Malatya'yı gelenekselin, tutuculuğun etkin olduğu bir yer olarak tanımlayan şair, Alevi-Bektaşi inancının içinde yaşamış olmasından dolayı biraz daha özgür olsa da küçük kentte yaşamanın sıkıntısını çeker. Tek başına sinemaya gidemeyen, yanında büyükleri olmadan çarşıya çıkamayan Kalender, yolların, meydanların, çarşıların erkeklere ait olduğundan bahseder. Doğduğu şehrin yaşam kurallarını çok iyi ezberleyen şair, İstanbul'a geldiğinde de bu etkilerden bir türlü kurtulamaz. Altmış yaşına yaklaşmış olduğu bir zamanda bile özellikle namusun evinin başköşesinde oturduğunu söyler. Çünkü şair, kadın namusunun ölümle yakınlığını küçük yaşta öğrenmiştir (Kalender, 2015: 163-164). Bunun için Kalender iki uç noktada olan Malatya ve İstanbul arasında gelgitler yaşar. Malatya geleneği İstanbul ise modern yaşamı içermektedir.

Arife Kalender İstanbul'a geldiğinde alışkın olduğu hayattan çok farklı bir yaşamla karşılaşır ve bu durumu şu sözleriyle ifade eder: "*Lise son sınıfta Fenerbahçe Lisesi'ne geldim. Bambaşka bir dünya burası. Saçları boyalı, mini etekli, makyajlı kızlar, okul çıkışında kapıda bekleyen sevgililer, kızlarının erkek arkadaşlarıyla gururlanan anneler, Bağdat Caddesi'nde fayton gezileri, şık giysilerle yürüyüşler…*" (Kalender, 2015:164) Çoğu arkadaşının ülkede olup bitenlerden haberinin olmadığını söyleyen Kalender'in memleketinde "namus" adı altında her yıl birçok kadın öldürülmektedir. Ayrıca İstanbul'da çiçekler dâhil her şeyin satılık olması da onu şaşırtır: "*Papatyanın fiyatı, bana İstanbul'da her şeyin satılık olduğunu öğretti. Kadınların, erkeklerin, çocukların, ağaçların, kuşların, denizin, balığın, havanın, suyun, kıyının, teknenin, evin, ocağın… Her şey satılıyor İstanbul'da!*" (URL 1)

Kadıköy'ün, şairin hayatında önemli bir yeri vardır. Kadıköy'de evlenen şair, burada anne olur. Kadıköy Ortaokulu'nda (Kenan Evren Lisesi) göreve başlar. Daha sonra Kadıköy Anadolu Lisesi'nde (Maarif Koleji) öğretmenlik mesleğine devam eder (Kalender, 2015: 123). Küçük yaştan itibaren edebiyata ilgisi olan ve çok okuyan Kalender öykü, roman ve çocuklar için eserler kaleme alsa da şiir onun için vazgeçilmezdir ve hayatının merkezi olmuştur.

Arife Kalender yazmaya şiirle başlamış ve şiir yazmadan çok önce şiirle tanışmıştır. Kalender, en büyük hazinesinin çocukluğu olduğunu ve çocukluğundan şiirlerine imgelerin, sözcüklerin, görüntülerin yansıdığını belirtir. Çocukluğunda acıyı, hüznü, kederi, sevinci, şaşkınlığı, sevgiyi bir arada yaşayan Kalender, yoksulluğu ve gurbeti de küçük yaşlarda öğrenir. Pir Sultan, Fuzûlî, Hataî, Nesîmî'nin deyişleriyle, sazla müzikle, şiirle doğar doğmaz tanışır. Ortaokulda şiir yazmaya başlayan şair (URL 1), Nilay Özer ile yaptığı söyleşide şiirlerinin ana kaynağı olarak çocukken babaannesinden dinlediği masalları, türküleri, ibadet ritüellerini, Hz. Ali'yi ve küçük yaşlardaki yaşanmışlıklarını gösterir (URL 2).

Arife Kalender, her gün en az iki saatini şiire ayırdığını, şiirsiz yavanlaştığını, şiirle ilgilenmeden geçen gününü günden saymadığını söyler (Kalender, 2015: 87). Kalender'in hayatı şiir ile iç içe olmuş, şiir için fazlasıyla zaman harcamış, emek vermiş ve anlatmadan duramayacağı, onu rahatsız eden ve mutlaka dile getirmek istediklerini şiir aracılığıyla ifade etmiş ve etmektedir.

Arife Kalender de Yahya Kemal, Ahmet Hamdi Tanpınar gibi şiirin tamamlanmasının zaman alacağını, görünüşte şiir bitmiş olsa da aslında üzerinde hâlâ çalışmak gerektiğini (çoğu şiiri için) düşünmektedir. Şaire göre kimi şiirler tek parça olarak doğar. Oluşum sürecini içeride tamamlar, düzeltmeye gereksinim duyulmaz. Kimi şiirler farklı temaları içerdiğinden, dallı budaklı hale gelebilir ve bu şiirlerin yükü diğerlerine göre ağırdır. Bir şiirin yaşayıp yaşamayacağına ise zaman karar verir. Kimi şiirleri günler aylar içerisinde tamamlanırken kimisi ise ilk anda ölü doğar (Kalender, 2015: 48-49).

Bugüne kadar şiirin birçok tanımı yapılmış fakat genelgeçer bir ifade bulunamamıştır. Arife Kalender de kendi penceresinden şiiri şu sözleriyle tanımlar:

> *Dünyayı şiir döndürür. Şiir güneşin arkadaşıdır; ısıtır ve ışıtır. Şiirin olmadığı yerde soğuk ve karanlık başlar. Savaşlar şiirin eksilmesinden, azalmasından doğar. Şiir, yalnızca insanoğlunun değil; tüm evrenin dostu ve koruyucusudur. Aşk şiirin ikizidir, birisi olmazsa öteki yaşayamaz. Şiir, ölümü anlatsa da ölümü kovar. Şiir, ateşten ve topraktan doğar, sonra katılaşır ve yazıt olarak zamanlara ışık tutar. Şiir, insanı insana taşıyandır. Şiirin yükü insandır, doğadır, yaşamdır. İnsandan gelip insana giderken yaşamı değiştirme gücüne erişir. Şiir değirmenin taşıdır, zaman da su. Taş döndükçe yaşamdaki tüm sırlar yüreklere, gözlere savrulur… Şiir=Her zamanda her şey. Şiir insanlığın şansıdır* (Kalender, 2015: 190).

Şiiri iyiliğin kaynağı, insanlığın şansı, evrenin dostu ve koruyucusu olarak gören Arife Kalender, kendi şiirlerini değerlendirdiğinde şiirinin temel ögesinin kadınlar, çocuklar başta olmak üzere insan olduğunu söyler. Doğa şiirinin destekçisi olarak arka fondadır. Bireyden topluma, oradan ülkeye, sonra dünyaya ve evrensel insana varır. Suça yakın, kirli ve başkaldıran kadınları ve erkekleri seçer. Şiirlerinde aşk sorgulamaları çoğunluktadır. Ölüm sıklıkla kullandığı imgedir. Şiirlerinde zaman unsurları yer alır (gün, mevsim, tarih gibi). Sözcük dağarcığı oldukça fazladır. Öğrendiği eski, yeni birçok sözcüğü kullanır. Şiirlerinin bir iletisi vardır. Dilin tüm olanaklarından yararlanır. Bağlaçları kullanır. Tekrara yer verir. Sözcükleri birçok anlamda kullanır (Kalender, 2015: 208-209). Türkiye'de yaşanan her şey şiirinde yer alır (Kalender, 2011b: 423). Şair kendisini doğuyla batının, geleneksel olanla yeninin ortasında hisseder ve her ikisini de şiirlerinde kullanır. Şiirine güvendiğini ve disiplinli çalıştığını belirten Kalender, kadının olduğu yerde erotizm ve mistisizmin ortaya çıktığını, şiirlerinde de bu iki öğenin birlikte yer aldığını söyler (Kalender, 2015, 209-210). Kendi şiiri üzerine düşünen, şiir anlayışını ortaya koyarak şiirlerinde öne çıkan hususlar üzerinde duran Kalender, bir öğretmen, şiir çevirileri yapan ve şiir incelemelerinde bulunan bir araştırmacı gözüyle şiirlerini değerlendirir.

Arife Kalender Erich Fried (1921-1988), Albert Ehrenstein (1886-1950), Georg Trakl (1887-1914), Gerhard Hauptmann (1862-1946), Ulla Hahn (1945), Erich Kastner (1899-1974)'in yazmış oldukları şiirleri çevirmiştir (Kalender, 2005: 5). *Şiir Irmakları* başlıklı eserinde ise Ahmet Muhip Dıranas, Oktay Rıfat, Behçet Necatigil, İlhan Berk, Özdemir Asaf vd. şairlerin yazmış oldukları şiirlerin incelemeleri yer almaktadır. Böylece şair sadece Türk şiir geleneğine değil Alman edebiyatına da vakıf olmuştur. Kalender şiir incelemeleriyle birlikte şiir çevirilerinin de şiirlerine katkısının fazla olduğunu dile getirerek şöyle devam eder:

> *Bir şair olarak, şiir çevirilerimin ve incelemelerimin şiirime çok şey kattığını söylemeliyim. En azından bir şairin daha önce söylediğini, aynı şekilde söylemekten alıkoydu beni. Şiir renklerini, kokularını, tatlarını algıladım. Belki de bilinçaltı bir tepkiyle ölümün yokluğunu, şiirin varlığını gösterme istemiydi bu. Her birinin söylemi, biçimi sorgulatıp, düşündürdü beni. Bir bakıma zenginleştiğimi söylesem de bir yanım hala yoksul. Bu yolculuğa birlikte çıkamadığım daha birçok şair var. Ayrıca, yalnızca çağdaş şiirimizi, ulusal şiirimizi bilmek tanımak yeter mi?...* (Kalender, 2005: 2-3)

Yukarıda yer alan ifadelerinden anladığımıza göre Kalender, kendinden önce yazılmış şiirlere, şairlere değer veren, onlardan feyz alarak şiir yolculuğuna devam eden, bir birikimle ilerlemekle beraber taklitten uzak duran, farklı şiir anlayışlarına açık bir şairdir. Birçok şairde karşımıza çıktığı gibi Kalender de bir bakıma ölümün yokluğuna karşı şiirin varlığına sığınır. Günü geldiğinde fiziki olarak varlıkları son bulan şairler gibi Kalender de o an geldiğinde yazmış olduğu şiirleriyle (şiirleri okunmaya devam ettikçe) sonsuzluğa ulaşarak var olmaya devam edecektir.

Çalışmada Arife Kalender'in şiirleri Einfühlung kuramı bağlamında değerlendirilecektir. Almanca öğretmeni olarak Alman edebiyatına vakıf olan ve Çağdaş Alman Edebiyatından şiir çevirileri yapan Kalender'in Almanca kökenli bir kelime olan Einfühlung kuramından da etkilenmiş olması olağandır. Gerçi açıkça bu etkilenmeyi dile getiren bir ifadesiyle karşılaşmamış olsak da şiirlerini incelediğimizde özdeşleyim duygusunun yoğun bir şekilde şiirlerde yer aldığını gördük. Söz konusu incelemeye geçmeden önce Einfühlung kuramı hakkında kısaca bilgi vermek faydalı olacaktır.

Einfühlung kuramı hakkında önemli çalışmaları bulunan ve söz konusu kelimeyi Türkçeye özdeşleyim olarak çeviren İsmail Tunalı, Einfühlung'u şu sözleriyle tanımlar: "*Einfühlung almanca kelime anlamıyla bir şeyi içinden yaşama, bir şeyi içinden kavrama, onu içinden duyma demektir. Einfühlung bir duygudur, bir haz duygusudur. Genellikle duygu dediğimiz fenomen, insanın yalnız süje sferi ile ilgili olduğu halde, Einfühlung olayında objenin de zorunlu bir varlığı vardır.*" (Tunalı, 1975: 13) Yani Tunalı, özdeşleyimin gerçekleşebilmesi için kendi varlığımızın dışında bir objenin daha gerekli olduğunu söyler. Bu obje'de kendimizden haz duyduğumuzu ve o obje'ye bir değer yargısı vererek ona güzel dediğimizi dile getirir (Tunalı, 1979: 55). Benzer şekilde Bedia Akarsu da özdeşleyimin bir başka nesnede kendimizi duymak olduğunu söyler: *"İçten duyma. Kendi duygularını nesnelere aktarma; kendini bir başkasının tasarımlar dünyasının içine yerleştirme; kendini başka bir varlığın, örneğin bir manzaranın ya da sanat yapıtının içinde duyma. // Bu anlamda özdeşleyim, estetik yaşantının temel öğesidir."* (Akarsu, 2015: 144) Nazan Göknil de *"'Einfühlung' aktı içinde, temaşa edenle edilen birleşir, sanat eserinde dile gelen hayat yaşanır. 'Einfühlung' psikolojik estetiğe göre, estetik hazzın temelidir*." (Göknil, 1945: 146) ifadelerini kullanır.

Ali İhsan Kolcu, okur merkezli kuramlar arasında yer alan ve Alman filozof Theodore Lipps (1851-1914) tarafından temel ilkeleri konulan Einfühlung'un (Özdeşleyim/Empaty) insanın nesnelerle özdeşleşme hadisesi olarak açıklandığını belirtir. İnsanlar gündelik hayatta karşılaştığı nesnelerin/durumların bazılarından etkilenirler. İçlerinde uyanan duyguları onlara yükleyerek onları güzel olarak görürler. Bu güzellik nesnede değil ona bu şekilde bakan insanın içindedir (Kolcu, 2010: 147). İnsan nesneleri kendi ruh haline göre niteleyerek bu nitelikleri ilk önce nesneye yükler ve daha sonra kendi yüklediği nitelikleri nesnede varmış gibi ona karşı empati duyar. Nesneye yüklediği kendi duygularını nesnede kavrayıp yaşamasıyla da özdeşleyim olayı gerçekleşir (Kolcu, 2010: 147). İsmail Tunalı, süje'nin bir objede kendini yaşaması ve onunla kurduğu bir ilginin gündelik dile de yansıdığını ifade ederek "*Coşkun bir deniz", "mağrur dağlar", "azgın bir sel", "ölü bir hava"* ifadelerinin insan süjesi ile nesneler arasında kurulmuş olan Einfühlung ilgisini gösterdiğini ifade eder. Deniz, dağ, sel, hava ifade edildiği gibi coşkun, mağrur, azgın, ölü sıfatlarına sahip olmasalar da bu sıfatlar insanın ruhsal durumunu ifade eden nitelikler olarak onlara yüklenmiş olur. Yani söz konusu objelerde insanlar kendi ruh hallerini yaşarlar (Tunalı, 1975: 13-14).

Wilhelm Worringer (1881-1965), Lipps'in teorisinin temel düşünceleri doğrultusunda özdeşleyim kavramının özelliklerini "*Estetik haz, bir (duyulur) obje'de kendi kendimizden duyduğumuz hazdır. Estetik olarak haz duymak demek, benim dışımda bulunan duyulur bir obje'de kendimden haz duymam, kendimi onda yaşamam demektir*." (Worringer, 1985: 13) sözleriyle ifade eder. Worringer bu ifadenin özdeşleyim süreci içerisinde, kendimizde var olan genel bir etkinlik isteminin onayını ifade ettiğini belirtir. Söz konusu etkin olma ihtiyacının ise özümüzün ana ihtiyacı olduğunu, etkinlik istemini bir başka obje'de yaşamakla o obje'de var olup bireysel varlığımızdan kurtulduğumuzu, kendi kendimizden vazgeçtiğimizi söyler (Worringer, 1985: 31-32).

Beşir Ayvazoğlu da benzer şekilde objenin kişiliksiz olduğundan, kendi duygularımızı objeye yüklediğimiz için onları güzel, muhteşem ya da olumsuz olarak gördüğümüzden bahseder. Burada önemli olan nesne değil süje'nin davranışıdır. Ayvazoğlu, *"Süje'nin rolünü mutlaklaştırarak estetiği psikolojinin bir dalı haline getiren einfühlung görüşü, sanat eserini bütün yönleriyle açıklayacak bir güce sahip olmamakla beraber, daha önce süjenin rolünü hiç hesaba katmayan anlayışların eksik taraflarını göstererek estetiğin alanını genişletmiştir, bunda şüphe yok"* (Ayvazoğlu, 2023: 55) ifadelerini kullanarak einfühlung görüşünün psikolojik estetiğe olan katkılarını belirtir.

Nejat Bozkurt Kant'a (1724-1804) göre estetiğin, "*genellikle insanda bir şeyin güzel olduğu duygusunu neyin uyandırdığını belirlemeye çalışan felsefi bir teori*" olduğunu söyler (Bozkurt, 1995: 37). "*18. yy'da Kant'ın 19. yy'da Hegel'in* (1770-1831) *ve 20. yy'ın başlarında Croce'nin* (1866-1952) *katkılarıyla gelişen estetik kuramı*" (Bozkurt, 1995: 42), 20. yy'ın başlarında *"İtalya'da Benedetto Croce 'sezgi' kavramıyla, Almanya'da J. I. Volkelt* (1848-1930) *ve T. Lipps 'Einfühlung' (duyulur sezgi, özdeşleyim) kavramıyla, öte yandan Fransa'da Merleau-Ponty* (1908-1961) *'yargı öncesi bilgi' kavramıyla, farklı yollardan estetik deneyimin öznesi ile nesnesi arasında ayrıcalıklı bir iletişim ortamı belirlemeye çalışmışlardır.*" (Bozkurt, 1995: 43-44). Mustafa Atiker bugünkü estetik veya edebiyat kuramlarının ortaya çıkışını, modern felsefenin kurucusu olan Kant'ın görüşlerine itiraza ya da onaylamaya bağlar (Atiker, 2018: 38). Kant için güzelliğin, kavramsız ve çıkarsız bir bilgi olduğunu ifade eden Atiker, Kant'ın görüşüne karşı çıkan Alman Romantik Okulu ve bu okulun öncüsü olan Herder'in (1744-1803) Kant'ın doğa ve insan arasında var olduğunu söylediği uçurumun kapanabileceğini ya da bu sınırın kalkabileceğini iddia ettiklerini ifade eder (Atiker, 2018: 39-40). Atiker, bizde Einfühlung kuramından ilk söz edenlerin çoğu

zaman Kant'a ait olduğu bilinmeden onun düşüncelerini Fransız şair ve yazarlarının görüşleriymiş gibi aktarılarak tartışmaya çalıştıklarını belirtir. Buna örnek olarak da Hüseyin Rahmi Gürpınar ile Şahabeddin Süleyman ve gazeteci Hemedanizade Ali Naci arasında yaşanan edebiyat kavgasını gösterir (Atiker, 2018: 41). Atiker, Einfühlung'u ilk defa Türk Edebiyatında Hüseyin Rahmi tarafından tasavvuf-ı bediiye (estetik tasavvuf) kavramıyla karşılandığını daha sonra da Burhan Ümit Toprak'ın ifadesine yer vererek Einfühlung'u "Bediî Hulûl" diye tercüme ettiğini, ayrıntılandırmamış olsa da eserlerinde yer alan ifadelerden (hulul, temessül vb.) Ahmet Hamdi Tanpınar'ın da "Bediî Hulûl" kuramından haberdar olduğunu söyler (Atiker, 2018: 42). Suut Kemal Yetkin de Almanca bir kelime olan Einfühlung tabirini "bediî hülûl" olarak çevirebileceğimizi ve Einfühlung'un, "*haricî eşyada kendimizi kaybetmek, onlarla birleşmek, kaynaşmak fiili*" olduğunu ifade eder (Yetkin, 1938: 20). Turgay Anar ise, vahdet-i vücut anlayışında da Einfühlung'da olduğu gibi "hemhal" olma durumunun söz konusu olduğuna dikkat çekerek Vahdet-i Vücut anlayışının *"temelinde dinin yer alması ve insana nefsi terbiye eden çeşitli zikir ve ameliyelerle dünyadan uzaklaşarak Allah'a ulaşma yolunu gösteriyor olması"* (yla) Einfühlung'tan ayrıldığını belirtir (Anar, 2013: 33-34). Böylece Almanca kökenli bir kelime olan ve Almanca sözlükte "bizzat yaşayarak duymak" (URL 3) ifadesiyle açıklanan Einfühlung Türkçeye tasavvuf-ı bediiye, Bediî Hulûl, özdeşleyim, empati vb. farklı ifadelerle çevrilmiş, Einfühlung kuramı 20. yy'da Türk edebiyatına yansımıştır.

Görüldüğü gibi Alman düşünürler tarafından ifade edilmiş ve edebiyatımıza da yansımış olan Einfühlung kuramı, süjenin obje ile hemhal olma temeline dayanır. Süjenin estetik bir kaygıyla objeye yaklaşması, kendi duygularını objeye yüklemesi ve sonra da söz konusu duyguları objede yaşayarak onunla özdeşleşmesidir. Söz konusu kuram üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde süje obje arasında gerçekleşen Einfühlung ilişkisi Yahya Kemal'in, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın, Ziya Osman Saba'nın, Ahmet Haşim'in, Mehmet Akif Ersoy'un vd. şairlerin şiiri/şiirlerinde ele alınmış olmakla birlikte Arife Kalender'in şiirleri üzerine bu konuda bir çalışma yapılmadığı görülmüştür. Kalender'in birçok şiir kitabı bulunması ve ödüllere de layık görülmesine rağmen yüksek lisans tezleri[1] (Ören, 2024 - Cörüt, 2024) dışında hakkında yapılan kapsamlı bir araştırma yoktur. Arife Kalender'in şiirleri incelendiğinde Einfühlung duygusunun ağır bastığı görülmektedir. Sadece şiirlerinde değil gündelik hayatında da nesnelerle, canlı varlıklarla özdeşleşen Kalender'in *Günler-Yazılar* başlıklı anı kitabında söylemiş olduğu şu ifadeler konumuz açısından dikkat çekicidir:

> *Kafka'nın işkencesini uyguladım bedenime. 'Değişim'inden etkilenerek, kendimi uzun süre salonda yürüyen karafatma olarak gözledim. Yaşamın dışarıdaki şiddeti arttıkça, kabuğum kalınlaştı, kararda yaklarımın tüyleri, dev bir böcek oldum, kimseler öldürmesin diye. Dev bir böcek oldum. Yüzümde, sırtımda kabuğum… Dolaşırken odalarda ince bacakları, pembe teniyle simli iplere tutunarak gezinen, yukardan aşağıya, aşağıdan yana korkusuz ve kabuksuz dolaşan örümcek yavrusuna imrendim, yavru örümcek olmak istedim. Hem kimse aldırmıyor minik bedenindeki zehre, hem özgür dolaşıyor divandan pencereye. Şimdi bu halimle, kalkanımla kim görse beni elinde sopa, terlik: 'Anne yetiş kara bir böcek evin içinde!' Anında sırtımda beni yere serecek bir darbe…* (Kalender, 2015: 95)

Kalender yukarıda yer alan ifadelerinden önce hayatta yer alan zıtlıklardan (güzel-çirkin, iyi-kötü, haklı-haksız vb.) bahseder. Bu zıtlıkları da ilk önce sanatçıların görüp dile getirdiklerini ve bunun için de cezalandırıldıklarını belirttikten sonra Kafka'nın *Değişim* (*Dönüşüm*) isimli öyküsünden de etkilendiğini belirterek (Öyküde Gregor Samsa bir sabah böceğe dönüşür.) karafatma ve örümcek ile özdeşleyim ilişkisi kurar. Hayatın şiddetinden korunmak için kabuğu kalınlaşan karafatmanın ya da zehrini içinde barındıran örümceğin yaşama tutunma mücadelesi birinin onları fark edip öldürmesiyle son bulacaktır. Sanatçıların dile getirdikleri doğrultusunda "düzen dışına bırakılma" larını (Kalender, 2015: 95), karafatma ve örümcek ile özdeşleşerek dile getiren Kalender, böceklerin fark edildikleri anda tehlikeli görülmeleri ve yaşam haklarının onlardan alınmasıyla bu durumu ilişkilendirir. Kalender duygularını şiirlerinde de çoğu zaman özdeşleyim duygusuyla anlatmaktadır. Şiirlerinde kısmen özdeşleyim duygusuna sıklıkla yer verilse de tam bir özdeşleyim duygusu da birçok şiirinde yer almaktadır. Çalışmamızda tabiat, nesne ve insanlarla/kahramanlarla bire bir kurulan özdeşleyim üzerinde durulacak yer yer mısralar alıntılanarak doküman analiz yöntemiyle Einfühlung(özdeşleyim) duygusu incelenecektir.

[1] İlayda Ören tarafından hazırlanılan çalışmada Arife Kalender'in şiirleri dışında hikâyeleri ve romanı da incelenmiştir. Şiirleri, tema ve yapı bakımından ele alınmış fakat Einfühlung kuramı bağlamında değerlendirilmemiştir. Ceyda Ceren Cörüt ise tezinde, Arife Kalender'in şiir anlayışına yer vererek şiirlerini tematik, biçim, dil ve üslup açısından değerlendirmiş, Einfühlung kuramından "yalnızlık" teması adı altında kısaca söz etmiş fakat detaylı bir şekilde ele almamıştır.

2.TABİAT UNSURLARI İLE KURULAN ÖZDEŞLEYİM İLİŞKİSİ

Arife Kalender en fazla tabiata ait unsurlarla özdeşleyim içerisinde bulunur. Bu başlık altında değerlendirebileceğimiz nehir/göl/deniz, ova, bitki, çiçek, ağaç, deniz canlıları süje'nin bire bir özdeşleyim kurduğu objelerdir. Kalender söz konusu özdeşleyimi anlatırken şiirlerinde sıklıkla teşhis ve istiare sanatını kullanmış, tabiat unsurlarına kişileştirerek ya da benzetme ilgisi kurarak yer vermiştir. Turgay Anar, Einfühlung'da kullanılan teşbih ve istiare sanatları hakkında şu ifadeleri kullanır:

> *… Einfühlung, canlı varlıkların yanı sıra cansız varlıklarla kurulan psikolojik ilginin neticesinde de ortaya çıkabilmektedir. Cansız varlıklara bakıp onu canlılara ait özelliklerle nitelemek akla ister istemez 'teşhis' ve 'istiare' sanatlarını getirmektedir. Teşhis ve kapalı istiare sanatları, insanın canlılar haricindeki varlıkları anlamlandırabilmek amacıyla etkinliğini fazlasıyla hissettiğimiz ihtiyacın bir gereksinimidir. Einfühlung'da da bu sanatları kullanmak zorunda kalırız. Cansız varlıkları niteleme ve kavrama etkinliğini, içimizde duygusal bir ilgiyle kurarız. Doğayı ve sanat eserlerini insani özellikler vererek açıklamamız, onların üzerimizdeki tesirlerini dile getirmemizde de bu teori karşımıza çıkar* (Anar, 2013: 34).

Görüldüğü gibi Einfühlung hem canlı hem cansız varlıklarla kurulabilen psikolojik ilginin sonucunda ortaya çıkabiliyorken Arife Kalender'in şiirlerinde ağırlıklı olarak cansız varlıklarla kurulan özdeşleyim ilişkisini görmekteyiz. Kalender cansız varlıklara çoğu zaman canlılık vasfı izafe etmiş bu doğrultuda teşhis, intak, istiare sanatlarını şiirlerinde daha fazla kullanmıştır. Kalender sadece şiirlerinde değil *Günler-Yazılar* başlıklı eserinde karşımıza çıktığı gibi yaptığı yolculuklarını anlatırken gördüğü tabiatı da kişileştirerek anlatmıştır. Kalender İstanbul'dan Milas'a doğru yapmış olduğu otobüs yolculuğunda yeşillenen kavakların, söğütlerin arasından geçer. Tabiatta gördüğü otlar, çalılar keyifliyken ağaçlar hep birlikte halaya durmuşlardır:

> *Otlar kadar çalılar da keyifli. Bahçe ve yol kenarlarında; tüm dirençlerini yaprağa vermiş, inatla soluk alıyorlar. Dikenlerini saklı bir silah olarak gölgelerinde tutarken; diplerindeki yaban menekşelerinin kokusu buraya kadar geliyor. Gürgen, kestane, meşe, çınar hayıt, kavak, söğüt; hep birlikte yeşil bir halaya durmuşlar. Su, gövdelerinde davul çalarken; hava, esintisiyle dallarını okşuyor. Doğa ayağa kalkmış, doğa konuşuyor* (Kalender, 2015: 29).

Milas Günlüklerinin içerisinde yer alan bu ifadeler 19.04.2013 tarihinde kaleme alınmıştır. Baharın gelmesiyle tabiatın canlanmasını, yeniden hayat bulup yeşermesini bir kutlama havasıyla ifade eden Kalender'in şiirlerinde de söz konusu teşhis sanatını fazlasıyla görmekteyiz:

Yaşlı iskeleden bir vapur kalkar

Telâşlı otobüslerin

Arka camındaki yüz

Fulyalı yolların

Kar kokusuna el sallar (Kalender, 2011a: 75)

"Güneşe Çarpan Martılar" başlıklı şiire ait olan yukarıdaki mısralarda şair iskeleye yaşlılık sıfatı ekleyerek onun eskiliğini nitelemiş, telaşlı otobüsler derken de otobüsün değil İstanbul'da sürekli bir yere yetişmek için zamanla yarışan, koşuşan insanların telaşından hatta "*otobüs kalktı kalkıyor içimin gecikme telaşı*" (Kalender, 2011a: 76) mısralarında ifade edildiği gibi kendi telaşından söz etmiş, kendi duygu durumunu otobüse yüklemiştir.

"Gittiğin Gece" başlıklı şiirde ise şair bir ayrılığı anlatır. Sevgilinin gitmesiyle her şey anlamını yitirir. Ayrılık gecesinde yağan yağmur tıpkı özne gibi darmadağındır:

gittiğin gece yağmur yağıyordu

yağmıyor

her damla bir sertliğe çarparak

benim gibi

zerre zerre dağılıyordu (Kalender, 2011b: 388)

Ayrılık acısı yaşayan süje (özne), sevgilisiyle birlikteyken kendini güzel görür. Ondan ayrılmasıyla da içinde onun olduğu bir dünyayı yitirir. Onun için süje ayrılık gecesinde yağan yağmur ile özdeşleyim ilişkisi kurarak kendi duygu durumunu ona yükler. Yağmur yağmaz âdeta her damlası sertliğe çarparak zerre zerre dağılır. Dağılan, paramparça olan süjedir. Süje kendi duygularını objeye (yağmur) yüklemiş ve bu duyguyu onda yaşayarak yağmurun zerre zerre dağıldığını ifade etmiştir.

Görüldüğü gibi şair çevresinde gördüğü objelerle özdeşleyim ilişkisi kurarak duygularını ifade etmektedir. Adem Gürbüz'ün de dediği gibi, "*Einfühlung kuramı, şiir ile şair arasındaki bağı ortaya koyan, şiirin subjektif yönünü açığa çıkaran, eser ile müessir arasında ne tür bir ilgi olduğu üzerine yoğunlaşan*" (Gürbüz, 2020: 149) bir kuramdır. Kalender de objelerle özdeşleyim ilişkisi kurarak duygularını anlatır ve söz konusu durumu içeren birçok şiiri bulunmaktadır. Çalışmamızda asıl üzerinde duracağımız ise Kalender'in bire bir özdeşleyim kurarak nehirlerle, bitkilerle, ovalarla, çiçeklerle vb. hemhal olduğu şiirleridir.

Arife Kalender Malatya'nın Arguvan kazasının Ermişli köyünde dünyaya gelmiş, kadınların yaşamış olduğu sorunlara, sıkıntılara küçük yaşta şahit olmuş, gördüğü, duyduğu acıları şiirleri aracılığıyla dile getirmiştir. Kalender'in Fırat ve Dicle nehirlerinden bahsettiği birden fazla şiiri bulunmaktadır. Bahsi geçen nehirler doğa güzelliklerinden öte acıların tanığı bir tarih olarak karşımıza çıkmaktadır. "Fırat" (Kalender, 2011a: 41-43) başlıklı şiirinde süje; Fırat(obje) ile bire bir özdeşleşir. Nehirleri dolananın kendisi olduğunu söyleyen süje, çağlar boyunca düşlerinin göletlerde toplandığını ifade ederek kendisini, saçlarının kıyı gözlerinin sürgün Fırat'ın öz suyunda çimen olarak tanımlar ve şöyle devam eder:

Fırat'ım ben

Buz ve kar altında

Ne ateşler düştü kollarıma

Ne ateşler söndürdüm

Bir bilsen (Kalender, 2011a: 41)

Şair buz-kar ve ateş tezatlığına yer vererek Fırat'ın nice canlar aldığını vurgular. Fırat nice ateşleri yani ocakları söndürmüş, aileleri dağıtmıştır. İlerleyen mısralarda süje nice kollar taşıdığını, nice analarının bağrından koparılmış başları allı gelinleri, yiğit alınları aldığını söyler ve "*Ne tarihler girip çıktı yorganımın içinden*" (Kalender, 2011a: 42) mısraıyla söz konusu durumun tarih boyunca devam ettiğini, bu acıların dönemsel değil tarih boyunca süregeldiğini ifade eder. Ardından özne Aleviyim, Süryaniyim, Sünniyim, Arapkir'im, Ermeniyim diyerek kendini farklı mezheplerin yerine koyar ve hepsiyle özdeşleşerek onların kanının kendisinde yani Fırat'ta aktığını söyler. Daha sonra Fırat, Dicle ile konuşur. Fırat ile Dicle'nin birleştiği Şattülarap'da ölüler de birleşir ve onlar artık su değil içlerinde cansız bedenlerin uzuvlarını barındıran âdeta bir mezara dönüşürler:

Bir baktık Şattülarap

Onun ölüleri, benim ölülerim

Biz artık su değiliz ki

Durmadan çıkıyor tarihin

Koldan bacaktan

Gövdeleri (Kalender, 2011a: 43)

Şair *Yedi İklim Dört Mevsim Türkiye Destanı* isimli şiir kitabında yine aynı adla "Fırat" (Kalender, 2011b: 106-120) başlıklı şiire yer verir. Söz konusu şiirinde de şair Fırat'ı benzer şekilde acılar, ölümler ve yok olan ailelerle bir ele alır. Şiire;

Heyy, ….eyyyy heyyy, ey yyy

ben su değilim, eğil de bak

su değilim ben (Kalender, 2011b: 106) mısralarıyla başlayan Kalender, Fırat'ı bir su olarak görmez. Fırat bir tarihtir ve bu tarih intihar, cinayet, savaşlarla doludur. Fırat ile özdeşleyim kuran özne, nice aşklar ezberlediğini, nice ölümler gördüğünü kanı kumla kayayla temizleyip ceylanları, keklikleri emzirdiğini, eşkıyaları gizlediğini söyler:

derelerim haber toplar, çayla buluşur

Sürükleyip getirirler hayatı, suyuma karışırlar

Oralarda ne var, toy düğün sıkça savaşlar

Akıp gittim, sağır-duymaz değilim

Balçığım duruyor, dibimin toprağında

Çığlıklar, yığınlar dolusu beden, susmayan ağıt

Heyyy, eyyy, eyyyy, heyyy

Ben su değilim yalnızca

Tarihim ben (Kalender, 2011b: 106)

Fırat yani özne birçok hayatı barındırır içinde. Özne, toylara düğünlere şahit olsa da en çok gördüğü savaşlardır. Gördüklerine ve duyduklarına kayıtsız kalamayan özne, balçığında birçok cansız bedenleri, ağıtları saklar. Şiirin devamında Selçuklulardan bu yana insanların hayatta kalma savaşına yer verilir. İnsanlar zorlu iklim koşulları, yoksulluk, eşkıya baskınları, ağalarla beylerle mücadele edip tek olan kaybeder inancıyla birlik olup topluca toprağın üstünde kalabilmek için zalimin karşısında tek tek değil binlerle bir dururlar.

"Güneydoğu" (Kalender, 2011b: 122-176) başlıklı şiirde ise, Dicle ile Fırat'ın aşkından söz edilir. Birçok bakımdan birbirleriyle ilgili olan Fırat ve Dicle nehirlerinin bir arada ifade edildiklerinden söz eden Mehmet Ulucan, şiirlerde Dicle'nin dişil ve Fırat'ın eril olarak anılmalarına da yer vererek birçok şiirde Dicle ve Fırat'ın kardeş, arkadaş, sevgili, eş olarak yer aldıklarını söyler (Ulucan, 2020: 116-117). Kalender'in şiirinde de söz konusu nehirler sevgilidir. Güneydoğu'da yeşilin az sarının bol olduğundan ve çok sıcak olan topraklardan bahseden özne, Harran ovasında buğdayların, sarı başakların yattığını toprağın ise arzulu, sevişken ve doğurgan olduğundan söz eder. Toprağı dişil olarak gören Kalender, şiirine şu mısralarıyla devam eder:

Dicle'yi Fırat'la mı aldatır döşeğinde

ikisi de oğul mudur belinden doğan

onlarla bire beş kucağında ekinler

onlarla çömlek, testi, kitabeler (Kalender, 2011b: 167)

Döşeğinde Dicle'yi Fırat ile aldatan toprak bereketin, doğurganlığın simgesiyle bire beş ekin verir.

Fırat için şiirler yazan Kalender, Dicle'nin hikâyesini de kaleme alır. "Dicle" başlıklı şiirde (Kalender, 2011b: 177-189) Dicle ile özdeşleşen süje:

… Temiz suydum

temiz yüzümde

dağların tepeleri, kuşların gölgeleri (Kalender, 2011b: 177) ifadeleriyle aslında ilk zamanlar temiz bir su olduğunu fakat zamanla kirlendiğini söyler. Dağların tepesinde, kuşların gölgelerinde tertemiz bir su olan Dicle çağlar, ağlar, susar. Dicle'nin sularında bir anne, doğurur doğurmaz bebeğini boğar. Oysa ilk zamanlar daha kentler, toplar, tüfekler yokken öldürmek yasakken Dicle'nin yani süjenin suyu temizdir. Herkes bedeninde kendi tanrısını sorgularken Dicle'nin dalgaları rüzgârla cilveleşir. Baharda suları iğde çiçeği kokar, kıyılarında tilki saklanır, kurtlar su içer, kavakların ışıltısı göğsüne düşer. Bir dağın ayakları dibinde ay saatlerinde Dicle'nin suları kabarırken bir evde düğün ya da feryat figan varken Dicle zamanları dinler. Bu toprağın kadınlarını kendisine benzetir. Su gibi ırmak gibi değildir Dicle. Canı vardır. Gelip geçtiği yerlerde acıyı, kahrı sezer:

Dicle'yim

toprağına karıştım Fırat'ın

suyunu çaldım

öfkesini aşikar etti savaştı gürzle

kadınım, oyunlar hazırladı sususlarım

ne dinler duyar, ne sultanlar inanır

kadınım, şahitliği geçersiz insan

Dicle'yim, hayat suyla yaşar

Tanrıça, ilahe, ece (Kalender, 2011b: 179)

Dicle'nin kadınlığını/dişiliğini vurgulayan şair, toprağına ve suyuna karıştığı için Fırat'la savaştığını söyler. Kadının verdiği hayat mücadelesini şiirlerinde dile getiren Kalender, kadına "namus" adı altında kurulan baskılarla, dayatmalarla yaşatılan acılara, kadının toplumda yer edinemeyişine, susturuluşuna yer verir. Oysaki kadın, su kadar değerlidir. Yukarıda yer alan mısralarda da kadınların değer görmediği eski zamanlardan yola çıkılarak kadın, şahitliği geçersiz bir insan olarak tanımlanır:

Dicle'yim ben, su sanılır

yatağım belli, doğum yerim

sevişmelerim yasal

uysal aile kızıyım, tarih camlarında

köprüler gerdanımda inci mercan

susmalarımın bedeli zengin oğul, güçlü bey

ana sultan gibi geçtim ovalardan (Kalender, 2011b: 181)

Şiirin devamında Dicle'nin şahit olduğu olaylara, yaşadığı acılara yer verilir. Dicle açlığın, törenin, yoksulluğun da bir bedeli olarak tecavüz edilen çocukları, intihar eden gençleri görür. Sularında deli gelinleri, dölsüz oğlanları saklar. Dicle ve Fırat'ın yan yana durduğu kralların, krallıkların terk ettikleri ovalarda tarlalar çöle benzer. İki nehir su sanılsa da aslında tarihin şahitleridir. Ayı, güneşi damlada saklayarak hayatın içinden geçerler:

Dicle'yim ben kadın, kısrak

ikinci nehir, ikinci toprak ikinci

inci gibi büyüttüm sedefimde kimliğimi (Kalender, 2011b: 182)

"İkinci" ifadesini tekrir sanatıyla vurgulayan Kalender, kadının ataerkil toplumda erkekten sonra geldiğini hatta çoğu zaman da bir yer edinemediğini vurgular. Kadındır, köledir Dicle. İsmi geçersiz, ruhu sezilmez, tali

toprağın mazlumudur. İnsanlar, ona söyler düşlerini, ona ağlarlar. "*ağıtlar tabutudur*" Dicle. İnsanların yüzlerini o güldürür. Asi oğulu yatıştıran anadır aynı zamanda.

şimdi *huysuz, şimdi acı delirgini*

bilgi arsızı bir nineyim

Dicle'yim Dicle (Kalender, 2011b: 183)

Kalender, nehirleri göllerle karşılaştırarak göllerin nehirlere benzemediğinden ve sır tuttuğundan bahsettiği "Van Gölü" (Kalender, 2011b: 95-98) başlıklı şiirinde ise, Van Gölü ile özdeşleşerek sır tuttuğu acılarını detay vermeden anlatır. "*sustum* gördüklerimi, üstüne sular örttüm" (Kalender, 2011b: 95) mısraıyla şiire başlayan ve yine aynı mısrayı ileride tekrar ifade ederek vurgulayan özne gördükleri sonucunda döşeğinde çırpındığını, derinlerinde hıçkırık olduğunu söyler. Fırat ve Dicle'de karşımıza çıktığı gibi acılar son dönemlere ait değildir. Van Gölü de:

yosunlarım aralansa, ışısa dipte çamur

unuttum adlarını boyların, kavimlerin

hepsi insandı, tümü insan

tanrıyı ayrı adla andılar (Kalender, 2011b: 95) diyerek insanlığın eski zamanlarından bu yana acılar çektiklerini ve bu duruma da kendisinin şahit olduğunu söyler.

Su motifinin çoğunlukla yer aldığı şiirlerde su; nehir, göl olarak karşımıza çıktığı gibi okyanus, dere, çay bazen de bir yağmur olarak yer alır. "Yağmur Sandım Kendimi" (Kalender, 2018: 33-34) başlıklı şiirde özne, yağmur ile özdeşleyim kurarak böğürtlenin, şeker kamışının, turp ve pancarın vb. sarnıcından su çektiğini söyleyerek şöyle devam eder:

ona yağdım, sana yağdım

kendimi yağmur sandım

damlıyorum bir yaprağın ucundan

nem aldım, dünyaya düştüm

camlara vurdum parmak ucuyla

şehrin *gecesini uyardım* (Kalender, 2018: 33) yağmur ile özdeşleşen özne, nem alıp dünyaya düşer. Bir yaprağın ucundan damlar, camlara vurur ve uyuyan geceyi uyandırır. Yemek kokan mutfak, ölüm döşeğinde hasta, sarhoş olan adam, saçaklara gizlenmiş güvercinler… Özne rüzgârla yollardan koşarak topraktan geçer, su içindedir:

dere bendim, çaya döndüm, çağladım

içim dil alıyordu içinizin bağından (Kalender, 2018: 34) dereyken çaya dönüp çağlayan süje, birden sağanak halinde yağmaya başlar. Arife Kalender'in şiirlerinde görüldüğü gibi fazlasıyla su motifi yer almaktadır. Kendisi bu durumu şu sözleriyle ifade etmektedir:

> *Dünyaya ve insana baktığımda; yarısından fazlası derya, deniz… Şiirlerime baktığımda onlar da öyle. O halde ben sudan yapılmışım, deniz de olabilirim, nehir de… Meğer benim en büyük imgelerimden birisi 'deniz' imiş… Bunda 'deniz gerçeğinin' değişkenliği, renkliliği ve farklı objeler sunması kadar, benim suyun mavileştiği yerde kendimi özgür duyumsamanın, özgürlük isteminde denizi kaçış yeri olarak görmemin de payı olsa gerek…* (Kalender, 2015: 168-169)

En büyük imgesinin deniz olduğunu belirten ve denizi de özgürlük olarak gören Kalender'in nehir, göl, yağmur gibi duygu aktarımı yaptığı diğer bir tabiat unsuru da ovadır. "Gülün Gürültüsü" (Kalender, 2011b: 302-303)

başlıklı şiirde özne, gülün gürültüsüne uyandığını ve onlar uyurlarken mavileri az az çaldıklarını fakat birilerinin de getirip mavileri yerine koyacaklarını söyleyerek şöyle devam eder:

her rengin yurdu farklı

ben mavinin yurttaşıyım sorsalar

çocuk gülüşlerinden yapılmış ovaydım eskiden

şeklimi *unuttum nasılım şimdi* (Kalender, 2011b: 302)

Mavi renk huzuru, barışı, güveni, özgürlüğü, aklı simgeler (Batur, 2016: 281). Özne de kendini huzurun, güvenin, aklın yurdunda bir yurttaş olarak görür. Mavinin kendisinde özgürlüğü, yaşamın güzelliklerini çağrıştırdığını söyleyen Kalender, söz konusu şiirinde "yaşama ve özgürlüğe duyarsızlık gösteren uyku halinde olan insanlığımıza gönderme" yaptığını belirterek (Cörüt, 2024: 215) toplumsal bir eleştiride bulunur. Ovayla özdeşleyim kuran süje, eskiden çocuk gülüşlerinden yapılmış bir ova olduğunu da söyler. Çocuk ise masumiyetin, temiz olanın, mutluluğun simgesidir. Masumiyet, huzur, güven eskide kalmıştır artık. Süje bunların hasretini de çekmektedir:

bir celâli bekliyor içerimde

bazen erkek oluyorum ah! ekmek ne zor

aklım olsa ot olurdum göllerde saz

bir sincap bile cevizini koruyor

aşka güvendik, aşka güvendik

her gün iki kanat bırakırdı kapıya

adımın harflerinden kırmızılar sarkıyor

gülün gürültüsü bu (Kalender, 2011b: 303)

İçinde bir öfkenin, kızgınlığın yer aldığını belirten özne, kendini zaman zaman bir erkeğin yerine koyar. Erkek ve ekmek kelimelerini bir arada kullanarak geçim derdini ve bu uğurda verilen zorlu mücadeleleri ima eden özne, ot veya göllerde saz olmak ister. Böylece hayatın tüm yükünden kurtulabilecektir. Bir sincap bile cevizini koruyorken güven duygusu zedelenen özne "*aşka güvendik*" ifadesini vurgulayarak yaşadığı hayal kırıklığını dile getirir. Maviden kırmızıya geçiş yapan özne, adının harflerinden kırmızılar sarktığını söyler. Kırmızı ise aşkın, sevginin simgesi olduğu gibi nefreti, kızgınlığı, savaşı da içermektedir. Güven, huzur, mutluluk, barış yıllar içerisinde yerini nefrete, kızgınlığa, savaşa bırakmıştır.

Arife Kalender'in şiirlerini incelediğimizde çiçeklerin özellikle gülün şiirlerde sıklıkla kullanıldığını gördük. "Al Yeşil Kuşandığımsın" başlıklı şiirde olduğu gibi özne, her gün tan ağarırken çiçekçi kız gözlerini gözlerine takarak sümbülü, nevruzu, yedi rengi ardından da nazlı bir gülü kuşanır:

Alırım nazlı gül

Okşarım, kollarımda nenni

Bebemsin, kuşanırım seni

Ak güne yetiştirmek için (Kalender, 2011a: 55)

M. Fatih Andı, "*hayatı güzelleştirme yollarından en önemlilerinden birisi de çiçeklerdir*" (Andı, 2010: 87) der ve 17. yy'dan itibaren gülün yanına lale ve karanfil konulsa da güzellik tahtında bizde her zaman gülün oturduğunu söyler (Andı, 2010: 88). Kalender'in şiirlerinde de gül çok daha fazla yer almakla birlikte kırmızı gül ve karanfil aşk, kadın ve ölüm temalarıyla iç içedir. Söz konusu şiirde de özne, gülü nazlı olarak görür. Güzelliğin simgesi olarak karşımıza çıkan gül gibi ağaç da büyüklüğü, ululuğu simgeler. "Ağaç I" (Kalender, 2022: 18) başlıklı şiirinde Kalender kendisini bir ağacın yerine koyarak onunla özdeşleşir:

bahara çiçeklenen bir ağacım

kollarım yukarıya, ötesine evrenin

köklerim milyonlarca damar

atar kabuğumun altında

soysalar (Kalender, 2022: 18) diyen özne, kolları evrenin ötesine doğru yukarı uzanan, kabuğu altında milyonlarca damarı atan, baharda çiçeklenen bir ağaçtır. Gövdesi güz güneşinin yalan sıcağına aldanarak meyveye heveslenip yeniden dirilse de önünde karakış, kendini belli etmeyen bir ayaz vardır oysa ki.

bir ağacım dedim ya

kurumanın ölümden ne farkı var (Kalender, 2022: 18) mısralarıyla şiirine son veren Kalender, bir ağaç olduğunu tekrar edip vurgulayarak bir ağacın kurumasını ölümle eş tutar. Sonbaharın yalancı baharına kanıp çiçek açan ağaç kışın gelmesiyle yapraklarını döküp kuruyacak baharın gelmesiyle tekrar canlanacaktır.

"Ağaç II" (Kalender, 2022: 19-20) başlıklı şiirde ise, şair bire bir özdeşleyim kurmaz ama bir ağacın neler yaşadığını kendi penceresinden "Dün bir ağaçla konuştum" mısraını şiir boyunca tekrar ederek anlatır. Ağaçla konuşan özneye ağaç da kendi dilinden bir şeyler söyler ve ağacın yaprakları oynar. Ağacın dalları şamdan, boyu ise apartmana benzer:

kim fısıldadı kulağıma

korkuyorum yangından, testereden

dallarıma ölüm korkusu sakladılar (Kalender, 2022: 20) diyen ağaç, insanoğlunun kendilerine verdiği zarardan bahseder. Doğanın ve insanların yaşam kaynağıdır ağaç. Ağaç ya çıkan bir yangında kül olmaktan ya da testerenin hışmıyla dallarını kaybedip yara almaktan/ölmekten korkar. Şiirde daldan dala geçen kargalardan, dallarda ıslık çalan kuşlardan bahsedilse de ölüm teması daha ağır basmaktadır. İnsanoğlu gibi rüzgâr da ağaca zarar verir. Sonbahar geldiğinde rüzgâr, ağacın yapraklarını yere savurur. Özne ise "*dökülen yaprak değil, zamandı*" (Kalender, 2022: 20) imgesiyle dökülen bu yaprakları yaprak olarak değil zaman olarak görür ve ağaçların da güzü iyi tanıdığından bahseder.

Kalender'in bir objeyle özdeşleyim kurması için onda illâ güzellik duygusunun uyanması (estetik kaygı) şart değildir. Bazen bir kabak ile özdeşleşerek duygularını onun üzerinden de dile getirir. "İçsel Oyunlar-2" başlıklı şiirde olduğu gibi içsel oyunlara başvuran özne, ara sıra bir kabak olur ve antenini usulca tümseğe uzatır. Uzandığı yerden geriye döner ve yaprağındaki karıncayı okşayarak dünyanın ayaklarını arar. Korkuluğundan korkan öznenin çiçekleri kuşlara yem olur ve bitkice yaşama tutunma mücadelesi verir:

Kabak oluyorum ara sıra

dolayıp taşa çengelimi

bir adım daha ileriye çekerek bedenimi

yaşama hakkımı kullanıyorum bitkice (Kalender, 2011a: 195)

Tabiat unsurları içerisinde yer verebileceğimiz diğer bir unsur da deniz canlılarıdır. Denizi özgürlük olarak gören Kalender, deniz canlılarıyla da özdeşleşme ilişkisi kurmuş ve kendi yaşadığı duygular doğrultusunda onları ifade etmiştir. Örneğin; "İstiridye ve İnci" başlıklı şiirinde, inci ile özdeşleşerek incinin nasıl oluştuğunu anlatır. Özne yani süje, bir kum tanesidir. Kayaların dibinde kocaman bir midye durur. Özne suların aldatıcı akıntısına kapılır. Kum tanesi kendisine yaldızlı bir kabuk arar. İstiridyenin içine giren kum tanesini istiridye sedeflerle örter. Fakat daha sonra istiridye ağlara yakalanır:

yakalandım ağlara, zaman ele verdi beni

hüznümün beyazı satılıyordu

söz dilde gizli, inci konuşmaz

acemi sarraf kör bıçakla, sedefi tenimden kaldırıyordu

küçük diyor, değersiz kılıyor bedenimi (Kalender, 2011b: 26)

Kum tanesinin yani öznenin inciye dönüşmesiyle sonuçlanan macerada özne, kendisine yaldızlı bir kabuk ararken sonuç hiç ummadığı bir şekilde gerçekleşir. Kalender'in hayatta kalma mücadelesini dile getirdiği bir başka şiiri de "Kabuğunu Yiyen Istakoz" (Kalender, 2011b: 10-11) başlıklı şiiridir. Şair bu şiirini izlemiş olduğu "İstakozun Hayatı" adlı bir belgeselden etkilenerek kaleme alır (Kalender, 2015: 49). Şiirde ıstakozun kabuk değiştirerek yenilenme ve hayatta kalma mücadelesi anlatılır. Kabuğundan kurtulmaya çalışan ıstakozun duyargaları en savunmasız olduğu anda düşmanlarını kollar. Istakoz hızlı bir şekilde derisine su toplar. Attığı kabuğunu hızla tüketerek yeni doğmuş bir çocuk gibi olur. Yaralı bir salyangozu, yosunu sırtında taşıyan ıstakoz gün gelir bu kadar yükü taşıyamaz ve her şeyi kabukta bırakarak gider. Istakoz yaşlanınca kabuğun kolay atılmadığını bilir. Kabuğunu hemen onarsa da kabuğunu terk etmeyen kolunu onarması zordur onun için. Tıpkı ıstakoz gibi özne de kabuğunu değiştirmeye ve yenilenmeye ihtiyaç duyar. Bu durum şiirinin başında ve sonunda ifade edilen şu mısralarla dile getirilir:

özledim *odamı, nefret ediyorum evimden*

evim benim kabuğumdu (Kalender, 2011b: 10)

Mehmet Narlı, bir şiirde ev ve evin bölümlerinden, eşyalarından bahsediliyorsa o evin artık sadece özel bir mülkiyet olmadığından farklı birçok anlam alanlarını içerdiğinden söz eder. Söz konusu anlamlardan biri de evin artık "*yalnızlığı ve çaresizliği barındıran bir kabuk*" (Narlı, 2007: 67) olarak görülmesidir ki şiirde de söz konusu duygu yer almaktadır. Şiirde evini kabuğu olarak gören özne, evinden artık nefret ediyordur. Bu duygusunun ne kadar baskın olduğunu şiirinin sonunda bire bir aynı mısraları tekrar ederek vurgulamış olur. Özne yeni benler arar. Eğer yenilenmez yani kabuğunu değiştirmezse boğulacaktır. Tabii kabuğu değiştirmek aldığı her yaşta günden güne daha zor olmaktadır. Artık sırtına yüklediği yükleri de taşıyamaz olmuştur. Şair söz konusu şiirinde ıstakozun kabuğundan yola çıkarak eviyle bir benzerlik kurmuştur.

Alberto Eiguer *Evin Bilinçdışı* başlıklı eserinde taşınmayı; olumlu bir hareket, bir değişim, bir mutasyon süreci olarak görür. "*Pek çok hayvan türünün yaptığı gibi deri değiştirmediğimiz için ev değiştiriyoruz denilebilir mi?*" (Eiguer, 2018: 112) sorusuna cevap olarak doğanın bizlere büyümek için deri değiştirme imkânı vermediyse de kültürün ruhumuzu yenilememiz için taşınmayı sunduğunu söyler (Eiguer, 2018: 121). Yani deri/kabuk değiştirip yenilenemesek de taşınarak bir yenilenmenin, değişimin içerisine girmiş oluruz. Söz konusu şiirde de özne kabuk değiştirmek yani nefret ettiği evini değiştirmek ister. Tabii bu değişim kolay olmayacaktır. "*Taşınmak bir geride bırakma sınavıdır: nesneleri, duvarları, bir mahalleyi, komşuları, esnafı ardında bırakma*." (Eiguer, 2018: 115) Özne de bu sürecin sancılı olacağını bilmektedir:

her yenileniş galip olmaksa yaşamda

bir parça kalmıştır yenilgiden

kabuk kolay atılmıyor yaşlanınca (Kalender, 2011b: 11)

Yaş aldıkça alışkanlıklardan vazgeçmek daha zordur. Özellikle bekâr ve gençken "*taşınma 'biraz daha fazla özgürlük'* ile bağdaştırılır" (Eiguer, 2018: 119) yalnız ve özgür olma düşüncesi taşınmayı cazip hale getirir. İleriki yaşlarda tüm yaşanmışlıklar mekâna, eşyalara sinmişken anıları, alışkanlıkları arkada bırakıp gitmek kolay değildir. Söz konusu şiirde ev ile kurulan özdeşleyim ilişkisinde gördüğümüz gibi Kalender'in tabiat unsurları dışında nesnelerle kurduğu özdeşleyim de şiirlerde yer almaktadır.

3.NESNELER İLE KURULAN ÖZDEŞLEYİM İLİŞKİSİ

Şiirleri incelediğimizde bire bir özdeşleyim kurulan nesnelerin ev, gemi, deniz feneri, kapı/cehennem kapısı ve soba olduğunu görmekteyiz.

"Çatısı Akan Ev" başlıklı şiirde özne, çatısı akan bir ev (obje) olduğunu söyler. Huzursuzluğun, sıkıntıların, sorunların baskın olduğu şiirde özne kendisini ayrıca hesabı zayıf bir tüccar, iğnesi kayıp bir terzi olarak da görerek asıl sahip olması gereken niteliklerden, nesnelerden yoksun olduğunu belirtir:

Çatısı akan bir evim

gökler üstüme çöker, yağmur içime

hesabı zayıf tüccarım

iğnesi kayıp terzi (Kalender, 2014: 15)

Yoksulluğun, sıkıntıların ifadesi olan çatısı akan evde özne sorunlarına çare bulamaz. "*sel dindi, sakin akıyor su bende sürüyor uğultular*" (Kalender, 2014: 15) diyerek suyun sakinleştiğini fakat kendisinde hâlâ sıkıntıların (uğultuların) devam ettiğini söyleyerek çatısı akan bir ev olduğunu yineler. Evin odaları, küflü ve ıslaktır. Özne ise alt üst olmuş gündüzlerden sonra hasret çekmektedir. Yaşanan sorunların mekân üzerinden anlatıldığı bir diğer şiir ise "Evdeki Evler" (Kalender, 2022: 16-17) başlıklı şiirdir.

Şiirde özne, evlerin içinde yer alan evlerden (sandık) bahseder. Babaannenin aynalı sandığı vardır. Sandığın kocaman anahtarını babaanne kuşağında taşır. Sandıkta yemeniler, kefen bezi, eski yazı belgeler, öznenin dedesinden kalma çakı bulunur ve özne sandığı "*ev içinde evdi sandık*" (Kalender, 2022: 16) mısraıyla tanımlar. Odaları kişileştirerek anlatan özne, odaların filizlendiğini ve odaların da güzü olduğunu, daldan yaprakların ayrılarak gittiğini söyler. Böylece ayrılığı ifade eden özneye, kitaplar durmadan ömrünün çoğunun içeride kaldığını anlatır. Oysa özne "*Kapıyı kilitleyip çıktım*" mısraıyla başlayıp ve ileriki mısralarda tekrar ettiği bu ifadeyi sorgular. Şiirin sonunda:

sandım ki dışarıda kaldım

oysa açıyor tüm kapıları kilitler

Yoksa ev ben miyim? (Kalender, 2022: 17) diyerek aslında kapıyı kapatıp giden değil kapıları açan olduğunu, ömrünün çoğunu evde geçirdiğini söyleyerek kendisini bir ev olarak görür. Söz konusu şiirde süje kestaneyle de özdeşleyim kurar:

şimdi *bir kestane miyim soyulmuş*

Ne kadarını yanımda taşıyorum kabuğun

Dikenli uykularım, telaşlı bekleyişler (Kalender, 2022: 16)

Kestane dikenli bir kabuğa sahiptir. Kabuk çatlar ve içinde tohum yani kestane vardır. Özne de Tecahül-i Arif sanatıyla kestane olup olmadığını sorar. Tıpkı bir kestane gibi kabuğunu yanında taşıyan özne, kabuğun dikenini anımsatacak alışılmamış bağdaştırma olan "*dikenli uykuları*" arasında bir bağlantı kurar. Bu şiirinde de evi kabuğu olarak gören özne, kapıyı kilitleyip dışarıya çıktığında evin evde kalıp kendisinin dışarıda olduğunu söylemesine rağmen evin tüm izleri, lekeleri soluğuna sinmiştir. Onun için de dışarıya çıkan özne kabuğundan izleri de yanında taşır. Hayatın getirmiş olduğu sıkıntıları içeride bırakıp onlardan kurtulamayan özne, "Bulut Sonrası" (Kalender, 2018: 5-6) başlıklı şiirde de hayatın yükünü yüklenen bir gemi olarak karşımıza çıkar:

boğazın ortasına oturdum

yük gemisi gidiyor suları yara yara

benim de yüküm var, ben de gemiyim

taşırım hayatın yüklediği ne varsa (Kalender, 2018: 5) diyerek kendisinin bir yük gemisi olduğunu söyler. Gebe bir buluttan dünyaya düşüp kendisi olan özne, tıpkı yük taşıyan gemi gibi hayatın yükünü taşımaktadır. Öznenin sol yanı kara örtülerin çekildiği, yangın sıcağının kavurduğu, acıların yaşandığı Doğu iken sağ tarafında göğü delen binaların bulunduğu, yeşilin solup erguvanların kaygı duyduğu, çınarın küstüğü, kuşların canlılığını kaybettiği ve her gördüğünün gözünü kanattığı Batı vardır. İki yanı hüzün, acı, beton yığınları vb. olan öznenin aradığı kent ise İstanbul değildir ve özne arayış içindedir. Tıpkı "Sorguda" (Kalender, 2011b: 350-351) başlıklı şiirinde olduğu gibi.

bendim yasa

ve çocuklarının kanıyla yaşayan

yarasa

çok *şeydim*

hem hiçbir şey değildim

bir deniz feneriydim belki

fırtınalı kıyılarıma çarparken sular

dürüldüm içime katlandım

taşan bendim (Kalender, 2011b: 350)

Oğulları, kızları doysunlar diye tarlalarda ekinleri yeşertenin, doğurduğuna gardiyan, hâkim ve ecel olan ilahenin kendisi olduğunu söyleyen özne ilahe, yasa, yarasa gibi farklı özdeşleyim içinde olduğunu ama aynı zamanda hiçbir şey olmadığını dile getirerek belki de suların fırtınalı kıyılarına çarptığı bir deniz feneri olduğunu söyler.

Arife Kalender'in özdeşleyim kurduğu diğer bir obje de kapıdır. "Kapı" (Kalender, 2011b: 34) başlıklı şiirinde özne "*herkes kendini bir şey sanıyor bense bir kapı*" (Kalender, 2011b: 34) diyerek eşiğinde postal izleri, hırsızlar, dilenciler olan sevgiliden alınan öpücükleri barındıran, çift kilitli, tek kanatlı bir kapı olduğunu söyler. Belki kapı da değil kapıların tokmağıdır özne:

bir kapıyım sadece

çamdan*, çelikten, çitten*

demirden bile olsam aşk ezip geçer (Kalender, 2011b: 34)

Kapının hangi malzemeden olduğu önemli değildir. Önemli olan aşkın gücüdür. Aşk ağacı, çeliği, demiri bile ezip geçebilecektir. Söz konusu şiirinde aşkı yücelten, aşkın gücüne inanan şair, "Her Ayıp Yakınımdır" (Kalender, 2011b: 14-15) başlıklı şiirinde ise aşkın kirli olduğunu söylemektedir. Özne bu sefer kendisini cehennemin kapısı olarak niteler:

cehennemin kapısıyım içeri gir

tanı dehlizlerimi, sırlarımı arala

adımın duvarlarıyla örteceğim yüzünü

şerbetin *şirretinde bekleyen zebaniler*

seni sefil, seni sebil, zerre zerre

bedenimin korlarına atacak (Kalender, 2011b: 14-15)

Cehennem, zebani, kor kelimeleriyle tenasüp sanatını kullanan şair cehennemin kapısından öte günahkârların zebaniler tarafından içerisine atılan cehennemdir. Sevgili, biçimsiz olan sevdiğinin saçlarını, ellerini, ayaklarını düşlerinde güzelleştirerek aşka gerekçe kılmalıdır. Sonraki mısralarda "*serseriyim, her ayıp yakınımdır*" (Kalender,

2011b: 14) diyerek özne kendisini azat ettiğini söyler. Tüm kötülükler ortaya çıkmış ve ölüm belirmiştir. İhanet ilk zamanlarda uzaklarındayken içlerindeki ejder daha sonra çıkacaktır:

cehennemin kapısıyım içeri gir

çiz *suretimi, beni adlandır*

seni kendime karaladım

surların ötesindeyiz, cüzamın eşiğinde

temiz idik… Kirlendik, kirlidir aşk (Kalender, 2011b: 15) "*Cehennemin kapısıyım içeri gir*" mısraını son bendde de tekrar edip vurgulayan özne, aşkın insanları kirlettiğini, aşkın kirli olduğunu söyler. Kendisini bir cehennem kapısı olarak gören özne, sevgilinin bu kapıdan içeri girmesiyle onu ateşinde yakacak ve sevgili temiz olarak girdiği kapıdan kirlenmiş olarak çıkacaktır.

Gaston Bachelard (1884-1962), kapıyı şöyle tanımlar: "*Basit bir nesne, bir kapı; duraksama, yasak olana duyulan eğilim, arzu, güvenlik, misafirperverlik, saygı hayalleri uyandırdığında, bir ruhun dünyasındaki her şey nasıl da somutlaşıyor!*" (Bachelard, 2020: 268) Bachelard'ın da dediği gibi farklı duyguları çağrıştıran kapı şair için eşiğinde postal izlerini, hırsızları, dilencileri barındırdığı gibi sevgiliden alınan öpücükleri de barındırır ya da yasak olanın arzulanmasıyla atılan adımlarla temiz olanı kirleten bir nesnedir kapı.

"Katil Soba İtirafı" (Kalender, 2011a: 280-281) başlıklı şiirde ise şair, elde olmadan gerçekleşen bir ihaneti anlatır. Soba ile özdeşleşen öznenin kovasını kömürle doldurup tutuştururlar. Özne, fırtınadan korkar. Lodos, dumanı onun içine çevirdiğinde soba kendi zehrine dayanamaz ve damarı çatlar. Oysaki mutlu bir gecenin tanığıdır özne. Aile, onun ateşinde mısır patlatıp kestane soyar. Yer yatağında karı koca, kanepede bebek uyur. Fırtına bu mutluluğu bozana kadar:

beni sacdan, demirden soba yapan

demirdöküm işçisinin evindeyim

karardı gök, alabora bulutlar, öksürük

alev sustu, puslandı kömür, zehir bekletiyorum

ustam, ustam kalk, herkesi dışarı çıkar! (Kalender, 2011a: 281)

Soba telaş içinde ne kadar ustasına seslense de sesini duyuramaz. Ona şekil veren ustasına borcu vardır. Rüzgârla ne kadar savaşsa da fırtınaya yenilir soba. Zehirli duman içeriye dolar. Artık özne Yaradan'ına ihanet etmiş bir katildir:

yenildim fırtınaya, içim dışımda artık

yaradanıma ihanet ettim, lanetliyim

beni tutuklayın, eritin demir fırınlarında

yanıp yandırdım, okumam yok yazamam

bağırtılarımı yuttu kovamdaki dumanlar

katilim desem de beni tutuklamazlar (Kalender, 2011a: 281)

Arife Kalender tabiatla ve nesnelerle kurduğu özdeşleyim kadar olmasa da çevresinde gördüğü, tanıdığı ya da romanlardan/öykülerden etkilendiği kahramanlarla da özdeşleyim kurmaktadır.

4. İNSANLAR/KAHRAMANLAR İLE KURULAN ÖZDEŞLEYİM İLİŞKİSİ

Arife Kalender şiirlerinde hüzne, yalnızlığa, savaşa, insanlığın dramına yer vermiş, sadece toplumsal yaralarımıza değil dünyada yaşanan acılara da dikkat çekerek insanlarla kurduğu özdeşleyim ile aynı duyguları bire bir yaşamıştır. Yoldan geçen herhangi bir kadın veya erkekten topluma uzanan özdeşleyimin yanında roman/öykü kahramanlarıyla kurulan özdeşleyim de şiirlerde söz konusudur.

"İçsel Oyunlar – I" (Kalender, 2011a: 194) başlıklı şiirinde Kalender aşkı, acıyı, kahkahayı ödünç alarak başkalarıyla özdeşleyim kurar:

yoldan geçen kadın oluyorum

geçim-geçimsizlikte erkek

toplanıp toplum oluyorum

terime terinizden başka çaba

tenime teninizden başka diken batmıyor (Kalender, 2011a: 194)

Kalender, kadın erkekten yani bireyden yola çıkarak topluma bürünür. Kendini dergâhsız hisseden özne büründüklerinin dışında görünse de içleri içine sığmaz. Bu durumu da büründüğü kişilerin birçok sorunları olduğuyla ve öznenin hepsini yüklenemediğiyle yorumlamak sanırım yanlış olmayacaktır.

> *Bu şehrin tüm kadınları ikizimdir. Meyhanede şarkı söyleyen Anastasya, odalık Gülbahar, çilek reçeli yapan Hatçe, düşükten ölen Asiye, tecavüzcüsünü bıçaklayan Meryem,… evliler, bekârlar, kontesler, devrimciler, roman içindekiler, şiir dışındakiler… İstanbul'un tüm kadınları ikizimdir. Saçlarımızdan, gözlerimizden, ellerimizden tanışırız. Tutsaklığımızdan, asiliğimizden, düşlerimizden tanışırız*. (Kalender, 2015: 164-165)

İstanbul'un tüm kadınlarını ikizi olarak gören şair, tüm yaşanan acılara da kurulan hayallere de ortaktır. Kadınlarla aynı duyguları, hisleri paylaşan Kalender sadece çevresinde gördüğü bildiği değil romanlarda/öykülerde tanıdığı kahramanlarla da özdeşleyim kurmaktadır.

Nazan Göknil, mimari yapıların bizde darlık, ferahlık, yükselme, ezilme gibi belli hisler uyandırırken edebiyat, resim, musiki gibi sanatların bizlerde uyandırdığı hislerin çok daha zengin olduğunu belirtir. Görünenle birlikte birçok unsurların, olayların da muhayyelimizde canlanabildiğini, seyrettiğimiz sanat eserine bazı ruh hallerini de atfettiğimizi söyleyerek temaşa edilen eserden kendi içimize çevrilerek sanat eserinin bizde uyandırdığı ruh hallerini yaşadığımız belirtir ve bu durumun edebi eserlerde de geçerli olduğunu ifade eder:

> *Bir romanı okurken veya dramı seyrederken oradaki şahıslara karşı lâkayıt kalamayız. Onların sevgilerini, sevinçlerini, acılarını, korkularını, onlarla beraber yaşarız. Kendimizi o âleme kaptırır, onlarla beraber neşeli, kederli oluruz. Neticede, âdeta okuduğumuz veya seyrettiğimiz eseri unutarak kendi ruhumuzu, kendi duygularımızı yaşamaya başlar ve bundan haz duyarız*. (Göknil, 1945: 141-142)

"Evimde Bekleyen Dün" (Kalender, 2011a: 146) başlıklı şiirde de Göknil'in belirtmiş olduğu türden bir özdeşleyim kurulur. Şiirde özne yalnızlığından bahseder. Yalnızlığına çare olarak da geçmişe döner. Evinde filme aldığı dünü kendisini bekler. Geçmişe dönen özne, özdeşleştiği kahramanlardan şöyle bahseder:

İnce *memed'e* âşık olduğum demler

Kaçakçı Şahan'ın sınır boylarında karısıyım

Sergüzeşt zamanların Handan hanımı

Ali cenkleri, şahmeran, cengâver

Şekerkamışı tarlaları, ceketi omuza asma

Yana yıkma kasketler artığıyım (Kalender, 2011a: 146)

Orhan Okay, bir sezgi vakıası olan sanat eserlerini yorumlamak için sezgiden hareket edilmesi gerektiğini, sanat eserinin derinliğine nüfuz edebilmek için sanat eseriyle veya sanatkârın yaratıcı muhayyilesiyle ayniyet kazanmanın (einfühlung) onunla bir olmanın gerektiğini ve bunun en ideal âletinin söz, sanatının da edebiyat olduğunu söyler (Okay, 2015: 29). Böylece farklı yorumlarla karşılaşabileceğimiz eserlerde herkes kendinden bir parça bulabilir. Arife Kalender de roman/öykü kahramanlarıyla ayniyet kazanarak (einfühlung) kahramanlarla bir olur. Bir zamanlar İnce Memed'e (Yaşar Kemal-İnce Memed) âşık olan özne, kendisini Kaçakçı Şahan'ın sınır boylarında eşi (Bekir Yıldız tarafından kaleme alınan öykünün kahramanı), Sergüzeşt zamanların Handan Hanımı (bahsedilen kahraman Halide Edip Adıvar tarafından kaleme alınan ve adını başkahramanından alan *Handan* başlıklı roman olmalıdır) olarak görür.

5. SONUÇ

Çocukluğundan itibaren şiirle iç içe olan ve şiirinin en temel kaynağı olarak çocukluğunu, babaannesinden dinlediği masalları, türküleri, Hz. Ali'yi, küçük yaşlarda yaşamış olduklarını belirten Arife Kalender, kendine özgü şiir anlayışı ile son dönem şairlerimiz arasında yer almaktadır. Almanca öğretmeni olarak Çağdaş Alman Edebiyatından yapmış olduğu şiir çevirilerini de dikkate aldığımızda Kalender'in Einfühlung kuramından etkilendiğini ve söz konusu kuramın izlerine başarılı bir şekilde birçok şiirinde yer verdiğini söyleyebiliriz.

Almanya'da ortaya çıkan ve Almanya'da geliştirilen Einfühlung (özdeşleyim) kuramının yansımasını gördüğümüz Arife Kalender'in şiirlerinde bire bir özdeşleyim duygusu birçok obje aracılığıyla dile getirilmektedir. Ermişli köyünde tabiat ile iç içe büyüyen ve tabiata hayran olan Kalender, en çok tabiata ait unsurlarla özdeşleyim ilişkisi kurmuştur. Su motifinin yoğun olarak kullanıldığı şiirlerde nehirler, göl, yağmur, ova, çiçekler, ağaç, deniz canlıları öznenin özdeşleyim kurduğu objeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Arife Kalender toplum sorunlarına özellikle kadın sorunlarına duyarsız kalmamış şiirlerinde kadınların yaşadığı acıları dile getirmiştir. Fırat ve Dicle nehri, Van Gölü söz konusu kadın sorunlarının ve bölge halkının yaşadığı acıların özdeşleyim duygusuyla anlatıldığı objeler olarak yer almaktadır ki söz konusu sorunlar dönemsel değil tarihsel acıları içermektedir. Bu şiirlerde ayrılık, savaş, ölüm temaları ağır basarken eskiye, güzel ve huzurlu günlere özlem ve yaşanan hayal kırıklıkları ova ile kurulan özdeşleyim ilişkisiyle anlatılmaktadır. Gül güzelliğin, ağaç ölüm korkusunun, deniz canlıları ise arayış, sığınma ve yenilenme duygularının aktarıldığı objelerdir. Ayrıca Arife Kalender'in özdeşleyim ilişkisi kurması için objede güzellik unsurunun yani estetik kaygının olması da şart değildir. Kalender bir kabakla bile özdeşleyim kurabilmektedir.

Arife Kalender'in duygularını aktardığı ve nesnelerde o duyguları yaşadığı objeler olarak ev, kapı, deniz feneri, gemi ve soba karşımıza çıkmaktadır. Ev ile kurulan özdeşleyimde hasret, sıkıntılar, huzursuzluklar anlatılırken gemi hayatın yükünü yüklenen özneyi, soba istemeden sahibine yapılan ihaneti ifade etmektedir. Kapı ise farklı durumları içeren ama ağırlıklı olarak engel olunamayan arzularla temiz olanı kirleten bir nesne olarak karşımıza çıkmaktadır. Kalender'in şiirlerinde çoğunlukla cansız varlıklarla kurulan özdeşleyim ilişkisi söz konusudur ve bunun için de şiirlerde teşhis, intak, istiare sanatları daha fazla kullanılmıştır. Tabii özdeşleyim ilişkisi sadece cansız varlıklarda karşımıza çıkmamaktadır. Az da olsa Kalender'in çevresinde gördüğü insanlar ve roman kahramanları da söz konusu duygu aktarımında yer almaktadır. İnsanların özellikle kadınların yaşadığı sorunlara, duygulara uzak olmayan ve onları ikiz kardeşi olarak gören şair aşkta, acıda, kahkahada onlarla kendisini bir görür. Kadın ve erkekten başlayıp toplumla özdeşleşen Kalender, fertten topluma uzanır. Kaçakçı Şahan'ın eşi ve Handan ise, öznenin özdeşleyim kurduğu roman/öykü kahramanlarıdır.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduğunu kabul etmektedir (The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the author).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKÇA

Akarsu, B. (2015).*Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 14. Baskı, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.

Anar, T. (2013). "Edebiyat Eserlerini Anlamak ve Yorumlamak İçin Farklı Bir Yöntem: Einfühlung Teorisi", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt: 48, Sayı: 48, 23-46. Erişim Tarihi: 26.03.2024. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/158355.

Andı, M. F. (2010). *Güneşe Tutulan Ayna -Şiir İncelemeleri-*, Hat Yayınevi, İstanbul.

Atiker, M. (2018). "Psikolojik Estetik/Eınfühlung Kuramının Kökeni ve Modern Türk Edebiyatındaki Alımlama Tarihine (Kavramlaştırma Çalışmalarına) Bir Bakış", *Türk Dili*, Yıl: 68, Sayı: 803, 38-43.

Ayvazoğlu, B. (2023). *Aşk Estetiği*, 7. Basım, Kapı Yayınları, İstanbul.

Bachelard, G. (2020). *Mekânın Poetikası*, Çev.: Alp Tümertekin, 6. Baskı, İthaki Yayınları, İstanbul.

Batur, M. (2016). "Huzurun Rengi Mavi". İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi, Cilt:6 Sayı: 13, 279-292. Erişim Tarihi: 11.10.2024. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/716817.

Bozkurt, N. (1995). *Sanat ve Estetik Kuramları*, 2. Baskı, Sarmal Yayınevi, İstanbul.

Cörüt, C.C. (2024). *Arife Kalender'in Şairliği ve Şiiri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

Eiguer, A. (2018). *Evin Bilinçdışı*, Çev.: Perge Akgün, 2. Basım, Bağlam Yayıncılık, İstanbul.

Göknil, N. (1945). "Estetik Haz: Psikolojik ve Fenomenolojik Estetik Hakkında Bir Araştırma", *Felsefe Arkivi*, Cilt:1 Sayı:1, 141-154. Erişim Tarihi: 04.05.2024, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/14348

Gürbüz, A. (2020). "Ahmet Haşim'in 'Nehir Üzerinde' Şiirinin Einfühlung Kuramına Göre Çözümlenmesi", *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 21, Cilt: 8, ss. 133-149. Erişim Tarihi: 06.09.2025. https://doi.org/10.31126/akrajournal.699345.

Kalender, A. (2005). Şiir Irmakları, Phoenix Yayınevi, Ankara.

Kalender, A. (2011a). *Gül Küstü Toplu Şiirler I*, İlya Yayınevi, İzmir.

Kalender, A. (2011b). *Suçlu Fırtınalar Toplu Şiirler II*, İlya Yayınevi, İzmir.

Kalender, A. (2014). *Gece Islıkları*, Tekin Yayınevi, İstanbul.

Kalender, A. (2015). *Günler-Yazılar*, Neziher Yayınları, İzmir.

Kalender, A. (2018). *Yağmur Sandım Kendimi*, Hayal Yayınları, İstanbul.

Kalender, A. (2022). *Yaz Üşümesi*, Hayal Yayınları, İstanbul.

Kolcu, A. İ. (2010). *Edebiyat Kuramları Tanım-Tenkit-Tahlil*, 2. Baskı, Salkımsöğüt Yayınevi, Erzurum.

Narlı, M. (2007). Şiir ve Mekân, Hece Yayınları, Ankara.

Okay, M. O. (2015). *Sanat ve Edebiyat Yazıları*, 4. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Ören, İ. (2024). *Arife Kalender'in Eserleri Üzerine Bir İnceleme*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi. (2010). 3. Baskı, Cilt 2, Editör: Murat Yalçın, YKY, İstanbul.

Tunalı, İ. (1975). "Sanatın Psikolojik Anlamı ve Worringer'in Üslup Analizi", *Felsefe Arkivi*, Sayı: 13, 11-20. Erişim Tarihi: 02.03.2024. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/14556.

Tunalı, İ. (1979). *Estetik*, Cem Yayınevi, İstanbul.

Ulucan, M. (2020). "Kültür ve Edebiyatımızda Dicle", Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 29 Sayı: 4, 103-122. Erişim Tarihi: 09.11.2024. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1196511.

URL 1 https://www.gazetekadikoy.com.tr/kultur-sanat/yasami-siire-ykledim-gtryorum039, (Erişim Tarihi: 17.10.2024).

URL 2 https://www.nilufer.bel.tr/haber/sair-arife-kalender-in-yazin-yasamina-yolculuk, (Erişim Tarihi: 17.10.2024).

URL 3 https://www.almancasozluk.net/index.php?q=einfühlen, (Erişim Tarihi: 06.09.2025).

Yetkin, S. K. (1938). *Estetik*, Devlet Basımevi, İstanbul.

Worringer, W. (1985). *Soyutlama ve Özdeşleyim*, Çev.: İsmail Tunalı, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş:01.07.2025 **√Accepted/Kabul:**11.09.2025
DOI: https://doi.org/10.30794/pausbed.1731750
Research Article/Araştırma Makalesi

Tezcan, B. (2025). "1787 Tarihli Kefalet Defteri'nde Menlik Kazası", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 71, 21-45.

1787 TARİHLİ KEFALET DEFTERİ'NDE MENLİK KAZASI

Betül TEZCAN*

Öz

Osmanlı toplumunun öz denetim mekanizmasının önemli bir parçasını kefalet sistemi oluşturmuştur. Bu yöntemle bireyler, çeşitli sorumlulukları birbirleri ile paylaşmışlar ve dolayısıyla onların devlete karşı olan maddi ve manevi yükümlülüklerinin garanti altına alınması sağlanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde çeşitli sebeplerle uygulanan kefalete asayiş sorunlarının yaşandığı dönemlerde sıklıkla başvurulmuştur. Bu anlamda Rumeli'deki eşkıyalık faaliyetleri sırasında, bölge halkının eşkıya çıkmaması veya eşkıyaya yardım etmemesi için kefalete bağlandığı bilinmektedir. 1787 tarihli Menlik Kazası'na ait Kefalet Defteri bu maksatla tutulan bir defter olma özelliğine sahiptir. Bu defter göstermektedir ki kefalet kayıtları birer tahrir niteliği taşımaktadır ve onlar vasıtasıyla ilgili bölgenin gerek idarî/yerleşim birimlerinin gerek buralarda meskûn erkek nüfusunun tespitini sağlamak mümkündür. Nitekim bu çalışma ile Menlik Kazası'nın nüfus ve demografisine dair veriler içeren Kefalet Defteri kapsamında, bugün Bulgaristan'ın küçük bir şehri olan Menlik'in XVIII. yüzyılın sonlarındaki durumuna ışık tutulmuş olacaktır. Bu vesile ile şehrin idarî ve sosyo-demografik tarihine ilişkin olarak literatüre katkı sağlamak amaçlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Osmanlı Devleti, Kefalet, Kefalet Defteri, Menlik.*

MENLİK DISTRICT IN THE KEFALET REGISTER DATED 1787

Abstract

The kefalet system constituted an important part of the self-control mechanism of the Ottoman society. With this method, individuals shared various responsibilities with each other, and thus their material and moral obligations towards the state were guaranteed.

Kefalet was applied for various reasons in the Ottoman State and was frequently used during periods of public order problems. In this sense, it is known that during the banditry activities in Rumelia, the local people vouched for each other to prevent them from becoming bandits or helping bandits. The Kefalet Register of Menlik District, dated 1787, has the characteristic of being a register kept for this purpose. This register also shows that the kefalet records have the nature of census, and through them it is possible to determine both the administrative/settlement units of the relevant region and the male population living there. In fact, this study will shed light on the situation of Menlik, a small city in Bulgaria today, in the late 18th century, within the scope of the Kefalet Register, which contains data on the population and demographics of the Menlik District. In this way, it is aimed to contribute to the literature regarding the administrative and socio-demographic history of the city.

Keywords: *Ottoman State, Kefalet, Kefalet Register, Menlik.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, ANKARA.
e-posta: betultezcan@aybu.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-7524-6334)

1.GİRİŞ

Kefalet sözlükte; "*birinin vereceği bir meblağı veya edeceği bir işi velhasıl bir taahhüdü ifa etmediği takdirde onun yerine ifa etmeyi deruhte eylemek muamele-i kânuniyesi, kefil ve zâmin olma*" şeklinde tarif edilmektedir (Şemseddin Sami, 1317: 1171). Fıkıh terimi olarak bir kişinin, bir hakkın güvence altına alınması amacıyla, asıl borçlunun alacaklı karşısındaki sorumluluğuna katılması veya birinin teslimini üstlenmesidir (Apaydın, 2022: 168). Kefalet sözleşmesiyle, alacaklının daha sonra doğabilecek mağduriyetinin giderilmesi garanti edilmektedir (Saydam, 1997: 68). Kişiyi mahkemeye hazır etmeye yönelik nefse (şahsa) kefillik ve borç kefilliği manasında mala kefillik olmak üzere iki şekilde kefalet söz konusudur (Serahsî, 2008: 240). Şahsa kefillikte borçlu ya da davalının mahkeme veya belirlenmiş bir yere getirileceğine kefil olma durumu söz konusudur ve bu açıdan kefilin borcu, bir tazminat değil, daha ziyade bir teminat veya teslim yükümlülüğüdür (Kahraman, 1998: 301-302). Hâsılı kefalet uygulaması, suç işleyen şahsın bulunmasını güvence altına alır (Yazıcı, 2013: 168). Bu noktada kefaletin ferdi ve ayrıca esnaf yoklaması mahiyetinde esnaf gruplarına yönelik olanlar, asayiş sorunları sırasında tüm halkı kapsar nitelikte bulunanlar, gayrimüslimlerin cizye ödemelerinde uygulanan kefillemeler gibi umumi olmak üzere iki kısma ayrıldığını, bunların temelde aynı noktaya dayandığını belirtmek yerinde olacaktır (Ertuğ, 2000: 5-6). Pratikte, bireysel kefillik konularında kefaletin karşılığı yalnız maddî yükümlülükleri yerine getirmek olmayıp kefil, kefilliğini üstlendiği suçluyu teslim etmekle sorumlu olur ve gerektiğinde suçlu getirilene kadar onun yerine hapsedilirdi (Saydam, 1997: 72). Daha açık ve pratiğe işaret eden hâliyle kefaleti, bir ya da birden çok konuda, bir veya birden fazla şahsın, kefili oldukları şahısların yapılmaması gereken şeyleri yapmayacağına veya vaat ettiği şeyleri yerine getireceğine, bunlar yerine getirilmediği takdirde kendilerinin sorumlu olacağına dair taahhüdü şeklinde ifade etmek mümkündür (Ertuğ, 2000: 5). Dolayısıyla buradaki açıklamaya uygun nitelikte kefalet, Osmanlı Devleti'nde sıklıkla başvurulan bir garanti altına alma yöntemi olmuştur.

Kefalet, yoğun olarak alacak-verecek meseleleri gibi bilhassa ticari işlemlerde, halkın zararına mâni olmak için devlet işlerinde tercih edilmiş, bunun dışında iskân siyaseti çerçevesinde ve vergi ve askerlikle ilgili mesuliyetlerin yerine getirilmesi konularında da başvurulan yöntemlerden biri olmuştur (Saydam, 1997: 68). Osmanlı Devleti'nde, birtakım nedenlerle uygulanan kefaletin temelde ekonomik gerekçelerle başvurulan bir denetim aracı olduğu belirtilebilir. Bir bakıma devlet ekonomik yükümlülüklerin yerine getirilmesini bu şekilde garanti altına almış görünmektedir. Daha genel perspektifte ise eşkıyalık türünden büyük çaplı asayiş sorunlarına engel olmak ve ondan doğacak zararların önüne geçmek gayesiyle etkin bir yöntem olarak kefaletten istifade edilmiştir ki buradaki uygulama nefse kefalet kapsamına girmektedir.

Osmanlı toplumunda bireylerin birbirlerinin sorumluluklarını alarak öz denetim sağlamaları maksadıyla bu sistemden istifade edildiği açıktır. Bu muamele ile ahalinin birbirleri adına yükümlülük altına girmeleri hasebiyle, menfi tutumlardan birbirlerini alıkoymaları da beklenmiş görünmektedir. XVI. yüzyıldan beri, varyasyonları ile aktif şekilde kullanılan ve bireysel sorumluluğu içinde bulunulan geniş grubun kolektif sorumluluğu hâline dönüştüren bu sistem içerisinde devlet, bireyleri kendi tekilliğinden daha çok ait olduğu grubun bir parçası kabul ederek otokontrol mekanizması oluşturmuş, bir noktada bireyleri bulundukları toplum içinde zorunlu bir bağ ile birbirine sorumlu kılmıştır (Kırlı, 2010: 184-185; Kırlı ve Başaran, 2011: 8; Ünlü, 2023: 92).

Kefalet kapsamında, topluca kefile bağlanmış ve birbirine karşı sorumlu kılınmış olmaları bakımından bölge halkı alttan üste kadar, müteselsilen bu sorumluluğu paylaşır, devlet nazarında bir suçun önlenmesi veya cereyan etmiş bir suçun karşılığının verilmesi noktasında tam da bu hususa dayanarak yükümlü sayılırdı. Celali isyanları sebebiyle, kefaletle kayıt altına alınma sürecinde ilk olarak köy, kasaba ve şehirlerde bütün erkekler gruplar halinde mahkemeye getirilir, her erkek özellikle genç bir erkeğe kefil olur, köyün veya mahallenin kethüdası da kefillere kefil olur, imam veya papaz da kethüda ile birlikte hepsinin kefilliğini kabul ederdi (Akdağ, 2019: 199). Bu noktada yerel idarî birimler altında idarî ve dinî kimliği ile aktif rol alan, bu kimlikleri ile bulundukları mahallerde, toplum üzerinde bir otorite tesis etmiş olan şahısların kefalet sisteminin önemli bir tarafı oldukları ifade edilmelidir. Bilhassa asayiş sorunlarının ortaya çıktığı bir durumda, bunun bir gereği olarak uygulanan kefalette bahsi geçen yükümlülüğün önemi daha net anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde kefaletle ilgili önemli bir uygulamaya, arşivde III. Selim dönemine ait "esnaf kefalet defterleri" adıyla kayıtlı defterler vasıtasıyla ulaşılmaktadır. Bu defterler, ilk etapta İstanbul'da kefilsiz olarak kalan

ve çalışan nüfusun belirlenerek sürülmesini, ancak esasında İstanbul'daki bütün esnafın istatistikî veri dökümünün yapılmasını amaçlayan sayımları belgelemektedir (Kırlı, 2010: 183). Bu defterlerde medrese öğrencileri, han ve bekâr odalarında kalanlar, sur içi ve dışındaki dükkân, bağ, bahçeler ile kayıkçılar, hamallar ve sakalar gibi bütün İstanbul esnafı kayıt altına alınmıştır (Kırlı ve Başaran, 2011: 7). Kefaletin başka uygulamalarla beraber kullanıldığı da görülmektedir. XX. yüzyılın başlarında Rumeli'de yaşanan isyan faaliyetlerine tedbir olarak nasihat heyetleri tertip edilip gönderilmiş, yine kefalet uygulamasından yararlanılmaya devam edilmiştir (Öztunç, 2021: 321). Dolayısıyla farklı uygulamalar bir arada kullanılarak toplum üzerinde daha etkin bir denetim sağlanmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Celali İsyanları sırasındaki olağanüstü karışıklık durumlarında İstanbul'dan gönderilen ve teftişçi denilen geniş yetkili kimselerin halkı sorguya çekmenin yanında, gerektiğinde bütün köylünün kadılık merkezlerine gelerek mahkemede birbirlerine kefil olmasını istediği, bunun da köylü üzerinde ciddî bir külfete dönüştüğü bilinmektedir (Akdağ, 2019: 200).

XVIII. yüzyılda bir tür nüfus sayımı niteliğindeki müteselsile kefalet uygulamaları daha sistematik ve periyodik olarak yapılmaya başlamış olup bunlara dair tutulan kefalet defterlerinden bir kısmı esnaf ağırlıklı ve ticarî nitelikli kayıtları ihtiva ederken bir kısmı güvenlik ve otokontrol amacıyla birbirine kefil olan kişilerin kaydını içermektedir (Menekşe, 2024: 351). Yukarıda izah edildiği şekilde, asayiş sorunlarının sıkça yaşandığı dönemlerde, caydırıcı olma ve garanti etme niteliğinden hareketle, pek çok kazada kefalet sisteminin işletildiği bilinmektedir. Kefalet uygulaması, isyan ve eşkıyalık türünden hadiselere karşı alınmış önemli ve etkin tedbirlerden biri olarak durmaktadır. Öyle ki III. Selim döneminde Dağlı İsyanları olarak anılan ve 1791 itibarıyla Rumeli'de başlayan isyan silsilesine reayanın katılmasını önlemek amacıyla birçok Rumeli kazasında kefalete başvurulmuştur. Bu amaçla emir çıkarılmış ve kazalara gönderilmiştir. Rumeli Valisi Mehmed Hakkı Paşa'ya gönderilen hükümde, Rumeli'de ortaya çıkan eşkıyanın tasalluttan alıkonması için kasaba ve köylerde reayanın birbirine kefil olması, içlerinden herhangi bir eşkıya çıkarsa yakalayıp teslim etmeleri hususu yazılmıştı (18 Cemaziyelahir 1211/ 19 Aralık 1796, BOA, C.DH., 10/497). Bu suretle Osmanlı Devleti bölge halkının eşkıyaya karışmaması ve herhangi bir yardımda bulunmaması amacıyla devreye soktuğu kefalet uygulamasıyla Sofya, Köstendil, Samakov, Kırkkilise (Kırklareli), Hayrabolu, Çorlu, Rusçuk, Akçakazanlık, Zağra-i Atik, Tatarpazarı, Razlık, Nevrekop, Demirhisar ve Zihne gibi pek çok Rumeli şehrini kefalete bağlamıştır (Ünlü, 2023: 92).

Esasında Rumeli'nin çeşitli yerlerinde eşkıyalık faaliyetlerinin daha önce ortaya çıkıp bir süreden beri devam ettiği, faaliyetlerin durdurulması ve alınacak bazı tedbirlere ilişkin ilgili kazaların idarecileri tarafından gönderilen bir dizi ilamdan anlaşılmaktadır ki ilam gönderenler arasında Menlik Naibi el-Hac Hasan da bulunmaktadır. 1785 tarihli ilamında el-Hac Hasan, Rumeli'nin orta ve sol kollarındaki kazalarda zuhur eden eşkıyanın ortadan kaldırılması için gönderilen emrin yerine getirilmesi hususunda gerekli ehemmiyetin gösterileceği, bir kazada herhangi bir yağma ve öldürme faaliyeti olursa ayan ve zabitanın sorumlu olup cezalandırılacağı ve emrin mahkemede açılıp okunduğunu bildirmektedir (3 Zilhicce 1199/ 7 Ekim 1785, BOA, AE.SABH.I., 89/6097). Bu bağlamda uzunca bir zamandır süregelen eşkıyalığa karşı alınan çeşitli tedbirler kapsamında, bu faaliyetlere iştirakten alıkonulmak üzere Menlik Kazası'ndaki reayanın 1787 yılında kefaletle birbirlerine bağlandıkları anlaşılmaktadır. Bunun takibini çalışmanın temel kaynağı olan 823 Numaralı Kefalet Defteri'nden sağlamak imkân dâhilindedir. Çalışma kapsamında ele alınan bu defterde, şahsa kefil olma türünden bir kefalet söz konusudur.

Osmanlı Arşivi'nde bireysel meselelerle ilgili kefalet işlemlerini belgeleyen çok sayıda münferit evrak bulunmaktadır. Belgelerden bazıları çeşitli suçları sebebiyle tutuklanan, sürgün, kalebendlik, zindanbendlik vb. cezalar alan kişilerin kefil göstermek suretiyle serbest bırakılmalarına yönelik hükümleri içermektedir (10 Rebiülahir 1111/ 5 Ekim 1699, BOA, A.DVNSMHM.d., 111/474; 29 Şaban 1121/ 3 Kasım 1709, BOA, A.DVNSMHM.d., 116/1076; 20 Zilhicce 1124/ 18 Ocak 1713, BOA, A.DVNSMHM.d., 117/1030; 23 Rebiülevvel 1177/ 1 Ekim 1763, BOA, A.DVNSMHM.d., 115/1951). Köy ve mahallelere ait herkesi kapsayan genel nitelikteki kefalet uygulamalarına dair defterlerin yanı sıra ticarî nitelikli kefil kayıtlarına, şer'iye sicilleri veya teftiş defterleri gibi defterler içerisinde rastlamak mümkündür (Yazıcı, 2013: 167; Çelik, 2014: 24; Toprak, 2015: 30). Bunlar haricinde tek bir fon altında olmayıp farklı tasnifler içinde dağınık hâlde yer alan, defter türünde kayıtlar da mevcuttur. Bunlardan biri Menlik Kazası'na ilişkin olarak tutulmuş ve bu çalışmada temel kaynak olarak kullanılan 823 Numaralı Kefalet Defteri'dir. Bu türden kefalet defterleri, bir akdi belgelemekten öte, muhtevasındaki Osmanlı kazasını çeşitli yönleri ile sunması nedeniyle oldukça kıymetlidir. Öyle ki bu sayede ilgili kazanın yerleşim birimlerini, birtakım nitelikleri ile kaydedilmiş kefalete tabi erkek nüfusunu ve bunların dinî ve etnik olarak mensubu olduğu grupları ve ekonomik

uğraş alanlarını tespit etme imkânı bulunmaktadır. Çalışmanın dayanak noktasını da bu husus oluşturmuştur. Menlik, her ne kadar küçük bir Osmanlı kazası niteliğinde olsa da bulunduğu mevki, sosyo-demografik yapısını incelemeye değer kılmaktadır. Bu münasebetle çalışmada Kefalet Defteri'nin içerdiği veriler çerçevesinde Menlik Kazası'nın 1787 tarihli bir fotoğrafı ortaya konulmuştur.

2.MENLİK KAZASI

Grekçe Melenikos'tan hareketle Melenik de denilen Menlik, Siroz'un 55 kilometre kuzeybatısında, Karasu (Struma) Nehri'ne bağlı bir çayın üzerinde ve dağlık bir mahalde, Petriç ve Nevrekop arasında bulunan küçük bir yerleşim alanıdır (Şemseddin Sami, 1316: 4454; İnciciyan ve Andreasyan, 1974: 22).

Menlik; 1526, 1532 ve 1533 yıllarında Köstendil Sancağı'ndaki Ustrumca Kazası'na, 1530'da Paşa Sancağı dâhilindeki Demirhisar/Timurhisar Kazası'na bağlı bir nahiyedir (Stoyanovski, 1974: 225). 1530 tarihli tahrirde Menlik'in "Nâhiye-i Menlik, tâbi-i kazâ-i Timurhisâr" ibaresi düşülerek Solkol kazalarından Timur-hisar'a bağlı olduğu gösterilmiştir (167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri, 2003: 7; Osmanlı Yer Adları I, 2013: 19). 1538'de karışıklığa mahal vermeyecek şekilde Menlik'in yine Timurhisar Kazası'na bağlı bir nahiye olduğu kayıtlıdır (Osmanlı Yer Adları I, 2013: 19). XVII. yüzyılın ortalarında bu idarî durumun değişerek Menlik'in Paşa Sancağı'na bağlı müstakil bir kadılık olduğu bu döneme ait bir mevkûfat defterinden takip edilmektedir (Sezgin, 2007: 184; Stoyanovski, 1974: 225). Aynı yüzyılın sonlarına doğru ise bu defa Köstendil Sancağı'na ilhak edilmiştir (Stoyanovski, 1974: 225). 1740-1741 tarihli bir yazmada da Köstendil Sancağı'nın kazalarından biri olarak geçtiği tespit edilmiştir (Halaçoğlu, 1999: 889). 1870-1878, 1879-1883, 1885-1888 yıllarında, 1867 ıslahatı sonrası teşkil edilen Selanik Vilayeti'nin sancaklarından biri olan Siroz'a bağlı bir kaza konumundadır (Demirel, 2016: 12-14).

1519 tarihli bir maliyeden müdevver defterde Köstendil Livası'na bağlı bir nahiye olarak karşımıza çıkan Menlik'in merkezinde Müslümanların ve Kıptilerin yaşadığı görülmekle beraber, bunlar haricinde biri isimsiz 22 gayrimüslim mahallesi tespit edilmiştir. Bu mahallelerden bazılarının "nam-ı diğer, nam-ı bi'n-nefs" ibareleriyle çeşitli mahallelerin adlarından sonra yazılması daha eski olup bölünmek/birleşmek suretiyle bunlardan yeni mahalleler teşkil edildiğini düşündürmektedir (BOA, MAD, 170: 27a-31b).

1530'da Menlik merkezinde 1 Müslim, 22 gayrimüslim ve 2 Kıpti mahallesi bulunmaktadır ki nahiyede 252 hane, 16 mücerred (bekar) olmak üzere toplam 268 Müslim, 4.579 hane, 519 mücerred, 128 bive, 220 muaf, 87 Kıpti olmak üzere toplam 5.533 gayrimüslim mevcuttur (167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri, 2003: 2-3). Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde işaret edildiği üzere, Rumeli'de Filibe'nin Tatarbazarcığı Kasabası, Sofya'nın Vitoş Dağı Yaylağı, Kızanlık, Karye-i Çadırlı, Karye-i Hiranova, Karye-i Dimyanova, Karye-i Gıraniçse, Karye-i Dimivale, Karye-i Rebivala, Plevne, Siroz, Karaferye, Usturumca'nın yanında Menlik'te de yörük nüfus bulunmaktadır (Eğnim, 2013: 13).

1831 tarihinde Siroz Sancağı'na bağlı Menlik 4 mahalleden oluşan bir kasaba konumundaydı ve Mahalle-i Atik'te 52, Mahalle-i Cedid'de 62 Müslüman; Dere Mahallesi'nde 80, Dragoş Mahallesi'nde 762 gayrimüslim, bunun yanında Dere Mahallesi'nde 74, Varoş Mahallesi'nde 632 gayrimüslim Kıpti olmak üzere toplam 1.662 erkek nüfus ikamet ediyordu (Demirel, 2016: 50-51). Bu tespitin yapıldığı çalışmada, yine bu tarihte 20 çiftlik ve 32 köy olmak üzere toplam 52 yerleşim biriminde, büyük çoğunluğu gayrimüslim olmak üzere, Kıpti nüfus da dâhil toplam 8.238 gayrimüslimin ve 1.083 Müslüman erkeğin kayıtlı olduğu belirtilmiştir (Demirel, 2016: 52-54). Karpat'ın icmalleri esas alarak hazırladığı çalışmasında ise, 1831 yılında Menlik Kazası'nın nüfusu 5.360 kişi gösterilmiş olup bunun 918'inin Müslüman, 4.182'sinin gayrimüslim, geriye kalan 260'ının ise Kıpti olduğu ifade edilmiştir (Karpat, 1985: 109). Menlik'in tahminen 1839-1842 tarihli Tanzimat'ın uygulandığı kazalardaki nüfus sayılarına dair bir icmal defterde, 818 Müslüman, 3.985 reaya, 211 Kıpti olmak üzere toplam nüfusu 5.014'tür (Özekmekçi, 2020: 306-308).

İlk olarak nahiye hüviyetiyle karşımıza çıkan Menlik'in daha sonra kaza statüsüyle Paşa ve Köstendil Sancaklarına bağlı olması, XIX. yüzyılda Siroz Sancağı'nın kazalarından biri olması idarî durumunun zaman içinde değişen bir seyir izlediğini göstermektedir. Bu noktada ilk dönemler idarî anlamda nahiye ve kaza ayrımının belirgin niteliklerle ve kesin çizgilerle yapılmadığı ifade edilebilir, ancak Menlik'in kaza statüsünü etkileyen iki karakteristik yönü bulunan sosyo-ekonomik bir durum arz etmiş olduğu da söylenebilir. Bu iki yönden ilki coğrafî konumu itibarıyla,

yukarıda da belirtildiği gibi dağlık bir arazide yer almasıdır ki aynı zamanda doğusunda Nevrekop, kuzeyinde Cuma-i Bala ve Razlık, batısında Petriç konumlanmıştır; bir diğer unsur ise ekonomik faaliyetlerdir ve XIX. yüzyılın sonlarında Menlik'in ekilir biçilir arazisi 50.000-60.000 dönüm kadar olup buğday, arpa, darı, mısır, çavdar, yulaf, pirinç, tütün, pamuk, susam ve haşhaş yetiştirilen temel mahsullerdir, 13.200 dönüm kadar bağı mevcuttur ve bu bağlardan yıllık 1.000.000 kıyyeden fazla şarap imal edilmektedir (Şemseddin Sami, 1316: 4454). Menlik'in üzüm yetiştiriciliği ve şarap üretimi ile bulunduğu mevkide önemli bir paya sahip olduğu bilinmektedir. Menlik'in statüsünü belirleyen ayırt edici niteliği, coğrafî konumu ve onun belirlediği ekonomik imkân ve sınırları ile yine konumunun etkisiyle Yunan ve Bulgar nüfus için müşterek bir yaşam alanı olmasıdır. Bugün Bulgaristan'ın en küçük şehri, tarihsel olarak Bulgar ve Yunan kültürleri arasında bir temas bölgesi olan ve iki ülke arasındaki siyasî sınıra yakın bir konumda bulunan Menlik'in, kentsel bir statüye sahip, ancak bununla birlikte kırsal hayatın birçok özelliğini taşıyan bir şehir niteliği sergilediği ifade edilmektedir (Nachev, 2015: 126).

3.1787 TARİHLİ KEFALET DEFTERİ'NDE MENLİK KAZASI

Menlik Kazası'na ait Kefalet Defteri, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Bab-ı Asafi fonu altında, Divan-ı Hümayun (Beylikçi) Kalemi Defterleri (A.DVN.d.) içerisinde 29 Zilhicce 1201/ 12 Ekim 1787 tarihiyle ve 823 numarasıyla kayıtlıdır. Defterin ilk sayfasında defterin tutulma gerekçesinin, yani kefaletin nedeninin belirtildiği açıklama kısmı mevcuttur. Bu açıklama diğer detaylarıyla birlikte kefalet prosedürüne ilişkin olarak bilgi vermektedir. Buna göre bahsi geçen defterde eşkıya çıkma veya yardım etme ihtimali bulunanlar için kazanın tahririne ihtiyaç duyulduğu yazılmıştır. Ancak bu tahrir faaliyetinin kazanın tüm nüfus verisini içerdiği iddiasında bulunmak yanlış olacaktır. Açıklamanın devamında, kaza ahalisinin cümlesinin birbirlerine kefil olması konusu yer almaktadır. İlama aykırı bir hareket ortaya çıkması durumunda, ayanın kesesinden olmak üzere 10.000 kuruş nezre taahhüt edilmesi açıklama kısmında bulunan yaptırım olarak ayrıca dikkati çekmektedir. Esasında eşkıyalık sebebiyle Menlik'te daha evvel de benzer bir uygulamaya karar verilmiştir. Rumeli Valisi ve Menlik Kadısı'na gönderilen hükümde, eşkıyanın bir süredir kazada nüfus katli ve yağma faaliyetlerinde bulunduğu ve nizamın sağlanması gereği, ahalinin birbirlerine kefil olup zuhur eden eşkıyayı tutup hükûmete teslim etmeleri ve aksi takdirde miriye 10.000 kuruş nezir akçesi vermeleri hususunda taahhüdünün alınması yazılıdır (3 Recep 1172/ 2 Mart 1759, BOA, C.ZB., 53/2618). Sözlükte hükûmete karşı muhalif hareketleri sebebiyle bir memleketin halkından tahsil edilen paraya "nezir akçası" ve bu şekilde para alınması durumuna "nezre kesmek" denildiği belirtilmiştir (Pakalın, 1993: 691-692). Osmanlı Devleti'nde nezir iktisadî, içtimaî ve siyasî düzendeki sarsıntılara karşı bir önlem olarak doğmuş, düzeni sağlamak amacına yönelik daha erken tarihli örnekleri olmakla birlikte XVII. yüzyılın sonlarından itibaren yaygınlık kazanıp sistematik olarak uygulanmış bir usûldür (Kalıpçı, 2024: 1, 57; Akman, 2021: 91). Bu manada Menlik Kazası'na ait Kefalet Defteri'nde yer alan nezre dair beyanla kefaletin caydırıcı nitelikteki bir başka usûlle uygulamaya konulduğu anlaşılmaktadır. Böylece kefaletin yerine getirilmemesi durumunda tatbik edilecek cezanın türü ve boyutu da açıkça ifade edilmiştir. Buraya kadar olan kısım haricinde Kefalet Defteri'ndeki açıklama özetle, Menlik Mahkemesi'ne ulaşan hükmün burada kaza ahalisine okunarak ne anlama geldiğinin tek tek anlatıldığı ve daha sonra görevli tarafından kazada mevcut haneler ve içindekilerin tümünün birbirine kefaletle bağlandığı bilgisini vermektedir. Beyanın sonunda, kefile bağlama işleminin yapıldığı Gurre-i Recebü'l-Ferd 1201/ 19 Nisan 1787 şeklindeki asıl tarihi görmek mümkündür.

Yazılı 13 varak ve 25 sayfadan müteşekkil olan defter, kefalete konu toplam 80 mahalle, köy, esnaf teşkilatı ve çiftliği belgelemektedir. Bu idarî alanlardan veya yerleşim birimlerinden her biri altında çeşitli unvan ve meslekleriyle bölge halkı erkekler kayıtlıdır. Dağlı isyanları sırasında tutulan bazı kefalet defterlerinde, Samakov Kazası'nda olduğu gibi, kefalete bağlanan Müslüman ve gayrimüslimlerin 7 yaşından yukarısının bu işleme tabi tutulduğu bilinmektedir (27 Rebiülahir 1211/ 30 Ekim 1796, BOA, A.DVN.d., 842). Ancak bu yaş verisine incelenen Kefalet Defteri'nde yer alan açıklamada rastlanmamıştır. Esasında kefil olma ehliyetine sahip olabilmek için akıllı ve baliğ olma şartı aranmaktadır (Apaydın, 2022: 174). Dolayısıyla bazı kefalet defterlerinde 7 yaş yukarısının belirtilmesi spesifik bir pratik tercih edildiğine işaret etmesi bakımından önemlidir. Çalışmanın kaynağı olan Kefalet Defteri'nde ise, kişilerin eşkıyalık türünden faaliyetlere girişebilecek ve kefalete uygun bir yaşta olmalarının göz önünde bulundurularak şahısların buna göre kayıt altına alındığı söylenebilir. Kefil nüfus içerisinde kadınlar da gösterilmemiştir. Kayıtlarda, kişiler arasındaki akrabalık ilişkisine işaret eden "kardeşi" ve "oğlu" olmak üzere yalnız iki ifade bulunmaktadır. Tüm bu veriler kazada meskûn toplam nüfusun tespitini zorlaştırmaktadır. Bu aşamada, gerek nüfus ve gerek idarî yapılanma ile ilgili olarak defterin sınırlarının dikkate

alındığının ve değerlendirmenin buna göre yapıldığının altını çizmekte yarar vardır. İlaveten, asker toplamak veya eşkıya çıkmasını önlemek üzere yapılan tahrirlerin, bölge halkını bu vesile ile kayıt altına alma işlemlerinin aynı zamanda ilk genel nüfus sayımının öncüsü olduğu, XVIII. yüzyılda bu tahrirler ile edinilen sayma ve yazma tecrübesinin genişletilerek nüfus sayımlarına aktarıldığı yönünde değerlendirmeler mevcut olduğunu belirtmek gerekmektedir (Özekmekçi, 2020: 150-153). Nihayetinde bu tarz kayıt altına alma işlemleri, sınırlılıkları ile birlikte, tutulma gerekçesinde de yazıldığı üzere birer tahrir niteliği taşımakta, ayrıca nüfus sayımı özelliği göstermektedir. Elbette kefalet defterlerini amaç ve kapsam bakımından, Osmanlı terminolojisindeki tahrir sistemi ve bu çerçevede tutulan tahrir defterleri ile II. Mahmud döneminde yapılan nüfus sayımları ve bu kapsamda tutulan nüfus defterlerinden ayırmak gerekmektedir.

Menlik Kazası'na ait Kefalet Defteri'nde kayıtlı isimlerle ilgili kefalete işaret eden açıklamalar, isimler sıralandıktan sonra altta, diğer idarî birime geçmeden hemen önce yazılmıştır. Buradan da birbirlerine kefillik ve/veya idareciler ya da ileri gelenlerin (ashâb-ı çiftlik, çorbacı, ağa vb.) reaya için kefil olması gibi bir detayı elde etmek mümkündür. Hâsılı, birebir bir kefillik alınmadığı ifade edilmelidir. Yani, şahısların bireysel olarak kefilleri veya kime kefil oldukları bilgisi, diğer bazı kefalet defterlerinde olmasının aksine, burada bulunmamaktadır. Daha açık olması adına örneklendirmek gerekirse Sofya mahallelerinde birbirlerine kefil olan Müslümanları gösteren defterde, her bir şahsa kimin kefil olduğunu net şekilde tespit etmek mümkündür (6 Ramazan 1211/ 5 Mart 1797, BOA, D.BŞM.d., 6526). Dolayısıyla buradan Menlik'te aslında kefaletin mantığını ifade edecek mahiyette bir uygulamanın tercih edildiği görülmekte, ahaliden genel bir kefaletle garanti alındığı anlaşılmaktadır. Rumeli'de ortaya çıkan eşkıya faaliyetleri ile kaotik bir ortamın gündeme gelmesi üzerine umumi bir kefaletin uygulandığı Menlik Kazası, Kefalet Defteri çerçevesinde idarî/yerleşim alanları ve nüfusu, bu nüfus ise meslek ve unvanları bakımından aşağıda iki başlık hâlinde izah edilmiştir.

3.1. İdarî Alanlar ve Nüfus

İncelenen Kefalet Defteri, asayiş sorunlarına yol açacak fiillere karşı topluca bir teminat niteliği taşıyan kefalet uygulamasına ve kefalet kaza genelinde uygulamaya konulduğu için Menlik Kazası'nın idarî taksimatına dair önemli veriler sunmaktadır. Bu veriler çerçevesinde ilk olarak mahalleler ifade edilecektir.

Osmanlı mahallelerinde kefalet, esasında asayiş ve güvenliğin temini açısından daha yaygın şekilde bir iç kontrol sistemi olarak uygulanmıştır. Buna göre; mahallelerde kefilsiz şahısların ikametine müsaade edilmemiş, mahalle halkından biri hakkında açılacak soruşturmada ilk muhatap mahalle sakinleri kabul edilmiş, onların kanaati resmî otoritelerin şahıs hakkında vereceği hükümde etkili olmuştur (Özcan, 2001: 133). Dolayısıyla bu yöntemle mahalleli birbirinden sorumlu olarak öz denetimini sağlamıştır.

Tablo 1: Menlik Kazası Mahalleleri ve Nüfus Verileri

Ad	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
Mahalle-i Cami-i Atik	58	-	58
Mahalle-i Cami-i Cedid	32	-	32
Mahalle-i Baş?	-	29	29
Mahalle-i Lehosa?	-	60	60
Mahalle-i Hristoz	-	23	23
Mahalle-i Metropol	-	31	31
Mahalle-i Ayo Dimitri	-	30	30
Mahalle-i Ayo Nargir	-	20	20
Mahalle-i Ayo Nikola	-	48	48
Mahalle-i Ayo Todor	-	80	80
Mahalle-i Ayo Varvara	-	38	38
Mahalle-i Zapeç	-	65	65
Toplam	**90**	**424**	**514**

Tablo 1'in gösterdiği üzere Kefalet Defteri'nde Menlik Kazası'nda kefalete bağlanmış 12 mahalle yer almaktadır. Bu mahallelerden 2'sinin bir caminin etrafında şekillendiği anlaşılmaktadır. 1519 tarihli tahrirde gayrimüslimlere ait 22 mahallenin varlığından yukarıda söz edilmişti. Bu mahallelerden bazılarının 1787 tarihli kefalet sebebiyle yapılan kayıtta hâlen ayakta kaldığı görülmektedir. Nitekim 1787'de kaydedilen mahallelerden biri olan Ayo Nikola, 1519'da 2 mahallede nam-ı bi'n-nefs şeklinde geçmesinin yanı sıra Manol Rayno Mahallesi'nde nam-ı diğer olarak yazılmıştır (BOA, MAD, 170: 27b-28b). Benzer şekilde Ayo Todor, 1519'da 1 müstakil olarak ve Ayo Rane Mahallesi'nde ise nam-ı diğer olarak geçmektedir (BOA, MAD, 170: 29a-29b). Kefalet Defteri'nde Metropol ve Zapeç olarak varlık göstermeye devam eden mahallelere 1519'da da rastlanmakta, bunların adlarının yanında nam-ı diğer Ayo Yorgi ifadesinin kaydedildiği görülmektedir (BOA, MAD, 170: 28a; 167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri, 2003: 119). Zaman içerisinde çeşitli değişimler yaşandığı açıktır. Ancak görülüyor ki 1787'ye gelene kadar Menlik merkezi, mahalle sayısı bakımından takriben yarı yarıya bir düşüş göstermiştir. Hatta, her ne kadar sonraki sayımlarda kefalet dönemindekine benzer bir sonuç çıksa da bu düşüşün XIX. yüzyıldaki ilk sayıma kadar devam ettiği, mahalle sayısının 2/3 oranında kayba uğrayarak 4'e kadar gerilediği bilinmektedir (Demirel, 2016: 50). Bu durum Menlik'in kaza merkezindeki idarî birimlerinde ciddî bir sayısal daralma yaşandığına işaret etmektedir.

Kefalet Defteri kapsamında, 1787 tarihinde Menlik Kazası'nın mahallelerinde kayıtlı nüfusa bakıldığında Tablo 1'de de görüldüğü üzere oldukça heterojen bir dağılım dikkati çekmektedir. Cami-i Atik ve Cami-i Cedid Mahallelerinde yalnız Müslüman nüfus vardır ve bu mahalleler dışında, yalnız reayanın bulunduğu Nefs-i Varoş olarak ifade edilen kısımda yer alan Baş? Mahallesi'nden itibaren sıralı toplam 10 mahalle daha tespit edilmiştir (BOA, A.DVN.d., 823: 2/2-4/6). Varoş, şehir veya kasabalarda kale dışında bulunan, genelde Hristiyan mahallelerin yer aldığı bölgeyi ifade eden tabirdir (Şemseddin Sami, 1317: 1482). Dolayısıyla Menlik Kazası'nda buna uygun bir resim ortaya çıkmaktadır. Ek olarak kefalet verilerine göre değerlendirildiğinde, Müslüman ve gayrimüslim mahallelerin birbirinden net olarak ayrıldığı söylenebilir. Osmanlı şehirlerindeki mahalleler bir tanımda; birbirini tanıyan ve birbirinin davranışlarından sorumlu olan kişilerden oluşan topluluğun yaşadığı, aynı mescitte ibadet eden cemaatin aileleriyle birlikte yerleştiği sosyal bir birim olarak tarif edilmiştir (Ergenç, 1984: 69). Görüldüğü üzere Menlik Kazası mahallelerinde bu tanımla örtüşen bir yerleşim söz konusudur. O hâlde Menlik özelinde daha sonradan teşkil edilen mahallelerin Müslüman nüfusun iskânına sahne olurken varoş kısımda yer alan ve eski olduğu anlaşılan diğer mahallelerde Müslümanlaşma veya Müslüman yerleşimi olmadığını söylemek yanlış olmayacaktır. Tabii ki bu netice, genelleme yapmak ve Osmanlı toplumunda mahalleleşme kültür ve alışkanlığına dair genel bir kanıya ulaşmak için yeterli değildir. Zira cemaat-din anlayışı dinî homojenliği varsaymakta olup Osmanlı şehirlerinde farklı dinî topluluklar ayrı mahallelerde yaşasa da bu kesin bir kural olmamıştır (Düzbakar, 2003: 99). Ancak yine de Osmanlı mahallelerinde Müslümanlar ve gayrimüslimlerin yaşam alanları arasında keskin sınırlar bulunmadığı yönündeki bu tarz tespitler ve incelenen defterin tarihi göz önünde bulundurulduğunda, Menlik özelinde ortaya çıkan netice daha da ilginç durmaktadır.

Nüfusun, sayısal dağılımına bakıldığında ise kaza merkezinde ağırlığının gayrimüslimler lehine olduğu dikkati çekmektedir. Ayrıca sırasıyla Ayo Todor, Zapeç ve Lehosa? Mahallelerinin, 424 kişi olarak kayıtlara yansıyan toplam gayrimüslim nüfus içerisindeki payı daha fazladır. Müslümanların bulunduğu ve diğer Müslüman mahallesinden daha eski olduğu anlaşılan Cami-i Atik Mahallesi'nin nispeten kalabalık nüfus verisiyle büyük bir mahalle olduğu ifade edilebilir.

Nüfus verileri 1519 tahriri ve 1831 nüfus sayımıyla kıyaslandığında bu çerçevede ortaya çıkan tablo daha anlamlı hâle gelmektedir. Öyle ki yukarıda mahalle sayısının zamanla azalan bir seyir izlediği ifade edilmişti. Buna göre 1519 tarihinde; Ayo Nikola adının geçtiği 3 mahallenin toplam nüfusu 89 hane, 5 bive şeklindedir. Metropolid Mahallesi'nde 48 hane, 3 bive bulunmaktadır. Zapeç'te hane sayısı 30, bive sayısı 3'tür. Hane sayısı 19 olan Varvara Mahallesi'nde 2 bive yer almaktadır. Ayo Todor ve Ayo Rane nam-ı diğer Ayo Todor Mahallelerinin toplam nüfusu 80 hane ve 6 bive şeklindedir. Ayo Nargir'de 23 hane ve 4 bive kayıtlıdır. Bunlarla birlikte Menlik merkezinde yer alan tüm gebran mahallelerinde toplam 821 hane, 16 mücerred, 70 bive olduğu kaydedilmiştir (BOA, MAD, 170: 27b-31b). 1831 tarihli nüfus sayımında Menlik merkezinde tespit edilen 4 mahallede Müslümanlar haricinde, 1.548 gayrimüslim erkek nüfus meskûndur (Demirel, 2016: 50-51). Kefalet verilerine bakıldığında ise, kayıtlı gayrimüslim erkek sayısının 424 olduğu görülmektedir. Bazı mahallelerde kefalete bağlanmış erkek sayısı ile 1519 tarihli tahrir dönemindeki hane sayısının yakınlığı gözden kaçmamaktadır. Bu anlamda Metropol ve Zapeç

Mahalleleri ile Ayo Nargir ve Ayo Todor Mahallelerine dikkat çekilebilir. Kefalet kaydında hane bazında bir yazım esasının varlığı belirlenemediği için, mahallelerin nüfus değişimi ancak bu çerçevede değerlendirilebilir. Mahalle sayıları hakkında son olarak 1881-1882/1893 tarihli sayımda 3.274 kişinin yaşadığı 12, 1 mahallenin yanmış olması sebebiyle 1895'te ise 11 mahallenin bulunduğunu belirtmek gerekmektedir (Demirel, 2016: 51).

Defterde mahalleler dışında 2 esnaf teşkilatlanması müstakil olarak kayıtlara yansımıştır. Bu esnaflardan ilki 6 mensuplu bozacı esnafı iken diğeri 12 mensuplu habbaz (ekmekçi) esnafıdır ve ustaların birbirlerine ve mevcut tabilerine kefil oldukları kayıt altındadır (BOA, A.DVN.d., 823: 4/6). Bu noktada dikkat çeken en önemli ayrıntı bozacı esnafının Müslüman, habbaz esnafının ise gayrimüslimlerden oluşmasıdır.

Tablo 2: Menlik Kazası Karyeleri ve Nüfus Verileri

Ad	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
Brezniçe	34	7	41
Maraska	14	13	27
Bodilçe	17	-	17
İslimiçe	23	-	23
Kamaniçe	16	-	16
Vıksan Müslim?	12	5	17
Gradeşniçe	58	-	58
Garinçar (Greniçar)	26	-	26
Beliçe	85	-	85
Poloska	54	8	62
Setivraç	34	11	45
Livadiç	12	6	18
Polaniç	27	5	32
Mikrova	3	23	26
Leşniçe	7	3	10
Lekinva	20	24	44
Perpeçine	11	8	19
Zevgel?	7	13	20
Iskalav	23	14	37
Çıkarva?	22	14	36
Kalimançe	-	68	68
Hırsova	-	38	38
Lalinova	-	21	21
Bloveş	-	20	20
Debran	-	67	67
Salım (Çalım) Tımar?	-	14	14
Verko Boviçe	-	10	10
Libofka	-	45	45
Krastiliçe	-	39	39
Agraleşta	-	36	36
Gorma	-	36	36
Sahrava?	-	96	96
Eflak	-	73	73
Huştava	-	35	35

Sitekoz	-	66	66
Vakf-ı Salim	-	11	11
Mahalle-i Cedid	8	-	8
Palat	-	32	32
Toplam	**513**	**853**	**1366**

1787'de Menlik'te kefalete bağlanan ve bu suretle güvence veren idarî birimler içerisinde karyeler de yer almaktadır. Karye, Osmanlı resmî kayıtlarında köy yerine kullanılan Arapça ifadedir (Gümüşçü ve Küçükaşcı, 2019: 85). Bu anlamda yukarıdaki Tablo 2'de gösterildiği şekilde incelenen defter çerçevesinde, Menlik Kazası'nda 38 karye türü yerleşim birimi tespit edilmiştir. Bu karyelerden 14'ünde hem Müslüman hem gayrimüslim nüfus olduğu görülmektedir. Bununla birlikte yalnız Müslüman veya yalnız gayrimüslim nüfusun kaydedildiği karyelerin de mevcut olduğu belirtilmelidir. Nitekim, 7 karyede yalnız Müslüman nüfus kayıtlıdır. Geri kalan 17 karyede ise yalnız gayrimüslim nüfusun birbirine kefaletle bağlandığı anlaşılmaktadır. Bu noktada karye sayısının da zaman içerisinde değiştiği, bunda Menlik'ten ayrılan yerlere, köylerden bazılarının bağlanmasının etkili olduğu söylenebilir. Nitekim buna ilişkin bir uygulama, 1870-1878'de Menlik'e bağlı bir nahiye olan Petriç'in 1879'da müstakil bir kaza olarak konumlandırılmasıyla, iklim ve ulaşım şartları göz önünde bulundurularak bazı köylerin buraya bağlanması suretiyle gerçekleşmiştir (Demirel, 2016: 13-14). Dolayısıyla süreç içerisinde bu ve benzeri sebeplerden idarî anlamda değişimler yaşanmış olmalıdır.

Elbette karyelerin her birinde nüfuslar arasında sayısal farklılıklar olduğu dikkat çekmektedir. Karyelerin büyüklüğü defterdeki nüfus verilerine göre tayin edilecek olursa ilk sırayı 96 gayrimüslimin bulunduğu Sahrava? Karyesi'nin aldığı görülür (BOA, A.DVN.d., 823: 11/21). İkinci kalabalık karye ise yalnız Müslümanların olduğu Beliçe Karyesi'dir ve burada 85 kişinin birbirine kefil olduğu görülmektedir (BOA, A.DVN.d., 823: 6/11). Defterde karyelerdeki gayrimüslimler reaya olarak ifade edilmiştir. Bu noktada kefillikle ilgili olarak karışık nüfuslu karyelerde "*karye-i mezbûrun müslimi ve reayası birbirlerine kefildir*" ibaresinin mevcut olduğu söylenmelidir. Bu durumda karye halkının din ayrımı gözetilmeden birbirlerine kefil olduğu anlamı çıkmaktadır. Diğer karyelerde isimler sıralandıktan sonra, nüfusun Müslüman olmasına göre "*mezbûrun birbirlerine kefildir*", gayrimüslim olmasına göre "*mesfûrun birbirlerine kefildir*" şeklinde kefalete işaret eden açıklama mevcuttur. Dolayısıyla bu açıklamalardan, kefaletin şahıs şahıs değil, her biri birbirinden sorumlu olmak/tutulmak şeklinde bölge ahalisinin tümünü kapsayıcı nitelikte uygulandığı, aksini gösteren bir belirti olmadığı için din ayrımı gözetilerek kişilerin yalnız dindaşlarına kefil olmalarının küçük bir ihtimal dâhilinde kaldığı sonucuna varılmaktadır.

Karyelerde kefalete bağlanan nüfusa bakıldığında, Müslümanların 513 ve gayrimüslimlerin 853 kişi olduğu görülmektedir. Bu durum Menlik'te ağırlıklı olarak gayrimüslim nüfusun bulunduğunu göstermektedir. Gayrimüslimler 14'ü Müslümanlarla müşterek olmak üzere 31 karyeye yayılmıştır. Karyelerin bazılarının isimlerinin çeşitli tahrirlerde farklı yazıldığı burada belirtilmelidir. Mesela; İslimiçe olarak kaydedilen karye 1530 tarihli tahrirde İslivniçe şeklinde geçmektedir, Kalimançe Karyesi'ne ayrıca Kalihançe denildiği görülmektedir (167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri, 2003: 103, 105). Neticede, karyelerin isimleri bunlardan pek çoğunun eski yerleşimler olduğuna, Mahale-i Cedid'de olduğu gibi az nüfuslu çok azının sonradan kurulduğuna, Müslüman yerleşimine sahne olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca eski yerleşim birimi olduğu anlaşılan bazı karyelerdeki isimler ve lakaplar ihtida hareketleri yaşanmış olabileceğini akla getirmektedir (BOA, A.DVN.d., 823: 5/9, 7/12, 7/13).

Tablo 3: Menlik Kazası Çiftlikleri ve Nüfus Verileri

Ad	Gayrimüslim
Çiftlik-i Çetlik? Batıklar	17
Çiftlik-i el-Hac Sadullah Ağa	24
Çiftlik-i Canlı? Çorbacı	19
Çiftlik-i Dere Çorbacı	13
Çiftlik-i Manço Çorbacı	29
Çiftlik-i Şuşiçe el-Hac Sadullah Ağa	54
Çiftlik-i Lebovişte Keşiş Çiftliği	25
Çiftlik-i Rojne Keşiş Çiftliği	17
Çiftlik-i İzlatko … … Çorbacı	17
Çiftlik-i Sogarva Numan Ağazadeler	11
Çiftlik-i Şuşiçe el-Hac İbrahim Beğ Efendi	30
Çiftlik-i Dirzan maa Dulyan Emin Ağa ve Ebubekir Ağa	32
Çiftlik-i Acı Mihal (Karye-i Hırsova'dan Sonra)	5
Çiftlik-i Ustoza Arnabudzade Ahmed Ağa (Karye-i Lalinova'dan Sonra)	7
Çiftlik-i Orman el-Hac Osman Beğ Numan Ağazade (Karye-i Debran'dan Sonra)	16
Çiftlik-i Aspatva? Kapucuzadeler Ağalar	30
Çiftlik-i Lebniçe Murtaza Ağa (Karye-i Salım (Çalım) Tımar?'dan Sonra)	19
Çiftlik-i İsmilva Seyyid Mehmed Ağa	21
Çiftlik-i Kabril el-Hac Osman Beğ Efendi	18
Çiftlik-i Laskrova Murtaza Ağa ve Rüstem Ağa (Karye-i Agraleşta'dan Sonra)	31
Çiftlik-i Radobva Kapucuzade Hasan Ağa	51
Çiftlik-i Kurşiçe Selim Ağa ve Ebubekir Ağazadeler (Karye-i Sahrava?'dan Sonra)	24
Çiftlik-i Mahalle-i Ali Bölükbaşı	15
Çiftlik-i Hotva Zirab Ağa ve Emin Ağa (Karye-i Sitekoz'dan Sonra)	24
Çiftlik-i Kahatva? el-Hac Osman Beğ? Efendi ve Emin Ağa	18
Çiftlik-i Bozdova el-Hac Osman Beğ Efendi	18
Çiftlik-i Virabçe Numan Ağazadeler (Karye-i Palat'tan Sonra)	14
Çiftlik-i Sreliç el-Hac Osman Beğ Efendi	18
Toplam	**617**

Kefalet defterinde, Tablo 3'te gösterildiği gibi 28 adet çiftlik tespit edilmiştir. Çiftlik ya da çift terimi, Osmanlı Devleti'nde bir çift öküz ile sürülebilen, büyüklüğü 60-150 dönüm arasında değişen toprak parçalarını karşılamaktadır (İnalcık, 1993: 313). Fakat zamanla çiftliğin bu tanımın dışına çıktığı bilinmektedir. Buna göre çiftlik toprak mülkiyetinin özel kişiler tarafından kontrol edildiği ve aile tarımı yapılanlardan daha geniş ölçekli, mülk sahibinin kendi yaptığı işletmecilik olarak tanımlanmaktadır (Keyder, 1998: 1). Bu tarz işletme türündeki çiftliklerin her zaman ve sadece tarla tarımı yapmaları beklenmeyip XVII. yüzyıldan itibaren hayvancılığın artmasıyla beraber, hayvancılıkla alakası daha belirgin hale gelmiş, çiftliklerin genişlemesi, çalışanlarının sayısının artması, bunların profesyonelleşmesi ve mali kaynakların çeşitlenmesi ile klasik çiftlik tabirinden uzaklaşılmıştır (Karademir, 2018: 16). İncelenen kefalet defterinde gayrimüslim reayanın kayıtlı olduğu çiftliklerin bahsedilen bu kategoriye girdiği belirtilebilir. Kaldı ki çiftliklerde 2. başlık altında izah edilecek farklı meslek alanlarından isimlerin bulunması bu çıkarımın en önemli dayanağı olarak değerlendirilmelidir.

Kefalet bağlamında defterde, çiftliklerle ilgili ayırt edici husus, meskûn isimlere kimlerin kefil olduğudur. Buna göre; esnaflardan sonraki ilk çiftlik için "*ashâb-ı çiftlik reayalarına kefildir*" notu bulunurken ondan sonraki 11 çiftlikten 5'inin açıklamasında "*birbirlerine kefil, cümlesine ağaları kefildir*", diğerlerinde ise "*birbirlerine kefil, cümlesine çorbacıları kefildir*" ibaresi mevcuttur.

Bazı karyelerden sonra yazılmış çiftliklerden ilkine "*mesfûruna çorbacıları kefildir*", geriye kalan çiftliklerin 15'ine ise "*mesfûruna ağaları kefildir*" açıklaması yazılmıştır. Bu noktada çiftliklerin mülk üzere mi yoksa tasarruf hakkıyla mı idare edildiği sorusu akla gelmektedir. Elbette kayıtlarda bununla ilgili açıklayıcı bir ifade mevcut değildir. Bu durumda defter özelinde spekülatif çıkarımlardan uzak durmak tercih edilerek yalnız ağa ve çorbacı ifadelerine dikkat çekmek yerinde olacaktır. Çorbacı, Osmanlı Devleti'nde yeniçeri ocaklarının bölük veya orta kumandalarına verilen unvandır (Özcan, 1993: 369; Mahmud Şevket Paşa, 1983: 2). Ağa ise çeşitli manalarda kullanılsa da dönem itibarıyla bakıldığında, burada çiftliklerin idaresinden sorumlu ileri gelenleri ifade eder nitelikte görünmektedir. Devlet teşkilatının gelişmesi ile Osmanlı askerî teşkilatında en çok kullanılan unvan haline gelen ağa, uzun süren ve yenilgiyle sonuçlanan savaşlar sonucunda Osmanlı idaresinin Anadolu'da da zayıflaması üzerine, çeşitli köy ve bölgelerin idaresini alan ayanlara da verilmeye başlamıştır (Sümer, 1988: 452). Neticede, XVIII. yüzyılda büyük ayan veya ağa çiftlikleri ortaya çıkmış, çiftlik tabiri büyük mülk veya ziraî işletme manasını kazanmaya başlamıştır (İnalcık, 1993: 314). Bunun bir tezahürünün Menlik'te görüldüğü ifade edilebilir. Reayaya kefil olan çiftlik idarecilerinin de bu çerçevede değişkenlik arz ettiğini söylemek mümkündür.

Nüfus durumuna bakıldığında, çiftliklerde toplam 617 kişinin Kefalet Defteri'nde yer aldığı tespit edilmiştir. Daha özelde en kalabalık çiftliğin 54 kişiyle Çiftlik-i Şuşiçe (el-Hac Sadullah Ağa) olduğu (BOA, A.DVN.d., 823: 4/7-5/8), onu 51 kişiyle Çiftlik-i Radobva'nın (Kapucuzade Hasan Ağa) takip ettiği görülmektedir (BOA, A.DVN.d., 823: 11/20). En az nüfus verisini ise Çiftlik-i Acı Mihal sunmaktadır (BOA, A.DVN.d., 823: 9/16).

Kefalet Defteri'nde geçen tüm idarî birimlerde kayıtlı nüfusun genel toplamına bakıldığında gayrimüslimlerin Müslümanlara nispetle önemli bir yekûna sahip olduğu görülmektedir. Nüfusun dinî yapısı hakkındaki kanaat hem kayıtlarda gayrimüslimler için kullanılan "reaya", "zımmi", "mesfûr" gibi ifadelerden hem de isimlendirmelerden hareketle oluşmuştur. Buna göre defterde adı geçen toplam 2.515 kişinin 1.906'sının gayrimüslim olduğu tespit edilmiştir. Bu tespit, incelenen 1787 tarihli kefalete dair tahrir döneminde, nispî olarak Menlik'te ciddî bir gayrimüslimin varlığına işaret etmektedir. Söz konusu veriler oransal bir çıkarımla ifade edilecek olursa, kayıtlı nüfusun %75,785'ini yani 3/4'lük kısmını gayrimüslimlerin oluşturduğu neticesine ulaşılmaktadır. Defterde, yaş bilgisinin yer almadığı ve bununla birlikte kayıtlarda yalnız hane reislerinin esas alınmadığı göz önünde bulundurulduğunda ortalama nüfusla ilgili kesin bir sonuç çıkarılamamaktadır.

Menlik Kazası nüfusu hakkında merak uyandıran bir diğer husus ise etnik duruma ilişkindir. Bu noktada kayıtlarda, etnik yapıyla ilgili çok net ifadeler bulunmadığını, daha doğru bir ifadeyle kayıtlı kişileriln din kaynaklı isimlerinden hareketle ortalama bir fikir ortaya çıkmakla beraber, yalnız bazılarında etnik unvan yazıldığını belirtmekte yarar vardır. Dolayısıyla bu durum kökene ilişkin olarak bir çıkarımda bulunmayı sınırlı kılmaktadır. Ancak bu sınırlılığın aksine memlekete dair verilerin sunulduğu bazı kayıtlar vasıtasıyla göç olgusunun izlerine de rastlamak mümkün olmuştur.

Kayıtlara yukarıda izahı yapılan çerçevede bakılıp ilk olarak Müslüman mahalleleri ele alınırsa Cami-i Atik Mahallesi'nde 2 Arnavut, 1 Arap varken bunlara ilaveten yörük unvanına sahip 1 isme rastlandığı söylenmelidir. Bununla beraber biri Gradşenceli diğeri Sirozlu olmak üzere 4 ismin bahsi geçen mahalleye sonradan geldiği anlaşılmaktadır. Cami-i Cedid Mahallesi'ne dönüldüğünde ise etnik kökene ilişkin olarak yalnız 1 Boşnak ismin kaydıyla daha az verinin bulunduğu görülmektedir.

Gayrimüslimler, kayıtlı tüm yerleşim alanlarının üzerinden değerlendirildiğinde nüfusun çoğunluğunun Bulgar asıllı olduğu anlaşılmaktadır. Defterde gayrimüslimler arasında ortak kullanılan bazı isimlere sıkça tesadüf edilmesi, etnik köken açısından nispî bir çıkarım yapmayı zorlaştırmakla birlikte, kazada Rumların da meskûn olduğunu işaret etmektedir. Mahalleler özelinde, totalde 1 İslamboli, 2 Petriçli olmak üzere Menlik merkezinden olmadığı anlaşılan isimler ve etnik kökene ilişkin olarak yalnız 1 Arnavut kaydına rastlanmıştır.

Karyelerin nüfusu etnik menşe çerçevesinde ele alındığında, buna alamet olan çok veri bulunmamasına rağmen, şahısların genelde lakap ile kaydedilmeleri ilginç bir ayrıntı olarak belirmektedir. Bu lakapların birçoğunun Bulgarca olması da kullananların Müslüman olduklarına işaret eden isimler taşımasına rağmen, aynı zamanda Bulgar asıllı olduklarının bir delili olarak değerlendirilebilir. Ek olarak bazı şahısların lakap şeklinde de olsa etnik kökene ilişkin sıfatlar taşıdığı dikkate değer bir başka konudur. Bu bağlamda Müslümanlar arasında olmak üzere Bodilçe'de 1 Boşnak, Vıksan'da 1 Arnavut, Gradeşniçe'de 2 Tatar, Beliçe'de 1 Tatar, 1 Arnavut, 1 Arap,

Poloska'da 1 Boşnak, Polaniç'te 1 Arnavut, Çıkarva'da 1 Arap kayıtlıdır. Yalnız gayrimüslim nüfusun bulunduğu Krastiliçe Karyesi'nde ise 1 kişinin Arnavut olduğu belirtilmiştir (BOA, A.DVN.d., 823: 10/19). Karyelerden Beliçe ve Setivraç'ta olduğu gibi Arap oğlu, Arnavut oğlu, Rumzade olarak kayıtlı isimler mevcuttur ve bu durum, lakabın aynı zamanda etnik menşei gösteren bir ifade olduğuna işaret sayılabilir (BOA, A.DVN.d., 823: 6/11, 7/12). Benzer şekilde Türkçe olmayan bazı lakap veya unvanlar da aslında bunu göstermektedir. Bazı gayrimüslimler için kefere, zımmi, reaya gibi ifadelerin ayrıca kullanılması dikkat çekicidir (BOA, A.DVN.d., 823: 7/13, 8/14, 8/15, 10/19, 12/22). Karyelerde göç olgusunun varlığını gösteren sıfatlara oldukça az rastlandığı rahatlıkla ifade edilebilir. Bu manada Poloska Müslüman köylüleri arasındaki 1 Yeniköylü belirtilmelidir (BOA, A.DVN.d., 823: 7/12). Tereddüt etmekle beraber köylerdeki Müslüman nüfus içinde Vıksan'da 1, Gradeşniçe'de 2, Poloska'da 1 ve Mahalle-i Cedid'de 1 olmak üzere toplam 5 yörük bulunduğu ayrıca eklenebilir.

Nüfusun etnik yapısı bağlamında Menlik Kazası sınırları dâhilindeki 28 çiftlik incelendiğinde Çiftlik-i İzlatko'da 1, Çiftlik-i Dirzan'da 1, Çiftlik-i Radobva'da 3 ve Çiftlik-i Bozdova'da 2 olmak üzere Arnavut olduğu anlaşılan 7 gayrimüslim kaydedildiği tespit edilmiştir. Etnik çeşitliliğin görece az olduğu çiftliklerde dikkat çeken en önemli husus, Mahalle-i Ali Bölükbaşı'nda 1 Ulah kaydedilmiş olmasıdır (BOA, A.DVN.d., 823: 12/22). Şuşiçe (el-Hac Sadullah Ağa) 1, Lebovişte 1, Rojne 1, Sogarva 2, Dirzan 1 ve Bozdova 1 gayrimüslimin "kefere"; Dirzan 2 gayrimüslimin "zımmi" şeklinde belirtildiği çiftliklerdir.

3.2. Meslek ve Unvanlar

İncelenen defterde kefalete bağlanmış nüfusun bir kısmı meslekleri ile kayıt altına alınmıştır. Bu durum Menlik Kazası'nın ekonomik ve ticarî faaliyetlerine ilişkin birtakım ipuçları sunmaktadır. Bu bağlamda incelenen kayıtlar, idarî alanlar arasında farklılık olup olmadığı konusunda bir görüş oluşmasını sağlamaktadır.

Mahalleler baz alındığında Müslüman mahallelerde kayıt altına alınan isimlerin başında imam ve müezzinlerin geldiği görülmektedir. Elbette burada klasik bir tahrir yapma mantığıyla hareket edildiği söylenebilir. Bu da Müslüman mahallelerinin camiler etrafında şekillenmesi ve aynı zamanda imamların merkezî idarenin birer temsilcisi olmasının yanında bulundukları yerlerdeki ahaliden de sorumlu olmaları münasebetiyledir. Nitekim yukarıda da ifade edildiği üzere, Celalî isyanları sebebiyle yaygınlık kazanıp yerleşen ve kefalet-i müteselsile denilen uygulama ile mahalleli birbirine, imam da mahalleliye kefil olmuş, kayıtlara geçirilen bu kefalet zinciri sayesinde suçun sorumluluğu paylaşılmıştır (Akdağ, 2019: 199; Demirtaş, 2017: 503; Kılıç, 2022: 113).

Kefalet uygulamasına incelenen defter çerçevesinde bakmak gerekirse, şahsa kefalet türündeki bu uygulamanın mahalle kefaletinin ötesinde, genel bir durumu arz ettiğini belirtmek gerekir. Elbette bu husus, her iki şekilde de pek çok meselede sorumluluğun başta idareciler olmak üzere ileri gelenler ve imamlar tarafından da paylaşıldığını göstermesi bakımından dikkate değerdir. İlaveten mahallelerin imamları, müezzinleri, kethüdaları, odabaşılar ve kervansaraycıların kefaletin uygulanmasından sorumlu oldukları bilinmektedir (Yazıcı, 2013: 168).

İmam ve müezzinler dâhil olmak üzere Müslüman mahallelerde kayıt altına alınmış isimlerin meslekî unvanlarına bakıldığında, Cami-i Atik'te 1 imam, 1 müezzin, 3 kethüda, 2 nalbant, 2 saraç, 1 dükkâncı, 1 muhzır, 1 fişekçi, 2 kahveci, 1 hallaç, 6 berber, 1 kuyumcu, 1 hamamcı, 1 saka, 1 barutçu, 1 pastırmacı, 1 eşkinci, 1 kalyoncu, 1 serdar; Cami-i Cedid'de ise 1 imam, 1 müezzin 1 berber, 1 saka, 1 hallaç, 1 kuyumcu, 1 duhani (tütüncü), 1 tüfenkçi, 2 saraç, 2 nalbant, 1 yorgancı, 1 tellakın kayıtlara yansıdığı görülmektedir. Bu veriler değerlendirilecek olursa Cami-i Atik Mahallesi'nde daha çeşitli bir meslek kaydı dikkati çekmektedir ve bunda adı geçen mahallenin diğerine nispetle eski ve kalabalık oluşunun muhakkak etkisi vardır. Daha eski ve büyük bu yerleşim bölgesi, idareden veya askerî kesimden şahısların ikamet sahası olmuştur. Öyle ki, kethüda, eşkinci, kalyoncu, barutçu, fişekçi olan isimler kayıtlıdır. Bununla birlikte, genel olarak her iki mahallede sosyal ihtiyaçlara cevap verecek meslek alanlarının varlık gösterdiği söylenebilir. Ancak buna rağmen nüfus durumu göz önünde bulundurulduğunda sayısal olarak çok fazla meslek verisinin olmadığı ise dikkatten kaçmayan bir hususdur. Müslüman mahallelerde kefaletle kayıt altına alınan kişiler arasında; 3'ü el-hac unvanlı 10 ağa, 1'i kuyumcu ve 1'i berber olmak üzere 6 beşe bulunmaktadır. Ayrıca 2'si imam ve 1'i aynı zamanda el-hac unvanlı olmak üzere 3 efendi, 1'i kahveci olmak üzere 6 el-hac, 2'si müezzin ve 3'ü berber olmak üzere 12 molla ile 1 hafız tespit edilmiştir.

Gayrimüslim mahalleler meslekler açısından daha zengin bir çeşitlilik sunmaktadır. Bazı mesleklerin yerel isimlerle, daha doğru bir ifadeyle yerli halkın kendi dillerinde kullandığı şekliyle kayıt altına alındığı görülmektedir. Kalabalık mahallelerde, doğal olarak sayılarıyla orantılı şekilde daha fazla sayıda ve çeşitlilikte meslek sahibinin varlığı gözlenmektedir. Nitekim 80 kişilik Ayo Todor'da 28, 65 kişilik Zapeç'te 35 meslek unvanına rastlanmış olması bu ifadenin dayanağıdır (BOA, A.DVN.d., 823: 3/4, 4/6).

Tablo 4[1] tüm idarî birimlerde tespit edilen meslekî unvanları göstermektedir. Tablo incelendiğinde, Menlik Kazası'nın mahallelerindeki gayrimüslimler arasında, meslekî anlamda en çok babucilerin (pabuççu/ayakkabıcı) varlığı göze çarpmaktadır. Esasen bu kadar çok aynı meslekten isme rastlanması, mahallelerde bu mesleğin bir teşkilatlanma çerçevesinde icra edildiğini akla getirmektedir. Ayakkabıcıları terzi, daha sonra da kuyumcular takip etmektedir. Bununla birlikte bazı mahallelerde aynı meslekten isimlerin sayıca fazlalığı dikkat çekmektedir. Öyle ki Zapeç Mahallesi'nde 8 kuyumcu varken yine Zapeç'te 8, Ayo Varvara'da 7, Ayo Todor'da 6 ayakkabıcı kayıtlıdır. Meslekler mahalleler özelinde Ek 1'de ayrıca listelenmiştir. Gerek Müslüman gerek gayrimüslim mahalleler genelinde meslekler değerlendirilecek olursa sosyal ihtiyaçlara cevap verecek nitelikteki mesleklerin gayrimüslim mahallelerde sayıca öne çıktığı görülmektedir. Ek olarak burada, mahallelerdeki gayrimüslimlerden birkaçının her ne kadar meslekî bir unvan olmasa da, acı/hacı unvanı taşıdığı belirtilebilir. Benzer şekilde onlar arasında rastlanan bir diğer unvan da "baba"dır. Meslekî kaynaklı olsa da bazı unvanların lakap olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Tablo 4: Defterde Geçen Meslek Unvanları

Meslek	Mahallelerde		Karyelerde		Çiftliklerde
	Müslüman	Gayrimüslim	Müslüman	Gayrimüslim	Gayrimüslim
İmam	2		20		
Müezzin	2				
Sipahi			1		
Sekban			3	1	1
Bölükbaşı			1		
Kethüda	3				
Eşkinci	1				
Çorbacı			1	4	2
Alemdar			3		
Memhurdar?			1		
Yazıcı			4		
Kalyoncu	1		1		2
Muhzır	1				
Berber	7				
Kuyumcu	2	14		2	1
Nalbant[2]	4		1	1	
Saraç	4		1		
Dükkâncı	1				
Değirmenci[3]				7	7
Fişekçi	1				
Tüfenkçi	1	4	2	3	
Çiftçi				1	1

[1] Defterde Lehosa? Mahallesi'nde 12 kez olmak üzere mahallelerdeki gayrimüslimler arasında toplam 14 kez, karyelerdeki Müslümanlar arasında 1 kez geçen دیباق; mahallelerde gayrimüslimler içinde 3 kez ve Çiftlik-i Şuşiçe el-Hac Sadullah Ağa'da 1 kez geçen دیباغ kelimelerinin isim ya da unvan olup olmadığı tespit edilemediği, bunların debbağ دباغ kelimesinin galat yazılışları olduğu düşünülmekle birlikte kesin bir yargıya varılamadığı için tabloda ve meslekler içerisinde gösterilmediği belirtilmelidir.

[2] Polaniç Karyesi'nden olup tabloda nalbant olarak gösterilen 1 gayrimüslim defterde "nalcı" şeklinde kaydedilmiştir.

[3] Bu sayıya dâhil edilen 8 kişi defterde "değirman" şeklinde kaydedilmiştir.

Barutçu	1				
Kurşuncu			1		
Kalaycı				3	2
Kahveci	2				
Hallaç	2	6	3	3	1
Hamamcı	1				
Saka	2				
Pastırmacı	1				
Duhani (Tütüncü)	1				
Yorgancı	1				
Tellak	1				
Boyacı		7	1		
Kovaç (Demirci)		3		4	
Babuci (Pabuççu/ Ayakkabıcı)		32			
Sabuncu		3			1
Sai (Ulak)		4			
Kazgani (Kazancı)		3			
Kürekçi		9			
Abacı		3			
Irgat		5			
Terzi		18		20	8
Dülger		10		11	15
Tahtacı					2
Çeşmeci			1	1	6
Basmacı		2			
Simitçi		2			1
Semerci		5		2	2
Bıçakçı					2
Bozacı			1		
Bakkal		1			1
Oduncu		2			
Kaltakçı (Eyerci)		1			
Kasap		2		1	
Kaftancı		4			
Sığırtmaç (Sığır Çobanı)				1	1
Çoban		1	2	10	12
Sürücü					1
Arabacı					2
Celep (Hayvan Tüccarı)				2	
Mühimmatçı					2
Cambaz			1		
Avcı			1		
Gezgin?				1	
Çarıkçı?		1			

Kiracı		1		3	6
Saatçi		1			
Aynacı			1		
Kiremitçi					1
Bacacı				2	
Kumkumacı		1			
Çömlekçi		1			
Çukacı		1			
Nancı?		1			
Çulha		2			
Ekmekçi		2[4]			
Balcı				1	
Bulgurcu			1		
Bahçıvan		2			
Fıçıcı		2			
Hablemeci?		1			
Takyeci		1			

Tablo 4'te defterde müstakil olarak kaydedilmiş olan bozacı ve habbaz esnafı mensuplarına yer verilmemiştir. Bu noktada kısaca onların, teşkilatlanma içindeki mevcut hiyerarşik durumları ile kayıt altına alındığı, bu bağlamda ustalar, ortaklar, çırak ve kalfaların tek tek sıralandığı ifade edilmelidir (BOA, A.DVN.d., 823: 4/6).

Yukarıdaki tablo, mahallelerin yanı sıra karyeler ve çiftliklerdeki Müslüman ve gayrimüslim meslek sahiplerini göstermektedir. Karyelerde tespit edilmiş tüm meslekleri detaylı görmek için Ek 2'ye bakılabilir. Karyelerde, lakap ya da unvan ayrımı yapılmaksızın listelenen meslek bilgilerine bakıldığında, olağan şekilde imamların ilk sırayı aldığı görülmektedir. Müslüman 3 ve gayrimüslim 23 kişinin kayıtlı olduğu, hâliyle toplamda az nüfusuyla dikkat çeken Mikrova Karyesi'nde imam bulunmamaktadır.

Tamamen gayrimüslimler tarafından icra edildiği anlaşılan terzilik mesleği göz ardı edilemeyecek kadar önemli bir sayı vermektedir. Tablo 4'te gösterilen 20 sayının 5'i Sahrava?, 4'ü Krastiliçe'den çıkmıştır (BOA, A.DVN.d., 823: 10/19, 11/21). Bunlardan 39 gayrimüslimin kayıtlı olduğu Krastiliçe'nin, 96 gayrimüslimin kayıtlı olduğu Sahrava?'ya yakın bir sayıya sahip olması oransal olarak onu öne çıkarmaktadır. Terzilik mesleğinin toplamda tüm idarî alanlarda ve sadece gayrimüslimler arasında bu denli fazla olması ilginç görünmektedir. Bu durum, mesleğin sayıca öne çıkmasında ihtiyaçların yanında sosyo-kültürel alışkanlıkların etkisinin olup olmadığını veya ayrıca örgütlenmenin bulunup bulunmadığını düşündürmektedir.

Karyelerde 11 dülger ve 12 çobanın kayıtlara yansıdığı görülmektedir. Bu noktada yine ilginç olan 5 çobanın 73 gayrimüslimin bulunduğu Eflak Karyesi'nden olmasıdır (BOA, A.DVN.d., 823: 12/22). Bu durum bahsi geçen köyün daha yoğun olarak hayvancılıkla meşgul olduğunu göstermektedir. Bu mesleğin benzeri Brezniçe Karyesi'nde bulunan sığırtmaç yani sığır çobanıdır (BOA, A.DVN.d., 823: 5/9).

Yukarıda karyelerde etnik çeşitliliğe işaret eden fazla veri olmadığı belirtilmiş, lakaplara da dikkat çekilmişti. Dolayısıyla bu çerçevede meslek unvanı kabul edilebilecek bazı unvanların isimlerden önce kullanılması bunların meslekî unvan değil aslında birer lakap olabileceğini düşündürmektedir. Bazı isimlerin, her ne kadar kendilerinin meslek bilgisine erişilmese de berber oğlu, çoban oğlu, bayraktar oğlu, hallaç oğlu, kapucuzade gibi lakaplarla kaydedildikleri görülmektedir, bu da yine genel anlamda sosyo-ekonomik-idarî faaliyetler için birer ipucu olarak değerlendirilebilir (BOA, A.DVN.d., 823: 5/9, 6/11, 7/12, 8/15). Lekinva Karyesi'nde ikamet edenler arasında Ali Bölükbaşı da vardır (BOA, A.DVN.d., 823: 8/14). İlave olarak Müslümanlar arasında 23 beşe, 5'i aynı zamanda el-hac unvanlı 22 ağa ve 2 çavuş bulunmaktadır. Bahsi geçen unvanların meslekî bir uğraşı ifade ettiği neticesine kesin bir kanaatle varılamamaktadır. Bu idarî-askerî unvanlar haricinde yine Müslümanların bazılarında; 17'si

[4] Bunlardan biri Ayo Todor Mahallesi'ndeki ekmekçinin ortağı olarak kaydedildiği için burada gösterilmiştir.

imamlara ait olmak üzere 19 efendi, 21 molla, 5'i ağa unvanlı ve 1'i imam olmak üzere 16 el-hac, 1'i imam 2 hafız, 5 hoca, 2 derviş, 1 çelebi unvanına rastlandığı eklenmelidir. Ayrıca gayrimüslimler arasında yaygın olarak "baba" tabirine rastlanması Hristiyan geleneğin etkilerini görmek açısından önemlidir ki karyelerdeki 13 kişinin bu unvanı taşıdığı not düşülmelidir. Bazı isimlerin acı unvanı taşıdığı da ilave edilmelidir.

Menlik Kazası'nda kefalete konu olan gayrimüslim ve Müslümanlar fiziksel bazı nitelikleri ile lakaplandırılmış ve kayıtlarda bu şekilde yer almıştır. Topal, çolak, kara, camgöz, tosun, bodur, uzun, solak, koca, kocaman, çakır, kör, kısa, sarı, köse gibi lakaplar bu misaldedir. Bunun dışında belli ki şahısların fiziksel nitelikleri yanında karakter vb. diğer özellikleri sebebiyle verilmiş balta, batman, deli, kara bela, tavşan, sirke, ağırbasan vb. lakaplara da rastlanmıştır. Bunlardan farklı olarak Brezniçe Karyesi'nde Müslümanlar arasında 2 pehlivanın kayıtlı olması bu unvanı dış görünüşlerinden dolayı değil, güreşle uğraş göstermeleri nedeniyle aldıklarını düşündürmektedir (BOA, A.DVN.d., 823: 5/9). Genel olarak lakabın aynı ismi taşıyanlar arasında karışıklığı önlemek amacıyla verildiği bilinmektedir. Bunun yanında kefalet özelinde söylenecek olursa defterin tutulma amacına hizmet etmesi bakımından, eşkıyalık türünden herhangi bir hareket ortaya çıkması durumunda, tespitin bu sayede daha kolay sağlanacağı düşünülmüş olmalıdır. Çünkü şahıslar bulundukları bölgelerde adlarıyla olduğu kadar bu lakaplarla tanınıp bilinmektedir.

Çiftlikler meslekler açısından incelendiğinde, Çiftlik-i Laskrova (Murtaza Ağa ve Rüstem Ağa) kefalete bağlanan 31 gayrimüslimden oluşan nüfus verisine nispetle dikkat çekici bir meslek çeşitliliği sunmaktadır. Buna göre; 3 dülger, 1'er semerci, çoban, terzi, sekban, çiftçi ve "değirman" olarak kaydedilen değirmenci bahsi geçen çiftlik nüfusu içerisindeki meslek sahipleridir (BOA, A.DVN.d., 823: 11/20). Meslek çeşitliliği bakımından Laskrova'yı takip eden çiftliklerden biri yine az nüfusun kaydedildiği, 30 gayrimüslimin bulunduğu Aspatva? Kapucuzadeler Ağalar'dır. Burada 2 çoban ve 3 dülgerle beraber 1'er hallaç, sabuncu ve kiracı kayıtlara yansımıştır (BOA, A.DVN.d., 823: 9/17). Çiftlik-i Şuşiçe el-Hac Sadullah Ağa'nın 54 kişilik sayıca diğerlerinden üstün nüfus kayıtları göz önünde bulundurulduğunda arz ettiği meslek çeşitliliği ise olağan durmaktadır. Bu anlamda farklılığı ile dikkat çeken bazı meslekler ise göz ardı edilemez. Nitekim, Çiftlik-i Şuşiçe el-Hac Sadullah Ağa 1'er kuyumcu, kiremitçi, bakkal ve dülger ile sosyo-ekonomik meşguliyetlere ilişkin olarak farklı meslekleriyle öne çıkmaktadır (BOA, A.DVN.d., 823: 4/7-5/8). Ek 3'te çiftliklerde rastlanan meslekler detaylı gösterilmiştir.

Yalnız gayrimüslimlerin bulunduğu çiftliklerde öne çıkan meslekler olduğu göze çarpmaktadır. İlk sırada 15 sayısıyla dülgerler yer almaktadır. Bu sayıya dâhil 3'er kişi Çiftlik-i Aspatva? ve Çiftlik-i Laskrova'da, 2'şer kişi Çiftlik-i Dirzan ve Çiftlik-i Kurşiçe'de kayıtlıdır. Bu kadar çok dülgere rastlanması bu mesleği icra edenlerin gerçek anlamının biraz dışında bir meşguliyetle uğraştıklarını, bölge ve arazi şartları da düşünüldüğünde genel olarak bir ağaç işleme işiyle meşgul olduklarını düşündürmektedir. Dülgerleri takip eden diğer meslek ehli çobanlardır. Toplam 28 çiftlikte 12 çobana rastlanmıştır. Bunlardan Çiftlik-i Orman el-Hac Osman Beğ Numan Ağazade ve Çiftlik-i Aspatva? Kapucuzadeler Ağalar'da 2'şer çoban bulunmaktadır. Çiftlik-i Mahalle-i Ali Bölükbaşı'nda 1 sığırtmaç kayıtlıdır (BOA, A.DVN.d., 823: 12/22). Bu da diğerlerinden farklı olarak bahsi geçen çiftlikte net şekilde büyükbaş hayvancılık ile uğraşıldığını göstermektedir. Neticede az nüfuslu çiftliklerde dahi çobanların olması çiftliklerin ekonomik faaliyet alanlarının sınırlılığı ile açıklanabilir. Varlığı yadsınamayacak diğer meslek sahipleri ise terzilerdir. Terziliğin gayrimüslimler arasında bu kadar yaygın olması ve bunun 8 sayıyla çiftliklerde de kendini göstermesi hakikaten dikkate değer görünmektedir. Değirmenciler 7, kiracı ve çeşmeciler 6'şar sayı ile çiftliklerde öne çıkan diğer mesleklerdir. Bu meslekler içerisinde, esnaf teşkilatlanması içinde rastlanabilecek unvanlar bulunsa da bunların bireysel nitelik taşıdığı, toplumsal ihtiyaçlara cevap vermek gayesinden doğduğu bu noktada belirtilebilir. Son olarak bu paragrafta anlatılan ticarî-ekonomik mesleklerden kaynaklanan unvanlardan ayrışan "baba" unvanına 1'er kez olmak üzere Çiftlik-i Aspatva? ve Mahalle-i Ali Bölükbaşı'nda rastlandığı belirtilebilir.

4.SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin idarî taksimatı içinde çeşitli evrelerde farklı birimler altında yer alan Menlik, bağlı bulunduğu sancaklarda küçük ölçekli bir Osmanlı kazası görünümünde olmuştur. Nitekim, ilk tahrir yıllarında sayıca daha fazla idarî birime sahip olduğu anlaşılan Menlik'in incelenen kefalet döneminde birimlerinin azaldığı görülmüştür. Bu kapsamda bahsi geçen tarihte merkezinde yer alan 12 mahallenin dışında, Menlik Kazası'nda 38 karye ve 28 çiftlik bulunmaktadır.

1787 tarihli Kefalet Defteri, Menlik halkının eşkıyalara katılmaması veya onlara yardımda bulunmaması için merkezî idarenin kararıyla birbirlerine kefil olması suretiyle tutulmuştur. Kefalete ilişkin olarak mahalle ve karyelerde olduğu gibi yalnız halkın birbirine kefaletine değil, aynı zamanda çiftliklerde olduğu gibi çiftlik sahipleri, ağalar ve çorbacıların da reayaya kefaletine şahit olunmuştur. Dolayısıyla kefalet, yereldeki idarecilerin ve ileri gelenlerin aynı zamanda bir parçası oldukları sosyal grubun kontrolünü sağladıkları kadar sorumluluğunu paylaştıklarını göstermektedir. Şahsa kefaletin genel nitelikli bir örneğini sunan defter, kefalet prosedürünün yanında kazanın sosyo-demografik yapısına ilişkin kıymetli bilgiler vermektedir. Bölgedeki asayiş problemlerinin kazanın sosyo-demografik yapısına ve faaliyetlerine tesiri hakkında buradan bir fikir edinmek ise imkân dâhilinde değildir.

Menlik, Kefalet Defteri'ndeki nüfus verilerine göre etnik ve meslekî olarak görece mühim bir çeşitliliğe sahiptir. Kayıtlı nüfusun çok azı dışındakilerin etnik mensubiyetine isimleri haricinde işaret eden herhangi bir ipucu yer almamakla birlikte, kazada ağırlıklı olarak Bulgar nüfusun meskûn olduğu tespit edilmiştir. Mahallelerde ve köylerde toplam 603 Müslüman ve Müslüman nüfusa rastlanmayan çiftlikler de dâhil olmak üzere tüm idarî birimlerde toplam 1.894 gayrimüslim kefaletle birbirine bağlanmıştır. Bu durumda, kayıtlı kişilerin takriben %24,5'ini Müslümanlar oluşturmaktadır ki bu da yaklaşık 1/4'e tekabül etmektedir. XVI. yüzyılın ilk yarısında Menlik genelindeki Müslüman nüfus sayısı düşünüldüğünde 1787'deki bu oran anlamlı görünmektedir.

Menlik'te meslek sahipleri bulundukları idarî birimlerle birlikte bir bütün olarak ele alındığında mesleklerin, Menlik'in sosyo-ekonomik kimliğine katkısı net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Buna göre askerî-idarî meslekler hariç tutulduğunda; mahallelerde Müslümanlar arasında berberlik, gayrimüslimler arasında azımsanamayacak sayıda ayakkabıcılık, daha sonra terzilik, kuyumculuk ve dülgerliğin çok rastlanan meslekler olduğu göze çarpmaktadır. Karyelerde Müslümanlar arasında diğerlerinden sayıca öne çıkan bir meslek olmadığı, gayrimüslimler arasında ise şehir merkezinde olduğu gibi terzilik ilk sırada olmak üzere dülgerlik, çobanlık ve akabinde değirmencilik mesleklerinin en çok icra edilen meslekler olduğu tespit edilmiştir. Sadece gayrimüslimlerin kayıtlı olduğu çiftliklerde ise dülgerlik sayıca öne çıkmış olup onu sırasıyla çobanlık, terzilik ve karyelerde de aynı sayı ile kayıtlı değirmencilik takip etmiştir. Görüldüğü üzere, bu mesleklerin bazıları her ne kadar bireysel icra edilse de esnaf teşkilatlanmaları içerisinde yer alabilecek türdendir ve bunlar şehir niteliğini, dolayısıyla Menlik'in kaza hüviyetini vurgulayan önemli birer unsur olarak belirmektedir. Bununla beraber çiftlikler ve karyelerde kırsal hayatın ihtiyaçlarından doğan mesleklerin icra edildiği açıktır. Bu durum ekonomik faaliyetlerin çeşitliliğini göstermesi bakımından kayda değerdir. Bulundukları mahallere sonradan geldiği anlaşılan birkaç kişinin ekonomik yaşamdaki etkinliği belirgin olmasa da kaza genelinde, kayıtlı kişi sayısına nispetle az görünen ancak çeşitlilik arz eden ekonomik-ticarî meşguliyetlerde her kesimden insana tesadüf edilmesi, geniş sayılabilecek yelpazede bir faaliyet alanı geliştiğini ifade etmektedir.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduğunu kabul etmektedir (The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the author).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, A.DVN.d., 823; BOA, A.DVN.d., 842.

BOA, A.DVNSMHM.d., 111/474; BOA, A.DVNSMHM.d., 115/1951; BOA, A.DVNSMHM.d., 116/1076; BOA, A.DVNSMHM.d., 117/1030.

BOA, AE.SABH.I., 89/6097.

BOA, C.DH., 10/497.

BOA, C.ZB., 53/2618.

BOA, D.BŞM.d., 6526.

BOA, MAD, 170.

Diğer Kaynaklar

167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri (937/1530) I (Dizin ve Tıpkıbasım), (Yay. Haz: A. Coşkun, A. Özkılınç, A. Sivridağ ve Murat Yüzbaşıoğlu), T.C. Başkanlık Osmanlı Arşivi Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2003.

Akdağ, M. (2019). *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâlî İsyanları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Akman, E. (2021). *Kolektif Bilincin Dinsel Referansları: Osmanlı Devleti'nde Toplum Düzeni Kasame-Nezir-Kefalet*, Çizgi Kitabevi, Konya.

Apaydın, H. Y. (2022). "Kefalet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara, 168-177.

Çelik, Ş. (2014). "1261/1845 Tarihli Harput Kefalet Defteri ve Bu Deftere Göre XIX. Yüzyılın Ortalarında Harput Şehri", *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, Elazığ, 21-47.

Demirel, D. (2016). *Siroz Sancağı'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1876-1912)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Demirtaş, M. (2017). "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında İstanbul'da Kamu Düzenini Bozan Gruplara Karşı Yürütülen Mücadele", *Belleten*, Cilt 81, Sayı 291, 481-524.

Düzbakar, Ö. (2003). "Osmanlı Döneminde Mahalle ve İşlevleri", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 5, 97-108.

Eğnim, K. (2013). *Evliya Çelebi'ye Göre Rumeli'deki Bazı Halklar Ve Topluluklar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ergenç, Ö. (1984). "Osmanlı Şehrindeki «Mahalle»nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 4, 69-70.

Ertuğ, H. N. (2000). *Osmanlı Kefalet Sistemi ve 1792 Tarihli Kefalet Defterine Göre Boğaziçi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gümüşçü, O. ve Küçükaşcı, M. S. (2019). "Köy", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ek 2 (Gözden Geçirilmiş 3. Basım), Ankara, 85-87.

Halaçoğlu, Y. (1999). "1740-1741 Tarihli Yazma Esere Göre Rumeli Kazalarının Rütbeleri", *XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Cilt III, TTK Yayınları, Ankara, 869-897.

İnalcık, H. (1993). "Çiftlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul, 313-314.

İnciciyan, P. l. ve Andreasyan, H.D. "Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2-3, 11-88.

Kahraman, A. (1998). "İslam Hukukunda Şahsa (Nefse) Kefâlet Müessesesi ve Türk Ceza Muhakemeleri Hukuku'ndaki Teminatla Salıverme Müessesesi ile Mukayesesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 2, 301-328.

Kalıpçı, M. E. (2024). *Bir Toplumsal Denetim Aracı Olarak Osmanlı Hukukunda Nezir Usulü*, Türkiye Adalet Akademisi Yayınları, Ankara.

Karademir, Z. (2018). "Statüleri ve Mahiyetleri Açısından Osmanlı Ekonomisinde Büyük Çiftlikler (18. Yüzyıl)", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 2, Aralık 2018, 15-43.

Karpat, K. H. (1985). *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press, London.

Keyder, Ç. (1998). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var Mıydı?", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (Ed: Ç. Keyder ve F. Tabak), (Çev: Z. Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1-14.

Kılıç, S. (2022). *Osmanlı Komşuluk Hukuku*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kırlı, C. (2010). "Devlet ve İstatistik: Esnaf Kefalet Defterleri Işığında III. Selim İktidarı", *Nizam-ı Kadim'den Nizam-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi*, (Ed: S. Kenan), İSAM, İstanbul, 183-212.

Kırlı, C. ve Başaran B. (2011). "18. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Esnafı", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret*, (Ed: Fatmagül Demirel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Menekşe, Ö. (2024). "Osmanlı'da Hırsızlık Suçunu Önleme Yöntemi Olarak Şahsa Kefalet Sistemi", *İstanbul International Contemporary Scientific Research Congress-IV*, 5-7 July, İstanbul, 346-361.

Mahmud Şevket Paşa. (1983). *Osmanlı Askeri Teşkilatı ve Kıyafeti (Osmanlı Ordusunun Kuruluşundan 1908 Yılına Kadar),* K.K.K. Ankara Basımevi, Ankara.

Nachev, I. (2015). "Melnik After 1912: Social and Economic Challenges Facing a Border Town at the Time of Nation States", *Études Balkaniques (Greece, Bulgaria and European Challenges in the Balkans)*, (Ed: Y. Konstantinova), Académie Bulgare des Sciences Institut D'études Balkaniques & Centre de Thracologie, Sofia, 126-139.

Osmanlı Yer Adları I: Rumeli Eyaleti (1514-1550), (Yay. Haz: A. Coşkun, A. Özkılınç ve A. Sivridağ), T.C. Başkanlık Osmanlı Arşivi Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2013.

Özcan, A. (1993). "Çorbacı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul, 369-370.

Özcan, T. (2001). "Osmanlı Mahallesi Sosyal Kontrol ve Kefalet Sistemi", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 129-151.

Özekmekçi, M. M. (2020), *İlk Osmanlı Nüfus Sayımları (1830-1850) ve İngiltere, ABD Nüfus Sayımları ile Mukayesesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özekmekçi, M. M. (2020), "Osmanlı Devleti'nin İlk Genel Sayımının Öncüsü Olarak Önerilen Sayımlar", *Kesit Akademi Dergisi*, Sayı 25, 148-160.

Öztunç, H. B. (2021). "Menlik, Petriç ve Cuma-i Bâlâ Nasihat Heyetleri ve Faaliyetleri", *XIII. Uluslararası Mübadele ve Balkan Türk Kültürü Araştırmaları Kongresi Bildirileri,* (Ed: B. Kocaoğlu), Samsun Mübadele ve Balkan Türk Kültürü Araştırmaları Derneği Kültür Yayınları, 319-330.

Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, MEB Yayınları, İstanbul.

Saydam, A. (1997). "Kamu Hizmeti Yaptırma ve Suçu Önleme Yöntemi Olarak Osmanlılarda Kefâlet Usûlü", *Tarih ve Toplum Dergisi*, Sayı 64, 68-72.

Sezgin, İ. (2007). "Paşa Livâsı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 34, İstanbul, 183-184.

Stoyanovski, A. (1974). "XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Makedonya'nın Osmanlı Hakimiyeti Devrinde İdari Taksimatı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 4-5, Ağustos 1973-1974, (Çev: İ. Eren), Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 213-230.

Sümer, F. (1988). "Ağa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, 451-452.

Şemseddin Sami. (1317). *Kâmûs-ı Türkî*, İkdam Matbaası, İstanbul.

Şemseddin Sami. (1316). *Kâmûs-ül Alâm*, VI, Mihran Matbaası, İstanbul.

Şemsü'l-eimme Ebû Sehl Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed Serahsî. (2008). *Mebsût*, 19. Cilt, (Ed: Mustafa Cevat Akşit), (Çev: Ş. Kalay vd.), (Tashih eden: A. Şafak vd.), Gümüşev Yayınları, İstanbul.

Toprak, S. V. (2015). *Besni: 1846 Tarihli Bir Kefâlet Defterine Göre Nüfus ve Sosyal Hayat*, Adıyaman Üniversitesi Yayınları, Adıyaman.

Ünlü, E. (2023). "Dağlı İsyanları Sırasında Kefalete Bağlanan Rumeli Şehirleri", *INCSOS VIII. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, 20-23 Ekim 2022 Tam Metin Bildiri Kitabı*, Tekirdağ, 90-110.

Yazıcı, M. (2013). "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Kamu Düzeninin İşleyişini Etkileyen Unsurlar Üzerine", *Asia Minor Studies International Journal of Social Sciences*, Cilt 1, Sayı 1, 156-178.

EKLER

Ek 1: Mahallelere Göre Meslekler

	Mahalle-i Cami-i Atik	Mahalle-i Cami-i Cedid	Mahalle-i Zapeç	Mahalle-i Ayo Varvara	Mahalle-i Ayo Todor	Mahalle-i Ayo Nikola	Mahalle-i Ayo Nargir	Mahalle-i Ayo Dimitri	Mahalle-i Metropol	Mahalle-i Hristoz	Mahalle-i Lehosa?	Mahalle-i Baş?
İmam	1	1										
Müezzin	1	1										
Kethüda	3											
Nalbant	2	2										
Saraç	2	2										
Dükkâncı	1											
Muhzır	1											
Fişekçi	1											
Kahveci	2											
Berber	6	1										
Tellak		1										
Hamamcı	1											
Saka	1	1										
Barutçu	1											
Pastırmacı	1											
Eşkinci	1											
Kalyoncu	1											
Boyacı								2	3			2
Kovaç			1			1						1
Babuci			8	7	6			2	2		4	3
Sabuncu												3
Sai			1		1	1						1
Kazgani					1							2
Kürekçi			1		2			1		3	1	1
Abacı			1		1							1
Irgat			1	1		1		1				1
Terzi			2	1	6	4	1		1	1	2	
Kuyumcu	1	1	8					1			4	
Dülger			3	4	1		1				1	
Basmacı											2	
Simitçi					1					1		
Semerci			1	1			2		1			
Bakkal									1			
Oduncu								1	1			
Kaltakçı							1					

	Mahalle-i Cami-i Atik	Mahalle-i Cami-i Cedid	Mahalle-i Zapeç	Mahalle-i Ayo Varvara	Mahalle-i Ayo Todor	Mahalle-i Ayo Todor	Mahalle-i Ayo Nargir	Mahalle-i Ayo Dimitri	Mahalle-i Metropol	Mahalle-i Hristoz	Mahalle-i Lehosa?	Mahalle-i Baş?
Hallaç	1	1	1		2	2	1					
Kasap						1	1					
Kaftancı			1		1	1	1					
Çoban						1						
Tüfenkçi		1	2	1		1						
Çarıkçı?						1						
Kiracı						1						
Saatçi						1						
Kumkumacı					1							
Çukacı					1							
Nancı?					1							
Çulha				1	1							
Ekmekçi					2							
Bahçıvan			1	1								
Fıçıcı				2								
Hablemeci?			1									
Takyeci			1									
Çömlekçi			1									
Duhani		1										
Yorgancı		1										

Ek 2: Karyelere Göre Meslekler

	İmam	Kalyoncu	Çiftçi	Sığırtmaç	Çoban	Yazıcı	Terzi	Celep	Cambaz	Sipahi	Çorbacı	Sekban	Boyacı	Hallaç	Avcı	Alemdar	Tüfenkçi
Brezniçe	1		1	1	1												
Maraska	1				1	1	1	1									
Bodilçe	1									1	1						
İslimiçe	1											1					
Kamaniçe	1																
Vıksan Müslim?	1																
Gradeşniçe	1												1				
Garinçar (Greniçar)	1								1			1		2	1		
Beliçe	1															2	1
Poloska	1					1						1					
Setivraç	1					1	1				1						1
Livadiç	1																
Polaniç	1																
Leşniçe	1																
Lekinva	1				2												
Perpeçine	1																
Zevgel?	1																
Iskalav	1				1	1								1			
Çıkarva?	1	1					1							1		1	
Kalimançe											1						
Lalinova							1										
Debran							1										
Verko Boviçe																	
Libofka					1		1										
Krastiliçe							4										
Agraleşta							1										
Gorma							2				1						1
Sahrava?							5	1						1			1
Eflak					5		1				1			1			
Huştava																	
Sitekoz												1					1
Mahalle-i Cedid	1																
Palat					1		1										

	Saraç	Memhurdar?	Çeşmeci	Bulgurcu	Dülger	Kuyumcu	Aynacı	Kurşuncu	Semerci	Nalcı/ Nalbant	Değirmenci/ Değirman	Bölükbaşı	Gezgin?	Bozacı	Kiracı	Kalaycı	Bacacı	Kasap	Balcı	Kovaç
Brezniçe																				
Maraska																				
Bodilçe																				
İslimiçe																				
Kamaniçe																				
Vıksan Müslim?																				
Gradeşniçe																				
Garinçar (Greniçar)																				
Beliçe	1																			
Poloska		1	1																	
Setivraç				1	1															
Livadiç						1														
Polaniç							1	1	1	1										
Leşniçe											1									
Lekinva										1	1	1					1			
Perpeçine																				
Zevgel?					1	1							1							
Iskalav					2									1						
Çıkarva?															3					
Kalimançe																1				
Lalinova																				
Debran											3									
Verko Boviçe											1									
Libofka					3															
Krastiliçe																				
Agraleşta					1															
Gorma					1															
Sahrava?									1											
Eflak					2												1	1		
Huştava																			1	
Sitekoz			1													2				4
Mahalle-i Cedid																				
Palat											1									

Ek 3: Çiftliklere Göre Meslekler

	Çiftlik-i Sreliç el-Hac Osman Beğ Efendi	Çiftlik-i Virabçe Numan Ağazadeler	Çiftlik-i Bozdova el-Hac Osman Beğ Efendi	Çiftlik-i Kahatva? el-Hac Osman Beğ? Efendi ve Emin Ağa	Çiftlik-i Hotva Zirab Ağa ve Emin Ağa	Çiftlik-i Mahalle-i Ali Bölükbaşı	Çiftlik-i Kurşiçe Selim Ağa ve Ebubekir Ağazadeler	Çiftlik-i Radobva Kapucuzade Hasan Ağa	Çiftlik-i Laskrova Murtaza Ağa ve Rüstem Ağa	Çiftlik-i Kabril el-Hac Osman Beğ Efendi	Çiftlik-i İsmilva Seyyid Mehmed Ağa	Çiftlik-i Lebniçe Murtaza Ağa	Çiftlik-i Aspatva? Kapucuzadeler Ağalar	Çiftlik-i Orman el-Hac Osman Beğ Numan Ağazade	Çiftlik-i Ustoza Arnabudzade Ahmed Ağa	Çiftlik-i Dirzan maa Dulyan Emin Ağa ve Ebubekir Ağa	Çiftlik-i Şuşiçe el-Hac İbrahim Beğ Efendi	Çiftlik-i Sogarva Numan Ağazadeler	Çiftlik-i İzlatko … … Çorbacı	Çiftlik-i Lebovişte Keşiş Çiftliği	Çiftlik-i Şuşiçe el-Hac Sadullah Ağa	Çiftlik-i Manço Çorbacı	Çiftlik-i Canlı? Çorbacı	Çiftlik-i el-Hac Sadullah Ağa
Çorbacı							2																		
Kalyoncu																					2				
Sekban									1																
Mühimmatçı								2																	
Kiracı					2								1											1	2
Değirmenci/ Değirman			1						1	1		2							1						
Çiftçi									1																
Simitçi																									1
Semerci						1			1																
Sabuncu													1							2					
Tahtacı																				2					
Dülger							2	1	3		1		3				2				1	1			1
Terzi	1	1					1		1	1		2	1					1							1
Çoban	1	1		1				1	1				2	2		1						1	1		
Sığırtmaç						1																			
Arabacı								1						1											
Hallaç														1											
Sürücü															1										
Kuyumcu																							1		
Kiremitçi																							1		
Çeşmeci																	1	5							
Bakkal																							1		
Bıçakçı															2										
Kalaycı														1	1										

Ek 4: Menlik Kazası[5]

[5] Bu harita kazanın yerleşimi hakkında bir fikir oluşması adına, 1787 tarihli Kefalet Defteri'ndeki karye ve çiftliklerin isimleri esas alınarak Google Earth üzerinde oluşturulmuştur. Yerleşim alanları haritada tespit edilebildiği kadarıyla gösterilmiştir.

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.08.2025 **√Accepted/Kabul:**19.09.2025
DOI:https://doi.org/10.30794/pausbed.1756653
Research Article/Araştırma Makalesi

Arısoy, B. (2025). "Evaluating the Wage Policies in Türkiye", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, 71, 47-64.

EVALUATING THE WAGE POLICIES IN TÜRKİYE

Burcu ARISOY*

Abstract

Undoubtedly, economic uncertainties in global labor markets affect companies' wage policies. The aim of the study is to evaluate the current status of wage policies, a key factor in the Turkish labor market, and to make predictions about the future of wage policies. Qualitative research was employed in the study. Data were collected through semi-structured interviews. Unit of analysis consisted of 20 private sector employees working as human resources specialists or managers. Content analysis was used to analyze the data. Inflation, economic data, and minimum wage changes were found to be influential concerning private sector wage policies in the Turkish labor market. It can be argued that fringe benefits are as effective as wages. Companies seeking to increase employee engagement may be advised to provide fringe benefits. A flexible working model can also be considered in the context of fringe benefits.

Keywords: *Human resource management, Labour market, Wage.*

Jel Codes: *J100, J10, J00*

TÜRKİYE'DE ÜCRET POLİTİKALARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Öz

Küresel emek piyasalarında yaşanılan ekonomik belirsizlikler firmaların ücret politikalarını da kuşkusuz etkilemektedir. Çalışmanın amacı Türkiye emek piyasalarında önemli aktör olan ücret politikalarının mevcut durumlarını değerlendirerek, ücret politikalarının geleceğine dair öngörülerde bulunmaktır. Çalışmada nitel yöntem kullanılmıştır. Araştırma verileri yarı yapılandırılmış görüşme formu ile toplanmıştır. Örneklem özel sektörde insan kaynakları uzmanı veya yöneticisi olarak çalışan 20 özel sektör çalışanıdır. İçerik analizi yöntemi ile veriler analiz edilmiştir. Türkiye emek piyasalarında özel sektör ücret politikalarının belirlenmesinde enflasyonun, ekonomik verilerin, asgari ücret değişikliklerinin etkili olduğu tespit edilmiştir. Sağlanan yan hakların da ücretler kadar etkili olduğu ifade edilebilir. Çalışan bağlılığını yükseltmek isteyen firmaların yan haklar sağlaması önerilebilir. Yan haklar bağlamında esnek çalışma modeli de düşünülebilir.

Anahtar kelimeler: *İnsan kaynakları yönetimi, Emek piyasası,Ücret.*

Jel Kodları: *J100, J10, J00*

*PHD., Balıkesir Metropolitan Municipality, BALIKESİR.
e-mail: burarisoy@hotmail.com, (https://orcid.org/0000-0001-7452-2950)

1.INTRODUCTION

The transformation in global labor markets continues in 2025. The rising cost of living since the COVID-19 pandemic, geopolitical conflicts, the climate emergency, and economic downturns are leading to technology-driven global employment shifts to a greater extent. Indeed, while the global economic outlook appears to be stabilizing, global growth forecasts for 2025 have weakened. Although global inflation appears to have been mitigated, it is projected to reach 3.5% by the end of 2025. However, the cost of living remains high worldwide (World Economic Forum, 2025:8). Similarly, in many OECD countries, policymakers are grappling with low productivity growth and rising income inequality. Concurrently, productivity disparities in business performance are widening, with a few high-performing businesses prospering while others are experiencing further decline (OECD, 2021: 5).

It is worth mentioning that the economic uncertainties in global labor markets pressurize the formulation of companies' wage policies. Indeed, according to a World Economic Forum report, 52% of employers anticipate greater wage increases than current wages between 2025 and 2030, 41% anticipate holding wages steady, and 7% anticipate reducing wages. Globally, real wages, which declined in 2022, increased in 2023. Similarly, real wages in G-20 countries turned positive in 2024. Regionally, real wages increased in Asia, Africa, the Pacific, and Central and West Asia in 2022, whereas they decreased in other regions. Real wage growth turned positive in many regions in 2023. On the other hand, many had to adjust the minimum wage in 2022-2023 due to rising living costs. However, this was not sufficient (ILO, 2024: xiv).

Literature offers a multitude of definitions of wages. Wages are defined as the amount paid in return for the mental and physical effort expended leading to production. Another definition describes them as benefits provided as the price of labor (Güney, 2014:252). While wages represent income for employees, they represent costs for employers. Due to cost pressures, half of employers consider reorienting their work in response to AI, and two-thirds plan to hire talent with specific AI skills. Furthermore, 40% of employers anticipate reducing their workforce due to the potential for AI to automate tasks (World Economic Forum, 2025:6).

Viewed as costs for employers, wage policies are associated with employee productivity and performance, talents and skills, retention policies, and competitiveness. Wage management policies aim to attract qualified professionals to the organization, motivate and retain employees, and effectively manage costs. In concurrence with this aim, it is crucial that wage policies are perceived as fair by employees (DeCenzo et al., 2017, 248). Employees consider whether they are receiving a fair wage by comparing it with other employees performing similar work, both within the organization and with others fulfilling similar tasks in the sector (Güney, 2014:253). Another study has revealed that fair, equitable, ethical, and positively perceived wages and rewards are both a source of motivation and contribute to efficient management of change (Sucu, 2020:366).

While companies have varying practices while forging wage policies, they generally determine wages by taking seniority and education into account. Jobs are generally graded using job evaluation methods, and corresponding wage ranges are assigned. While wage levels are periodically calibrated according to competition using wage surveys, wage rigidities help protect employees from fluctuations in the external labor market (Baker et al., 1994: 922). A study concluded that increased transportation and food and beverage services had a positive impact on fringe benefits, leading to increased employee satisfaction and loyalty (Yücesan, 2025:71). A study of employees in the service and manufacturing sectors found that additional payments, such as travel, meals, bonuses, and other allowances, were made in addition to wages. The same study found that some companies implemented hybrid work, where employees work in the office on certain days of the week and work remotely on others (Bozkurt & Uzuner, 2023:36). Another study investigating the impact of rewards, wages, and benefits on organizational commitment and job satisfaction found that rewards directly affect organizational commitment, while wages and benefits do not (Dursun et al., 2017:938).

No directly addressing research has been found in the literature on wage policies in the Turkish labor market, the subject of this study. Wage studies on the Turkish labor market generally focus on the minimum wage. A Turkish labor market wage study has illustrated that the wage gap is largely due to gender-based discrimination. The same study found that wage discrimination was highest in the Eastern Marmara, Western Marmara, and

Aegean regions, while in the Western Anatolia, Mediterranean, Central Anatolia, and Western Black Sea regions, women's wages increased, with men earning higher wages due to gender discrimination against women (Yalçın et al., 2019: 293). Another quantitative study examining wage and salary management policies and strategies implemented in Turkish businesses, conducted in 2000, found that 86% of Türkiye's 100 largest businesses implemented non-traditional wage and salary management criteria (Eren et al., 2000:100). Another study examining the factors affecting the compensation of senior executives in national and international companies in Türkiye found that companies generally took local conditions into account, and that the weight of variable pay, fringe benefits, and other benefits within the compensation package did not differ significantly depending on whether the business was international or not (Alayoğlu, 2008: 151). A quantitative study conducted at a company in the logistics sector reveals that the compensation policy was determined with a competitive approach, considering the holding's financial strength and internal balances; that a competency-based, performance-based compensation system was implemented; and that the primary factors determining compensation were job evaluation scores, seniority, competencies, and performance based on business objectives (Erdem, 2007:149). A study on the performance-based compensation system in Türkiye sheds light on the fact that performance-based compensation positively impacted employee motivation (Yılmaz, 2004:254).

Research on the minimum wage in Türkiye has concluded that minimum wage increases generally pursue inflation, failing to adequately meet social objectives such as increased welfare or improved income distribution (İnan et al., 2025:91). According to the fringe benefits trends survey, 77% of employers prioritize actions aimed at improving job engagement, 76% at attracting and retaining key talent, and 73% at improving employee productivity and efficiency. Employers also emphasize the significance of cost; 85% expect high inflation to continue, and 76% expect the weakening economy and business environment to have a significant impact on fringe benefits budgets within two years (WTW, 2023). A 2025 wage survey conducted on human resources employees reveals that wages vary according to sectoral trends, geographical differences, and company size (HRD, 2025:13).

As can be seen, no recent qualitative research on wages for private sector employees is found in the literature. Questions such as how wages are determined, whether they are sufficient under current economic conditions, whether they foster employee loyalty and motivation, and whether fringe benefits are available are crucial for both employees and employers. This study explores these questions. The aim of the study is to evaluate the current state of wage policies, highly significant factors in the Turkish labor market, and to make predictions about the future of wages. The study's theoretical contribution is that it is one of the pioneering studies in the literature on wage policies set under current economic conditions in the Turkish labor market, filling a gap in the current literature. Its practical contribution is to shed light on how companies determine their wage policies.

2.METHOD

This study employed the qualitative research method, delving into the subjective experiences, perspectives, and meanings individuals attribute to their social worlds (Lim, 2025:200). Qualitative research involves the use and collection of various empirical materials through case studies, personal experiences, introspection, life stories, interviews, and observational, historical, interactional, and visual texts that define routine and problematic moments and their meanings in individuals' lives (Aspers & Corte, 2019: 142).

2.1. Participants

The study participants were 20 individuals working in the private sector as human resources specialists or managers specializing in wage policies. The unit of analysis group was selected using a non-probability-based purposive sampling method, a method chosen when individuals with specific characteristics are sought (Başaran, 2017: 490).

The demographic characteristics of the participants are presented in Table 1. Accordingly, 50% of the participants work as employers and 50% as employees. While 75% of the participants have 16 years or more of working experience, 20% have 11-15 years of experience, and 5% have 6-10 years of experience.

Table 1. Participant Characteristics

Participants	Demografic Features		Total
			20
Title	Director	12	
	Manager	6	
	Expert	2	
Experience	11 years and above	16	
	1-10 years	4	
Staff	1-100	6	
	101-500	3	
	501 and above	11	
Sector	Manufacturing	6	
	Retail	4	
	Software	3	
	Construction	3	
	E- commerce	3	
	Aviation	1	

2.2. Data Collection Tools

Data were collected using a semi-structured interview form. A semi-structured interview form maintains a certain level of structure in the interviews and offers the opportunity to explore the participant's views in more detail. The questions in semi-structured interviews are guiding, allowing participants to provide more explanation and detail, and are most commonly used when the title or subject in question is sensitive or complex (Barahmeh & Bsharat, 2024:356).

The research questions were developed having studies on wages in the literature, and experts were consulted for their opinions in respect to grammar and expertise.

2.3. Data Collection Process

Interviews were conducted with employees one-on-one by phone. The interviews took place in July 2025. Each interview lasted approximately 25-30 minutes.

2.4. Data Analysis

Content analysis is a systematic and methodical approach applied to examine communication content and uncover the underlying messages, themes, and patterns. Content analysis is preferred on account of the fact that it enables in-depth data analysis, increases the validity and reliability of findings through rigorous coding and categorization, is used in multiple disciplines, allows for data to be situated within a broader social, cultural, and historical context, facilitates the development and validation of theories, summarizes and synthesizes large volumes of data, and helps address communication gaps (Sirilakshmi et al., 2024: 84). In content analysis, raw data from verbatim interviews is first summarized by breaking it down into smaller pieces to transform them into categories or themes. Coding is then performed. Codes are organized by category. Categories represent explicit content. Themes are created to elicit answers for questions such as why, how, in what way, or by what means (Erlingsson & Brysiewicz, 2017:94).

3. FINDINGS

Figure 1 shows participants' opinions on the factors they consider when determining wage policies. All participants stated that inflation, economic data, and minimum wage changes directly impact wage policies. On the other hand, some participants stated that minimum wage increases negatively impacted company wage policies. Manufacturing sector employees stated that they consider economic data and the minimum wage

when determining wage policies. Manufacturing, software, and construction sector employees stated that wages are determined based on market and industry conditions. Manufacturing, retail, and aviation sector employees stated that wages are determined based on the nature of the job. Retail sector employees stated that wages are determined based on company strategies and internal wage balances. It was determined that wages are determined in the retail and e-commerce sectors based on data from consulting companies. Software, construction, and e-commerce sector employees stated that wages are determined based on performance. Software and aviation sector employees also stated that they set wages based on experience. Competitors are considered by both construction and e-commerce sector employees when setting wages. Construction sector employees stated that seniority is also taken into account when setting wages. E-commerce sector employees also consider legal regulations when setting wages. Aviation sector employees stated that competence is also taken into account when setting wages.

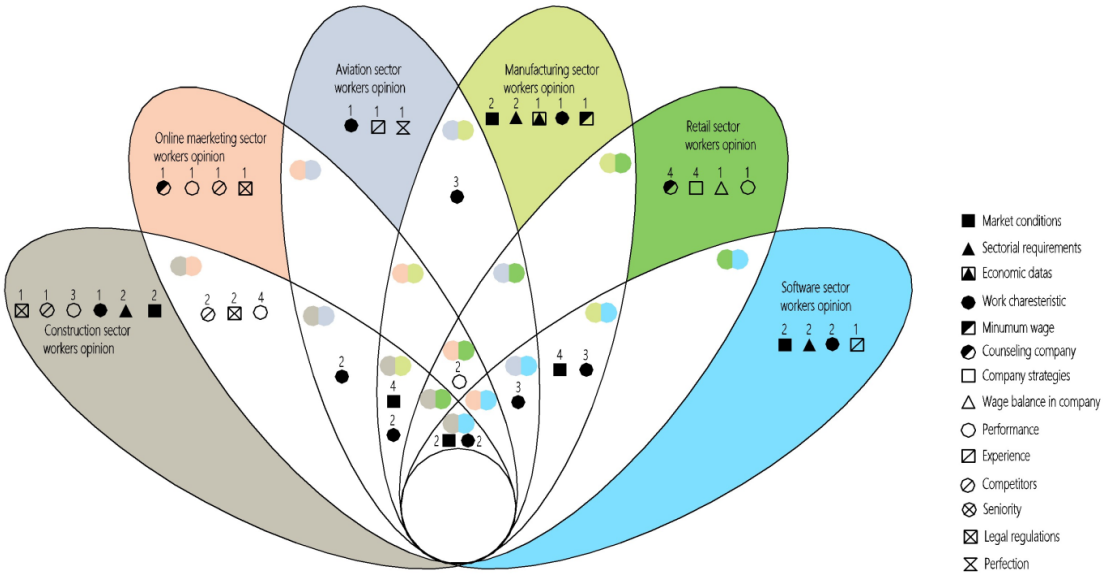

Figure 1. Factors affecting the wage policy factors

Participants' direct statements are as follows:

G1: We aim to increase both motivation and earning potential through offering a flexible and competitive structure.

G2: Departments are allocated a specific budget. They are expected to distribute the workforce in a way that maintains a balanced workforce. A low-wage policy has generally been implemented for the last two years.

G3: The consulting firm sets a median salary for positions. This median is compared with market values.

G4: Appropriate salary scales are determined based on the experience, age, seniority, graduation, and competency levels required by the department, and their suitability is measured.

G5: We try not to set wages below inflation. We revise the market average by taking into account competitors.

G6: Inflation and economic fluctuations are the most important factors in determining wages. Annual salary increases are planned based on inflation and dollar exchange rate fluctuations.

G7: The increase in the minimum wage directly affects our wage policies. A minimum wage increase leads to increased labor costs for employers and, when reflected in product and service costs, can further increase inflation.

G8: We set wages by taking into account 80% inflation. Because wages erode when we raise them, we raise them in July.

G10: We determine wage policies and recruit talent based on the business to be established, company strategy, and bringing into stream new products.

G11: It is determined based on the importance of the individual's position and the responsibilities.

Figure 2 shows participants' assessments of their comparisons with competitors' wage policies. Those who reported similar wages to competitors were employees in manufacturing, retail, construction, and e-commerce. Those who reported higher wages than competitors were employees in manufacturing, retail, construction, software, and e-commerce. Those who reported lower wages than competitors were employees in manufacturing, retail, e-commerce, and aviation.

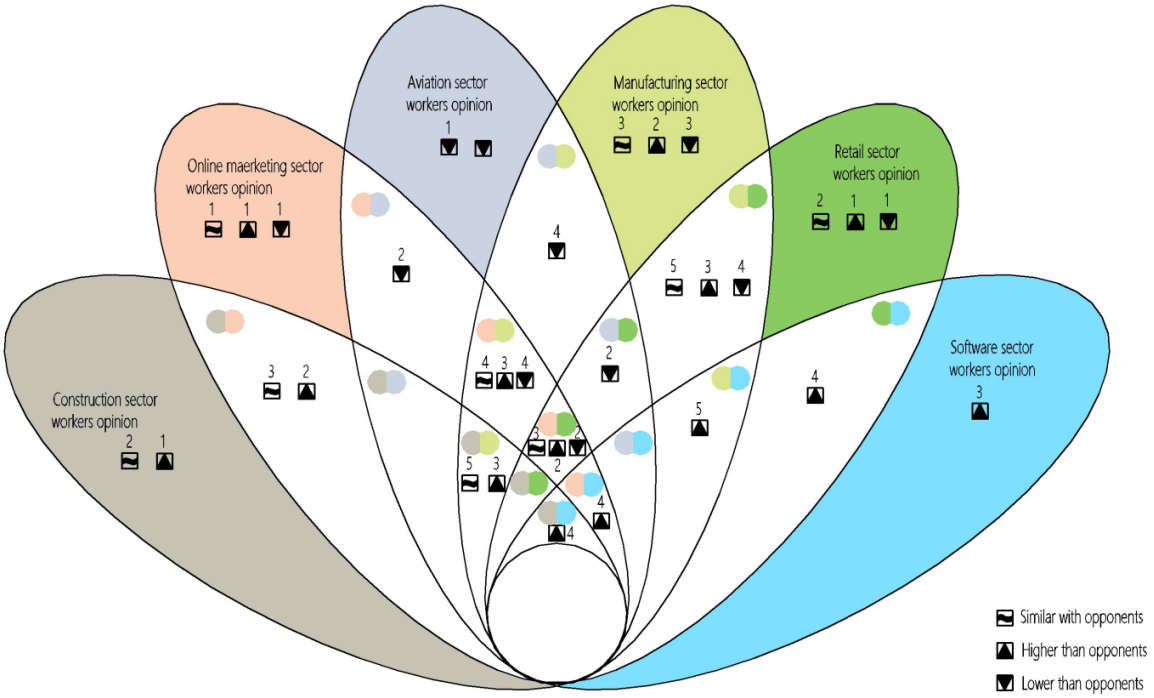

Figure 2: Price evaluation compared to competitors

Participants' direct statements are as follows:

G5: The wage policy is higher in certain positions compared to competitors, but social assistance support remains quite low.

G8: We monitor the median wages offered by competitors. We strive to establish a competitive wage policy. In some positions, it may be less than the competition.

G9: We regularly analyze competitors' wage policies to maintain competitiveness in the sector. Our goal is to ensure that employees receive fair and satisfactory income in this context.

Figure 3 shows participants' views on the relationship between performance evaluation results and compensation. Employees in the manufacturing, retail, software, e-commerce, and aviation sectors stated that performance outcomes are related to wage policies, while employees in the manufacturing and construction sectors stated that performance outcomes are not related to wage policies.

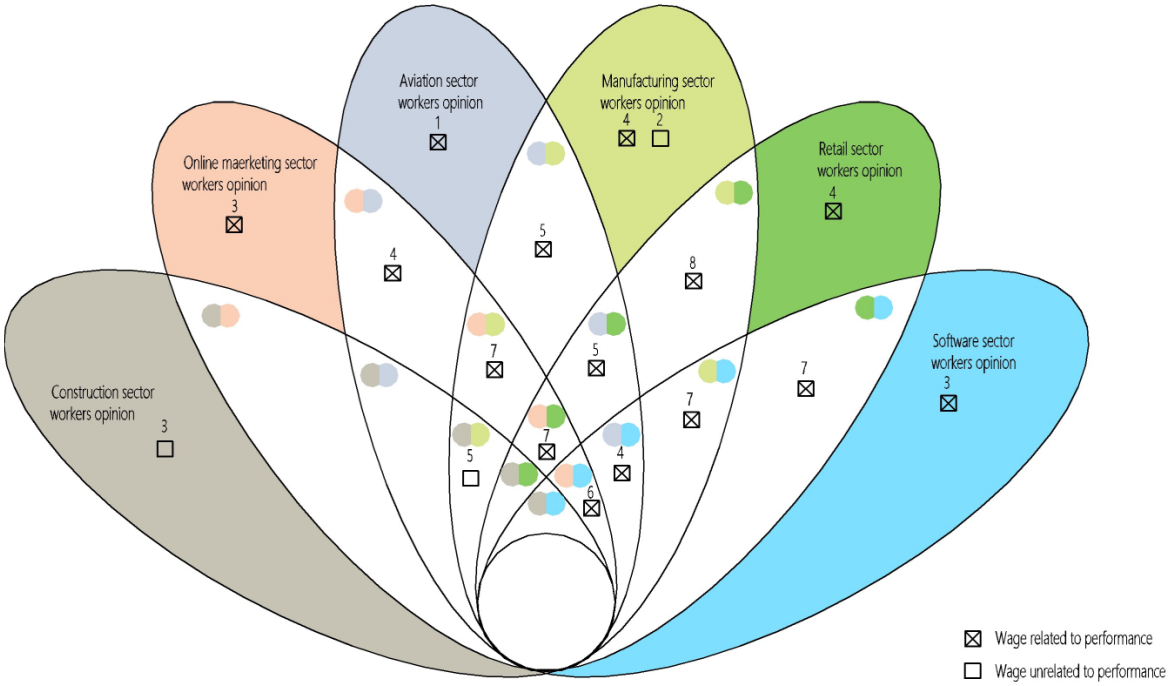

Figure 3: Performance assessment – wage relationship

Participants' direct statements are as follows:

G12: We conduct a 360-degree performance appraisal. We determine wages by considering industry data and company performance indicators.

G13: Performance appraisal results influence wage policies within a 10 percent range.

G15: Performance appraisal systems and wage policies are closely linked. Data is obtained from the production man-hour report to evaluate employees above a certain level, both monthly for reward purposes and as a basis for determining wage levels.

G19: Annual performance target achievements are taken into consideration. We pay accordingly.

Figure 4 shows the participants' views on the reward system. Reward systems exist in both sectors, those without and those with reward systems. Employees in the manufacturing, software, and aviation sectors stated that additional bonuses are implemented. Bonuses are implemented in the software sector. Reward systems are not found in the manufacturing, retail, software, construction, and e-commerce sectors.

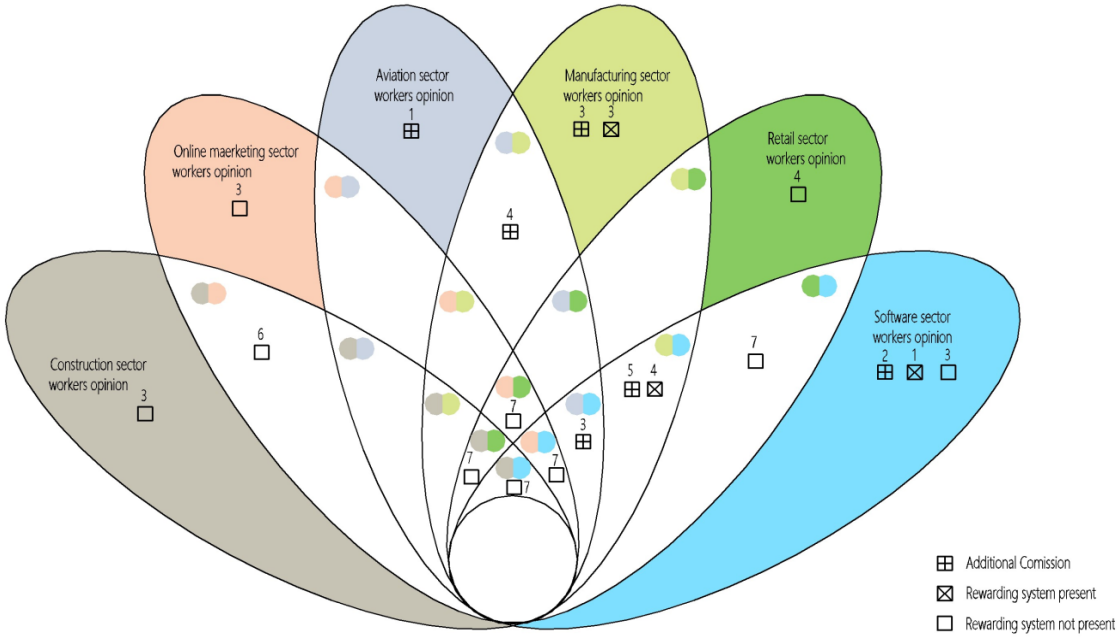

Figure 4. Reward-based practices

Participants' direct statements are as follows:

G2: Motivational events and overseas awards (e.g., a Cyprus vacation for the consultant with the most portfolio revenue).

G3: When a friend is referred, that person is awarded points when they are hired. Those points are used to purchase products.

G4: A suggestion box is available. Training and game workshops are included in our reward programs.

G6: We have a suggestion system. Contributions to the company are evaluated on the reward board, and rewards are given accordingly. We paid a one-month bonus to the slaughterhouse manager for improving the process.

G14: Consultants managing more portfolios and achieving more sales benefit from higher commission rates. As part of the suggestion reward system, we offer additional bonuses and benefits to those who bring in new consultants.

Figure 5 shows participants' opinions on fringe benefits provided beyond salary. Meal allowance is provided in all sectors. Bonuses, training, and career support are provided in the manufacturing and construction sectors. Travel and clothing allowances are available in the manufacturing and retail sectors. Private health insurance is applied in the manufacturing, retail, software, e-commerce, and aviation sectors. Marriage aid is only available in the manufacturing sector. Rent support is only available in the manufacturing sector. Share aid is available in the retail and e-commerce sectors. Gifts for special occasions are available in the software and e-commerce sectors. Gifts from partner institutions are only available in the software sector. Marketing and advertising, technological infrastructure and office support, and motivational support are only available in the construction sector.

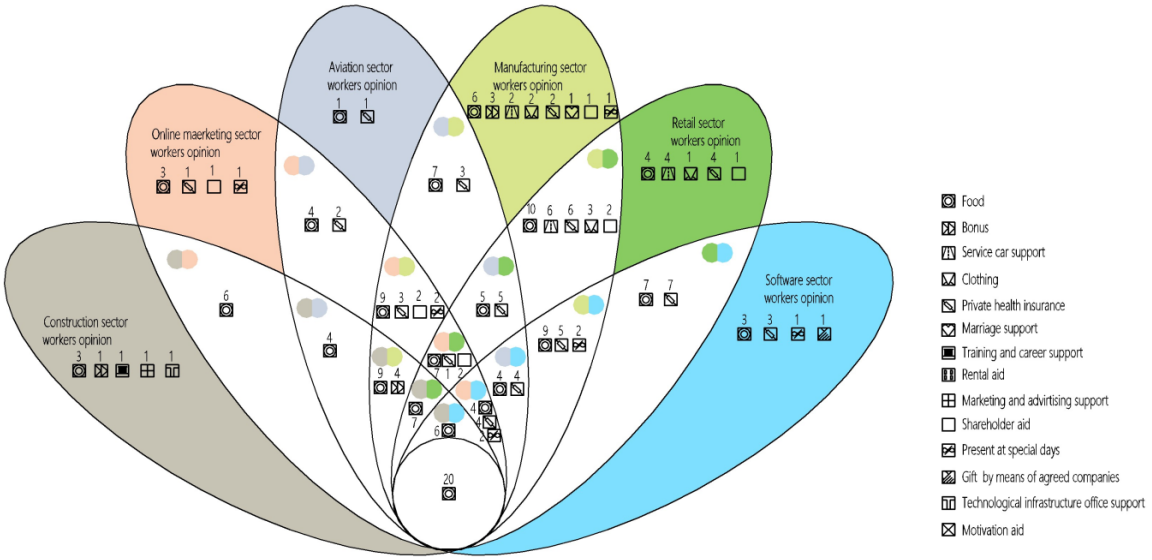

Figure 5. Benefits provided in addition to wages

Participants' direct statements are as follows:

G7: Training and certification support, vehicle, premium, travel and fuel aid, private health insurance.

G18: Health insurance, meal cards, transportation support, premiums, and remote working are among the fringe benefits we provide.

G20: We have a target-based bonus system that varies by position. In addition, transportation allowance, meal cards, food aid, family aid, holiday aid, fuel aid, marriage aid, maternity aid, and hybrid working are among the fringe and social benefits provided to our white-collar employees. Blue-collar employees also receive additional benefits such as bonuses, stationery aid, military service aid, night raises, attendance bonuses, and annual leave allowances.

Figure 6 shows participants' views on equal pay policy. While equal pay policies exist in all sectors, it is not the case for all.

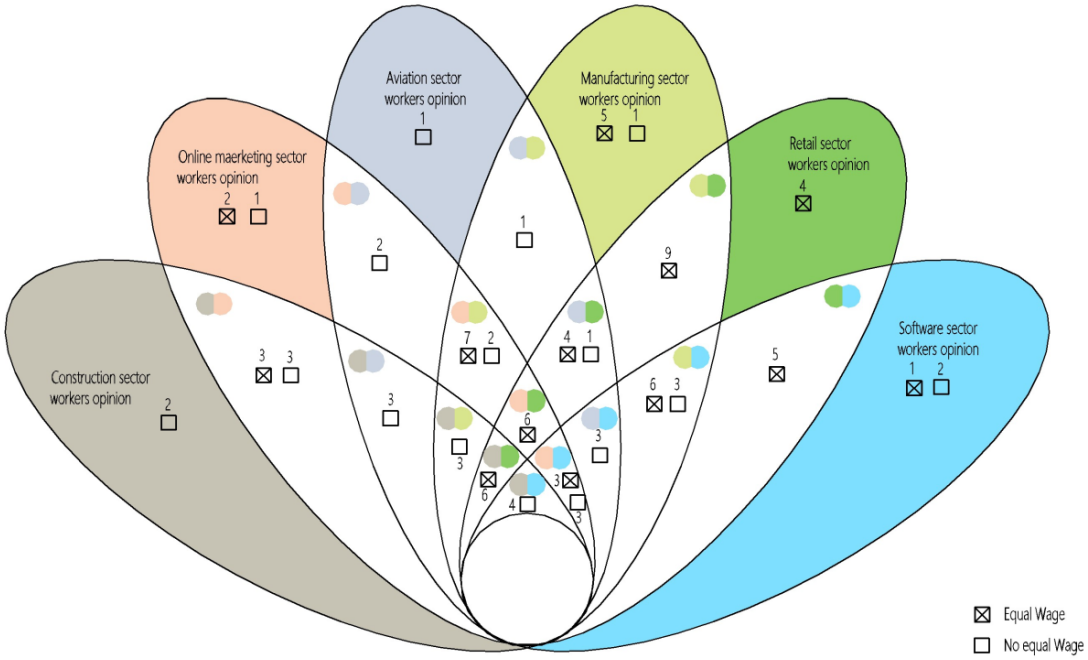

Figure 6: Equal pay policy

Participants' direct statements are as follows:

G2: A new employee's salary may be higher than an existing employee's. This creates a wage imbalance.

G10: We offer equal pay for equal work in blue-collar, call center, and customer service positions.

Figure 7 shows participants' views on wage satisfaction. Wage satisfaction is high in the manufacturing, software, construction, e-commerce, and aviation sectors. Similarly, some in the manufacturing, retail, and e-commerce sectors are dissatisfied with the wage policy.

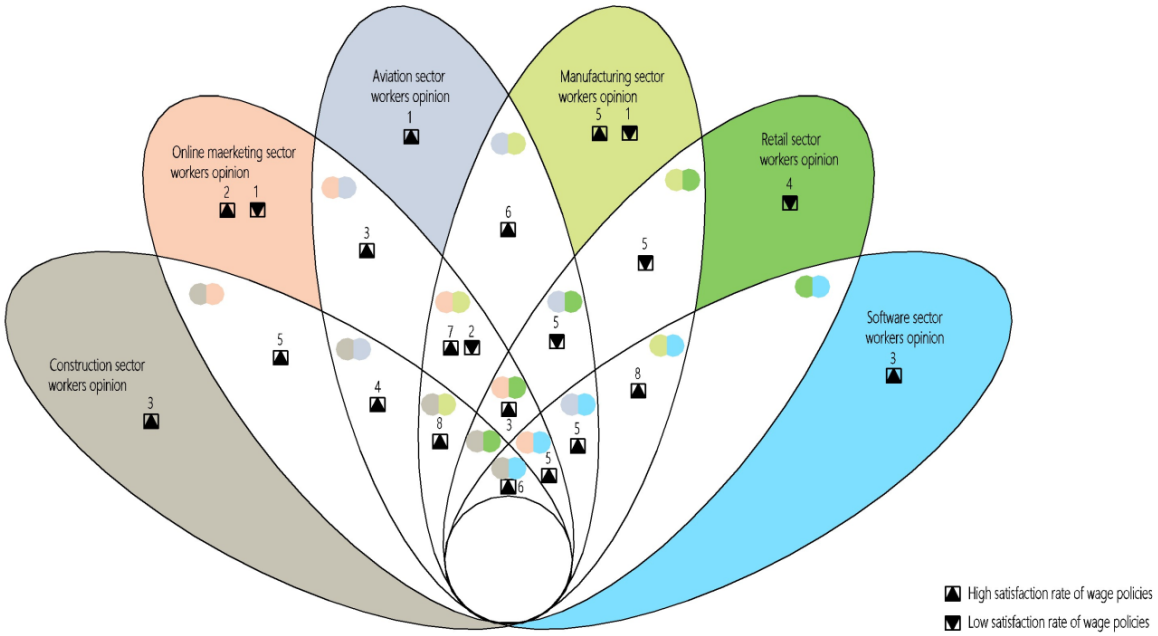

Figure 7: Satisfaction with wage policy

Participants' direct statements are as follows:

G12: In high-inflation environments, wages erode with each passing month, and therefore, expectations for new wage increases also increase.

G14: In countries with high inflation, all employees eventually begin working at close to the minimum wage. While the minimum wage gap was 10 times, it now decreases to 5 times. Blue-collar workers can now exceed the wages of white-collar workers, including fringe benefits and overtime.

G15: Our satisfaction rate was 34%, but it has now increased to 65%.

G17: Satisfaction is high because our wage system allows our employees to earn a high income.

Figure 8 shows participants' views on employee engagement. Engagement is high in the manufacturing, software, construction, e-commerce, and aviation sectors, while it is low in the manufacturing, retail, software, and e-commerce sectors.

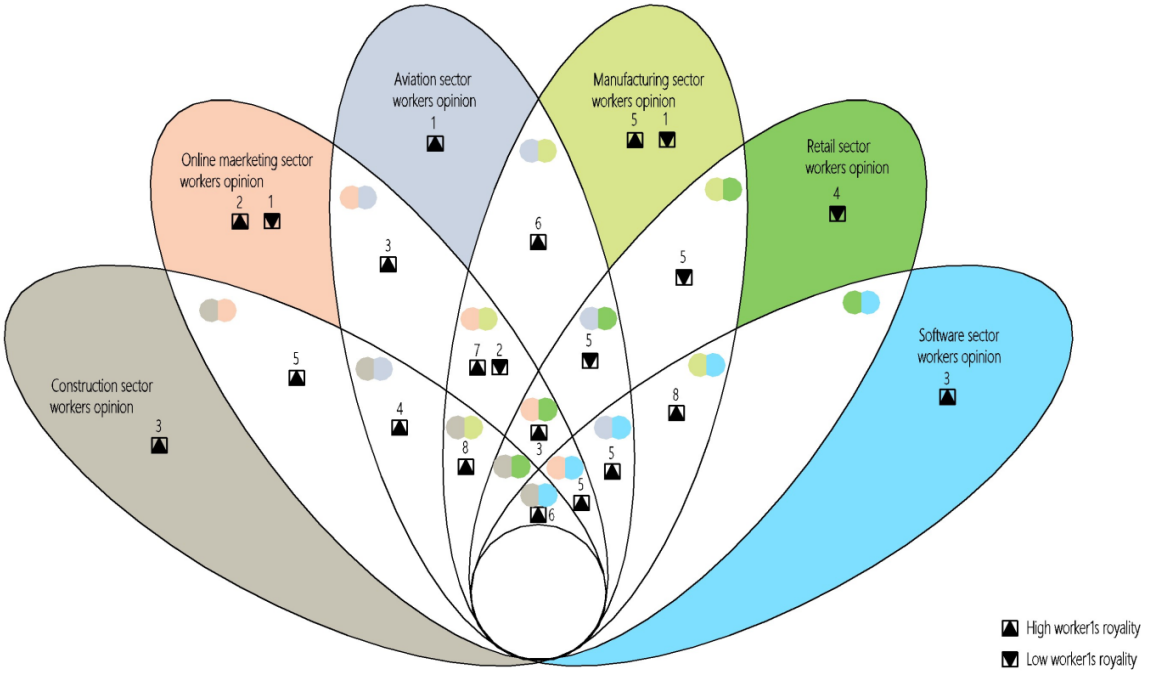

Figure 8: Employee engagement

Figure 9 shows participants' opinions on employee turnover. While employee turnover is low in the manufacturing, software, construction, e-commerce, and aviation sectors, it is also high in the manufacturing, retail, software, and e-commerce sectors.

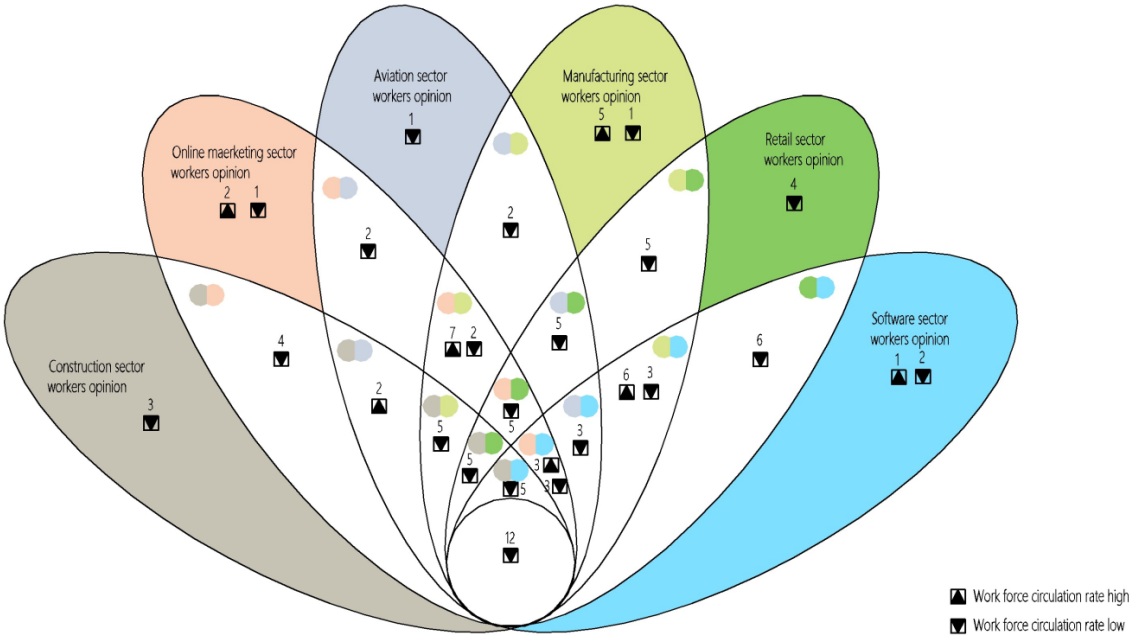

Figure 9: Worker turnover rate

Participants' direct statements are as follows:

G3: Worker turnover is high. However, this is primarily due to travel distance.

G15: We conduct satisfaction surveys. According to the results, the reason for job loss is not salary, but rather, it is generally due to managerial relocation, overseas relocation, or employer termination.

G16: Our turnover rate is quite low within the retail sector. Our average turnover rate does not exceed 30%.

Figure 10 depicts participants' views on future wage policies. They anticipate that wage policies aimed at increasing employee incomes will become more prominent in the manufacturing and construction sectors. Conditions are expected to become even more challenging in the manufacturing, retail, e-commerce, and aviation sectors. It is anticipated that different wage policies will be developed in the manufacturing, retail, software, and aviation sectors. The inflationary environment is assumed to continue in the manufacturing, retail, and construction sectors. Only in the software sector are there expectations that current wage policies will be reshaped, as wages will decrease in some professions and flexible working hours will increase. Real wages are projected to decline only in the construction sector. Only in the e-commerce sector are fringe benefits expected to become more significant.

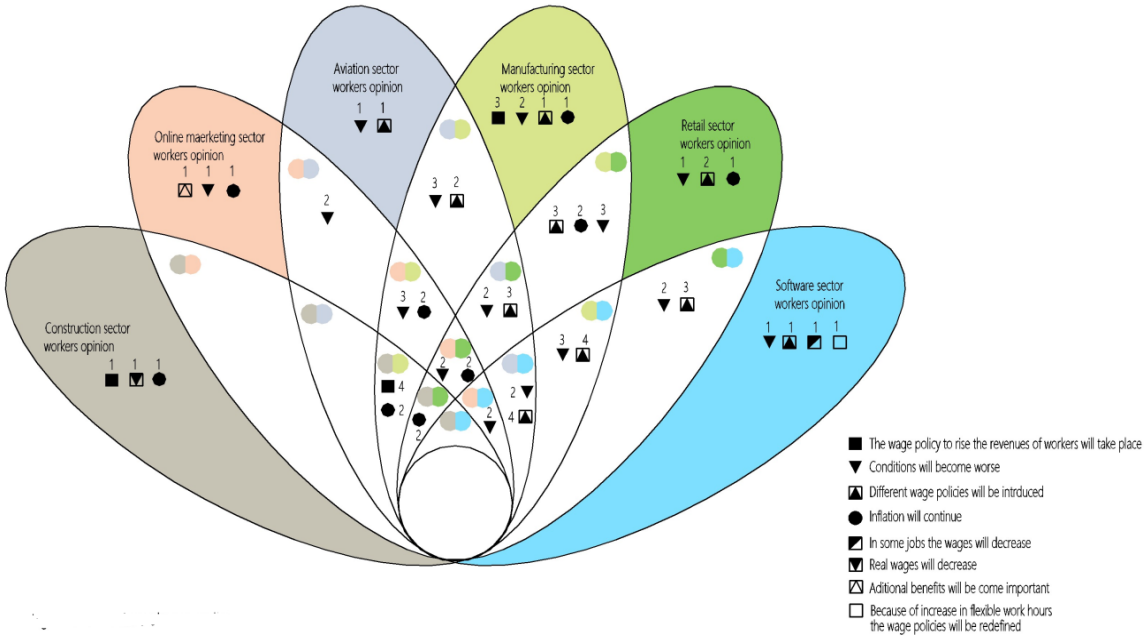

Figure 10: The future of wage policies

Participants' direct statements are as follows:

G18: The country's economy, high inflation, high interest rate environment, and low profits are also challenging for employers.

G19: This is turning out to be a circumstance that makes future wage policies difficult.

G20: The wage policy we have implemented until this year will be maintained. Based on research and our own studies, I can say that many companies are not planning interim raises this year.

4. DISCUSSION

Companies' wage policies vary across sectors. The research indicates that, although sectors differ, economic data, inflation rates, and minimum wage increases are generally considered when determining wage policies. It was also determined that wage policies are determined by consulting firms, unlike in the retail and e-commerce sectors. The research also found that factors such as employee seniority, experience, and performance are also taken into consideration.

Similarly, a study examining the factors affecting the wages of male and female workers in Palembang found that education, working hours, and work experience had a positive and significant effect on the wages of male workers, while age had no effect on the wages of male workers. Female participants found that education, age, and risk had a positive and significant effect on the wages of female workers. Work experience and working

hours did not have a positive and significant effect on the wages of female workers (Nurpratiwi et al., 2020: 147). On the other hand, another study found that the minimum wage was effective in determining firms' wage rates (Lam et al., 2006: 24). Another study found that in Germany, when inflation expectations were 2.2%, the average wage increase was 3.8%; in Austria, when inflation expectations were 2.9%, the average wage increase was 4.2%; in Italy, when inflation expectations were 2.0%, the average wage increase was 2.9%; in Spain, when inflation expectations were 2.3%, the average wage increase was 3.4%; in the United States, when inflation expectations were 2.2%, the average wage increase was 3.3%; and in Switzerland, when inflation expectations were 1.4%, the average wage increase was 1.6% (Kienbaum, 2024: 5). Contrary to the literature, the study also found that the minimum wage increase in Türkiye's current inflationary environment had a negative impact on firms' wage policy determination.

While some argue that companies' compensation policies are similar compared to their competitors, others argue that they are higher or lower. It's possible that companies implement different policies than their competitors, even within the same industry. Furthermore, a competitive compensation policy is crucial for attracting talented employees as part of their human capital investment strategy (Bottos & Fusco, 2002: 1). Organizations conduct research and collect data on compensation practices to compare companies within their own sectors. This data reveals whether the company's compensation is on par with other employers, whether they need to remain competitive, or whether new regulations need to be implemented for certain positions (DeCenzo et al., 2017: 249).

It has been determined that while some industries base compensation on performance appraisals, there are also industries that do not base compensation on performance appraisals. It's also observed that companies within the same industry employ different practices. A study examining the relationship between employee performance and wages found that government regulations, labor unions, work productivity, and living costs have a significant impact on wage policies. Government regulations, labor unions, and wage policies have a significant impact on employee performance, and indirectly, wage policies have a significant impact on employee performance (Sabil et al., 2020: 286). Performance-based wage systems appear to be a more effective method for managing costs than traditional wage systems. This pay system also increases employee satisfaction with their pay and increases organizational commitment (Adıgüzel et al., 2010: 2020). A study of human resources practices in pharmacies in the Netherlands found that wages are linked to seniority and age, and performance interviews are also linked to wages. It was also found that wage policies are based on salary scales determined by companies and are not productivity-based (Grip & Sieben, 2003: 17).

It was determined that there is generally no reward system in all sectors. However, some offer rewards such as bonuses and additional premium payments. The study, which demonstrates the positive relationship between reward systems and employee performance, also emphasizes the need for personalization and inclusiveness in reward system design and the importance of individual preferences and perceptions regarding the success of the rewards offered (Taqa, 2023: 8). A properly designed reward system has been found to be a significant source of motivation, providing numerous benefits to the organization and being highly desirable and important to the workforce (Došenović, 2016: 116).

Fringe benefits, in addition to wages, appear to vary by sector. However, meal aid is provided to all participants across all sectors. Fringe benefits such as bonuses, training and career support, travel and clothing aid, private health insurance, marriage aid, rent support, share aid, gifts on special occasions and from contracted institutions, and motivational support are also provided to employees, although these benefits vary by sector. Similarly, a study on fringe benefits revealed that fringe benefits include stock, travel aid, meal allowances, refreshments, free gym memberships, children's tuition reimbursement, health insurance coverage, childcare, company-owned vehicles (cars), unlimited unpaid leave, employee discounts at stores and on shopping, discounted amusement park tickets, retirement plan contributions, moving expenses, free or discounted accommodations, paid sick leave, overtime and allowances, maternity and paternity leave, relocation allowances, personal development opportunities, flexible working hours, work-related accident and disability benefits, performance-based incentives, company cell phones, no-additional services, and discount coupons (Sathakathulla, 2024: 23). Another study on fringe benefits revealed that fringe benefits and compensation have an impact on employee engagement (Owusu et al., 2023: 105). A study examining the relationship between fringe benefits and job

satisfaction found that retirement plans and health insurance increased job satisfaction (Osime et al., 2023: 66). Another study found that fringe benefits provided beyond salary met the various needs of 78% of employees. Personalized benefits such as financial planning, childcare support, pet insurance, and grooming support met various needs. 62.5% of companies increased workplace comfort and well-being by offering workplace benefits such as gyms, health clinics, and subsidized food centers (Ey, 2025: 33). Contrary to the literature, the study found that hybrid work models are also considered fringe benefits.

While there are sectors that implement equal pay policies, there are also sectors that determine their pay policies based on the individual. A study conducted at the University of Strathclyde found that all employees adhere to the principle of equal pay for equal work, regardless of disability, gender, sexuality, or ethnicity (University of Strathclyde, 2025: 26). Conversely, another study found that gender disparity exists in managerial positions and that the gender pay gap would decrease if more women were in management (Sánchez & Núñez, 2025: 69).

Pay satisfaction is high in the manufacturing, software, construction, e-commerce, and aviation sectors. However, some are dissatisfied with the pay policy in manufacturing, retail, and e-commerce. The study found that most employees are satisfied with the organization and their pay. Satisfaction also appears to be high regarding working conditions, basic salary, compensation, healthcare, job security, job appreciation, and employee welfare benefits (Patel & Pillai, 2022: 1457). A study examining whether and to what extent there is a relationship between employee pay and job satisfaction found a statistically significant positive relationship between employee pay satisfaction and overall, extrinsic, and intrinsic job satisfaction (Watkins & Fusch, 2022: 321). A study conducted in the UK found that 63% of employees were satisfied with their pay and 76% with their fringe benefits (Totaljobs, 2025: 6).

When examining the relationship between wage policies and employee engagement, it was found that engagement was high in the manufacturing, software, construction, e-commerce, and aviation sectors, while it was low in the manufacturing, retail, software, and e-commerce sectors. Similarly, it was found that employee turnover was low in sectors with high employee engagement, while turnover was high in sectors with low engagement. A study of male and female employees at IMD companies in Penang also found a direct relationship between employee satisfaction and retention (Lartey, 2025: 13). It highlights the important factors affecting employee retention and the effectiveness of wage policies in addressing these factors. The study reveals that fair and competitive wage packages play a vital role in attracting and retaining talented employees in the food industry. When employees feel adequately rewarded for their contributions, they are more likely to stay with the organization (Fitri, 2024: 42). A study on the perception of wage justice found that turnover intentions decreased in organizations with high perceptions of justice (Bae et al., 2022: 407). Regarding the future of wage policies, it is anticipated that wage policies aimed at increasing the incomes of workers in the manufacturing and construction sectors will become more prominent, while conditions in the manufacturing, retail, e-commerce, and aviation sectors will become even more challenging. It is also anticipated that different wage policies will be developed, inflationary conditions will persist, wages will decrease in some professions, and fringe benefits will become more important. Looking at global labor markets, it is expected that the factors currently influencing wage growth will lead to a gradual recovery in the purchasing power of wages in the future. This is likely to occur at different speeds depending on national circumstances. Wages in some large upper-middle-income countries, supported by robust economic growth and low inflation, are expected to continue to gradually converge towards those in high-income countries, while many low-income countries are expected to face the risk of high inflation and an increasing decline in purchasing power (ILO, 2024: 98). Contrary to expectations, the minimum wage has not led to major job disruptions; on the contrary, it has served to protect the most vulnerable in labor markets. It is also crucial for preventing rising income and wage inequality worldwide (Belser & Xu, 2018: 5). Another study found that when price inflation is high, it becomes the most significant influence on salary increase decisions, becoming the prevailing rate for salary increases. Many companies pay cost-of-living premiums in addition to their basic salary increases. As the rate of increase in the cost of living declines, inflation will continue to be the primary driver of salary decisions for many companies (ADP, 2024: 43). Contrary to the literature, it can be argued that the white-collar/blue-collar divide has diminished with high inflation. It can also be argued that flexible working models may influence wage policies in the future.

5.CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

Inflation, economic data, and minimum wage changes have been found to be influential in determining private sector wage policies in the Turkish labor market. It has also been determined that criteria such as market and industry conditions, job characteristics, employee performance, and seniority are also taken into account. However, it can be said that companies that are required to determine wage policies in an inflationary environment are negatively affected by minimum wage increases in Türkiye. Based on this holistic approach to the Turkish labor markets, it can be recommended that public and private sector managers and unions consider this issue. It has been observed that there is generally no reward system and that different fringe benefits are provided. It has been concluded that the hybrid working style can also be considered a fringe benefit. It can be recommended that legal regulations be introduced to encourage flexible working models in the Turkish labor markets. Legislators can implement regulations that will promote flexible working models. Flexible working models can also be included among collective bargaining topics. In this context, unions can include flexible working models as a provision in their collective bargaining agreements. Wage satisfaction is a relative concept, and just as there are differences between sectors, satisfaction varies among employees within the same sector. Furthermore, it can be said that economic conditions in a country also influence wage satisfaction. Indeed, the decline in purchasing power of eroding wages in a high inflationary environment has been shown to affect satisfaction. This has also led to a narrowing of the wage gap between white-collar and blue-collar workers. While wage policies have been found to be linked to employee engagement and turnover, it can be argued that they are not the sole influencing factor. Factors such as the remoteness of the workplace, the behavior of the manager, and the desire to live abroad can also influence turnover. It can be argued that the future of wage policies is also predicted based on the country's economic conditions. In this context, the presented picture is not very encouraging. While inflationary pressures are expected to persist, purchasing power will decline, wages for some professions will decrease, and flexible work models will become more prevalent, leading to the establishment of different wage policies. It can be argued that the future of wages is also related to the future of working models, and the proliferation of flexible work models may impact wage policies. It can also be argued that individual competencies will be important in future wage policies, that wages will be shaped by supply and demand in labor markets, and that in the short term, real wages will decline due to inflationary pressures. While wages are a cost factor for employers, they are undoubtedly the most important factor in motivating employees to achieve high performance. Furthermore, it can be argued that fringe benefits are as effective as wages. Companies seeking to increase employee loyalty can recommend providing fringe benefits. A flexible work model can also be considered within the context of fringe benefits. Companies seeking to retain employees should consider wages based on current economic conditions.

Disclosure Statements (Beyan ve Açıklamalar)

1. The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics (Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduğunu kabul etmektedir).

2. No potential conflict of interest was reported by the author (Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir).

3. This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program (Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir).

KAYNAKÇA

Adıgüzel, O.Yüksel,O.&Tekin,P.(2010). In terms of strategic human resources, the importance of individual performance related pay system, *Suleyman Demirel University The Journal of Faculty of Economics and Administrative Sciences* Y, 2010, Vol.15, No.2 pp.283-296.

ADP. (2024). Pay, performance and transparency 2024, https://www.cipd.org/globalassets/media/knowledge/knowledge-hub/reports/2024-pdfs/8551-pay-performance-and-transparency-report-web2.pdf. (01.06.2025)

Alayoğlu,N. (2008). Üst Düzey Yöneticilerin Ücretlendirilmesi ve Türkiye'deki Uygulamaların Tespitine Yönelik Bir Araştırma, https://www.ajindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423905821.pdf.(01.07.2025)

Aspers,P.& Corte,U.(2019). What is Qualitative in Qualitative Research, *Qualitative Sociology,* (2019) 42:139–160 https://doi.org/10.1007/s11133-019-9413-7.

Bae, K, B.,Sohn, H.,Cho,I.,H. & Han,D.(2022). Does Knowing Other Workers' Wage Level Promote Employees' Pay Fairness Perception? Evidence From a Randomized Survey Experiment, *Public Personnel Management*, 2022, Vol. 51(4) 407–429.

Baker, G.,Gibbs,M. & Holmstrom,B.(1994). The wage policy of a firm*, Quarterly Journal of Economics*, 109(4):921-55.

Barahmeh,M.Y. & Bsharat,T.R.K.(2024). The tools of the qualitative study*, Journal of Arts Humanities and Social Sciences (GASJAHSS),* Volume- 02 | Issue- 08 | 2024.

Başaran, Koç, Y. (20217). Sosyal bilimlerde örnekleme kuramı, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 47, Haziran 2017, s. 480-495.

Belser,P. & Xu,D.(2018). Minimum wage: global challenges and perspectives, *The International Policy Centre for Inclusive Growth,* Volume 15, Issue No. 2

Bottos, L.M.& Fusco,J.C.(2002). Competitive Pay Policiy, https://townhall.townofchapelhill.org/archives/agendas/ca030430ws/2a-sectionD-attach2.PDF(05.05.2025).

Bozkurt,Ö. &Uzuner,E.(2023). Esnek Çalışma Uygulamalarının Ücret Sistemlerinde Ortaya Çıkardığı Sorunların Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma, İşletme *ve* İktisat Çalışmaları *Dergisi,* Yıl: 2023, Cilt: 11, Sayı: 1, s. 1-16.

DeCenzo, D.A., Robbins, S.P. & Verhulst, S.L. (2017). *Fundamentals of Human Resource Management* (Canan Çetin - M. Lütfi Arslan, Trans.). Nobel.

Došenović,D.(2016). Employee reward systems in organizations, *Economics*, Vol.4,No 1,2016, ISSN 2303-5005.

Dursun, F., Çalışan,Ç.D.& Baş,Y.(2017). Çalışanların İş Doyumu, Yönetim ve Ödüllendirme Beklentileri ve Ücret ve Sosyal Olanaklar ile İlgili Algılarının Örgütsel Bağlılıkları Üzerindeki Etkilerinin İncelenmesi: Tekstil Sektörü Örneği , *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 10 Sayı: 51 Volume: 10 Issue: 51.

Erdem,E.(2007). İnsan Kaynaklarında Ücret Sisteminin Oluşturulması ve Bir Uygulama, Yıldız Teknik Üniversitesi, İşletme Ana Bilim Dalı, İnsan Kaynakları Yönetimi Bölümü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi Eren,E.,Erdil,O.& Zehir,C.(2000). Türkiye'de büyük ölçekli işletmelerde uygulanan ücret ve maaş yönetim sistemi, Doğuş Üniversitesi Dergisi,C ilt: 1 Sayı: 2, 100 - 123, 01.07.2000.

Erlingsson,C.& Brysiewicz,P.(2017). A hands-on guide to doing content analysis, *African Journal of Emergency Medicine* ,Volume 7, Issue 3, September 2017, Pages 93-99

EY. (2025). Future of pay evolving pay strategy in a digital-first world February 2025, https://www.ey.com/content/dam/ey-unified-site/ey-com/en-in/ey-future-of-pay-report-2024-25-final-with-score-no-new.pdf.

Fitri,S.(2024). Evaluation of Compensation Policies and Their Impact on Employee Retention in the Food Industry, *Involvement International Journal of Business*,Vol. 1 No. 1, 2024.

Grip,A. & Sieben,I.(2003). The Effects of human resource management on workers' wages and firm productivity, https://www.researchgate.net/publication/4870309_The_Effects_of_Human_Resource_Management_on_Workers'_Wages_and_Firm_Productivity.

Güney, S. (2014*).* İnsan *Kaynakları Yönetimi*, 2.baskı, Nobel.Ankara.

HDR.(2025). Human resources salary survey report, https://hrddanismanlik.com/wp-content/uploads/2025/02/HRD-DANISMANLIK-2025-INSAN-KAYNAKLARI-MAAS-ANKETI-RAPORU.pdf.

Lam, K.H., Ormerod, C.,Ritchie, F. & Vaze. P. (2006). Do company wage policies persist in the face of minimum wages?, https://www.researchgate.net/publication/228872146_Do_Company_Wage_Policies_Persist_in_the_Face_of_Minimum_Wages.(06.06.2025).

Lartey,S.(2025). Exploring the Impact of Companies' Compensations on Employee Satisfaction and Retention, https://www.researchgate.net/publication/389687320_Exploring_the_Impact_of_Companies'_Compensations_on_Employee_Satisfaction_and_Retention(11.05.2025).

Lim,M.W.(2025). What Is Qualitative Research? An Overview and Guidelines, *Australasian Marketing Journal*, 2025, Vol. 33(2) 199–229.

Kienbaum.(2024). Salary development forecast 2025, https://kienbaum.it/wp-content/uploads/2025/01/Kienbaum_salary_development_forecast_2025.pdf(11.05.2025)

ILO. (2024). https://www.ilo.org/sites/default/files/2024-11/GWR-2024_Layout_E_RGB_Web.pdf.

İnan, M.,Demir,R. & Demir,M.(2025). Sosyal politika aracı olarak asgari ücret: Türkiye üzerine bir inceleme*, Akademik Araştırmalar ve* Çalışmalar *Dergisi*, 2025, 17(32), 72-95.

OECD.(2021). The Role of firms in wage inequality policy lessons from a large scale cross-country study, https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2021/12/the-role-of-firms-in-wage-inequality_101116ef/7d9b2208-en.pdf.

Osime,O.N., Agbonna,R.O., Oluyode N.Q. & Yakubu,A.O.(2023). Assesment of the relationship between fringe benefits and staff job satisfaction in public universities in Ogun State, Sapientia Global Journal of Arts, Humanities and Development Studies (SGOJAHDS), Vol.6 No.1 March, 2023; p.g. 57 – 69; ISSN: 2695- 2319 (Print); ISSN: 2695-2327 (Online).

Owusu,A.E., Esther,G., Ebenezer,T-W., & Kyei,A.A. (2023). Effect of Fringe Benefits and Remuneration on Employee Engagement: The Moderating Role of Perceived Organisational Support, *Journal of human resource management*, vol. XXVI, 2/2023.

Patel,J.& Pillai,V.(2022). A Study on Employees Satisfaction toward Compensation*, International Journal of Research Publication and Reviews,* Vol 3, no 4, pp 1457-1460, April 2022.

Nurpratiwi , I., Ak, S. & Yunisvita (2020). Factors that influence wages differences in formal sector on male and female workers in Palembang City*, Theoretical and Applied Economics,* Volume XXVII (2020), No. 1(622), Spring, pp. 147-158,https://store.ectap.ro/articole/1444.pdf.

Sabil,S., Maarif, M.S., Hendratno, E.T. & Rachbini,W.(2020). Wage policy impact on employee performance in industry areas bekâsi district, *JAFM*, Volume 1, Issue 2, 2020 E-ISSN : 2721-3013, P-ISSN : 2721-3005.

Sathakathulla,A.A.(2024). Fringe Benefits and Employee Performance in Private Sector Organizations in the UAE - An Insight, *ComFin Research*,Vol 13,Issue 1,Year 2025

Sánchez,R.S & Núñez, B.C.(2025). Pursuing equal pay for equal work: Gender diversity in management positions and the gender pay gap throughout the wage distribution, *Sage*, Business Research Quarterly 1–15 .https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/23409444221125239.

Sirilakshmi, Y., Ashwini, T.,Gogoi, B.P., Bhuyan, N. & Bunkar,R.C.(2024). Content analysis in qualitative research: importance and application, *Exploring Narratives: A Guide to Qualitative Research Methods* (2024) (ISBN: 978-81-979457-0-0).

Sucu, M.(2020). Değişim Yönetimi ile Ücret ve Ödüllendirme Sistemi Arasındaki İlişki: Sivil Havacılık Sektöründe Faaliyet Gösteren Yer Hizmetleri İşletmelerinde Bir Araştırma, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 57, Eylül-Aralık 2020.

Taqa,A.R.(2023). Effective reward system and employees performance: a comprehensive review, *EDU Journal of International Affairs and Research (EJIAR*), Volume 2, Issue 1, January-March, 2023.

Totaljobs.(2025). Totaljobs Salary Trends Report 2025, https://www.totaljobs.com/recruiters/file/general/TJ_UK_Salary_Trends_Report_2025.pdf.(02.05.2025).

University of Strathclyde. (2025). 2025 Equal Pay and Pay Gap: Report, https://www.strath.ac.uk/media/ps/sees/equality/Equal_Pay_and_Pay_Gap_Report_2025.pdf.(20.05.2025)

Yalçın,E.S.,Arlı B.N.,Aytaç,S .& Başol,O.(2019). Türkiye'de Emek Piyasalarında Cinsiyete Dayalı Ücret Ayrımcılığı: IBBS Düzey 1'e Göre Farklılıklar*, KOSBED*, 2019, 38: 293 – 314.

Yılmaz, T.(2024). Performansa dayalı ücret sistemi: Türkiye'de uygulanan performansa dayalı ücret planlarının kısmi bir analizi, yayımlanmamış doktora tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri.

Yücesan,E.(2025). İşveren ve Çalışanlar İçin Maaş Dışı Yan Hakların Önemi, İşletme *Araştırmaları Dergisi*, 17(1), 56-73, https://doi.org/10.20491/isarder.2025.1958.

Watkins,R.& Fusch,P.(2022). Employee Monetary Compensation and Employee Job Satisfaction, Open Journal of Social Sciences 10(09):321-339

World Economic Forum (2025). The future of job report 2025, https://www.weforum.org/publications/the-future-of-jobs-report-2025(02.07.2025)

Wtw.(2023). 2023 yan hak trendleri araştırması Türkiye sonuçlarına genel bir bakış,https://www.wtwco.com/tr-tr/insights/2023/08/2023-yan-hak-trendleri-arastirmasi-turkiye-sonuclarina-genel-bir-bakis.(08.06.2025).

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 02.06.2025 **√Accepted/Kabul:** 04.09.2025
DOI:https://doi.org/10.30794/pausbed.1711828
Research Article/Araştırma Makalesi

Armağan, C. (2025). "Döngüsel Ekonomiye Geçişte Tüketici Tutum ve Davranışlarının Analizi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 71, 65-85.

DÖNGÜSEL EKONOMİYE GEÇİŞTE TÜKETİCİ TUTUM VE DAVRANIŞLARININ ANALİZİ

Canan ARMAĞAN*

Öz

Döngüsel ekonomi (DE), kaynakların kullanım ömrünün maksimize edilmesine odaklanan, geleneksel doğrusal ekonominin "al-yap-kullan-at" modeline alternatif bir ekonomik modeldir. Bu bağlamda, tüketicilerin döngüsel ürünlere yönelik tutum ve davranışlarını anlamak, sürdürülebilir tüketim alışkanlıklarının gelişimine katkı sağlayabilir. Literatürde, tüketiciler DE döngüsünün kilit aktörleri olarak kabul edilmiş olsalar da tutum ve davranışlarının analizine yönelik araştırmalar sınırlıdır. Çalışma bu sebeple DE'ye geçişte tüketici tutum ve davranışlarını analiz etmeyi amaçlamıştır. Bu amaçla; Mart-Temmuz 2024 tarihleri arasında, kolayda örnekleme yöntemi ile 238 çevrimiçi anket uygulanmıştır. Veri analizinde kısmi en küçük kareler yöntemi ile yapısal eşitlik modeli kullanılmıştır. Araştırma bulgularına göre, katılımcılar DE'nin çevresel ve ekonomik faydalarını kabul etmekte, bu durum tüketim alışkanlıklarını ve tutumlarını etkilemektedir. Tüketicinin döngüsel ürünlere yönelik tutumu, döngüsel satın alma davranışlarının en önemli yordayıcısı olarak öne çıkmıştır.

Anahtar kelimeler: *Döngüsel Ekonomi, Sürdürülebilir Tüketim, Döngüsel Tüketici Davranışı.*

ANALYSIS OF CONSUMER ATTITUDES AND BEHAVIOURS IN THE TRANSITION TO CIRCULAR ECONOMY

Abstract

Circular economy (CE) is an alternative economic model to the "take-make-use-dispose" model of traditional linear economics, focusing on maximizing the lifetime of resources. In this context, understanding consumers' attitudes and behaviors towards circular products can contribute to the development of sustainable consumption habits. In the literature, although consumers have been accepted as key actors of the CE cycle, research on the analysis of their attitudes and behaviors is limited. For this reason, the study aims to analyze consumer attitudes and behaviors in the transition to CE. For this purpose, 238 online surveys were conducted between March and July 2024 using convenience sampling method. Partial least squares method and structural equation modeling were used in data analysis. According to the findings of the study, participants recognize the environmental and economic benefits of CE, which affects their consumption habits and attitudes. Consumer attitudes towards circular products stand out as the most important predictor of circular purchasing behavior.

Keywords: *Circular Economy, Sustainable Consumption, Circular Consumer Behaviour.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Şaphane MYO, Finans-Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, KÜTAHYA.
e-posta: canan.armagan@dpu.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0001-5306-3409)

1. GİRİŞ

Doğal kaynakların kıtlığı, çevresel etkilerin yönetilmesi ve toplumsal refahın sürdürülmesi açısından oldukça önemlidir. Sınırlı kaynakların verimli ve sürdürülebilir kullanımı, ekonomik faaliyetlerin devamlılığı açısından da kritik bir öneme sahiptir. Ancak, mevcut üretim ve tüketim sistemlerinin sürdürülebilir olmadığı da bilinen bir gerçektir (Lazarevic ve Brandão, 2020). Geleneksel ekonomi modeline dayalı mevcut sürdürülemez üretim yöntemleri, çevreyi koruyan, sürdürülebilir kalkınma ile uyumlu, ekonomik büyüme ve refah sağlayan döngüsel bir ekonomik modelin uygulanması ihtiyacını ortaya çıkarmıştır (Grdic vd., 2020). Döngüsel kalkınma bu ihtiyacın sonucudur (Önder, 2018). Döngüsel kaynak kullanımı, sürdürülebilir kalkınmanın önemli sorunlarından biri olan kaynakların sürdürülemezliğine karşı etkili bir çözümdür (Figge vd., 2023). DE, daha sürdürülebilir bir ekonomik paradigmaya geçişte anahtar bir yaklaşım (Jesus ve Mendonça, 2018) olarak bu ihtiyacı karşılama potansiyeline sahip bir ekonomik modeldir. DE, tasarım gereği onarıcı ve yenileyici olan ve ürünleri, bileşenleri ve malzemeleri mümkün olan en yüksek değerde tutarak kaynak verimliliğini optimize eden bir ekonomik sistemdir (The Ellen MacArthur Foundation, 2015). Son on yılda, DE kavramı özellikle daha sürdürülebilir bir geleceğe yönelik çabaların artması ile birlikte, mevcut üretim ve tüketim modelinin üstesinden gelmenin bir yolu olarak akademisyenler ve politika yapıcılar arasında popüler hale gelmiştir (Ghisellini vd., 2016; Pagoropoulos vd., 2017; Reike vd., 2018). Popüler bir kavram olarak DE, sadece araştırmacıların kullandığı bir jargon olarak görülmenin ötesinde, daha derinlemesine akademik araştırma ve anlayışa ihtiyaç duymaktadır (Borrello vd., 2020). Kavram, malzemelerin atık hale gelmesi yerine kullanılabilir tutulması ve böylece ürün yaşam döngüsü içindeki malzeme döngüsünün kapatılması ile ekonomik faaliyetlerin ve çevresel refahın sürdürülebilir bir şekilde bütünleşmesini sağlayan en yeni girişimdir (Murray vd., 2017; Ritzén ve Sandström, 2017). Bu yeni girişim aynı zamanda potansiyel olarak pek çok faydayı da beraberinde getirmiştir. Dünya Ekonomik Forumu tarafından yayınlanan bir rapora göre döngüsel ekonomi modeline geçiş, önümüzdeki beş yıl içinde sadece 1 trilyon ABD doları malzeme tasarrufu yaratabileceği gibi, 100.000'den fazla yeni iş yaratabilme potansiyeline de sahiptir (Morales ve Sossa, 2020). Statista (2023) raporuna göre; ikinci el, kiralık ve yenilenmiş mal kategorilerinden oluşan döngüsel ekonomi işlemlerinin dünya çapındaki gelirinin 2022 yılında yaklaşık 339 milyar ABD doları olduğu ve bu rakamın 2026 yılına kadar iki katından fazla artacağı tahmin edilmektedir. Ayrıca DE, 2030 yılına kadar Avrupa ekonomilerine yıllık toplam 1,8 trilyon Avro kaynak faydası yaratacak ve mevcut kalkınma senaryosuna göre GSYİH'da %7'lik bir artış meydana getirerek istihdam üzerinde ek olumlu etkiler yaratacaktır (The Ellen MacArthur Foundation, 2015). Bu sebeple DE'ye geçişin daha yenilikçi, güçlü ve avantajlı bir ekonominin kalıcı faydalarını getirebileceği varsayımı, yalnızca politika yapıcıların değil, aynı zamanda akademisyenlerin de bu konuyu derinleştirmeye olan ilgisinin arttığı önemli bir araştırma alanı haline getirmiştir (Pascale vd., 2021).

Doğrusal bir ekonomide ürünün sadece satılmasına odaklanılarak tüketicinin ürünü nasıl kullandığı genellikle göz ardı edilirken, döngüsel ekonomide ürünleri en yüksek değer seviyesinde dolaşıma sokmak amaçlandığı için, tüketici davranışları sistemin önemli bir parçası haline gelmektedir (Wastling vd., 2018). Bu davranış sisteminin aktörü olan tüketiciler; sadece ürünleri tüketen alıcılar olarak değil, aynı zamanda ürünlerin yaşam döngüsünde kritik rol oynayan, DE'nin merkezindeki aktif katılımcılar olarak vurgulanmaktadır (Greene vd., 2024). Döngüsel ekonomide ürünlerin yeniden kullanım, onarım, geri dönüşüm ve yenileme gibi süreçlerin etkili olarak işlemesi için, tüketicilerin bu döngüsel ürünlere yönelik satın alma davranışlarını belirleyen bireysel faktörleri anlamak son derece önemlidir (Szilagyi vd., 2022). Tüketiciler, döngüsel ekonominin kilit aktörleri olmasına rağmen tüketici ve döngüsel ekonomi arasındaki ilişkiye odaklanan çalışmalar sınırlıdır ve bu alandaki mevcut çalışmalarda önemli boşluklar bulunmaktadır (Antikainen vd., 2018; Calvo-Porral ve Lévy-Mangin, 2020; Conduit vd., 2023; Henry vd., 2021; Stucki vd., 2023; Szilagyi vd., 2022; Ayuso vd., 2023; Aydın Kanlıtepe ve Özgül, 2024). Dahası, tüketicilerin DE' deki tüketim perspektifleri ve uygulamaları hakkında çok fazla şey bilinmemektedir (Henriques vd., 2023). Tüketim sistemlerinde, tüketicilerin zihinsel tutumları döngüsel tüketim sistemlerinin temelini oluşturarak, döngüsel davranışa yönelik eğilimler sunmaktadır (Gomes vd., 2022). Çalışma bu sebeple çevresel endişeler, iklim şüpheciliği, bilgi arama gibi faktörlerin döngüsel ürünlere yönelik tüketici tutum ve davranışları üzerindeki etkisini anlamaya yönelik yeni bilgiler sunarak ilgili literatüre katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Döngüsel ekonominin son yıllarda öneminin artması ile birlikte, daha sürdürülebilir bir dünya düzeninin inşa edilmesinde bu ekonomik modelin, geleneksel lineer ekonomi ile kıyaslandığında sağladığı küresel fayda tartışılmazdır. Bu sebeple döngüsel ekonomiye geçişin tüketici tarafından benimsenmesi sürdürülebilir kalkınma üzerinde önemli bir etkiye sahiptir.

Döngüsel ekonomiye geçişte tüketicinin önemli bir rolü bulunmaktadır ve tüketicinin farkındalığı ve isteği olmadan döngüsel ekonominin benimsenmesi mümkün değildir. Henao-Hincapie (2024), tüketiciyi DE bulmacasının önemli bir bileşeni olarak nitelendirmiş pek çok ülkede bu konuda kanıt sağlayan bilimsel literatürün azlığına dikkat çekmiştir. DE uygulamaları gibi iş stratejisi geliştirme alanındaki yeni kavramlar, çevre üzerindeki olumlu etkileri nedeniyle gelişmiş ülkelerde popüler olmasına rağmen henüz bu konuların gelişmekte olan ülkelerde uygulanmasına ilişkin çok az kanıt bulunmaktadır (Moktadir vd., 2020). Ülkemizde döngüsel ekonomi ile ilgili yürütülen çalışmaların büyük bir kısmı kavramsal inceleme türündeki yayınlarla sınırlı kalmakta, uygulama temelli çalışmalar yetersiz kalmaktadır. Özellikle genel çevreci davranışlar incelenmiş olsa da döngüsel ürünlere yönelik tutum ve davranışların sınırlı çalışıldığı da görülmektedir. Bu durum, döngüsel ekonominin tüketici tercihleri üzerindeki etkilerini anlama açısından literatürde önemli bir eksikliği işaret etmektedir. Bu sebeple tüketicinin döngüsel ürünlere yönelik tutum ve davranışlarını anlamanın, sürdürülebilir tüketim alışkanlıklarına yönelik davranışların şekillendirilmesinde önemli çıktılar elde edilmesini sağlayabileceği düşünülmektedir. Buradan hareketle bu araştırmanın amacı; döngüsel ekonomiye geçişte değişen tüketici tutum ve davranışlarının analiz edilmesidir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Çevresel sürdürülebilirlik açısından kritik role sahip olan DE kavramı, kavramın gelişimi ve bu yaklaşım tarafından değişime uğrayan döngüsel tüketici davranışları bu bölümde ele alınmaktadır.

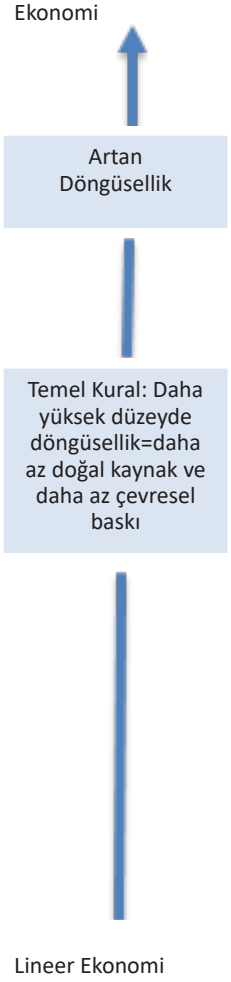
2.1. Döngüsel Ekonomi ve Gelişimi

DE, sürdürülebilir kalkınmaya ulaşmak için farklı yollar ve hedefler belirlemeyi vurgulayan, tüketiciler, toplumlar ve diğer paydaşlar için değer yaratmanın yollarını öneren bir paradigma olarak ortaya çıkmış, sürdürülebilirliğin devamını sağlayan bir politika aracı haline gelmiştir (Padilla-Rivera vd., 2020). Bu durum, DE'nin dünya çapında farklı paydaşlar tarafından kabul edilmesine ve sürdürülebilir kalkınmanın önemli bir bileşeni olarak görülerek özellikle gelişmiş ülkeler tarafından uygulanmasına sebep olmuştur. Literatürde kavramın kökenleri konusunda ortak bir görüş bulunmamaktadır (Murray vd., 2017). Ancak ilgili literatür incelendiğinde DE'nin 1966 yılında ekolojik ekonomist Kenneth Boulding'in çalışmalarıyla ve 1990 yılında çevresel ekonomistler Pearce ve Turner tarafından ortaya atıldığını pek çok yazar tarafından kabul edilmiştir (Ghisellini vd., 2016; Rizos vd., 2017; Winans vd., 2017; Merli vd., 2018; Wautelet, 2018; Bruel vd., 2019; Ekins vd., 2019; Kumar vd., 2019; Patwa vd., 2021) . Tuladhar vd. (2021) kavramın kullanımının Ellen MacArthur Vakfı tarafından yaygınlaşmış olduğunu kabul etse de kökeninin Simmonds (1862)'nin hem ekonominin hem de çevre açısından fayda sağlayacak kazan-kazan uygulamalarının gerekliliğini savunduğu çalışmasına kadar uzandığını ileri sürmüştür.

DE'nin tarihsel gelişimi 1862-1990, 1990-2010 ve 2010-günümüz olmak üzere üç bölüme ayrılarak incelenebilir (Tuladhar vd., 2021). Kendine has özellikleri ile açıklanan DE'nin tarihsel gelişimi farkındalık dönemi, arayış dönemi ve geçiş dönemi olarak adlandırılabilir. Farkındalık dönemi, DE'nin çevre, ekonomi ve toplum arasındaki ilişkilerin yeniden şekillendiği, sürdürülebilir kalkınmanın alt bileşeni olarak DE ile ilgili politika, yöntem ve yaklaşımların geliştirildiği bir dönemdir. Arayış dönemi, doğayla uyumlu yaşam için sürdürülebilir çözümlerin arandığı, yeni kavramların geliştirildiği, bütüncül bir bakış açısının hâkim olduğu bir dönemdir. Geçiş dönemi, DE kavramının tüm paydaşların ilgisini hak eden sürdürülebilir bir gelecek umudu olarak hızla yaygınlaştığı bir dönemdir. Geçiş döneminde DE'nin tam olarak tanımlanması çalışmaları sürmesine ve bu konuda pek çok girişim bulunmasına rağmen, pek çok yazar kavramın genel kabul görmüş tek bir tanımının bulunmadığını ifade etmiştir (Rizos vd., 2017; Merli vd., 2018; Ruiz-Real vd., 2018; Wautelet, 2018; Henriques vd., 2023). Ruiz-Real vd. (2018)'e göre bu durumun nedeni; DE'nin multidisipliner yapısı nedeniyle, farklı şekillerde, farklı kitleler ve için farklı anlamlar ifade etmesi olabilir.

İlgili literatür incelendiğinde bazı tanımların öne çıktıkları görülmüştür. Örneğin; Ellen McArthur Vakfı (2015) tarafından DE; kaynakları mümkün olan en yüksek değerle kullanarak, atık ve kirliliği en aza indirgeyerek, doğal sistemleri koruyarak ve yenileyerek, ekonomik, sosyal ve çevresel faydalar sağlayan ekonomik sistem olarak tanımlanmıştır. Geissdoerfer vd. (2017) ise DE kavramını; malzeme ve enerji döngülerinin yavaşlatılması, kapatılması ve daraltılması yoluyla kaynak girişinin ve israfın, emisyonun ve enerji sızıntısının en aza indirgendiği yenileyici bir sistem şeklinde tanımlanmıştır. Kirchherr vd. (2017) DE ile ilgili yapılan 114 farklı tanımı inceledikten sonra döngüsel ekonomiyi "mevcut ve gelecek nesillerin yararına olacak şekilde çevresel kalite, ekonomik refah ve sosyal eşitlik yaratma anlamına gelen sürdürülebilir kalkınmayı gerçekleştirmek amacıyla, ömrünü tamamlamış kavramı yerine üretim/dağıtım ve tüketim süreçlerinde malzemelerin azaltılması, alternatif olarak yeniden kullanılması, geri dönüştürülmesi ve geri kazanılması ile mikro, mezo ve makro düzeyde faaliyet gösteren iş modellerine dayanan bir ekonomik sistem" şeklinde tanımlamışlardır. Yapılan 114 tanımın analiz sonuçları DE' nin sıklıkla azaltma, yeniden kullanma ve geri dönüştürme faaliyetlerinin bir kombinasyonu olarak tasvir edildiğini göstermektedir (Ruiz-Real vd., 2018). Bu tanımlardan yola çıkarak temel fikir, artan kaynak verimliliği yoluyla daha yüksek bir yaşam kalitesi elde etmek için malzeme döngülerini kapatmak, girdileri azaltmak ve ürünleri ve atıkları yeniden kullanmak veya geri dönüştürmektir (Prieto-Sandoval vd., 2018). Bununla birlikte yakın zamanda Figge vd. (2023), Kirchherr vd. (2017) tarafından yapılan tanımı, belirtilen kriterlerin gerekli veya yeterli olmadığı, bu sebeple iyi tanım kriterlerini karşılamadığı gerekçesiyle eleştirmiş ve DE'yi "tüm kaynak döngülerinin tamamen kapatılmasını gerektiren, geri dönüşüm ve kaynak akışlarının büyüklüğünü ve yönünü optimize eden, destekleyici araçlar, uygulamalar ve faaliyetlerden oluşan çok seviyeli bir kaynak kullanım sistemidir." şeklinde tanımlamışlardır. Bu durum, DE için yapılan çok sayıda tanıma rağmen bir fikir birliği olmadığını, DE'nin tanımlanması konusundaki gelişimin hala sürdüğünü açıkça göstermektedir.

DE, 3R prensipleri olarak adlandırılan üç ana eylem ile ortaya çıkmıştır. DE'nin başarılı olabilmesi için hayati değer taşıdığı savunulan bu prensipler; azalt (Reduce), yeniden kullan (Reuse) ve geri dönüştür (Recycle) olarak ifade edilmiştir (Lei ve Yi, 2004). Bu ilkelerin yetersiz kaldığı değerlendirilerek geri kazanım (Recover), yeniden tasarım (Redesign) ve yeniden üretim (Remanufacture) ilkeleri eklenerek 6R olarak adlandırılmış, sonrasında ise reddetme (Refuse), yenileme (refurbish) ve yeniden düşünme (Rethink) ilkeleri eklenerek 9R olarak revize edilmiştir (Jawahir vd., 2006; Marinina vd., 2022). Potting vd. (2017) doğal kaynakların ve malzemelerin tüketimini azaltmak ve atık üretimini en aza indirmek için çeşitli döngüsellik stratejilerinin mevcut olduğunu ifade ederek bu stratejileri döngüsellik seviyelerine göre öncelik sırasına koymuştur. Bu sıralama; reddetme (Refuse), yeniden düşünme (Rethink), azaltma (Reduce), yeniden kullanım (Reuse), onarma (Repair), yenileme (Refurbish), yeniden üretme (Remanufacture), yeniden amaçlandırma (Repurpose), geri dönüştürme (Recycle) ve kurtarma (Recover) stratejilerinden oluşmaktadır ve açıklamaları ile birlikte Şekil 1.'de gösterilmektedir.

Stratejiler		
Daha akıllı ürünlerin kullanımı ve üretimi	R0 Reddetme	Ürünün işlevinden vazgeçerek ya da aynı işlevi farklı biçimde sunan yeni bir ürün geliştirerek ürünün kullanım dışı kalmasını sağlamak.
	R1 Yeniden Düşünme	Ürünleri paylaşarak veya çok işlevli hale getirerek ürün kullanımını daha yoğun ve verimli kılmak.
	R2 Azaltma	Daha az doğal kaynak ve malzeme tüketerek ürün üretiminde ve kullanımında verimliliği artırmak.
Ürün ve aksamlarının kullanım ömrünü uzatma	R3 Yeniden Kullanım	Halen iyi durumda olan veya orijinal işlevini yerine getirebilen ürünün başka bir tüketici tarafından yeniden kullanılması.
	R4 Onarma	Arızalı ürünlerin orijinal fonksiyonuyla kullanılabilmesi için tamir ve bakımının yapılması.
	R5 Yenileme	Eski bir ürünün yenilenerek tekrar kullanıma hazır hale getirilmesi.
	R6 Yeniden Üretme	Atılan ürün veya parçalarının aynı işlevlere sahip yeni bir üründe kullanılmasını sağlamak.
	R7 Yeniden Amaçlandırma	Atılan ürün veya parçalarının farklı işlevle yeni bir üründe kullanılmasını sağlamak.
Materyalleri faydalı kullanma	R8 Geri Dönüştürme	Malzemeleri işleyerek aynı veya düşük kalitede ürünlerde yeniden kullanmak.
	R9 Kurtarma	Malzemelerin yakılması ile ortaya çıkacak ısıdan enerji elde edilmesi.

Şekil 1. 9R Stratejileri
(Kaynak: Potting vd., 2017: 5)

2.2. Döngüsel Tüketici Davranışları

DE, tüketim kalıpları ve yaşam tarzlarında radikal değişim yaratan bir yaklaşımdır ve tüketici davranış modellerinde değişiklik gerektirmektedir (Ratner vd., 2020). DE'nin tam potansiyeline ulaşması için, tüketicilerin, ilgili döngüsel ürün ve hizmetlere yönelik algıları ile birlikte, satın alma ve kullanma kararlarındaki davranışlarının da değişmesi zorunludur (Mugge, 2018; Chung ve Phuong Le, 2023). Bu zorunluluk döngüsel tüketici davranışını ortaya çıkarmıştır. Döngüsel tüketici davranışı (DTD), tüketim sistemlerinde döngüsel değer akışının oluşmasını ve kaynak verimliliğini destekleyen bir davranıştır (Gomes vd., 2022). Shevchenko vd. (2023), DTD'nın DE'nin etkinleşmesinde ve ürünlerin tedarik zincirinde daha yavaş ve kapalı döngüler yaratmasında anahtar rol oynadığını savunmuşlardır.

Gomes vd. (2022), tüketim sisteminde tüketicilerin döngüsel davranışlarının tüketim zincirinin birçok aşamasında ve farklı şekillerde ortaya çıkabildiğini ve Tablo 1.' gösterilen tüketici davranışlarının ilgili literatürde döngüsel tüketici davranışı olarak tanımlandığını ifade etmişlerdir. Tablo 1. Tanımlanan DTD'larını göstermektedir.

Tablo 1. Döngüsel Tüketici Davranışları

Döngüsel Tüketici Davranışları	
• Geri dönüştürülmüş, yeniden üretilmiş veya yenilenmiş ürünler edinmek	• Tüketimi azaltmak
• Ürünlerin bakım ve onarımını yapmak	• Enerji ve sudan tasarruf etmek
• Ürünleri kullanım ömrü sonunda geri dönüştürülmek üzere iade etmek	• Yedekleri kullanmak
• Atıkları ayırmak	• Yerel olarak tüketmek
• Sertifikalı yeşil ürünler kullanmak	• Organik ürünler tüketmek
• Kullanım odaklı ürün ve hizmetleri benimsemek	• Ürünü/ atıkları uygun şekilde bertaraf etmek

(**Kaynak:** Gomes vd., 2022: 5)

Tüketicinin DE'ye geçiş sürecinde, yukarıda belirtilen DTD'larını gerçekleştirmeye yönelik bir anlayış benimsemesi geçiş sürecinin hızlanmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu önemli role rağmen, Kirchherr vd. (2017) DE ile ilgili pek çok tanımın tüketimi bile kabul etmediğini ve yayınların yalnızca %19'unun tüketim ve tüketicinin rolünü vurguladığını belirtmişlerdir. Ancak yakın zamanda yayınlanan pek çok çalışma tüketicinin DE üzerinde kritik bir rol oynadığını kabul etmektedir (D'Adamo, 2019; Porral ve Mangin, 2020; Camacho-Otero vd., 2020; Testa vd., 2020; Claudy ve Peterson, 2021; Gaur vd., 2021; Henriques vd., 2023; Shevchenko vd., 2023; Ayuso vd., 2023; Henao-Hincapi vd., 2024; Armağan, 2024). Ayuso vd. (2023)'e göre, DE'nin gelişimi, tüketicinin tutum ve davranışlarıyla doğrudan ilişkilidir ve bu iki faktör, tüketicinin satın alma kararlarını şekillendirmede kritik role sahiptir. Gomes vd. (2022)'e göre, döngüsel davranışa karşı olumlu bir tutum geliştiren (davranışın ekonomik ve çevresel olarak faydalı olduğunu düşünen) tüketicilerin, bu davranışı gerçekleştirme niyeti yüksektir. Bu durum döngüsel davranışa neden olur. Aksine döngüsel ürünlere karşı olumsuz tutum geliştiren (davranışın çok pahalı, aptalca ve zararlı olduğunu düşünen) tüketicilerin, bu davranışı gerçekleştirmesi pek mümkün değildir (Muranko vd., 2018). Pisitsankkhakarn ve Vassanadumpongdee (2020), tutumun tüketicilerin yeniden üretilmiş ürünlere yönelik satın alma niyetini etkilediğini tespit etmiştir. Tüketicilerin döngüsel ürünlere yönelik açık ve örtük tutumlarını anlamak, döngüsel iş modellerinin yaygınlaşması için önemli bir adımdır (Claudy ve Peterson, 2021).

3. HİPOTEZ GELİŞTİRME VE ARAŞTIRMA MODELİ

Artan toplumsal bilinç düzeyi, bireylerin toplumsal ve çevresel hassasiyetlerinin ön plana çıkmasını sağlamıştır (Kayıkçı vd., 2019). Tüketicinin aşırı tüketimin yol açtığı çevresel sorunlara dair artan bilinci, son otuz yılda çevre dostu ürünlere yönelimi ve sürdürülebilir tüketime olan ilgiyi de beraberinde arttırmıştır (Szilagyi vd., 2022). Sürdürülebilir tüketimin kökenleri, kaynakların aşırı tüketimi ve çevresel bozulmayla ilgili endişelere dayanmaktadır (Velenturf ve Purnell, 2021). Günümüz koşullarında tüketiciler sadece satın aldıkları ürünlere değil, ürünlerin çevre üzerindeki etkilerine de önem vererek, kendilerini sadece bir alışverişin parçası olarak değil, daha geniş bir topluluğun üyesi olarak algılamaktadırlar (Maignan ve Ferrell, 2005; Leonidou ve Skarmeas, 2015). Bu algı tüketicileri çevresel sorunlara karşı daha duyarlı hale getirerek bu konudaki endişelerini arttırmaktadır. Ayrıca Sagin (2021) tarafından ifade edildiği gibi Y kuşağının %61'i dünyanın durumu hakkında endişeli ve kişisel olarak kendini sorumlu hissetmektedir.

Tüketicilerin çevresel tehditler karşısındaki endişe düzeyleri çevresel sorumluluk gözeten satın alma davranışlarına yönlenmelerine yol açmaktadır (Calvo-Porral ve Lévy-Mangin, 2020). Testa (2020) tüketicilerin çevresel endişelerinin döngüsel ekonomiye geçişte önemli bir rol oynadığını vurgulamıştır. Gomes vd. (2022) tüketicilerin çevresel farkındalığının ne kadar yüksek olursa, döngüsel tüketim sistemlerine katılma olasılıklarının da o kadar artacağını ifade etmiştir. Tüketicinin artan çevresel endişesi, planlı davranış teorisinde tutumu oluşturan inançlardan biri olarak döngüsel satın alma davranışlarını etkilemektedir (Brécard vd., 2009; Szilagyi vd., 2022). Planlı davranış teorisi, bireylerin eylemlerine yönelik bilinçli kararlarının, bu eyleme yönelik tutumları, öznel normları ve algılanan davranış kontrolleri tarafından belirlendiğini açıklar (Korkmaz ve Sertoğlu, 2015). Otero

vd. (2020) tarafından ifade edildiği gibi döngüsel ekonomi kavramının, ekonomik ve çevresel kaygılar arasında köprü kuran bir kavram olduğu düşünüldüğünde; tüketicilerin çevresel endişeleri döngüsel ürünlere yönelik olumlu tutum geliştirmelerine sebep olarak döngüsel satın alma davranışlarını etkileyebileceği varsayılabilir. Bu varsayımdan hareketle aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H_1: Tüketicinin yaşadığı çevresel endişeler döngüsel ürünlere yönelik tutumları üzerinde pozitif etkiye sahiptir.

H_2: Tüketicinin yaşadığı çevresel endişeler döngüsel satın alma davranışı üzerinde pozitif etkiye sahiptir.

İklim değişikliği, insan ırkının daha önce karşılaşmadığı, benzeri görülmemiş bir tehdittir ve bireylerin genel olarak iklim değişikliği konusunda kaygı duydukları kabul edilmektedir (Wang ve Kim, 2018). Bu genel kabulün aksine bireyler, iklim değişikliğinin varlığı, insan kaynaklı nedenleri veya insan kaynaklı iklim değişikliğinin potansiyel olumsuz etkileri hakkında ciddi şüphelere sahip de olabilirler (Engels vd., 2013). Bu düşünceye sahip bireyler olumsuz hava koşullarının ve iklim değişikliğinin doğal süreçlerden kaynaklandığını düşünmekte, meydana gelen ciddi çevresel zararlara yol açan bazı doğal felaketlerin insan kaynaklı iklim değişikliğinden kaynaklanmadığını düşünmektedirler (Chen, 2020). Bireylerin iklim değişikliğine duydukları şüphe ile ilgili bilimsel kanıtlar, iklim şüpheciliğinin azaltım veya uyum davranışları üzerinde güçlü bir etkisi olduğunu, dolayısıyla iklim şüpheciliği bulunan bireylerin yenilenebilir enerji vb. azaltım tedbirlerini destekleme olasılığının ise düşük olduğunu ortaya koymuştur (Akter vd., 2012; Engels vd., 2013). Dolayısıyla önceki tüm bulgular yüksek düzeyde iklim şüpheciliğine sahip bireylerin döngüsel ürünlere karşı olumsuz bir tutum sergilemeye yöneldiğini göstermektedir (Szilagyi vd., 2022). Buradan hareketle aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H_3: İklim şüpheciliği döngüsel ürünlere yönelik tutum üzerinde negatif etkiye sahiptir.

Bilgi, satın alma davranışlarının önündeki engelleri kaldırarak, satın alma kararlarını etkileyen önemli bir unsurdur (Bigerna vd., 2021). Günümüz tüketicisi sadece ürün ve hizmet hakkında değil, ürün ve hizmetin içeriği ve çevresel etkileri hakkında da bilgi sahibi olma isteğindedir (Vidal-Ayuso vd., 2023). Bilgi arama, ürünün kaynağı, içeriği gibi konularda tüketicinin öğrenme ihtiyacı hissettiği, döngüsel ekonominin gelişiminde hayati katkısı bulunan bir eylemdir (Bigerna vd., 2021; Sarja vd., 2021; Vidal-Ayuso vd., 2023). Eylem tüketicinin döngüsel ürünlerin çevresel özellikleriyle ilgili ek bilgi arama eğilimini ifade eder (Leonidou ve Skarmeas, 2015). Bilgiye ulaşmak her ne kadar kolay olsa da modern tüketici için doğru ve güvenilir bilgiye ulaşmak içinde yaşadığımız çağda karmaşık bir süreçtir. Bu karmaşık süreçte tüketicinin kendi bağlamına, kişisel değerlerine ve hedeflerine göre elde edilen bilgi karar alma, anlam yükleme, harekete geçme gibi nedenlerle döngüsel tüketimi teşvik etmek açısından kritik bir odak noktasıdır (Camacho-Otero vd., 2020). Testa vd. (2020) bilgi aramanın, tüketicilerin daha bilinçli ve tutarlı satın alma kararları vermelerinde önemli bir rol oynadığını ortaya koymuşlardır. Tüketicinin ürün ile ilgili bilgisi farkındalık düzeyini arttırarak potansiyel olarak sürdürülebilir ürünlere yönelik olumlu tutumları teşvik edecektir (Chen ve Lee, 2015; Ferdousi vd., 2016; Pisitsankkhakarn ve Vassanadumrongdee, 2020; Mostaghel ve Chirumalla, 2021). Tüketicinin ürün ile ilgili bilgi arama ihtiyacı, satın alma kararlarının daha bilinçli gerçekleştirilmesine yardımcı olacak ve daha döngüsel ürünlere yönelik tutum ve davranış geliştirmelerini sağlayacaktır. Buradan hareketle aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir.

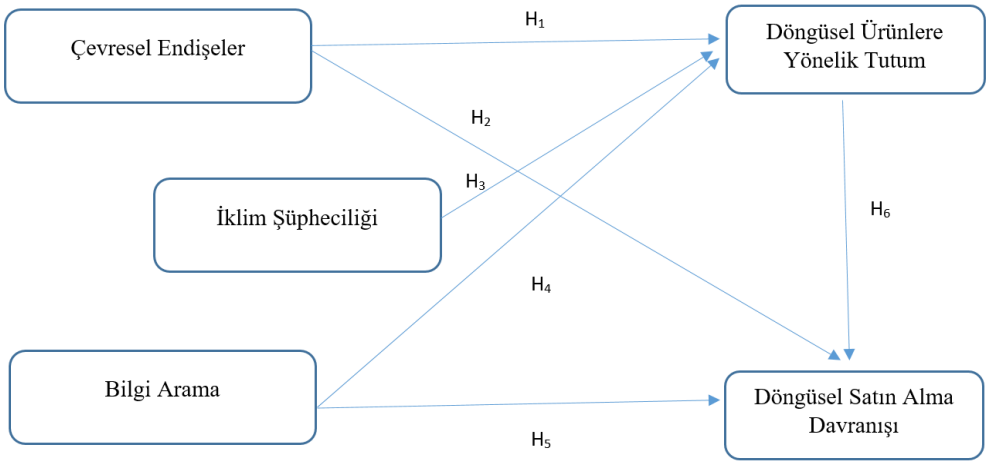
H_4: Bilgi arama, döngüsel ürünlere yönelik tutum üzerinde pozitif etkiye sahiptir.

H_5: Bilgi arama, döngüsel satın alma davranışı üzerinde pozitif etkiye sahiptir.

Tutum, "bireyin davranışa ilişkin olumlu ya da olumsuz bir değerlendirme ya da takdire sahip olma derecesi" olarak Ajzen (1991) tarafından tanımlanmıştır. Ajzen tutum ve davranış ilişkisini davranışsal niyetlerin şekillendirdiğini ve niyetlerin de davranışların doğrudan öncülü olduğunu ifade etmektedir (Ajzen, 2002). Bireyin tutumu, aynı hedefe yönelik olduğunda ve aynı eylemi içerdiğinde, davranışı ile tutarlı güçlü bir ilişkiye sahiptir (Ajzen ve Fishbein, 1977). Örneğin kişi, çevreyi korumaya karşı olumlu bir tutum içindeyse, bu tutumla aynı hedefe yönelik olarak çevreyi korumaya yönelik davranışlar (geri dönüşüm, su ve enerji tasarrufu, plastik kullanımını sınırlandırma vb.) sergileyebilir. Pisitsankkhakarn vd. (2020) tutumun öznel norm ile birlikte yeniden üretilmiş ürünlere yönelik satın alma niyeti ile pozitif ilişkili olduğunu ifade ederken, Gomes vd. (2022) tutumun döngüsel davranma niyetini etkileyerek, döngüsel davranışları gerçekleştirme olasılıklarını arttırdığını savunmuştur. Bu noktadan hareketle aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir.

H_6: Döngüsel ürünlere yönelik tutum, döngüsel satın alma davranışı ile pozitif etkiye sahiptir.

Araştırmanın modeli Şekil 2'de görüldüğü gibidir.

Şekil 2. Araştırma Modeli

4. YÖNTEM

Bu araştırma, betimsel bir araştırma olup, nicel tabanlı ilişkisel tarama yöntemi kullanılarak yürütülmüştür. İlişkisel tarama, iki veya daha fazla değişken arasındaki ilişkinin derecesini, değişkenlerin birbirini etkileme durumunu ve değişimlerini inceleyen bir yöntemdir (Bekman, 2022). Araştırma çevresel endişeler, iklim şüpheciliği, bilgi arama değişkenlerinin döngüsel ürünlere yönelik tutum üzerindeki etkilerini incelemiş, ayrıca bu tutumun döngüsel satın alma davranışlarını nasıl şekillendirdiği de değerlendirilmiştir. Araştırma evrenini, Türkiye'de 18 yaş üstü tüketiciler oluşturmaktadır. Örneklem, bu geniş bir evrene ulaşmanın güçlüğü nedeniyle kolayda örnekleme yöntemi ile seçilmiştir. Kolayda örnekleme, bilgiye hızlı ve düşük maliyetle ulaşmak amacıyla, zaman, para ve işgücü kaybını en aza indiren bir örnekleme yöntemidir (Büyüköztürk vd., 2018; Aaker vd., 2019). Araştırmaya katılım için gönüllü katılım beyanını onaylayan 238 katılımcıdan çevrimiçi anket yolu ile veriler toplanmıştır. Hatalı ve eksik veriler çıkarıldıktan sonra 223 analize hazır veri elde edilmiştir. Bu örneklem boyutu, Hair vd. (2017a) tarafından önerilen yapısal modelde belirli bir yapıya yönelik en büyük yapısal yol sayısının on katı sınırını karşılamaktadır. Kesitsel bir çalışma olarak tasarlanan araştırmada veriler Mart 2024 – Temmuz 2024 tarihleri arasında toplanmıştır. Kesitsel araştırmalarda, betimlenmek istenen değişkenler belirli bir zaman aralığında, yalnızca bir seferde ölçülür (Büyüköztürk vd., 2018).

Araştırmada kullanılan tüm yapılar ve ölçüm maddeleri, yapı geçerliliği ve güvenilirliği sağlamak için geçerlilik ve güvenilirliği test edilmiş teoride yer alan ölçeklerden uyarlanmıştır. Çevresel endişeler değişkeni için Gam (2011), iklim şüpheciliği değişkeni için Engels vd. (2013), bilgi arama değişkeni için Testa vd. (2020) ve Leonidau vd. (2017) , döngüsel ürünlere yönelik tutum değişkeni için Singh vd. (2018) ve döngüsel satın alma davranışı değişkeni için Testa vd. (2020)' ve Szilagyi vd. (2022)'nin çalışmalarında kullandıkları ölçekler uyarlanarak kullanılmıştır. 5'li Likert tipindeki ölçek 21 maddeden oluşmaktadır. Katılımcıların demografik özellikleri Jamovi (Versiyon 2.6.17), araştırma modeli ise Smart PLS (Version 4.1.0.9) yazılımları kullanılarak analiz edilmiştir.

5. BULGULAR

Araştırma kapsamında tüketicilere ürünlerin bir defa kullanılması yerine, onarma, yenileme ve geri dönüştürme ile uzun süreli kullanımına dayanan ekonomik bir model olan DE kavramını daha önce duyup duymadıkları sorulmuş ve katılımcıların %68,2'si DE kavramını daha önce duyduklarını ifade etmiştir. Katılımcıların %99,1'i DE'nin çevresel ve ekonomik faydaları olduğunu düşünmekte, % 89,2'si DE'ye geçişte, kendi tüketim alışkanlıklarını değiştirmesi gerektiğine inanmakta, %98,7'si sürdürülebilir ürün/ambalaj kullanımının DE için faydaları olduğunu düşünmekte, % 98,2'si DE'ye geçişte tüketicinin önemli bir rolü olduğunu düşünmektedir.

5.1. Demografik Bulgular

Araştırmaya katılan katılımcılara ait demografik bulgular Tablo 2'de gösterilmiştir. Tablo 2'ye göre katılımcıların demografik özellikleri incelendiğinde; %61.9'unun kadın olduğu, %31.8'inin 18-24 yaş aralığında yer aldığı, %28,7'inin 10.000.TL ve altında gelir düzeyine sahip olduğu, %46.6.'sının lisans mezunu olduğu ve %50,7'sinin aktif olarak çalıştığı görülmektedir.

Tablo 2. Demografik Bulgular

Cinsiyet	n	%	**Medeni Durum**	n	%
Kadın	138	61.9%	Evli	114	51.1%
Erkek	85	38.1%	Bekâr	109	48.9%
Yaş	n	%	**Gelir**	n	%
18-24	71	31.8%	10.000.-TL altı	64	28.7%
25-31	25	11.2%	10.001-25.000.-	22	9.9%
32-38	38	17.0%	25.001-40.000.-	36	16.1%
39-45	44	19.7%	40.001-55.000.-	56	25.1%
46-52	28	12.6%	55.001-70.000.-	20	9.0%
53-59	10	4.5%	70.001-85.000.-	10	4.5%
60+	7	3.1%	85.00.- +	15	6.7%
Meslek	n	%	**Eğitim**	n	%
Çalışan	113	50.7%	İlk-Ortaöğretim	1	0.4%
Girişimci	11	4.9%	Lise	6	2.7%
Öğrenci	69	30.9%	Ön Lisans	34	15.2%
İşsiz	7	3.1%	Lisans	104	46.6%
Diğer	23	10.3%	Yüksek Lisans	44	19.7%
			Doktora	34	15.2%

5. 2. Ölçüm Modelinin Değerlendirilmesi

Araştırma modelinin testinde yapısal eşitlik modellemesi tekniklerinden varyans temelli bir yapısal eşitlik modelleme tekniği olan Kısmi PLS SEM (Partial Least Squares Structural Equation Modeling) kullanılmış, ölçüm modelinin değerlendirmesi yapılmıştır. Ölçüm modelinin değerlendirilmesi; yapı güvenilirliği ve geçerliliğini sağlamak, yol modeline uygunluğu desteklemek ve böylece ölçüm modelinin PLS-SEM analizlerine uygunluğunu teyit etmek amacı ile yapılmaktadır (Hair vd., 2021). Ölçüm modelinin değerlendirilmesi için sırasıyla gösterge güvenilirliği, iç tutarlılık güvenilirliği, birleşme geçerliliği, ayırt edici geçerlilik değerlendirmesi yapılmıştır. Hair vd. (2021; 2019)'e göre; 0.708' in üzerindeki gösterge yükleri kabul edilebilir gösterge güvenilirliğini sağlamaktadır. Tablo 3 incelendiğinde belirtilen eşik değerin altındaki tek değer Döngüsel Ürünlere Yönelik Tutum (TUT) değişkeninin TUT4 göstergesidir ancak bu gösterge 0.708 eşik değerinin altında olmasına rağmen, iç tutarlılık güvenilirliği ile yakınsak geçerlilik için önerilen eşik değeri aşan artış sağlamadığı için (Hair vd., 2021) göstergenin modelde tutulmasına karar verilmiştir.

Yapı güvenliğinin testi için, iç tutarlılık güvenilirliği hesaplanmıştır. İç tutarlılık güvenilirliği için Cronbach's Alfa (α), Birleşik Güvenilirlik (CR) ve Rho_A değerleri hesaplanmıştır. Cronbach's Alfa (α) ve Composite Reliability (CR) değerleri 0,700-0,950 aralığında olmalıdır (Hair vd., 2017a). Henseler vd. (2016)'a göre Dijkstra-Henseler's Rho_A değeri ise 0,700 üzerinde olmalıdır. Birleşme geçerliliğinin tespiti için ifadelerin açıklanan ortalama varyans değerleri (AVE) hesaplanmıştır. AVE değerinin ≥0,500 olması gerekmektedir (Bagozzi ve Yi, 1988; Hair vd., 2012; Hair vd., 2017b).

Ayrışma geçerliliğin değerlendirilmesinde Fornell ve Larcker (1981) tarafından belirtilen kriterlere ek olarak Henseler vd. (2015) tarafından önerilen HTMT (Heterotrait-Monotrait Ratio of Correlations) kriterleri kullanılmıştır. Fornell ve Larcker (1981) her bir yapı için AVE değerinin karekökünün, diğer yapılarla olan

korelasyonlarından büyük olması halinde ayrışma geçerliliğinin sağlandığını ifade etmiştir. Voorhees vd. (2016) HTMT kriterinin, farklı yapılardaki ortalama korelasyonların, aynı yapıların göstergeleri arasındaki ortalama korelasyonların geometrik ortalamasına oranı olarak tanımlandığını belirtmiştir. Buna göre, HTMT için farklı eşik değerler önerilmesine rağmen Henseler vd. (2015), 0,900 üzerindeki HTMT değerinin, ayrışma geçerliliği sorunu olarak kabul etmektedir.

Tablo 3. Güvenilirlik ve Geçerlilik Sonuçları

Değişken		Güvenilirlik			Geçerlilik		Varyans Arttırıcı Faktör (VIF)
		İç Tutarlılık Güvenirliği	Birleşik Güvenilirlik	Rho_A	Gösterge Yükleri	Birleşme Geçerliliği	
Çevresel Endişe (CE)	CE1	0,935	0,949	0,938	0,879	0,758	3,826
	CE2				0,925		6,199
	CE3				0,922		6,190
	CE4				0,784		2,018
	CE5				0,906		4,310
	CE6				0,796		2,015
İklim Şüpheciliği (IK)	IK1	0,887	0,923	0,891	0,911	0,752	3,423
	IK2				0,891		3,104
	IK3				0,908		3,572
	IK4				0,748		1,530
Bilgi Arama (BA)	BA1	0,920	0,949	0,925	0,926	0,861	3,596
	BA2				0,935		3,905
	BA3				0,923		2,896
Döngüsel Ürünlere Yönelik Tutum (TUT)	TUT1	0,871	0,913	0,889	0,864	0,726	2,278
	TUT2				0,913		4,090
	TUT3				0,917		4,138
	TUT4				0,696		1,431
Döngüsel Satın Alma Davranışı (DAV)	DAV1	0,914	0,940	0,914	0,898	0,796	3,662
	DAV2				0,934		4,749
	DAV3				0,886		2,724
	DAV4				0,849		2,188

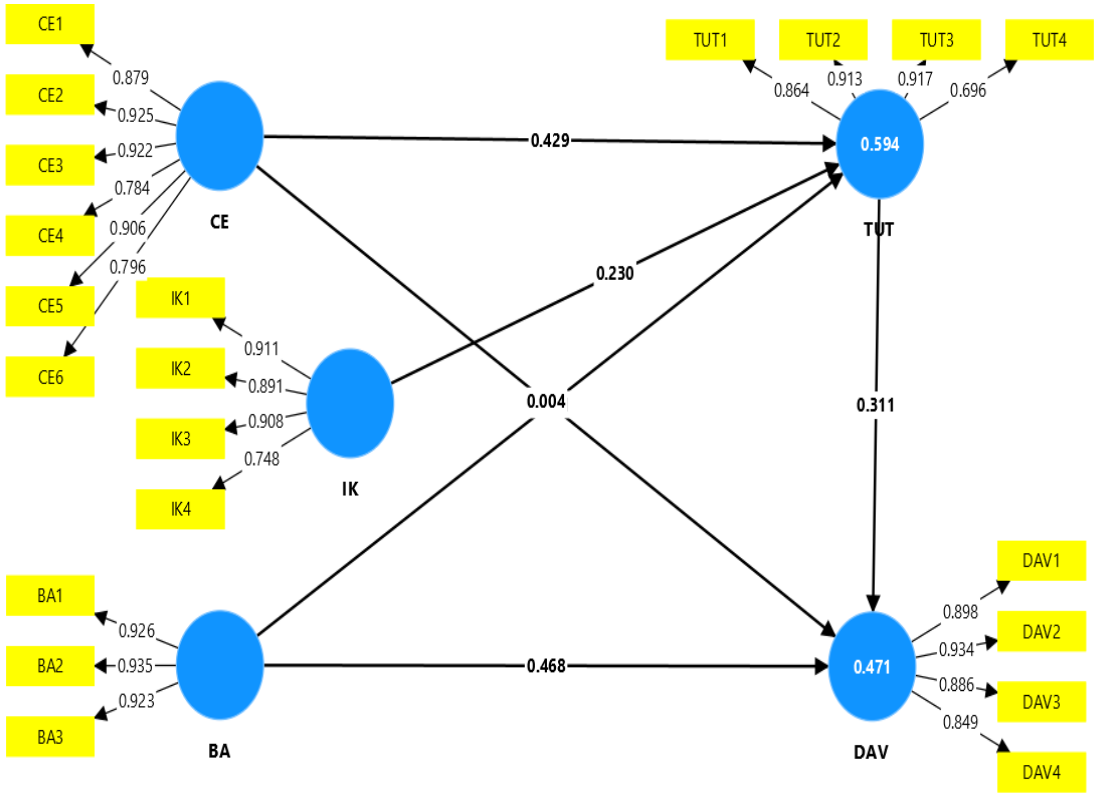
Tablo 4. Ayrışma geçerliliği sonuçlarını göstermektedir. Tablo incelendiğinde yapının ayrışma geçerliliği ile ilgili kriterleri sağladığı görülmektedir. Gerçekleştirilen analizler ile ölçüm modelinin PLS-SEM analizlerine uygunluğu teyit edilmiştir.

Tablo 4. Ayrışma Geçerliliği

Fornell-Lacker Kriteri						Heterotrait-monotrait (HTMT) Kriteri				
	BA	CE	DAV	IK	TUT	BA	CE	DAV	IK	TUT
BA	0,928									
CE	0,413	0,871				0,442				
DAV	0,632	0,420	0,892			0,684	0,451			
IK	0,408	0,802	0,434	0,867		0,454	0,877	0,484		
TUT	0,522	0,717	0,558	0,676	0,852	0,579	0,783	0,632	0,762	

5.3. Yapısal Model Değerlendirmesi

Ölçüm modeli belirtilen kriterler dâhilinde uygun sonuçlar verdiğinde, yapısal modelin değerlendirilmesi gerçekleştirilebilir. Bu aşamada öncelikle doğrusallık sorunları değerlendirilmiştir. Doğrusallık sorunlarının değerlendirilmesi aşamasında değişkenler arasındaki çoklu doğrusal bağlantı problemlerinin varlığı varyans arttırıcı faktör değerleri (VIF) ile gerçekleştirilmiştir. VIF değerlerinin kritik eşiği ile ilgili farklı çalışmalarda farklı kritik eşikler önerilmektedir. Bazı çalışmalarda bu kritik eşik VIF<5 (Hair vd., 2021; Hair vd., 2011) şeklinde kabul edilirken, bazı çalışmalarda ise VIF<10 (Diamantopoulos vd., 2008; Henseler vd., 2009; Kline, 2011) kabul edilmektedir. Çalışmada VIF<5 kritik eşiğini aşan CE2 ve CE3 değişkenleri VIF<10 eşiği dikkate alınarak modelden çıkartılmamıştır. Tablo 3'deki VIF değerlerinin belirtilen bu kriterleri karşıladığı ve çoklu doğrusal bağlantı probleminin olmadığı tespit edilmiştir. Şekil 3. ölçüm modelinin değerlendirmesinin ardından ulaşılan yapısal modeli göstermektedir.

Şekil 3. Yapısal Model

Yapısal model ilişkilerinin anlamlılık ve önem düzeylerinin değerlendirilmesi öncesinde yapısal modelin uyumu değerlendirilmiştir. Model uyumu için birden fazla testin raporlanması ve yorumlanması tip I hata riskinin azaltılması açısından önemlidir (Dijkstra ve Henseler, 2015). Bu nedenle SRMR (Standardized Root Mean Square Residual), d_ULS (Unweighted Least Squares Discrepancy), d_G (Geodesic Discrepancy), Chi-Square ve NFI (Normed Fit Index) değerleri hesaplanmış ve Tablo 6'da gösterilmiştir. SRMR değeri, modelin gözlenen verilerle ne ölçüde örtüştüğünü değerlendirmek amacıyla kullanılır (Garson, 2016). SRMR değerinin ≤0,08 şeklinde bir kesme değeri bulunmaktadır (Hu ve Bentler, 1998). Model uyumu için hesaplanan d_ULS ve d_G değerleri, örneklem verisine dayalı ampirik korelasyon matrisi ile modelin öngördüğü korelasyon matrisi arasındaki farkı yansıtarak modelin veriye uygunluğunu belirler (Dijkstra ve Henseler, 2015). Model uyumu için ampirik korelasyon matrisi ile modelin ima ettiği korelasyon matrisi arasındaki fark (p>0,05) önemsiz olmalıdır (Hamşıoğlu, 2019). NFI değeri diğer bir faydalı yaklaşık model uyum kriteridir ve 0,90 üzerindeki NFI değerleri kabul edilebilir olarak değerlendirilir (Henseler vd., 2016). Çalışmada bu değer belirtilen eşik değerin biraz altında kalmaktadır. Ancak, PLS-SEM gibi bileşik modellerde NFI için kesin bir eşik değer bulunmaması (Henseler vd., 2016) sebebiyle kabul edilebilir düzeyde olduğu söylenebilir.

Tablo 5. değerlendirildiğinde model uyumu için hesaplanan tüm değerlerin iyi bir model uyumunu işaret ettiği görülmektedir.

Tablo 5. Model Uyum Değerleri

Model Uyum Değerleri	Saturated Model (Doymuş Model	Estimated Model (Tahmini Model)
SRMR	0,067	0,068
d_ULS	1,048	1,054
d_G	0,454	0,455
NFI	0,868	0,867

Yol katsayılarının değerlendirilmesi aşamasında önyükleme (bootstrapping) analizi, minimum 5.000 önyükleme örneklem sayısı ve %5 anlamlılık düzeyinde ($p < 0,05$) olacak şekilde gerçekleştirilmiştir. Bootstrapping, PLS-SEM'deki tahmini katsayıların önem açısından test edilmesini sağlar (Hair vd., 2011). Analiz sonuçları Tablo 6.'de gösterilmiştir.

Tablo 6. Yol Analizi ve Hipotez Testi

Hipotez	Yollar	Standardize β Katsayısı	Standart Hata	t Değeri	p Değeri	Sonuç
H_1	CE -> TUT	0,429	0,083	5,166	0,000	Kabul
H_2	CE -> DAV	0,004	0,084	0,044	0,965	Red
H_3	IK -> TUT	0,230	0,089	2,583	0,010	Red (Beklenen Negatif yön gerçekleşmedi)
H_4	BA -> TUT	0,251	0,060	4,142	0,000	Kabul
H_5	BA -> DAV	0,468	0,093	5,059	0,000	Kabul
H_6	TUT -> DAV	0,311	0,098	3,182	0,001	Kabul

Tablo 6 incelendiğinde; tüketicinin yaşadığı çevresel endişelerin (β=0,429, t=5,166, p<0,000) döngüsel ürünlere yönelik tutumu, iklim şüpheciliğinin (β=0,230, t=2,583, p<0,010) döngüsel ürünlere yönelik tutumu, bilgi aramanın (β=0,251, t=4,142, p<0,000) döngüsel ekonomiye yönelik tutumu, bilgi aramanın (β=0,468, t=5,059, p<0,000) ve döngüsel ürünlere yönelik tutumun (β=0,311, t=3,182, p<0,001) döngüsel ürünlere yönelik davranışı pozitif ve anlamlı şekilde etkilediği görülmektedir. Bu doğrultuda H1, H4, H5 ve H6 hipotezleri kabul edilirken, H^2 ve H3 (beklenen negatif yön gerçekleşmediği için) hipotezi reddedilmiştir.

Yapısal modelin açıklayıcı gücü R^2, tahmini alaka düzeyi Q^2, etki büyüklüğü f^2 değerleri hesaplanmıştır. Örneklem içi tahmin gücü olarak da bilinen R2 içsel yapıların her biri için açıklanan varyansı ölçer (Sarstedt vd., 2021). Hair vd. (2011) sosyal bilimlerde R^2 değerlerinin 0.75, 0.50 ve 0,25 (sırasıyla önemli, orta, zayıf) olarak kabul edildiğini savunmuştur. Döngüsel ürünlere yönelik davranış değişkeninin R^2 değeri 0,471 döngüsel ürünlere yönelik tutum değişkeninin R2 değeri ise 0,594 olarak tespit edilmiştir. Bu sonuç, her iki değişkenin açıklanma düzeyinin kabul edilebilir sınırlarda olduğunu göstermektedir. Sarstedt vd. (2021) tarafından önerilen Q^2 değeri modelin örneklem dışı tahmin gücünü göstermekte ve model tahmininde kullanılmayan verileri doğru bir şekilde tahmin etmektedir (Hair vd., 2017a). Hair vd. (2017a)'e göre bir gizil değişken için Q^2 değerinin sıfırdan büyük olması, yol modelinin bu belirli bağımlı yapı için tahmini alaka düzeyine sahip olduğunu göstermektedir. Çalışmada döngüsel ürünlere yönelik tutum için Q^2 değeri 0,581, döngüsel ürünlere yönelik davranış için Q^2 değeri 0,415 olarak hesaplanmıştır. Bu sonuçlar değerlendirildiğinde Q^2 değerleri sıfırdan büyük olduğu için model döngüsel ürünlere yönelik tutum ve davranış için anlamlı bir tahmini alaka düzeyine sahiptir. Hair vd. (2017a)'e göre; f2 değeri, bir dışsal yapı modelden çıkarıldığında, içsel yapıların R^2 değerlerindeki değişimi açıklamak ve çıkarılan yapının içsel yapılar üzerindeki etkisinin önemli olup olmadığını değerlendirmek amacıyla kullanılmaktadır. Bu değer için 0.02, 0.15 ve 0.35 (sırasıyla küçük orta büyük) etki boyutu şeklinde değerlendirilmektedir (Cohen, 1988). Buna göre; bilgi arama değişkeni döngüsel satın alma davranışı üzerinde (f^2=0,301), çevresel endişeler değişkeni döngüsel ürünlere yönelik tutum üzerinde (f^2=0,157) ve bilgi arama değişkeni döngüsel ürünlere yönelik tutum üzerinde (f^2=0,126) orta düzeyde bir etki büyüklüğüne sahip olduğu, döngüsel ürünlere yönelik

tutum değişkeninin döngüsel satın alma davranışı üzerinde (f2=0,078) ve iklim şüpheciliği değişkeninin döngüsel ürünlere yönelik tutum üzerinde (f2=0,157) küçük etki düzeyine sahip olduğu, çevresel endişeler değişkeninin döngüsel satın alma davranışı üzerindeki etkisinin ise 0,02 değerinin altında gerçekleştiği tespit edilmiş ve Tablo 7.'de özetlenmiştir.

Tablo 7. Yapısal Model Değerlendirme Katsayıları

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	R^2	Q^2	f^2	VIF
DAV	BA	0,471	0,415	0,301	1,380
	CE			0,000	2,066
	TUT			0,078	2,354
TUT	BA	0,594	0,581	0,126	1,230
	CE			0,157	2,877
	IK			0,045	2,863

6. TARTIŞMA VE SONUÇ

Döngüsel ekonomi, çevresel sürdürülebilirlik ile ilgili artan endişeler nedeniyle tüketicilerin geleneksel doğrusal ekonomiyle ilgili tüketim alışkanlıklarını sorguladığı günümüzde önemini gittikçe arttırmaktadır. Kaynak verimliliğini hedefleyen bu alternatif yaklaşım, tüketicilerin döngüsel ürünlere olan tutum ve davranışları üzerinde dönüşüm yaratma potansiyeline sahiptir. Çalışma bu bağlamda tüketicilerin çevresel endişeleri, iklim değişikliğine yönelik şüphecilikleri ve bilgi arama eğilimlerinin döngüsel satın alma davranışları üzerindeki etkilerini incelemektedir. Araştırma kapsamında elde edilen bulgular, döngüsel tüketici davranışlarını anlamaya yönelik çıkarımlar sunmaktadır. Araştırmada kapsamında H1 hipotezi ile; çevresel endişelerin döngüsel ürünlere yönelik tutum üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi tespit edilmiştir . Elde edilen bu sonuç literatürdeki benzer çalışmalarla uyumludur (Szilagyi vd., 2022; Alam vd., 2023; Fu vd., 2023; Ogiemwonyi vd., 2023; Yang vd., 2024). Çevresel endişeler ile döngüsel satın alma davranışı arasındaki ilişkinin test edildiği H2 hipozeti reddedilmiştir. Çalışmadan elde edilen bu sonuç literatürdeki benzer çalışmalar ile tezat oluşturmaktadır (Ferdousi vd., 2016; Chen vd., 2022; Lopes vd., 2023). Bu sonuç örneklemde yer alan katılımcıların büyük çoğunluğunun (%79,8) 55.000.-TL altı gelir düzeyine sahip olması ve araştırmanın yüksek enflasyonist koşulların hâkim olduğu bir dönemde gerçekleşmesinden kaynaklanmış olabilir. Zira sürdürülebilir veya çevreci ürünler geleneksel ürünlerle kıyaslandığında daha yüksek fiyatlıdır ve çevresel kaygıları bulunan bireyler bu tutumlarını satın alma davranışına dönüştürmekte zorlanmış olabilirler. Bundan dolayı, gelecekteki araştırmalar, özellikle düşük ve orta gelir grubundaki tüketicilerin döngüsel ürünlere erişimini arttırmaya yönelik fiyatlandırma stratejileri geliştirilmesi gibi yaklaşımların tüketici davranışları üzerindeki etkisini inceleyebilirler. Ayrıca, tüketicilerin çevresel endişelerinin, döngüsel ürünlere yönelik tutumlarını etkilediği görülmesine karşın bu tutumun her zaman satın alma davranışına dönüşmediği söylenebilir. Tüketicilerin çevresel endişeler yaşamalarına rağmen, bu endişelerin satın alma sürecinin tetikleyici bir motivasyonu olmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu durum Blake (1999) tarafından Değer-Eylem Boşluğu (Value-Action Gap) olarak ifade edilen teorik çerçeveye dayandırılabilir. Blake (1999)'e göre, bireylerin çevreye yönelik eylemleri genellikle semboliktir (çevreye duyarlı olduğu izlenimi vermek amacıyla gerçekleştirilir) ve bireyler çevresel endişe yaşamalarına rağmen eyleme geçmekte zorluk yaşayabilirler. Değer-Eylem boşluğunun nedeni bireysel, sosyal ve yapısal faktörlerin bir araya gelmesi olabilir (Blake, 1999). Türkiye'de özellikle sorumluluk reddi (çevresel sorunların çözümünde kendi sorumluluklarının olmadığını düşünme), etkisizlik hissi (bireyin tek başına gerçekleştirdiği eylemlerin anlamının olmadığını düşünmesi), sosyal normlar (çevresel davranışların yaygın olarak kabul edilmiş bir davranış olmaması), zaman ve çaba eksikliği, fiziksel sınırlamalar (örn: geri dönüşüm tesislerin yetersizliği), teşvik mekanizmalarının bulunmaması vb. pek çok faktör tüketicide değer-eylem boşluğu yaratarak döngüsel ürünlere yönelik davranışı engellemiş olabilir. Bu sebeple tüketicinin döngüsel satın alma davranışı gösterebilmeleri için bu davranışları teşvik eden yasal politikaların ve gerekli altyapının geliştirilmesi, bu konudaki tüketici farkındalığının arttırılmasına yönelik çalışmaların yapılması gerekmektedir. İşletmelerin de döngüsel satın almayı teşvik eden fiyat ve teşvik politikalarını benimsemeleri, kullanılmış ürünlerin yeniden işlenebilmesi için atık yönetim programları ile tüketicilerle iş birliği geliştirmeleri önemlidir. Ayrıca, çevre bilincinin arttırılmasına katkı sağlayacak sosyal sorumluluk projeleri geliştirilmesi önerilir.

İklim şüpheciliği ile döngüsel ürünlere yönelik tutum arasındaki ilişkinin test edildiği H3 hipotezi iki değişken arasında anlamlı bir ilişkinin olduğunu doğrulamasına karşın bu ilişkinin yönünün beklenenin aksine pozitif olarak tespit edilmesi dikkat çekici bir sonuçtur. Bu sonuç Szilagyi vd. (2022)'nin çalışması ile tezat oluşturmaktadır. Bu durum, tüketicilerin iklim şüpheciliğini çözüm odaklı bir yaklaşım olarak döngüsel ürünlere yönelik olumlu tutum geliştirmek için kullanmış olabileceklerini göstermektedir. Döngüsel ürünlerin kullanımı, bireysel sorumluluk yerine bir çözüm mekanizması haline gelerek, iklim şüpheciliği yaşayan bireyler için dahi benimsenebilir bir tüketim davranışı haline gelebilir. Jackson (2004), tüketimin sosyal, psikolojik ve ekonomik boyutlarını ele aldığı çalışmasında; tüketicilerin ekonomik kısıtlamalar altında rasyonel kararlar alarak faydalarını maksimize eden ürünlere yöneldiklerini ifade etmiştir. Benzer şekilde Steg ve Vlek (2009) tarafından ortaya konulan davranışsal model, bireylerin çevresel kaygılardan çok ekonomik faydalara dayalı kararlar aldığını öne sürmektedir. Döngüsel ürünler uzun vadeli kullanım ve maliyet etkin özelliklere sahip olduklarından dolayı Türk tüketicisi bu ürünlere olumlu bir tutum geliştirmiş olabilir. Özetle bu bulgular, iklim şüpheciliğine yönelik olumlu tutumların, bireylerin ekonomik algılarına bağlı olabileceğini ortaya koymaktadır. Bu durum döngüsel ekonominin sadece çevresel endişeler yaşayan bireyler için değil, ekonomik faydaları çevresel endişelerden daha önemli bir perspektife yerleştiren tüketiciler için de önemli bir çözüm mekanizması olarak görülmesi gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır. Bu sebeple işletmelere döngüsel ürünlerin ekonomik faydalarını ön plana çıkarmaları önerilir. İklim şüpheciliğinin döngüsel ürünlere yönelik tutum üzerindeki etkisinin karmaşıklığı ve çok boyutluluğunun göstergesi olarak algılayabileceğimiz bu sonuç, farklı değişkenlerin dâhil edildiği daha derin araştırmalarla bu ilişkinin altında yatan nedenleri daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

Bilgi arama ile döngüsel ürünlere yönelik tutum ve döngüsel satın alma davranışı arasındaki ilişkinin test edildiği H4 ve H5 hipotezleri kabul edilmiştir. Bilgi arama davranışının döngüsel ürünlere yönelik tutum ve sonrasında döngüsel satın alma üzerinde pozitif ve anlamlı ilişkisi, tüketicilerin bilinçli karar alma süreçlerinde bilginin kritik bir rol oynadığını göstermektedir. Bu sonuç bilginin döngüsel tüketimi teşvik eden önemli bir faktör olduğunu ortaya koyması bakımından önemlidir. Bilgi arama, tutum üzerinde doğrudan bir etkiye sahiptir ve bu olumlu tutum döngüsel ürünlerin tüketici tarafından satın alma davranışına dönüşebilir. Bu sonuçlar, literatürde bilgi aramanın döngüsel satın alma üzerindeki etkisini gösteren çalışmalarla uyumludur. Balıkçıoğlu ve Kanlıtepe (2022) bilgi arama davranışının bilinç düzeyini artırdığını ve böylece çevreye duyarlı ürünlere yönelik olumlu tutum gelişmesinde önemli bir rol oynadığını ifade etmişlerdir. Özellikle Lopes vd (2023)'nin çalışması, bilgi arayışının döngüsel tüketim niyeti üzerinde pozitif ve anlamlı etkisini doğrulamış, çalışmamız ise bilgi aramanın tutumlar aracılığıyla döngüsel satın alma davranışını nasıl etkilediğine dair yeni bir katkı sunmuştur. Çalışmanın sonuçlarına benzer şekilde Testa vd. (2020) bilgi aramanın döngüsel ambalaj satın alma davranışı üzerinde doğrudan etkili olduğunu göstermektedir. Bilginin bu önemli rolü dikkate alındığında işletmelerin, döngüsel ürünler hakkında şeffaf ve doğru bilgiler (ürünlerin yaşam döngüsü, çevresel faydaları, çevreye etkileri, geri dönüşüm durumları vb.) sağlaması bir gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple işletmelere karbon ayak izi, geri dönüştürülebilirliği vb. bilgileri net paylaşmaları, ambalajlarında, web sitelerinde ve sosyal medya kanallarında bu tür bilgilerin yer aldığı eğitici içerikler paylaşmaları önerilir. Tüketicilerin şeffaf ve doğru bilgiye ulaşması, döngüsel ürünlere yönelik olumlu tutumların gelişmesini ve döngüsel ürünlerin satın alınmasını teşvik edecektir.

Döngüsel ürünlere yönelik tutum ile döngüsel satın alma davranışının test edildiği H6 hipotezi kabul edilmiştir. Bu sonuç döngüsel ürünlere yönelik olumlu bir tutuma sahip olan tüketicilerin döngüsel ürünleri satın alma olasılığının daha yüksek olduğunu ifade etmektedir. Çalışmanın bu sonucu literatürdeki benzer çalışmalarla paralellik göstermektedir (Chen vd., 2022; Szilagyi vd., 2022; Ogiemwonyi vd., 2023; Yang vd., 2024). Döngüsel ürünlere yönelik tutum ile döngüsel satın almak davranışı arasındaki pozitif ve anlamlı ilişki, şirketler ve politika yapıcılar gibi tüketici eğilimlerini yönlendiren aktörler için oldukça önemli sonuçlar ortaya koymaktadır. Bu sebeple işletmelerin, tüketicinin döngüsel ürünlere yönelik tutumlarını döngüsel ürünlerin çevresel, ekonomik ve fonksiyonel faydalarını vurgulayan pazarlama stratejilerini tercih etmeleri, döngüsel ürünlere yönelik güveni arttırmaya yönelik sertifika ve etiketler kullanmaları gerekmektedir. Ayrıca gelecek araştırmaların döngüsel tutum ve davranış arasındaki bu ilişkinin yeşil yıkama (greenwashing) algısı tarafından nasıl şekillendiğini kapsamlı bir şekilde incelemesi gerektiği düşünülmektedir. Zira, işletmelerin çevreci görünmek için gerçekte sürdürülebilir olmayan uygulamalarını sürdürülebilir göstermesi olarak ifade edebileceğimiz bu yanıltıcı pazarlama stratejisi döngüsel ürünlere yönelik tutumların döngüsel satın alma davranışına dönüşmesini olumsuz etkilemesi riski bulunmaktadır.

Çalışmada katılımcıların büyük bir kısmının döngüsel ekonomi kavramını daha önce duyduğu ve döngüsel ekonomi kavramının çevresel ve ekonomik faydaları olduğuna inandığını gösteren bulgular elde edilmiştir. Türkiye'de DE kavramının yüksek oranda duyulmasının nedeni artan çevresel farkındalık, ekonomik zorluklar, tasarruf bilinci vb. nedenlerden olabilir. Ancak bu bulgu tüketicinin DE kavramını tam olarak anladığı, desteklediği ve uyguladığı anlamına gelmeyebilir. Ayrıca bu durum daha önce de belirtildiği gibi, değer- eylem boşluğundan kaynaklanabilir. Tüketiciler döngüsel ekonomi kavramını duyduklarını ve faydalarına inandıklarını belirtseler bile günlük tüketim alışkanlıklarında bu inancı pratikte bir davranışa dönüştüremeyebilirler. Bu sebeple bu boşluğu ortadan kaldırmak ve DE kavramının daha iyi anlaşılması ve benimsenmesi için kapsamlı farkındalık çalışmalarına ihtiyaç duyulmaktadır. Döngüsel ürünlere yönelik davranış için R^2 değerinin biraz düşük olması, bu davranışı etkileyen başka faktörlerin (dışsal motivasyonlar, ekonomik faktörler, çevresel farkındalık, sosyal normlar vb.) gelecekteki araştırmacılar tarafından modele dâhil edilmesiyle açıklayıcılığın arttırılabileceğini göstermektedir. Dahası gelecekteki araştırmacılara daha geniş bir coğrafi ve sosyal bağlamda farklı tüketici gruplarının döngüsel ekonomi sürecindeki tutum ve davranışlarını anlamak için karşılaştırmalı çalışmalar yapması önerilmektedir.

Bu araştırmanın, metodolojik ve uygulamaya yönelik birtakım sınırlandırmaları bulunmaktadır. Kolayda örneklem yöntemi ile gerçekleştirilen bu araştırma, örneklemin tüm Türkiye'yi temsil gücünü sınırlandırmaktadır. Araştırma kesitsel bir araştırma olarak tasarlandığı için, neden-sonuç ilişkisini kesin olarak ortaya koymak açısından sınırlıdır. Bu sınırlılıklarına rağmen araştırmanın, döngüsel ürünlere yönelik tutum ve döngüsel satın alma davranışlarına yönelik önemli bulgular sunarak literatüre katkı sağladığı düşünülmektedir. Gelecekteki araştırmacılar bu sınırlılıkları dikkate alarak farklı değişkenler, farklı metodolojik yaklaşım, farklı analiz yöntemleri ve daha geniş örneklem kullanarak derinlemesine çalışmalar yürütebilirler.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduğunu kabul etmektedir (The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the author).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKÇA

Aaker, D. A., Kumar, V., Leone, R. P., & Day, G. S. (2019). *Aaker Marketing Research* (11. baskı). Wiley India Pvt. Ltd.

Ajzen, I. (1991). The Theory of Planned Behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, *50*, 179–211.

Ajzen, I. (2002). Perceived behavioral control, self-efficacy, locus of control, and the theory of planned behavior. *Journal of Applied Social Psychology*, *32*(4), 665–683. https://doi.org/10.1111/j.1559-1816.2002.tb00236.x

Ajzen, I., & Fishbein, M. (1977). Attitude-Behavior Relations: A Theoretical Analysis and Review of Empirical Research. *Psychological Bulletin*, *84*(5), 888–918.

Akter, S., Bennett, J., & Ward, M. B. (2012). Climate change scepticism and public support for mitigation: Evidence from an Australian choice experiment. *Global Environmental Change*, *22*(3), 736–745. https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2012.05.004

Alam, S. S., Wang, C. K., Masukujjaman, M., Ahmad, I., Lin, C. Y., & Ho, Y. H. (2023). Buying Behaviour towards Eco-Labelled Food Products: Mediation Moderation Analysis. *Sustainability (Switzerland)*, *15*(3), 1–20. https://doi.org/10.3390/su15032474

Antikainen, R., Lazarevic, D., & Seppälä, J. (2018). Circular Economy: Origins and Future Orientations. Içinde H. Lehhmann (Ed.), *Factor X: Challenges, implementation strategies and examples for a sustainable use of natural resource* (ss. 115–129). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-50079-9_7

Aydın Kanlıtepe, M., & Özgül, E. (2024). Döngüsel Tüketim Ölçeği Geliştirme Çalışması (Circular Consumption Scale Development Study). Journal of Business Research - Turk, 16(4), 2132–2146. https://doi.org/10.20491/isarder.2024.1906

Bagozzi, R. P., & Yi, Y. (1988). On the evaluation of structural equation models. *Journal of the Academy of Marketing Science*, *16*(1), 74–94. https://doi.org/10.1007/BF02723327

Balıkçıoğlu, B., & Kanlıtepe, M. A. (2022). Tüketicilerin Döngüsel Ekonomiye Katılımları Üzerine Nitel Bir Araştırma. Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi, 14(2), 393–431.

Bekman, M. (2022). Halkla İlïşkïler Uygulamalarinda Nïcel Araştirma Yöntemi: İlïşkïsel Tarama Modelï. *Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, *6*(16), 238–258.

Bigerna, S., Micheli, S., & Polinori, P. (2021). New generation acceptability towards durability and repairability of products: Circular economy in the era of the 4th industrial revolution. *Technological Forecasting and Social Change*, *165*(May 2020), 120558. https://doi.org/10.1016/j.techfore.2020.120558

Blake, J. (1999). Overcoming the "value-action gap" in environmental policy: Tensions between national policy and local experience. *Local Environment*, *4*(3), 257–278. https://doi.org/10.1080/13549839908725599

Borrello, M., Pascucci, S., & Cembalo, L. (2020). Three propositions to unify circular economy research: A review. *Sustainability (Switzerland)*, *12*(10), 1–22. https://doi.org/10.3390/SU12104069

Brandão, M., Lazarevic, D., & Finnveden, G. (2020). Handbook of the Circular Economy. Içinde M. Brandão, D. Lazarevic, & G. Finnveden (Ed.), *Edward Elgar Publishing*. Edward Elgar Publishing.

Brécard, D., Hlaimi, B., Lucas, S., Perraudeau, Y., & Salladarré, F. (2009). Determinants of demand for green products: An application to eco-label demand for fish in Europe. *Ecological Economics*, *69*(1), 115–125. https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2009.07.017

Bruel, A., Kronenberg, J., Troussier, N., & Guillaume, B. (2019). Linking Industrial Ecology and Ecological Economics: A Theoretical and Empirical Foundation for the Circular Economy. *Journal of Industrial Ecology*, *23*(1), 12–21. https://doi.org/10.1111/jiec.12745

Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Erkan Akgün, Ö., Karadeniz, Ş., & Demirel, F. (2018). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (24. Baskı). Pegem Akademi. https://doi.org/10.14527/978994491989

Calvo-Porral, C., & Lévy-Mangin, J. P. (2020). The circular economy business model: Examining consumers' acceptance of recycled goods. *Administrative Sciences*, *10*(2), 1–13.

Camacho-Otero, J., Tunn, V. S. C., Chamberlin, L., & Boks, C. (2020). Consumers in the Circular Economy. Içinde M. Brandão, D. Lazarevic, & G. Finnveden (Ed.), *Handbook of the Circular Economy* (ss. 74–87). Edward Elgar Publishing. https://doi.org/https://doi.org/10.4337/9781788972727

Chen, L., Wu, Q., & Jiang, L. (2022). Impact of Environmental Concern on Ecological Purchasing Behavior: The Moderating Effect of Prosociality. *Sustainability (Switzerland)*, *14*(5). https://doi.org/10.3390/su14053004

Chen, M. F. (2020). The impacts of perceived moral obligation and sustainability self-identity on sustainability development: A theory of planned behavior purchase intention model of sustainability-labeled coffee and the moderating effect of climate change skepticism. *Business Strategy and the Environment*, *29*(6), 2404–2417. https://doi.org/10.1002/bse.2510

Chen, M. F., & Lee, C. L. (2015). The impacts of green claims on coffee consumers' purchase intention. *British Food Journal*, *117*(1), 195–209. https://doi.org/10.1108/BFJ-07-2013-0196

Claudy, M., & Peterson, M. (2021). Sustainability: Understanding consumer behavior in a circular economy. Içinde L. R. Kahle, T. M. Lowrey, & J. Huber (Ed.), *APA handbook of consumer psychology.* (Sayı October, ss. 373–392). https://doi.org/10.1037/0000262-015

Cohen, J. (1988). *Statistical Power Analysis for the Behavioral Sciences* (Second Edi). Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.

Conduit, J., Karpen, I. O., & Willmott, T. (2023). User circularity practices: Adopting a user stewardship perspective for a circular economy. *AMS Review*, *13*(3–4), 211–231. https://doi.org/10.1007/s13162-023-00262-6

D'Adamo, I. (2019). Adopting a circular economy: Current practices and future perspectives. *Social Sciences*, *8*(12), 1–5. https://doi.org/10.3390/socsci8120328

De Jesus, A., & Mendonça, S. (2018). Lost in Transition? Drivers and Barriers in the Eco-innovation Road to the Circular Economy. *Ecological Economics*, *145*, 75–89. https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2017.08.001

De Pascale, A., Arbolino, R., Szopik-Depczyńska, K., Limosani, M., & Ioppolo, G. (2021). A systematic review for measuring circular economy: The 61 indicators. *Journal of Cleaner Production*, *281*. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.124942

Diamantopoulos, A., Riefler, P., & Roth, K. P. (2008). Advancing formative measurement models. *Journal of Business Research*, *61*(12), 1203–1218. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2008.01.009

Dijkstra, T. K., & Henseler, J. (2015). Consistent and asymptotically normal PLS estimators for linear structural equations. *Computational Statistics and Data Analysis*, *81*, 10–23.

Ekins, P., Domenech, T., Drummond, P., Bleischwitz, R., Hughes, N., & Lotti, L. (2019). The Circular Economy: What, Why, How and Where. Içinde *The OECD Centre for Entrepreneurship*. https://www.oecd.org/cfe/regionaldevelopment/Ekins-2019-Circular-Economy-What-Why-How-here.pdf

Engels, A., Hüther, O., Schäfer, M., & Held, H. (2013). Public climate-change skepticism, energy preferences and political participation. *Global Environmental Change*, *23*(5), 1018–1027.

Ferdousi, F., Qiang, D., Qiang, D., & Qiang, D. (2016). Implementing Circular Economy and Its Impact on Consumer Ecological Behavior. *Journal on Innovation and Sustainability. RISUS ISSN 2179-3565*, *7*(1), 1–10. https://doi.org/10.24212/2179-3565.2016v7i1p3-10

Figge, F., Thorpe, A. S., & Gutberlet, M. (2023). Definitions of the circular economy: Circularity matters. *Ecological Economics*, *208*, 107823. https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2023.107823

Fornell, C., & Larcker, D. F. (1981). Evaluating Structural Equation Models with Unobservable Variables and Measurement Error. *Journal of Marketing Research*, *18*(1), 39. https://doi.org/10.2307/3151312

Fu, H., He, W., Guo, X., & Hou, C. (2023). Influencing mechanism of consumers' willingness to pay for circular products: a meta-analytic structural equation modeling. *Environment, Development and Sustainability*, *0123456789*. https://doi.org/10.1007/s10668-023-03943-1

Gam, H. J. (2011). Are fashion-conscious consumers more likely to adopt eco-friendly clothing? *Journal of Fashion Marketing and Management*, *15*(2), 178–193. https://doi.org/10.1108/13612021111132627

Garson, G. . D. (2016). *Partial Least Squares: Regression and Structural Equation Models*. Statistical Publishing Associates.

Gaur, J., Pandey, I., & Hungund, S. (2021). Adoption of circular economy: data-driven strategies based on empirical evidence from indian consumers. *Journal of Strategic Marketing*, *00*(00), 1–19. https://doi.org/10.1080/0965254X.2021.1989014

Geissdoerfer, M., Savaget, P., Bocken, N. M. P., & Hultink, E. J. (2017). The Circular Economy – A new sustainability paradigm? *Journal of Cleaner Production*, *143*, 757–768. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2016.12.048

Ghisellini, P., Cialani, C., & Ulgiati, S. (2016). A review on circular economy: The expected transition to a balanced interplay of environmental and economic systems. *Journal of Cleaner Production*, *114*, 11–32. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2015.09.007

Gomes, G. M., Moreira, N., & Ometto, A. R. (2022). Role of consumer mindsets, behaviour, and influencing factors in circular consumption systems: A systematic review. *Sustainable Production and Consumption*, *32*, 1–14. https://doi.org/10.1016/j.spc.2022.04.005

Grdic, Z. S., Nizic, M. K., & Rudan, E. (2020). Circular Economy Concept in the Context of Economic Development in EU Countries. *Sustainability (Switzerland)*, *12*(7), 1–13.

Greene, M., Hobson, K., & Jaeger-Erben, M. (2024). Bringing the circular economy home – Insights from socio-technical perspectives on everyday consumption. *Cleaner and Responsible Consumption*, *12*(October 2023), 100157. https://doi.org/10.1016/j.clrc.2023.100157

Hair, J.F., Hult, G. T. M., Ringle, C., Sarstedt, M., Danks, N., & Ray, S. (2021). Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM) Using R: A workbook. Içinde *Springer*.

Hair, Joe F., Ringle, C. M., & Sarstedt, M. (2011). PLS-SEM: Indeed a silver bullet. *Journal of Marketing Theory and Practice*, *19*(2), 139–152. https://doi.org/10.2753/MTP1069-6679190202

Hair, Joe F., Sarstedt, M., Ringle, C. M., & Mena, J. A. (2012). An assessment of the use of partial least squares structural equation modeling in marketing research. *Journal of the Academy of Marketing Science*, *40*(3), 414–433. https://doi.org/10.1007/s11747-011-0261-6

Hair, Joseph F., Risher, J. J., Sarstedt, M., & Ringle, C. M. (2019). When to use and how to report the results of PLS-SEM. *European Business Review*, *31*(1), 2–24. https://doi.org/10.1108/EBR-11-2018-0203

Hair Jr, J., Hult, G. T., Ringle, C., & Sarstedt, M. (2017a). A Primer on Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM). Içinde *Sage* (Second Edi). Sage Publications, Inc.

Hair Jr., J. F., Matthews, L. M., Matthews, R. L., & Sarstedt, M. (2017). PLS-SEM or CB-SEM: updated guidelines on which method to use. *International Journal of Multivariate Data Analysis*, *1*(2), 107–123. https://doi.org/10.1504/ijmda.2017.10008574

Hamşıoğlu, A. B. (2019). Girişimci İşletmelerde Pazarlama Yeteneklerinin Belirleyicileri ve Sonuçlarının Araştırılması (Researching the Determinants and Results of Marketing Capabilities in Entrepreneur Business). *Journal of Business Research - Turk*, *11*(2), 848–863. https://doi.org/10.20491/isarder.2019.640

Henao-Hincapi, L. J., Leyes, M., & Loeber-vizcaíno, G. E. (2024). Assessing consumer knowledge , attitudes , and adoption of circular economy practices in Colombia. *Sustainable Production and Consumption*, *46*, 256–267. https://doi.org/10.1016/j.spc.2024.02.030

Henriques, R., Figueiredo, F., & Nunes, J. (2023). Consumers' Perspectives on Circular Economy: Main Tendencies for Market Valorization. *Sustainability (Switzerland)*, *15*(19), 1–26. https://doi.org/10.3390/su151914292

Henry, M., Schraven, D., Bocken, N., Frenken, K., Hekkert, M., & Kirchherr, J. (2021). The battle of the buzzwords: A comparative review of the circular economy and the sharing economy concepts. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, *38*(February 2020), 1–21. https://doi.org/10.1016/j.eist.2020.10.008

Henseler, J., Hubona, G., & Ray, P. A. (2016). Using PLS path modeling in new technology research: Updated guidelines. *Industrial Management and Data Systems*, *116*(1), 2–20. https://doi.org/10.1108/IMDS-09-2015-0382

Henseler, J., Ringle, C. M., & Sarstedt, M. (2015). A new criterion for assessing discriminant validity in variance-based structural equation modeling. *Journal of the Academy of Marketing Science*, *43*(1), 115–135. https://doi.org/10.1007/s11747-014-0403-8

Henseler, J., Ringle, C. M., & Sinkovics, R. R. (2009). The use of partial least squares path modeling in international marketing. *Advances in International Marketing*, *20*(January), 277–319. https://doi.org/10.1108/S1474-7979(2009)0000020014

Hu, L., & Bentler, P. M. (1998). Fit Indices in Covariance Structure Modeling : Sensitivity to Underparameterized Model Misspecification. *Psychological methods*, *3*(4), 424–453.

Jackson, T. (2004). Negotiating Sustainable Consuption: A Review of the Consumption Debate and its Policy İmplications. *Energy & Environment*, *15*(6), 1027–1051.

Jawahir, I. ., Dillon JR, O. ., Rounch, K. E., Joshi, J. K., Venkatachalam, A., & Jaafar, H. I. (2006). Total life-cycle considerations in product design for sustainability : A framework for comprehensive evaluation 10 th International Research / Expert Conference TOTAL LIFE-CYCLE CONSIDERATIONS IN PRODUCT DESIGN FOR SUSTAINABILITY : A FRAMEWORK FOR COMPREH. *10th International Research/Expert Conference Trends in the Development of Machinery and Associated Technology*, *January*, 1–11.

Kayıkçı, P., Armağan, K., & Dal, N. E. (2019). *Sürdürülebilir Pazarlama : Kavramsal Bir Çalışma Sustainable Marketing : A Conceptual Study*. *2*(1), 77–93.

Kirchherr, J., Reike, D., & Hekkert, M. (2017). Conceptualizing the circular economy: An analysis of 114 definitions. *Resources, Conservation and Recycling*, *127*(April), 221–232.

Kline, R. B. (2011). Principles and Practice of Structural Equation Modeling. Içinde *Structural Equation Modeling* (Third Edit, C. 25, Sayı 2). The Guilford Press. https://doi.org/10.1080/10705511.2017.1401932

Korkmaz, S., & Sertoğlu, A. (2015). Genç Tüketicilerin Sürdürülebilir Gıda Tüketimi Davranışının Güven ve Değerlere Dayanan Planlı Davranış Teorisi Kapsamında Tartışılması. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *31*(1), 127–152. https://doi.org/10.17065/huniibf.103659

Kumar, V., Sezersan, I., Garza-Reyes, J. A., Gonzalez, E. D. R. S., & AL-Shboul, M. A. (2019). Circular economy in the manufacturing sector: benefits, opportunities and barriers. *Management Decision*, *57*(4), 1067–1086. https://doi.org/10.1108/MD-09-2018-1070

Lei, S., & Yi, Q. (2004). Strategy and mechanism study for promotion of circular economy in china. *Chinese Journal of Population Resources and Environment*, *2*(1), 5–8. https://doi.org/10.1080/10042857.2004.10677341

Leonidou, C. N., & Skarmeas, D. (2017). Gray Shades of Green: Causes and Consequences of Green Skepticism. *Journal of Business Ethics*, *144*(2), 401–415. https://doi.org/10.1007/s10551-015-2829-4

Lopes, J. M., Gomes, S., & Trancoso, T. (2023). The Dark Side of Green Marketing: How Greenwashing Affects Circular Consumption? *Sustainability (Switzerland)*, *15*(15), 1–17. https://doi.org/10.3390/su151511649

Lopes, J. M., Pinho, M., & Gomes, S. (2023). Green to gold: consumer circular choices may boost circular business models. *Environment, Development and Sustainability*, *0123456789*. https://doi.org/10.1007/s10668-023-03930-6

Maignan, I., & Ferrell, L. (2005). Responsibility in Marketing. *Journal of Marketing*, *20*(4), 956–977.

Marinina, O., Kirsanova, N., & Nevskaya, M. (2022). Circular Economy Models in Industry: Developing a Conceptual Framework. *Energies*, *15*(24). https://doi.org/10.3390/en15249376

Merli, R., Preziosi, M., & Acampora, A. (2018). How do Scholars Approach the Circular Economy? A systematic Literature Review. *Journal of Cleaner Production*, *178*, 703–722.

Moktadir, M. A., Kumar, A., Ali, S. M., Paul, S. K., Sultana, R., & Rezaei, J. (2020). Critical success factors for a circular economy: Implications for business strategy and the environment. *Business Strategy and the Environment*, *29*(8), 3611–3635. https://doi.org/10.1002/bse.2600

Morales, C. M. B., & Sossa, J. W. Z. (2020). Circular economy in Latin America: A systematic literature review. *Business Strategy and the Environment*, *29*(6), 2479–2497. https://doi.org/10.1002/bse.2515

Mostaghel, R., & Chirumalla, K. (2021). Role of customers in circular business models. *Journal of Business Research*, *127*(January), 35–44. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.12.053

Muranko, Z., Andrews, D., Newton, E. J., Chaer, I., & Proudman, P. (2018). The Pro-Circular Change Model (P-CCM): Proposing a framework facilitating behavioural change towards a Circular Economy. *Resources, Conservation and Recycling*, *135*(May), 132–140. https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2017.12.017

Murray, A., Skene, K., & Haynes, K. (2017). The Circular Economy: An Interdisciplinary Exploration of the Concept and Application in a Global Context. *Journal of Business Ethics*, *140*(3), 369–380.

Ogiemwonyi, O., Alam, M. N., Alshareef, R., Alsolamy, M., Azizan, N. A., & Mat, N. (2023). Environmental factors affecting green purchase behaviors of the consumers: Mediating role of environmental attitude. *Cleaner Environmental Systems*, *10*(June), 100130. https://doi.org/10.1016/j.cesys.2023.100130

Önder, H. (2018). Sürdürülebilir Kalkınma Anlayışında Yeni Bir Kavram: Döngüsel Ekonomi. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 57, 196–204.

Padilla-Rivera, A., Russo-Garrido, S., & Merveille, N. (2020). Addressing the social aspects of a circular economy: A systematic literature review. *Sustainability (Switzerland)*, *12*(19), 1–17.

Pagoropoulos, A., Pigosso, D. C. A., & McAloone, T. C. (2017). The Emergent Role of Digital Technologies in the Circular Economy: A Review. *The 9th CIRP IPSS Conference: Circular Perspectives on Product/Service-Systems The*, *64*, 19–24. https://doi.org/10.1016/j.procir.2017.02.047

Patwa, N., Sivarajah, U., Seetharaman, A., Sarkar, S., Maiti, K., & Hingorani, K. (2021). Towards a circular economy: An emerging economies context. *Journal of Business Research*, *122*(June 2020), 725–735. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.05.015

Pisitsankkhakarn, R., & Vassanadumrongdee, S. (2020). Enhancing purchase intention in circular economy: An empirical evidence of remanufactured automotive product in Thailand. *Resources, Conservation and Recycling*, *156*(November 2018), 104702. https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2020.104702

Potting, J., Hekkert, M., Worrell, E., & Hanemaaijer, A. (2017). Circular economy: Measuring innovation in the product chain. *PBL Netherlands Environmental Assessment Agency*, *2544*, 41–46.

Prieto-Sandoval, V., Jaca, C., & Ormazabal, M. (2018). Towards a consensus on the circular economy. *Journal of Cleaner Production*, *179*, 605–615. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.12.224

Reike, D., Vermeulen, W. J. V., & Witjes, S. (2018). The circular economy: New or Refurbished as CE 3.0? — Exploring Controversies in the Conceptualization of the Circular Economy through a Focus on History and Resource Value Retention Options. *Resources, Conservation and Recycling*, *135*(August 2017), 246–264. https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2017.08.027

Ritzén, S., & Sandström, G. Ö. (2017). Barriers to the Circular Economy - Integration of Perspectives and Domains. *Procedia CIRP*, *64*, 7–12. https://doi.org/10.1016/j.procir.2017.03.005

Rizos, V., Tuokko, K., & Behrens, A. (2017). The circular economy, a review of definitions, processes and impacts. Içinde *Centre for European Policy Studies (Brussels, Belgium)*. https://www.ceps.eu/wp-content/uploads/2017/04/RR2017-08_CircularEconomy_0.pdf

Ruiz-Real, J. L., Uribe-Toril, J., Valenciano, J. D. P., & Gázquez-Abad, J. C. (2018). Worldwide research on circular economy and environment: A bibliometric analysis. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, *15*(12), 1–14. https://doi.org/10.3390/ijerph15122699

Sagin, E. (2021). *10 Stats That Will Make You Rethink Marketing to Millennials*. WordStream. https://www.wordstream.com/blog/ws/2016/02/02/marketing-to-millennials

Sarja, M., Onkila, T., & Mäkelä, M. (2021). A systematic literature review of the transition to the circular economy in business organizations: Obstacles, catalysts and ambivalences. *Journal of Cleaner Production*, *286*. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.125492

Sarstedt, M., Ringle, C. M., & Hair, J. F. (2021). Partial Least Squares Structural Equation Modeling. Içinde *Handbook of Market Research. Cpam: Springer International Publishing*. Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-05542-8_15-2

Shevchenko, T., Saidani, M., Ranjbari, M., Kronenberg, J., Danko, Y., & Laitala, K. (2023). Consumer behavior in the circular economy: Developing a product-centric framework. *Journal of Cleaner Production*, *384*(January 2022), 135568. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2022.135568

Singh, M. P., Chakraborty, A., & Roy, M. (2018). Developing an extended theory of planned behavior model to explore circular economy readiness in manufacturing MSMEs, India. *Resources, Conservation and Recycling*, *135*(June 2017), 313–322. https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2017.07.015

Statista. (2023). *Estimated revenue generated from circular economy transactions in 2022 and 2026 worldwide*. https://www.statista.com/statistics/1337519/circular-economy-market-revenue/

Steg, L., & Vlek, C. (2009). Encouraging pro-environmental behaviour: An integrative review and research agenda. *Journal of Environmental Psychology*, *29*(3), 309–317. https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2008.10.004

Stucki, T., Woerter, M., & Loumeau, N. (2023). Clearing the fog: How circular economy transition can be measured at the company level. *Journal of Environmental Management*, *326*(PB), 116749. https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2022.116749

Szilagyi, A., Cioca, L. I., Bacali, L., Lakatos, E. S., & Birgovan, A. L. (2022). Consumers in the Circular Economy: A Path Analysis of the Underlying Factors of Purchasing Behaviour. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, *19*, 1–12. https://doi.org/10.3390/ijerph191811333

Testa, F., Iovino, R., & Iraldo, F. (2020). The circular economy and consumer behaviour: The mediating role of information seeking in buying circular packaging. *Business Strategy and the Environment*, *29*(8), 3435–3448. https://doi.org/10.1002/bse.2587

The Ellen MacArthur Foundation. (2015). Growth within: a circular economy vision for a competitive europe. Içinde *Ellen MacArthur Foundation*. https://www.mckinsey.com/business-functions/sustainability/our-insights/growth-within-a-circular-economy-vision-for-a-competitive-europe

Tuladhar, A., Iatridis, K., & Dimov, D. (2021). History and evolution of the circular economy and circular economy business models. Içinde *Circular Economy and Sustainability: Volume 1: Management and Policy* (C. 1). Elsevier Inc. https://doi.org/10.1016/B978-0-12-819817-9.00031-4

Velenturf, A. P. M., & Purnell, P. (2021). Principles for a sustainable circular economy. *Sustainable Production and Consumption*, *27*, 1437–1457. https://doi.org/10.1016/j.spc.2021.02.018

Vidal-Ayuso, F., Akhmedova, A., & Jaca, C. (2023). The circular economy and consumer behaviour: Literature review and research directions. *Journal of Cleaner Production*, *418*(April).

Voorhees, C. M., Brady, M. K., Calantone, R., & Ramirez, E. (2016). Discriminant validity testing in marketing: an analysis, causes for concern, and proposed remedies. *Journal of the Academy of Marketing Science*, *44*(1), 119–134. https://doi.org/10.1007/s11747-015-0455-4

Wang, J., & Kim, S. (2018). Analysis of the impact of values and perception on climate change skepticism and its implication for public policy. *Climate*, *6*(4). https://doi.org/10.3390/cli6040099

Wastling, T., Charnley, F., & Moreno, M. (2018). Design for circular behaviour: Considering users in a circular economy. *Sustainability (Switzerland)*, *10*(6). https://doi.org/10.3390/su10061743

Wautelet, T. (2018). *Origins of the Concept of Circular Economy and its Evolution*. https://doi.org/10.13140/RG.2.2.17021.87523

Winans, K., Kendall, A., & Deng, H. (2017). The history and current applications of the circular economy concept. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, *68*(October 2015), 825–833.

Yang, C. H., Chuang, M. C., & Chen, D. F. (2024). Role of Higher Education Students' Environmental Awareness and Environmental Concern in the Purchase Intention of Circular Economy Products. *Sustainability (Switzerland)* , *16*(5). https://doi.org/10.3390/su16051979

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş:02.07.2025 **√Accepted/Kabul:**16.09.2025
DOI:https://doi.org/10.30794/pausbed.1732300
Research Article/Araştırma Makalesi

Yıldırımçakar, E. (2025). "Multilateral Strategic Competitions: Assessing China's BRI and India's IMEC", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, 71, 87-99.

MULTILATERAL STRATEGIC COMPETITIONS: ASSESSING CHINA'S BRI AND INDIA'S IMEC

Emrah YILDIRIMÇAKAR*

Abstract

The Belt and Road Initiative (BRI) has significantly expanded China's political and economic influence in world politics. The competition between China, India, and the United States has intensified since the announcement of the BRI. Nearly a decade after the BRI's launch, India introduced the India-Middle East-Europe Economic Corridor (IMEC), backed by the United States and European Union (EU). However, India's IMEC and other expected corridors are not as comprehensive as those of China. China's BRI includes six corridors covering railways, seaways, and highways. It is also supported by substantial economic foundations such as the Silk Road Fund and Asian Infrastructure Investment Bank (AIIB), and nearly 150 backing countries. Unlike the BRI, IMEC lacks strong financial backing and appears to primarily serve Western strategic interests. This study analyses the BRI and the IMEC initiatives to assess their future trajectories.

Keywords: *BRI, IMEC, China, India, The United States, Power competition.*

ÇOK TARAFLI STRATEJİK REKABETLER: ÇİN'İN BRI'Sİ VE HİNDİSTAN'IN IMEC'İNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Öz

Kuşak ve Yol Girişimi (BRI), Çin'in dünya siyasetindeki siyasi ve ekonomik etkisini önemli ölçüde genişletmiştir. BRI'nin ilanından bu yana Çin-Hindistan ve Çin-Amerika Birleşik Devletleri arasındaki rekabet giderek artmıştır. BRI'nin başlatılmasından yaklaşık on yıl sonra Hindistan, Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa Birliği tarafından desteklenen Hindistan-Ortadoğu-Avrupa Ekonomik Koridoru'nu (IMEC) ortaya koymuştur. Ancak Hindistan'ın IMEC'i ve beklenen diğer koridorlar, Çin'in koridorları kadar kapsamlı değildir. Çin'in BRI'si, demiryolları, deniz yolları ve karayollarını kapsayan altı koridordan oluşmaktadır. Aynı zamanda İpek Yolu Fonu ve Asya Altyapı Yatırım Bankası (AIIB) gibi güçlü ekonomik temellerin yanı sıra yaklaşık 150 ülkenin desteğiyle desteklenmektedir. IMEC ise BRI'nin aksine güçlü bir finansal temelden yoksundur ve esas olarak Batı'nın stratejik çıkarlarına hizmet ediyor gibi görünmektedir. Bu çalışma, BRI ve IMEC girişimlerini karşılaştırmalı olarak analiz ederek, bu girişimlerin gelecekteki yönelimlerini değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: *BRI, IMEC, Çin, Hindistan, Amerika Birleşik Devletleri, Güç rekabeti.*

*Asst. Prof. Dr., Avrasya University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of İnternational Relations, TRABZON.
e-mail: emrahycakar@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0001-6501-5471)

1. NTRODUCTION

China and India are two ancient civilizations that have retained distinctive political, cultural, and economic histories to the present period (Foreign Policy Research Institute, 2011). The ancient "Silk Road" continued to connect the countries, regions, and continents to enable them to have commercial interactions with China for ages. Similarly, the ancient "Spice Road" continued to create trade-based multilateral relations with India and the rest of the world. These two great nations are once again attempting to play significant roles in the world's economy and trade connectivity with modern versions of new seaways, railways, and highways.

In modern times, the BRI and the India-Middle East-Europe Economic Corridor (IMEC) are two massive economic initiatives that have different lines designed to cooperate with many international actors to contribute to the world economy. Currently, both initiatives are under construction, and neither of them has reached its final step. Due to the difficulties in the political, economic, and infrastructure processes of these kinds of projects, they are not expected to be accomplished in a short period. The IMEC is a relatively new economic initiative that is designed to connect countries, regions, and continents. However, IMEC is a relatively new corridor, and it is far from the objectives of the BRI, which has six different corridors and was announced 10 years ago. The BRI has increased both the political and economic influence of China internationally, and the competition between China-India and China-US has increased noticeably since the announcement of the BRI. Almost 10 years after the announcement of the BRI, India unveiled its economic corridors with the support of the US and the EU as an alternative to the BRI.

This study tries to focus on the great power competition between China and India for the Middle East and the EU at the core of realist power theory. Both China and India have aimed to revive their ancient ways to increase their power and influence in the Middle East and the EU, along with countries along the way. There is not just one or two reasons for this rivalry. It has many different causes, depending on the targeted corridors and regions. In this context, this study aims to raise the question: to what extent can India's IMEC emerge as a viable alternative to China's BRI in shaping geopolitical and economic influence across the Middle East and the European Union?

Based on realist power theory, this study argues that the IMEC should be considered not merely as an economic initiative but as part of a broader geopolitical competition. While the BRI has established itself as a global infrastructure and connectivity project with strong financial institutions, extensive multilateral support, and nearly a decade of operational experience, IMEC is still in its nascent stages with limited institutional capacity. Therefore, the study's central hypothesis is that the IMEC, lacking the financial scale, institutional backing, and multilateral support of China's Belt and Road Initiative, will function as a geopolitical tool used by India and its Western partners to reduce China's influence in the Middle East and the European Union, rather than a genuine alternative corridor.

This study is composed of five sections. In the first section, we try to give some essential information about the BRI and IMEC. In section two, it proceeds with reviews of the relevant literature and theories. The next section follows the objectives of the BRI and IMEC in the context of the China-India and China-United States rivalry. In the last section, we conclude the study by summarizing and analyzing the present and future assessments of the BRI and IMEC.

2. A REALIST PERSPECTIVE ON POWER COMPETITION: ANALYZING THE BRI AND IMEC THROUGH THE LENS OF CURRENT LITERATURE

Realism stands as the leading theory in the discipline of International Relations (IR) and Political Science. In this study, we try to evaluate power (which is defined as the capacity or ability to influence the behaviours of others or the course of events directly or indirectly) and rivalry through the lens of Realism. According to realism, one of the most important tools that enables states or international actors to reach a desired consequence is power. Power plays one of the most critical roles in global affairs; thus, power is the main concern of states. In the international arena, before making a decision, losing it or getting it needs to be calculated deeply (Lomia,2020). In this paper, we compare China and India within the broader context of power rivalry. While India is a critical ally of the United States and the West, China is one of the foremost challengers to the dominance of the United

States. Accordingly, the strategic competitiveness between China and the United States will also be discussed through the lens of the realist perspective.

As realist theory justifies, in international relations, states act according to their interests. At the systemic level, protecting their stable position and security interests is of utmost importance to states. They may be willing to try following a strategy to balance their rivals whenever they feel it is necessary (Morgenthau, 1979; Waltz, 1979). As Siddiqa (2023) reported, Waltz also argues that the international system consists of anarchy, and there is no authority or governing system to force international actors to prioritize security and peace. Thus, power plays a critical role in the United States-China relations. China's rise is increasingly altering the hegemonic unipolar status of the United States, with its advancing military capabilities and economic influence, by aiming to get a more active role in the international arena. (Siddiqa, 2023). Mearsheimer (2021) claims that military power is mainly based on population size and economic power. In this context, China will probably increase its power and presence in the coming years. Thus, a more powerful China will surely challenge the United States. China's rise has almost ended the unipolar system and even created a cold war mentality in terms of security. China is also thought to have a revisionist power role in South Asia to alter the order of the region. Moreover, China's increased influence in the region has also created an atmosphere based on economic-security divergence (Gong, 2019). In line with this argument, it is likely for the United States to support India and make it more influential in the future of South Asia, the Middle East, and the EU as a strategic counterweight to China's rising power.

In such bilateral and multilateral relations, enhanced global and regional systems, power transition, and balancing power strategies will increasingly be pursued among international actors in regard to political, economic, technological, and military objectives (Ikenberry, 2015). Realists argue that the Cold War mentality was primarily inclined to power competition in the context of gaining more subordinate states to increase the number of military alliances (Lake, 2017). Unlike the traditional power-balancing mentality, China's power-balancing concept is primarily based on soft balancing strategies and establishing more bilateral and multilateral partnerships (Yildirimcakar, 2020). The China-India rivalry is currently progressing in parallel with increasing cooperative partners. Thus, the success of initiatives and economic corridors majorly depends on the cooperation of more countries and regions.

The prominent concern for states is to be safe and stable in the international system. When they desire to increase their power and influence, they can also cooperate with a more powerful state. Although such cooperation may not be described as a power balancing, instead, it may be considered as a forged world hegemony (Waltz, 2014). Collective power, proximity, attacking capability, and armament are the main causes of perceiving threats by other states. Balancing strategies, establishing alliances, or diminishing the rival's power are the responses to these threats. However, states do not merely pursue alliance policy in terms of increasing their power (Walt, 1987). There are different ways to achieve these kinds of objectives. Therefore, China and India are trying to establish economic corridors to increase their economic influence in targeted regions and countries. However, partnerships and collaborations on these economic corridors are not the main tools of power competition, but they are significant components of multilateral power competition.

The rivalry between countries continued to be a phenomenon in global affairs. Though this rivalry has continued without interruption, the Middle East has always become one of the most critical areas for the power and influence competition of Great Powers. (Chaziza, 2024). As leverage to China's increasing influence, the United States has also prepared a plan in the context of investment, alignment, and competition by stating "We will effectively compete with the People's Republic of China, which is the only competitor with both the intent and the capability to reshape the international order while constraining a dangerous Russia" (The White House, 2022). Similarly, in 2022, President Biden stated that the United States will not leave the Middle East and will remain actively working, and they will not allow a "vacuum" in the Middle East that can be filled by Russia, China, or other international actors (China Daily, 2022). The approach of the Biden administration to the Middle East in the motto of "pivot to Asia" was mainly focused on limiting China's regional influence and strategic expansion (Shorbagy, 2024). China's reaction to the Biden Administration was "The Middle East is a land of its people, not anyone's backyard. There is no so-called 'vacuum' there" (Yusha, 2022). These kinds of claims and responses also prove that China and the United States are increasingly getting in a struggle to gain advantages in the Middle East and some other regions.

The mentality of China-United States competition is mainly based on increasing and optimizing power for security and influence (Siddiqa 2023). However, according to some Chinese scholars, if China and the United States respect each other's core interests, they will continue to coexist peacefully. China should cooperate with its neighbors to build norms and rules based on a more cooperative regional order. China should agree with the reality that it took advantage of the United States-monitored international order since the end of the Second World War and got stability and economic prosperity (Zhao 2014; Wang, 2005). The BRI was not only launched by the Chinese government to increase Chinese economic capabilities but also a step to assist China in having capabilities in terms of politics and military by increasing its power and presence globally (Mearsheimer, 2019). China, therefore, needs to consider every political and militaristic movement around the globe instead of focusing merely on its own economic interests.

The United States also considers China as its principal strategic rival (White House, 2021). Another striking allegation is that the support of the United States is not only aimed at increasing the power and influence of India but also at strengthening the presence of Israel in the Middle East (Wakim, 2023). It would not be a mistake to argue that the United States and Israel have lost their image of being democratically advocating human rights and being peaceful countries with the Iraq and Afghanistan wars and Israeli attacks on civilians in Gaza and other parts of Palestine after 7 October 2023 without ending them for a long period with a ceasefire instead of calls from the UN and many other organizations and countries. The United States has also lost its credibility by backing Israel both economically and militarily. Thus, considering the conflict stemmed from the policies of Israel and the United States, it may not be easy for India to get the support of the people of the Middle Eastern countries to realize the IMEC with the assistance of Israel and the United States.

3. DISCUSSIONS ON THE POLITICS OF THE BRI AND IMEC

The BRI is a significant research topic that has been debated in International Relations, Political Science, and Economics. The BRI is an initiative that has been built to promote the cooperative logic of the Chinese government within the concept of win-win cooperation and socialism with Chinese characteristics in the framework of changing development patterns in world politics and the transformation of the new Chinese governance model in the era of President Xi Jinping. Moreover, the BRI was considered to be a necessity to strengthen the development system of China that China has carried out for its planned development policies (Liang and Zhang, 2019). The BRI is not only an economic initiative merely established to represent the interests of China but also established to consolidate China's bilateral, multilateral, and regional relations. Different from its early objectives, with the BRI, China has paid major attention to its geoeconomic objectives in the context of enhancing connectivity Murton and Narins, 2024). The BRI is also a sign of China's increased power and huge economic capabilities, demonstrating its global standing. As it is approved by many scholars, China's recent foreign policy is guided by the logic of the BRI (Ferdinand, 2016). It is claimed that the BRI was designed by the Chinese government to be an alternative to the political and economic order shaped by Western countries (Yeung and Huber, 2024). The BRI was conceived by China as a strategy to expand China's presence in both world politics and economic affairs. One of the most important reasons that forced the Chinese leadership to launch the BRI is the expected slowdown in China's economic growth and exports based on GDP after 2012. Accordingly, the Chinese government considered that it was almost impossible for its long-standing economic growth to reach 10% annual growth again (Tekdal, 2018). As Roland (2017) justifies, the BRI does not only have economic objectives, but also it is a project of a series of strategic objectives. Shortly after the announcement of the United States' "pivot" toward Asia–Pacific, the Chinese government and elites tried to find a more comprehensive measure for such a policy targeted at limiting the increasing Chinese role in Asia and the globe. Consequently, the BRI came to the agenda to be a comprehensive economic and strategic plan as a counterattack to the politics of the United States towards China and Asia. Consequently, with the BRI, China aimed to establish a sustainable atmosphere for multilateral cooperation, including political, economic, and cultural cooperation, to adapt it to its peaceful coexistence narrative (Dunford & Liu, 2019). China has always emphasized the importance of peaceful coexistence and common development strategies, cooperating well without involving itself in the domestic affairs of third countries, while expecting the same non-interference in its own internal matters.

Huang (2016) claims that the BRI is also established to have a significant role in the economic development of several regions and the globe to ensure win-win cooperation to achieve jointly built prosperity by adopting four principles (openness, harmony, inclusiveness, mutual benefit and win-win for all parties) to enhance trust and friendship among the countries and regions. In this context, the BRI distinguishes itself from other international cooperations by including all interested parties both regionally and globally. Some scholars also think that with almost 31% of the global GDP and 61% of the world population, the BRI takes into account almost every undertaken political and economic interaction that the Chinese government aims to achieve currently and in the future under the concept of the "Silk Road Economic Belt" and the "21st-Century Maritime Silk Road" (Zou, et al., 2021). Furthermore, the BRI is also considered to play a critical role in the internationalization of the RMB. As it is widely known, the RMB is not used as one of the main currencies in the international arena, and the RMB has a relatively poor performance compared to China's overall economic development (Tekdal, 2018). With the help of the BRICS and the BRI, the RMB is likely to be more international in the near future.

As widely discussed internationally, the BRI has multidimensional political and economic objectives. With the inauguration of the BRI, China's political and economic influence in South Asia, Central Asia, the Middle East, and its neighbourhood has remarkably increased. China aimed to play a more critical role in the economic and commercial architecture of the global economy by demonstrating its development strategy to countries that want to cooperate with China (Huang, 2016). Another important reason is that China aimed to get rid of its dependency on the Malacca Strait. With the accomplishment of the BRI, China will have six different ways to export Chinese goods across the world (Tekdal, 2018). In particular, with the China-Pakistan Economic Corridor (CPEC) and China-Central Asia-West Asia Economic Corridor (CCAWAEC), China might significantly limit its dependency on the Malacca Strait. Moreover, China can be a more critical player in world trade in the context of controlling different ways of connectivity in the 21st century as political instability is breaking out suddenly and in almost every region. Accordingly, some scholars also argue that China is using the BRI as a component of its political norms by providing loans and investments. China has provided the BRI participant countries with approximately $600 billion in economic support to make the BRI cooperation more convenient (Marcoux and Fleury, 2022; Canuto, 2024). Though the BRI has been added to the Chinese constitution, it is not clear whether the BRI investments will be regulated or protected by law. Even they can play an arbitration role in disputed relations between China and other states (Chaisse and Kirkwood, 2020).

As for the IMEC, it is a newly established project composed of two economic corridors. Therefore, there are not many academic studies on IMEC. As it is claimed, the IMEC is planned to start from India, reach the United Arab Emirates, and pass through Saudi Arabia, Jordan, and Israel. It then travels from the Israeli port of Haifa to the Greek port of Piraeus to reach the EU. Another important corridor supported by India is the North-South Transport Corridor (INSTC), which passes through Iranian territory and reaches Central Asia, then passes through the Caspian Sea and Russia, and reaches the EU with approximately 7200 km in length (Khan, 2023). Some scholars claim that the INSTC was launched by India in 2015, about two years after the announcement of the BRI, as a corridor that will enable India to reach Central Asian and European countries by connecting India to Iran and Russia through the Chabahar port. The main reason for this corridor is the unfriendly relations between India and Pakistan, which is an obstacle for India to reach the countries of Central Asia and the Caucasus (Ali and Khan, 2024). However, if the IMEC fails to achieve success, India's second corridor, the INSTC, with a well-designed plan, is likely to serve as an alternative by providing connectivity to the Caucasus, Central Asia, and the EU through the territories of Iran and Russia.

According to Qian (2022), India has developed its multilateral development strategies by following the New Delhi Declaration on the Principles of International Law Related to Sustainable Development (ILA Declaration). It contains seven principles related to national and international good governance, economic and social environmental objectives, the use of natural resources, inter and intra-generational equity, ecosystem, human rights, health, and all-round sustainable development. To this end, India needs to be a more responsible power by establishing good political and economic cooperation with the external world. Accordingly, the objectives of IMEC are to connect India and the Middle East by sea. It is planned to reach the EU again by road and railway through the United Arab Emirates, Saudi Arabia, Jordan, and Israel. According to Rizvi (2023), upon completion of IMEC, there will be a wide connectivity network for about 50% of the global economy and 40% of the global

population. Unlike China, India does not have the rich economic resources to provide economic and infrastructure assistance to organize or finance economic and infrastructure projects in more regions and countries. As argued, India can benefit from the influence of the United States to gain reliability in its regional and global affairs (Tambi, 2023).

The United States supports the IMEC since it is expected to serve the interests of the United States in the Middle East and the whole of Asia. Some scholars argue that India felt relatively disappointed with a strategy based on security and economy when China announced that it would establish new corridors with Pakistan, Myanmar, Bangladesh, and other strategic routes of the BRI (Darshana, 2020). As in the realist concept, the rising power of a rival is perceived as a corresponding loss for its rival (Mearsheimer, 2001). Thus, India felt insecure when China was increasing its bilateral and multilateral relations with the countries near or targeted regions for India's future strategic, political, and economic objectives. Another critical factor that created challenges for India and made India launch IMEC is Pakistan. India-Pakistan relations are not smooth; thus, Pakistan is cooperating with China by allowing China to use Pakistan's Gwadar port and cooperating with China to create an important alternative way for the BRI by establishing the China-Pakistan Economic Corridor (CPEC). Since the Gwadar port is located near the Baluchistan region, it is not practical for India to benefit from it. The tense relations between Iran, Israel, and the United States may bring challenges to India-Iran cooperation. However, to reduce this risk, India persuaded the United States in 2019 to make Iran's Chabahar port free from the sanctions of the United States (Kashif and Koch, 2024). However, with Israel's attack on Iran, the so-called "12 Days War" started in June 2025. Iran declared the United States as a directly involved party in the conflict. Consequently, the geopolitical landscape of the Middle East has become even more unstable than before.

As it is justified by some scholars, one of the most important objectives of the IMEC is to expand India's multilateral influence in the Middle East and the EU by enhancing its connectivity with India. With the backing of the United States, India not only wants to diminish the impact of China in the Middle East and EU, but it also aims to be able to compete with China's rising power in terms of politics, economy, and investments (Das, 2024). As Khan et al. (2024) and Shinde (2023) acknowledged, a critical challenge of the IMEC is the ongoing conflict between Israel and Palestine, which can jeopardize the pre-construction and post-construction of this economic corridor. Israel-Arab relations could be better if a new conflict had not started in October 2023 between Israel and Hamas. However, the continued asymmetric conflict and the Israeli army's unceasing attacks despite the UN and other countries' calls for a ceasefire have the potential to affect the development and the stability of the Middle East. This also sabotaged the efforts of the United States to normalize Arab-Israel relations (Baabood, 2024). In fact, the United States' role in stopping the war is far from reality, and it is a kind of hypocrisy. As the United States both prevents the United Nations from taking measures against Israel's attacks and provides Israel with arms and war materials (Aljazeera, 2024). Thus, India's IMEC seems to have stopped moving forward temporarily due to the Israel-Palestine conflict. With the ongoing attacks of Israel on other countries, it may turn the world into the Third World War, too. Without a constant solution of these conflicts, the region will probably not reach a safe and stable position.

In the name of the BRI, China aims to influentially use the five pillars of policy that it asserted for the development process of the BRI in the name of coordination in policy, connectivity in infrastructure projects, ensuring unimpeded trade policies and financial support, and increasing the connection of people (Huang, 2016). With this characteristic, the BRI is thought to be better designed to attract international actors to participate more easily in it. On the contrary, India currently lacks these kinds of systemic-level arrangements. However, it should be noted that the IMEC is a relatively new corridor, and it will probably be discussed more in the academic community in the coming years for its advantages and disadvantages. It may also have some fundamental changes in the future to reach a wider scope of participants and a more reasonable route.

4. THE COMPARISON OF THE BRI AND IMEC IN THE CONTEXT OF STRATEGIC COMPETITION

The trade war between the USA and China, which started with the Trump administration, forced China to pursue a hostile policy against many of the allies of the United States (Zou et al., 2022). While the United States has also aimed to increase the power and influence of its partners and allies by developing different strategies to make them compete with China and diminish China's power and influence in the international arena. This

competition has mostly come to the agenda with China's increasing influence in South Asia and the Middle East, especially based on strategic economic and infrastructure projects (Zhao, 2024). Indeed, China has focused more on implementing the BRI. As a result, BRI could play a more strategic role in Chinese foreign policy in the context of ensuring that China has more alternatives to reach targeted foreign markets. Although there are some risks, such as political and financial, that should be well evaluated. However, China's efforts to help economically underdeveloped regions seem to be welcomed by almost every international actor (Huang, 2016). As for IMEC, some scholars argue that there may be some political and economic contradictions that may prevent India from cooperating with other IMEC partners, but they will eventually cooperate with India with the help of Western powers (Elmali, 2023; Siddiqa, 2023). However, different from the IMEC, BRI is based on a people-to-people interaction policy to attract actors and enhance cooperation between parties. To this end, in 10 years, from 2013 to 2023, China carried out education, agriculture, public health, and poverty reduction based on more than 1,600 foreign aid projects to demonstrate China's credibility and friendship to all participant actors all around the world (Zhao, 2024).

China-India competition in the Middle East is also a competition between China and the United States. Since the United States has unrest with the rising influence of China in the Middle East, Africa, Central Asia, and the EU (The White House, 2022). For India, a more powerful China is a threat to its multilateral interests not only in the Middle East and the EU but also in South and Southeast Asia. Accordingly, the United States and India can cooperate to limit the increasing impact of China both regionally and globally. However, the choice of the IMEC to pass through Israeli territories is a strategic mistake for India. If the IMEC rotation had been well designed, it could have created more critical challenges for China. The current road is far from being a safe route for international trade and economic corridors. Although it is a newly established corridor, it faces the risk of attacks by other groups in the Middle East, as recently seen with the incidents in the Suez Canal in response to Israel's long-standing assaults on Gaza. Such conflicts are unlikely to cease unless Israel and the United States revise their policies regarding the future of the Middle East and the Palestinian people.

Tablo 1: The comparison of the BRI and the IMEC

BRI	IMEC
Established in 2013	**Established in 2023**
Composed of 6 corridors	**Composed of 2 corridors**
Has financial supporters such as AIIB and Silk Road Fund	**There are no financial supports officially declared yet**
Received support of 150 Countries except the USA and some EU countries	**Received support of the USA, EU, and some Middle Eastern countries**
Provides funds and financial support to infrastructure projects	**Has not announced any kinds of funds and financial support**

Source: Author's own source

China has the potential for investments for the BRI supporters; however, India does not seem to have such opportunities for now. In the establishment period of the BRI, China may also face some critical issues that create risks, such as financial sustainability risks stemming from cross-country projects, international policy coordination, and some other geopolitical risks (Huang, 2016). On the other hand, countries such as Saudi Arabia and the UAE are critical for the IMEC. However, they are excessively important for China's BRI, too, particularly in supplying China's energy requirements and bilateral strategic relations. Without the cooperation of Saudi Arabia and the UAE, China may also face challenges in meeting its energy needs. Since Iran is not sufficient for China's energy requirements (Yildirimcakar, 2023). Thus, the role of Saudi Arabia, the United Arab Emirates, and Iran is extremely important for China and India in the context of increasing their influence and completing their critical economic corridors. It should be noted that if the United States and Israel attack Iran once again, it may force Iran to close the Strait of Hormuz, which has the potential to create a challenge for both China and India. On the other hand, to make the BRI more attractive, China endeavors to effectively use its soft power strategies and provide assistance to some countries and regions to achieve its long-term political and economic objectives. As Zhao claims, *"China gave assistance to the construction of the headquarters of the African Center for Disease Control*

and Prevention. Chinese institutions and enterprises have trained 350,000 talents of all kinds for the participating countries. Taking vocational education as an example, more than 400 Chinese and foreign higher vocational colleges and universities have cooperated in running relevant programs. China has set up 27 Luban workshops in 25 participating countries, training high-end technical and skilled workers for the local communities." (Zhao, 2024).

China has launched the BRI to strengthen the cooperation between Southern countries, too. This policy has underscored China's role and its sense of responsibility as a leading economy among developing nations. In this context, approximately 150 countries and over 30 international organizations have agreed to sign agreements with China to cooperate under the BRI framework (Zhao, 2024). However, it is not easy for China to change its current position in South Asia by positioning itself as the region's main actor in strategic and security issues. As Gong (2019) argues, China has lost its confidence due to Southern China's disputes. As a result, the United States remains one of the most influential actors in the region, developing bilateral and multilateral cooperation as leverage for China's intention to change the status quo in the region. However, the loss of preeminence and popularity in the Global South has deeply worried the United States in recent years. Indeed, not only the United States but also some Western allies of the United States have lost their credibility in the eyes of many developing countries in the world because of carrying out double standards in their international affairs in terms of human rights, security, political and economic issues (Zhao, 2024). This incredibility has continued to be a critical issue for many Middle Eastern states, too. Especially for the politics of the United States and its Western allies carried out in the Iraq and Syria wars and currently the West-backed Israel attacks on Gaza, Lebanon, Yemen, and Iran (Abumbe et al., 2024).

The United States-China competition is not limited to India alone; the United States has also established AUKUS, a trilateral cooperation with Australia and the UK, to be more effective in Indo-Pacific politics in the future. (US Secretary of Defense, 2023). Another collaboration of the United States is I2U2 (Cooperation among India, Israel, the United Arab Emirates, and the United States), which was established to change the balance of power in favor of the West. I2U2 is also claimed to be a new QUAD that may increase tensions between China and the USA, both in the Middle East and the Indo-Pacific (Tamer, 2022; Shorbagy, 2024). On the other hand, what China aims to do is to emphasize competition with rivals instead of pursuing a policy based on the destruction of rivals. This was defined by Chinese President Xi Jinping in the context of China's strategic goals for 2021 (Siddiqa 2023). India has shown its opposition to the BRI since the establishment of the BRI and its component, the China-Pakistan Economic Corridor (CPEC). India's reaction to CPEC stems not only from its rivalry with China but also from India's claim that some of the regions through which the BRI passes belong to India (Siddiqa 2023).

Currently, China has more advantages than India in the countries of the EU and the Middle East. While China accounts for 16.2 percent of the EU's total product trade, India-EU trade is well below China's, accounting for only 2 percent of all EU trade (European Commission, 2021). As can be seen from these data, neither the USA nor the EU is satisfied with China's current position in the EU economy. In this context, it seems that the USA and the EU will continue to create difficulties in exporting goods produced by China to the United States and the EU. Although India is not yet a major exporter to the EU or the leading economy in South Asia, its economic and strategic position in the region is growing significantly. To compete with China, India aims to have more projects in the Southeast Asia region, such as the Asian Highway Network, with the support of the United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific (UNESCAP), and India-Myanmar-Thailand. The tripartite highway (IMTTH) was strategically organized to reach Laos, Cambodia, and Vietnam. In addition, the Mekong-India Economic Corridor was also planned to link India and Myanmar. (Gong, 2019). In the context of its "Act East" policy, India aims to increase its economic and military capabilities versus China. Regarding these strategic objectives, India has also enhanced its economic relations with the organization in South Asia, namely the South Asian Association for Regional Cooperation (SAARC) and the Bay of Bengal Initiative for Multi-Sectoral Technical and Economic Cooperation (BIMSTEC), to increase Indian influence in the Indo-Pacific (Pant, 2018), as well as balance China's power and presence in South Asia.

BRI is also believed to enhance China's global financial and monetary integration. This will probably increase China's global e-commerce competitive capabilities, too (Johnston, 2018). The BRI is also believed to increase

China's global and regional influence; however, it is not probable for the BRI to set up a China-centered order in the Pacific and South Asia. In addition, it is also claimed that China has not increased its trust despite expanding people-to-people exchange policies across the world (Gong, 2019). Compared with China, India is not able to finance mega projects of all participant countries and provide them with economic assistance to solve infrastructure issues (Gupta, 2020: 54). Another important issue that concerns India is the increasing role of China in South Asia. As Thaliyakkattil (2019) justifies, the United States has become the most important actor in regional affairs in South and Southeast Asia for a very long period. China has created a challenge to the supremacy of the United States in the region by increasing its own economic and diplomatic influence. However, the domination of the United States continues to be unique in the region. (Shambaugh, 2018; Gong, 2019). China's increasing influence and its close engagement with South Asian nations will ultimately diminish India's dominant position in the region. However, it is still hard to claim that India has a dominant position in South Asia. It could be more reliable to claim that China's increasing influence in the region may limit India's ambition to get a dominant position in the region or China's influence may limit the leading role of the United States, which is a critical ally of India. Therefore, the South and Southeast Asia regions will also continue to be a component of the rivalry between China, India, and the United States in the future.

India, as one of the fastest-growing economies, will not be willing to be left behind China in the context of enhancing its political and economic presence in the EU, South Asia, and the Middle East. Therefore, to achieve its global objectives, India aims to seek alternatives with the assistance of its Western allies, such as the US, Israel, and the EU. This strategy will likely continue in line with India's goals of enhancing its cooperation capabilities with Gulf countries, especially with Saudi Arabia and the United Arab Emirates (Yildirimcakar, 2025). The IMEC currently seems limited to two lines to reach Europe and the Caucasus with relatively fewer international actors. However, China's BRI strategy is not limited to some countries and regions; it is open to all countries, regions, and international organizations (State Council of the PRC 2015). This concept makes the BRI more attractive to almost all international actors. Moreover, Middle Eastern countries will probably not be willing to lose China as such a huge purchaser of Middle East oil (a purchaser of almost 40 percent of Middle East oil). In addition, in 2023, China and Iran signed a Strategic Partnership Cooperation for the next 25 years (Yildirimcakar, 2023). By doing so, China not only aims to expand its power and presence in the Middle East but also it aims to guarantee its energy needs for the coming decades.

There are several financial supporters of the BRI. For instance, the Silk Road Fund, which is established to finance the BRI infrastructure projects, and the Asian Infrastructure Investment Bank (AIIB), which is established to support BRI countries financially. They are established mainly to support the BRI. In this framework, the AIIB is considered to provide the BRI with $100 billion in economic support, lending to the participant countries. The Silk Road Fund is planned to provide $40 billion in financial support. Moreover, the Eximbank, the China Development Bank and BRICS New Development Bank are other financial supporters of the BRI in the context of accelerating the accomplishment of the BRI (Roland, 2017). Although there are not many countries on the IMEC line that need economic and infrastructure support from India. However, India's lack of such an opportunity may make the IMEC less attractive to other participating countries in the future. At present, India does not appear to have such economic backers for the completion of the IMEC. Whereas India can offer such opportunities to participating countries with the financial assistance of the United States and the European Union (Leonova and Khatri, 2023).

Along with India, the IMEC is also established as a tool of a strategic plan that is supported by the United States and the EU to counter China's BRI. Accordingly, Italy is claimed to have left China's BRI after it became a part of the agreement signed among India, the United States, Italy, and some other EU member states (Rossi, 2023). However, the way that the IMEC is designed to pass is creating challenges for its completion. Some of these challenges even have the potential to stop the corridor. One of the most critical factors of these challenges is the political issues between Israel and Palestine, and Israel and the Arab countries. Accordingly, due to such a long time of Israeli attacks on the Gaza Strip despite the warnings of international organizations, on one hand, it creates risks for IMEC; on the other hand, it makes the BRI more reliable for the future. (Sładkowski et al., 2024). To this end, if India fails to establish the IMEC versus China's BRI because of Israel's irresponsible stand, India will not be able to be a critical rival of China in the near future. On the other hand, the so-called debt trap policy

concerns some countries, and it may create a setback for some countries to cooperate with China in the future. However, in parallel with their need for Chinese investment and soft loans, many countries in Asia and South Asia welcomed China's BRI (Ali and Khan, 2024). In this context, considering China's loans and investments as a component of the debt trap policy seems a bit unreasonable. However, another critical issue affecting China-based concerns for many countries is the imbalanced trade volume of bilateral relations, and it is always growing in favor of China. (Gong, 2019). If China follows a relatively more balanced strategy with countries that have important commercial relations with China, such concerns may not be a matter of discussion for these countries in the future. Thus, the BRI may continue to attract more cooperative countries than the IMEC, which is in its initial establishment phase.

5. CONCLUSION

The rivalry over economic corridors and initiatives is not limited to China and India; it also reflects a broader competition between China and the United States. Western powers, particularly the United States and several European countries**,** are increasingly uneasy with China's growing influence at both regional and global levels. As a result, the United States and the European Union have supported India in becoming a viable competitor to China in regional and international affairs. In line with this objective, the United States seeks to contain China's influence and limit its global reach. Following Israel's attack on Iran in June 2025 and the ensuing regional uncertainty, the potential closure of the Strait of Hormuz by Iran has once again brought China's and India's economic corridor strategies to the forefront of global discussion. In this context, the future of the Development Road project jointly proposed by Türkiye and Iraq has also become a subject of intense debate.

China and India are both developing countries striving to play a more active role in the global economy by enhancing trade connectivity and leveraging their large populations and labor forces to access broader markets. Compared to the IMEC, the BRI was launched a decade earlier and represents a much broader and more comprehensive initiative. It comprises six distinct corridors and is supported by more advanced financial institutions than those backing the IMEC. In addition, during the first two years of the BRI, up to 2015, China established the Silk Road Fund, and three years later, in 2016, it launched the Asian Infrastructure Investment Bank (AIIB) to provide financial support for partner countries willing to cooperate with China. By contrast, India has not yet initiated any comparable financial mechanism or institution to support countries interested in cooperating with it, either within the first two to three years of its own initiatives or to date. The IMEC does not appear to be solely aligned with India's strategic interests. Notably, it seems to largely serve the political, economic, and strategic objectives of the West, particularly those of the United States. In contrast, the BRI offers far greater opportunities to its participating countries. China is not reliant on a single route; rather, it has developed multiple alternatives. Therefore, if one corridor is obstructed, China can utilize others to maintain its commitment to international trade connectivity. Another significant advantage of the BRI is that, before reaching its final destination in the European market, it offers tangible benefits to many participating countries along the route in Central Asia, the Middle East, and Africa. Economically, India currently lacks the capacity to offer similar levels of opportunity or financial support to its partners. Given that the IMEC is still a relatively new initiative, India, alongside the support of the United States and the European Union, needs to develop compelling incentives to enhance the feasibility of the project. Nevertheless, since the IMEC is designed to pass through Israeli territory, its successful implementation appears doubtful, especially considering Israel's current policies, which contribute to widespread instability throughout the Middle East.

Disclosure Statements (Beyan ve Açıklamalar)

1. The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics (Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduğunu kabul etmektedir).

2. No potential conflict of interest was reported by the author (Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir).

3. This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program (Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir).

REFERENCES

Abumbe, G., Kingsley, N., & Lawrence, O. (2024). Hegemony Of The United States And Wars In The Middle East. *Global Journal of Social Sciences*. https://doi.org/10.4314/gjss.v23i2.3.

Baabood, A. (2024). The Geopolitics of Economic Development in the Middle East, February 15, Carnegie Middle East Center, https://carnegie-mec.org/2024/02/15/geopolitics-of-economic-development-in-middle-east-pub-91650.

Canuto, O. (2024). Whither China's Belt and Road Initiative? Policy Center, January 2. https://www.policycenter.ma/publications/whither-chinas-belt-and-road-initiative#:~:text=In%20total%20for%20the%20period,2023%3B%20Miller%2C%202023).

Chaisse, J. & Kirkwood, J. (2020). Chinese Puzzle: Anatomy of the (Invisible) Belt and Road Investment Treaty, *Journal of International Economic Law*, 00, 1–25 doi: 10.1093/jiel/jgz047

Chaziza, M. (2024). The US-China Rivalry in the Middle East: Confrontation or Competitive Coexistence. *Contemporary Review of the Middle East,* 0(0). https://doi.org/10.1177/23477989241240899.

China Daily. (2022). "Biden's Vacuum-Filling Trip May come back to Bite Him at Home." Editorial. July 17. www.chinadaily.com.cn/a/202207/17/WS62d3f4faa310fd2b29e6cc7c.html (accessed August 10, 2023).

Darshana M. Baruah (2020). Baruah, India in the Indo-Pacific: New Delhi's Theater of Opportunity, Carnegie, Endowment for International Peace Publications Department, June 2020, Washington.

Das, D. (2024). Revisiting the contours of the evolving Middle Eastern order through the India-Middle East-EU Corridor: mapping India's scopes and limitations, *Asian Journal of Political Science,* 1–22. https://doi.org/10.1080/02185377.2024.2322498.

Dunford, M. & Liu, W. (2019). Chinese perspectives on the Belt and Road Initiative, Cambridge Journal of Regions, *Economy and Society*,12(1), 145-167, https://doi.org/10.1093/cjres/rsy032.

Elmali, B. (2023). Unrest in the Middle East Is Bad for Both CPEC and IMEC, Retrieved from The Diplomat: https://thediplomat.com/2023/11/unrest-in-the- middle-east-is-bad-for-both-cpec-and-imec/

European Commission. (2021). EU trade relations – India, Retrieved from European Commission, https://policy.trade.ec.europa.eu/eu-trade-relationships-country-and-region/countries-and-regions/india_en.

Ferdinand, P. (2016). Westward ho-the China dream and 'one belt, one road': Chinese foreign policy under Xi Jinping. *International Affairs*, 92(4), 941–957, https://doi. org/10.1111/1468-2346.12660.

Foreign Policy Research Institute (2011). China and India: Ancient Civilizations, Rising Powers, Giant Societies, and Contrasting Models of Development, March 19, https://www.fpri.org/conference/china-and-india-ancient-civilizations-rising-powers-giant-societies-and-contrasting-models-of-development/

Gong, X. (2019). The Belt & Road Initiative and China's influence in Southeast Asia, *The Pacific Review,* 32(4), 635-665, DOI: 10.1080/09512748.2018.1513950.

Gupta, A. (2020). Global Strike vs. Globalization: The US-China Rivalry and the BRI. In F. J. B. S. Leandro & P. A. B. Duarte (Eds.), *The Belt and Road Initiative: An Old Archetype of a New Development Model,* Singapore: Palgrave Macmillan.

Huang, Y. (2016). Understanding China's Belt & Road Initiative: Motivation, framework and assessment, *China Economic Review,* 40, 314-321, https://doi.org/10.1016/j.chieco.2016.07.007.

Ikenberry,G.J. (2015). Between the Eagle and the Dragon: America, China, and Middle State Strategies in East Asia, *Political Science Quarterly*, XX(XX), 1-35.

Johnston, Lauren A. (2018). The Belt and Road Initiative: What is in it for China? *Asia & the Pacific Policy Studies*,6 (1), 1-18, doi:10.1002/app5.265.

Khan, K.H. (2023). China-India Rivalry and the Economic Corridors, *Saudi Journal of Humanities and Social Sciences,* 8(9): 252-258. DOI: 10.36348/sjhss.2023.v08i09.003.

Khan, K.H., Bastanifar, I., Omidi, A. et al. (2024). Integrating gravity models and network analysis in logistical strategic planning: a case of the India Middle-East Europe Economic Corridor (IMEC), *Maritime Economics & Logistics*, 26(2), https://doi.org/10.1057/s41278-024-00289-x.

Kashif, H. K., and Koch, H. (2024). 'INSTC and Chabahar Port': An Introduction, (eds.) Kashif Hasan Khan, *India's Economic Corridor Initiatives*, Routledge, New York, pp. 3-19. DOI: 10.4324/9781003454540-2.

Marcoux, J. M. & Fleury, J. S. (2022). China's contestation of international norms on state-owned enterprises and government procurement through the Belt and Road Initiative, *Asia Pacific Law Review*, (30)2, DOI: 10.1080/10192557.2022.2085413

Morgenthau, Hans J. (1967). *Politics Among Nations*, New York: Knopf.

Murton, G.& Narins, T. (2024). Corridors, chokepoints and the contradictions of the Belt and Road Initiative, Area Development and Policy, DOI: 10.1080/23792949.2024.2311904

Murad A. Usman, K. (2024). Sino-India competition in South Asia: Can India counter the growing role of China? *Journal of Educational Research & Social Sciences Review* (4(1), 13-19.

Mearsheimer, J. J. (2021). The inevitable rivalry: America, China, and the tragedy of great-power politics, Foreign Affairs, 100(48). PDF available: https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2021-10-19/inevitable-rivalry-cold-war.

Mearsheimer, J. J. 2019. Bound to fail: the rise and fall of the liberal international order. *International Secure*,43, 7–50.

Mearsheimer, J.J. (2001). *The tragedy of great power politics*. New York: W.W.

Lake, D. A. (2017). Domination, Authority, and the Forms of Chinese Power, *The Chinese Journal of International Politics,* (10)4, 357–382.

Leonova, O., & Khatri, J. (2023). Strategic Partnership between India and the United States: Examining Driving and Restraining Forces. *MGIMO Review of International Relations*. https://doi.org/10.24833/2071-8160-2023-3-90-180-198.

Liang, H. and Zhang, Yao. (2019). *The Theoretical System of Belt and Road Initiative*, People's Publishing House, Beijing, China.

Lomia, E. (2020). Political Realism in International Relations: Classical Realism, Neo-realism, and Neo-Classical Realism. , 7, 591-600. https://doi.org/10.46291/ijospervol7iss3pp591-600.

Ly, B. (2020). The nexus of BRI and internationalization of Renminbi (RMB). *Cogent Business & Management,* 7(1),1—21. https://doi.org/10.1080/23311975.2020.1808399.

Pant, H. V. (2018). The future of India's ties with ASEAN, The Diplomat, January, 26, Retrieved from, https://thediplomat.com/2018/01/the-future-of-indias-ties-with-asean/.

Qian, X. (2022). Rethinking Investment Treaties for Sustainable Development: From the 'New Delhi Declaration' Principles to Modern Investment Law & Policy. *Asian Journal of WTO & International Health Law and Policy,*17(2), pp.405-448, September 2022, Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=4416808

Rizvi, O. (2023). From India to Europe: What Opportunities and Challenges will the New Corridor Bring?, December 12, https://www.euronews.com/business/2023/12/15/from-india-to-europe-economic-corridor-to-offer-new-trade-opportunities.

Rolland, N. (2017). China's "Belt and Road Initiative": Underwhelming or Game-Changer? *The Washington Quarterly*, 40(1), 127-142, DOI: 10.1080/0163660X.2017.1302743.

Rossi, E. (2023). How IMEC (and Italy) can reshape trade and ties. A conversation with Soliman, Decode 39, September 12, https://decode39.com/7712/imec-italy-reshape-trade-ties-soliman/.

Shinde, V. (2023). History Repeats: A new (old) Economic Corridor Emerges, Lowy Institute, November 1, https://www.lowyinstitute.org/the-interpreter/history-repeats-new-old-economic-corridor-emerges.

Shorbagy, M. (2024). Triangular Dynamics: US Response to China's Assertiveness in the Middle East, *Arab Studies Quarterly,* 46(2), 137-161. DOI:10.13169/arabstudquar.46.2.0137

Siddiqa, A. (2023). Corridor Politics IMEC vs. BRI: Another Geopolitical Face-off in U.S.-China Rivalry, *Journal of Pakistan-China Studies*,4(1), 1-22.

Sładkowski, A., Bošnjak, R., Kezić, D. and Krile, S. (2024). BRI Project: Are There Alternatives? Transactions on Maritime Science. Split, Croatia, 13(1). doi: 10.7225/toms.v13.n01.018.

Tambi, R. (2023). India pushes back against China's economic influence, September 9, https://eastasiaforum.org/2023/09/09/india-pushes-back-against-chinas-economic-influence/.

Tamer, C. (2022). The 'I2U2' Alliance in West Asia: A New 'QUAD', July 25, ANKASAM, https://www.ankasam.org/the-i2u2-alliance-in-west-asia-a-new-quad/?lang=en.

Thaliyakkattil, S. (2019). *China's Achilles' Heel: The Belt and Road Initiative and Its Indian Discontents.* Singapore: Palgrave Macmillan.

Tekdal, V. (2018). China's Belt and Road Initiative: at the crossroads of challenges and ambitions, *The Pacific Review,* 31(3), 373-390, DOI: 10.1080/09512748.2017.1391864

White House, 'Remarks by President Biden on America's Place in the World' (4 February 2021) https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks/2021/02/04/remarks-by-president-biden-on-americas-place-in-the-world/

The State Council of the PRC (2015). China's Belt and Road plan open to all nations, April 18.http://english.www.gov.cn/news/top_news/2015/04/18/content_281475091262006.htm

The White House. (October 12, 2022). The Biden-Harris Administration's National Security Strategy, HTTPS://WWW.WHITEHOUSE.GOV/BRIEFING-ROOM/STATEMENTS-RELEASES/2022/10/12/FACT-SHEET-THE-BIDEN-HARRIS-ADMINISTRATIONS-NATIONAL-SECURITY-STRATEGY/.

The White House. (February 4, 2021). 'Remarks by President Biden on America's Place in the World' https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks/2021/02/04/remarks-by-president-biden-on-americas-place-in-the-world/

U.S. Defense Secretary. (2023). AUKUS: The Trilateral Security Partnership Between Australia, U.K. and U.S., September 12, https://www.defense.gov/Spotlights/AUKUS/.

Wakim, J. (2023). The Indian–Middle Eastern–European Economic Corridor: Setting Israel as the Pole of a Middle East Order under US Hegemony. *Contemporary Arab Affairs,* 16(4), 383-396. https://doi.org/10.1163/17550920-01604001.

Walt, S.M. (1987). *The origins of alliances*, Ithaca New York,

Waltz, K. N. (1979). *Theory of International Politics*, New York: McGraw-Hill.

Waltz, K. N. (2014). Anarchic orders and balance of power, in Colin Elman and Micheal A. Jensen (eds.) *Realism Reader*, Routledge, New York, pp. 104-123.

Wang, J. (2005). China's Search for Stability with America. *Foreign Affairs*, 84, 39. https://doi.org/10.2307/20031704.

Yeung, H. and Huber, J. (2024). Has China's Belt and Road Initiative positively impacted the economic complexity of host countries? Empirical evidence, *Structural Change and Economic Dynamics*,69, 246-258,https://doi.org/10.1016/j.strueco.2023.12.012.

Yildirimcakar, E. (2025). The Strategic Objectives of the India–Middle East–Europe Corridor (IMEC). *Contemporary Arab Affairs*, 18(2), 169-187. https://doi.org/10.1163/17550920-bja00071

Yildirimcakar, E. (2023). The Dynamics of Iran-China "New" Strategic Cooperation. *Alternatif Politika,* 15(2), 344-367. https://doi.org/10.53376/ap.2023.13.

Yildirimcakar, E. (2020). Turkey's Role in China's Soft Balancing Strategy, *Turkish Policy Quarterly,* 19(2)153–160.

Yusha, Z. (2022). Biden's Middle East Visit Empty-Handed Despite U-Turn in Stance. Global Times, July 17, www.globaltimes.cn/page/202207/1270737.shtml (accessed August 14, 2023).

Zhao, M. (2024). The Belt & Road Initiative and U.S.-China competition over the global South, *China Economic Journal*, 17(2), 166-181, DOI: 10.1080/17538963.2024.2344270.

Zhao, S. (2014). A New Model of Big Power Relations? China–US strategic rivalry and balance of power in the Asia–Pacific. *Journal of Contemporary China*, 24(93), 377–397. https://doi.org/10.1080/10670564.2014.953808/

Zou, L. Shen, J. H. Zhang, J. Lee, C.C. (2021). What is the rationale behind China's infrastructure investment under the Belt and Road Initiative. *Journal of Economic Surveys,*36(3), 605-633, doi:10.1111/joes.12427.

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş:02.02.2025 **√Accepted/Kabul:**21.08.2025
DOI:https://doi.org/10.30794/pausbed.1631489
Research Article/Araştırma Makalesi

Özekenci, E. K. (2025). "A Hybrid SPC-MARA Decision Model for Assessing the Supply Chain Performance of European Countries", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, 71, 101-120.

A HYBRID SPC-MARA DECISION MODEL FOR ASSESSING THE SUPPLY CHAIN PERFORMANCE OF EUROPEAN COUNTRIES

Emre Kadir ÖZEKENCİ*

Abstract

This paper analyzes the supply chain performance of various European countries through a hybrid Multi-Criteria Decision-Making (MCDM) model. The evaluation of supply chain performance is based on ten criteria identified through a literature review. Data for this study were obtained from the World Bank's report. The criteria weights are determined using the Symmetry Point of Criterion (SPC) method, while evaluating supply chain performance across European countries is conducted by the Magnitude of the Area for the Ranking of Alternatives (MARA) method. The SPC analysis indicates that maritime connectivity is the most critical criterion, whereas postal connectivity is deemed the least significant. The MARA findings highlight that the Netherlands, the United Kingdom, Germany, Spain, and Cyprus exhibit the highest supply chain performance levels. Conversely, Denmark, Slovenia, Lithuania, Bulgaria, and Malta show the lowest performance. Additionally, a comparative analysis was performed to validate the robustness of the results.

Keywords: *Supply chain, European countries, MCDM, SPC, MARA.*

JEL Classification Codes: *C60, L91, R40*

AVRUPA ÜLKELERİNİN TEDARİK ZİNCİRİ PERFORMANSINI DEĞERLENDİRMEK İÇİN HİBRİT SPC-MARA KARAR MODELİ

Öz

Bu makalede çeşitli Avrupa ülkelerinin tedarik zinciri performansı hibrit Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) modeliyle analiz edilmektedir. Tedarik zinciri performansının değerlendirilmesi, literatür taramasıyla belirlenen on kritere dayanmaktadır. Bu çalışmanın verileri Dünya Bankası raporundan elde edilmiştir. Kriter ağırlıkları, Kriter Simetri Noktası (SPC) yöntemi kullanılarak belirlenirken, Avrupa ülkeleri genelindeki tedarik zinciri performansının değerlendirilmesi Alternatiflerin Sıralanması Alan Büyüklüğü (MARA) yöntemi ile gerçekleştirilmiştir. SPC analizi, deniz bağlantısının en kritik kriter olduğunu, posta bağlantısının ise en az önemli kriter olarak kabul edildiğini göstermektedir. MARA bulguları, Hollanda, Birleşik Krallık, Almanya, İspanya ve Kıbrıs'ın en yüksek tedarik zinciri performans seviyelerini sergilediğini vurgulamaktadır. Tersine, Danimarka, Slovenya, Litvanya, Bulgaristan ve Malta en düşük performansı göstermektedir. Ek olarak, sonuçların tutarlılığını doğrulamak için karşılaştırmalı analiz yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Tedarik zinciri, Avrupa ülkeleri, ÇKKV, SPC, MARA.*

JEL Kodları: *C60, L91, R40*

*Assoc. Prof., Cag University, International Trade and Logistics Department, MERSİN.
e-mail: ekadirozekenci@cag.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0001-6669-0006)

1. INTRODUCTION

A supply chain can be described as a network of various business entities that collaboratively contribute to creating value associated with a product or service. These entities are interconnected by moving goods, information, and funds. In its ideal form, the supply chain encompasses all business processes across multiple organizations, from the initial supplier to the final point of consumption (Sutia et al., 2020). Supply chain management (SCM) generates value for organizations, customers, and stakeholders engaged in the supply chain. Given the strategic significance of supply chains, it is essential to measure their performance rigorously. Supply chain performance can be assessed based on customer satisfaction—which ultimately reflects the value created at the logistics level—and the costs incurred. Evaluating supply chain performance is a complex task, partly because it involves multiple stakeholders working together to achieve specific logistical and strategic objectives. Such evaluations are especially crucial when supply chains are regarded as crucial to corporate success (Estampe et al., 2013). An important aspect of effective supply chain management is measuring and monitoring outcomes related to critical operational and performance parameters, including delivery schedules and lead times (Gunasekaran & Ngai, 2004).

In today's world, supply chains represent intricate business networks that require collaborative management and global optimization. The global business landscape is continually and rapidly evolving. Traits such as uncertainty, increased competition, shorter cycle times, more demanding customers, and pressure to reduce costs characterize the 21st-century business environment. Consequently, it has become essential to measure, monitor, and manage the performance of supply chain processes. Performance management involves applying processes, methods, metrics, and technologies to establish a cohesive relationship between supply chain strategy, planning, implementation, and control. In the past decade, SCM has received significant attention from academic and industry circles. However, a notable gap persists in integrating SCM and performance measurement. Most performance measurement models and frameworks focus on single organizations or particular performance categories, such as financial metrics. Nevertheless, performance measurement is vital for the effective management of supply chains. Timely and accurate evaluation of the entire supply chain is crucial for its successful operation (Stefanovic, 2014).

Over the last few decades, global supply chains have experienced significant disruptions due to various events, including the financial crisis of 2008, the United Kingdom's decision to exit the European Union (commonly referred to as Brexit) in 2016, the recent global pandemic caused by COVID-19, and the conflict between Russia and Ukraine (Hashmi, 2022; Allam et al., 2022). Consequently, significant research has been dedicated to exploring the various aspects of supply chain performance using the MCDM approach. Chithambaranathan et al. (2015) evaluated the environmental performance of service supply chains using gray-based ELECTRE and VIKOR methods. Uygun and Dede (2016) analyzed green supply chain performance through Fuzzy DEMATEL, fuzzy ANP, and TOPSIS techniques. Sufiyan et al. (2019) investigated food supply chain performance using fuzzy DEMATEL and DANP methods. Chand et al. (2020) assessed supply chain performance metrics for Indian manufacturing companies using the DELPHI technique, the Best-Worst Method (BWM), and DEMATEL. Wang et al. (2022) examined agricultural supply chain performance in Vietnam through a hybrid approach that combines SF-AHP and CODAS methods. Oubrahim and Sefiani (2024) explored sustainable supply chain performance in the manufacturing sector utilizing BWM and DEMATEL methods. Kara et al. (2024) analyzed supply chain performance across 72 countries using MPSI-ARLON methods.

From the existing literature, there is a limited body of research focused on measuring the supply chain performance of countries by employing macro data through MCDM methods. Parallel to this, the current study analyzes the supply chain performance of European countries using hybrid MCDM methods. Evaluating supply chain performance is essential for European countries as it boosts economic competitiveness, advances sustainability objectives, and enhances resilience against disruptions. Additionally, supply chain assessments contribute to reducing carbon footprints, fulfilling customer expectations for dependable service, and adhering to intricate regulatory frameworks. Overall, this study seeks to explore the following research questions:

RQ1. *What are the key factors that influence the supply chain performance of European countries?*

RQ2. *How do European countries compare in terms of their supply chain performance?*

RQ3. *Does the supply chain performance of European countries differ depending on the MCDM methods applied?*

A new model is applied that integrates a novel weighting approach (SPC) with a new ranking-based method (MARA). The rationale behind selecting this hybrid model can be summarized as follows: The first advantage of the SPC method is its provision of a novel, objective weighting technique for determining the significance of criteria. Every MCDM approach should strive to enhance objectivity throughout the decision-making process. Given the crucial role that attribute significance plays in decision-making, this proposed method assists decision-makers in achieving a more objective and reliable ranking of alternatives. The second advantage of the SPC method is its capacity to evaluate the performance of mineral deposit partitioning algorithms efficiently. This approach introduces an innovative mechanism for assessing the effectiveness of each partitioning algorithm. A uniform distribution of weighted coefficients indicates high efficiency within the algorithm. The SPC method is also flexible and comprehensible, easily integrating with traditional MCDM techniques to address many problems (Gligorić et al., 2023). The MARA method offers a practical and adaptable framework for addressing complex MCDM problems. Its applicability, flexibility in real-world scenarios, relatively short computation times, and inherent simplicity are among the numerous positive attributes recognized in the developed decision algorithm (Gligorić et al., 2022). The SPC-MARA hybrid model is employed to assess the supply chain performance of various European nations by utilizing macro-level data through an MCDM framework. The contributions of this research can be summarized as follows:

- A novel hybrid model is implemented as a comprehensive decision-support framework to assess European countries' supply chain performance.
- The SPC-MARA model is applied for the first time in the MCDM field to evaluate the supply chain performance of European countries.
- The developed hybrid method provides a decision support system that helps the private sector, policymakers, and other stakeholders analyze European countries' supply chain performance.
- The hybrid model is validated through comparative analysis.

The structure of this paper is organized as follows: Section 2 provides an overview of the data and research methodology, with a particular focus on the SPC and MARA methods. Section 3 presents the findings derived from the hybrid MCDM methods, including results from the comparative analysis. Finally, Section 4 summarizes the key findings and provides recommendations and implications for future research.

2. DATA AND METHODOLOGY

2.1. Data

This research analyzes the supply chain performance of European countries, including Belgium, Bulgaria, Croatia, Cyprus, Denmark, Estonia, Finland, France, Germany, Greece, Italy, Latvia, Lithuania, Malta, the Netherlands, Norway, Poland, Portugal, Romania, Slovenia, Spain, Sweden, and the United Kingdom. Supply chain performance analysis was conducted based on ten criteria: maritime connectivity, aviation connectivity, postal connectivity, mean turnaround time at port, mean aviation import dwell time, mean delivery time for postal activities, mean consolidated import dwell time, mean port import dwell time, mean consolidated export dwell time, and mean port export dwell time. The criteria were established based on a recent study by Kara et al. (2024). Data was obtained from the World Bank's (2023) reports (https://lpi.worldbank.org/report). The first three criteria are benefit-oriented because they aim to achieve maximum results, while the remaining criteria are non-benefit-oriented as they focus on achieving minimum results. The summary of the criteria is presented in Table 1. The decision matrix was also created using data gathered from the reports, as shown in Table 2.

Table 1. Overview of Criteria

Criteria (KPI)	Abbreviation	Optimization	Unit	Data Provider
Maritime connectivity	C_1	Benefit	Number of countries	MDS Trans modal Cargo IQ Universal Postal Union Trade Lens Marine Traffic
Aviation connectivity	C_2	Benefit	Number of countries	
Postal connectivity	C_3	Benefit	Number of countries	
Mean Turnaround time at the port	C_4	Cost	Days	
Mean aviation import dwell time	C_5	Cost	Days	
Mean delivery time for postal activities	C_6	Cost	Days	
Mean consolidated import dwell time	C_7	Cost	Days	
Mean port import dwell time	C_8	Cost	Days	
Mean consolidated export dwell time	C_9	Cost	Days	
Mean port export dwell time	C_{10}	Cost	Days	

Source: Arvis et al. (2023)

Table 2. Decision Matrix

Economy	C_1	C_2	C_3	C_4	C_5	C_6	C_7	C_8	C_9	C_{10}
Belgium	114.00	141.00	107.50	1.60	0.90	5.60	10.40	8.30	7.70	7.30
Bulgaria	6.00	83.50	107.00	1.30	1.30	8.00	8.60	8.60	8.40	8.00
Croatia	7.00	68.50	106.50	1.10	2.60	2.00	7.10	6.60	8.80	8.80
Cyprus	12.00	89.00	108.00	0.70	1.30	2.10	3.30	3.30	1.80	1.80
Denmark	17.00	123.00	138.00	0.80	1.80	4.70	8.40	6.90	8.10	8.10
Estonia	8.00	69.50	113.00	1.00	1.70	4.50	4.70	4.70	6.20	5.70
Finland	30.00	104.00	134.00	1.40	1.70	2.50	12.50	12.50	9.40	9.40
France	71.00	149.50	141.00	1.50	1.30	3.00	8.10	7.90	9.50	9.20
Germany	119.00	149.50	150.50	1.70	1.50	1.70	12.10	10.20	8.40	7.70
Greece	55.00	111.50	131.50	1.40	2.20	4.80	5.20	5.20	4.60	4.60
Italy	94.00	144.50	142.50	1.30	2.60	4.50	9.00	8.00	7.40	7.00
Latvia	9.00	64.50	108.50	1.40	2.10	1.80	8.00	8.00	9.30	9.30
Lithuania	16.00	75.50	119.00	0.80	2.40	5.60	8.50	8.40	9.20	9.10
Malta	22.00	66.00	105.00	1.30	2.00	5.10	25.00	25.00	8.20	8.20
Netherlands	137.00	145.00	148.50	1.30	0.80	1.50	9.40	7.20	6.50	5.60
Norway	30.00	108.00	139.50	0.50	1.60	4.90	5.00	4.80	6.90	6.90
Poland	29.00	104.00	136.50	1.40	2.50	3.00	11.20	10.30	8.10	7.40
Portugal	50.00	110.50	113.00	1.10	2.10	13.20	7.70	6.90	5.80	5.60
Romania	13.00	91.50	122.00	2.50	1.90	2.30	10.30	9.60	5.50	5.30
Slovenia	14.00	73.00	106.50	1.30	2.10	3.60	8.00	7.50	7.10	7.10
Spain	144.00	136.50	142.00	1.00	1.80	5.80	8.50	7.70	9.80	9.30
Sweden	30.00	116.50	137.00	1.00	2.00	2.80	7.60	6.60	7.70	7.40
United Kingdom	133.00	152.50	139.50	1.20	1.00	2.40	8.50	7.20	10.30	9.80

2.1.1. Definition of Criteria

This study evaluates the supply chain performance of European countries based on international tracking criteria, emphasizing two primary aspects: "connectivity" and "dwell time." Ten indicators from the World Bank's 2023 report are considered to measure the supply chain performance. The definitions of these criteria are provided below (Arvis et al., 2023; 2024):

(C_1)- Maritime Connectivity: This indicator measures a country's integration and effectiveness within global maritime networks. It indicates the efficiency and capacity of ports, shipping services, and logistics infrastructure in supporting trade flows. This evaluation considers factors such as the frequency and coverage of shipping routes, port handling times, and connectivity to major global trade hubs. Ultimately, it provides valuable insights into a nation's capability to facilitate seamless supply chain operations through maritime transport.

(C_2)- Aviation connectivity: This indicator measures a country's integration into global air transport networks. It assesses the efficiency, frequency, and reach of air cargo and passenger services that connect a nation to international markets. The evaluation considers the number of routes, flight frequencies, and connectivity to major air hubs. This analysis underscores a country's capacity to bolster global supply chain operations and enhance trade and economic activities through aviation.

(C_3)-Pos Emre Kadir ÖZEKENCİ tal connectivity: This indicator measures a country's postal system's efficiency and reliability in facilitating domestic and international deliveries. It considers aspects such as delivery times, network coverage, and the integration of postal services within global logistics and trade networks. This metric reflects the postal system's capability to support e-commerce, trade, and supply chain operations effectively.

(C_4)- Mean Turnaround time at port: This indicator measures the average duration a vessel remains at a port, from arrival to departure. It encompasses all activities, including unloading, loading, and essential port services. This metric reflects the efficiency of port operations, where shorter turnaround times signify more streamlined processes and enhanced support for global supply chain performance.

(C_5)- Mean aviation import dwell time: This indicator measures the average duration that imported goods remain in airport facilities, from arrival until they are cleared for onward transportation. It reflects the efficiency of airport customs, handling, and logistics processes. Shorter dwell times suggest faster throughput and indicate improved performance in supporting supply chain operations.

(C_6)- Mean delivery time for postal activities: This indicator measures the average time for postal items to be delivered from the sender to the recipient. It encompasses processing, handling, and transit times within domestic and international postal networks. Shorter delivery times reflect a more efficient and reliable postal system, which is vital for facilitating e-commerce and global supply chain operations.

(C_7)- Mean consolidated import dwell time: This indicator measures the average time imported goods spend in storage or transit facilities—such as ports, airports, or warehouses—before they are cleared for final delivery. It comprehensively evaluates a country's import efficiency by consolidating data across various transportation modes and logistics hubs. Shorter dwell times reflect more effective supply chain and customs operations.

(C_8)- Mean port import dwell time: This indicator measures the average duration that imported goods remain in port facilities, from when they are unloaded until they receive clearance for onward transport. It reflects the efficiency of port operations, customs processing, and logistics coordination. Shorter dwell times signify a more streamlined import process, contributing positively to overall supply chain performance.

(C_9)- Mean consolidated export dwell time: This indicator measures the average duration that export goods remain in logistics facilities—such as ports, airports, or warehouses—from when they arrive until they depart for international shipment. Consolidating data across various transport modes and logistics hubs provides a comprehensive assessment of the efficiency of export handling processes. Shorter dwell times reflect more efficient export logistics and enhanced supply chain performance.

(C_{10})- Mean port export dwell time: This indicator measures the average duration that export goods remain at port facilities, from their arrival at the port to their clearance for shipment. It reflects the efficiency of port operations, customs processing, and the overall logistics of exports. Shorter dwell times signify faster export handling, enhancing global supply chain efficiency.

2.2. Methodological framework

A hybrid SPC-MARA decision model comprises two stages and thirteen steps. In the first stage, the six steps of the SPC method are employed to weigh the criteria. In the second stage, the seven steps of the MARA method are applied to rank the alternatives. The definition of the hybrid model is outlined below.

2.2.1. SPC Method

The Symmetry Point of Criterion (SPC) method was introduced by Gligorić et al. in 2023 to assess the weights of criteria in various MCDM problems. This novel objective approach aims to determine the weight of each criterion effectively. The SPC method utilizes the symmetry point of a criterion, specifically the modulus of symmetry, to evaluate its influence on the overall weights. A higher modulus value signifies a greater weight assigned to the criterion. The following steps outline the process for estimating the weights of criteria (Gligorić et al., 2023):

Step 1. The decision matrix is created.

Step 2. According to Eq. (1), the Symmetry Point of Criterion (SPC_j) is calculated.

$$SPC_j = \frac{\min\{x_{ij}\} + \max\{x_{ij}\}}{2};\ \ i = 1,2,\ldots..,m;\ \forall j\ \in [1,n] \tag{1}$$

Step 3. Applying Eq. (2) establishes the matrix of absolute distances.

$$D = \|d_{ij}\|_{mXn} = \begin{vmatrix} |x_{11} - SPC_1| & |x_{12} - SPC_2| & \ldots & |x_{1n} - SPC_n| \\ |x_{21} - SPC_1| & |x_{22} - SPC_2| & \ldots & |x_{2n} - SPC_n| \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ |x_{m1} - SPC_1| & |x_{m2} - SPC_2| & \ldots & |x_{mn} - SPC_n| \end{vmatrix} \tag{2}$$

Step 4. Based on Eq. (3), the matrix of the moduli of symmetry is created.

$$R = |r_{ij}|_{mXn} = \begin{vmatrix} \frac{\sum_{i=1}^{m} d_{i1}}{m} & \frac{\sum_{i=1}^{m} d_{i2}}{m} & \ldots & \frac{\sum_{i=1}^{m} d_{in}}{m} \\ \hline x_{11} & x_{12} & & x_{1n} \\ \frac{\sum_{i=1}^{m} d_{i1}}{m} & \frac{\sum_{i=1}^{m} d_{i2}}{m} & \ldots & \frac{\sum_{i=1}^{m} d_{in}}{m} \\ \hline x_{21} & x_{22} & & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ \frac{\sum_{i=1}^{m} d_{i1}}{m} & \frac{\sum_{i=1}^{m} d_{i2}}{m} & \ldots & \frac{\sum_{i=1}^{m} d_{in}}{m} \\ \hline x_{m1} & x_{m2} & & x_{mn} \end{vmatrix} \tag{3}$$

Step 5. The modulus of symmetry of the criterion is established using Eq. (4).

$$Q = |q_{1j}|_{1Xn} = \left|\frac{\sum_{i=1}^{m} r_{i1}}{m} \quad \frac{\sum_{i=1}^{m} r_{i2}}{m} \quad \ldots \quad \frac{\sum_{i=1}^{m} r_{in}}{m}\right|;\ \forall j\ \in [1,n] \tag{4}$$

Step 6. Each objective criterion weight is calculated using the vector of moduli of symmetry (Eq. 5).

$$W = |w_{1j}|_{1Xn} = \left|\frac{q_1}{\sum_{j=1}^{n} q_j} \quad \frac{q_2}{\sum_{j=1}^{n} q_j} \quad \ldots \quad \frac{q_j}{\sum_{j=1}^{n} q_j}\right|;\ \forall j\ \in [1,n] \tag{5}$$

2.2.2. MARA Method

The Magnitude of the Area for the Ranking of Alternatives (MARA) method is introduced as a novel MCDM technique designed to establish the final rankings of alternatives. This method is fundamentally based on two key functions: one corresponding to the optimal alternative and the other to each alternative. A crucial aspect of this approach involves calculating the area under both the optimal alternative and each alternative, which is essential for determining the magnitude of the area. The area beneath each alternative is computed through the

definite integration of a linear function from 0 to 1. The following steps outline the process of the MARA method (Gligorić et al., 2022):

Step 1. The decision matrix is normalized through Eq. (6-7).

$$r_{ij} = \frac{x_{ij}}{\underbrace{max}_{i=1,2,3....,m} x_{ij}} \tag{6}$$

$$r_{ij} = \frac{\underbrace{min}_{i==1,2,3....,m} x_{ij}}{x_{ij}} \tag{7}$$

Step 2. According to Eq. (8), the weighted normalized decision matrix is created.

$$g_{ij} = w_j r_{ij,} \forall i \in [1,2,3 \dots \dots, m], \qquad \forall j \in [1,2,3 \dots \dots, n] \tag{8}$$

Step 3. The optimal alternative is determined by utilizing Eqs. (9-10).

$$S_j = \max(g_{ij} | 1 < j \leq n) \; \forall i \in [1,2,3 \dots \dots, m] \tag{9}$$

$$S = \{s_1, s_2, \dots \dots .., s_j\} \quad j = 1,2, \dots \dots, n \tag{10}$$

Step 4. Decomposition of the optimal alternative is established using Eqs. (11-12).

$$S = S^{max} \cup S^{min} \tag{11}$$

$$S = \{s_1, s_2, \dots \dots .., s_k\} \cup \{s_1, s_2, \dots \dots .., s_l\}; k + 1 = j \tag{12}$$

Step 5. The decomposition of each alternative is defined by Eqs. (13-14).

$$T_i = T_i^{max} \cup T_i^{min}, \forall i \in [1,2,3 \dots \dots, m] \tag{13}$$

$$T_i = \{t_{i1}, t_{i2}, \dots \dots .., t_{ik}\} \cup \{t_{i1}, t_{i2}, \dots \dots .., t_{il}\}, \qquad \forall i \in [1,2,3 \dots \dots, m] \tag{14}$$

Step 6. For the optimal alternative, the intensity of the element is computed based on Eqs. (15-18).

$$S_k = s_1 + s_2 + \cdots + s_k \tag{15}$$

$$S_l = s_1 + s_2 + \cdots + s_l \tag{16}$$

$$T_{ik} = t_{i1} + t_{i2}, \dots \dots + t_{ik} \; \forall i \in [1,2,3 \dots \dots, m] \tag{17}$$

$$T_{il} = t_{i1} + t_{i2}, \dots \dots + t_{ik} \; \forall i \in [1,2,3 \dots \dots, m] \tag{18}$$

Step 7. According to Eqs. (19-23), the final ranking of the alternatives is determined.

$$f^{opt}(S_k, S_l) = \frac{S_l - S_k}{1 - 0} (x - S_k) + S_k = (S_l - S_k)x + S_k \tag{19}$$

$$f^{i}(T_{ik}, T_{il}) = \frac{T_{il} - T_{ik}}{1 - 0} (x - T_{\text{l}k}) + T_{\text{l}k} = (T_{\text{l}l} - t_{ik})x + T_{ik} \tag{20}$$

$$F^{opt} = \int_0^1 f^{opt}(S_k, S_l)dx = \int_0^1 \big((S_l - S_k)x + S_k\big)dx = \frac{S_l - S_k}{2} + S_k \tag{21}$$

$$F^{i} = \int_0^1 f^{i}(T_{ik}, T_{il})dx = \int_0^1 \big((T_{il} - T_{ik})x + T_{ik}\big)dx = \frac{T_{il} - T_{ik}}{2} + T_{ik};\ \forall i \in [1,2,3 \dots \dots, m] \tag{22}$$

$$M_i = \int_0^1 f^{opt}(S_k, S_l)dx - \int_0^1 f^{i}(T_{ik}, T_{il})dx;\ \forall i \in [1,2,3 \dots \dots, m] \tag{23}$$

Final ranking of the alternatives is determined according to the ascending order of *M*

3. RESULTS

3.1. The results obtained from the SPC Method

In the initial step of the SPC method, a decision matrix is established, incorporating the numerical values derived from the World Bank's report (2023), as depicted in Table 2. The second step involves computing the Symmetry Point of Criterion using the equations outlined in Eq. (1), as shown in Table 3. Then, the matrix of absolute distances is generated according to Eq. (2), illustrated in Table 4. Following this, the modulus of symmetry of the criterion is calculated based on Eq. (4) and presented in Table 5. Finally, the weight of the criteria is determined using Eq. (5), with the results of the SPC method displayed in Table 6.

Table 3. Symmetry Point of Criterion

Criterion	*Min min (x_{ij})*	*Max max (x_{ij})*	*Symmetry Point*
C_1	6	144	75
C_2	64.5	152.5	108.5
C_3	105	150.5	127.75
C_4	0.5	2.5	1.5
C_5	0.8	2.6	1.7
C_6	1.5	13.2	7.35
C_7	3.3	25	14.15
C_8	3.3	25	14.15
C_9	1.8	10.3	6.05
C_{10}	1.8	9.8	5.8

Table 4. The matrix of absolute distances

Economy	C_1	C_2	C_3	C_4	C_5	C_6	C_7	C_8	C_9	C_{10}
Belgium	39.00	32.50	20.25	0.10	0.80	1.75	3.75	5.85	1.65	1.50
Bulgaria	69.00	25.00	20.75	0.20	0.40	0.65	5.55	5.55	2.35	2.20
Croatia	68.00	40.00	21.25	0.40	0.90	5.35	7.05	7.55	2.75	3.00
Cyprus	63.00	19.50	19.75	0.80	0.40	5.25	10.85	10.85	4.25	4.00
Denmark	58.00	14.50	10.25	0.70	0.10	2.65	5.75	7.25	2.05	2.30
Estonia	67.00	39.00	14.75	0.50	0.00	2.85	9.45	9.45	0.15	0.10
Finland	45.00	4.50	6.25	0.10	0.00	4.85	1.65	1.65	3.35	3.60
France	4.00	41.00	13.25	0.00	0.40	4.35	6.05	6.25	3.45	3.40
Germany	44.00	41.00	22.75	0.20	0.20	5.65	2.05	3.95	2.35	1.90

Greece	20.00	3.00	3.75	0.10	0.50	2.55	8.95	8.95	1.45	1.20
Italy	19.00	36.00	14.75	0.20	0.90	2.85	5.15	6.15	1.35	1.20
Latvia	66.00	44.00	19.25	0.10	0.40	5.55	6.15	6.15	3.25	3.50
Lithuania	59.00	33.00	8.75	0.70	0.70	1.75	5.65	5.75	3.15	3.30
Malta	53.00	42.50	22.75	0.20	0.30	2.25	10.85	10.85	2.15	2.40
Netherlands	62.00	36.50	20.75	0.20	0.90	5.85	4.75	6.95	0.45	0.20
Norway	45.00	0.50	11.75	1.00	0.10	2.45	9.15	9.35	0.85	1.10
Poland	46.00	4.50	8.75	0.10	0.80	4.35	2.95	3.85	2.05	1.60
Portugal	25.00	2.00	14.75	0.40	0.40	5.85	6.45	7.25	0.25	0.20
Romania	62.00	17.00	5.75	1.00	0.20	5.05	3.85	4.55	0.55	0.50
Slovenia	61.00	35.50	21.25	0.20	0.40	3.75	6.15	6.65	1.05	1.30
Spain	69.00	28.00	14.25	0.50	0.10	1.55	5.65	6.45	3.75	3.50
Sweden	45.00	8.00	9.25	0.50	0.30	4.55	6.55	7.55	1.65	1.60
United Kingdom	58.00	44.00	11.75	0.30	0.70	4.95	5.65	6.95	4.25	4.00

Table 5. The modulus of symmetry criterion

Economy	C_1	C_2	C_3	C_4	C_5	C_6	C_7	C_8	C_9	C_{10}
Q	49.87	25.72	14.64	0.37	0.43	3.77	6.09	6.77	2.11	2.07
Belgium	0.4375	0.1824	0.1362	0.2310	0.4783	0.6727	0.5855	0.8159	0.2741	0.2835
Bulgaria	8.3116	0.3080	0.1368	0.2843	0.3311	0.4709	0.7080	0.7874	0.2513	0.2587
Croatia	7.1242	0.3754	0.1375	0.3360	0.1656	1.8837	0.8576	1.0260	0.2399	0.2352
Cyprus	4.1558	0.2890	0.1356	0.5280	0.3311	1.7940	1.8452	2.0520	1.1727	1.1498
Denmark	2.9335	0.2091	0.1061	0.4620	0.2391	0.8016	0.7249	0.9814	0.2606	0.2555
Estonia	6.2337	0.3700	0.1296	0.3696	0.2532	0.8372	1.2956	1.4408	0.3405	0.3631
Finland	1.6623	0.2473	0.1093	0.2640	0.2532	1.5070	0.4871	0.5417	0.2246	0.2202
France	0.7024	0.1720	0.1038	0.2464	0.3311	1.2558	0.7517	0.8572	0.2222	0.2250
Germany	0.4191	0.1720	0.0973	0.2174	0.2870	2.2161	0.5032	0.6639	0.2513	0.2688
Greece	0.9067	0.2306	0.1113	0.2640	0.1957	0.7849	1.1710	1.3023	0.4589	0.4499
Italy	0.5305	0.1780	0.1027	0.2843	0.1656	0.8372	0.6766	0.8465	0.2853	0.2957
Latvia	5.5411	0.3987	0.1349	0.2640	0.2050	2.0930	0.7611	0.8465	0.2270	0.2225
Lithuania	3.1168	0.3406	0.1230	0.4620	0.1793	0.6727	0.7164	0.8062	0.2294	0.2274
Malta	2.2668	0.3897	0.1394	0.2843	0.2152	0.7387	0.2436	0.2709	0.2574	0.2524
Netherlands	0.3640	0.1774	0.0986	0.2843	0.5380	2.5116	0.6478	0.9405	0.3247	0.3696
Norway	1.6623	0.2381	0.1050	0.7391	0.2690	0.7689	1.2178	1.4108	0.3059	0.2999
Poland	1.7196	0.2473	0.1073	0.2640	0.1722	1.2558	0.5437	0.6575	0.2606	0.2797
Portugal	0.9974	0.2327	0.1296	0.3360	0.2050	0.2854	0.7908	0.9814	0.3639	0.3696
Romania	3.8361	0.2811	0.1200	0.1478	0.2265	1.6380	0.5912	0.7054	0.3838	0.3905
Slovenia	3.5621	0.3523	0.1375	0.2843	0.2050	1.0465	0.7611	0.9029	0.2973	0.2915
Spain	0.3463	0.1884	0.1031	0.3696	0.2391	0.6496	0.7164	0.8794	0.2154	0.2225
Sweden	1.6623	0.2208	0.1069	0.3696	0.2152	1.3455	0.8012	1.0260	0.2741	0.2797
United Kingdom	0.3750	0.1686	0.1050	0.3080	0.4304	1.5697	0.7164	0.9405	0.2049	0.2112

Table 6. The weights of the criteria

Criterion	C_1	C_2	C_3	C_4	C_5	C_6	C_7	C_8	C_9	C_{10}
w_j	0.3601	0.0365	0.0166	0.0465	0.0375	0.1691	0.1108	0.1326	0.0448	0.0454
rank	1	9	10	5	8	2	4	3	7	6

The SPC results reveal that maritime connectivity (C_1) is the most significant criterion, while postal connectivity (C_3) ranks as the least important. Additionally, the mean delivery time for postal activities (C_6) and the mean port import dwell time (C_8) are critical indicators influencing the supply chain performance of European countries. The overall ranking of the criteria is as follows: $C_1 > C_6 > C_8 > C_7 > C_4 > C_{10} > C_9 > C_5 > C_2 > C_3$.

3.2. The results obtained from the MARA Method

The decision matrix was initially normalized by Eqs. (6-7). Subsequently, the weighted normalized decision matrix was derived utilizing Eq. (8). The normalized decision matrix and the weighted normalized decision matrix are provided in Tables 7 and 8, respectively.

Table 7. Normalized decision matrix

Economy	C_1	C_2	C_3	C_4	C_5	C_6	C_7	C_8	C_9	C_{10}
Belgium	0.7917	0.9246	0.7143	0.3125	0.8889	0.2679	0.3173	0.3976	0.2338	0.2466
Bulgaria	0.0417	0.5475	0.7110	0.3846	0.6154	0.1875	0.3837	0.3837	0.2143	0.2250
Croatia	0.0486	0.4492	0.7076	0.4545	0.3077	0.7500	0.4648	0.5000	0.2045	0.2045
Cyprus	0.0833	0.5836	0.7176	0.7143	0.6154	0.7143	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000
Denmark	0.1181	0.8066	0.9169	0.6250	0.4444	0.3191	0.3929	0.4783	0.2222	0.2222
Estonia	0.0556	0.4557	0.7508	0.5000	0.4706	0.3333	0.7021	0.7021	0.2903	0.3158
Finland	0.2083	0.6820	0.8904	0.3571	0.4706	0.6000	0.2640	0.2640	0.1915	0.1915
France	0.4931	0.9803	0.9369	0.3333	0.6154	0.5000	0.4074	0.4177	0.1895	0.1957
Germany	0.8264	0.9803	1.0000	0.2941	0.5333	0.8824	0.2727	0.3235	0.2143	0.2338
Greece	0.3819	0.7311	0.8738	0.3571	0.3636	0.3125	0.6346	0.6346	0.3913	0.3913
Italy	0.6528	0.9475	0.9468	0.3846	0.3077	0.3333	0.3667	0.4125	0.2432	0.2571
Latvia	0.0625	0.4230	0.7209	0.3571	0.3810	0.8333	0.4125	0.4125	0.1935	0.1935
Lithuania	0.1111	0.4951	0.7907	0.6250	0.3333	0.2679	0.3882	0.3929	0.1957	0.1978
Malta	0.1528	0.4328	0.6977	0.3846	0.4000	0.2941	0.1320	0.1320	0.2195	0.2195
Netherlands	0.9514	0.9508	0.9867	0.3846	1.0000	1.0000	0.3511	0.4583	0.2769	0.3214
Norway	0.2083	0.7082	0.9269	1.0000	0.5000	0.3061	0.6600	0.6875	0.2609	0.2609
Poland	0.2014	0.6820	0.9070	0.3571	0.3200	0.5000	0.2946	0.3204	0.2222	0.2432
Portugal	0.3472	0.7246	0.7508	0.4545	0.3810	0.1136	0.4286	0.4783	0.3103	0.3214
Romania	0.0903	0.6000	0.8106	0.2000	0.4211	0.6522	0.3204	0.3438	0.3273	0.3396
Slovenia	0.0972	0.4787	0.7076	0.3846	0.3810	0.4167	0.4125	0.4400	0.2535	0.2535
Spain	1.0000	0.8951	0.9435	0.5000	0.4444	0.2586	0.3882	0.4286	0.1837	0.1935
Sweden	0.2083	0.7639	0.9103	0.5000	0.4000	0.5357	0.4342	0.5000	0.2338	0.2432
United Kingdom	0.9236	1.0000	0.9269	0.4167	0.8000	0.6250	0.3882	0.4583	0.1748	0.1837

Table 8. Weighted normalized decision matrix

Economy	C_1	C_2	C_3	C_4	C_5	C_6	C_7	C_8	C_9	C_{10}
Belgium	0.2851	0.0338	0.0119	0.0145	0.0333	0.0453	0.0352	0.0527	0.0105	0.0112
Bulgaria	0.0150	0.0200	0.0118	0.0179	0.0231	0.0317	0.0425	0.0509	0.0096	0.0102
Croatia	0.0175	0.0164	0.0118	0.0211	0.0115	0.1268	0.0515	0.0663	0.0092	0.0093
Cyprus	0.0300	0.0213	0.0119	0.0332	0.0231	0.1208	0.1108	0.1326	0.0448	0.0454
Denmark	0.0425	0.0295	0.0152	0.0291	0.0167	0.0540	0.0435	0.0634	0.0100	0.0101
Estonia	0.0200	0.0166	0.0125	0.0232	0.0176	0.0564	0.0778	0.0931	0.0130	0.0143
Finland	0.0750	0.0249	0.0148	0.0166	0.0176	0.1014	0.0293	0.0350	0.0086	0.0087
France	0.1776	0.0358	0.0156	0.0155	0.0231	0.0845	0.0451	0.0554	0.0085	0.0089
Germany	0.2976	0.0358	0.0166	0.0137	0.0200	0.1492	0.0302	0.0429	0.0096	0.0106
Greece	0.1375	0.0267	0.0145	0.0166	0.0136	0.0528	0.0703	0.0842	0.0175	0.0178
Italy	0.2351	0.0346	0.0157	0.0179	0.0115	0.0564	0.0406	0.0547	0.0109	0.0117
Latvia	0.0225	0.0154	0.0120	0.0166	0.0143	0.1409	0.0457	0.0547	0.0087	0.0088
Lithuania	0.0400	0.0181	0.0131	0.0291	0.0125	0.0453	0.0430	0.0521	0.0088	0.0090
Malta	0.0550	0.0158	0.0116	0.0179	0.0150	0.0497	0.0146	0.0175	0.0098	0.0100
Netherlands	0.3426	0.0347	0.0164	0.0179	0.0375	0.1691	0.0389	0.0608	0.0124	0.0146
Norway	0.0750	0.0259	0.0154	0.0465	0.0188	0.0518	0.0731	0.0912	0.0117	0.0118
Poland	0.0725	0.0249	0.0151	0.0166	0.0120	0.0845	0.0327	0.0425	0.0100	0.0110
Portugal	0.1250	0.0265	0.0125	0.0211	0.0143	0.0192	0.0475	0.0634	0.0139	0.0146
Romania	0.0325	0.0219	0.0135	0.0093	0.0158	0.1103	0.0355	0.0456	0.0147	0.0154
Slovenia	0.0350	0.0175	0.0118	0.0179	0.0143	0.0704	0.0457	0.0584	0.0114	0.0115
Spain	0.3601	0.0327	0.0157	0.0232	0.0167	0.0437	0.0430	0.0568	0.0082	0.0088
Sweden	0.0750	0.0279	0.0151	0.0232	0.0150	0.0906	0.0481	0.0663	0.0105	0.0110
United Kingdom	0.3326	0.0365	0.0154	0.0194	0.0300	0.1057	0.0430	0.0608	0.0078	0.0083

According to Eq. (9-10), each element of the optimal alternative was determined. The results are presented in Table 9.

Table 9. Optimal alternative determination

Optimal alternative / Criterion	C_1	C_2	C_3	C_4	C_5	C_6	C_7	C_8	C_9	C_{10}
	max	max	max	min	min	min	min	min	min	min
	s_1	s_2	s_3	s_4	s_5	s_6	s_7	s_8	s_9	s_{10}
S	0.3601	0.0365	0.0166	0.0465	0.0375	0.1691	0.1108	0.1326	0.0448	0.0454

The decomposition of the optimal alternative was computed using Eqs. (11-12). The results are illustrated in Table 10.

Table 10. Decomposition of the optimal alternative

Optimal alternative / Criterion	C_1	C_2	C_3	C_4	C_5	C_6	C_7	C_8	C_9	C_{10}
	max	max	max	min	min	min	min	min	min	min
	s_1	s_2	s_3	s_4	s_5	s_6	s_7	s_8	s_9	s_{10}
S^{max}	0.3601	0.0365	0.0166							
S^{min}				0.0465	0.0375	0.1691	0.1108	0.1326	0.0448	0.0454

The decomposition of alternatives was calculated with Eqs. (13-14). In Table 11, the decomposition of each alternative is demonstrated.

Table 11. Decomposition of alternatives

Alternative / Criterion		C_1	C_2	C_3	C_4	C_5	C_6	C_7	C_8	C_9	C_{10}
		max	max	max	min	min	min	min	min	min	min
		t_1	t_2	t_3	t_4	t_5	t_6	t_7	t_8	t_9	t_{10}
Belgium	T_1^{max}	0.2851	0.0338	0.0119							
	T_1^{min}				0.0145	0.0333	0.0453	0.0352	0.0527	0.0105	0.0112
Bulgaria	T_2^{max}	0.0150	0.0200	0.0118							
	T_2^{min}				0.0179	0.0231	0.0317	0.0425	0.0509	0.0096	0.0102
Croatia	T_3^{max}	0.0175	0.0164	0.0118							
	T_3^{min}				0.0211	0.0115	0.1268	0.0515	0.0663	0.0092	0.0093
Cyprus	T_4^{max}	0.0300	0.0213	0.0119							
	T_4^{min}				0.0332	0.0231	0.1208	0.1108	0.1326	0.0448	0.0454
Denmark	T_5^{max}	0.0425	0.0295	0.0152							
	T_5^{min}				0.0291	0.0167	0.0540	0.0435	0.0634	0.0100	0.0101
Estonia	T_6^{max}	0.0200	0.0166	0.0125							
	T_6^{min}				0.0232	0.0176	0.0564	0.0778	0.0931	0.0130	0.0143
Finland	T_7^{max}	0.0750	0.0249	0.0148							
	T_7^{min}				0.0166	0.0176	0.1014	0.0293	0.0350	0.0086	0.0087
France	T_8^{max}	0.1776	0.0358	0.0156							
	T_8^{min}				0.0155	0.0231	0.0845	0.0451	0.0554	0.0085	0.0089
Germany	T_9^{max}	0.2976	0.0358	0.0166							
	T_9^{min}				0.0137	0.0200	0.1492	0.0302	0.0429	0.0096	0.0106
Greece	T_{10}^{max}	0.1375	0.0267	0.0145							
	T_{10}^{min}				0.0166	0.0136	0.0528	0.0703	0.0842	0.0175	0.0178
Italy	T_{11}^{max}	0.2351	0.0346	0.0157							
	T_{11}^{min}				0.0179	0.0115	0.0564	0.0406	0.0547	0.0109	0.0117
Latvia	T_{12}^{max}	0.0225	0.0154	0.0120							
	T_{12}^{min}				0.0166	0.0143	0.1409	0.0457	0.0547	0.0087	0.0088
Lithuania	T_{13}^{max}	0.0400	0.0181	0.0131							
	T_{13}^{min}				0.0291	0.0125	0.0453	0.0430	0.0521	0.0088	0.0090
Malta	T_{14}^{max}	0.0550	0.0158	0.0116							
	T_{14}^{min}				0.0179	0.0150	0.0497	0.0146	0.0175	0.0098	0.0100
Netherlands	T_{15}^{max}	0.3426	0.0347	0.0164							
	T_{15}^{min}				0.0179	0.0375	0.1691	0.0389	0.0608	0.0124	0.0146
Norway	T_{16}^{max}	0.0750	0.0259	0.0154							
	T_{16}^{min}				0.0465	0.0188	0.0518	0.0731	0.0912	0.0117	0.0118
Poland	T_{17}^{max}	0.0725	0.0249	0.0151							

	T_{17}^{min}				0.0166	0.0120	0.0845	0.0327	0.0425	0.0100	0.0110
Portugal	T_{18}^{max}	0.1250	0.0265	0.0125							
	T_{18}^{min}				0.0211	0.0143	0.0192	0.0475	0.0634	0.0139	0.0146
Romania	T_{19}^{max}	0.0325	0.0219	0.0135							
	T_{19}^{min}				0.0093	0.0158	0.1103	0.0355	0.0456	0.0147	0.0154
Slovenia	T_{20}^{max}	0.0350	0.0175	0.0118							
	T_{20}^{min}				0.0179	0.0143	0.0704	0.0457	0.0584	0.0114	0.0115
Spain	T_{21}^{max}	0.3601	0.0327	0.0157							
	T_{21}^{min}				0.0232	0.0167	0.0437	0.0430	0.0568	0.0082	0.0088
Sweden	T_{22}^{max}	0.0750	0.0279	0.0151							
	T_{22}^{min}				0.0232	0.0150	0.0906	0.0481	0.0663	0.0105	0.0110
United Kingdom	T_{23}^{max}	0.3326	0.0365	0.0154							
	T_{23}^{min}				0.0194	0.0300	0.1057	0.0430	0.0608	0.0078	0.0083

The intensity of the optimal alternative and alternatives was determined through Eqs. (15-18). The results are presented in Table 12.

Table 12. The intensity of the optimal alternative and the alternatives

Alternative	**max**	**min**
	S_k	S_l
	T_{ik}	T_{il}
S	0.4133	0.5867
Belgium	0.3307	0.2027
Bulgaria	0.0468	0.1859
Croatia	0.0457	0.2958
Cyprus	0.0632	0.5107
Denmark	0.0872	0.2267
Estonia	0.0491	0.2955
Finland	0.1147	0.2172
France	0.2289	0.2410
Germany	0.3500	0.2762
Greece	0.1788	0.2729
Italy	0.2854	0.2037
Latvia	0.0499	0.2897
Lithuania	0.0712	0.1997
Malta	0.0824	0.1345
Netherlands	0.3937	0.3512
Norway	0.1163	0.3049
Poland	0.1125	0.2093
Portugal	0.1640	0.1941
Romania	0.0679	0.2465
Slovenia	0.0643	0.2296
Spain	0.4085	0.2005
Sweden	0.1181	0.2648
United Kingdom	0.3845	0.2750

Based on Eqs. (19-22), the area corresponding to the optimal alternative and other alternatives was determined. The results are shown in Table 13.

Table 13. The area under the optimal alternative and the alternatives

Alternative	Area	Values
Optimal Alternative	F^{opt}	0.5000
Belgium	F_1	0.2667
Bulgaria	F_2	0.1164
Croatia	F_3	0.1707
Cyprus	F_4	0.2870
Denmark	F_5	0.1570
Estonia	F_6	0.1723
Finland	F_7	0.1660
France	F_8	0.2350
Germany	F_9	0.3131
Greece	F_{10}	0.2258
Italy	F_{11}	0.2446
Latvia	F_{12}	0.1698
Lithuania	F_{13}	0.1355
Malta	F_{14}	0.1085
Netherlands	F_{15}	0.3724
Norway	F_{16}	0.2106
Poland	F_{17}	0.1609
Portugal	F_{18}	0.1790
Romania	F_{19}	0.1572
Slovenia	F_{20}	0.1469
Spain	F_{21}	0.3045
Sweden	F_{22}	0.1914
United Kingdom	F_{23}	0.3298

The Magnitude of the Area of the Alternative is calculated using Eq. (23). Table 14 presents the Magnitude of the Area of the Alternatives along with the final ranking of the alternatives, which is determined in ascending order of M_i.

Table 14. The magnitude of the Area of Alternatives and the final ranking of the alternatives

Alternative	Magnitude of the Area of Alternative M_i	Values	Rank
Belgium	M_1	0.2333	6
Bulgaria	M_2	0.3836	22
Croatia	M_3	0.3293	14
Cyprus	M_4	0.2130	5
Denmark	M_5	0.3430	19
Estonia	M_6	0.3277	13
Finland	M_7	0.3340	16
France	M_8	0.2650	8
Germany	M_9	0.1869	3
Greece	M_{10}	0.2742	9
Italy	M_{11}	0.2554	7
Latvia	M_{12}	0.3302	15
Lithuania	M_{13}	0.3645	21
Malta	M_{14}	0.3915	23
Netherlands	M_{15}	0.1276	1
Norway	M_{16}	0.2894	10
Poland	M_{17}	0.3391	17
Portugal	M_{18}	0.3210	12
Romania	M_{19}	0.3428	18
Slovenia	M_{20}	0.3531	20
Spain	M_{21}	0.1955	4
Sweden	M_{22}	0.3086	11
United Kingdom	M_{23}	0.1702	2

The final ranking of the criteria is illustrated above. Countries with the lowest numerical values indicate the highest performance levels in terms of supply chain performance. The MARA results indicate that the Netherlands, the United Kingdom, Germany, Spain, and Cyprus exhibit the highest levels of supply chain performance. In contrast, Denmark, Slovenia, Lithuania, Bulgaria, and Malta rank the lowest. The overall ranking is as follows: the Netherlands > the United Kingdom > Germany > Spain > Cyprus > Belgium > Italy > France > Greece > Norway > Sweden > Portugal > Estonia > Croatia > Latvia > Finland > Poland > Romania > Denmark > Slovenia > Lithuania > Bulgaria > Malta.

3.3. Comparative Analysis

The SPC method is assessed in comparison with traditional techniques, specifically Entropy and CRITIC, as well as with novel approaches such as LOPCOW and MEREC, to determine the objective weights of criteria. Each method employs a unique approach and calculation process. For instance, the Entropy (Zou et al., 2006) and CRITIC (Diakoulaki et al., 1995) methods utilize a linear sum normalization procedure. In contrast, the LOPCOW (Ecer & Pamucar, 2022) and MEREC (Keshavarz-Ghorabaee et al., 2021) methods implement linear max-min normalization techniques to ascertain the criteria weights. In contrast, the SPC method evaluates weights based on the symmetry point of the criterion (Gligorić et al., 2023). Consequently, a comprehensive evaluation of the results was conducted. The weights of the criteria determined by each objective weighting method are illustrated in Table 15 and Figure 1.

Table 15. The ranking of the criteria based on various methods

Criterion	SPC		Entropy		CRITIC		LOPCOW		MEREC	
	Coefficient	Rank	Coefficient	Rank	Coefficient	Rank	Coefficient	Rank	Coefficient	Rank
C_1	0.1227	1	0.4276	1	0.1354	1	0.0739	10	0.1502	2
C_2	0.1027	9	0.0413	7	0.1335	2	0.0924	5	0.0699	9
C_3	0.0613	10	0.0082	10	0.1317	3	0.0886	7	0.0256	10
C_4	0.0933	5	0.0509	5	0.0738	10	0.1074	4	0.1305	3
C_5	0.1240	8	0.0453	6	0.1093	4	0.1090	3	0.0700	8
C_6	0.1213	2	0.1633	2	0.0863	7	0.0777	9	0.1093	4
C_7	0.1093	4	0.0883	4	0.0751	8	0.0910	6	0.0999	5
C_8	0.0747	3	0.0967	3	0.0750	9	0.0849	8	0.0964	6
C_9	0.0920	7	0.0387	9	0.0881	6	0.1387	1	0.1524	1
C_{10}	0.0987	6	0.0398	8	0.0919	5	0.1364	2	0.0957	7

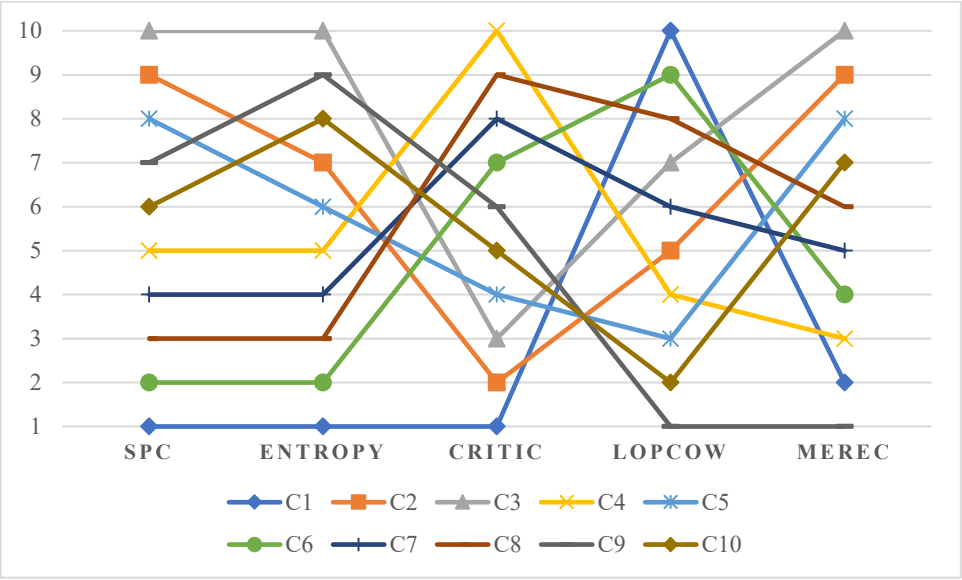

Figure 1. Comparison of the results from different weighting methods

The findings indicate that the method employed for weighting calculations can significantly influence the results. For instance, traditional methods (Entropy and CRITIC) identified “maritime connectivity” as the most important criterion. In contrast, novel approaches (LOPCOW and MEREC) highlighted “Mean consolidated export dwell time” as the crucial indicator for supply chain performance. Consequently, it can be concluded that the results are closely tied to the weighting method used and are pretty sensitive to these variations. The subsequent phase in the comparative analysis involves comparing the MARA method with well-known and traditional MCDM methods, including TOPSIS, COPRAS, CoCoSo, and WASPAS. It is important to note that the weights derived from the SPC method are utilized to calculate the final ranking of alternatives. The rankings produced by the various MCDM methods are illustrated in Figure 2.

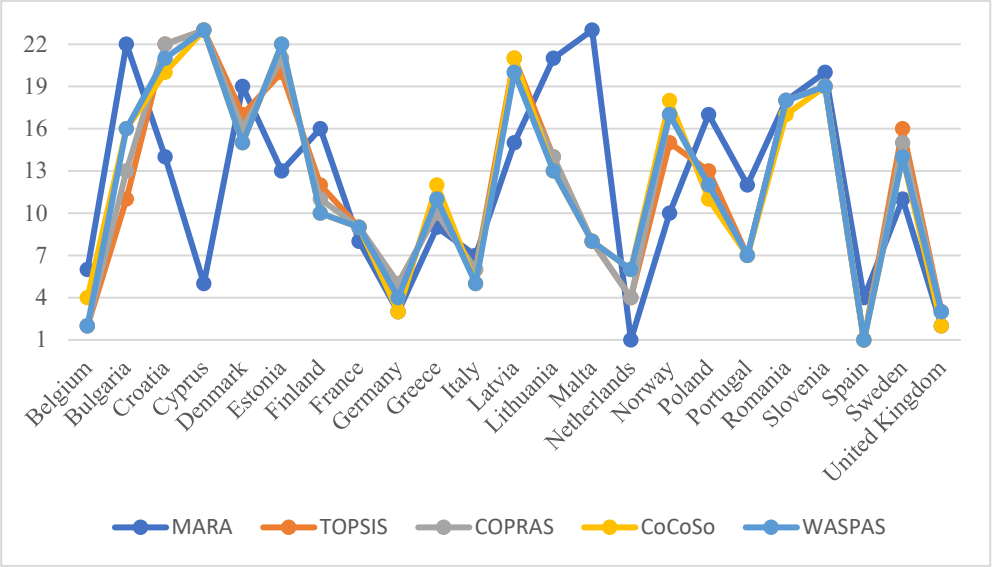

Figure 2. Comparison of rankings by different MCDM methods

The findings indicate that advanced economies, including Spain, the United Kingdom, Germany, Belgium, and the Netherlands, consistently demonstrated the strongest supply chain performance across all methods. Although rankings vary slightly depending on the method, the overall trend reflects a consistent pattern of the highest and lowest-performing countries.

5. DISCUSSION AND CONCLUSION

This paper integrates the SPC and the MARA methods to evaluate the supply chain performance of European countries. Since the evaluation of supply chain performance is influenced by numerous factors, a hybrid MCDM method was applied in this research. Focusing on European nations is justified due to their highly interconnected economies, significant cross-border trade, and the region's diverse economic landscapes, including highly industrialized nations and smaller developing economies. Data for European countries were obtained from the World Bank's (2023) report. Performance indicators for supply chains in European countries were established as evaluation criteria and adjusted according to their respective weights. The SPC method was employed to determine the criteria weights, while the MARA method was utilized to rank the countries. Additionally, a comparative analysis was conducted to test the robustness of the results.

Based on the SPC results, the rank of criteria weight is as follows: maritime connectivity (w_1=0.3601), mean delivery time for postal activities (w_6=0.1691), mean port import dwell time (w_8=0.1326), mean consolidated import dwell time (w_7=0.1108), mean turnaround time at port (w_4=0.0465), mean port export dwell time (w_{10}=0.0454), mean consolidated export dwell time (w_9=0.0448), mean aviation import dwell time (w_5=0.0375), aviation connectivity (w_2=0.0365), and postal connectivity (w_3=0.0166). Maritime connectivity emerged as the most significant criterion in the analysis. This finding underscores that the primary factor influencing the supply chain performance of European countries is the number of international direct connections available. The second most important criterion identified was the average delivery time for postal operations. Notably, the processing, handling, and transit times within domestic and international postal networks, as well as shorter delivery times, substantially impact overall supply chain performance. Moreover, the findings reveal that the average port import dwell time emerged as the most critical indicator. The findings suggest that the efficiency of port operations, customs processing, and logistics coordination, coupled with reduced dwell times, has significantly impacted supply chain performance. These findings are consistent with Kara et al. (2024), who found that maritime connectivity and mean delivery time for postal activities are crucial for measuring supply chain performance.

The MARA method was applied to evaluate the supply chain performance of European countries. The MARA rankings are as follows: the Netherlands (M_{15}=0.1276), the United Kingdom (M_{23}=0.1702), Germany (M_9=0.1869), Spain (M_{21}=0.1955), Cyprus (M_4=0.2130), Belgium (M_1=0.2333), Italy (M_{11}=0.2554), France (M_8=0.2650), Greece (M_{10}=0.2742), Norway (M_{16}=0.2894), Sweden (M_{22}=0.3086), Portugal (M_{18}=0.3210), Estonia (M_6=0.3277), Croatia (M_3=0.3293), Latvia (M_{12}=0.3302), Finland (M_7=0.3340), Poland (M_{17}=0.3391), Romania (M_{19}=0.3428), Denmark (M_5=0.3430), Slovenia (M_{20}=0.3531), Lithuania (M_{13}=0.3645), Bulgaria (M_2=0.3836), and Malta (M_{14}=0.3915). The

results reveal that the Netherlands, the United Kingdom, Germany, Spain, and Cyprus achieved the highest levels of supply chain performance. At the same time, Denmark, Slovenia, Lithuania, Bulgaria, and Malta recorded the lowest performance. This finding can be explained by the fact that the Netherlands, the United Kingdom, Germany, and Spain likely excel due to their robust infrastructure, strategic geographic positions, and extensive trade networks. For example, prominent ports such as Rotterdam in the Netherlands and Hamburg in Germany, along with advanced technologies and efficient logistics systems, contribute to their high rankings. Interestingly, Cyprus outperformed other developed European nations, showcasing remarkable performance. In contrast, countries such as Slovenia, Lithuania, Bulgaria, and Malta face challenges due to inadequate infrastructure, more minor economic scales, and limited connectivity. The present finding is aligned with other research by Kara et al. (2024), which found that the Netherlands, the United Kingdom, and Spain achieved the highest supply chain performance.

The hybrid model was tested through a comparative analysis. Initially, a comparison with established methods was conducted to determine the criteria weights. Four additional weighting techniques—ENTROPY, CRITIC, LOPCOW, and MEREC—were utilized to evaluate and compare the results. This analysis revealed that the significance of the criteria fluctuates depending on the methods applied. These findings align with recent research (Jusufbašić, 2023; Štilić et al., 2023; Chatterjee & Chakraborty, 2024), which also noted variations in the rankings of criteria weights. Subsequently, a further comparative analysis was carried out to assess the stability of rankings across several MCDM methods, including TOPSIS, COPRAS, CoCoSo, and WASPAS. The results indicated that the ranking order produced by the proposed model closely matched those generated by the other MCDM methods. Furthermore, the countries with the highest and lowest levels of supply chain performance retained consistent rankings across all approaches. Overall, the comparative analysis results validated the hybrid model's effectiveness.

This study delineates the supply chain positions of various European nations. The findings from this research can serve as a valuable framework for these countries to enhance their supply chain performance. The following implications are proposed to assist European nations in achieving improved supply chain outcomes:

(i) Policymakers should focus on boosting international direct connections by enlarging port capacities, improving infrastructure, and establishing collaborations with global shipping firms.

(ii) To enhance port operations, it is essential for policymakers to prioritize effective practices, expedite customs clearance, and improve logistics coordination. Investing in advanced technologies, such as port community systems and real-time tracking technologies, can significantly reduce delays, shorten import dwell times, and enhance overall supply chain efficiency.

(iii) Postal services should improve the efficiency of processing, handling, and transportation. Leveraging emerging technologies such as Artificial Intelligence, Blockchain, and Big Data for route optimization and employing predictive analytics for demand forecasting can result in shorter and safer services.

(iv) European countries facing challenges in supply chain performance should focus on establishing regional partnerships to leverage the connectivity benefits offered by more efficient neighboring nations. By sharing best practices and engaging in regional infrastructure initiatives, less-connected countries can enhance their maritime and logistics capabilities.

It is important to recognize this study's limitations, even as it provides valuable insights into European countries' supply chain performance. It may not cover all dimensions of performance evaluation, suggesting that future research could benefit from exploring additional criteria. Furthermore, this study focuses exclusively on supply chain performance within Europe. While it thoroughly assesses various European nations, the findings may not apply to countries outside this region. Furthermore, incorporating an analysis of the European Green Deal initiatives can enhance the evaluation of the countries' green supply chain performance.

Disclosure Statements (Beyan ve Açıklamalar)

1. The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics (Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduğunu kabul etmektedir).

2. No potential conflict of interest was reported by the author (Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir).

3. This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program (Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir).

REFERENCES

Allam, Z., Bibri, S. E., & Sharpe, S. A. (2022). The rising impacts of the COVID-19 pandemic and the Russia–Ukraine war: energy transition, climate justice, global inequality, and supply chain disruption. *Resources*, *11*(11), 99.

Arvis, J. F., Ojala, L., Shepherd, B., Ulybina, D., & Wiederer, C. (2023). *Connecting to Compete 2023: Trade Logistics in The Global Economy—The Logistics Performance Index and Its Indicators*. Washington, DC: World Bank.

Arvis, J. F., Ulybina, D., & Wiederer, C. (2024). From survey to big data: The new logistics performance index. *Policy Research Working Paper, 10772.*

Chand, P., Thakkar, J. J., & Ghosh, K. K. (2020). Analysis of supply chain performance metrics for Indian mining & earthmoving equipment manufacturing companies using hybrid MCDM model. *Resources Policy*, *68*, 101742.

Chatterjee, S., & Chakraborty, S. (2024). A study on the effects of objective weighting methods on TOPSIS-based parametric optimization of non-traditional machining processes. *Decision Analytics Journal*, *11*, 100451.

Chithambaranathan, P., Subramanian, N., Gunasekaran, A., & Palaniappan, P. K. (2015). Service supply chain environmental performance evaluation using grey based hybrid MCDM approach. *International Journal of Production Economics*, *166*, 163-176.

Diakoulaki, D., Mavrotas, G., & Papayannakis, L. (1995). Determining objective weights in multiple criteria problems: The critic method. *Computers & Operations Research*, *22*(7), 763-770.

Ecer, F., & Pamucar, D. (2022). A novel LOPCOW-DOBI multi-criteria sustainability performance assessment methodology: An application in developing country banking sector. *Omega*, *112*, 102690.

Estampe, D., Lamouri, S., Paris, J. L., & Brahim-Djelloul, S. (2013). A framework for analysing supply chain performance evaluation models. *International journal of production economics*, *142*(2), 247-258.

Gligorić, M., Gligorić, Z., Lutovac, S., Negovanović, M., & Langović, Z. (2022). Novel hybrid MPSI–MARA decision-making model for support system selection in an underground mine. *Systems*, *10*(6), 248.

Gligorić, Z., Gligorić, M., Miljanović, I., Lutovac, S., & Milutinović, A. (2023). Assessing Criteria Weights by the Symmetry Point of Criterion (Novel SPC Method) -Application in the Efficiency Evaluation of the Mineral Deposit Multi-Criteria Partitioning Algorithm. *CMES-Computer Modeling in Engineering & Sciences*, *136*(1).

Gunasekaran, A., & Ngai, E. W. (2004). Information systems in supply chain integration and management. *European journal of operational research*, *159*(2), 269-295.

Hashmi, A. (2022). Factors Affecting the Supply Chain Resilience and Supply Chain Performance: Supply Chain Resilience and Supply Chain Performance. *South Asian Journal of Operations and Logistics*, *1*(2), 65-85.

Jusufbašić, A. (2023). MCDM methods for selection of handling equipment in logistics: a brief review. *Spectrum of Engineering and Management Sciences*, *1*(1), 13-24.

Kara, K., Yalçın, G. C., Simic, V., Baysal, Z., & Pamucar, D. (2024). The alternative ranking using two-step logarithmic normalization method for benchmarking the supply chain performance of countries. *Socio-Economic Planning Sciences*, *92*, 101822.

Keshavarz-Ghorabaee, M., Amiri, M., Zavadskas, E. K., Turskis, Z., & Antucheviciene, J. (2021). Determination of objective weights using a new method based on the removal effects of criteria (MEREC). *Symmetry*, *13*(4), 525.

Oubrahim, I., & Sefiani, N. (2024). An integrated multi-criteria decision-making approach for sustainable supply chain performance evaluation from a manufacturing perspective. *International Journal of Productivity and Performance Management*.

Stefanovic, N. (2014). Proactive supply chain performance management with predictive analytics. *The Scientific World Journal*, *2014*(1), 528917.

Štilić, A., Puška, A., Božanić, D., & Tešić, D. (2023). Assessing the role of institutional reform in enhancing Balkan sustainable competitiveness: An Entropy-MARCOS perspective. *Journal of Infrastructure, Policy and Development*, *7*(3), 2167.

Sufiyan, M., Haleem, A., Khan, S., & Khan, M. I. (2019). Evaluating food supply chain performance using hybrid fuzzy MCDM technique. *Sustainable Production and Consumption*, *20*, 40-57.

Sutia, S., Riadi, R., & Fahlevi, M. (2020). The Influence of supply chain performance and motivation on employee performance. *International Journal of Supply Chain Management*, *9*(2), 86-92.

Uygun, Ö., & Dede, A. (2016). Performance evaluation of green supply chain management using integrated fuzzy multi-criteria decision making techniques. *Computers & Industrial Engineering*, *102*, 502-511.

Wang, C. N., & Van Thanh, N. (2022). Fuzzy MCDM for Improving the Performance of Agricultural Supply Chain. *Computers, Materials & Continua*, *73*(2).

Zou, Z. H., Yi, Y., & Sun, J. N. (2006). Entropy method for determination of weight of evaluating indicators in fuzzy synthetic evaluation for water quality assessment. *Journal of Environmental sciences*, *18*(5), 1020-1023.

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.01.2025 **√Accepted/Kabul:** 18.09.2025
DOI:https://doi.org/10.30794/pausbed.1611252
Research Article/Araştırma Makalesi

Sevinç, E. (2025). "Pers Rölyeflerinde Saka (İskit) Bireylerinin Saç, Sakal, Bıyık Tasarımı", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 71, 121-129.

PERS RÖLYEFLERİNDE SAKA (İSKİT) BİREYLERİNİN SAÇ, SAKAL, BIYIK TASARIMI

Emre SEVİNÇ*

Öz

Sakalar MÖ 8. ile MÖ 2. yüzyıllar aralığında Avrasya coğrafyasına, Pers İmparatorluğu ise MÖ 550 ile MÖ 330 yılları aralığında İran merkezli olarak Kuzey Afrika, Balkanlar, Kafkasya, Sırderya ve Hindistan arasındaki bölgeye hâkim olmuştur. İki devlet arasındaki etkileşim Pers rölyeflerinde çok sayıda Saka bireyinin görünümünün ortaya çıkmasına yol açmıştır. Makale bu rölyeflere göre Saka bireylerinin saç, sakal, bıyık tasarımını sunmayı amaçlamaktadır. Makalenin materyali Saka Haumavargā, Saka Tigraxaudā, Saka Tayaiy Paradraya, Skunkha ve Mısır Saka Bireyi örnekleri olarak adlandırılan görünümlerdir. Bulgular bölümünde bu bireylerin saçı, sakalı, bıyığının nasıl olduğu açıklanmıştır. Analiz bölümünde araştırma çerçevesinde ortaya çıkmış olan araştırma soruları üzerinde durulmuştur. Çalışma sonucunda Saka bireylerinin saç, sakal, bıyık tasarımının ortaklık derecesinin yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bireylerin saçı arkaya doğru uzun bir şekilde kesilmiş, bazı örneklerde top şeklinde bağlanmıştır. Sakalı çene bölgesinde uzun, ucuna doğru sivrilen bir durumdadır. Bıyığı iki yana doğru sakalın üstüne uzatılmıştır ve bütünü hilal şeklindedir.

Anahtar kelimeler: *Saka, İskit, Pers, Skunkha, Persepolis, Nakş-ı Rüstem.*

HAIR, BEARD AND MUSTACHE DESIGN OF SAKA (SCYTHIAN) INDIVIDUALS ACCORDING TO PERSIAN RELIEFS

Abstract

Sakas dominated Eurasian geography between the 8th and 2nd centuries BC, and the Persian Empire, centered in Iran, dominated the region between North Africa, the Balkans, the Caucasus, Syr Darya, and India between 550 BC and 330 BC. The interaction between the two states led to the appearance of many Saka individuals in the Persian reliefs. This study aims to present the hair, beard, and mustache design of Saka individuals according to these reliefs. The material of the study is the appearance of the so-called Saka Haumavargā, Saka Tigraxaudā, Saka Tayaiy Paradraya, Skunkha and Egyptian Saka Individual. In the results section, the hair, beard and mustache of these individuals are explained. In the analysis section, the research questions that emerged within the research framework are emphasized. As a result of the study indicated that the degree of commonality of the hair, beard and mustache design of Saka individuals were high. The hair of the individuals was cut long towards the back, and in some examples, it was tied in the form of a ball. The beard is long in the chin area, tapering towards the tip. The moustache is elongated on both sides towards the top of the beard, and the whole is crescent-shaped.

Keywords: *Saka, Scythian, Persian, Skunkha, Persepolis, Naqsh-e Rostam.*

*Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, ANKARA.
e-posta: emresevincturkiyat@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0002-2662-2356)

1. GİRİŞ

Sakalar (İskitler) MÖ 8. ile MÖ 2. yüzyıllar aralığında Avrasya coğrafyasının büyük kısmına hâkim olmuştur (Walser, 1966: 29; Von Bredow, 2008: 151-154; Burchard, 2008: 821-822; Durmuş, 2012: 48-51). Pers yazıtlarına göre Avrupa tarafında yaşayan Saka grupları Saka Tayaiy Paradraya; Asya tarafında yaşayan Saka grupları Sakaibiš Tayaiy Para Sugdam olarak adlandırılmıştır. Sakaibiš Tayaiy Para Sugdam şeklinde genel olarak adlandırılan grup, kendi içinde Saka Haumavargā ve Saka Tigraxaudā olarak iki gruba ayrılmıştır (Walser, 1966: 39, 55; Schmidt, 1970: Şekil 53, 1970: 111; Lecoq, 1997: 133-134, 225-226, 271-272; Durmuş, 2012: 43; Sevinç, 2024: 3-4).

Pers İmparatorluğu MÖ 550 ile MÖ 330 yılları arasında günümüz İran coğrafyası merkez olmak üzere Kuzey Afrika, Balkanlar, Kafkasya, Sırderya, Hindistan arasındaki bölgeye hâkim olmuştur (Lecoq, 1997: 14-15; Heidemarie, 2001: 5; Sancisi-Weerdenburg ve Kuhrt, 2002: 77-78, 81-82; Memiş, 2018: 166).

Pers İmparatorluğu sanatını yansıtan önemli özelliklerinden biri insan rölyeflerindeki bazı detaylardır. Bu rölyefler Perslerin etkileşim içinde olduğu sosyal grupların giyim kuşamı ve fiziksel özellikleri hakkında çok sayıda bilgi sunmaktadır. Bunlar arasında Sakalara ait betimlemeler de ayrıntılı olarak gösterilmiştir (Walser, 1966: 51-67; Calmeyer, 2009: 30-33; Sevinç, 2024: 21), (Şekil 4, Şekil 5, Şekil 6, Şekil 7, Şekil 8).

2. METOT

Makale Pers rölyeflerine göre Saka bireylerinin saçı, sakalı, bıyığının nasıl olduğunu sunmayı amaçlamaktadır. Makalenin giriş bölümünde Saka Devleti, Pers İmparatorluğu ve Pers rölyefleri ile ilgili genel bilgiler verilmiş; metot bölümünde her bir bölümde uygulanan yöntem açıklanmıştır. Materyal bölümünde bulguların oluşturulacağı buluntu ortamları tespit edilmiş ve bunlar hakkında gerekli bilgiler sunulmuştur. Araştırmada materyal olarak sadece epigrafik bulgular ile Sakalara ait olduğu kanıtlanan görünümler kullanılmıştır. Bu görünümlere Nakş-ı Rüstem ve Persepolis'teki kaya mezarlarının rölyeflerinde, Behistun Rölyefi'nde ve I. Dareios'un Mısır Heykeli'nde[1] ulaşılmıştır. Materyal bölümü boyunca her bir buluntu ortamının konumu, hangi Saka bireyini içerdiği, kronolojik durumu açıklanmış; buluntu ortamında Saka bireyinin varlığının kanıtlandığı yazıt hakkında genel bilgiler verilmiştir. Makalenin bulgular bölümünde, tespit edilen her bir Saka bireyinin saçı, sakalı, bıyığının görünümü açıklanmıştır. Bu işlem dört aşamada yapılmıştır. Her bir Saka bireyinin birinci aşamada saç, sakal, bıyığının yıpranma sonucu ortadan kalkıp kalkmadığı tespit edilmiştir. İkinci aşamada saçının başlığın altında görünme derecesi, başın ön ve arka kısımlarında görünme durumu, başın ön kısmında uzunluğu-gürlüğü-şekli, başın arka kısmında uzunluğu-gürlüğü-şekli, oluşturulmasında vurgulama tekniği kullanılıp kullanılmadığı açıklanmıştır. Üçüncü aşamada sakalının yanak kısmında uzunluğu-gürlüğü-şekli, çene kısmında uzunluğu-gürlüğü-şekli, sakalın oluşturulmasında vurgulama tekniği kullanılıp kullanılmadığı hakkında bilgi verilmiştir. Dördüncü aşamada bıyığının merkez kısmının uzunluğu-gürlüğü-şekli, yan kısımlarının uzunluğu-gürlüğü-şekli, yana doğru (sakalın üstüne doğru) uzanıp uzanmadığı, ucunun kıvrılmış olup olmadığı, oluşturulmasında vurgulama tekniği kullanılıp kullanılmadığı izah edilmiştir. Makalenin analiz bölümünde çalışma çerçevesinde belirlenen araştırma soruları özelinde bazı çıkarımlar yapılmıştır. Bu doğrultuda oluşturulan temel araştırma soruları

- Saka bireylerinin saçı nasıldır?
- Saka bireylerinin sakalı nasıldır?
- Saka bireylerinin bıyığı nasıldır?

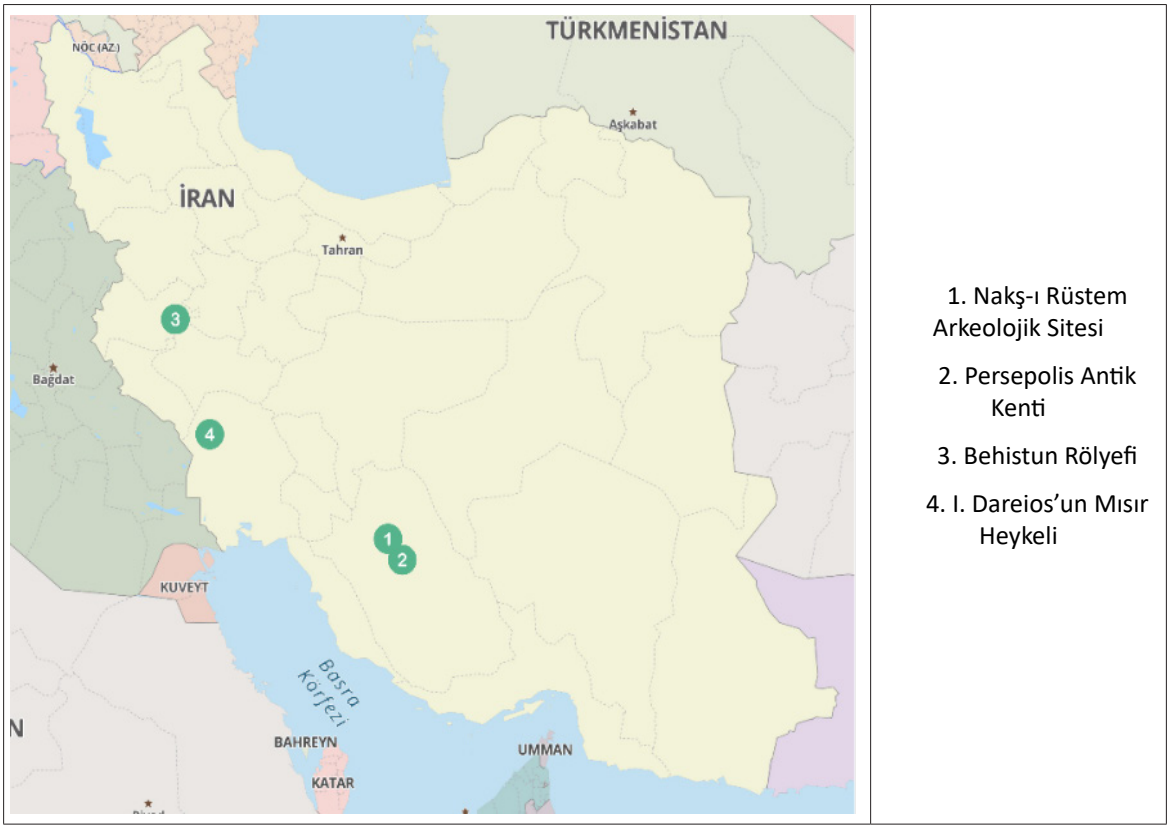
yardımcı araştırma soruları

- Pers rölyeflerinde karşılaşılan diğer sosyal halkların saç, sakal, bıyık tasarımı ile Saka bireylerininkinin ayrılma derecesi ne durumdadır?
- Saka bireylerinin saç, sakal, bıyık tasarımının tarihi coğrafya bakımından önemi nedir?

şeklindedir. Sonuç kısmında makalenin analiz bölümünde üzerinde durulan söz konusu araştırma sorularının neticeleri sıralanmıştır.

[1] I. Dareios'un Mısır Heykeli materyal açısından istisna durumundadır. Çünkü bu örnekteki bireyin görünümü bir rölyef aracılığı ile değil, heykele kazıma tekniği ile oluşturulmuştur. Ancak bu görünüm diğer örnekler ile doğrudan benzerlik göstermesi ve epigrafik bulgular ile bir Saka bireyine ait olduğunun kanıtlanmasından yola çıkılarak araştırmaya faydası da göz önüne alınarak materyal içine katılmıştır.

3. MATERYAL

Harita 1: Buluntu Ortamlarının Konumunu Gösteren Harita

3.1. Nakş-ı Rüstem Arkeolojik Sitesi ve Persepolis Antik Kenti'ndeki Kaya Mezarlarının Rölyeflerindeki Görünüm

Nakş-ı Rüstem Arkeolojik Sitesi ve Persepolis Antik Kenti kalıntıları İran'ın Fars eyaleti, Mervdeşt şehri yakınlarında bulunmaktadır (Schmidt, 1957: viii, 1970: 10, 1970: Şekil 1; Heidemarie, 2001: 21, 79; Sevinç, 2024: 57), (Harita 1). Nakş-ı Rüstem Arkeolojik Sitesi'ndeki M1, M2, M3, M4; Persepolis Antik Kenti'ndeki M5, M6 adlı kaya mezarlarının rölyeflerinde Persler ile etkileşim halindeki çok sayıda sosyal gruba ait görünümler mevcuttur (Schmidt, 1970, Şekiller 2, 39-52, 1970: 80, 108-111; Lecoq, 1997: 20; Calmeyer, 2009: 30-32), (Şekil 1). Bunlar arasında Saka Haumavargā, Saka Tigraxaudā ve Sakā Tayaiy Paradraya elitlerine ait görünümler de bulunmaktadır (Şekil 4, Şekil 5, Şekil 6). Mezarların duvarında karşılaşılan rölyeflerin tamamı M1 adlı kaya mezarındaki örneğin doğrudan kopyasıdır (Walser, 1966: 52; Schmidt, 1970: 80, 111; Sevinç, 2024: 57). Ancak kabartmalarda karşılaşılan yıpranmalar bazı ayrıntıların ortadan kalkmasına sebep olmuştur. Bu durum görünümlerin bütünü hakkında fikir edinebilmek için bütün örneklerin karşılaştırmalı olarak incelenmesini gerekli hale getirmiştir. Bu görünümlerin Saka bireylerine ait olduğu Eski Persçe, Elamca ve Akadca (Babilce) dillerinde hazırlanmış olan M1 ve M5 adlı mezarların duvarlarındaki yazıtlar aracılığı ile kanıtlanmıştır (Lecoq, 1997: 133-134; Calmeyer, 2009: 36-39; Sevinç, 2024: 58-59). M1 I. Dareios (MÖ 522-MÖ 486), M2 I. Kserkses (MÖ 486-MÖ 465), M3 I. Artakserkses (MÖ 465-MÖ 424), M4 II. Dareios (MÖ 423-MÖ 405), M5 II. Artakserhas (MÖ 405-MÖ 359), M6 III. Artakserhas (MÖ 358-MÖ 338) dönemi ile ilişkilendirilmektedir (Lecoq, 1997: 16; Trümpelmann, 1988: 53; Heidemarie, 2001:12; Sancisi-Weerdenburg ve Kuhrt, 2002: 78; Memiş, 2018: 118; Sevinç, 2024: 57-59).

Şekil 1: M5 Rölyefinin Görünümü (Şekil Kaynağı: Yazar)

3.2. Behistun Rölyefi'ndeki Görünüm

Behistun Rölyefi İran, Kermanshah eyaleti, Bisotun şehrinde bulunmaktadır (Harita 1). Rölyefte çeşitli görev ve statüdeki bireylerin görünümleri mevcuttur (Şekil 2). Bunlardan biri Skunkha adlı Saka yöneticisine aittir (Şekil 7). Görünümün bir Saka bireyine ait olduğu Eski Persçe, Elamca ve Akadca (Babilce) dillerinde hazırlanmış olan Behistun Yazıtı aracılığı ile kanıtlanmıştır (Walser, 1966: 27-29; Lecoq, 1997: 93; Sevinç, 2024: 60-61). Rölyef I. Dareios dönemi (MÖ 522-MÖ 486) ile ilişkilendirilmektedir. Skunkha görünümü, rölyefe sonradan istisnai olarak eklenmiştir. I. Dareios'un Skunkha ile olan savaşının MÖ 519 tarihinde olduğu düşünüldüğünde bu görünümün de ilgili tarihten sonra oluşturulduğu kesinleşmektedir (Sevinç, 2024: 60-61).

Şekil 2: Behistun Rölyefinin Görünümü (Şekil Kaynağı: Maria Bazhatarnik)

3.3. 1. Dareios'un Mısır Heykeli'ndeki Görünüm

Susa Antik Kenti İran, Huzistan eyaleti, Şuş şehrinde bulunmaktadır (Shahrokh, 2002: 81), (Harita 1). I. Dareios'un Mısır Heykeli 1972 yılında Fransız Arkeoloji Heyeti tarafından bu antik şehirdeki Apadana'nın Dareios kapısının girişinde ortaya çıkarılmıştır (Shahrokh, 2002, Şekiller 9-10, 2002: 87-88; Colburn, 2014: 245-246). Heykel Susa'ya Mısır'dan getirilmiştir (Shahrokh, 2002: 83-84; Colburn, 2014: 246). Günümüzde İran'ın Tahran şehrindeki Müze-ye Milli-ye İran (İran Ulusal Müzesi) adlı müzede bulunmaktadır. Heykelin kaidesine Persler ile etkileşim içinde bulunan çok sayıda sosyal grubun görünümü kazınmıştır (Shahrokh, 2002: 83-84). Bunlardan biri de Saka bireyine aittir (Şekil 8). Görünümün bir Saka bireyine ait olduğu heykel üzerindeki Mısır hiyeroglif yazıtı aracılığı ile kanıtlanmıştır (Duran, 2019: 739). Heykel I. Dareios dönemi (MÖ 522-MÖ 486) ile ilişkilendirilmektedir (Shahrokh, 2002: 84).

Şekil 3: I. Dareios'un Mısır Heykelinin Genel Görünümü (Şekil Kaynağı: Yazar)

4. BULGULAR

Araştırmanın materyali çerçevesinde 5 Saka bireyinin görünümü hakkında bilgi verilebilmektedir. Bunlar Saka Haumavargā, Saka Tigraxaudā, Saka Tayaiy Paradraya, Skunkha ve Mısır Saka Bireyi olarak adlandırılan kişilerdir.

4.1. Saka Haumavargā Bireyi

Saka Haumavargā bireyinin görünümüne M1, M2, M3, M4, M5, M6 kaya mezarı rölyefleri aracılığı ile ulaşılmaktadır. Bireyin saçı, sakalı, bıyığının görünümü nettir. Saçının sadece başlığının altından kalan kısımları gözlenebilmektedir. Saçın arka kısımları belirgindir, ön kısımlarını başlık kapatmıştır. Saç arka kısımda enseye kadar uzanmaktadır ve burada top şeklinde bağlanmıştır. Sakalının yanak kısmı çene bölgesine oranla daha kısa ve seyrek bir özellik taşımakta olup tıraşlanmış vaziyettedir. Yanak bölgesindeki ayrım noktası düz bir şekilde tıraş edilmiştir. Çene bölgesinde sakal, göğüsün üst kısımlarına kadar uzanmaktadır, yoğun bir özellik taşımaktadır ve ucuna doğru sivrilmektedir. Sakalın vurgulanması birbirine dikey paralel düz çizgiler aracılığı ile yapılmıştır. Bıyığının merkez kısmı boştur. Bıyık iki yana doğru oldukça uzun bir özellik taşımaktadır ve sakalın üzerine doğru uzanmaktadır. Bıyığın ucu kıvrık değildir. Geneli hilal şeklindedir (Şekil 4).

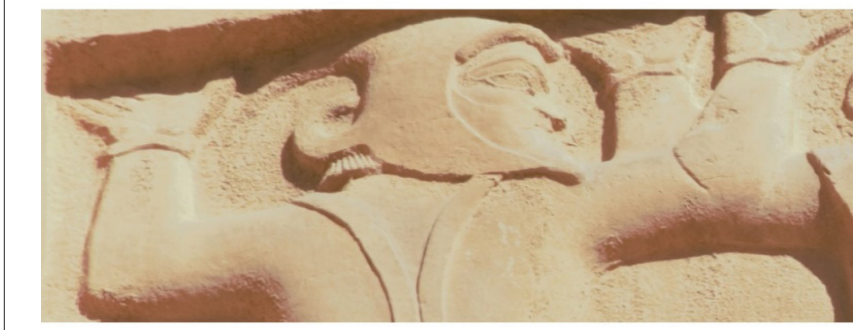

Şekil 4: Saka Haumavargā Bireyinin Görünümü (Şekil Kaynağı: Yazar)

4.2. Saka Tigraxaudā Bireyi

Saka Tigraxaudā bireyinin görünümüne M1, M2, M3, M4, M5, M6 kaya mezarı rölyefleri aracılığı ile ulaşılmaktadır. Bireyin saçı, sakalı, bıyığının görünümü nettir. Saçının sadece başlığının altından kalan kısımları gözlenebilmektedir. Saçın arka kısımları belirgindir, ön kısımlarını başlık kapatmıştır. Saç arka kısımda enseye kadar uzanmaktadır ve burada birbirine dikey paralel çizgiler ile vurgulanmıştır. Sakalının yanak kısmı çene bölgesine oranla daha kısa ve seyrek bir özellik taşımakta olup tıraşlanmış vaziyettedir. Yanak bölgesindeki

ayrım noktası düz bir şekilde tıraş edilmiştir. Çene bölgesinde sakal, göğüsün üst kısımlarına kadar uzanmaktadır ve ucuna doğru sivrilmektedir. M5'te sakalın çene bölgesinin de kısa olması istisnai bir ayrıntı durumundadır. Bıyığının merkez kısmı boştur. Bıyık iki yana doğru oldukça uzun bir özellik taşımaktadır ve sakalın üzerine doğru uzanmaktadır. Bıyığın ucu kıvrık değildir. Geneli hilal şeklindedir. Bıyık diğer örneklere göre daha kalındır (Şekil 5).

Şekil 5: Saka Tigraxaudā Bireyinin Görünümü (Şekil Kaynağı: Yazar)

4.3. Saka Tayaiy Paradraya Bireyi

Saka Tayaiy Paradraya bireyinin görünümüne M1, M2, M3, M4, M5, M6 kaya mezarı rölyefleri aracılığı ile ulaşılmaktadır. Bireyin saçı, sakalı, bıyığının görünümü nettir. Saçının sadece başlığının altından kalan kısımları gözlenebilmektedir. Saçın arka kısımları belirgindir, ön kısımlarının sadece dar bir kısmı başlığın altından görünüyor durumdadır. Saç arka kısımda enseye kadar uzanmaktadır ve burada top şeklinde bağlanmıştır. Saçın tüm unsurları birbirine dikey paralel çizgiler ile vurgulanmıştır. Sakalının yanak kısmı çene bölgesine oranla daha kısa ve seyrek bir özellik taşımakta olup tıraşlanmış vaziyettedir. Yanak bölgesindeki ayrım noktası düz bir şekilde tıraş edilmiştir. Çene bölgesinde sakal, göğüsün üst kısımlarına kadar uzanmaktadır ve ucuna doğru sivrilmektedir. Bıyığının merkez kısmı kısa bir şekilde kesilmiştir. Bıyık iki yana doğru oldukça uzun bir özellik taşımaktadır ve sakalın üzerine doğru uzanmaktadır. Bıyığın ucu kısmen kıvrıktır. Geneli hilal şeklindedir (Şekil 6).

Şekil 6: Saka Tayaiy Paradraya Bireyinin Görünümü (Şekil Kaynağı: Yazar)

4.4. Skunkha

Skunkha'nın görünümüne Behistun Rölyefi aracılığı ile ulaşılmaktadır. Bireyin saçı ve sakalının görünümü nettir. Bıyığı ile ilgili ayrıntılar ise net değildir. Saçının sadece başlığının altından kalan kısımları gözlenebilmektedir. Saçın arka kısımları belirgindir, ön kısımlarının sadece dar bir kısmı başlığın altından görünüyor durumdadır. Saç ön kısımda kısa ve gürdür. Arka kısımda uzunluğu bireyin omzuna kadar uzanmaktadır, oldukça gürdür, herhangi bir aparat ile bağlanmamış ve tutturulmamıştır. Sakalının yanak kısmı çene bölgesine oranla daha kısa ve seyrek bir özellik taşımakta olup tıraşlanmış vaziyettedir. Yanak bölgesindeki ayrım noktası düz bir şekilde tıraş edilmiştir.

Çene bölgesinde sakal, göğüs hizasına kadar uzanmaktadır ve oldukça gür bir yapısı vardır. Bireyin görünümünün bıyık kısmı yıprandığı için bu kısım ile ilgili ayrıntılar ortadan kalkmıştır (Şekil 7).

Şekil 7: Skunkha'nın Görünümü (Şekil Kaynağı: Maria Bazhatarnik)

4.5. Mısır Saka Bireyi

Mısır Saka bireyinin görünümüne I. Dareios'un Mısır Heykeli aracılığı ile ulaşılmaktadır. Bireyin sadece saçının görünümü nettir. Sakalı ve bıyığı ile ilgili ayrıntılar ise net değildir. Saçının sadece başlığının altından kalan kısımları gözlenebilmektedir. Saçın arka kısımları belirgindir, ön kısımlarını başlık kapatmıştır. Saç arka kısımda enseye kadar uzanmaktadır ve burada top şeklinde bağlanmıştır. Kabarık bir özellik taşımaktadır. Sakalının yanak kısmı çene bölgesine oranla daha kısa ve seyrek bir özellik taşımakta olup tıraşlanmış vaziyettedir. Yanak bölgesindeki ayrım noktası düz bir şekilde tıraş edilmiştir. Çene bölgesinde sakal, göğüsün üst kısımlarına kadar uzanmaktadır ve ucuna doğru sivrilmektedir. Bireyin görünümünün bıyık kısmındaki ayrıntılar belirgin değildir (Şekil 8).

Şekil 8: Mısır Saka Bireyinin Görünümü (Şekil Kaynağı: Yazar)

5. ANALİZ

5.1. Temel Araştırma Soruları

5.1.1. Saka bireylerinin saçı nasıldır?

Saka bireylerinin saçı büyük oranda başlıklarının altında kalmıştır. Ön kısımda saçın alına paralel olarak ve dar bir şekilde gözlendiği bir örnek vardır (Şekil 6). Arka kısımda saçın tüm örneklerde uzun olduğu tespit edilmiştir. Bu bölgede top şeklinde bağlanmış örnekler dikkat çekmektedir (Şekil 4, Şekil 5, Şekil 5, Şekil 6, Şekil 8). Bu açıdan

Skunkha'nın saçı istisna durumundadır. Onun saçı daha gür ve uzun olmakla beraber herhangi bir aparat ile bağlanmamış vaziyettedir (Şekil 7). Bazı örneklerde saçın arka taraftan görünebilmesi amacıyla olduğu tahmin edilen bir yırtmaç oluşturulmuştur (Şekil 4, Şekil 5, Şekil 6, Şekil 7).

5.1.2. Saka bireylerinin sakalı nasıldır?

Saka bireylerinin tamamının sakalı vardır. Bireylerin sakalının yanak kısmı genellikle nizami bir şekilde tıraşlanmıştır. Örneklerde sakalın çene kısmı daha dikkat çekicidir. Bu kısımlar örneklerin çoğunda uzun bırakılmıştır ve uçlara doğru sivriltilmiştir. Söz konusu uzunluğun genellikle göğüsün üst bölgesine kadar uzatıldığı tespit edilmiştir (Şekil 4, Şekil 5, Şekil 6, Şekil 7, Şekil 8).

5.1.3. Saka bireylerinin bıyığı nasıldır?

Saka bireylerinin ilgili kısmının yıpranmamış olduğu görünümlerinin tamamında bıyık vardır. Bireylerin bıyığının orta kısmı boştur. Bu durumun görünümlerin profilden olması ile ilgili olma olasılığı vardır. Bireylerin bıyığının yan kısmı dikkat çekicidir. Saka bireylerinin bıyığı yana doğru olacak şekilde sakalın üstüne doğru uzatılmıştır. Geneli hilal şekli alan bu yan kısımlarının ucu bazı örneklerde kıvrılmıştır (Şekil 4, Şekil 5, Şekil 6, Şekil 7, Şekil 8).

5.2. Yardımcı Araştırma Soruları

5.2.1. Pers rölyeflerinde karşılaşılan diğer sosyal halkların saç, sakal, bıyık tasarımı ile Saka bireylerininkinin ayrılma derecesi ne durumdadır?

Makalede ele alınan rölyeflerde, Sakalar ile beraber Pers etkisi altındaki çok sayıda sosyal grubun görünümleri mevcuttur (Şekil 1). Söz konusu görünümlerin tamamı I. Dareios çağında oluşturulmuş veya bu dönemde oluşturulmuş örneklerden kopyalanmıştır. Dolayısıyla ortaya çıkan tablo bahsi geçen sosyal grupların MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısındaki görünümünü doğrudan yansıtmaktadır (Walser, 1966: 52; Schmidt, 1970: 80, 111). Tüm görünümler karşılaştırmalı olarak incelendiğinde, bireylerin hem giyim kuşamlarının hem de fiziksel özelliklerinin birbirinden karakteristik olarak ayrıştığı ortaya çıkmaktadır (Şekil 1). Bu durum bireylerin görünümlerinin genel geçer olarak değil MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısındaki göründükleri şekilde oluşturulduğunu göstermektedir. Bireylerin saç, sakal, bıyıklarına odaklanıldığında Saka bireylerinin saç, sakal, bıyık tasarımının karşılaşılan diğer sosyal halklarınkinden hem şekil hem de karakter olarak farklılaştığı ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan tek istisna bıyık unsurlarıdır. Çünkü Pers rölyeflerinde Saka bireylerinin bıyıkları ile ortak unsurlar taşıyan görünümler mevcuttur (Şekil 1).

5.2.2. Saka bireylerinin saç, sakal, bıyık tasarımının tarihi coğrafya bakımından önemi nedir?

Saka görünümlerinin birbiri ile karşılaştırılması sonucunda ortaya çıkan yüksek benzerlik oranı, bu bireylerin giyimlerinin de büyük oranda ortak özellikler taşıdığı düşünüldüğünde hem Asya Sakalarının hem de Avrupa Sakalarının (Walser, 1966: 39, 55; Schmidt, 1970, Şekil 53, 1970: 111; Lecoq, 1997: 133-134, 225-226, 271-272; Durmuş, 2012: 43; Sevinç, 2024: 3-4) hâkim olduğu geniş coğrafyada gerek giyim gerek de saç, sakal, bıyık tasarımı bakımından birbirine benzer özellikler taşıdığını göstermektedir (Şekil 4, Şekil 5, Şekil 6, Şekil 7, Şekil 8). Bu durum da Avrasya coğrafyası boyunca Saka sosyal gruplarının birbiri ile olan doğrudan bağı konusunda kanıtlardan biri olarak ortaya çıkmaktadır. Çünkü ilgili benzerlikler oldukça karakterizedir ve tesadüf sonucu ortaya çıkmamıştır.

6. SONUÇ

Makale sonucunda genel olarak Pers rölyefleri çerçevesinde Saka bireylerinin saç, sakal, bıyık tasarımının ortaklık derecesinin yüksek olduğu tespit edilmiştir. Çalışmanın araştırma soruları çerçevesinde ortaya çıkan özel sonuçları ise şu şekildedir:

1. Bireylerin saçı şapkanın altında kalmıştır. Saçların tamamı uzun olarak kesilmiştir ve omuza veya enseye kadar uzanmaktadır. Ensede top şeklinde bağlanmış saç biçimi yoğun olarak gözlenmektedir. Bu bölgedeki saçın vurgulanması amacıyla başlıkta oluşturulan yırtmaçlar dikkat çekicidir.

2. Bireylerin sakalı yanak bölgesinde düzgün bir şekilde kısaltılmıştır; çene bölgesinde uzun ve uçlarına doğru sivrilen bir özellik taşımaktadır.

3. Bireylerin bıyığı yan kısımlarında oldukça uzun bir şekilde gösterilmiştir ve sakalın üzerine doğru uzanmaktadır. Geneli hilal şeklindedir. Bazı örneklerde iki yandaki kısımların ucu kıvrılmıştır.

4. Pers rölyeflerinde karşılaşılan diğer sosyal halkların saç, sakal, bıyık tasarımı ile Saka bireylerininkinin hem şekil hem de karakter olarak farklılaştığı tespit edilmiştir. Bu durum Saka bireylerinin saç, sakal, bıyık tasarımının kendilerine özgü bir özellik taşıdığını net olarak göstermektedir. Görünümlerin MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendiği düşünüldüğünde, ortaya çıkan bu tablonun Sakaların ilgili dönemdeki görünümlerini doğrudan yansıttığını söylemeye imkân vardır.

5. Makalede üzerinde durulan Saka bireyleri Avrasya coğrafyasına yayılmış Saka sosyal gruplarının temsilcileridir. Bu kadar geniş bir coğrafyada aynı saç, sakal, bıyık tasarımı ile karşılaşılıyor olunması Saka sosyal gruplarının birbiri ile olan doğrudan bağı konusunda önemli bir kanıttır.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduğunu kabul etmektedir (The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the author).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKÇA

Burchard, B. (2008). "Sacae", *Brill's New Pauly: Encyclopaedia of the Ancient World: Antiquity,* C. 12, ss. 821-822, (Ed: H. Cancik & H. Schneider), Brill.

Calmeyer, P. (2009). *Die Reliefs der Gräber V und VI in Persepolis*, Verlag Philipp von Zabern, Mainz.

Colburn, H. P. (2014). *The Archaeology Of Achaemenıd Rule In Egypt. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).* Michigan Üniversitesi

Duran, M. (2019). "Pers (Akhaimenid) Bağlamında Sakalar", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21/3, 731-761.

Durmuş, İ. (2012). *İskitler*, 4. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara.

Heidemarie, K. (2001). *Persepolis: Glänzende Hauptstadt des Perserreichs,* Philipp von Zabern, Mainz.

Lecoq, P. (1997). *Les İnscriptions de la Perse Achéménide,* Gallimard, Paris.

Memiş, E. (2018). *Eski İran Tarihi: Medler, Persler, Partlar*, Ekin, Bursa.

Sancisi-Weerdenburg, H., ve Kuhrt, A. (2002). "Achaemenids", *Brill's New Pauly: Encyclopaedia of the Ancient World: Antiquity,* C. 1, ss. 77-79, (Ed: H. Cancik & H. Schneider), Brill

Schmidt, E. F. (1957). *Persepolıs II Contents Of The Treasury And Other Dıscoverıes*, Chicago University Press, Chicago.

Schmidt, E. F. (1970). *Persepolis III: The Royal Tombs and Other Monuments*, Chicago University Press, Chicago.

Sevinç, E. (2024). *Erken Saka Dönemi Doğu Avrasya Coğrafyası Elit Kurganlarındaki Altın Giyim Kuşam Kompozisyonları -Tarbağatay ve Sarıarqa Buluntu Sahaları Örneğinde-. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*. Hacettepe Üniversitesi

Shahrokh, R. (2002). "Assessing the Damage: Notes on the Life and Demise of the Statue of Darius from Susa", *Medes and Persians: Reflections on Elusive Empires,* (Ed: M. A. Lourie), The Department of the History of Art University of Michigan, Michigan.

Trümpelmann, L. (1988). *Persepolis: Ein Weltwunder der Antike*, Philipp von Zabern, Münih.

Von Bredow, I. (2008). "Scythae" *Brill's New Pauly: Encyclopaedia of the Ancient World: Antiquity,* C. 13, ss. 149-160, (Ed: H. Cancik & H. Schneider), Brill.

Walser, G. (1966). *Die Völkerschaften auf den Reliefs von Persepolis*, Gebr Mann, Berlin.

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş:03.01.2025 **√Accepted/Kabul:**11.08.2025
DOI: https://doi.org/10.30794/pausbed.1613070
Research Article/Araştırma Makalesi

Cuşa, H. (2025). "Anayurt Oteli'nde Grotesk Estetik ve Romantik Grotesk İmgeler", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 71, 131-152.

ANAYURT OTELİ'NDE GROTESK ESTETİK VE ROMANTİK GROTESK İMGELER

Hasan CUŞA*

Öz

Yusuf Atılgan'ın *Anayurt Oteli* adlı romanı, Türk edebiyatında bireyin yabancılaşma, içsel bölünme ve varoluşsal tedirginlik gibi temaları yoğun biçimde işleyen önemli yapıtlar arasında yer almaktadır. Roman, bugüne dek çoğunlukla psikanalitik yaklaşımlar çerçevesinde değerlendirilmiş; ancak bu okumalar, anlatının grotesk estetik boyutunu yeterince görünür kılamamıştır. Bu çalışma, *Anayurt Oteli*'ni Mihail Bahtin'in grotesk estetik anlayışı ve romantik grotesk imgeler doğrultusunda ele alarak romana alternatif bir kuramsal perspektif kazandırmayı amaçlamaktadır. Çalışma kapsamında öncelikle roman üzerine yapılmış önceki incelemeler değerlendirilecek, mevcut yorumların sınırlılıkları ortaya konulacak ve Bahtin'in grotesk kuramı, bu eksikliklerin giderilmesinde teorik bir zemin olarak kullanılacaktır. Bu bağlamda çalışma, hem *Anayurt Oteli*'nin tematik derinliğine yeni bir boyut kazandırmayı hem de grotesk estetik ile romantik grotesk imgelerin edebî çözümlemelere sunduğu imkânları ortaya koymayı hedeflemektedir.

Anahtar kelimeler: *Grotesk Estetik, Grotesk İmge, Romantik Grotesk, Anayurt Oteli, Yusuf Atılgan.*

GROTESQUE AESTHETICS AND ROMANTIC GROTESQUE IMAGERY IN ANAYURT OTELİ

Abstract

Yusuf Atılgan's *Anayurt Oteli* is one of the significant works in Turkish literature that intensely addresses themes such as alienation, inner division, and existential unease. The novel has mostly been analyzed within the framework of psychoanalytic approaches; however, these readings have not sufficiently highlighted the grotesque aesthetic dimension of the narrative. This study aims to provide an alternative theoretical perspective on *Anayurt Oteli* by examining it through the lens of Mikhail Bakhtin's grotesque aesthetic theory and romantic grotesque images. The study will first review previous analyses of the novel, highlight the limitations of current interpretations, and employ Bakhtin's grotesque theory as a theoretical foundation to address these gaps. In this context, the study seeks to add a new layer to the thematic depth of *Anayurt Oteli* and to reveal the possibilities that grotesque aesthetics and romantic grotesque images offer for literary analysis.

Keywords: *Grotesque Aesthetic, Grotesque Image, Romantic Grotesque, Anayurt Oteli, Yusuf Atılgan.*

*Doç. Dr., Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, TUNCELİ.
e-posta: hasencusa@gmail.com (https://orcid.org/0000-0002-1754-5205)

1. GİRİŞ

1921 yılında Manisa'da doğan Yusuf Ziya Atılgan, erken yaşlardan itibaren edebiyatla ilgilenmeye başlamış, lise yıllarında yazdığı şiir ve hikâyeler edebî kimliğinin oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. Üniversite eğitiminde Ahmet Hamdi Tanpınar, Raşit Rahmeti Arat ve Ragıp Hulusi gibi dönemin önde gelen edebiyatçılarından aldığı dersler, onun edebî bakış açısını şekillendirmiştir. Ancak siyasi görüşlerinden dolayı kısa süren öğretmenlik kariyeri son bulmuş ve bu süreçte yaşadığı zorluklar, eserlerindeki yalnızlık ve uyumsuzluk temalarının temelini oluşturmuştur. Atılgan, edebiyatı yalnızca bir ifade biçimi olarak değil insan ruhunu anlamanın ve toplumsal yapıları sorgulamanın bir aracı olarak görmüştür. Hayatındaki tüm zorluklara rağmen edebiyat tutkusundan vazgeçmeyen yazar, bireysel deneyimlerini ve gözlemlerini eserlerine yansıtarak Türk edebiyatının modernleşme sürecine önemli katkılarda bulunmuştur (Yüksel, 1992: 11-24).

Yusuf Ziya Atılgan, Türk edebiyatında bireyin ruhsal dünyasını, toplumsal yapılarla olan çatışmasını ve bu çatışmaların yarattığı varoluşsal krizleri ele alan bir yazardır. Atılgan'ın eserlerinde yalnızlık, yabancılaşma ve uyumsuzluk temaları ön plana çıkar. Edebiyatı, geleneksel anlatı kalıplarını aşarak okuyucuyu bireyin içsel sorgulamalarıyla baş başa bırakır. Atılgan'ın karakterleri, toplumsal normların baskısı altında ezilirken kendi benliklerini bulma çabasında trajik bir dönüşüm süreci yaşar. Bu dönüşüm hem bireysel hem de toplumsal düzeyde bir çözülmeye işaret eder.

Atılgan'ın en çarpıcı eserlerinden biri olan *Anayurt Oteli*, grotesk estetik perspektifinden değerlendirilebilecek bir metin olarak öne çıkar. Romanın başkahramanı Zebercet, yalnızca bireysel bir trajedinin değil aynı zamanda toplumsal yapının insan ruhundaki derin etkilerinin bir temsilcisidir. Zebercet, toplumun dayattığı normlara uyum sağlayamaması nedeniyle varoluşsal bir buhranın içine sürüklenir ve ruhsal çözülmenin kaçınılmaz girdabına kapılır. Zebercet'in günlük rutinlerine sıkışıp kalması, onun monoton hayatında bir tür güven arayışı içinde olduğunu gösterir. Başlangıçta bu rutinler ona bir güven hissi sağlar, ancak zamanla içsel ve dışsal bir çürümeye yol açar. Bu durum, sıradanlığın ötesine geçerek «grotesk» bir boyut kazanır. Grotesk; alışılmadık, rahatsız edici ve tuhaf bir durumu tanımlar. Zebercet'in düzenli yaşamı başlangıçta güvenli ve düzenli görünse de giderek bozulur ve korkutucu bir hâle gelir. Rutinleri, hayatını kontrol altına almak için bir çaba gibi görünse de aslında onu daha da yabancılaştırır. Bu çaba, onu içine kapanmaya ve gerçeklikten kopmaya sürükler. Zebercet için başlangıçta güvenli olan otel yaşamı, zamanla anlamını kaybeder.

Anayurt Oteli, yalnızca psikanalitik çözümlemelerle değil aynı zamanda grotesk estetiğin olanakları ve imgeleriyle de incelenmeye ihityaç duyan bir metindir. Grotesk estetik, özellikle Zebercet'in içsel dünyası ve toplumla kurduğu ilişkilerdeki kırılmaları incelemek için özgün bir kuramsal çerçeve sunar. Zebercet'in yalnızlığı, saplantıları ve duygusal karmaşası, grotesk bir estetik anlayışla değerlendirildiğinde romanın anlam katmanlarında daha önce fark edilmemiş ayrıntılar gün yüzüne çıkar. Bu çalışma, grotesk estetiğin olanaklarından yararlanarak *Anayurt Oteli'*nde gizli kalmış detayları açığa çıkarmayı amaçlamaktadır.

2. KURAMSAL BİR ÇERÇEVE

2.1. Gerçekçilik ve Bedensellik Sarmalında Grotesk Estetik

Grotesk kavramı, sanat ve estetik teorileri içerisinde klasik güzellik anlayışının sınırlarını aşan, hatta bu anlayışa meydan okuyan bir estetik tutumu ifade etmek için kullanılmaktadır. Antik dönemden Rönesans'a, Orta Çağ'dan modern döneme kadar uzanan tarihsel süreçte etkisini sürdüren grotesk, estetik normların dışında konumlanarak güzelin idealize edilmiş formuna alternatif bir yaklaşım sunmaktadır.

Bir terim olarak grotesk, ilk kez XV. yüzyılın sonlarında gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sırasında, tuhaf süslemelerle işlenmiş objelere atıfta bulunmak amacıyla kullanılmaya başlanmıştır. Bu objeler, özellikle Roma dönemine ait olduğu düşünülen kalıntılar üzerinde yer alan figürlerden oluşur. Söz konusu figürler; insan, hayvan ve bitki formlarını alışılmadık bir şekilde bir arada barındırarak biçimsel açıdan kuralsız ve özgün bir yapıya sahiptir. Bu figürlerin belirgin özellikleri ise tamamlanmamış ve düzensiz görünümleriyle organik bir şekilde birbirini doğuruyormuş izlenimi uyandırmalarıdır. Bu durum, grotesk estetiğin doğasında var olan sürekli değişim ve dönüşüm fikrini ortaya koyar. Bahtin, grotesk figürlerin biçimsel bütünlükten ziyade devinim, dönüşüm ve

yenilenme kavramlarını temsil ettiğini vurgular. Yarım bırakılmış ve birbirine eklemlenen bu yapılar, durağan bir gerçeklikten uzaklaşarak sürekli bir oluş hâlindeki yaşamı simgeler (Bahtin, 2005: 59-60).

Başlangıçta yalnızca bir sanat formu olarak kullanılan grotesk kavramı, zamanla daha derin kültürel ve felsefi anlamlar kazanarak sanat dünyasında önemli bir yer edinmiştir. Rönesans döneminden itibaren grotesk, sanatçılar tarafından doğa yasalarını ihlal eden, hayal gücüne ve fantastik unsurlara dayalı bir ifade biçimi olarak benimsenmiştir. Özellikle Raphael gibi sanatçılar, grotesk figürleri ve motifleri kullanarak hem görsel hem de sembolik açıdan zengin eserler üretmişlerdir. Bu dönemde grotesk, yalnızca estetik bir yenilik olarak kalmamış, aynı zamanda toplumun yerleşik güzellik anlayışlarına karşı bir başkaldırı niteliği taşımıştır. Bu başkaldırı hem hayranlık uyandıran hem de rahatsızlık veren bir gerilim yaratarak izleyicide derin etkiler bırakmıştır. Zamanla grotesk, yalnızca bir sanat tarzı olmanın ötesine geçerek daha geniş bir kültürel alana yayılmıştır. 17. ve 18. yüzyıllarda grotesk kavramı absürt ve komik unsurları tanımlamak amacıyla kullanılmış; böylece daha eğlenceli ve mizahi bir boyut kazanmıştır. Ancak bu dönemde bile groteskin karanlık ve ürkütücü yönleri varlığını sürdürmüş, Jacques Callot gibi sanatçılar grotesk figürleri korkutucu ve kaotik şakilde yeniden yorumlamışlardır. Romantizm döneminde ise Victor Hugo ve E. T. A. Hoffmann gibi sanatçılar, groteski yalnızca estetik bir deneyim olarak değil aynı zamanda insan doğasının karmaşıklığını yansıtan ve toplumsal yapıları sorgulayan bir araç olarak kullanmışlardır. Bu bağlamda grotesk, insanın varoluşsal krizlerini ve toplumdaki irrasyonel güçleri simgeleyen bir kavrama dönüşmüştür (Kayser, 1963: 19–28).

Grotesk estetiğin tarihsel ve kuramsal çerçevesi çizilirken Wolfgang Kayser ile Mihail Bahtin'in yaklaşımları arasındaki farklar, türün edebî temsillerdeki yansımalarını anlamada belirleyici bir rol oynamaktadır. Kayser, groteski temel olarak korku, yabancılaşma ve tekinsizlik bağlamında ele alırken bu estetiği daha çok psikanalitik verilerle açıklar. Buna karşılık Bahtin, groteski halk mizahı, karnaval kültürü ve bedensel dönüşümle ilişkilendirerek bu kavramı gülme edimi üzerinden yorumlar (Doğan, 2021: 1280–1281).

Kayser'in grotesk anlayışı, modern bireyin tanıdık dünyasıyla olan bağının kopması ve bu kopuşun yol açtığı tekinsizlik hissini merkezine alır. Kayser'e göre grotesk, mantıkla açıklanamayan ve kaynağı belirsiz bir korku duygusuyla bireyi varoluşsal yabancılaşmaya sürükleyen estetik bir sarsıntıdır. Bu bağlamda grotesk, tanıdık olanın bir anda yabancılaşmasıyla ortaya çıkan bilişsel bir kırılmayı ifade eder ve birey bu kırılma karşısında yalnız ve çaresiz bir hâle gelir. Öte yandan, Bahtin'in grotesk anlayışı, kolektif deneyim, halk mizahı ve bedensel dönüşümün simgeselliğine dayanır. Orta Çağ karnaval geleneği çerçevesinde şekillenen bu yaklaşımda grotesk, otoriteyi geçici olarak askıya alır ve bedeni; ölüm ve yeniden doğuşun alanı olarak kabul eder. Kayser'de grotesk, bireysel korkunun ve psişik tekinsizliğin bir yansıması olarak ortaya çıkarken Bahtin'de toplumsal başkaldırının, yeniden doğuşun ve kahkahanın sembolü olarak belirir (Nurdan, 2020: 26–32). Böylece, grotesk Kayser'de karanlık ve içe kapanık bir varoluş krizine dönüşürken Bahtin'de yaşamı yeniden inşa eden bir estetik pratiğe dönüşür.

Wolfgang Kayser, E. T. A. Hoffmann'ın anlatı dünyasından yola çıkarak grotesk olguyu üç temel tip üzerinden sınıflandırır. Bu sınıflandırma, yalnızca estetik biçimlere değil aynı zamanda groteskin kültürel ve psikolojik bağlamlarına da ışık tutar. İlk grotesk tipi, fiziksel düzlemde ortaya çıkan deformasyonlara odaklanır. İnsan-hayvan ya da insan-doğa birleşimleri aracılığıyla bedenin bütünlüğü bozulur ve böylece varoluşsal uyumsuzluk görselleştirilir. Bu tür deformasyonlar, doğanın düzenine karşı bir sapmayı ve bedenin norm dışı biçimlerde yeniden kurgulanmasını temsil eder. İkinci tip, akıl ile delilik arasındaki sınırda yer alan figürleri içerir. Etik dışı deneyler yapan bilim insanları ya da psişik çözülme yaşayan sanatçılar gibi karakterler, bireyin içsel çatışmalarını ve zihinsel çözülüşünü dramatik bir düzlemde temsil eder. Bu grotesk türü, bireyin rasyonel dünya ile kurduğu bağın kopuşunu sahneye taşır. Üçüncü grotesk tipi ise ontolojik sınırların belirsizleştiği bir düzlemde yer alır. Şeytani ruhlar ve makineler gibi insana benzeyen ancak insan olmayan varlıklar üzerinden hem teknolojik tekinsizlik hem de doğaüstü tedirginlik aynı anda deneyimlenir. Bu varlıklar aracılığıyla gerçeklik ve yanılsama arasındaki sınır silinir (Üstüner ve Yıldırım: 2024: 22).

Grotesk kavramının "*edebi bağlamda kullanılmaya başlanması 18. yüzyılda Akıl Çağı ve Neoklasizm dönemiyle olmuştur. O dönemde grotesk, genellikle saçma, tuhaf, abartılı, garip ve doğallıktan sapmalarla ilişkilendirilmiştir*" (Cuddon, 1999: 367). Bu tanımlama, groteskin tarihsel olarak şekillenişine ışık tutarken kavramın modern ve çağdaş edebiyattaki dönüşümünü anlamak açısından da bir başlangıç noktası oluşturur. Bu bağlamda "*grotesk*

kavramı, modern ve çağdaş edebiyatta, komik ile canavarca olanın açıklanamaz bir şekilde birleştiği, tamamen farklı unsurların birbirine karıştığı durumlarla şekillenmiştir. Bu durumlar genellikle garip, nahoş ve rahatsız edici bir duygu çatışması yaratır" (Thamson, 1972: 20). Cuddon'un groteski "saçma" ve "doğallıktan sapma" olarak tanımlaması, bu kavramın normatif olanı doğal kabul eden sistemlere yönelik radikal bir eleştiriyi içerdiğini gösterir. Grotesk, doğallık iddiasının toplumsal ve kültürel bir inşa olduğunu ifade ederek estetik ve ahlaki yapıların yeniden değerlendirilmesine olanak tanır.

Grotesk, okuyucunun ya da izleyicinin konfor alanını sarsarak yüzeydeki düzenin ardında gizlenen daha derin ve karmaşık bir hakikati açığa çıkarır. Bu hakikat, yalnızca komik ya da dehşet verici olmaktan öte hayatın absürt ve çelişkilerle dolu yapısını anlamaya yönelik bir arayışı temsil eder. Modern insanın hakikat arayışını ve bu arayıştaki takıntısını hicveden grotesk, varoluşsal kaosu estetik bir düzlemde görünür kılar. Dolayısıyla grotesk, yaşamın kaotik doğasını estetik bir biçimde ifade eden bir sanat formuna dönüşür.

Bahtin'in grotesk gerçekçilik anlayışına değinmeden önce gerçekçiliğin tarihsel gelişimi ve farklı yönelimleri üzerinde durmak önemlidir. Gerçekçilik, 19. yüzyılda Fransa'da romantizmin bireysel ve duygusal yaklaşımına bir tepki olarak doğmuş, nesnel gözlem ve aklı önceleyerek dış dünyadaki gerçekliği yansıtma amacını gütmüştür. Bu dönemin yazarları, bireyin öznel duygu ve hayallerinden ziyade, toplumun ve doğanın somut gerçekliğine odaklanmışlardır. Ancak realizmin bu yaklaşımı, zamanla yeterince derin olmadığı gerekçesiyle eleştirilmiş ve natüralizm tarafından aşılmaya çalışılmıştır. Natüralistler ise realistlerin olay ve olguları yüzeysel bir gözlemle ele aldıklarını iddia ederek bilimsel bir tutumla gerçekliği açıklama çabasına girişmişlerdir. Natüralizmin temel varsayımı, insan davranışlarının biyolojik ve çevresel determinizm çerçevesinde ele alınması gerektiğidir. Doğa bilimlerinden ilham alarak insanı bir laboratuvar nesnesi gibi incelemiş ve deneysel bir anlatım biçimi geliştirmişlerdir. Buna karşılık, Parnasyen şiir anlayışı, natüralistlerin düzyazı ile kurdukları gerçeklik duvarına şiirsel bir pencere açarak dış dünyaya bireyin duyusal algıları üzerinden yaklaşmıştır. Toplumcu gerçekçilik ise birey merkezli gerçekçilik anlayışlarından farklı olarak toplumsal yapının eleştirisine odaklanmış ve sosyal sorunların edebiyat aracılığıyla görünür kılınmasını temel almıştır. Sınıf çatışmaları, emek-sermaye çelişkisi ve kolektif bilinç bu anlayışın merkezinde yer alır. Toplumcu gerçekçi yazarlar, toplumun dönüşümünü hedefleyen didaktik ve ideolojik bir söylem benimseyerek pozitif kahramanlar inşa etmek suretiyle okuru eğitme ve bilinçlendirme işlevi üstlenmişlerdir.

Gerçekçiliğe dayalı düşünce akımlarının ortak noktası, gerçekliği ciddi, kesin ve katı bir çerçevede ele almalarıdır. Ancak grotesk gerçekçilik, bu yerleşik kabulleri kökünden sarsar ve gerçeklik algısını yeniden tanımlar. Bu bağlamda, Michael Holquist, Mihail Bahtin'in *Rabelais ve Dünyası* adlı eserinin İngilizce çevirisine yazdığı önsözde, grotesk gerçekçilik ile toplumcu gerçekçiliğin birbiriyle örtüşmediğini ve bu iki yaklaşımın birbiriyle zıt fikirler sunduğunu belirtir (Bahtin, 2005: 20). Holquist'in değerlendirmesi, grotesk gerçekçiliğin, gerçekçiliğin tarihsel gelişim çizgisinden bağımsız, özgün bir yerde konumlandığını işaret eder. Toplumsal normlara ve yerleşik hiyerarşilere karşı bir duruş sergileyen grotesk, gerçeklik algısına alternatif bir bakış açısı sunar. Bu yaklaşım, kabul görmüş anlamların sınırlarını aşarak yeni bir anlam evreni inşa eder.

Bahtin'in grotesk gerçekçilik anlayışı, klasik sanat estetiğinin temelini oluşturan bütünlük, uyum ve simetri gibi kavramsal ilkelere yönelik kapsamlı ve eleştirel bir yaklaşım sergiler. Klasik sanat estetiği, biçimsel mükemmeliyet ve parçaların ahenkli bir düzen içinde bir araya gelmesiyle tanımlanırken bu estetik anlayış akılcı bir dünya görüşüne dayanır. Buna karşın, grotesk gerçekçilik düzen ilkelerine bağlı estetiği alt üst ederek deformasyon, düzensizlik ve çelişki gibi unsurları estetik bir değer olarak benimser. Bu anlayış simetri ve oranın yerine tuhaflık ve deformasyonu; durağanlığın yerine ise sürekli dönüşüm ve yenilenmeyi esas alır. Grotesk estetiğin temel bileşenleri arasında rahatsız edicilik, abartı ve gülünçlük bulunmaktadır. Bu unsurlar, klasik güzellik anlayışına meydan okuyarak sanat eserine farklı bir boyut kazandırır. Grotesk gerçekçilik aynı zamanda toplumsal normlara ve otoriter yapılara yönelik bir eleştiri aracı olarak işlev görür. Bu eleştiri, gülme, abartı ve parodi gibi yöntemler aracılığıyla gerçekleştirilir ve mevcut yapıların dönüştürülmesini hedefler. Böylece grotesk gerçekçilik, biçimsel mükemmeliyete dayalı klasik estetiği reddederek hayatın çelişkili ve sürekli dönüşen doğasını sanatsal bir düzlemde görünür kılar (Aktulum, 2020: 18-19).

Bahtin'e göre grotesk gerçekçilik, toplumsal normların ve idealize edilmiş değerlerin eleştirisi için güçlü bir estetik araç sunar. Bu anlayışın merkezinde yer alan "gülme," otorite figürlerini ve kutsal kabul edilen yapıların saygınlığını sarsarak onları sıradanlaştırır. Gülme, bu bağlamda sadece eğlenceli bir tepki değil aynı zamanda bir direniş biçimidir. Yüce ve dokunulmaz addedilen unsurlar, gülme aracılığıyla aşağılara çekilir; bu sayede otoriteleri zayıflar ve eleştiriye açık hale gelir. Bahtin, bu süreci mizahi bir devrim olarak görür; gülme, yalnızca mevcut düzeni sorgulamakla kalmaz, aynı zamanda yeni bir yorumlama zemini yaratır. "İtibarsızlaştırma" ise grotesk gerçekçiliğin bedene ve maddi dünyaya dair yaklaşımını ifade eder. İnsan bedeninin alt bölgeleri ve bu bölgelerin doğal işlevleri (üreme, dışkılama, doğum gibi), yalnızca biyolojik süreçler değil aynı zamanda yıkıcı ve yaratıcı bir gücün sembolüdür. Bu işlevler, kutsallıkla ilişkilendirilen değerlerin dünyevileşmesine ve otoritelerinin çözülmesine aracılık eder. Bahtin için bedenin bu dönüşümü, yalnızca yıkımı değil aynı zamanda yeniden doğuşu ve yenilenmeyi de içerir. Grotesk gerçekçilikte, kutsal olanın sıradanlaştırılması ve bedensel olanın yüceltilmesi, yaşamın döngüsel doğasına dair derin bir farkındalık yaratır. Bu estetik yaklaşım, yıkım ve yaratım arasındaki gerilimle beslenir. Böylelikle grotesk gerçekçilik, kutsal ve idealize edilmiş olanı itibarsızlaştırarak dönüştürür. Bu dönüşüm sürecinde yıkım ile yaratım aynı anda var olur (Bahtin, 2005: 47-51).

Grotesk gerçekçilik, bedeni geleneksel estetik normlardan uzaklaştırarak çirkin, biçimsiz ve sıra dışı bir şekilde tasvir eder. Bu estetik yaklaşım, idealize edilmiş güzellik algısını reddederken bedenin yalnızca fiziksel varlığını değil aynı zamanda metaforik anlamlarını da sorgulayan bir ifade biçimi sunar. Grotesk estetikte bedenin dikkat çeken özellikleri arasında açık ağız, pörtlek gözler, şişkin yüz hatları ve uzun burun gibi ayrıntılar yer alır. Bu detaylar, bedensel sınırların aşılmasını ve organların simgesel anlamlarını vurgular. Örneğin, açık ağız, sadece bir fiziksel özellik değil aynı zamanda yutma, özümseme ve ölümle ilişkilendirilen bir semboldür. Bu bağlamda ağız, yaşam ve ölüm arasındaki döngüselliği temsil eder. Benzer şekilde, grotesk tasvirlerde uzun burun, fallus sembolizmi üzerinden cinsellik ve yaratıcılığı ifade eder. Burun, bedenin dışına doğru uzanarak fiziksel sınırların ötesine geçer. Bununla birlikte gözlerin yuvalarından çıkacakmış gibi görünmesi, bedenin iç dünyasının dışa taşmasını, sınırların erimesini ve bir genişleme arzusunu temsil eder. Dolayısıyla grotesk gerçekçilikte beden, sadece estetik bir form değil aynı zamanda toplumsal normların, tabuların ve kısıtlamaların ötesine geçme çabasının bir simgesidir. Grotesk bedenin bu özellikleri dogmaları aşan, sürekli yeniden şekillenen bir dünya görüşünü temsil eder (Bahtin, 2005: 338-347).

Bahtin'e göre grotesk beden, sürekli bir oluş ve dönüşüm hâlindedir. Bu dönüşüm, bedenin hem sonu hem de başlangıcını temsil eder. Ölüm, nihai bir son değil; yeniden doğuşun göstergesi olarak ele alınır. Grotesk beden, ölümün karanlığıyla yeniden doğuşun umudunu aynı anda barındırır. Bu çelişkili durum, grotesk imgenin temel özelliklerinden biridir. Grotesk imge, idealize edilmiş ve pürüzsüz beden tasvirlerinin aksine, girintili, çıkıntılı ve açık formlara odaklanır. Ağız, burun, cinsel organ, anüs, göbek ve kalçalar gibi bedenin belirli bölgeleri, içsel olanla dışsal olanın birleştiği geçit noktalarıdır. Bu organlar, bedensel sınırların aşılmasını ve bedenin dışa açılmasını temsil eder. Ayrıca bu bölgeler, alay, sövgü ve mizah unsurları aracılığıyla grotesk imgeler hâline getirilir (Bahtin, 2005: 348-352). Böylece grotesk imge, içerdiği belirsizlik ve kesinlikten uzak yapısıyla hem ölmekte olanı hem de doğmakta olanı aynı anda bünyesinde barındırarak yaşamın döngüsel doğasını ortaya koyar (Bahtin, 2005: 52). Bu bağlamda, grotesk bedenin sınırları aşan yapısı yalnızca bedensel bir dönüşümü değil aynı zamanda simgesel düzeyde toplumsal ve kültürel normların da ihlalini içerir. Bu sınır ihlali, Kristeva'nın "iğrenç" kavramıyla örtüşür.

Julia Kristeva'nın "[i]ğrenç, sınırlara, konumlara ve kurallara saygı göstermeyen bir şeydir" ifadesi (2014, s. 6), Mihail Bahtin'in grotesk estetik anlayışıyla belirli tematik kesişimler taşır. Her iki kuram da bedenin sınırlarının ihlali, normatif düzenin geçersizleşmesi, toplumsal yapıların sarsılması ve tanıdık olanın yabancılaşması gibi ortak kavramlar etrafında şekillenir. Bu bağlamda hem "iğrenç" hem de "grotesk", bireysel ya da kültürel sınırların aşımıyla ilişkili istisnai deneyim alanlarını temsil eder. Ancak bu iki kuramsal yaklaşım, söz konusu ihlalin anlamını ve işlevini farklı şekillerde temellendirir. Bahtin'in grotesk kavrayışı, bedensel taşmayı dönüşüm, yeniden doğuş ve kolektif özgürleşme ekseninde değerlendirir. Grotesk beden, geçici de olsa otoriteyi askıya alan, toplumsal yapıları sorgulayan bir karşı-pratik olarak konumlanır. Kristeva'ya göre "iğrenç", benliğin sınırlarını tehdit eden, öznenin bütünlüğünü bozan ve dolayısıyla bastırılması gereken bir varoluşsal krizdir. Kristeva iğrenç olanı, özne ile öteki arasındaki ayrımın çözüldüğü, tedirgin edici ve rahatsız edici bir alan olarak tanımlar. Dolayısıyla Bahtin'de grotesk, dönüştürücü ve toplumsal bir potansiyele sahipken Kristeva'da iğrenç, tehditkâr ve bastırılması gereken bir sınır ihlali olarak ele alınır.

2.2. Romantik Grotesk

Romantik grotesk, Aydınlanma'nın akılcı anlayışına karşı çıkarak bireysel duygulara, öznel deneyimlere ve metafizik sorgulamalara odaklanan bir estetik anlayış geliştirmiştir. Romantik groteskin kökeni, Rönesans groteski ve Orta Çağ halk kültürüne dayanır. Shakespeare ve Cervantes gibi yazarların eserleri, bu anlayışın temellerini oluştururken Romantik grotesk bu geleneklerden esinlenerek bireyselleşmiş bir nitelik kazanmıştır. Bu süreçte halk kültürünün kolektif ve bedensel doğasından uzaklaşıp daha mahrem ve öznel bir "salon estetiği" haline gelmiştir. Romantik groteskin Rönesans groteskinden ayrıldığı en önemli noktalardan biri, "gülme" unsuruna yaklaşımıdır. Rönesans groteskinde gülme, yaşamı olumlayan, neşe ve coşku dolu bir yaratıcı gücün ifadesi olarak karşımıza çıkar. Halk kültürü bağlamında gülme, bedensel deneyimlerin bir kutlaması olarak dünyayı insana yakınlaştırır. Buna karşılık, Romantik groteskte gülme ironik ve alaycı bir tona bürünür. Bu dönemde gülme, bireyin dünyayı eleştirmesi ve sorgulaması için bir araç haline gelse de yaratıcı ve canlandırıcı gücünü yitirir. Romantik grotesk, bunun yanı sıra "dehşet" unsurunu estetik bir öğe olarak merkeze alır. Bu yaklaşım, gündelik hayatın içinde var olan korkutucu unsurları görünür kılar. Dehşet, Romantik groteskte bireyin dünyaya ve kendi varoluşuna duyduğu güvensizliği yansıtır. Oysa Rönesans groteski, dehşeti komik canavarlar aracılığıyla estetize ederek bu korkutucu unsurları gülme yoluyla etkisiz kılar (Bahtin, 2005: 65-67). Böylelikle Romantik grotesk, Rönesans groteskinden farklı olarak bireysel çatışmalara ve içsel kaygılara odaklanarak insanın varoluşsal sorgulamalarını öne çıkarır.

Romantik grotesk, insan doğasının karanlık yönlerini keşfeden ve bireyin içsel çatışmalarını, varoluşsal krizlerini ve bunalımlarını estetik bir düzlemde açığa çıkaran bir yaklaşım olarak şekillenir. Bu estetik anlayış, "delilik," "maske," "kukla," "şeytan" ve "gece" gibi imgeler etrafında inşa edilir ve bu imgeler aracılığıyla derinlik kazanır. Bahtin'e göre, Romantik grotesk, dünyaya karşı hissedilen korkuyu ifade eden imgelerle örülüdür ve bu korkuyu okura aktarmayı amaçlar (Bahtin, 2005: 67). Bu çerçevede, Romantik grotesk, bireyin evrensel yalnızlığı ve varoluşsal kaygılarıyla yüzleşmesine imkân tanıyan bir düşünsel ve estetik zemin oluşturur.

Delilik, grotesk biçimlerin özünde yer alan bir unsurdur; çünkü "*delilik insanın dünyaya başka gözlerle bakmasını sağlar*". Bu perspektif, normal olarak kabul edilen ve sıradan yargılar ile fikirler tarafından sınırlanmış görüşlerden arınmıştır. Halk groteskinde delilik; akıl ve hakikat anlayışının katı ve dar kalıplarına karşı geliştirilen neşeli bir parodi işlevi görür. Bu bağlamda, delilik şenlikli bir nitelik taşır. Romantik groteskte ise delilik, bu neşeli ve kolektif özelliğini kaybederek "bireysel tecridin karanlık ve trajik" bir boyutunu temsil eder (Bahtin, 2005: 67). Delilik, bu dönemde bireyin yalnızlık ve melankoliyle şekillenen varoluşsal sorgulamalarını derinleştiren bir kavram olarak karşımıza çıkar. Halk groteskinin toplumsal eleştiri ve mizah odaklı doğasının aksine, Romantik groteskte delilik, bireyin içsel çalkantılarını ve varoluşsal deneyimlerini estetik bir çerçeve içinde yansıtan bir imgeye dönüşür.

Maske, halk kültürünün en karmaşık ve çok katmanlı imgelerinden biri olarak hem değişim hem de dirilişin simgesi olmasının yanı sıra, benzerliklerin reddi ve göreceliliğin eğlenceli bir ifadesiyle de ilişkilidir. Maskenin özü, kendine benzemezlik, sürekli dönüşüm, metamorfoz ve doğal sınırların ihlali gibi kavramlarla iç içe geçer. Aynı zamanda, hayatın oyunlu yönlerini barındırarak gerçeklik ve imge arasındaki karşılıklı ilişkiyi simgeler; bu ilişki, ritüellerin ve eski gösterilerin temelini oluşturur. Maskenin, parodi, karikatür, eksantrik duruşlar ve komik jestler gibi öğelerle halk groteskinin özünü ortaya koyduğu açıktır. Romantik dönemde, maskenin anlamı büyük bir dönüşüm geçirir. Halk kültüründeki organik bütünlüğünden sıyrılarak "gizleme, sır saklama ve aldatma" işlevini üstlenen bir simgeye dönüşür. Bu dönüşüm, maskenin yaşam dolu ve yenileyici doğasından uzaklaşarak karanlık ve kasvetli bir simgeye bürünmesini ifade eder. Romantik maskenin derinliğinde korkutucu bir boşluk, bir hiçlik bulunur. Bununla birlikte halk groteskinde maske her zaman canlı, renkli ve tükenmeyen bir hayatı tasvir eder. Ancak, romantik maskenin kökenlerinden tamamen kopmadığı görülür; halk kültüründeki izleri, modern zamanlara kadar taşınmıştır. Modern hayatta, maske, başka bir dünyadan gelen gizemli bir öğe gibi tuhaf ve etkileyici bir atmosferin içinde varlığını sürdürür (Bahtin, 2005: 68). Böylelikle maske; insanın kimlik, değişim ve varoluş üzerine düşünmesine olanak sağlayan bir sembol haline gelir.

Kukla, Romantik dönemde bireyin iradesini kaybettiği ve görünmeyen güçler tarafından yönlendirildiği bir imge olarak öne çıkar. Bu imge, bireyin evrensel yalnızlığını, özgürlük arayışındaki çaresizliğini ve melankolik bir dünya görüşünü yansıtır. "Romantizmde kukla, yabancı, insanlık dışı gücün kurbanı olarak vurgulanır; bu güç,

insanları kuklalara çevirip onlara hükmeder. Bu imge, halk kültürüne tamamen yabancıdır" (Bahtin, 2005: 68-69). Bu bağlamda, halk kültüründe kukla, toplumsal eleştiriyi mizahi bir biçimde ifade eden bir figürken Romantik dönemde kukla, bireyin trajik anlamda özgürlüğünü yitirdiği bir sembol haline gelir.

Romantizmin şeytanı algılama biçimi, halk groteskinden belirgin bir şekilde ayrılır. Orta Çağ'ın gizem oyunları bağlamında sahnelenen şeytan, resmi olmayan bir bakış açısını yansıtır ve genellikle maddi bedensel dünyayı temsil eden, neşeli ve müphem bir figür olarak karşımıza çıkar. Bu dönemdeki şeytan tasavvuru, korku veya yabancılık hissi uyandırmaktan ziyade mizahi bir unsur taşır. Rabelais'nin eserlerinde, özellikle Epistemon'un hayaletimsi görüntüleri anlatılırken şeytanlar dost canlısı, eğlenceli ve neşeli karakterler olarak betimlenir. Hatta kimi zaman şeytanlar ve cehennem, grotesk komedinin bir parçası olarak abartılı ve komik canavarlar biçiminde ortaya çıkar. Romantik döneme gelindiğinde ise şeytan algısı köklü bir dönüşüme uğrar. Bu dönemde "şeytan, dehşet uyandıran bir figüre" evrilir. Artık sadece fiziksel bir varlık değil aynı zamanda metafizik bir korkunun simgesi haline gelir. Bu yeni şeytan imgesinde, "kahkaha bile alaycı bir tını" kazanır (Bahtin, 2005: 69). Dolayısıyla Romantik grotesk anlayışında şeytan imgesi dehşetin korkunç yüzünü; şeytanın kahkahası da insanın çaresizliğini sembolize eder.

Romantik groteskin en belirgin imgesi ise gecedir. Bahtin'in "[*b]u türün pek çok örneğine gece hakimdir*" ifadesi, karanlık atmosferin Romantik groteskte ne kadar önemli olduğunu ortaya koyar. Halk kültüründe etkinlikler, gündüz gerçekleşir. Bu kültür, bir bahar sabahının taze havasını, gün doğumunun umut veren aydınlığını ve yaşamın şenlikli enerjisini yansıtır. Böylece halk groteski, yaşamın coşkusunu ve doğanın döngüsel yenilenmesini kutlayan bir anlayışı temsil eder (Bahtin, 2005: 69). Buna karşılık gece imgesi, Romantik groteskin karanlık atmosferini oluşturur. Bu bağlamda gece, insanın kendi bilinçaltıyla yüzleştiği, rasyonel düşüncenin sınırlarının aşıldığı ve varoluşsal sorgulamaların derinleştiği bir sahne olarak varlığını hissettirir.

Dolayısıyla delilik, akıl ve mantığın sınırlarını aşarak bireyin rasyonel dünyadan kopuşunu ve zihinsel çöküşünü simgeler. Maske, bireyin toplumsal kimliği ile gerçek benliği arasındaki gerilimi sorgulayan bir metafor olarak öne çıkar. Kukla, bireyin hem kontrol edilen hem de kontrol eden bir varlık haline geldiği güç ilişkilerini temsil eder. Şeytan, insanın içsel çelişkilerini ve karanlık yönleriyle yüzleşmesini sağlayan bir figürdür. Gece, bilinçaltının korkutucu dünyasını görünür kılan ve gerilim yaratan bir atmosfer sunar. Bu imgeler, insan doğasında var olan belirsizlik, korku ve dışlanmışlık gibi duyguların açığa çıkmasına olanak sağlar.

3. ANAYURT OTELİ'NDE GROTESK ESTETİK

Yusuf Atılgan'ın *Anayurt Oteli* adlı romanında anlatıcı, Zebercet'i fiziksel özellikleri aracılığıyla tasvir ederken bedenindeki orantısızlık ve uyumsuzluklara dikkat çeker. Zebercet, başı vücuduna oranla büyük, alnı geniş, elleri küçük, omuzları ve göğsü dar bir figür olarak betimlenir. Zebercet'in beden tasviri, grotesk estetiğin temel özelliklerinden biri olan ölçüsüzlük ve abartıyı gözler önüne serer. Bu bağlamda, grotesk biçimlerin önemli bir özelliği, bedenin orantısızlık düzeyine çekilmesi ve karikatürize edilmesidir. Nitekim, Aktulum'un şu yorumu, Zebercet'in bedensel tasvirini anlamlandırmamıza yardımcı olur: *"Grotesk biçimlerde çoğunlukla kişilerin bedensel olarak ölçüsüzlük düzeyine çekildiklerine rastlanmaktadır; bu yönüyle grotesk kimi zaman karikatürle yakınlaşır"* (Aktulum, 2020: 24). Zebercet'in başının büyüklüğü ile gövdesinin küçüklüğü, grotesk bir karikatürün özelliklerini çağrıştırır. Ancak, bu bedensel deformasyon yalnızca bir dışsal görüntü olmaktan öte onun bireysel varoluşunda da bir kırılmaya işaret eder. Ancet'in de belirttiği gibi *"deforme beden imgesi genelde travmatik bir deneyimi göstermeye imkân tanıyan ikame edici bir oluşum olarak sunulur*" (2010: 123). Böylece Zebercet'in grotesk bedensel özellikleri hem fiziksel hem de psikolojik bir anlam katmanı oluşturur. Bu fiziksel tasvirin altında yatan estetik anlayış, karikatür ve grotesk biçimlerin tarihsel ve teorik arka planıyla ilişkilendirilerek daha iyi kavranabilir.

Karikatür, günümüzde modern bir ifade biçimi olarak değerlendirilen bir sanat formudur ve tarihsel bağlamda kökeninin Leonardo da Vinci'nin grotesk çizimlerine dayandırıldığı öne sürülmektedir. Ancak, Leonardo'nun çalışmalarında ortaya koyduğu grotesk estetik anlayışı, modern karikatürün işlev ve amacıyla önemli ölçüde ayrışmaktadır. Leonardo, grotesk çizimlerinde, geçmiş dönemlerde "biçimsiz" olarak nitelendirilen satirler, iblisler ve kâhyalar gibi figürleri tasvir etmenin ötesine geçerek özgün karakter tipleri yaratmayı hedeflemiştir. Bu farklılaşma, Leonardo'nun grotesk anlayışının, bireysel ve toplumsal eleştiriden ziyade, insan doğasının ve

kimliğinin estetik ve antropolojik boyutlarını keşfetme çabası olarak değerlendirilmesine yol açar. Bu tarihsel ayrışmaya rağmen, modern karikatürün grotesk estetikten etkiler taşıdığı ve bu etkileri farklı bir bağlamda yeniden yorumladığı söylenebilir. Modern karikatür, Leonardo'nun grotesk anlayışından farklı olarak, eleştirel bir tartışma aracı olarak şekillenmiştir. Bu sanat formu, genellikle bireylerin veya toplumsal grupların bilinen özelliklerini abartarak bir eleştiri veya hiciv niteliği taşır. Karikatür, insan bedeninin bir parçasını –çoğunlukla yüzünü– orantısız bir şekilde büyüterek fiziksel bir özellik üzerinden ahlaki bir zayıflığı ya da sosyal bir kusuru mizahi bir dille ortaya koyar (Eco, 2009: 152). Bu bağlamda, Zebercet'in grotesk bedensel özelliklerinin karikatür estetiğiyle örtüştüğü ve bireysel ya da toplumsal eleştirinin aracı haline geldiği söylenebilir.

Zebercet'in başının orantısız büyüklüğü, onun zihinsel kapasitesine dair metaforik bir anlam taşır ve karşılaşabileceği tüm olasılıkları hesaplayabilecek bir zekâya sahip olduğu izlenimini uyandırır. Nitekim roman boyunca, ortalıkçı kadını öldürdükten sonra cinayet delillerini ortadan kaldırmak için tüm olası senaryoları zihninde ayrıntılı bir şekilde kurguladığı görülür. Bu bağlamda, Zebercet'in başının büyüklüğü, onun bilişsel faaliyetlerinin yoğunluğunu simgeleyen bir sembol olarak değerlendirilebilir. Öte yandan Zebercet'in bedeninin küçüklüğü, yalnızca fiziksel boyutlarının ötesinde metaforik bir anlam taşır. Bu durum, onun topluma bir "beden olarak küçük" geldiği, yani toplumsal normlarla uyum sağlayamayan ve toplumun yapısına uygun olmayan bir birey olduğu şeklinde yorumlanabilir. Zebercet'in bedensel küçüklüğü, onun toplumsal düzende kendisine bir yer bulamamasını ve bu düzene yabancılaşmasını simgelediği söylenebilir. Bu bağlamda, bedenin büyüklüğü ve küçüklüğü arasındaki zıtlık, Zebercet'in bireysel varoluşundaki çatışmayı ve toplumla kurduğu problematik ilişkiyi açığa çıkaran önemli bir estetik ve anlatısal unsur olarak değerlendirilebilir.

Romanın başlangıcında Zebercet'in fiziksel özelliklerindeki uyumsuzluk, yalnızca bedensel bir farklılık olarak kalmaz aynı zamanda, onun toplumsal normlara aykırı tutum ve davranışlar sergileyen, sosyal ilişkilerde uyumsuz bir karakter olduğuna işaret eden önemli bir göstergedir. Zebercet'in yedi aylıkken prematüre olarak dünyaya gelmiş olması, grotesk estetik bağlamında dikkate değer bir niteliğe sahiptir. Prematüre beden, yaşamın başlangıcından itibaren hayat ve ölüm arasındaki belirsizliği içinde barındıran bir yapı sunar. Grotesk estetikte beden, yaşam ve yok oluşun eşiğinde bir geçiş alanını temsil eder; bu durum, prematüre bedenin varoluşsal kırılganlığı ile doğrudan ilişkilidir. Prematüre bir bedenin hayatta kalıp kalamayacağına dair belirsizlik, yalnızca zamanla netlik kazanan bir süreçtir. Bu bağlamda, Bahtin'in grotesk imgelerde zamanın belirleyici bir unsur olduğuna dair şu tespiti önemlidir: *"Bedenin zamanla ilişkisi, grotesk imgenin belirleyici özelliklerinden biridir"* (Bahtin, 2005: 52).

Zebercet'in doğumuyla başlayan bu varoluşsal belirsizlik, romanın sonunda gerçekleşen intihar sahnesinde doruk noktasına ulaşır. İntihar sahnesi, grotesk imgelerin belirgin bir şekilde tezahür ettiği bir an olarak değerlendirilebilir. Zebercet, intihar etmek için odasının tahta tavanına bir çamaşır ipi bağlar, boynunu ipe geçirir ve kendini boşluğa bırakır. Bu sahnede, grotesk estetiğin temel unsurlarından biri olan bedenin sınırlarının ihlali güçlü bir şekilde gözlemlenir. Boynunda asılı şekilde tavanda sallanan Zebercet'in gözlerinin yuvalarından fırlayacak gibi pörtlemesi, ağzının sonuna kadar açık kalması ve bacaklarından aşağıya doğru akan beyaz bir sıvı, grotesk estetiğin sınırları aşan yapısını ortaya koyar. Nitekim pörtleyen gözler ve açık ağız, bedenin iç ve dış sınırlarını ihlal ederek grotesk bir nitelik kazanır. Aynı zamanda, bacaklardan aşağıya akan sıvı hem itibarsızlaştırıcı hem de yeniden yaratıcı anlamlar taşıyan çift değerli bir sembol olarak grotesk estetiğin ayrılmaz bir parçası olarak konumlanır. Bu çift anlamlılık, grotesk bedenin hem bireysel hem de toplumsal düzeyde sınırları zorlayan ve yeniden tanımlayan doğasına işaret eder. Zebercet'in intiharı, bir yandan onun varoluşsal belirsizliğini doruğa taşırken diğer yandan grotesk estetiğin sınır ihlali ve dönüşüm gibi temel özelliklerini romanın anlatı evrenine dahil eder.

Ramazan Korkmaz'ın *Yurtsuzluk İtkisi ve Anayurt Oteli* adlı makalesinde, Zebercet'in menisi, yalnızca fiziksel bir sıvı olarak değil aynı zamanda kendisinden sonra gelecek nesillere etkisini taşıyan genetik bir unsur olarak ele alınır. Bu bağlamda meni, yeniden hayat verme niteliğine de işaret eder. Zebercet'in bacaklarının arasından sızarak yatağa dökülen menisi, toplumsal ve bireysel anlamda yok sayılan ve ihmal edilen bir varlığın simgesi olarak karşımıza çıkar. Bununla birlikte, bu sıvı aynı zamanda ölüm ve yaşamı içinde barındıran döngüsel ilişkinin devamlılığına da gönderme yapar (Korkmaz, 2005: 147).

Bahtinyen grotesk estetik anlayışına göre meni de dışkı ve çiş gibi bedenin alt bölgesine ait diğer imgelerle benzer şekilde hem itibarsızlaştırıcı bir unsur hem de doğurganlık gücü taşıyan bir simgedir. Bu bağlamda meni, bir yandan ölümü itibarsızlaştırırken diğer yandan yeniden hayat verme potansiyelini taşır. Bahtin'in ifadesiyle, *"Dışkı ve çiş imgeleri müphemdir, tıpkı maddi bedensel alt bölgelere ait bütün imgeler gibi. Bu imgeler, aynı anda itibarsızlaştırır, yıkar, yeniden hayat verir ve yenilerler; aynı anda kutsar ve alçaltırlar. O imgelerde ölüm ile ölüm sancıları, doğum ile doğum sancıları sımsıkı örülmüştür"* (Bahtin, 2005: 177). Zebercet'in bedeninden süzülen meni, bir yandan ölümün itibarsızlaştırıcı çağrışımlarını içerirken diğer yandan yeni bir başlangıcın habercisi olan bir simge olarak sunulmuştur.

Zebercet'in intihar sahnesi, anlatıda *"[y]ukarıdan, sallanırken tahtaya sürtündüğü yerden ip çıtırdadı..."* şeklindeki bir cümleyle sona erer (Atılgan, 2008: 108). Bu cümlenin sonundaki üç nokta, anlatının tamamlanmamışlığını ve olayın sonucuna dair bir belirsizliği ifade eder. Zebercet'in ipte sallanıyor oluşu, okurun zihninde, karakterin ölüm ve yaşam arasında bir sarkaç gibi gidip geldiği izlenimini yaratır. İpin çamaşır ipi olduğu ve sallanırken tahtaya sürtünerek çıtırdamaya başladığı vurgusu, ipin kopma olasılığını çağrıştırır. Bu durum, Zebercet'in son nefesini vermeden kurtulmuş olabileceği ihtimalini akıllara getirir. Zebercet'in ölümüne ilişkin sahne, ölüm ve yaşam arasında bir geçiş alanı olarak kurgulanmıştır. Her ne kadar çırpınışları sırasında kollarının düştüğü belirtilmiş olsa da "başı öne doğru eğiliyordu" ifadesindeki "eğiliyordu" eylemi, tamamlanmış bir durumu değil, sürekliliği işaret eder. Bu dilsel tercih, ölümün kesin bir şekilde gerçekleşmediğine dair bir belirsizliği açıkça yansıtır. Dolayısıyla, metin, Zebercet'in ölüp ölmediğine dair iki olasılığı eşit ağırlıkta sunarak anlatısını tamamlanmamış bir sonla noktalamıştır. Bu bağlamda, Zebercet'in intihar sahnesi, grotesk gerçekçiliğin temel özelliklerinden biri olan sınırların bulanıklaştırılması ve ölümle yaşam arasındaki geçişkenliği içerir. Zebercet'in grotesk bedeninde, ölüm ve yaşam imgeleri eşzamanlı olarak varlık göstermiş ve anlatının son cümlesine kadar bu ikilik korunmuştur. Bu müphemlik, grotesk gerçekçiliğin ruhuna uygun bir bir anlatı örneği sunar. Böylece Zebercet'in grotesk bedeninde ölüm ve yaşam imgeleri bir arada, son sahnede de varlığını hissettirmiştir.

Zebercet'in yaşamında anne ve babasının ölümleri, hayat döngüsüyle iç içe geçmiş bir biçimde, grotesk gerçekçilik perspektifiyle değerlendirildiğinde, karakterin iç dünyasını ve toplumla olan bağlarını anlamada önemli bir zemin sunar. Annesinin ölümü, Zebercet'in bireysel varoluşunda eril bir farkındalığın uyanmasına yol açarken babasının ölümü otoritenin sembolik olarak Zebercet'e geçişini temsil eder. Ancak, bu ölümlerin yaşamın doğal akışı içinde belirgin dönüm noktalarına denk gelmesi, yaşam ve ölüm arasındaki diyalektik ilişkinin altını çizer. Bu bağlamda, yaşamın sürekliliği ve ölümün kaçınılmazlığı, aynı düzlemde birleştirilmiş bir döngü olarak görünür hale gelir. Bu durum *Anayurt Oteli*'nin *"bir anlamda ölümü ve yaşamı anlamlandırmanın iç içe olduğunu göstermektedir"* (Kasar ve Yatarkalkmaz, 2021: 1258).

Zebercet'in annesinin ölümü, onun yaşamında çocukluk evresinden çıkışını ve yaşamla ölüm arasındaki karmaşık ilişkiyi erken bir yaşta deneyimlemesini beraberinde getirir. Romanın şu ifadesi bu bağlamda dikkat çekicidir: "İlkokulu bitirdiği yaz sünnet oldu. Gene o yaz anası öldü." Bu cümledeki "gene" ifadesi, yalnızca bir olayın kronolojik ardışıklığını değil, yaşamın ve ölümün döngüsel yapısını ima eder. Sünnet olayı, Zebercet'in eril bir kimlik kazanmaya başladığını simgelerken annesinin ölümü onun çocukluk evresinin sonlandığını ve yalnızlığa doğru sürüklendiğini gösterir. Bu olay, Zebercet'in yaşamındaki korunaklı yapının yıkılmasını ve karakterin kendi içine kapanmasına neden olan sürecin başlangıcını işaret eder. Babasının ölümü ise sadece bir aile ferdinin kaybı olarak değil, aynı zamanda otoritenin Zebercet'e sembolik olarak devredilmesi anlamında yorumlanabilir. Babasının otelin resepsiyon masasının arkasındaki koltukta ölmesi, Bahtin'in karnaval estetiğinde ifade ettiği grotesk imgeler bağlamında bir "tacın devredilmesi" ritüeli olarak okunabilir. Bu durum, hem otel içerisindeki hiyerarşik yapının değişimini hem de Zebercet'in kişisel dönüşümünün bir işareti olarak değerlendirilebilir. Zebercet'in babasının koltuğuna oturduğu sahnelerde, bu koltuğu bir güç ve otorite sembolü olarak algıladığı görülür.

Babasının ölümünün ardından Zebercet, otelin işleyişini tamamen kontrol altına alır. Kimin otele kabul edileceğine, kimin hangi odaya yerleşeceğine dair kararlar verir; gazetelerin teslim saatlerini düzenler; ortalıkçı kadının hareketlerini sınırlandırır ve nihayetinde, kadını öldürerek mutlak bir otoriteye sahip olduğunu gösterir. Bu davranışlar, Zebercet'in bir otel yöneticisi olarak değil, adeta bir kral gibi hareket ettiğini ortaya koyar. Bu bakımdan Otel, Zebercet için güç, otorite ve kontrol duygusunu deneyimlediği bir mikrokozmos hâline

gelir. Grotesk gerçekçilik perspektifi, bu olayları ölüm ve yaşamın birbirine geçişini vurgulayan bir düzlemde değerlendirir. Annesinin ölümünün Zebercet'in sünnetiyle; babasının ölümünün ise onun otel üzerindeki otoritesini sağlamlaştırmasıyla aynı zamana denk gelmesi, yaşam ve ölüm döngüsünün Zebercet'in yaşamında birbirine bağlı şekilde ilerlediğini gösterir. Zebercet'in, babasından miras kalan koltukta oturması ve otel yaşamını kontrol altında tutma çabası, ona belirli bir özgürlük duygusu kazandırmaktadır. Ancak, bu özgürlük hissi, Emekli Albay'ın oteldeki sürekli varlığıyla tehdit altına girmektedir. Albay, otoriter bir figür olarak, temsil ettiği resmi ve baskıcı gücün sürekli gölgesi altında Zebercet'in hem fiziksel hem de psikolojik anlamda sıkışmışlık hissi yaşamasına neden olmaktadır. Bu durum, grotesk estetik bağlamında, bireyin bedensel özgürlüğü ile toplumsal düzenin dayattığı kurallar arasındaki gerilimi yansıtmaktadır.

Zebercet, Emekli Albay'ın varlığı nedeniyle, gündelik ve doğal bedensel eylemlerini gerçekleştiremez hâle gelir. Örneğin, *"eskiden olduğu gibi arada kalkıp salonda dolaşması, seyrek de olsa gerektikçe burnunu karıştırması, hafifçe bir yanına eğilerek yüksek sesle osurması ya da oturmaktan kıçı terlediğinde pantolonunu sallayarak rahatlaması"* gibi basit bedensel hareketler, artık onun için imkânsız hâle gelir (Atılgan, 2008, s.23-24). Bu engellemeler, Zebercet'in özgürlüğünü kısıtlar.

Grotesk gerçekçilik bağlamında, bedensel eylemler, hayatın döngüselliğini ve bireysel özgürlüğü simgeler. Bahtin'in görüşüne atıfta bulunarak, *"hayatın simgesi ve dirilişin gerçek işareti olarak beliren şey ağızdaki nefes değil, osuruktur"* (Bahtin, 2005: 414). Bu bakış açısı, Zebercet'in bedensel ritminin kısıtlanmasının, özgürlüğünün elinden alınması olarak anlaşılmasına imkân tanır. Zebercet, nefes alabiliyor olmasına rağmen, basit bir şekilde osuramadığı için kendisini boğuluyormuş gibi hisseder; bu durum, bedensel özgürlük ile resmi otorite arasındaki gerilimin grotesk bir ifadesi olarak yorumlanabilir.

3.1. Grotesk Bir İmge Olarak Bıyık: İşlevsel Açıdan Oyun İçinde Oyun

Anayurt Oteli romanında, Zebercet'in bıyığı, hem anlatıcı tarafından hem de akademik çalışmalarda araştırmacılar tarafından sorgulanan bir öğe haline gelmiştir. Anlatının genelinde, Zebercet'in bıyığının varlığı veya yokluğu, somut bir biçimde açıklığa kavuşturulmaz; bıyığın gerçekliği, anlatının kendisi gibi belirsiz ve geçici bir durum olarak bırakılır. Yatarkalkmaz, bıyığı *"anlamı hatta mevcudiyeti doğrudan anlaşılmayan bir öğe"* olarak değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme belirsizliğin metnin anlatı yapısının bir parçası olduğunu vurgular (2024: 20).

Hızar, bıyığı *"gerçeküstü bir şekilde havada asılı kalan anlardan biri"* olarak tanımlayarak varlık anlamını ve sınırlarını sorgulayan bir metafiziksel perspektif sunar (2024: 53). Bu yaklaşım, bıyığı yalnızca fiziksel bir unsur olmaktan çıkararak daha geniş ve soyut bir anlam katmanına taşır. Hızar'ın "gerçeküstü" ifadesi, bıyığın fiziksel dünyanın sınırlarını aşan ve alışılmadık bir anlam barındırabileceği fikrine işaret eder. Bu bağlamda, bıyık somut bir varlık olmaktan öte soyut bir düzeyde ele alınır ve bu yaklaşım, bıyık sorunsalının çözüme kavuşmasını sağlamak yerine, onu daha da karmaşık ve sorunlu bir hâle getirir.

Tokgözlü'nün psikanalitik bir perspektiften Zebercet'in bıyığını bir *"koruma kalkanı"* olarak yorumlaması, bıyığın anlamını Zebercet'in içsel çatışmalarına ve savunma mekanizmalarına bağlamaktadır (2021: 147). Bu yorum, bıyığın işlevsel bir anlam taşıdığı ve Zebercet'in hem fiziksel hem de ruhsal kırılganlığı karşısında bir güç ya da direnç sembolü olarak konumlandığı varsayımına dayanır. Ancak, bıyığın romandaki belirsizliği bu yorumu eleştiriye açık hâle getirir. Sözalan ise Freudyen bir yaklaşım benimseyerek bıyığı, kadın ile erkek arasındaki cinsiyetçi farkı simgeleyen bir *"fallus"* imgesiyle ilişkilendirir ve bu şekilde bıyığın, erkeklik ve cinsiyet normlarıyla ilgili derin bir sembolik anlam taşıdığını ileri sürer (2004: 262). Bu Freudyen bakış açısına göre bıyık, erkekliğin bir göstergesi olarak Zebercet'in toplumsal cinsiyetle ilişkilendirdiği erkeklik kimliğini pekiştirme çabasıyla bağlantılıdır. Buna rağmen cinsiyetçi bir sembol olarak bıyık, Zebercet'in homoseksüel eğilimleri ve içsel çatışmalarıyla doğrudan çelişir. Ekrem'e yönelik arzuları, bıyığın erkeklik ve güç imgeleriyle ilişkilendirilen toplumsal anlamlarını zayıflatır ve yeniden yorumlanmasını gerektirir. Bu bağlamda, bıyık Zebercet için yalnızca geleneksel bir erkeklik göstergesi olmaktan çıkar; aynı zamanda onun kendi cinsiyet kimliği ve arzularıyla yüzleşme sürecindeki çelişkilerinin sembolü hâline gelir.

Turan, bıyığı *"güç ve iktidarın bir sembolü"* olarak yorumlar (2000: 103). Ancak, Zebercet'in bıyıklı olduğu sahnelerde otorite veya hâkimiyet vurgusunun net bir şekilde yapılmaması, bu sembolizmi desteklemekte yetersiz kalır. Bıyıksız olduğu sahneler, güçsüzlük ve çöküşle ilişkilendirilebilirken bıyıklı sahnelerde güç veya iktidarın belirgin bir şekilde öne çıkmaması, bıyığın bu anlamda bir simge olarak tutarlı bir işlev görmesini engeller. Bu nedenle, bıyığın güç ve otoriteyi temsil ettiği iddiası, anlatının bütünündeki tutarsızlıklar nedeniyle zayıf bir yorum olarak kalmaktadır.

Apaydın, bıyık meselesine farklı açıdan bakarak anlatıcının güvenilirliğini sorgulatan önemli bir unsur olarak ele alır ve romanın ilerleyen bölümlerinde Zebercet'in bıyığına dair bilinçli bir *"belirsizlik"* oluşturulduğunu savunur. Anlatıcının, Zebercet'in kişiliğiyle ilgili birçok ayrıntıyı bilmesine rağmen bıyık konusundaki sessizliğini koruduğunu ve bu durumu açıklığa kavuşturmadığını dile getirir. Ona göre anlatıcının bu tutumu, okurun bıyık meselesine dair anlatıcıya güven duymasını zorlaştırır. Bıyık konusundaki bu belirsizliğin, romanın anlatı stratejilerinden biri olarak okuru yanıltma ve bazı bilgileri gizleme amacı taşıdığını belirtir. (2020: 147-149). Apaydın'ın "belirsizlik" kavramının romanın genel atmosferine hâkim bir unsur olduğunu vurgulaması, bu kavramın anlatının bütünlüğündeki önemini ortaya koyması açısından oldukça önemlidir. Buna rağmen belirsizliğe ilişkin bu tespitin grotesk estetik ve ona bağlı imgelerle ilişkilendirilmemesi, romanın çok katmanlı anlam dünyasının tam anlamıyla ortaya çıkarılmasını ve anlaşılmasını engellemektedir.

Romanın genelinde bıyığa ilişkin belirsizliğin anlatıcının okuru yanıltmaya ya da bilgi saklamaya yönelik bilinçli bir strateji olmadığı söylenebilir. Anlatıcının şu ifadeleri, durumu netleştirir: *"Bu bıyık sorununu kolayca kapayamayacaktı demek. Sorması gereksizdi; adam kesinlikle 'vardı' ya da 'yoktu' dese bile durumu aydınlatmayacaktı bu"* (Atılgan, 2000: 24). Bu noktada bıyık meselesine dair belirsizliğin, okurun metni çözme çabalarıyla giderilebilecek bir epistemolojik eksiklikten ziyade romanın estetik yapısında bilinçli olarak oluşturulmuş bir ontolojik belirsizlik olduğunu ileri sürmek mümkündür. Bu bağlamda belirsizlik yalnızca bir anlatı oyunu ya da çözülmesi gereken bir bilmece olarak değil, romanın çok katmanlı anlam dünyasını şekillendiren ve estetik derinliğini oluşturan temel bir unsur olarak ele alınmalıdır.

Anlatıcının güvenilirliği sorunsalı, edebi metinlerde sıklıkla anlatıcıların bilgi aktarımı sırasında sergiledikleri açık veya örtük tarafgirlik ile ilişkilendirilir. *Anayurt Oteli*'nde bıyığa ilişkin belirsizlik, anlatıcının kasıtlı bir bilgi saklama çabasından ziyade anlatının estetik kurgusundan kaynaklandığı görülmektedir. Anlatıcının, "adam kesinlikle 'vardı' ya da 'yoktu' dese bile durumu aydınlatmayacaktı bu" şeklindeki ifadesi, bıyığın varlığı veya yokluğuna dair belirsizliğin yalnızca bilgi eksikliğinden kaynaklanmadığını, aynı zamanda anlatının estetik bir öğesi olduğunu ima etmektedir. Bu noktada bıyık sorunsalı, romanda bir tür "mutlak belirsizlik" olarak yer almakta ve bu durum, anlatıcının güvenilirliği meselesini tartışmaya açmaktadır. Belirsizliğin bu şekilde estetik bir yapıtaşına dönüşmesi, metnin estetik kurgusunu sorgulayan bir yaklaşıma ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. İşte bu noktada grotesk estetik, metnin anlamını açıklığa kavuşturan bir çerçeve sunmaktadır. *Anayurt Oteli*'nde bıyığın varlık ve yokluk arasında bir geçiş alanı yaratması, metnin grotesk yapısının bir yansıması olarak karşımıza çıkar. Grotesk estetik, bu belirsizliğin ve çelişkinin üzerine kurularak okuyucuya gerçekliğin sorgulandığı bir okuma deneyimi sunar.

John Ruskin'in grotesk sanat üzerine ifade ettiği, *"Grotesk sanat, kısmen, güçlü bir oyun, icat etme ve deney yapma dürtüsünün ürünüdür"* (Thomson, 1972: 21) düşüncesi, *Anayurt Oteli*'nde bıyığın estetik ve anlatısal rolünü kavramada önemli bir çerçeve sunar. Bıyık, yalnızca bir bedensel özellik olmanın ötesinde, anlam keşfi ve çözülmemiş bir soru olarak sunulduğunda metnin estetik yapısına katkı sağlayan bir oyun alanına dönüşür. Bu oyun, okurun bıyığın varlığı ve anlamı hakkında sürekli bir sorgulama içinde olmasını gerektirir. Okuyucu, bıyığın gerçekliğini ve sembolik rolünü sorgulayan bir deneyime girer, bu da metnin anlam yapısının dinamik ve çok katmanlı olmasını sağlar. Bıyık, bu bağlamda anlamın sürekli olarak yeniden inşa edildiği, her okumanın farklı bir anlam oyununa dönüştüğü bir öğe olarak işler. Böylece bıyık sadece bir anlatı unsuru değil, aynı zamanda metnin estetik derinliğini oluşturan anlamın belirsizlik ve değişkenlik üzerine kurulu bir oyun alanı hâline gelir.

Zebercet'in bıyığı, grotesk bir imge olarak değerlendirildiğinde iki temel özelliği ile bu estetik bağlama dahil olur. İlk olarak, bıyık, ait olduğu bedenin sınırlarını aşan ve ihlal eden bir unsur olarak öne çıkar. Bedensel bütünlüğü bozan bu topografik çıkıntı, bıyığı bedenin sınırlarını aşan bir form haline getirir. Bu özellik, grotesk

estetiğin beden ve sınır ilişkisini sorgulayan yapısıyla uyum içindedir. İkinci olarak bıyığın varlığına ilişkin belirsizlik, yalnızca fiziksel düzeyde değil, aynı zamanda romanın anlam dünyasında da bulanıklık yaratır. Bu belirsizlik hâli bıyığı grotesk estetiğin temel unsurlarından biri olan müphemlik başka bir deyişle «anlamın sabitlenemezliği" ile ilişkilidir. Dolayısıyla Zebercet'in bıyığı hem bedensel sınırları aşarak hem de anlam düzleminde bir müphemlik yaratarak grotesk estetiğin temel özelliklerini yansıtan grotesk bir imgeye dönüşür.

3.2. Bir Duygunun Anatomisi: Zebercet ve Ekrem İlişkisinde Korku ve Arzunun Dansı

Zebercet'in Ekrem ile ilişkisi, grotesk estetiğin duygusal karmaşasını somutlaştırır. Ekrem'in horoz dövüşü sırasında Zebercet'in kolunda hissettiği sıcaklık, bedensel haz ile toplumsal normların dayattığı suçluluk duygusunun iç içe geçtiği bir deneyime dönüşür. Bu tensel temas, Zebercet'in arzularını harekete geçirirken aynı zamanda onun varoluşsal bir gerilimle yüzleşmesine neden olur. Zebercet'in bu deneyim karşısındaki tepkisi, grotesk estetiğin zıtlıkları bir araya getirme işlevini temsil eder.

Zebercet'in bedensel arzuları ve toplumsal korkuları, Ekrem'i öpmek istemesinin ardından bu düşünceden hızla vazgeçmesiyle açığa çıkar. Bu durum, Zebercet'in içsel çatışmalarını derinleştirir ve onun arzu ile suçluluk arasında sıkışmışlığını gözler önüne serer. Benzer bir gerilim, Zebercet'in Ekrem ile sinema salonunda yaşadığı deneyimde de kendini gösterir. Zebercet, film izlerken benzer bir haz duygusu yaşasa da bu duygu onu tedirgin eder ve sinema salonunu terk etme isteği uyandırır. Bu tedirginlik, Zebercet'in geçmişte tanık olduğu bir olayın –bir adamın otelde bir genç erkekle birlikte kaldıktan sonra linç edilmekten kıl payı kurtulmasının– travmatik etkisiyle ilişkilidir. Sinema sonrası kavşakta Ekrem'i otele davet edip etmeme konusunda yaşadığı kararsızlık, Zebercet'in hem bireysel arzularını hem de toplumsal korkularını sınayan bir dönemeçtir. Ekrem'den ayrıldıktan sonra karşı kaldırıma geçip altıya kadar sayma kararı, Zebercet'in içsel çatışmalarının somut bir yansımasıdır. Süreyi uzatarak ona kadar saymaya karar vermesi ise onun duygusal karmaşasını ve arzu-korku çatışmasını derinleştirir. Bu süre sonunda Ekrem'i arkasında görememesi, Zebercet'in hem arzusunun hem de cesaretinin başarısızlıkla sonuçlandığını hissetmesine yol açar.

Zebercet'in altı saniyelik kuralı, yalnızca Ekrem'in niyetini anlamaya yönelik bir strateji değil, aynı zamanda kendi cesaretini ve arzularını test etme sürecidir. Ancak, altı saniyelik süreyi uzatması, Zebercet'in içsel korkuları ve toplumsal baskılar karşısındaki temkinli tutumunu yansıtır. Bu uzatma, iki temel motivasyonu işaret eder: Ekrem'in niyetini anlamak için daha fazla zamana ihtiyaç duyduğu düşüncesi ve kendi psikolojik hazırlığını tamamlamadan Ekrem'i görmenin yaratacağı endişeyi minimize etme çabası. Altı saniyelik sürenin on saniyeye uzatılması, Zebercet'in arzu ve korku arasındaki çatışmasını daha görünür hâle getirir. Zebercet, bu süreçte hem bireysel arzularını gerçekleştirme hem de toplumsal normlara uygun hareket etme arasında bir denge kurmaya çalışır. Ancak onuncu saniyede Ekrem'i görememesi, onun arzusunun gerçekleşmemesiyle sonuçlanır ve yalnızlık duygusunu derinleştirir.

Zebercet'in Ekrem'i otele davet etme konusunda yaşadığı kararsızlık, geçmişte otelde bir adamın toplumsal dışlanmaya maruz kalmasıyla ilişkili bir korkuyu yansıtır. Zebercet, benzer bir durumun ortaya çıkmasından endişe ederek temkinli davranır. Bu durum, onun bireysel arzularını ifade etme cesaretini engellerken toplumsal baskıların onun üzerindeki etkisini de gözler önüne serer. Zebercet'in karar verme sürecindeki belirsizlik, grotesk estetiğin paradoksal doğasını yansıtır. Bu belirsizlik, metnin çözülmesini zorlaştırırken aynı zamanda Zebercet'in arzu ve korku arasındaki çatışmalarını derinleştirir. Zebercet'in Ekrem'i otele davet etmeyi planladığı ancak bu düşünceyi hayata geçiremediği süreç, onun bireysel arzuları ve toplumsal normlar arasında sıkışmışlığını somutlaştırır. Zebercet'in altı saniyelik süreyi uzatma kararı ve Ekrem'i o noktada görememesi, onun kaderinin bir yansımasıdır. Bu süreç, yalnızca bireysel arzuların gerçekleşmemesi değil, aynı zamanda toplumsal korkuların etkisiyle şekillenen bir yalnızlık ve yabancılaşma durumunu da beraberinde getirir. Zebercet'in içsel çatışmalarının ve duygusal karmaşasının, onun yaşamındaki bu önemli dönüm noktasıyla daha da belirgin hâle geldiği söylenebilir. Zebercet'in Ekrem'i otele davet etme cesaretini gösterip göstermeyeceği sorusu, onun içsel çatışmalarını çözme kapasitesiyle ilişkilidir. Ancak, Zebercet'in risk almaktan kaçınan ve kendisini tehlikelerden korumaya odaklanan karakter yapısı göz önüne alındığında, bu cesareti göstermesi olası görünmemektedir. Bu durum, Zebercet'in yaşamındaki belirsizliğin ve içsel çatışmaların süregeldiğini göstermektedir.

3.3. Zebercet'in Erişilmezlik Algısı ve İntihara Giden Süreçteki Dönüm Noktaları

Zebercet'in trajedisi, onun yaşamındaki kadınlar ve erkeklerle olan ilişkilerindeki erişilmezlik algısı etrafında şekillenir. Gecikmeli Ankara treniyle gelen kadın, parkta karşılaştığı hayat kadını Serap ve Ekrem, Zebercet'in hem duygusal hem de fiziksel olarak ulaşamadığı figürleridir. Bu erişilmezlik, Zebercet'in içsel çatışmalarını derinleştirirken onu nihai sona, yani intihara sürükler. Romanın alt metninde, Faruk'un Rüstem Ağabey'in eşi Semra'ya, yani *"erişilmez bir kadına"* sahip olamadığı için intihar ettiği anlatılır (Atılgan, 2008: 105). Semra figürü, Zebercet'in idealize ettiği kadınların bir arketipi hâline gelerek onun kendi sonuyla bağlantı kurmasına zemin hazırlar.

Roman boyunca, Zebercet'in karşılaştığı karakterler, başlangıçta yaşamını değiştirmeye yönelik umut içerse de kısa sürede hayal kırıklığına dönüşür. Bu hayal kırıklıkları, onun yaşamındaki dönüm noktalarını ve farklı olasılıkları da içinde barındırır. Zebercet'in trajedisini anlamak, bu dönüm noktalarını ve onların potansiyel etkilerini incelemekle mümkündür. Zebercet'in erişilmezlik algısının en somut örneği, Gecikmeli Ankara treniyle gelen kadın figüründe görülür. Kadının otelde bir gece kaldıktan sonra ansızın kaybolması, Zebercet'in yaşamında derin bir boşluk yaratır. Bu durum, onun kadına olan ulaşma arzusunu körüklerken bu arzunun hiçbir zaman gerçekleşemeyeceği gerçeğini de ortaya koyar. Ancak, otel zilinin çaldığı gece kapıyı açma cesaretini göstermiş olsaydı bu belirsizlikle örülü saplantı, bir tür yüzleşme ve çözülme imkânı sunabilirdi. Parkta tanıştığı hayat kadını, Zebercet için başka bir umut ışığı olarak belirse de bu ilişki de erişilmezlik duygusunu derinleştirir. Kadının *"yarım saat sonra geleceğim"* sözüne rağmen gelmemesi, Zebercet'in zihnindeki planları altüst eder. Zebercet'in kadının geleceği gece otelden ayrılması, belki de kadının gerçekten dönmüş olabileceği olasılığı tamamen ortadan kaldırır. Daha sabırlı bir bekleyiş, Zebercet'e bağ kurma şansı tanıyabilir ve erişilmezlik algısını farklı bir yöne çevirebilirdi.

Zebercet'in erişilmezlik hissi yalnızca kadınlarla sınırlı kalmaz. Ekrem ile arzu edilen bağın kurulamayışı, bu hissin başka bir boyutunu gözler önüne serer. Zebercet, Ekrem'i idealize ederek onunla bir bağ kurma arzusu taşır. Ancak, Ekrem'in çalıştığı yere gitmek yerine daha önce buluştukları yerlerde arama yapmayı tercih etmesi, bu arayışın sonuçsuz kalmasına neden olur. Eğer Ekrem'i bulabilmek için doğru bir yönlendirme yapsaydı, Zebercet'in yalnızlığını hafifletebilir ve yaşamında yeni bir anlam yaratabilirdi. Zebercet'in yaşamındaki bu erişilmezlik deneyimleri, onun kararlarını ve intihara giden sürecini belirler. Planladığı intihar tarihini 28 Kasım'dan 10 Kasım'a çekmesi, sabırsızlığını ve umutsuzluğunu açıkça ortaya koyar. Eğer belirlediği tarihe sadık kalsaydı, bu süre zarfında Gecikmeli Ankara treniyle gelen kadın, hayat kadını ya da Ekrem ile karşılaşma ihtimali olabilirdi. Bu tür karşılaşmalar, Zebercet için yeni bir umut kapısı aralayabilir ve yaşamına anlam kazandırma fırsatı sunabilirdi. Zebercet'in yaşamını biçimlendiren erişilmezlik olgusu, onun trajedisinin temelini oluşturur. Kadınlar ya da Ekrem ile kurulamayan bağlar, onun hayal kırıklıklarını derinleştirirken bu kırılma noktalarında sergilenecek farklı bir tutum, Zebercet'in kaderini değiştirebilirdi. Ancak Zebercet'in bu fırsatları değerlendirememesi, onun yalnızlığını ve nihai sonunu kaçınılmaz hâle getirir.

4. ANAYURT OTELİ'NDE ROMANTİK GROTESK İMGELER

4.1. Kimlik Oyunlarıyla Maskelenen Hayatlar

Yusuf Atılgan'ın *Anayurt Oteli* romanı, bireylerin kimliklerini ve varlıklarını takma isimler aracılığıyla maskeledikleri bir temayı işler. Zebercet, Serap ve Emekli Subay gibi karakterler hem toplumdan gizlenmek hem de içsel çatışmalarından kaçınmak için bu yöntemi kullanırlar. Takma isimlerin kullanımı, karakterlerin travmatik geçmişleri, sosyal ilişkilerde yaşadıkları zorluklar ve çevreleriyle olan bağlarının niteliğiyle şekillenir. Bu bağlamda, takma isimler hem bireyin kimlik arayışının hem de toplumsal normlara uyum çabasının bir yansıması olarak görülür. Zebercet'in takma isim kullanımı, onun kimlik bunalımını ve toplumla bağlarını koparma arzusunu açıkça yansıtır. Bu tercih, yalnızca yeni bir kimlik yaratma isteği değil aynı zamanda gerçeklikten kaçma çabasını da ifade eder. Takma isim, Zebercet'in hem dış dünyadan saklanma hem de kendi kimliğiyle yüzleşmekten kaçınma çabasını simgeler. Bununla birlikte bu takma isim, Zebercet'in fiziksel ve zihinsel düzeyde başkalarına karşı bir sınır oluşturma girişimi olarak da görülebilir. Ben-öteki bağlamında bariyer işlevi gören maske, modern bireyin toplumsal uyum çabalarındaki başarısızlıklarını açığa çıkarır. Zebercet'in kimlik arayışı, otelin güvenli sınırları içerisinde ve dış dünyada farklı biçimlerde tezahür eder. Babasından devraldığı otel, onun için bir sığınak ve kimliğini sergileyebileceği bir alan hâline gelir. Ancak otel dışına çıktığında, tanıdığı berbere gitmek yerine farklı

bir berbere yönelerek kendisini yabancı biri gibi tanıtması, kimliğini gizleme arzusunu ortaya koyar. Zebercet'in "farklı bir iş için" orada olduğunu söylemesi, kendisini tanıyanların gözünde gerçek kimliğinden uzaklaşma çabasını yansıtır. Parkta karşılaştığı yaşlı adamla girdiği diyalog, Zebercet'in kimlik oyunlarının bir başka örneğini sunar. Kendini "nüfus memuru" olarak tanıtan Zebercet, gerçek kimliğini gizleyerek hem toplumsal normların hem de kendi içsel çatışmalarının ötesinde bir kimlik yaratmaya çalışır. Bu durum Bahtin'in romantik grotesk anlayışında maskenin, bireyin kimliğini gizleme ve alternatif bir gerçeklik yaratma işlevini üstlendiğini doğrular.

Zebercet'in Horozcular Kahvesi'nde kendisini "Ahmet" olarak tanıtması, maskenin gerçeği gizleme ve çarpıtma işlevlerini somut biçimde ortaya koyar. Bu maske, Zebercet'in yalnızca toplumsal yargılardan korunmasını sağlamakla kalmaz, aynı zamanda kendini yeni bir kimlikle ifade etmesine olanak tanır. Maske burada, yalnızca dış dünyayı yanıltmanın değil, Zebercet'in kendi gerçekliğinden kaçma çabasının da bir aracı hâline gelir. Bununla birlikte, Zebercet'in Ekrem'e karşı hissettiği cinsel arzu ve yakınlık, toplumsal baskılar nedeniyle açık bir şekilde ifade edilemez. Bu durum, Ahmet maskesini Zebercet'in duygularını gizlediği bir paravana dönüştürür. Dolayısıyla maske, Zebercet'in kendini güvende hissetmesine olanak sağlar.

Hayat kadınlarının takma isim kullanmaları, Zebercet'in kimlik saklama pratiğini öğrenmesinde etkili olur. "Serap" ismi, bu bağlamda özel bir simgesel anlam taşır. Hayat kadınları için yalnızca geçici bir araç olan takma isimler, Zebercet'in hayal dünyasında derin birer metafor hâline gelir. Serap, onun için "peşinden koşulan ama erişilemeyen hayali" bir özneye dönüşür. Zebercet'in, parkta tanıştığı bir kadına "Ben otelciyim" diyerek mesleki bir maske sunması, ancak ne gerçek adını ne de başka bir takma isim kullanması, onun kimliğini gizleme ve bir mesafe yaratma eğilimini açıkça yansıtır. Bununla birlikte Zebercet, Serap'ı otele davet etmesine rağmen kadın belirtilen saatte gelmez. Eğer gelmiş olsaydı, Zebercet ona kendini "Serdar" olarak tanıtmayı planlamıştı. Bu durum, onun kendi kimliğinden kaçındığını ve toplumsal ilişkilerde farklı bir kimlikle var olmayı tercih ettiğini ve bu konuda sır sakladığını gösterir.

"Emekli Subay" olarak tanınan Mahmut Görgün, romandaki en çarpıcı maskeyi taşır. Kızını öldürmüş bir birey olarak işlediği suçun yarattığı ahlaki ve psikolojik yükten kaçmak için takma bir kimlik kullanır. Bu maskenin ketum yapısı, Bahtin'in romantik grotesk anlayışında maskenin bireyin içsel gerilimlerini gizleme işlevini somutlaştırır. Görgün'ün sahte kimliği, onun suç ve yüzleşme arasındaki mesafeyi artırmasına, böylece travmatik gerçekliğinden uzaklaşmasına imkân tanır. Mahmut Görgün karakteri üzerinden, modern toplumdaki bireyin kimlik sorgulaması ve gizlenme eğilimleri gözler önüne serilir. Görgün'ün maskesi, yalnızca bireysel bir suçun değil, toplumsal bir yüzleşme eksikliğinin de göstergesidir. Maskeler, bireyin ahlaki sorumluluktan kaçınmasına olanak sağlarken toplumsal normlarla bireysel gerçeklikler arasındaki çatışmaları da açığa çıkarır.

*Anayurt Oteli'*nde takma isimler, bireylerin kimliklerini maskeleme ve toplumsal yargılardan kaçma çabalarını simgeler. Zebercet, Serap ve Emekli Subay gibi karakterler, maskeleri aracılığıyla içsel çatışmalarını gizlerken, aynı zamanda toplumsal normlarla bireysel arzuları arasında sıkışıp kalmış modern bireyin trajedisini temsil eder. Bu maskeler, yalnızca bireylerin kendilerini koruma ve saklama araçları değil, aynı zamanda toplumla olan ilişkilerindeki kırılganlıkları ve yüzleşme korkularını da açığa çıkarır. Atılgan, bu takma isimler aracılığıyla, kimlik, aidiyet ve özgürlük kavramlarını tartışmaya açar.

4.2. Zebercet'in Kuklası: Ortalıkçı Kadın

*Anayurt Oteli'*nde ortalıkçı kadın karakteri, grotesk özellikleri ve karikatürize edilmiş betimlemeleriyle dikkat çeker. Bu kadının fiziksel betimlemesi, "büyük ağızlı, eğri bacaklı, ucu kalkık burunlu ve kalın dudaklı" gibi grotesk öğelerle şekillendirilmiştir. Bu tasvir, onun varoluşunu sıradan insan figürlerinden farklı, tuhaf ve absürd kılar. Zebercet gibi orantısız ve grotesk bir görünüme sahip olan bu figür, karikatüristik bir özellik kazanır; ancak burada önemli bir fark vardır: Zebercet'in aksine, bu karakter kendi iradesini gösterebilecek bir özne olma kapasitesine sahip değildir. O, Romantik dönemin "kukla" imgesiyle paralel bir konumda, dışsal etkilerin ve çevresel koşulların yönlendirdiği bir figürdür. Dayısı tarafından otelde çalıştırılmak üzere getirilen bu kadın, gündüzleri odaları temizlemek, çamaşırları yıkamak, yemek hazırlamak ve alışveriş yapmakla meşgul olur, geceleri de Zebercet'in cinsel objesi hâline dönüşür. Ortalıkçı kadına istediği gibi hükmetme yetkisini ve gücünü kendinde bulan Zebercet, ona adeta bir kukla gibi davranır. Kuklanın Romantik dönemdeki anlamı – bireyin iradesini aşan gücün etkisi altındaki varoluş – bu karakterde somutlaşır.

Zebercet'in ortalıkçı kadını öldürmesi, çeşitli akademik çalışmalar tarafından farklı açılardan ele alınmıştır. Cinayetin temelinde yatan nedenler bireysel, toplumsal ve varoluşsal bağlamlarda incelenmiştir. Bu konuda Atça ve Uğurlu, cinayeti *"kötülüğün sıradanlığı ve anlamsızlığı"* bağlamında değerlendirerek Zebercet'in eylemini herhangi bir rasyonel ya da ahlaki çerçevede anlamlandırılamayan, sıradan bir kötülük örneği olarak tanımlar (2022: 286). Bu yorum, insan doğasının karanlık ve anlaşılmaz yönlerine işaret ederken aynı zamanda modern bireyin soyutlanmış yaşam koşullarının yarattığı boşluğu da sorgular. Baştürk (2015), cinayeti "yersizlik-yurtsuzluk" bağlamında değerlendirir ve Zebercet'in aidiyet hissinden yoksun, köksüz bir varoluşun etkisiyle bu cinayeti işlediğini öne sürer (2015: 138). Yazar, Zebercet'in sebepsiz yere kadını boğduğunu belirterek eylemin rasyonel bir motivasyondan çok varoluşsal bir çıkmazın dışavurumu olduğunu ifade eder.

Rifat ise daha farklı bir perspektif sunar; ona göre Zebercet'in cinayetinin görünürdeki nedeni, cinsel birliktelik sırasında ortalıkçı kadının gösterdiği küçük bir "*huysuzluk"*tur (1992: 219). Ancak bu neden, eylemin anlamsızlığını ve temelde hiçbir rasyonel dayanağı olmadığını vurgulamak için bir araç olarak sunulmuştur. Sezer (1992), cinayeti Zebercet'in yalnızlığını merkeze alarak yorumlar. Ona göre, Zebercet, cinsel birliktelik sırasında ortalıkçı kadını *"kendi yalnızlığının nedeni"* olarak algılamış ve bu algının etkisiyle kadını öldürmüştür (1992: 319). Narlı, Zebercet'in cinayetinin temelinde *"sevgiyle sarmalanmış bir cinsellik bulamayışı"* ve kadının kendisinde *"yetersizlik hissi yaratması"* gibi nedenlerin yattığını ifade eder (2013: 64). Bu bağlamda, Zebercet'in başarısızlık ve değersizlik duygularının cinayeti motive eden temel unsurlar olduğunu belirtir. Narlı'nın analizi, toplumsal cinsiyet algıları ve bireyin duygusal ihtiyaçlarının karşılanmaması ekseninde derinleşir.

Serter, cinayeti Zebercet'in *"hayal dünyasındaki gerçek dışılıkların gerçekleşmeyeceği"* gerçeğiyle yüzleştiği anda işlediğini öne sürer (2021:253). Zebercet'in otel konuğu Saide ile hayal ettiği türde bir cinselliği ortalıkçı kadında bulamaması, bu eylemi tetikleyen önemli bir unsur olarak değerlendirilmiştir. Bu yorum, hayal ve gerçek arasındaki uyumsuzluğun insan psikolojisi üzerindeki yıkıcı etkilerini sorgulamaya olanak sağlamaktadır. Son olarak Balık, cinayeti Zebercet'in *"iletişim çıkmazı"* ile ilişkilendirir (2016: 44). Zebercet'in toplumsal bağlamda anlamlı bir ilişki kuramaması, yalnızlık ve kopuş hislerini derinleştirmiş ve bu durum cinayeti gerçekleştirmesine neden olmuştur. Balık'ın yorumu, bireyin iletişim eksikliğinin ve toplumsal bağlardan yoksunluğunun insan davranışlarına olan etkisini ortaya koymaktadır. Sertel ve Balık'ın Zebercet'in ortalıkçı kadını öldürmesine dair yaptığı değerlendirmeler, birbirinden bağımsız olarak ele alındığında kısmi bir açıklama sunmakla birlikte, bu iki yaklaşımın bir arada değerlendirilmesi eylemin çok boyutlu nedenlerini anlamlandırmak için daha kapsamlı bir zemin oluşturur. Her iki yorum, Zebercet'in "iletişim eksikliği" ve "beklentiler" arasındaki gerilimi çerçeveleyen temel unsurların altını çizer.

Anayurt Oteli romanında Zebercet'in ortalıkçı kadını öldürmesi, çok katmanlı bir eylem olarak romanın dramatik doruk noktalarından birini oluşturur. Bu cinayeti anlamlandırmaya yönelik çeşitli akademik yaklaşımlar, eylemin ardındaki olası nedenleri açıklamaya çalışmıştır. Zebercet'in yetersizlik hissi, anne sevgisinden yoksunluğu, öfke ve sinir krizleri ya da iletişim sorunları gibi unsurlar, bu eyleme dair ipuçları sunsa da cinayetin gerçek motivasyonu bu açıklamalarla tam anlamıyla kavranamamaktadır. Özellikle, Zebercet'in cinayet anında cinsel işlev bozukluğu yaşaması, olayın çok daha derin bir kimlik ve güç çatışmasının sonucu olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, Zebercet'in eylemi, Paulo Freire'in geliştirdiği "diyalog karşıtı eylem" kuramı ışığında ele alınabilir.

Diyalog karşıtı eylem, öznenin (ben) diğerini (sen) bir nesneye indirgediği, egemenlik ilişkileri üzerinden şekillenen bir anlayıştır. Bu kuramda, egemen özne, karşısındaki bireyi özne olma yetisinden yoksun bırakarak onu kendi amaçlarına uygun bir nesneye dönüştürür. Bu anlayış, baskı, zorbalık ve tahakküm gibi olgularla ilişkilidir. Egemen özne, diğerini kendi çıkarlarına hizmet eden bir araç olarak görürken karşılıklı diyalog ve etkileşim mümkün değildir. Diyalog karşıtı eylemin temel özelliği, ilişkilerin tek yönlü olması ve karşısındaki bireyin kimliğini yok saymasıdır (Freire, 1991: 134).

Zebercet'in ortalıkçı kadına yönelik yaklaşımı, bu kuramın öne sürdüğü güç dinamiklerini somutlaştırır. Grotesk özellikleri belirgin şekilde vurgulanan bu kadın, fiziksel ve ruhsal açıdan pasif bir "kukla" olarak resmedilir. Romantik dönemde kukla, iradesiz bir varoluşun metaforu olarak kullanılırken ortalıkçı kadın da Zebercet'in egemenlik kurduğu bir figür olarak bu imgeyi yansıtır. Zebercet, kadını hem gündüz hizmetlerinden yararlandığı bir çalışan hem de geceleri cinsel objesi olarak nesneleştirir. Cinayet sahnesinde Zebercet'in yaşadığı cinsel işlev

bozukluğu, onun yalnızca bedensel değil, aynı zamanda kimliksel ve toplumsal bir çöküşle karşı karşıya olduğunu gösterir. Önceki tecavüz sahnelerinde böyle bir işlev bozukluğu yaşamamış olan Zebercet, burada kontrolünü kaybetmiş ve egemenlik ilişkilerinin sürdürülemez hâle geldiğini fark etmiştir. Bu noktada, ortalıkçı kadın, Zebercet'in güç ve kontrol kaybını sembolize eder. Zebercet, diyaloğa kapalı bir özne olarak karşısındaki bireyi kendi egemenliğini pekiştirecek bir araç olarak kullanma çabası içinde başarısızlığa uğrar. Diyalog karşıtı eylem ile kukla imgesi arasındaki ilişki, güç dinamiklerinin ve tahakkümün nasıl nesneleştirici bir boyut kazandığını ortaya koyar. Kukla, iradesizliği ve başkasının kontrolüne tabi olmayı simgelerken diyalog karşıtı eylem, bu kontrolün bilinçli bir egemenlik stratejisine dönüştüğü noktayı ifade eder. Zebercet'in ortalıkçı kadını öldürmesi, kukla olarak gördüğü bu figür üzerindeki kontrolünün zayıflamasıyla tetiklenir.

Akademik incelemelerde cinayet sahnesine ilişkin temel tartışma Zebercet'in ortalıkçı kadını neden öldürdüğü sorusu etrafında şekillenmiştir. Bu bağlamda ortaya konan açıklamaların, Zebercet'in psikolojik durumuna, duygusal yetersizliklerine ya da toplumsal ilişkilerindeki sorunlara dayandığı görülmektedir. Ancak, bu nedenlerin olayın ardındaki asıl nedeni aydınlatmada yeterli olmadığı açıktır. Aslında, bu sorunun yanıtı farklı bir soruda saklıdır. Başka bir deyişle burada ele alınması gereken öncelikli soru, Zebercet'in ortalıkçı kadını neden öldürdüğü değil, Zebercet'in neden erekte olamadığıdır. Zebercet'in yaşadığı cinsel işlev bozukluğunun nedenini anlamak, cinayetin arkasında yatan temel motivasyonu ve karakterin içsel çatışmalarını çözümlemek açısından kritik bir anahtar sunmaktadır.

Anayurt Oteli'nde Zebercet'in ortalıkçı kadını öldürme eylemi, yalnızca bir anlık şiddet patlaması olarak değil, uzun bir zihinsel hazırlık sürecinin sonucu olarak ele alınabilir. Bu süreç, Zebercet'in gerçeklik ve hayal arasında gidip gelen zihinsel dönüşümlerini ve içsel çatışmalarını ortaya koyar. Özellikle, otele gelen öğretmen çiftin odasından duyduğu, *"Evet, sabaha… oh, bırakma, hiç bırakma beni… ohh nasıl seninim"* (Atılgan, 2008: 27) gibi cinsel içerikli ifadeler, Zebercet'in bilinçaltında derin bir yankı bulmuş ve onu derinden etkilemiştir. Bu sözler, Zebercet'in hayal gücünü harekete geçirerek arzuladığı ancak gerçek hayatta deneyimleyemediği bir cinselliği zihinsel olarak kurgulamasına yol açmıştır. Bu kurgusal süreç, Zebercet'in hayal dünyasının onun gerçeklik algısını şekillendirmeye başlamasının bir göstergesidir. Öğretmen çiftin diyaloglarından etkilenerek benzer bir deneyimi yaşama arzusu Zebercet'in zihninde giderek yoğunlaşır. Bu arzunun bir sonucu olarak Zebercet, ortalıkçı kadınla cinsel bir ilişkiye girdiği bir rüya görür. Rüyasında, kadın ona, "Ohh nasıl seninim" gibi sözler söyleyerek, onun bilinçaltındaki cinsel tatmini ve sahip olma arzusunu besler. Bu rüya, Zebercet'in hayal dünyasında büyük bir doyum yaratırken aynı zamanda onun bu hayali gerçeğe dönüştürme isteğini kamçılar.

Rüyanın ardından Zebercet, hayalini gerçekleştirme yönündeki zihinsel hazırlığını sürdürür. Uyumadan önce yatağında bir "prova" gerçekleştirir ve bu prova, onun gerçeklik ile hayal arasındaki sınırları daha da bulanıklaştırdığını gösterir. Yastığı, hayalindeki kadının yerine koyarak onunla bir diyalog kurmaya çalışır. Bu sahne, Zebercet'in hayali dünyasında kendisine bir partner yarattığını ve bu partnerle zihinsel bir etkileşim içine girdiğini gösterir. Zebercet, yastığı memeleri varmış gibi ısırır ve kadının ağzından duymayı arzuladığı sözleri kendisi ifade eder: *"Gelmeseydin ölürdüm" ve "Ohh nasıl seninim"* (Atılgan, 2008: 41). Yastığın ona bir şeyler fısıldıyormuş gibi tepki vermesi, Zebercet'in hayal dünyasının onun gerçeklik algısını tamamen ele geçirdiğini ve kendi yarattığı bu kurgusal dünyanın içinde kaybolduğunu gösterir.

Bu sahneler, Zebercet'in zihinsel dönüşümünün temel bir boyutunu oluşturur: Hayal dünyasında kendini tatmin eden bir egemenlik kurarken gerçek dünyada bunu gerçekleştirememesi onun kimliksel bir çöküş yaşamasına neden olur. Hayali dünyasında sahip olmayı başardığı bir kontrol duygusu, gerçeklikte yerini başarısızlık ve yetersizlik hissine bırakır. Zebercet'in rüya ve prova sahneleri, onun gerçekliği hayal gücü aracılığıyla manipüle etmeye çalıştığını, ancak bu çabanın sonunda kontrolünü kaybettiğini ve zihinsel olarak daha da izole hâle geldiğini göstermektedir. Hayal dünyasında kendini tatmin eden bir özne olan Zebercet, gerçek dünyada bu arzularını gerçekleştiremediğinde bir kırılma yaşar. Bu süreç, nihayetinde onun ortalıkçı kadını öldürmesine giden yolu hazırlar. Zebercet, hayali dünyasında nesne konumundan özne konumuna yükselttiği yastık ile zihinsel bir tatmin sağlamış ve bu tatmini gerçek bir kişi üzerinden deneyimleme arzusuna kapılmıştır. Ancak ortalıkçı kadınla yaşadığı etkileşim sırasında, Zebercet'in zihninde kurguladığı diyalojik ilişki gerçekleşmez. Kadını uyandırarak tepki vermesini sağlamak isteyen Zebercet, Ortalıkçı Kadının tepkisizliğiyle karşılaşır. Kadının bu tepkisizliği, Zebercet'in hayalindeki diyalojik senaryonun başarısızlığa uğramasına neden olur. Bu başarısızlık,

Zebercet'in eril kimliği ve cinsel gücü üzerindeki algısını derinden sarsar. Ereksiyon sorunu yaşaması, Zebercet'in kontrol duygusunu yitirdiği ve hayal dünyasının gerçeklikle çatıştığı bir kırılma anı yaratır. Bu durum, Zebercet'i başarısızlığının sorumluluğunu dışsallaştırmaya ve bunun faturasını ortalıkçı kadına kesmeye yöneltir. Kadını günah keçisi olarak gören Zebercet, onu boğarak öldürür. Bu cinayet eylemi, Zebercet'in güçsüzlük ve kontrol kaybı hissini telafi etme çabası olarak değerlendirilebilir.

Zebercet'in ortalıkçı kadını öldürme eylemi, yönetmen ve oyuncu metaforu üzerinden incelendiğinde, olayın dramatik yapısı ve karakterler arasındaki etkileşim daha derinlemesine anlaşılabilir. Bu bağlamda, Zebercet'i bir "radikal yönetmen" olarak değerlendirmek mümkündür. Yönetmen, zihninde tasarladığı bir sahne ve karakterlerle belirli bir diyalog yaratmayı hedefler. Bu sahnede, ortalıkçı kadın, Zebercet'in zihninde şekillenen hayalindeki başrol oyuncusudur. Ancak, kadın bu rolü doğru bir şekilde oynayamayarak yönetmenin beklentilerini karşılayamaz ve bunun sonucunda Zebercet'in hayali başarısızlığa uğrar. Zebercet, radikal bir yönetmen olarak zihnindeki sahneyi hayata geçirmek için tüm gücünü kullanır. Kadına tepki vermesi için baskı yapar, onu uyandırmaya çalışır ve senaryosuna dâhil etmeye çalışır. Ancak, ortalıkçı kadının tepkisizliği ve beklentilerine uygun bir performans sergileyememesi, Zebercet'in öfkesini tetikler. Zebercet için bu durum, yalnızca bir hayal kırıklığı değil, aynı zamanda bir sanatsal başarısızlıktır. Yönetmen, sahnenin gerçekte karşılık bulamamasını kabul edemez ve bu durum, onun hayalini gerçekleştirememesinin bir göstergesidir. Radikal bir yönetmen olarak Zebercet, sahnenin tam hâkimiyetini elinde tutma arzusuyla hareket eder. Onun gözünde ortalıkçı kadın bir özne değil, yalnızca yönetmenin hayalini gerçekleştirecek bir aktördür. Kadın, bu kukla rolüne direnir veya bilinçli bir şekilde uyumsuzluk gösterir. Bu, yönetmen ile oyuncu arasında bir çatışma yaratır. Zebercet, yönetmen olarak otoritesini sarsılmasına izin vermez ve başarısızlığı tamamen oyuncusunun yetersizliğine bağlar. Onun gözünde, ortalıkçı kadın sadece bir yük hâline gelmiş ve sahneyi mahvetmiştir.

Bu noktada Zebercet'in cinayeti, yalnızca bir güç gösterisi değil, aynı zamanda bir sanatsal başarısızlığın intikamı olarak değerlendirilebilir. Zebercet, zihnindeki ideal dünyayı gerçeğe dönüştürmeye çalışırken oyuncusunun sahnede başarısız olması, onun hayalinin yerle bir olmasına yol açar. Yönetmenin perspektifinden bakıldığında, oyuncu artık hayalini gerçeğe dönüştürme çabalarına engel olan bir engel olarak görülür ve bu engeli ortadan kaldırmanın yolu şiddettir. Zebercet, radikal bir yönetmen olarak bu eylemi gerçekleştirdiğinde, kendi hayal dünyasında sıkışıp kalmış ve gerçeklikle olan bağını koparmıştır. Bu noktada cinayet, bir yönetmenin ideallerinin gerçeğe dönüşmemesi nedeniyle yaşadığı hayal kırıklığının ve kontrol kaybının aşırı ve yıkıcı bir dışavurumu olarak anlam bulur.

4.3. Deliliğin Eşiğindeki Zebercet'in Bir Gece Vakti Şeytanla Yüzleşmesi

Romantik grotesk, bireyin içsel dünyasındaki karanlık, çatışmalı ve kaotik yönleri estetik bir biçimde yansıtan özgün bir anlayıştır. Bu estetik, olağan ve sıradan olanı alışılmadık biçimde yeniden yorumlar ve rasyonel düşüncenin sınırlarını zorlayarak bireyin bastırılmış korkularını, arzularını ve çelişkilerini görünür kılar. Atılgan'ın Anayurt Oteli adlı eserinde bu anlayış, Zebercet'in karmaşık iç dünyasıyla kesişerek hem bireysel bir yolculuğun hem de toplumsal baskıların çarpıcı bir şekilde ifadesi hâline gelir. Romantik grotesk estetiğin bu romanda nasıl işlediğini anlamak için özellikle parantez içinde anlatılan iki önemli sahneye odaklanmak önem arz etmektedir.

İlk sahnede, Zebercet alkolün etkisiyle gerçeklik algısını kaybeder. Sarhoşluğun getirdiği halüsinasyonlar zihnini ele geçirir. Daha önce köyden havlu almak için gelen iki genç, bu kez Zebercet'in zihninde farklı bir rolde belirir. Bu gençler, sanki yarım kalan bir işi tamamlamak istercesine Zebercet'i çamaşır ipiyle karyolaya bağlarlar. Sarışın olan genç, Zebercet'in göbeğine oturur, aşağılayıcı hareketler yapar ve Zebercet'in jandarmaya haber verme tehdidini gülerek karşılar. Ardından Zebercet'in üstünde zıplamaya devam ederken çırılçıplak soyunmaya başlar. Bu sırada, odanın kapısı açılır ve emekli subay olarak tanınan Mahmut Görgün içeri girer. Çıplak hâldeki genç, asayiş duruşuna geçer. Duruma sinirlenen Emekli Subay, çıplak genci cezalandırması için Halil Onbaşı'ya talimat verir. Subay üniformasıyla Zebercet'in karşısına dikilen Emekli Subay, Zebercet'in üstünde zıplamaya başlar ve *"Çok sağlamsınız,"* der. Daha sonra, *"Gitmem gerek,"* diyerek odadan ayrılır. Bu esnada, Zebercet tavayla öldürdüğü kedinin birden yüzüne saldırdığını hisseder (Atılgan, 2008: 93). Panik içinde elleriyle yüzünü korumaya çalışarak yerden doğrulur ve lavaboya gidip yüzünü yıkar. Yatağa geri döner; ancak gözleri açık olduğu hâlde kâbusu andıran bu halüsinasyonlar sona ermez.

İkinci sahnede Zebercet, gerçeklik ile hayal dünyasının iç içe geçtiği bir mahkeme salonunda bulur kendini. Yargıç koltuğunda Emekli Subay otururken avukat rolünü bir dişçi üstlenmiştir. İlk anda, Zebercet yargılanma sebebini bir kestaneciyle yaşadığı kavga olarak algılar. Ancak mahkemedeki duruşma ilerledikçe sorgunun ortalıkçı kadının ölümüyle ilgili olduğunu düşünmeye başlar. Ne var ki, avukatın yaptığı açıklamalar ve yargıcın araya girmesiyle Zebercet'in yargılanma sebebi ortaya çıkar: Zebercet, ortalıkçı kadını değil, tavayla öldürdüğü kediyi katletmekten yargılanmaktadır (Atılgan, 2008: 94). *Anayurt Oteli* romanında, Zebercet karakteri üzerinden betimlenen bu iki sahne, Romantik grotesk türünün temel imgelerini ve temalarını çarpıcı bir şekilde işler. Zebercet'in yaşadığı olaylar, bireyin psikolojik derinliklerine inerken aynı zamanda toplumsal normlar ve otoriteye karşı duyulan huzursuzluğu da dramatik bir dille ortaya koyar. Delilik, şeytan ve gece gibi unsurlar, bu anlatılarda birer imge olarak karşımıza çıkar ve romantik groteskin çok katmanlı yapısını görünür kılar.

Delilik, gerçeklikle bağın kopması değil, onun başka bir biçimde algılanmasıdır. Zebercet'in yaşadığı sarhoşluk ve halüsinasyonlar, onun gerçeklik algısının bozulduğunu, fakat bu bozulmanın ona bir tür farklı bakış açısı sunduğunu gösterir. Romantik grotesk de zaten bununla ilgilidir: Bireylerin normalden sapması, onların yeni ve alışılmadık bir dünyayı keşfetmesine olanak tanır. Zebercet'in zihnindeki kaotik ve grotesk imgeler, ona kendi içsel dünyasına dair bir pencere sunar. Bu noktada delilik, dış dünyanın tekdüzeliğinden kaçmak için bireyin kendisini farklı bir gerçeklikte var etmesi anlamına gelir. Bu bağlamda Zebercet'in alkolün etkisinde yaşadığı deneyimler, akıl sağlığının sınırlarında gezinen bir bireyin ruh halini gözler önüne serer. Sarhoşluk ve halüsinasyonlar, onun iç dünyasındaki bastırılmış korkuların ve arzuların bir dışavurumu olarak ortaya çıkar. Çırılçıplak soyunan Fatihli adındaki genç, yalnızca bir isyan sembolü değil, aynı zamanda normların absürtlüğünü açığa çıkaran bir figür olarak belirir. Bu figür, toplumsal düzenin birey üzerindeki baskısını alaya alır. Gençlerin Zebercet'i çamaşır ipiyle bağlamaları ve alaycı hareketlerle ona hâkim olmaları, bireyin kendi içsel çatışmalarında hissettiği güçsüzlüğü ve toplum karşısında yaşadığı çaresizliği romantik grotesk bir biçimde temsil eder. Ancak bu sahnede Fatihli, yalnızca bir tehdit değil, aynı zamanda Zebercet'in bilinçdışı tarafından üretilmiş bir eleştiridir. Bu eleştiri, bireyin hem kendisiyle hem de çevresindeki dünyayla olan uyumsuzluğunu anlamlandırır.

Romantik groteskte şeytan, genellikle karanlık, kasvetli ve içsel bir tehdit olarak karşımıza çıkar. Şeytan, bireyi kendi içsel karanlığına doğru çekip, onu varoluşsal bir krize sokar. Zebercet'in zihnindeki halüsinasyonlar ve karşılaştığı grotesk figürler, onun içsel çatışmalarının bir yansımasıdır. Şeytan burada, bireyin bilinçli ya da bilinçsiz şekilde karşılaştığı korkuların ve zaaflarının somutlaşmış halidir. Bu imge, insanın içindeki karanlık ve kaosla yüzleşmesini sağlayan bir aracı olarak işlev görür. Otoritenin bir simgesi olarak sahneye çıkan Emekli Albay, romantik groteskte şeytan figürünü çağrıştırır. Fatihli'yi cezalandırması için emir vermesi, otoritenin birey üzerindeki tahakkümünü vurgularken Zebercet'in üzerine çıkarak yaptığı hareketler, bu tahakküm karşısında bireyin çaresizliğini grotesk bir mizansenle ortaya koyar. Subayın alaycı bir tonda Zebercet'e "Çok sağlamsınız," demesi, bireyin otoriteye boyun eğmesi gereken bir varlık olarak görülmesini eleştirel bir yaklaşımla ifade eder. Metafizik bir korkuyu temsil eden şeytan imgesi, bir yandan otorite ve birey arasındaki gerilimleri açığa çıkarırken diğer yandan toplumsal düzenin birey üzerindeki baskıcı etkilerini gözler önüne serer ve bireyin isyanını alaycı bir biçimde etkisizleştirir.

Gece, romantik groteskin atmosferini oluşturan en önemli imgelerden biridir. Bu türde gece, yalnızca bir zaman dilimi değil, bireyin kendi iç dünyasıyla yüzleştiği, içsel çatışmaların su yüzüne çıktığı ve varoluşsal sorgulamaların yoğunlaştığı bir sahnedir. Zebercet, gece boyunca hem kendi içsel dünyasıyla hem de toplumun dayattığı normlarla yüzleşir. Atılgan, geceyi yalnızca fiziksel bir zaman dilimi olarak değil, bireyin içsel hesaplaşmalarının dışa vurulduğu sembolik bir alan olarak sunar. Bu bağlamda, Zebercet'in kâbusları ve şeytanî figürlerle karşılaşmaları, gecenin karanlığında onun zihninde birbiriyle iç içe geçmiş yoğun bir deneyime dönüşür. Gece, Zebercet'in içsel dünyasındaki kaosu ve çöküşü çarpıcı bir biçimde yansıtır.

Mahkeme sahnesi, gerçeklik ve hayal dünyasının iç içe geçtiği absürd bir atmosferde şekillenir. Yargıç koltuğundaki Emekli Subay ve avukat rolündeki Dişçi, toplumsal adalet ve otoritenin irrasyonel yanlarını ironik bir şekilde sunar. Mahkeme sırasında yargılama sebebinin sürekli değişmesi, bireyin toplumsal düzen karşısında duyduğu yabancılaşmayı ve adalet mekanizmasının içsel çelişkilerini grotesk bir biçimde sergiler. Zebercet'in kediyi öldürmekle suçlanması, onun suçluluk duygusunu açığa çıkarır. Kedi, burada, bireyin kendi vicdanında taşıdığı bir ağırlık ve karmaşıklığın simgesi olarak karşımıza çıkar. Bu iki sahne, romantik groteskin çok katmanlı yapısını

derinlemesine yansıtır. Zebercet'in yaşadığı olaylar, bireyin içsel çatışmaları, toplumsal normlara uyumsuzluğu ve otoriteye karşı duyulan isyanın bir bileşimi olarak şekillenir. Delilik, bireyin sınırlarını zorlayan bir deneyim olarak, onun hem güçsüzlüğünü hem de hayal gücünü açığa çıkarır. Şeytan figürü, bireyin toplumsal otorite karşısındaki çaresizliğini ve isyanını somutlaştırır. Gece ise bu içsel yolculuğun ve yüzleşmenin mekânı olarak hem bireysel hem de evrensel bir anlam kazanır. Zebercet, bu bağlamda hem iç dünyasının derinliklerinde kaybolan hem de toplumsal düzenin dışına itilmiş bir karakter olarak, romantik groteskin temsil gücünü ortaya koyar.

4.4. Ölüm Ritüelinin Renkli İmgeleri ve Mahşerin Dört Atlısı: Horoz, Yelek ve İki Havlu

Yusuf Atılgan'ın *Anayurt Oteli* adlı romanı, ölüm temasını sarı, kırmızı ve siyah renklerinin güçlü sembolizmiyle işlerken bu renklerin bir araya gelişi, okuyucuyu tedirgin edici bir atmosferin içine çeker. Yeşilin doğal akışının yerini siyahın alması, okuyucuyu hem varoluşsal bir geçişin hem de ölümün kaçınılmazlığının ortasında konumlandırır. Sarı, kırmızı ve siyah renklerinin birbirleriyle olan etkileşimi, eserin tematik yapısına derinlik katarak ölümün simgesel bir varlık gibi etrafında dönmesini sağlar. Siyah, sarı ve kırmızın bir araya gelişi romanda yalnızca rastlantısal bir renk kombinasyonu değil, bilinçli bir ölüm metaforu olarak kullanılır. Bu renkler, okuyucuyu yaşam ve ölüm arasındaki kavşağa yerleştirir. Trafik lambalarında sarı, kırmızı ve yeşilin şartlı refleks etkisini çağrıştıran bu renk düzeni, romanda yeşilin eksik bırakılmasıyla çarpıcı bir şekilde yeniden yorumlanır: burada, hareketin ve devamın simgesi olan yeşil, yerini siyahın kaçınılmaz durağanlığına ve kasvetli atmosferine bırakmıştır. Zebercet'in saplantılı zihin dünyasında bu renkler, ölümün hem fiziksel hem de psikolojik kaçınılmazlığının temsili olarak belirir. Siyah, roman boyunca ölümün nihai karanlığını; kırmızı, şiddet ve tutkuyu; sarı ise çürümeyi ve bozulmayı temsil eder. Bu renkler arasındaki etkileşim, okuyucuyu karakterlerin zihin dünyalarına çekerken aynı zamanda romanın tematik yapısına derinlik katar.

Horoz dövüşü sahnesi, bu renklerin esere ilk kez hâkim olduğu önemli anlardan biridir. Sarı, kırmızı ve siyah tüyleriyle tanımlanan horoz, bir tapınak sunağını andıran dövüş sahnesinde, feci bir şekilde kurban edilir. Horozun boynunun çekilerek öldürülmesi, romanın ilerleyen bölümlerinde Ortalıkçı Kadın'ın öldürülme biçiminin ve trajik ölümünün bir önsezisi olarak işlev görür. Bu sahnedeki renk imgesi, aynı zamanda ölümün bir ritüele dönüşmeye başladığı ilk anlardan biridir ve romanın genelinde tekrar edecek olan ölüm döngüsünün bir prototipi olarak işlev görür. Horozun öldürülme sahnesiyle Zebercet'in Ortalıkçı Kadın'ı boğarak öldürdüğü sahne arasındaki paralellik, ölümün bir çeşit ritüel haline gelişini ortaya koyar. Renklerin izini sürmek, romanın anlamını çözme noktasında önemli bir anahtar işlevi görür. Zebercet'in gecikmeli Ankara treniyle gelen kadına ait sarı ve kırmızı renklerdeki havluyu cinsel bir obje olarak kullanması, ölüm ve erotizmin romanda adeta iplik iplik nasıl birbirine bağlandığının en çarpıcı örneklerinden biridir. Bu sahne, bireyin bastırılmış cinsel arzularıyla öldürme arzusu arasındaki ince çizgiyi gözler önüne serer. Havlu, sadece bir nesne değil Zebercet'in saplantılı düşüncelerinin sessiz bir tanığı haline gelir. Ortalıkçı Kadın'ı boğarak öldürmesi, sarı, kırmızı ve siyahın taşıdığı ölümle ilgili metaforları daha da derinleştirir.

Ölüm döngüsü, Emekli Subay'a ait ve aynı renkleri taşıyan bir havlunun keşfiyle devam eder. Zebercet, bu havlunun diğer havluyla olan ilişkisini sorgularken Albay'ın geçmişte kızını boğarak öldürdüğünü öğrenir. Bu bilgi, cinayetlerin bir rastlantı olmaktan öte, ritüele dönüşmüş olduğunu imler. Romanın final sahnesi, söz konusu renklerin metaforik yoğunluğunun zirveye ulaştığı anlardır. Tahtacı kadınların "sarılı, kırmızılı, karalı yün yelekleri" ile anlatıya dahil olması, Zebercet'in yaşama dair son anların işaretçisi olarak belirir. Bu sahne, ölümün sürekli var olan soyut tehdidinin somut bir finale dönüştüğü anı simgeler. Zebercet'in kendisini tavandan asarak intihar etmesi, ölümün yalnızca bir kavram olmadığını, renklerle somutlaşan bir gerçeklik olduğunu ortaya koyar. Romanın renk paletinde öne çıkan siyah, kırmızı ve sarı; havlu, yelek ve horoz gibi anlatısal ögelerle birleşerek birer imgeye dönüşür. Bu imgeler, Mahşerin Dört Atlısı misali adeta birer alamet-i farika gibi ölümü önceden haber verir. Ölümü önceleyen renkler, okuyucuya bir çağrıda bulunur: dur, düşün ve kaçınılmaz sona hazırlan. Bu renkler arasında sarı Zebercet'in ruh hâlindeki bozulmayı, kırmızı, yaşam ile ölüm arasındaki çatışmayı; siyah, ise ölümün kaçınılmazlığını sembolize eder.

5. SONUÇ

Yusuf Atılgan'ın Anayurt Oteli, bireyin toplumsal normlarla çatışmasını, içsel karmaşasını ve varoluşsal yalnızlığını grotesk estetiğin dönüştürücü gücüyle birleştiren çok katmanlı bir yapıttır. Roman, estetik sınırları aşarak okuru yalnızca Zebercet'in trajedisine değil, aynı zamanda insanın modern dünyadaki konumuna dair evrensel bir sorgulamaya davet eder. Bu bağlamda, grotesk ve romantik grotesk imgeler, hem karakterin hem de anlatının yapısal özünü şekillendirir. Zebercet'in bedensel deformasyonları ve sosyal uyumsuzlukları, onun yalnızca bireysel bir karakter değil, toplumsal düzenin çatlaklarını görünür kılan bir temsil olduğunu ortaya koyar. Fiziksel özelliklerindeki orantısızlıklar ve ruhsal dünyasındaki kırılmalar, grotesk estetiğin sınır ihlali ve dönüşüm ilkelerine dayanır. Zebercet'in bedeninde ve eylemlerinde somutlaşan bu grotesk imgeler, bireyin kendilik arayışının fiziksel bir mekâna, otelin sınırlı ve boğucu atmosferine yansımasıdır. İntihar sahnesinde, ölümün belirsizliği ile yaşamın döngüselliği arasında sıkışan Zebercet hem bireysel bir yok oluş hem de toplumsal düzenin bir eleştirisi olarak okunabilir.

Bıyık meselesi, romanda anlatının merkezine yerleştirilen estetik bir bilmecedir. Bıyığın varlığına ya da yokluğuna ilişkin süregelen muğlaklık, Zebercet'in kimlik ve aidiyet krizlerini yansıtırken aynı zamanda anlatının çok katmanlı yapısına işaret eder. Bu belirsizlik, yalnızca Zebercet'in kişisel sorgulamalarını değil, aynı zamanda modern bireyin kendini tanımlama çabasındaki eksiklikleri de temsil eder. Anlatıcı, bu bilinçli belirsizlik stratejisiyle okuru anlam yaratma sürecine dahil ederek klasik anlatı biçimlerini altüst eder. Romanda kullanılan grotesk ve romantik grotesk imgeler, insan doğasının çelişkilerini ve toplumsal düzenin katılığını sorgulayan güçlü semboller olarak dikkat çeker. Delilik, bireyin akıl sınırlarını aşarak özgürlüğe ve kaosa olan özlemini dile getirirken; maske, görünür kimlik ile içsel gerçeklik arasındaki gerilimi estetize eder. Kukla imgesi, bireyin toplumsal ve otoriter güçler karşısındaki çaresizliğini somutlaştırırken, gece, bilinçaltındaki korkuların ve arzuların metaforik bir yansımasıdır. Bu imgeler, modern bireyin varoluşsal krizlerini edebi bir düzlemde derinleştiren araçlar olarak işlev görür.

Sonuç olarak, Anayurt Oteli, bireyin toplumsal ve varoluşsal çatışmalarını estetik bir derinlikle ele alan, grotesk estetiğin sınırları zorlayan bir başyapıtıdır. Roman, anlamın belirsizliği, bedenin sınır ihlali ve zıtlıkların birlikteliği gibi unsurlarla, yalnızca bireysel bir trajediyi değil, insanlığın modern çağdaki kırılgan konumunu da yansıtır. Atılgan, bu eserinde, okuru bir anlatının pasif izleyicisi olmaktan çıkarıp anlam yaratma sürecinin aktif bir öznesi haline getirmiştir. Anayurt Oteli, Zebercet'in bireysel hikâyesi üzerinden, modern bireyin hem kendisiyle hem de toplumsal düzenle hesaplaşmasını çarpıcı bir şekilde görünür kılar. Bu nedenle, eser, yalnızca edebi değil, aynı zamanda felsefi ve toplumsal bir eleştirinin estetik düzlemde yeniden kurgulanmasıdır.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduğunu kabul etmektedir (The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the author).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKÇA

Acehan, A. (2012). Fahim Bey ve Biz, Anayurt Oteli ve Aylak Adam Romanlarına Psikolojik Bir Bakış. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 5(10), 128–152.

Aktulum, K. (2020). Sanatsal Bir Biçim Olarak Grotesk Nedir? *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Uluslararası Filoloji ve Çeviribilim Dergisi*, 2(1), 1–35.

Apaydın, M. (2020). Güvenilmez Anlatıcı Tipolojisi ve Anayurt Oteli'nin Güvenilmez Anlatıcısı Hakkında Bazı Değerlendirmeler. *Roman Kahramanları*, 41, 142–154.

Atça, M. ve Uğurlu, S. B. (2022). Ölüm ve Yaşam Mekânı Olarak Otel: Anayurt Oteli ve Ölmeye Yatmak'a Karşılaştırmalı Bir Bakış. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* 7, 275–288.

Atılgan, Y. (2000). Anayurt Oteli (5. Baskı). Yapı Kredi, İstanbul.

Bahtin, M. (2005). *Rabelais ve Dünyası* (Çev: Ç. Öztek). Ayrıntı, İstanbul.

Balık, M. (2016). Kendilik ve Ötekilik Sorunu Açısından Yusuf Atılgan'da Suç, Ölüm ve İntihar. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi /The Journal of International Social Research,* 9(45), 1307–9581.

Baştürk, M. (2015). "Anayurt Oteli ve Dünya Ağrısı'nda Otel (S)imgesi. *Folklor/Edebiyat*, 21(84), 131–144.

Cuddon, J. A. (1999). *Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*. Penguin Books, London.

Doğan, M. N. (2021). Küçük İskender'in "Berlin" adlı şiirinde iğrençlik ekseninde postmodern gotik ve grotesk estetiği. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 22(41), 1273-1307.

Eco, U. (2009). *Çirkinliğin Tarihi* (Çev: A. Uysal, E. Özgü Çelik, E. N. Akbaş, M. Barışbey, K. K. Akbulut, D. Arslan, ve B. Yılmazcan). Doğan Egmont, İstanbul.

Freire, P. (1991). *Ezilenlerin Pedagojisi* (Çev: D. Hattatoğlu). Ayrıntı, İstanbul.

Güneş Hızar, B. (2024). Otelin Hayaleti: Bir Anti Kahraman Anlatısı Olarak Anayurt Oteli Filmi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Kültür Üniversitesi.

Korkmaz, R. (2005). Yurtsuzluk İtkisi ve Anayurt Oteli. *İlmi Araştırmalar*, 20, 139–148.

Kayser, W. (1963). The grotesque in art and literature (U. Weisstein, Trans.). Bloomington: University of Indiana Press.

Kristeva, J. (2004). Korkunun güçleri: İğrençlik üzerine deneme (N. Tutal, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Narlı, M. (2013). Romanlar ve Taşralar: Türk Romanında Taşra Algıları Üzerine Bir Değerlendirme. *Bilig,* 64, 285–316.

Nurdan, G. T. (2020). Postmodern Türk romanında grotesk (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Rifat, M. (1992). "Yusuf Atılgan ve Anayurt Oteli", (Ed: T. Yüksel ve ark.), *Yusuf Atılgan'a Armağan*, İletişim,

İstanbul.

Serter, S. S. (2021). Beyaz Perdede Oidipus Kompleksi: Norman Bates ve Zebercet Karakterlerinin Metinsel Okuması. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi,* 35, 338–358.

Sezer, S. (1992). "Yusuf Atılgan", (Ed: T. Yüksel ve ark.), *Yusuf Atılgan'a Armağan,* İletişim, İstanbul.

Sözalan, Ö. (2004). "Anayurt Oteli'nde Geceleyen Kadın", (Ed: S. Irzık ve J. Parla), *Kadınlar Dile Düşerse*, İletişim, İstanbul.

Thomson, P. (1972). *The Grotesque.* Routledge, London.

Tokgözlü, A. (2021). Tutunamayanlar ve Anayurt Oteli'nde Anlam / Anlamsızlık Değerleri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi.

Turan, G. (2000). Yusuf Atılgan'da Kıl-Tüy. *Kitap-lık,* 42, 101–104.

Üstüner, S ve Yıldırım, N. (2024). Dürrenmatt'ın tiyatro edebiyatında grotesk öğeler: V. Frank örneği, *BAU ART Sanat Dergisi – Bahçeşehir Üniversitesi Konservatuvarı*, 2(1), 19–33.

Yatarkalkmaz, Ş. (2024). Yorumbilimden Göstergebilime Yaratıcı Çeviri: Yusuf Atılgan'dan Ömer Kavur'a Anayurt Oteli'nin Göstergelerarası Dönüşümü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi.

Yüksel, T. (1992). "Yusuf Atılgan'ın Özgeçmiş Belgeseli", (Ed: T. Yüksel ve ark.), *Yusuf Atılgan'a Armağan* İletişim, İstanbul.

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Artikelinformationen/Makale Bilgisi
√Ankunft/Geliş:03.02.2025 **√Annahme/Kabul:**18.09.2025
DOI:https://doi.org/10.30794/pausbed.1632654
Forschungsarbeit/Araştırma Makalesi

Genç, H. (2025). "Das Schweigen Der Grosselterngeneration - Die Spurensuche Der Enkelgeneration: Eine Analyse Von Zülfü Livanelis Roman Serenad", *Zeitschrift des Instituts für Sozialwissenschaften der Pamukkale-Universität*, 71, 153-175.

DAS SCHWEIGEN DER GROSSELTERNGENERATION - DIE SPURENSUCHE DER ENKELGENERATION: EINE ANALYSE VON ZÜLFÜ LIVANELIS ROMAN SERENAD

Hatice GENÇ*

Zusammenfassung

Anhand des Romans Serenad von Zülfü Livaneli befasst sich diese Studie mit der Hinterfragung der verborgenen Vergangenheit und der Suche nach Identität durch die Enkelgeneration von den Einzelnen, die während und nach dem Krieg in Deutschland und der Türkei lebten. Anstatt sich mit der Vergangenheit auseinanderzusetzen, versucht diese dritte Generation, die Geschichte mit Hilfe von Familienerinnerungen zu rekonstruieren, indem sie sich auf eine Spurensuche begibt. Dieser Prozess kann als Entdeckungsreise verstanden werden, um die Vergangenheit zu verstehen. Das Ziel dieser Studie ist es daher, das Phänomen der Enkelliteratur von Mitgliedern der dritten Generation im familiären Kontext zu analysieren und die literarischen und kulturellen Dimensionen dieses Phänomens darzulegen. Die Studie analysiert Konzepte wie die komplexe Beziehung zwischen Schweigen und Erinnerung, Identitätsbildung und kollektives Gedächtnis anhand des Prozesses, in dem die Enkelin Maya, die Hauptfigur des Romans, die Vergangenheit ihrer Familie und Professor Wagners erforscht. Zudem werden im Lichte verschiedener theoretischer Rahmen die Ursachen und Folgen des Schweigens innerhalb der Familie diskutiert. Die Ergebnisse der Studie zeigen die tiefen Spuren traumatischer Erfahrungen im individuellen und kollektiven Gedächtnis und wie diese Spuren über Generationen hinweg weitergegeben werden. Darüber hinaus leistet die Studie einen Beitrag zur Forschung in diesem Bereich der Enkelliteratur, indem sie die Auswirkungen der Enkelliteratur auf die individuelle Identität und das kollektive Gedächtnis aufzeigt, die die grundlegenden Elemente der Enkelliteratur sind.

Schlüsselwörter: *Enkelliteratur, Dritte Generation, Vergangenheitsbewältigung, Erinnerung, Zülfü Livaneli.*

BÜYÜK EBEVEYN KUŞAĞININ SESSİZLİĞİ VE TORUN KUŞAĞININ İZ SÜRME ÇABALARI: ZÜLFÜ LİVANELİ'NİN SERENAD ROMANI ÜZERİNE BİR ANALİZ

Öz

Bu çalışma, Zülfü Livaneli'nin Serenad romanı üzerinden, Almanya ve Türkiye'de savaş dönemi ve sonrasında yaşamış bireylerin torunlarının, gizlenmiş geçmişi sorgulama ve kimlik arayışını ele almaktadır. Bu üçüncü kuşak, geçmişle yüzleşmekten ziyade, bir iz arayışı yaklaşımıyla aile hatıraları aracılığıyla tarihi yeniden inşa etme çabası içerisindedir. Bu süreç, geçmişi araştırarak anlamaya yönelik bir keşif niteliği taşımaktadır. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı, aile bağlamında üçüncü kuşak bireylerinin Torun edebiyatı olgusunu inceleyerek, bu olgunun edebi ve kültürel boyutlarını ortaya koymaktır. Çalışmada, romanın ana figürü torun Maya'nın ailesinin ve Profesör Wagner'in geçmişini araştırma süreci üzerinden, sessizlik ve hafıza arasındaki karmaşık ilişki, kimlik oluşumu ve toplumsal hafıza gibi kavramlar incelenmiştir. Aynı zamanda, farklı kuramsal çerçeveler ışığında, aile içindeki sessizliğin nedenleri ve sonuçları tartışılmıştır. Çalışmanın bulguları, travmatik deneyimlerin bireysel ve toplumsal hafıza üzerindeki derin izlerini ve bu izlerin nesiller boyunca nasıl aktarıldığını göstermektedir. Bunun yanı sıra, çalışma, Torun edebiyatının temel unsurları olan bireysel kimlik ve toplumsal hafıza üzerindeki etkilerini ortaya koyarak, bu alandaki araştırmalara katkı sağlamaktadır.

Anahtar kelimeler: *Torun Edebiyatı, Üçüncü Kuşak, Geçmişle Yüzleşme, Hafıza, Zülfü Livaneli.*

*Akdeniz-Universität, Fakultät für Literatur, Deutsche Sprache und Literatur, ANTALYA.
e-mail: haticegenc@akdeniz.edu.tr (https://orcid.org/0000-0003-1116-7351)

1. EINFÜHRUNG

Die Alterung und die abnehmende Zahl der Generationen, die insbesondere die Schrecken des Zweiten Weltkriegs des 20. Jahrhunderts, miterlebt haben, haben bei jüngeren Generationen ein wachsendes Interesse an Familiengeschichte geweckt. Während die letzten Zeugen der Kriegszeit sich darauf vorbereiten, ihre Erinnerungen und Geheimnisse mit ins Grab zu nehmen, besteht die Gefahr, dass die Stimmen aus dieser historischen Periode verloren gehen. Dies hat zeitgenössische AutorInnen dazu veranlasst, die fehlenden Teile der Vergangenheit mit ihrer Vorstellungskraft zu ergänzen. So sind die Werke, die eine feine Grenze zwischen historischer Realität und Fiktion gezogen haben, entstanden. Solche Werke schlagen eine Brücke zwischen historischen Fakten und emotionalen Erfahrungen und bieten den Leser*innen eine wichtige Perspektive, um die Auswirkungen des Krieges auf individuelle Erfahrungen besser zu verstehen. Obwohl diese Bilder die Realität nicht eins zu eins widerspiegeln, sind sie unverzichtbare Werkzeuge, um die komplexe Struktur und die sozialen Folgen des Krieges zu begreifen. Auch wenn diese Bilder die Realität nicht eins zu eins widerspiegeln, sind sie zu unverzichtbaren Werkzeugen geworden, um die komplexe Struktur des Krieges und seine gesellschaftlichen Folgen zu analysieren. Auf diese Weise werden die tiefen Spuren der Vergangenheit zwischen den Generationen weitergegeben werden, und der Krieg wird nicht nur zum einen verankerten Phänomen in Geschichtsbüchern, sondern zu einer Erfahrung, die das individuelle Leben beeinflusst und an die jüngeren Generationen weitergegeben wird.

Die Werke, die sich auf die Familiengeschichte konzentrieren und generationenübergreifende Erzählungen präsentieren, spielen eine wichtige Rolle beim Aufbau individueller Identität. Diese Werke, die insbesondere sich mit der Nachkriegszeit befassen, beleuchten die dunklen Seiten der Familiengeschichte, und sowohl schärfen das historische Bewusstsein als auch bieten die Möglichkeit, emotionale Bindungen einzugehen. In diesem Zusammenhang bringt die als *Enkelliteratur* bezeichnete Literaturgattung die Lebensgeschichten von Großeltern aus der Perspektive ihrer Enkelkinder auf eine persönlichere Dimension. Die *Enkelliteratur* zielt darauf ab, sowohl das persönliche als auch das kollektive Gedächtnis lebendig zu halten. Diese sich in Deutschland insbesondere nach dem Zweiten Weltkrieg herauskristallisierte *Enkelliteratur* bietet einen interdisziplinären Ansatz um die Vergangenheitsbewältigung und die Auswirkungen historischer Traumata auf nachfolgende Generationen eingehender zu untersuchen.

In der türkischen Literatur ist Zülfü Livaneli einer der herausragenden Autoren, der die Spuren der Vergangenheit sowohl im individuellen als auch gesellschaftlichen Kontext behandelt. In seinen Romanen thematisiert er häufig die jüngere Geschichte und die sozialen Veränderungen der Türkei. Sein 2011 veröffentlichter Roman *Serenad* verbindet Vergangenheit und Gegenwart und konzentriert sich auf die Suche nach individueller und kollektiver Identität. Er rückt Themen wie die Vergangenheitsbewältigung, kollektives Gedächtnis, Identität und generationenübergreifende Beziehungen in den Mittelpunkt und enthält somit die grundlegenden Elemente der *Enkelliteratur*. *Serenad* behandelt anhand von Beispielen aus den 1910er Jahren einen breiten Zeitraum von den 1930er Jahren bis in die 2000er Jahre und beleuchtet den Prozess der Vergangenheitsbewältigung von Individuen und die daraus entstehenden Traumata. Insofern ist dieses Werk angesichts seiner Untersuchung der tiefgreifenden Auswirkungen der Geschichte auf individuelle Leben ein geeignetes Beispiel für diese Gattung.

Serenad beginnt im Februar 2001 mit dem Besuch des 87-jährigen Professors Maximilian Wagner, der in den 1930er Jahren an der Universität Istanbul lehrte, aus den Vereinigten Staaten nach Istanbul. Begleitet wird er von Maya Duran, einer 36-jährigen Beauftragten der Universität Istanbul. Diese Begegnung löst ein komplexes Netzwerk von Beziehungen und Familiengeheimnissen über drei Generationen hinweg aus, die im weiteren Verlauf des Romans enthüllt werden. Ein Prozess, der damit beginnt, dass Herr Wagner Maya von seiner Vergangenheit erzählt, umfasst eine weite Zeitspanne, die von den 1915er Jahren bis zum Zweiten Weltkrieg, einer turbulenten Zeit für Deutschland und die Türkei, reicht. Der Autor zeigt hier die tiefgreifenden Auswirkungen politischer und sozialer Veränderungen in verschiedenen Zeiten und Räumen auf individuelle Leben und macht die Auswirkungen dieser Ereignisse auf Einzelpersonen deutlich. Er behandelt vielschichtig Themen wie den Holocaust, das Struma-Schiffunglück, die Blaue Division, das Leben in Istanbul jener Jahre sowie die Universität, die Arbeitswelt und die Politik in der heutigen Türkei. Die Erzählungen des Professors werfen gleichzeitig ein Licht auf die prägenden Wendepunkte in der Geschichte seiner eigenen Familie und seines Landes. Somit wird das

Gedächtnis im Roman sowohl als individuelles als auch als kollektives Phänomen dargestellt.

Die Lebensgeschichte von Herrn Wagner vermittelt die zerstörerischen Auswirkungen des Holocausts auf Individuen und Gesellschaften, während die Suche von Maya Duran nach den Geheimnissen ihrer Familie sie dazu zwingt, ihre Identität und ihre Beziehung zu ihrer Familie neu zu bewerten. Ihre Auseinandersetzung mit ihrer eigenen Vergangenheit stellt nicht nur eine individuelle Abrechnung dar, sondern auch einen Versuch, das kollektive Gedächtnis der Gesellschaft lebendig zu halten. Mayas Bemühungen, die Erinnerungen ihrer Großeltern zu rekonstruieren, ermöglichen ihr eine Neubewertung ihrer eigenen Geschichte und Herkunft. Dieser Prozess führt jedoch gleichzeitig zu tiefen Rissen in ihrer Beziehung zu ihrem Bruder und zeigt die Zerbrechlichkeit familiärer Bindungen. Die Geheimnisse, die Maya aufzudecken versucht, zwingen sie zur Auseinandersetzung mit der Vergangenheit.

Der Roman *Serenad* stellt sowohl die Suche nach individueller als auch nach nationaler Identität in den Mittelpunkt und behandelt umfassend eines der zentralen Themen der *Enkelliteratur*: die Vergangenheitsbewältigung. Der Prozess der Auseinandersetzung zeigt in Verbindung mit den Dynamiken des Erinnerns und Vergessens die täuschende Natur des Gedächtnisses und wie die Vergangenheit die Gegenwart prägt. Die Auswirkungen der Traumata der älteren Generation auf die jüngeren Generationen sind eines der Hauptthemen des Romans, und ebenso wie die Transformationen, die während der Übertragung dieser Traumata von Gedächtnis von einer Generation zur nächsten auftreten, nehmen eine zentrale Stellung im Roman ein. Die Begriffe wie die Auseinandersetzung mit der Vergangenheit, generationenübergreifende Traumata, Identität und Zugehörigkeit bilden die grundlegenden Bausteine des Romans. In dieser Hinsicht kann *Serenad* als ein bedeutendes Beispiel der *Enkelliteratur* in der türkischen Literatur betrachtet werden.

Im Roman tauchen die verdrängten Traumata und verborgenen Identitäten der stillen Generationen durch die Bemühungen der Enkelgeneration wieder auf, die Vergangenheit zu erforschen und Familiengeheimnisse aufzudecken. Dieser Prozess vertieft nicht nur das Identitäts- und Zugehörigkeitsgefühl der Individuen, sondern trägt auch zur Rekonstruktion des kollektiven Gedächtnisses bei. Die vorliegende Hypothese untersucht, wie das familiäre Schweigen die intergenerationale Kommunikation beeinflusst und wie die Enkelgeneration durch die Überwindung dieses Schweigens ihre Identität und Vergangenheit neu gestalten kann.

In dieser Arbeit wird der Roman *Serenad* aus der Perspektive der *Enkelliteratur* analysiert und dabei die intergenerationellen Übertragungsprozesse historischer Ereignisse und deren Auswirkungen auf die individuelle und kollektive Identität werden untersucht. Die Betrachtung des Romans im Rahmen der Themen Auseinandersetzung mit der Vergangenheit, Identitätssuche und generationsübergreifendes Trauma zielt darauf ab, eine neue Perspektive auf die Themen Familiengeschichte und Identität in der türkischen Literatur zu eröffnen. Zu diesem Zweck werden die Textanalyse und eine detaillierte Lektüre des Textes als Methoden herangezogen. Um die intergenerationellen Auswirkungen des Übergangs vom Schweigen zum Erzählen und zur Narration zu betonen, wird eine vergleichende Generationenanalyse durchgeführt. Darüber hinaus werden die in dem Roman behandelten Konzepte wie Erinnerung, Vergangenheitsbewältigung und *Enkelliteratur* durch verschiedene theoretische Perspektiven untersucht. Diese Konzepte werden mit einer deskriptiven Methode analysiert und die Ergebnisse werden den Leser*innen präsentiert.

2. ZUR GENERATIONENTHEORIE

Das Konzept der Generation spielt eine zentrale Rolle beim Verständnis der Dynamik des gesellschaftlichen Wandels und der kulturellen Transformation. Die Generationen, die aus Individuen bestehen, die in derselben Zeitspanne geboren sind, können durch gemeinsame Sozialisierungserfahrungen ähnliche Werte, Einstellungen und Verhaltensmuster zeigen. Dieses in der Soziologie und Sozialpsychologie häufig diskutierte Konzept ermöglicht die Analyse von Konflikten zwischen Generationen, sowie von Kontinuität und Wandel von Werten während des Übergangs zwischen Generationen. Allerdings erhöht die heterogene Struktur von Generationen, insbesondere unter dem Einfluss von Faktoren wie Geschlecht, ethnischer Herkunft und sozialen Unterschieden, jedoch die Komplexität dieser Analysen (Marshall, 2005: 439). Generationen sind daher nicht nur historische Zeitabschnitte, sondern auch Meilensteine in den Transformationsprozessen von Familien und Gesellschaften.

Im Kontext der Familie repräsentieren Generationen die Kette der Übertragung von Werten, Überzeugungen und Lebensstilen auf die nächste Generation. Dieser Übertragungsprozess bietet eine wichtige Perspektive auf die Kontinuität und Variabilität des gesellschaftlichen Gedächtnisses, von der Großelterngeneration, die durch Krieg und Trauma geprägt wurde, bis hin zur Enkelgeneration, die im Zeitalter der Globalisierung und Digitalisierung aufwächst. Die Digitalisierung hat die Perspektiven jüngerer Generationen auf die Vergangenheit verändert und ihre Zugangs- und Interpretationsweisen zu Familiengeschichten transformiert. Trauma, verborgene Familiengeheimnisse und historische Ereignisse werden durch Strategien des Schweigens und Gedächtnislücken an die nächsten Generationen weitergegeben. Diese unterschiedlichen Erfahrungen hinterlassen tiefe Spuren in den familiären Werten und Erwartungen und führen gleichzeitig zu Konflikten zwischen den Generationen, beispielsweise in Bezug auf traditionelle Werte und Individualität. Dennoch entstehen neben diesen Konflikten auch starke emotionale Bindungen zwischen den Generationen. Im gesellschaftlichen Kontext bezeichnen Generationen Gruppen, die ähnliche historische Ereignisse erlebt und gemeinsame soziale Lebensräume geteilt haben. Dies ermöglicht sowohl die Aufrechterhaltung der sozialen Kontinuität als auch den Wandel. Studien zum „Generationsgedächtnis" betrachten Altersgruppen als „Erinnerungsgemeinschaften". Diese Gruppen, die gemeinsame historische Erfahrungen teilen, stehen im Zentrum der gesellschaftlichen Gedächtnisforschung. Dabei spielt das (historische) kommunikative Gedächtnis eine entscheidende Rolle (Erll, 2017: 47). In diesem Fall ist das kommunikative Gedächtnis, eine Gedächtnisart, die durch die Interaktion und Kommunikation zwischen Individuen übertragen und geformt wird, ein wesentlicher Faktor im intergenerationellen Transfer.

Historische Ereignisse prägen maßgeblich die Weltanschauungen, Werte und Identitäten verschiedener Generationen und hinterlassen tiefe Spuren im kollektiven Gedächtnis der jüngeren Vergangenheit. Die Klassifikation der deutschen Geschichte in verschiedene Zeitabschnitte durch den deutschen Soziologen Heinz Bude trägt zu einem besseren Verständnis dieser Auswirkungen bei. Laut Budes Klassifikation werden die in den 1920er-Jahren Geborenen als „Erste Generation" bezeichnet. Diese Generation hat den Zweiten Weltkrieg und den Wiederaufbau Deutschlands nach dem Krieg als Erwachsene erlebt. Das soziale kollektive Gedächtnis dieser Generation ist von den Traumata des Krieges, Zerstörung und Armut geprägt. Die in den 1940er-Jahren Geborenen werden als „Zweite Generation" bezeichnet und wuchsen in der Nachkriegszeit auf. Diese Generation musste sich mit den direkten und indirekten Folgen der traumatischen Auswirkungen des Zweiten Weltkriegs auseinandersetzen. Ihr kollektives Gedächtnis wurde durch die Kriegsgeschichten der Ersten Generation und die Auseinandersetzung Deutschlands mit den Kriegsverbrechen geprägt. Die Identitätsbildung war eng mit den Kriegserinnerungen und der Aufarbeitung der deutschen Kriegsverbrechen verbunden. Diese Generation setzte sich oft gegen das Schweigen der Ersten Generation und nahm aktiv an der Rekonstruktion des kollektiven Gedächtnisses teil. Die in den 1970er-Jahren Geborenen werden als „Dritte Generation" bezeichnet und wuchsen in der Wohlstands- und Stabilitätsphase des Nachkriegsdeutschlands auf. Sie haben die indirekten Auswirkungen des Krieges durch die Erzählungen von Großeltern und die historischen Quellen wie Geschichtsbücher erfahren und das soziale Gedächtnis hinterfragt. Dennoch prägte die „Strategie des Schweigens", die durch die Zurückhaltung von Familienmitgliedern hinsichtlich traumatischer Ereignisse entstand, diese Generation erheblich (Kaitz, 2009: 167). Dies äußert sich darin, dass Eltern ihre traumatischen Erfahrungen vor ihren Kindern oder Enkelkindern verbergen oder die Kommunikation über diese Themen einschränken. Dieses Schweigen ist sowohl Symptom als auch Mittel zur Aufrechterhaltung der Traumatisierung. Eine solche Schweigestrategie kann erhebliche Auswirkungen auf die intergenerationale Übertragung von Trauma und das kollektive Gedächtnis haben.

Die großen traumatischen Ereignisse können trotz der Strategien des generationenübergreifenden Schweigens mehrere Generationen beeinflussen. Die traumatischen Erfahrungen der ersten Generation, die die dritte Generation beeinflussen, stellen ein Beispiel für transgenerationelles Trauma dar. Die intergenerationelle Weitergabe von Traumata wird als „der Einfluss eines Traumas, das ein Familienmitglied erlebt hat, auf ein jüngeres Familienmitglied, unabhängig davon, ob dieses direkt ausgesetzt war oder nicht" (Kaitz, 2009: 160) definiert. Diese Übertragung zeigt, dass die Auswirkungen des Traumas sich über mehrere Generationen erstrecken und ähnliche negative Lebenserfahrungen begünstigen können (Weigel, 2002: 270-271). Transgenerationelles Trauma ist nicht nur eine individuelle Erfahrung, sondern auch ein soziales Phänomen, das das kollektive Gedächtnis tiefgreifend beeinflusst. Dabei wird versucht, die Schweigestrategien der Familienältesten, das Verschweigen traumatischer Erlebnisse und die Lücken zwischen den Generationen durch eine aktive Hinterfragung der

Vergangenheit durch die Enkelgeneration zu überwinden. Die Enkelgeneration entwickelt einen kritischen Ansatz zur Familiengeschichte, entdeckt die Vergangenheit neu und positioniert ihre Identität im historischen Kontext neu.

Laut Weigel (2002: 274) wird Geschichte bei der Weitergabe zwischen Generationen von den Mitgliedern jeder Generation neu interpretiert und erzählt. Anstatt also einen Konflikt zwischen den Generationen zu schaffen, kann das Gedächtnis als Brücke fungieren, indem es verschiedene Generationen verbindet. In diesem Zusammenhang fasst die Feststellung von Ganeva die Situation treffend zusammen.

Der interessanteste Aspekt der Enkelliteratur ist die subtile und unkonventionelle Art, in der die Porträts von drei Generationen skizziert werden: der Enkelkinder (Generation der 1990er Jahre), ihrer Eltern (die Generation von 1968 oder die Kriegskinder) und der Großeltern (die Zeugen und Teilnehmer des Zweiten Weltkriegs). Diese drei Porträts basieren nicht auf politischen Programmen oder ideologischen Agenden, sondern auf veränderten intergenerationellen Dynamiken am Ende des 20. Jahrhunderts. Die Beziehungen zwischen den Generationen sind nun durch die Tendenz geprägt, Heilung anzustreben und emotionale Bindungen wiederherzustellen, anstatt sie zu brechen, sowie durch den Wunsch, einander zu verstehen und zu akzeptieren, anstatt zu konfrontieren und zu widersprechen. (Ganeva, 2007: 158)

Dabei steht im traditionellen Ansatz die „erzählende Generation“, die über direkte Erfahrungen verfügt, im Mittelpunkt des kollektiven Gedächtnisses. Das Ziel dieser Generation ist es, durch die Weitergabe eigener Erfahrungen und Erinnerungen sicherzustellen, dass die Vergangenheit von zukünftigen Generationen in Erinnerung bleibt und bewahrt wird. Jedoch können durch die „nicht erzählende Generation“ Unterbrechungen im Prozess der Gedächtnisweitergabe auftreten. Dieser Prozess gewinnt durch die erneute Interpretation und Transformation der Vergangenheit Generationen eine umfassendere Bedeutung. Die Transformation der Kommunikationsdynamiken zwischen Generationen in heutigen Familienstrukturen zeigt sich besonders in den Beziehungen zwischen Enkelkindern und Großeltern. Eine kritische Haltung gegenüber Großeltern und das direkte Ansprechen familiärer Probleme kann als Herausforderung der traditionellen Familienhierarchive angesehen werden:

Die Kommunikation ist brüchig, die Familie kommt zum Gespräch, spricht zunächst offen und einander zugewandt im Kontakt, aber schnell werden Tabus und Familiengeheimnisse deutlich, über die in der Familie ansonsten nicht gesprochen wird, die verdrängt und z. T. verleugnet werden. Im Rollenverhalten sind die Rollen klar verteilt: die Großmutter ist das verängstigte Schreckbündel, die Kinder die Beschützer der Mutter, der Enkel hat die Rolle des Angreifers und Aufklärers inne. (Wiegand-Grefe; Möller, 2012:618)

Dieser Zustand begünstigt die Entstehung frühzeitiger intergenerationeller Konflikte und Kommunikationsbrüche. Die psychosoziale Rollenverteilung in diesen Beziehungen ist ebenfalls bemerkenswert. Andererseits sind die Enkelkinder in einer multikulturellen und relativ wohlhabenden Umgebung aufgewachsen. Sie sind unternehmerisch und relativ frei von den ideologischen Belastungen früherer Generationen (Ganeva, 2007: 158). Dies ermöglicht ihnen eine offenere und tolerantere Weltanschauung gegenüber Vielfalt und Unterschieden. Gleichzeitig begeben sich die Enkelkinder bewusst auf die Suche nach der Familiengeschichte. Diese Suche zielt darauf ab, die in der Vergangenheit verborgenen oder vergessenen Ereignisse aufzudecken und ihren Platz in der Familiengeschichte zu erkennen. Diese Bemühungen ermöglichen es den Individuen, ihre Familienidentität zu erfassen und ihre Selbstwahrnehmung durch die Bewertung der Auswirkungen dieser Identität zu entwickeln. Die Auseinandersetzung mit der Familiengeschichte hilft den Individuen auch, ihre Zugehörigkeit und Identität in einem breiteren historischen und sozialen Kontext zu positionieren.

Die Enkelkinder „sprechen Angehörige einer Generation von geschädigten Nachkommen stellvertretend für andere Leidende und denken bestimmte Probleme vor, um die Gesellschaft, für die sie schreiben, auf Diskurse vorzubereiten, die für die Identitätsbildung des Kollektivs notwendig erscheinen.” (Gehrke, 1992: 274). Sie verwenden eine Methode, die als „Spurensuche” bezeichnet wird, um mithilfe von Hinweisen und Erinnerungen die verborgene Vergangenheit aufzudecken und sie auf sinnvolle und identitätsstiftende Weise in die Gegenwart zu bringen. Dabei spielen fehlende Bilder auf Fotos, versteckte Dokumente, verborgene Erinnerungen und lückenhafte Aufzeichnungen eine wichtige Rolle. Auf diese Weise werden die Spuren der Vergangenheit in die

Gegenwart übertragen und ermöglichen es Individuen, ihre Familienidentität zu verstehen und deren Einfluss dieser auf sich selbst zu bewerten.

Die Literatur spielt eine entscheidende Rolle bei der intergenerationellen Weitergabe traumatischer Ereignisse und historischer Prozesse sowie bei der Bildung des kollektiven Gedächtnisses. Insbesondere für Generationen, die die Zeitzeugen nicht direkt erlebt haben, fungiert die Literatur als erfahrungsbasierte Brücke zur Vergangenheit. Forkel richtet seinen Fokus auf die Literatur der sogenannten „Dritten Generation" nach dem Nationalsozialismus und behauptet, dass diese Literatur den Leser*innen die Möglichkeit gibt, eine empirische Verbindung zu einer Zeit herzustellen, die sie selbst nicht erlebt haben (Forkel, 2020: 3-4). Junge Menschen, die den Zweiten Weltkrieg nicht erlebt haben, erfahren durch die Geschichten ihrer Großeltern, die diese Zeit durchlebt haben, von diesem Ereignis. Die AutorInnen, die diese Geschichten niederschreiben, ermöglichen den Leser*innen, eine erfahrungsbasierte Verbindung zu Ereignissen herzustellen, die sie nicht persönlich erlebt haben, und tragen so zur Wiederentdeckung des Gedächtnisses bei. Diese Perspektive deckt sich mit dem Konzept des „Postmemory" von Marianne Hirsch. Postmemory bezeichnet die psychologische Erfahrung, in einer Welt aufzuwachsen, die von Erzählungen dominiert wird, die vor der eigenen Geburt stattfanden. Die eigenen Lebensgeschichten werden von den traumatischen Erzählungen der vorherigen Generation überschattet, die aufgrund ihrer Intensität und Komplexität nicht vollständig erfasst werden können (Hirsch, 1997: 22). Postmemory beschreibt eine Situation, in der die jüngere Generation emotional in die Trauma-Erzählungen ihrer Eltern verwickelt wird und das Leben der Individuen in der jüngeren Generation weitgehend von diesen Erzählungen bestimmt wird. Dieses Konzept erklärt, wie Generationen, die traumatische Ereignisse nicht direkt erlebt haben, dennoch ein Gedächtnis für diese Ereignisse entwickeln können. Die Enkelgeneration lernt die Vergangenheit durch die Geschichten oder durch Erinnerungsgegenstände, die von der Großelterngeneration übriggeblieben sind, also indirekt in ihrem Gedächtnis verankert. Die Großelterngeneration, die traumatischen Ereignisse erlebt hat, zieht es jedoch oft vor, zu schweigen, aufgrund der Schwere dieser Erfahrungen. Dieses Schweigen kann aus der Vermeidung der Konfrontation mit der Vergangenheit, aus Schuldgefühlen oder Scham resultieren. In diesem Prozess spielen künstlerische Ausdrucksformen wie die Literatur eine wesentliche Rolle, indem sie eine Brücke zur Vergangenheit schlagen und helfen, diese besser zu verstehen und in die Zukunft zu tragen. In diesem Punkt Zülfü Livaneli (geb. 1946 in Konya) ist ein Schriftsteller, der nach dem Zweiten Weltkrieg geboren wurde und somit der **N**achkriegsgeneration zugeordnet werden kann. In der türkischen Literatur zählt er zu jener Generation von Autoren, die im Schatten der Militärputsche vom 12. März 1971 und 12. September 1980 aufwuchsen und deren Schreiben maßgeblich durch politische Repressionen sowie Erfahrungen von Exil und Verfolgung geprägt wurde. In diesem Zusammenhang lässt sich seine Generation in der deutschsprachigen Literaturwissenschaft häufig mit der „68er-Generation" oder den „Generationen der politischen Umbrüche**"** vergleichen.

Livanelis Roman *Serenad* ist ein eindrucksvolles Werk, das sich intensiv mit den Themen intergenerationeller Erinnerung, Traumaübertragung und Schweigen beschäftigt. Der Roman untersucht, wie historische Ereignisse und Familiengeheimnisse über Generationen hinweg weitergegeben werden und das individuelle und kollektive Bewusstsein prägen. Dieses Werk bietet ein anschauliches Beispiel für die Auswirkungen von intergenerationalen Konflikten und Solidarität auf das kollektive Gedächtnis.

3. DIE ENKELLITERATUR ALS SPIEGEL DER KOMMUNIKATION ZWISCHEN DEN GENERATIONEN

Die Individuen der dritten Generation bemühen sich, historische Ereignisse wie Krieg, Völkermord, Migration usw., die sie nicht direkt erlebt haben, anhand von Erzählungen ihrer Großeltern und Informationen, die sie von ihren Eltern erwerben haben, neu zu interpretieren und eine neue historische Erzählung zu konstruieren. Dieser Prozess führt zur Entstehung der *Enkelliteratur*, einer literarischen Gattung, in der sich das historische Gedächtnis mit individuellen Interpretationen zu einer komplexen Struktur verbindet (Forkel, 2020: 1). Die *Enkelliteratur* ist eine Kombination aus Erinnerung, Erzählung und individuellen Interpretationen in Fällen, in denen historische Informationen nicht direkt übermittelt werden können. Die Werke dieser Gattung zeigen, dass historische Realitäten ein sozialer und kultureller Konstruktionsprozess sind, und dass individuelle Identitäten und Erfahrungen in diesem Prozess eine entscheidende Rolle spielen. Diese Strömung wird von den AutorInnen der dritten Generation vertreten, die im Schatten traumatischer historischer Ereignisse wie

Krieg, Völkermord und Migration aufgewachsen sind und die Familiengeschichte hinterfragen. Dies führt dazu, dass die Enkelkinder sich der Literatur zuwenden, um die Erfahrungen ihrer Großeltern zu verstehen und ihre eigene Identität zu konstruieren. Diese AutorInnen beschäftigen sich mit Themen wie der Auseinandersetzung mit der Vergangenheit, der Identitätssuche und dem kollektiven Gedächtnis, basierend auf Familienarchiven, Erzählungen und persönlichen Dokumenten.

Einer der wichtigsten Gründe für das Entstehen der *Enkelliteratur* sind die tiefen Spuren, die großen historischen Traumata wie der Zweite Weltkrieg hinterlassen haben. Die Entwicklung der *Enkelliteratur* hat sich gegen Ende des 20. und zu Beginn des 21. Jahrhunderts beschleunigt, als die Zahl der Zeitzeugen des Zweiten Weltkriegs zurückging. Die in der Nachkriegszeit geborene dritte Generation hat sich darum bemüht, ihre Familiengeschichte zu hinterfragen und die traumatischen Erfahrungen ihrer Großeltern zu verstehen. Mit dem Tod vieler Zeitzeugen haben sich die Enkelkinder in einer komplexen Situation wiedergefunden, und hatten das Bedürfnis, die Kluft zwischen den unmittelbaren Erfahrungen ihrer Großeltern und den an sie überlieferten Erinnerungen zu überbrücken. Dieses Bedürfnis ist zu einer der grundlegenden Motivationen der *Enkelliteratur* geworden.

Enkelliteratur geht über die offiziellen historischen Erzählungen hinaus und zielt darauf ab, oft vergessene oder verdrängte Ereignisse und Personen sichtbar zu machen. Diese Gattung repräsentiert einen literarischen Raum, in dem die traumatischen Spuren der Vergangenheit in den heutigen Individuen widerhallen und in die Identitätssuche und historische Konfrontation miteinander verschmelzen. Diese AutorInnen betrachten die Familiengeschichte nicht nur als persönliche Erzählung, sondern auch analysieren aus einer Perspektive, die ihren Platz in einem breiteren historischen Prozess untersucht. Sie schaffen so in ihren Texten ein neues historisches Bewusstsein (Forkel, 2020: 2). Sie konstruieren durch eine Neuinterpretation der traumatischen Erfahrungen ihrer Vorfahren ein Gedächtnis und streben gleichzeitig danach, dieses Erbe aus der Perspektive der Gegenwart neu zu bewerten.

Die Beispiele der *Enkelliteratur*, die mit der Nazizeit in Verbindung stehen, konzentrieren sich häufig auf den Versuch der AutorInnen, sich mit der Familiengeschichte zu bewältigen. Ein häufig beobachtetes Muster in den Werken der *Enkelliteratur* ist die Auseinandersetzung mit der Familiengeschichte durch eine Erzählerfigur, die Spuren aus dem Leben der AutorInnen trägt. Auch wenn die AutorInnen diese Vergangenheit nicht direkt erlebt haben, bieten sie durch die literarische Verarbeitung der traumatischen Erfahrungen ihrer Familien eine Plattform, von der aus sie sowohl eine persönliche als auch eine gesellschaftliche Veränderung anstoßen. Diese AutorInnen, die ihre Kindheit in sicheren und geschützten Umfeldern verbracht haben, befinden sich in einem Prozess der Auseinandersetzung mit der Vergangenheit ihrer Familien. In ihren Texten treten die Erzähler und die Protagonisten, die als Alter Ego dieser AutorInnen dienen. Sie sind im selben Alter wie AutorInnen (gegen Ende des Jahrhunderts zwischen 30 und 35 Jahren) und haben einen biografisch ähnlichen Hintergrund (Ganeva, 2007: 153).

Die Werke der *Enkelliteratur* spiegeln oft den Versuch wider, sich mit der Vergangenheit auseinanderzusetzen und verdrängte Traumata zu bearbeiten, die oft als verdrängte historische Informationen bezeichnet werden und auf den Erinnerungen, Briefen und anderen persönlichen Dokumenten von Familienmitgliedern basieren (Weigel, 2006: 91). Weigel zufolge ist dieser Prozess der Entdeckung und Konfrontation von unvollständigen Bildern auf Fotos, verborgenen Dokumenten, sorgfältig aufbewahrten Erinnerungsfragmenten und unvollständigen Aufzeichnungen begleitet (Weigel, 2006: 91). Da viele Familienmitglieder, die insbesondere traumatische Erfahrungen wie Krieg und Verfolgung erlebt haben, sich oft weigern, sich mit diesen Erlebnissen auseinanderzusetzen oder diese bewusst zu verbergen, führen diese unterdrückte Informationen, dass die Enkel mit diesem Schweigen kämpfen und die Neuinterpretation der Vergangenheit einlassen. Nach Weigels Analyse besteht die Hauptmotivation der AutorInnen der dritten Generation darin, das Schweigen zu brechen und eine individuelle und gesellschaftliche Auseinandersetzung zu initiieren, indem sie die von ihren Großeltern erlebten Traumata in literarischer Form aufarbeiten. Diese Werke tragen gleichzeitig dazu bei, verdrängte Traumata ans Licht zu bringen und die Identitätsbildung in einem literarischen Kontext zu verankern. Die Neuinterpretation der Erfahrungen der Großeltern, vor allem der traumatischen, durch die nachfolgenden Generationen, die Wiederentdeckung der Familienbande und deren Widerspiegelung in den literarischen Werken ist zu einem

wichtigen Trend geworden. In dieser Hinsicht ist *Enkelliteratur* nicht nur ein Instrument der Auseinandersetzung mit der Vergangenheit, sondern schafft auch einen Raum für die Identitätssuche und das Streben nach Zugehörigkeit.

Enkelliteratur ist eine literarische Gattung, in der die traumatischen Spuren der Vergangenheit in den Menschen der Gegenwart nachhallen, die von der Suche nach Identität und der Auseinandersetzung mit der Geschichte geprägt sind. In dieser Gattung geht es um die Bemühungen von Mitgliedern der dritten Generation von Familien, die von Krieg, Völkermord und Exil betroffen sind, das Erbe ihrer Großeltern zu hinterfragen und ihm einen Sinn zu geben. Als literarische Reflexion des individuellen und kollektiven Gedächtnisses stellt diese Gattung die Suche nach Identität und Zugehörigkeit auf den Spuren der Vergangenheit in den Mittelpunkt. Sie bietet einen Raum, in dem die AutorInnen der dritten Generation ein Gedächtnis konstruieren, um das traumatische Erbe ihrer Großeltern neu zu interpretieren. Diese AutorInnen sind letztlich die Generation, die das Vergessen der Vergangenheit zwar wünschen, aber wissen, dass dies nicht möglich ist (Agazzi, 2005: 21).

Zu den häufig behandelten Themen in der *Enkelliteratur* zählen das Schweigen, individuelle Erfahrungen, die Vergangenheitsbewältigung, Identität und Zugehörigkeit sowie Traumata durch Flucht. In den Werken der *Enkelliteratur*[1] wird oft versucht, anhand von Erinnerungen, Briefen und anderen persönlichen Dokumenten von Familienmitgliedern, sich mit der Vergangenheit auseinanderzusetzen und verdrängte Traumata aufzuarbeiten. Familiengeheimnisse, Traumata und vergessene Geschichten sind eine wichtige Inspirationsquelle für die AutorInnen der Enkelgeneration. In Familien, insbesondere bei traumatischen Erlebnissen, kann das Verschweigen dieser Erlebnisse als eine Art Abwehrmechanismus funktionieren. Dieses Schweigen ist häufig durch die Unfähigkeit gekennzeichnet, diese Erfahrungen auszudrücken oder zu verdrängen, und kann die Betroffenen daran hindern, sich mit ihrer Vergangenheit auseinanderzusetzen. Dieses Schweigen kann jedoch manchmal auch als eine Form des Widerstands oder als eine Reise zum Selbst interpretiert werden (Kaufmann, 2023: 78). Das Schweigen ist ein Konzept, das im Mittelpunkt der *Enkelliteratur* steht und häufig angesprochen wird. Indem sie sich auf die Artikulation von Schweigen und Traumata in der Familiengeschichte konzentriert, ermutigt die *Enkelliteratur* den Einzelnen, sich mit seiner Vergangenheit auseinanderzusetzen. Laut Kaufmann (2023: 21) spielt das Schweigen eine komplexe und vielschichtige Rolle bei der Identitätsbildung und ermöglicht es dem Einzelnen, seine eigene Geschichte zu erzählen.

Enkelliteratur konzentriert sich auf individuelle Erfahrungen und persönliche Transformationsprozesse und untersucht, wie die historischen Ereignisse und die Erfahrungen von Familienmitgliedern die heutigen Identitäten beeinflussen. Obwohl die dritten GenerationenautorInnen selbst keine direkten Kriegserfahrungen gemacht haben, tragen sie das traumatische Erbe ihrer Familien in ihre kreative Produktion ein und leisten somit sowohl einen persönlichen Transformationsprozess als auch einen Beitrag zur Neuinterpretation des gesellschaftlichen Gedächtnisses (Ganeva, 2007: 154). Persönliche Dokumente wie Familienarchive, Erinnerungen und Briefe sind wichtige Quellen für diese Literatur. Im Prozess der Vergangenheitsbewältigung fördern die AutorInnen unterdrückte historische Informationen zutage und machen diesen Prozess zu einer literarischen Entdeckung, die eine individuelle und soziale Konfrontation bewirkt.

Enkelliteratur präsentiert eine Diskursform, die es Individuen und Gesellschaften ermöglicht, die traumatischen Erlebnisse der Vergangenheit zu verstehen. Durch das Brechen des Schweigens in ihren Familien verbinden die AutorInnen diese historischen Ereignisse und persönlichen Geschichten wird die Vergangenheitsbewältigung zu einem wesentlichen Merkmal der *Enkelliteratur*. Die Auseinandersetzung mit der Vergangenheit ist eine persönliche und gesellschaftliche Verantwortung dieser Generation. Daher beschäftigen sich sie in ihren Werken häufig mit historischen Ereignissen, Familiengeschichten und dem kollektiven Gedächtnis. Dies steht im Mittelpunkt ihrer Identität und ihrer literarischen Produktion (Agazzi, 2005: 21). In diesem Zusammenhang erscheinen solche Werke den Leser*innen als eine sozial verantwortliche literarische Praxis in dem Bemühen, die Zukunft zu gestalten, ohne die Vergangenheit zu vergessen. Dies ist ein Teil der individuellen und gesellschaftlichen Verantwortung.

[1] Tanja Dückers' Roman *Himmelskörper* (2003) gilt als ein Schlüsselwerk der Enkelliteratur, da er aus der Perspektive der Enkelgeneration die NS-Vergangenheit einer Berliner Familie literarisch reflektiert und deren verdrängte Erinnerung zum Thema macht. Arno Geigers Roman *Es geht uns gut* (2005) ist ein Familienroman, in dem die Enkelgeneration beim Aufräumen eines Hauses auf Erinnerungsstücke stößt und dadurch verdrängte Geschichten sowie die Traumata der Vorfahren literarisch sichtbar gemacht werden.

Die Erfahrung der Vertreibung und des Exils ist ein weiteres traumatisches Erlebnis, das oft in der *Enkelliteratur* behandelt wird. Die Kinder und Enkel der Vertriebenen fühlen sich verpflichtet, die Leiden und die Schwierigkeiten ihrer Großeltern zu verstehen und diese Erfahrungen an die nachfolgenden Generationen weiterzugeben. Indem sie den Spuren ihrer Großeltern folgen, tragen sie zur Verarbeitung der familiären und persönlichen Erinnerung bei. Dabei spielen räumliche und zeitliche Bezüge sowie materielle und immaterielle Familienerbe eine wichtige Rolle. Die Ereignisse werden nun aus einer neuen Perspektive erzählt, nämlich aus der Perspektive der Enkel, die die Spuren ihrer Familiengeschichte verfolgen (Baran-Szołtys, 2020: 351-352). Die neuen Generationen versuchen, ihre Identität durch die Erfahrungen ihrer Großeltern zu hinterfragen, ihre Wurzeln zu erforschen und Wege der Teilnahme am kollektiven Gedächtnis zu finden. Diese Suche offenbart oft den Konflikt zwischen Zugehörigkeit und Entfremdung, die Komplexität der Wurzeln und den kontinuierlichen Prozess der Identitätsbildung. Daher werden die Erzählungen über die Vergangenheit der Familie von diesen neuen Generationen neu interpretiert, wodurch die familiären Bindungen gestärkt werden.

Eine andere Form der Erinnerungsliteratur, die auf Enkel- oder Urenkelfiguren basiert, ist eine Methode, die als Spurensuche oder Erinnerungssuche, im individuellen und familiären Erinnerung definiert wird. Die Methode des Spurensuchens, wie sie von Herrmann (2004: 139-157) beschrieben wird, bildet einen wichtigen Teilbereich der *Enkelliteratur*. Bei diesem Ansatz begeben sich die jugendlichen Protagonisten auf eine Spurensuche, um die Vergangenheit ihrer Familie zu entschlüsseln. Dieser Prozess, in dessen Mittelpunkt die komplexe Beziehung zwischen individuellen und familiärem Gedächtnis steht, spielt eine entscheidende Rolle bei der Konstruktion der Identität der Protagonisten und ihrem Verständnis der Welt. Solche Erzählungen zeigen, dass sich *Enkelliteratur* nicht auf große historische Ereignisse wie die NS-Vergangenheit beschränkt, sondern sich auch mit den persönlichen Geschichten von Familien und Einzelpersonen beschäftigt. Die Technik der Spurensuche ist ein Schlüsselkonzept für das Verständnis der vielschichtigen Beziehung von *Enkelliteratur* zu Erinnerung, Identität und Vergangenheit.

4. DIE SPURENSUCHENDE ENKELGENERATION IM SCHATTEN DER SCHWEIGENDE GROSSELTERNGENERATION IM ROMAN *SERENAD*

Die Vergangenheitsbewältigung und das Bemühen, Familiengeheimnisse aufzudecken, sind zu zentralen Themen der *Enkelliteratur*. Insbesondere die Enkelgeneration wendet sich zunehmend dem Prozess der Spurensuche zu, um die traumatischen Erlebnisse ihrer Großeltern zu verstehen und an die nachfolgenden Generationen weiterzugeben. Durch die Spurensuche, das Erinnern und das Erzählen der Vergangenheit versuchen sie, diese Erfahrungen der Großeltern ans Licht zu bringen und somit die Wunden der Vergangenheit zu heilen. Solche Untersuchungen verdeutlichen die Auswirkungen kollektiver Traumata auf das individuelle Leben sowie die Mechanismen der Weitergabe von Traumata über Generationen hinweg. Im Rahmen dieses Forschungsprozesses verfolgen die Enkelgenerationen Spuren, indem sie verschiedene Methoden und Ansätze anwenden.

Livanelis *Serenad* bietet einen wertvollen Einblick in die Suche der Enkelgeneration nach ihrer Familiengeschichte und stellt in diesem Zusammenhang ein bedeutendes Beispiel dar. Obwohl dieser Roman oberflächlich eine fiktive Liebesgeschichte erscheint, verbirgt er in seinen Tiefen die komplexen sozialen und politischen Realitäten in Deutschland und der Türkei heute. Livaneli vermittelt diese Realitäten zum einen durch dokumentarische und faktenbasierte Informationen, zum anderen interpretiert er sie durch die Erfahrungen und Perspektiven fiktiver Figuren. Der Autor erzählt in seinem Roman nicht nur eine Geschichte persönlicher Traumata, sondern repräsentiert zugleich ein breiteres kollektives Gedächtnis. Hier verbergen sich hinter dem Schweigen der Eltern- und Großelterngeneration in diesem Roman tatsächlich tiefe historische und individuelle Traumata. Dieses Schweigen, das in dem Roman eine zentrale Rolle spielt, symbolisiert die unterdrückten Erinnerungen einer ganzen Generation. Die Suche der Enkelgeneration nach der Vergangenheit, geprägt von der Stille der Großelterngeneration, bildet ein zentrales Thema dieses Werkes.

4.1. Das Schweigen der (Großeltern-)generationen

Traumatische Erfahrungen hinterlassen tiefe Spuren und führen dazu, dass sich Betroffene in Schweigen hüllen. Besonders in Zeiten kollektiver Traumata ziehen es die Individuen möglicherweise vor, zu schweigen,

indem sie diese Erfahrungen verinnerlichen, anstatt sie auszudrücken. Die Gewalterfahrungen der Opfer veranlassen sie, ihre Erinnerungen zu verdrängen, Vermeidungsverhalten zu entwickeln und deshalb zu schweigen. Dies deutet darauf hin, dass Schweigen als eine Art Abwehrmechanismus betrachtet werden kann. Schweigen kann als ein typisches Vermeidungsverhalten im Zusammenhang mit der Posttraumatischen Belastungsstörung (PTBS) interpretiert werden (Altmann, 2020: 153). Das Vermeidungsverhalten, das häufig bei psychischen Störungen wie der Posttraumatischen Belastungsstörung (PTBS) zu beobachten ist, kann definiert werden als der Versuch, die Erinnerung an traumatische Erlebnisse und deren emotionalen Auswirkungen zu vermeiden. In diesem Zusammenhang wird angenommen, dass die Individuen, die als Täter betrachtet werden, Schwierigkeiten haben könnten, über ihre Vergangenheit zu sprechen. Darüber hinaus wird darauf hingewiesen, dass die gesellschaftliche Ablehnung oder das Verbot, traumatische Erlebnisse zu teilen, dazu führen kann, dass Opfer das Schweigen bevorzugen. Eine derartige soziale Unterdrückung kann dazu geführt haben, dass die Opfer es vorzogen, zu schweigen. In einigen Fällen wird das Schweigen auch als ein Wunsch nach „Vergessen" interpretiert. Dies bedeutet, dass die Individuen die Vergangenheit lieber hinter sich lassen, als sich an traumatische Ereignisse zu erinnern.

In Traumaerzählungen ist das Schweigen nicht nur ein Ausdruck der Unerzählbarkeit von Erfahrungen, sondern auch ihrer Komplexität und Tiefe dieser Erfahrungen. *Serenad* veranschaulicht dieses Phänomen auf eindrucksvolle Weise. Die Großeltern in diesem Werk sind häufig eine Generation, die Zeugen traumatischer Ereignisse wie Krieg und Vertreibung geworden ist, jedoch aufgrund des politischen Drucks und der sozialen Vertuschungstendenzen jener Zeit das Schweigen bevorzugt und ihre Erlebnisse verborgen gehalten hat. Diese Generation, die Krieg, Vertreibung und andere Verbrechen gegen die Menschlichkeit unmittelbar miterlebte, hat sich eher dazu entschlossen, ihre Schmerzen nicht auszusprechen, sondern ihnen auszuweichen. Darüber hinaus legt diese Generation größeren Wert auf traditionelle Werte und Autorität. Das damalige politische Klima auch erschwerte es den Menschen, ihre Erfahrungen zu äußern, und hat ein Klima des Schweigens gefördert. Besonders in Zeiten intensiver politischer Repression sahen viele Menschen es als gefährlich an, offen über die Vergangenheit zu sprechen, sowohl für sich selbst als auch für ihre Familien. Aus diesem Grund zogen es viele Großeltern vor, zu schweigen, um ihre Sicherheit zu wahren und den sozialen Zusammenhalt zu gewährleisten. So wurde das Schweigen zu einem Abwehrmechanismus, um mit dem Trauma umzugehen. Die daraus entstehende „schweigende Generation" ist eigentlich ein Ausdruck für die Zeugenschaft der Überlebenden. Sie steht in direktem Zusammenhang mit denjenigen, die das Trauma erlebt haben, jedoch über viele Jahre hinweg darüber geschwiegen haben und erst später über ihre Erlebnisse zu sprechen begannen. Ihre Zeugnisse spielen eine bedeutende Rolle bei der Bildung des historischen Gedächtnisses und dessen Weitergabe an künftige Generationen.

Das Schweigen der Großelterngeneration angesichts bedeutender historischer Ereignisse hat in vielen Familien ungelöste Fragen hinterlassen. Dieses Schweigen isoliert sie sowohl auf sozialer als auch auf individueller Ebene und schwächt ihre Bindungen zu den nachfolgenden Generationen. Andererseits weckt es das Interesse und den Forschungsdrang bei der Enkelgeneration. Die Romanfigur Maya stellt in diesem Zusammenhang die Frage, warum in türkischen Familien so oft über die Vergangenheit geschwiegen wird und äußert folgende Überlegungen: „In vielen türkischen Familien herrschte bereits ein solches Schweigen, man sprach nicht über die Vergangenheit. Es war, als ob das Sprechen über diese schrecklichen Ereignisse alles von Neuem auslösen würde… Dass in der Türkei bei nahezu allen Bereichen und in fast allen Institutionen eher Wert darauf gelegt wird, Probleme zu überdecken, anstatt sie zu lösen – könnte dies das Ergebnis einer solchen Gewohnheit sein?"[2] (Livaneli, 2021: 152-153) Mayas Suche stellt sowohl eine persönliche Veränderung als auch einen Aufruf zu einem sozialen Bewusstsein dar. Es zeigt sich, dass Schweigen nicht nur als individuelle Schutzstrategie, sondern auch als gesellschaftliches Phänomen zu betrachten ist.

a) Wagners Schweigen

Die tragische Liebesgeschichte von Professor Maximilian Wagner, einem 87-jährigen deutschstämmigen amerikanischen Professor, der im Mittelpunkt des Romans steht, spiegelt sowohl ein persönliches Drama als auch ein breiteres historisches und soziales Bild wider. Während der NS-Zeit war Wagner als arischer

[2] Dieses und alle folgenden Zitate aus dem Roman Serenad wurden von der Verfasserin des Artikels ins Deutsche übersetzt.

Deutscher Universitätsprofessor in Deutschland. Zwischen 1939 und 1942 unterrichtete Wagner jedoch auch an der Universität Istanbul. Wagner, der seit 1942 in Amerika lebt, ist seit 1939 nicht mehr nach Deutschland zurückgekehrt, und sich nach dem Tod seiner Frau während der Kriegsjahre ins Leben zurückgezogen (Livaneli, 2021: 20). Kurz vor seinem Lebensende unternimmt Wagner im Februar eine letzte Reise nach Istanbul. Für diese Reise wird ihm von der Universitätsverwaltung Maya Duran als Begleitung zugeteilt. Wagner bittet Maya, ihn nach Şile zu bringen, und an diesem Punkt nehmen die Ereignisse ihren Lauf. Wagners Besuch alarmiert jedoch sowohl den türkischen als auch den britischen Geheimdienst, denn „es wird befürchtet, dass der Professor in der Vergangenheit wühlen und ein Verbrechen aufdecken wird." (Livaneli, 2021: 119).

Maya fragt sich, was ein solcher alter, trauriger und an Krebs erkrankter Mann am Strand von Şile zu suchen hat und was seine Worte bedeuten, die er in Ohnmacht ausstößt: „Sutuuuma, kam, Sutmaaa, steht, Nadia, Suturuma" (Livaneli, 2021: 104). Der Professor, der Maya sein Leben verdankt, beginnt ihr daraufhin seine Lebensgeschichte zu erzählen, die er sein ganzes Leben lang verborgen gehalten hat (Livaneli, 2021: 107). Wagners jüdische Ehefrau Nadia muss nach ihrer Heirat ihren Namen als „Deborah" ändern, um ihre Identität zu verbergen. Aufgrund der zunehmenden Unterdrückung im nationalsozialistischen Deutschland und der Gefahr, dass ihre jüdische Identität durch den Scurla-Bericht aufgedeckt wird, beschließen Max und Nadia, nach Paris und dann in die Türkei zu fliehen. Doch die Flucht verläuft nicht wie geplant: Während der Reise wird Nadia, als Max sie für einen Moment allein lässt, aufgrund ihrer jüdischen Herkunft von der Gestapo aus dem Zug geholt. Max erreicht gezwungenermaßen allein Istanbul, wo auch viele seiner jüdischen Freunde leben. Um seine Frau zu retten, versucht er verschiedene Wege: Er lässt Nadia mit einem gefälschten Taufschein vorgeben, katholisch zu sein, und sorgt dafür, dass sie mit Hilfe seiner Bekannten aus einem Nazilager nach Rumänien geschickt wird. Doch auch Rumänien steht unter nationalsozialistischer Herrschaft, und es ist dringend erforderlich, dass Nadia so schnell wie möglich nach Istanbul kommt. Zu diesem Zweck bittet Wagner seinen Nachbarn, den Geschäftsmann Rober Arditi um Hilfe. Dank eines von Arditi gesandten Briefes und Geldes besteigt Nadia das Schiff „Struma", das vom Hafen von Constanța ablegt. Sie hat auch Dokumente bei sich, die belegen, dass sie Katholikin ist. Das Schiff hat jedoch während der Fahrt eine Panne und ankert vor der Küste Istanbuls. Niemandem wird erlaubt, das Schiff zu verlassen, da die damalige Regierung eine entsprechende Entscheidung getroffen hat. Nach einer zweieinhalbmonatigen Wartezeit vor der Küste Istanbuls wird das Schiff von einem russischen U-Boot versenkt, und Nadia kommt dabei ums Leben. Max erklärt, dass der Tag, an dem er und Maya nach Şile gereist sind, eigentlich der Todestag von Nadia war. Das unvollständige Stück, das er mit seiner Geige spielt und bei dem er teilweise die Noten vergisst, ist das Stück, das er für Nadia komponierte und bei seinem Heiratsantrag spielte. Durch das Erzählen dieser traumatischen Vergangenheit bricht Wagner sein langjähriges Schweigen. Maya wiederum dokumentiert all seine Erzählungen mit einem Tonaufnahmegerät und schafft so eine mündliche Geschichtsaufzeichnung (Livaneli, 2021: 211). Wagners Erzählung verschafft ihm ein Gefühl der Erleichterung: „Sein Gesicht lächelte. Das Erzählen, vielleicht erleichterte es ihn ein wenig." (Livaneli, 2021: 209). Wagners Zeugenschaft in Bezug auf diese Tragödie und Verlust führen dazu, dass er sein Leben in Stille verbrachte. Sein langjähriges Schweigen verdeutlicht sowohl die Tiefe seines persönlichen Traumas als auch das Schweigen einer ganzen Gesellschaft. Dieses Schweigen hat nicht nur mit dem individuellen Schmerz zu tun, sondern auch mit der Tatsache der Gesellschaft für das Verstummen in der Nachkriegszeit, anstatt sich der Vergangenheit zu stellen. Die Gesellschaft bevorzugt es, traumatische Ereignisse wie die Struma-Katastrophe zugunsten politischer Stabilität zu ignorieren und zu verdrängen. Diese Situation erhöht den Druck auf die Individuen, zu schweigen.

b) Das Schweigen der Großmutter Väterlicherseits, Semahat (Mari)

Die Geschichte wird beim Übergang zwischen Generationen stets neu interpretiert und erzählt. Erinnerung sollte daher nicht als Ursache für Konflikte zwischen Generationen verstanden werden, sondern vielmehr als eine Brücke, die unterschiedliche Generationen miteinander verbindet (Weigel, 2002: 274-275). In diesem traditionellen Ansatz steht die „erzählende Generation", die über direkte Erfahrungen verfügt, im Mittelpunkt. Diese Generation sorgt für die Bewahrung des kollektiven Gedächtnisses, indem sie ihre eigenen Erfahrungen und Erinnerungen an die nachfolgenden Generationen weitergibt, auch wenn es spät geschieht. Was Mayas Großmutter auf ihrem Sterbebett tat, war ebenfalls Teil dieses Prozesses der Gedächtnisübertragung. Als die Ärzte im Krankenhaus vermuteten, dass ihre Großmutter an einer genetischen Erkrankung leiden könnte, und sie nach den Todesursachen ihrer Eltern fragen, kommen die Geheimnisse der Vergangenheit ans Licht: „Meine

Eltern wurden ermordet, Herr Doktor. Sie hatten nicht das Glück, so alt zu werden, dass sie an einer Krankheit sterben konnten.“ (Livaneli, 2021: 75). Daraufhin beschließt Semahat, die zeitlebens geschwiegen hatte, ihrer Enkelin Maya von ihrer Vergangenheit zu erzählen und wird so zu einem Beispiel der „erzählenden Generation“:

Sie sprach, als würde sie mir ins Ohr flüstern. ‚Ich werde dir etwas erzählen, das ich bisher niemandem erzählt habe […] Nach einem kurzen Schweigen begann sie mit leiser Stimme zu sprechen. Nicht nur der Inhalt dessen, was sie erzählte, sondern auch die Tatsache, dass mir diese Stimme, die ich seit so vielen Jahren kannte, plötzlich fremd erschien, versetzte mich in einen Zustand großer Verwunderung. (Livaneli, 2021: 75-76)

Als Maya erfährt, dass ihre Großmutter, mit der sie ihre Kindheit und Jugend verbracht hat, eine völlig andere Identität hat, ist sie tief schockiert. Semahats eigentlicher Name ist Mari, und sie wurde als eine Armenierin, die gezwungen war, ihre Religion zu wechseln, während des Ersten Weltkriegs zusammen mit ihrer Familie deportiert. Während der erzwungenen Migration wurde die sechsjährige Mari von ihren Eltern getrennt, die sie bei Nachbarn zurückließen. Anschließend kam sie in ein Waisenhaus, wo sie später den Namen Semahat annahm. In ihrer Jugend begab sich Semahat auch auf die Spurensuche nach ihrer Familie. Im Verlauf ihrer Recherchen erfuhr sie, dass die Wege der armenischen Flüchtlingsgruppen, zu denen auch ihre Familie gehörte, von Banditen überfallen wurden, die wehrlose Menschen an Brücken ermordeten und die Leichen in Flüsse warfen. Auch ihre Eltern waren Opfer dieser Grausamkeiten (Livaneli, 2011: 76-77). Dieses traumatische Ereignis führte dazu, dass Semahat über Jahre hinweg schwieg. Wie mit der Aussage „Es geht um die Maßnahmen struktureller Gewalt wie die Erteilung von Schweigeverpflichtungen gegenüber den überlebenden Opfern (ein Schweigen vom Typ des Nicht-Sprechen-Sollens)“ (Kaufmann, 2023: 220) betont wird, handelt es sich hierbei nicht nur um individuellen Druck, sondern um ein Schweigen, das von einem institutionellen System gestützt wird. „Es ist das Schweigen über schmerzhafte traumatische Aspekte der Vergangenheit der Familie [...] das sich aus den Binnenerzählungen als ein repressives Schweigen-Sollen entpuppt, dessen Mitteilungscharakter erst durch die nicht abreißenden interessierten Nachfragen der Enkelin und ihre Bereitschaft zuzuhören Gehör findet.” (Kaufmann, 2023: 201). Diese Situation entwickelte sich zu einem Tabu innerhalb der Familie und wurde über Generationen hinweg weitergegeben. Doch dank der Neugier der jüngeren Generation wird dieses Schweigen allmählich überwunden und wodurch die Familien die Möglichkeit haben, sich mit ihrer Vergangenheit auseinanderzusetzen.

Obwohl Mari unter dem Namen „Semahat“ ihr Leben weiterführt, verlor sie ihre ursprüngliche Identität und die Spuren ihrer Familie nicht. In diesem Prozess werden die in der Übermittlung des kollektiven Gedächtnisses durch die „schweigende Generation“ verursachten Unterbrechungen durch die Offenlegung dieser Geheimnisse überwunden. Die von ihrer Großmutter erzählte Geschichte ermöglichte Maya nicht nur die Entdeckung ihrer individuellen Identität, sondern auch ein tieferes Verständnis der dramatischen Aspekte ihrer Familiengeschichte. Hierbei handelt es sich um eine sogenannte „verheimlichte Identität“, ein Begriff, der eine Identität beschreibt, die aufgrund gesellschaftlichen Drucks oder traumatischer Erfahrungen bewusst verborgen wird. Die Offenlegung einer verheimlichten Identität wird häufig durch eine Krise oder ein traumatisches Ereignis ausgelöst. In solchen Situationen erreicht das Individuum an einen Punkt, an dem es seine wahre Identität nicht länger verleugnen kann. Die Figur der Semahat im Roman *Serenad* ist ein eindrucksvolles Beispiel für eine solche verheimlichte Identität, die tiefgreifende Auswirkungen auf das kollektive Gedächtnis und die individuellen Traumata hat.

Der Schwerpunkt des neuen Ansatzes liegt auf der Enkelgeneration, die die Verantwortung für die Auseinandersetzung mit der Vergangenheit übernimmt. Diese Generation zielt darauf ab, absichtlich verborgene oder vergessene Aspekte der Vergangenheit wieder ans Licht zu bringen. Die Enkelin Maya, die sich die Geschichte ihrer Großmutter anhört, ist ein Beispiel für diese Auseinandersetzung. Es geht hier um das Bemühen, der Vergangenheit einen Sinn zu geben. In *Serenad* wird versucht, durch Forschungsaktivitäten und das Zusammenfügen von Erinnerungen eine möglichst kohärente Familiengeschichte zu rekonstruieren, wobei unvollständige Teile akzeptiert werden (Forkel, 2015). Das Bemühen, die narrativen Bruchstücke der Vergangenheit zusammenzufügen, trägt dazu bei, Mayas Identitäts- und Zugehörigkeitsgefühl aufzubauen. Außerdem hinterlässt Semahat ihrer Enkelin vor ihrem Tod ihre Rubinhalskette als Erbe: „Dies ist etwas, was meine Mutter kurz vor ihrer Flucht in ihrem Busen versteckt hat und ich mein ganzes Leben lang verborgen habe. Es soll dir als ein Erbstück deiner Vorfahren dienen“ (Livaneli, 2021: 78). In der Schachtel, in der die Halskette versteckt war, befinden sich auch der alte Personalausweis der Großmutter und ein kleines Kreuz.

Diese Gegenstände symbolisieren die verheimlichte Identität von Semahat und dienen als Verbindung zu ihrer Familiengeschichte.

c) Das Schweigen von Mayas Bruder Necdet

Individuen und Gemeinschaften stehen bei Konfrontation mit negativen Ereignissen verschiedene Strategien zur Verfügung, darunter Erinnern, Neuinterpretation, Verdrängen und Schweigen. Während einige Enkelkinder die Werte und Überzeugungen ihrer Großeltern übernehmen, lehnen andere sich gegen diese Werte auf und formen dadurch ihre eigene Identität. Diese Ablehnung kann durch familiären Druck, Ungerechtigkeiten oder sich verändernde soziale Normen begründet sein. Als Maya erfährt, dass ihre Großmutter Armenierin ist, möchte sie diese Tatsache ihrem Bruder Oberstleutnant Necdet, der zur gleichen Generation gehört, mitteilen. Die Tatsache, dass seine Großmutter väterlicherseits armenischer Herkunft ist, stellt ein langes gehütetes Familiengeheimnis dar und löst unterschiedliche Reaktionen bei den Familienmitgliedern aus. Ihr Bruder ist jedoch besorgt über die möglichen negativen Auswirkungen auf seine Karriere. Mayas Bruder, ein Offizier, akzeptiert die Tatsache nicht, dass seine Großmutter väterlicherseits armenischer Herkunft ist. Anstatt sich der Vergangenheit auseinanderzusetzen, zieht er vor, dieses Thema in sein Unterbewusstsein zu verdrängen. Durch diese Verdrängung verstärkt er jedoch die psychischen Belastungen, die durch das Trauma verursacht werden.

Beim Aufdecken familiärer Geheimnisse erlebt die Enkelgeneration, die sich mit der Vergangenheit ihrer Familie auseinandersetzt, häufig komplexe Gefühle: größere Nähe zu den älteren Familienmitgliedern, Distanzierung oder sogar Verurteilung. Maya empfindet tiefe Enttäuschung und Wut angesichts von Necdets Aussage „Dann ist unser Blut also auch schmutzig“ (Livaneli, 2021: 79). Daraufhin bittet Necdet seine Schwester, dieses Geheimnis für sich zu behalten: „Bitte halte deinen Mund. Denn wenn herauskommt, dass ich armenisches Blut habe, kann ich in der Armee nicht aufsteigen, keine Beförderung erhalten, kein General werden, und vielleicht sogar als Major pensioniert werden. Meine Zukunft wäre ruiniert.” (Livaneli, 2021: 79-80). Diese Situation verdeutlicht, dass die Enkelkinder die Tragödien, die ihre Großeltern erlebt haben, aufgrund der historischen Distanz aus einer anderen Perspektive betrachten. Diese Distanz ermöglicht es einigen Enkelkindern, eine analytischere und kritischere Haltung einzunehmen, kann jedoch auch zu einem Mangel an Empathie führen, da sie die Ereignisse nicht selbst erlebt haben. Maya beschreibt ihren Bruder Necdet als „eine distanzierte Persönlichkeit, die mir das Gefühl vermittelt, geliebt zu werden, dies jedoch nicht offen zeigt und stets Ernsthaftigkeit und Respekt von mir erwartet” (Livaneli, 2021: 432) und im Laufe der Zeit entfremdet sich die Beziehung zwischen Maya und ihrem Bruder. Necdet habe, so Maya, die armenische Herkunft ihrer Großmutter „in die Tiefen seines Gedächtnisses verdrängt” (Livaneli, 2021: 121) und sich jahrelang geweigert, dieser Tatsache ins Auge zu sehen. Maya beklagt die Auswirkungen dieser widersprüchlichen Haltung ihres Bruders auf die Familie: „In Bezug auf unser Leben und unsere Sicht auf die Welt sind wir wie Fremde. Bitte lass jeden seinen eigenen Weg gehen.” (Livaneli, 2021: 119). Dieses Familiengeheimnis, das plötzlich wie ein Gespenst aus der Vergangenheit in Mayas Leben tritt, zwingt Necdet zur Auseinandersetzung mit der Vergangenheit (Livaneli, 2021: 121). Allerdings versuchte Necdet, die Identität seiner Großmutter väterlicherseits zu unterdrücken und zu leugnen. Während Necdet einerseits versucht, die Vergangenheit zu verdrängen, öffnet er andererseits die Türen zu einer anderen historischen Realität.

„Ihr insistiert auf diesem armenischen Thema und dient damit den Interessen der Diaspora.”

„Bruder, ich spreche nur über meine Großmutter väterlicherseits.”

„Nun, warum erwähnst du nicht von meiner Großmutter mütterlicherseits?” (Livaneli, 2021: 122)

Dieser Dialog zeigt, dass die vielschichtigen Wahrheiten der Familiengeschichte nicht nur eine oberflächliche Diskussion sind, sondern eine tiefgreifende gesellschaftliche und individuelle Fragestellung beleuchten. Maya sieht sich nun, nach der Geschichte ihrer Großmutter väterlicherseits, auch mit der tragischen Lebensgeschichte ihrer Großmutter mütterlicherseits konfrontiert.

d) Das Schweigen der Großmutter Mütterlicherseits Ayşe (Maya)

Die Enkelin Maya befreit sich mit Hilfe ihres Bruders, aus der schwierigen Lage, in die sie sich durch Professor Wagner geraten ist. Bei einem Besuch, um ihrem Bruder zu danken, erfährt Maya von ihm eine andere tragische Wahrheit und verborgene Geheimnisse über ihre Großmutter mütterlicherseits Ayşe (Maya) kommen ans Licht:

Die Mutter meiner Mutter, Frau Ayşe, konnten wir nicht so oft sehen wie meine Großmutter väterlicherseits. Denn sie lebte nicht bei uns, sondern in Antakya. Gelegentlich besuchten wir sie während der Sommerferien. Sie war eine sehr fürsorgliche, jedoch stets traurige und schweigsame Frau. Ihr Ehemann, Großvater Ali, war auch so. Es schien, als wären sie gutherzige Fremde, die uns mit großer Herzlichkeit begegneten. (Livaneli, 2021: 123)

Maya erfährt von ihrem Bruder, dass ihre Großmutter mütterlicherseits eigentlich auf der Krim geboren und aufgewachsen ist und in ihrer Jugendzeit die schwerwiegenden Auswirkungen des Krieges erlebte. Laut den Erzählungen ihres Bruders seien die Krimtataren unter Stalin stark unterdrückt. Viele Männer wurden zwangsweise in die Rote Armee eingezogen und später, nach Hitlers Angriff auf die Sowjetunion, zur Wehrmacht gezwungen worden. Diese Soldaten seien als „Blaue Division" (Mavi Alay) bezeichnet. Mit dem Rückzug der deutschen Truppen seien die Krimtataren und ihre Familien zur Flucht gezwungen gewesen. Diese Flucht habe sich von Italien über Österreich bis nach Österreich-Ungarn erstreckt, wo sie schließlich von den Briten gefangen genommen wurden. Viele seien dann in die Sowjetunion deportiert worden und hätten dort schreckliche Erfahrungen gemacht. (Livaneli, 2011: 124-127). Während ihr Bruder diese tragischen Ereignisse der Flucht erzählt, hört Maya ihm entsetzt zu: „War es meine stille, traurige, liebevolle Großmutter mütterlicherseits, die das alles erlebt hat? Warum hat niemand davon gesprochen?" (Livaneli, 2011: 125). Die Enthüllung über die Vergangenheit ihrer Großmutter mütterlicherseits berührt Maya zutiefst und verändert Mayas Sicht auf die Vergangenheit grundlegend: „Sie hatte schreckliche Dinge erlebt, ohne uns davon etwas zu erzählen. In vielen türkischen Familien herrschte bereits ein solches Schweigen, man sprach nicht über die Vergangenheit." (Livaneli, 2021: 152-153). Während dieses Gesprächs mit ihrem Bruder wird Maya auch die Rolle des Schweigens bei der Weitergabe des sozialen Gedächtnisses bewusst:

Wenn ein Gegner diese Dinge erwähnte, wurde ihm gegenüber Wut empfunden, als hätte er die Probleme verursacht. Anders zu denken, war oft der Grund dafür, als Feind betrachtet zu werden. Als Gesellschaft wurde beschlossen, mit einem Schweigevertrag zu schweigen, und was geschah, wurde nicht an die jüngeren Generationen weitergegeben. Ich weiß nicht, ob das gut oder schlecht war. Wir wurden so erzogen, dass wir niemandem feindlich gesinnt waren. Das war gut, aber da war auch unsere schreckliche Unwissenheit über unsere Vergangenheit. Wenn ich meiner Großmutter mütterlicherseits sehr nahegestanden hätte, hätte sie mir vielleicht erzählt, was ihr zugestoßen ist, wie meine Großmutter väterlicherseits. Aber beide Frauen verbargen ihre Identität und lebten unter anderen fremden Identitäten. (Livaneli, 2021: 153)

Die Tatsache, dass die Großmutter stets traurig und still war, deutet darauf hin, dass die Übertragung von Erinnerungen innerhalb der Familie unterbrochen wurde, da die „schweigsame Generation" ihre Traumata verbarg. Es zeigt sich jedoch, dass die Erinnerung ein dynamischer und kontinuierlicher Prozess ist, der ständig neu geformt wird, wenn dieses von der Großmutter verborgene Familiengeheimnis von der Enkelgeneration aufgedeckt wird und die dritte Generation Zugang zu diesen historischen Informationen erhält. Angesichts der enthüllten Ereignisse erkennt Maya erneut, dass sie die Menschen, die sie zu kennen glaubte, in Wirklichkeit nie wirklich gekannt hatte. Sie gelangt zu der Überzeugung, dass jede Familie ein Geheimnis mit sich trägt und dass diese Situation in nahezu jeder Familie in der Türkei vorzufinden ist (Livaneli, 2021: 169). Maya akzeptiert diese Situation mit gesundem Menschenverstand und reflektiert sie mit diesen Worten: „In jenen Jahren des großen Umbruchs wurden Ethnien, Religionen, Sprachen, Massaker, falsche Identitäten miteinander vermischt und führten dazu, dass jedes Haus ein Geheimnis hatte. Unsere Familie war da keine Ausnahme. Es war eine typisch osmanische Geschichte." (Livaneli, 2021: 200). Es wird betont, dass die Sensibilität ihrer Familie gegenüber Themen wie Ethnie, Religion und Sprache dazu geführt hat, dass bestimmte Wahrheiten innerhalb der Familie verborgen und nicht angesprochen wurden. Diese Situation zeigt, wie sozialer Druck und Vorurteile zum Schweigen führen und das Sprechen erschweren können. In diesem Zusammenhang hinterfragt Maya die individuelle und die kollektive Dimension der Vergangenheit gemeinsam folgendermaßen:

Genau darin liegt das eigentliche Problem. Jede Familie in der Türkei birgt solche Geheimnisse. Wenn ein Land mehr als die Hälfte seiner Bevölkerung verliert, wie kann das die Familien unberührt lassen? Selbst die meisten Familienmitglieder kennen ihre eigenen Geheimnisse nicht. Als das Osmanische Reich zusammenbrach, kamen einige aus dem Balkan, andere aus dem Kaukasus, wieder andere aus dem Nahen Osten. Sie alle sind übrig geblieben. Sie sind die Menschen, die an neun Fronten gekämpft haben. Deshalb sind die Familien, Abstammungen und Klans stark vermischt (Livaneli, 2021: 127).

Mayas Klage „Warum wussten wir nichts über diese Ereignisse? Warum hatten wir nie von der Blauen Division gehört? Es scheint, dass die Unterdrückung in diesem Land keine Unterschiede zwischen Türk:innen, Armenier:innen, Kurd:innen, Griech:innen oder Jüd:innen anerkannt." (Livaneli, 2011: 154) ist eine deutliche Kritik an der offiziellen Geschichtsschreibung, die solche Ereignisse unterdrückt. Mayas Infragestellung unterstreicht die Auswirkungen der Politik des Schweigens auf die neuen Generationen.

4.2. Die Spurensuche der Enkelgeneration

Der physische Ortswechsel einer Familie nach einem traumatischen Ereignis ist keine ausreichende Maßnahme, um die Auswirkungen des Traumas zu bewältigen. Ein Trauma hinterlässt eine tiefe Spur, die über Generationen hinweg weitergegeben werden kann, indem sie sich in der psychologischen Struktur des Einzelnen und der Familie festsetzt (Pörzgen 2020: 143). In diesem Prozess aktivieren die Familienmitglieder häufig Abwehrmechanismen wie Verleugnung, Verdrängen oder Isolieren, um den durch das Trauma verursachten Schmerz zu lindern. Diese Mechanismen beseitigen die Auswirkungen des Traumas jedoch nicht vollständig, sondern verdrängen sie ins Unterbewusstsein und begünstigen für ihre Weitergabe an zukünftige Generationen. Somit wird das Trauma zu einem transgenerationalen Erbe innerhalb der Familie, unabhängig von einem spezifischen physischen Ort.

Die Enkelgeneration legt besonderen Wert darauf, verborgene Wahrheiten und Geheimnisse der Familiengeschichte aufzudecken. Diese Generation unternimmt häufig den Versuch, die dunklen Seiten im Leben ihrer Großeltern oder Eltern zu erhellen, die fehlenden Informationen in der Familiengeschichte zu ergänzen und ihre individuelle Identität im Familienkontext besser zu verstehen. Auf dieser Suche setzen sich die Enkel mit der Komplexität ihrer Herkunft und Identität auseinander. Besonders deutlich wird dies in Familien mit unterschiedlichen kulturellen und religiösen Hintergründen. In diesem Zusammenhang versuchen die Enkel, ihre eigene Identität zu entdecken, während sie gleichzeitig ihre Familiengeschichte erforschen.

In dem Roman *Serenad* wird die Enkelgeneration durch die Figur der Maya verkörpert. Als Protagonistin und Erzählerin des Romans zeichnet sich Maya durch ihren Versuch aus, sich mit der Vergangenheit auseinanderzusetzen und die Geheimnisse ihrer Familiengeschichte zu entschlüsseln. Maya spielt eine aktive Rolle bei der Suche nach der Überwindung des Schweigens über die Vergangenheit ihrer Familie. Diese Suche umfasst sowohl eine persönliche als auch eine historische Reise. Mayas Reise nach Deutschland und Boston zeigt, dass ihr persönliches Anliegen zunehmend in größere historische Zusammenhänge eingebettet wird. Die Suche, wie sie am Beispiel von Maya dargestellt wird, ist nicht nur eine persönliche Erkundung, sondern zugleich ein Versuch, die gemeinsame Vergangenheit der Türkei und Europas in einem größeren Kontext zu verstehen. Als Teil dieses Prozesses drückt Maya ein tiefes Gefühl von Neugier und Unzulänglichkeit mit folgenden Worten aus: „Ich dachte darüber nach, wie naiv und unschuldig wir erzogen wurden. Wir sind nicht nur ohne ein angemessenes Verständnis unserer jüngeren Geschichte aufgewachsen, sondern auch ohne das Wissen um unsere eigene Familiengeschichte." (Livaneli, 2021: 169). Diese Aussagen verdeutlichen das Gefühl der Unvollständigkeit, das durch das Schweigen ihrer Familie entsteht. Maya wendet sich der Erforschung der Vergangenheit zu, um sich mit den Geheimnissen ihrer eigenen Familiengeschichte auseinanderzusetzen und um die Lücken im kollektiven Gedächtnis zu füllen. In der *Enkelliteratur* gestalten sich diese Bemühungen der Enkelgeneration in der Regel durch Methoden wie das Durchforsten von Familienarchiven und die Befragung älterer Verwandter. Auch Mayas Bemühungen, die Geschichte ihrer Familie zu ergründen, bieten ein typisches Beispiel für diese Literaturgattung. In einem weiteren Abschnitt des Romans hinterfragt Maya die Beziehung zwischen Identität und Geschichte mit dieser Aussage: „wie sollte ich, der ich nicht einmal die jüngste Geschichte meines eigenen Landes kannte, ihre Geschichte richtig einordnen?" (Livaneli, 2021: 170). Dies unterstreicht die Bedeutung einer umfassenderen historischen Bewusstseinsbildung sowie individueller Anstrengungen. Die Enkelgeneration gelangt indirekt zu

den traumatischen Erfahrungen der älteren Familienmitglieder. Diese Erfahrungen werden durch verschiedene Elemente wie Familienerzählungen, Briefe, Tagebücher, Fotografien und Archivdokumente weitergegeben. Auch Maya greift auf ähnliche Methoden zurück, um die Geheimnisse ihrer Familiengeschichte zu entschlüsseln. Wie sie selbst feststellt:

Das muss der Grund dafür gewesen sein, wenn ich manchmal in den staatlichen Bevölkerungsregistern nach dem Stammbaum meiner Familie suchte, konnte ich nur bis zwei Generationen zurückgehen und darüber hinaus ich nicht sehen. Die vom Staat erstellten Aufzeichnungen umfassten nur unsere Eltern und Großeltern. Weiter zurück reichten sie nicht. (Livaneli, 2021: 169)

Diese Aussagen unterstreichen die Bedeutung der individuellen Recherche angesichts der Unzulänglichkeit der offiziellen Aufzeichnungen. Deshalb sind die Enkel gezwungen, innerhalb ihrer eigenen Familienkreis nachzuforschen und verstärkt auf nichtwissenschaftliche Methoden zurückzugreifen (Forkel, 2020: 198). Materialien wie Fotos, Dokumente und Erinnerungsstücke dienen als konkrete Beweise für die Vergangenheit und stärken das Zugehörigkeitsgefühl. Mayas folgende Aussage verdeutlicht sowohl ihre individuelle Entdeckung als auch die Komplexität ihres Bemühens um historisches Bewusstsein:

Ich hielt eine großartige Geschichte in meinen Händen. Ich hatte das Gefühl, als würde ich das Geheimnis des Lebens lüften. Ich hatte in den letzten Tagen so viel Neues gelernt, das ich nicht wusste […] Viele Ereignisse, von denen ich noch letzte Woche nichts wusste, waren mir jetzt bekannt. Was vor 60 Jahren passiert war, kam mir nun vertraut vor. Und es gab so viele Dinge, die ich nicht weiß, recherchieren und lernen musste. (Livaneli, 2021: 216-217)

Mayas Reise ist nicht nur eine Suche nach individueller Identität, sondern ein multidimensionales Bemühen der Rekonstruktion kollektives Gedächtnisses. In diesem Zusammenhang begibt Maya sich auf eine intensive Forschungsreise, um die Spuren ihrer Familie und historischer Ereignisse zu verfolgen. Zunächst begibt sich Maya in die Zentralbibliothek der Universität, um die ausländischen Wissenschaftler zu recherchieren, die einst an der Universität Istanbul tätig waren. Ihre Suche nach Informationen über Wagner führte zu nur einer leeren Akte. Enttäuscht stellte sie fest:

Ich durchsuchte Regal für Regal und fand sie schließlich. Doch als ich die Akte in die Hand nahm, bemerkte ich sofort, dass etwas nicht stimmte. Denn Die anderen Akten waren dick, sie enthielten eine Menge Informationen und Dokumente. Wagners Akte hingegen war nahezu leer. (Livaneli, 2021: 160)

Die Akte enthielt Aufzeichnungen darüber, dass Wagner aus Istanbul deportiert worden war und dass Adolf Hitlers Vertreter Scurla ihn der Spionage beschuldigt hatte (Livaneli, 2021: 160). Diese Situation macht Maya noch neugieriger auf die Forschung und veranlasste sie, ihre Recherchen zu erweitern. Zudem schickte Maya eine E-Mail an das Außenministerium, und bat um die Erlaubnis, die Archive des Ministeriums zur Erforschung der Struma-Katastrophe einzusehen, da sie ein Buch über dieses Thema geschrieben habe (Livaneli, 2021: 283). Mayas Bemühungen, in die Tiefen des kollektiven Gedächtnisses vorzudringen, stoßen auf eine Mauer der bürokratischen Gleichgültigkeit: „In unserem Ministerium liegen keine Dokumente zu diesem Thema vor." (Livaneli, 2021: 350). Die bürokratische Mauer des Schweigens, die ihr bei ihren Recherchen begegnet, symbolisiert die Schwierigkeiten, die mit der Aufdeckung verdrängter Erinnerungen verbunden sind.

In einem weiteren Schritt recherchiert Maya die Wohnung, die Wagner in den 1940er Jahren in der Nähe der Universität in Beyazıt gemietet hatte, um die Noten des „verlorenen Serenade" zu finden. Sie erfährt, dass die damalige Nasipstraße inzwischen in Akdoğanstraße umbenannt wurde und die alten Häuser hier abgerissen wurden (Livaneli, 2021: 284). Die Zerstörung dieser Häuser unterstreicht die Vergänglichkeit von Orten und die damit verbundene Schwierigkeit, konkrete Spuren der Vergangenheit zu finden. Bei ihren Recherchen erfährt Maya von Raşel Ovadya, die von allen in der Nachbarschaft „Madam" genannt wird, mehr über die Familie Arditi. Raşel Ovadya erzählt, dass Frau Matilda Ariditi im „Artigiana Altenheim in Harbiye" (Livaneli, 2021: 289) lebt. Dennoch bietet das Gespräch mit Frau Ovadya einen neuen Ansatzpunkt für ihre Forschung und lässt Hoffnung auf weitere Erkenntnisse aufkommen. In der Artigiana Altenheim erfährt Maya von Frau Matilda Arditi, dass Wagners Dokumente später von einem Beamten des Deutschen Konsulats abgeholt wurden. Arditi kann sich

zwar nicht an den genauen Namen des Beamten erinnern, gibt jedoch an, dass ihr der Name „Scurla“ bekannt vorkommt (Livaneli, 2021: 295). Diese Erkenntnis eröffnet neue Perspektiven auf Wagners Leben in Istanbul und seine anschließende Ausweisung.

Ich setzte meinen Weg fort, indem ich Max‘ Spuren im Schnee folgte. Nachdem ich zwischen Harbiye und Şişli gelaufen war, fand ich die Ölçek-Straße, indem ich ein paar Leute fragte. Es war nicht schwer, das Vatikangebäude in der Straße zu finden, die zur Allee führt. (Livaneli, 2021: 296-297)

Im Büro der vatikanischen Botschaft in Istanbul war Max Wagner durch diese Tür gegangen und hatte sich hier Pater Roncalli getroffen, um für Nadia einen katholischen Taufschein ausstellen zu lassen. Die Spurensuche nach Max entwickelte sich für Maya zu einer Art Spiel, das ihr immer mehr Freude bereitete. Nun plante Maya, im Or-Ahayim Krankenhaus Informationen über Medea Salomovici, als eine Überlebende des Struma-Schiffs, zu sammeln (Livaneli, 2021: 297). Maya erkundigte sich bei der Krankenschwester Leyla nach dem Zimmer von Medea Salomovici. Sie teilte Maya eine äußerst wichtige Information mit:

Niemand erinnert sich an dieses Ereignis [...] Oder besser gesagt, niemand will sich daran erinnern. Deshalb wird es nicht erzählt, aber als ich anfing, als Freiwilliger im Krankenhaus zu arbeiten, war ich neugierig auf dieses Thema und erfuhr von den ehemaligen Mitarbeitern, in welchem Zimmer Medea schlief. (Livaneli, 2021: 298-299)

Maya beschreibt ihre Gefühle in diesem Prozess wie folgt: „Mein Herz schlug schneller. Es war, als würde ich in dem Zimmer, das wir gleich betreten würden, die bleiche Medea und den jungen Max neben ihr sehen. Aber so war es natürlich nicht.” (Livaneli, 2021: 299). Diese Erfahrung führt dazu, dass Maya die Grenze zwischen Realität und Fantasie infrage stellt. Mit jedem Schritt ihrer Recherche erkennt Maya zunehmend, dass individuelle Geschichten die Bestandteile des kollektiven Gedächtnisses bilden.

Maya vermutet, dass sie die fehlenden Dokumente von Wagner, in den Archiven der Nationalsozialisten finden kann. Durch ihre Recherchen im Internet erfährt sie, dass sich dieses Archiv in der Nähe der deutschen Stadt Kassel, in der Kleinstadt Bad Arolsen, befindet und den Namen International Tracing Service (Internationaler Suchdienst) trägt (Livaneli, 2021: 168). Bei ihrer Ankunft in Deutschland äußert sie ihre Gedanken wie folgt: „Ja, Geografie war ein Schicksal, aber Geschichte war ebenfalls ein Schicksal. Diejenigen, die in dieser Zeit lebten litten unter den Qualen, in diesem schrecklichen 20. Jahrhundert zur Welt gekommen zu sein.“ (Livaneli, 2021: 349). Vor dem Archivgebäude verspürte Maya eine tiefe Ehrfurcht: „Es war eine Art digitaler Friedhof. In diesem Gebäude befanden sich die Erinnerungen, Informationen und Fotos von Millionen Kriegsopfern.“ (Livaneli, 2021: 350). Während ihrer Recherchen erhält sie die Gelegenheit, den Bericht einzusehen, den Scurla über die Professoren verfasst und Hitler vorgelegt hatte. Eine noch bedeutendere Entdeckung ergab sich bei der Suche nach Maximilian Wagner. Die von Scurla von Matilda Arditi erhaltenen Dokumente befanden sich im Archiv.

Unter den deutschen Schriften und Notizen stieß ich plötzlich auf Fotos. Ein junger Max mit einer schönen dunkelhaarigen Frau. Ja, Nadia! Ich sah Nadia zum ersten Mal. Sie blickte direkt in die Kamera, mit großer Offenheit und Ehrlichkeit. Ihre Wangenknochen waren hoch. Ihre Augenbrauen waren geschwungen nach oben. Ihre grünen Augen hatten eine intensive Ausstrahlung. Der Ausdruck, den ihre Lippen ihrem Gesicht verliehen, spiegelte eine grenzenlose Ehrlichkeit wider. Es gab auch Fotos, auf denen sie allein zu sehen war. Alle wurden 1942 in der Nasip-Straße aufgenommen. (Livaneli, 2021: 352)

Unter diesen Dokumenten findet Maya die Noten der Serenade, die Max für Nadia gewidmet hat: „Es war auf einem vergilbten Blatt Notizpapier geschrieben, mit noch nicht verblasster Porzellantinte. Und es stand Folgendes darauf geschrieben: Serenade für Nadia Maximilian Wagner” (Livaneli, 2021: 353). Diese Dokumente im Archiv spielen eine entscheidende Rolle bei der Rekonstruktion der Vergangenheit und dem Verständnis der erlittenen Traumata. Maya möchte nun ein neues Forschungsgebiet, d.h. ihre eigene Familiengeschichte erschließen. Sie teilt der Archivarin Angelika Traub jedoch mit, dass sie als Angehörige einer Opferfamilie Nachforschungen über ihre Großmutter mütterlicherseits und die Blaue Division anstellen möchte. Die Archivarin informiert sie kurz darauf, dass sie Dokumente zur „Blauen Division“ gefunden habe, die sowohl in deutscher als auch in russischer Sprache verfasst seien. Traub zeigt Maya auch ein Gruppenfoto, das in einem Lager in Österreich aufgenommen

wurde. Maya betrachtet das Foto sorgfältig mit einer Lupe, kann jedoch ihre Großmutter mütterlicherseits und ihre Familie darauf nicht finden (Livaneli, 2021: 356-357). Während ihrer Recherche im Archiv trifft Maya die Geschwister Ovitz, die ebenfalls nach Spuren ihrer Großeltern suchen. Die beiden kleinwüchsigen Geschwister schreiben ein Buch über ihre rumänische Familie, die unter der NS-Diktatur gelitten hatte. Sie berichten von der tragischen Geschichte ihrer Familie in Auschwitz und davon, dass Mengele kleinwüchsige Menschen für seine Experimente ausgewählt habe (Livaneli, 2021: 355–356). Assmann (2006: 19) betont im Werk „Der lange Schatten der Vergangenheit", dass die Familie nicht nur eine biologische Verbindung darstellt, sondern auch ein soziales und emotionales Kommunikationsnetz über Generationen hinweg. In diesem Zusammenhang wird die Familie als eine Struktur betrachtet, die eng mit der Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft des Individuums verwoben ist. Die Nachforschungen der Ovitz-Geschwister über die tragische Vergangenheit ihrer Familie zeigen deutlich, wie die Erfahrungen verschiedener Generationen zusammenwirken und die Identität und das Leben des Individuums prägen. Auf diese Weise hinterlässt der Schatten der Vergangenheit nicht nur Spuren im Leben des Individuums, sondern auch im kollektiven Erleben der gesamten Familie. Nach ihren Archivforschungen in Deutschland kehrt Maya zu ihrer Familie zurück und versucht, die tragischen Geschichten ihrer Großeltern von ihrer Mutter zu erfahren. Über ihren Vater, der es vorzieht, nicht über die Vergangenheit zu sprechen, äußert sie sich wie folgt:

Denn mein Vater hatte uns spüren lassen, dass er weder über seine Mutter noch über seine Vergangenheit sprechen wollte. Er hatte das Buch der Schmerzen geschlossen und würde nicht zulassen, dass es wieder geöffnet wird. Gemäß den stillschweigenden Vereinbarungen, die in vielen Familien getroffen wurden, sollten die schrecklichen Schmerzen der Vergangenheit nicht an die neuen Generationen weitergegeben werden; es sollte ein Neuanfang gemacht werden. Wir waren wie Kinder, denen es nicht erlaubt war, im Hinterhof voller Schlangen, Skorpione und gefährlicher Brunnen zu spielen. Die Leiden der jüngeren Geschichte waren unser gefährlicher Hinterhof. (Livaneli, 2021: 366)

Ihre Mutter vermeidet es, darüber zu sprechen und will nicht, dass Maya diese Informationen erfährt. Maya hingegen argumentiert, dass sie das Recht darauf habe, diese Informationen zu erfahren, und betont die Bedeutung einer Auseinandersetzung mit der Familiengeschichte. Daraufhin erklärt ihre Mutter Maya, dass sie in der Vergangenheit einmal Informationen von ihrer eigenen Mutter erhalten und die Namen ihrer Vorfahren auf ein Papier schreiben lassen habe:

Einmal sprachen wir darüber. Meine verstorbene Mutter nahm mich eines Tages zu sich und erzählte mir alles. Sie diktierte mir die Namen unserer Vorfahren, die Namen ihrer Eltern, die erschossen wurden, und ihrer beiden Geschwister, die in die Drau sprangen [...] Ihr Vater, mein Großvater, hieß Seyit, meine Großmutter mütterlicherseits Ayşe. Sie wurden von den Russen erschossen. Ihre Geschwister hießen Ömer und Kurban. Sie begingen Selbstmord, indem sie in die Drau sprangen. [...] Da sie Analphabet war, habe ich alles dafür aufgeschrieben. (Livaneli, 2021: 367)

Während Maya über Wagner recherchiert, beginnt sie sich zunehmend von der Familiengeschichte entfremdet zu fühlen, da sie von Generationen aufgezogen wurde, die eine Mauer des Schweigens errichtet hatten. Ihre Spurensuche resultiert aus dem Wunsch, die Kluft zwischen den Generationen zu überwinden. Im Lichte der neuesten Informationen, die sie von ihrer Mutter erfahren hat, fühlt Maya sich von der in Schweigen gehüllten Geschichte ihrer Familie entfremdet. Der Wunsch, das Schweigen zu überwinden, treibt sie jedoch dazu an, die Spurensuche fortzusetzen. In diesem Zusammenhang entscheidet sie sich, als eine Form der Wiederverbindung mit ihren Wurzeln die Geschichte der traumatischen Ereignisse ihrer Familie und Nadia zu erzählen. Sie ist sowohl Maya als auch Ayşe, Mari und Nadia:

Die Geschichte hatte den Schrei dieser drei Frauen erstickt und versuchte auch, meinen zu ersticken. Doch ich würde ihre stummen Schreie verlautbaren lassen. […] Ich war zugleich Muslimin, Jüdin, Katholikin... Mit anderen Worten, ich war ein Mensch. In mir tobte ein unbeschreibliches Gefühl. Ich sah einen schwierigen, aber erleuchteten Weg vor mir. Es war, als würde ich gerade wie die Sieben Schläfer aus einem jahrhundertelangen Schlaf erwachen. (Livaneli, 2021: 338)

Besonders die Tragödie von Nadia verleiht Maya ein tiefes Verantwortungsgefühl. Ihre Geschichte ist im dunklen Wasser des Schwarzen Meeres verschwunden. Doch Maya ist entschlossen, diese Geschichte an die Oberfläche zu bringen und der Welt zu erzählen: „Nadia war die Unglücklichste von allen. Maya und Mari hatten zumindest Männer geheiratet, die sie liebten, sie hatten ihre Kinder und Enkelkinder gesehen und schließlich die Möglichkeit gehabt, ihre Geschichten an jüngere Generationen weiterzugeben. [...] Die Geschichte der armen Nadia war mit ihr im dunklen Gewässern des Schwarzen Meeres versunken." (Livaneli, 2021: 368-369).

Bei einem Museumsbesuch in Bodrum, unweit ihres Wohnorts mit der Familie, ist Maya von den dort ausgestellten versunkenen Schiffen tief fasziniert, und diese Situation auch veranlasst sie dazu, Nachforschungen über das Struma-Schiffswrack zu suchen. Ihre ersten Recherchen führen Maya zu Herrn Levent und seinem Team von der Unterwasserforschungsvereinigung in Istanbul, die Tauchgänge zum Wrack der Struma durchgeführt haben. In ihren Gesprächen mit dem Team erfährt sie von dessen detaillierten Forschungen über das Untergangsgebiet der Struma. Maya möchte Informationen über diese Tauchgänge erhalten und das Filmmaterial und die Fotos sehen (Livaneli, 2021: 385). In diesem Zuge stößt sie auf die Ergebnisse der langjährigen Archivarbeiten, Sonaruntersuchungen und Interviews mit Fischern. Das Team führte Tauchgänge in diesen Gebieten durch und untersuchte drei Wracks mit ähnlichen Eigenschaften wie die Struma, wobei Bildmaterial gewonnen wurde. Maya gelingt es, eine Kopie dieses Bildmaterials zu erhalten (Livaneli, 2021: 385–388).

Zwei Monate später reist Maya nach Boston, um die von ihr in Bad Arolsen gefundenen Noten von *Serenad* sowie die Videoaufnahmen der *Struma* an Wagner zu übergeben und sich von ihm zu verabschieden. In Boston zeigt sie Wagner die Aufnahmen der Struma, die durch die Recherchen von Tauchern gewonnen wurden. Darüber hinaus teilt sie mit ihm die Gespräche mit Matilda Arditi, die Dokumente, die sie im Archiv in Bad Arolsen gefunden hat, und die erhaltenen Fotos von Struma. Wagner ist tief betroffen von dem, was Maya erzählt und was sie mitbringt. Er bringt seine Dankbarkeit darüber zum Ausdruck, dass Maya sowohl die Erinnerung an Nadia als auch die Geschichte von *Serenad* ans Licht gebracht hat (Livaneli, 2021: 399–403). Drei Tage später erfährt Maya, dass Wagner gestorben ist. Gemäß seinem Testament wird seine Asche von Maya an der Küste von Şile ins Meer verstreut.

Maya ist mit ihrer Spurensuche nach der Vergangenheit nicht allein. Sie beauftragt ihren Sohn Kerem, der zurückgezogen ist und seine viel Zeit hauptsächlich am Computer verbringt, im Internet zu Themen wie die in der Zeit des Nationalsozialismus in die Türkei emigrierten Professoren, das Struma-Schiff und die NS-Archive zu recherchieren. Kerem, der die vierte Generation repräsentiert, beteiligt sich an dieser historischen Spurensuche und trägt dazu bei, Verbindungen zur Vergangenheit aufzudecken. Diese Entwicklung unterstreicht die Bedeutung intergenerationeller Kontinuität und Solidarität. Die Recherchen von Kerem im Internet laden die Leserschaft dazu ein, sich mit seinen eigenen Prozessen der Informationsbeschaffung zu identifizieren. Dies ermöglicht es den Leser*innen, eine tiefere Verbindung zum Text aufzubauen und aktiver an den im Text geschilderten Ereignissen teilzunehmen. Die Leserschaft erkennt die im Text dargestellte Suche nach Wissen nicht nur als narratives Element, sondern auch als Reflexion ihrer eigenen Praxis des Wissenserwerbs (Forkel, 2020: 192). In diesem Zusammenhang schaffen die Bemühungen von Maya und ihrem Sohn Kerem, sich im Internet über Wagner zu informieren, ein Bewusstsein für die eigenen Wissenserwerbsprozesse der Leserschaft.

Kerems Recherchen über Wagner mittels Computer (Livaneli, 2021: 81) belegen die Fortdauer von Mayas Bemühungen der Spurensuche und die Weitergabe dieses Erbes über Generationen hinweg. Während Maya versucht, die Verbindungen zwischen der Geschichte ihrer Familie und Wagners Geschichte aufzudecken, entsteht durch die Beteiligung ihres Sohnes Kerem an diesem Prozess eine generationenübergreifende Brücke. Kerem repräsentiert mit seinen Augen, die denen von Mayas Großmutter väterlicherseits ähneln, die Familiengeschichte sowohl physisch als auch emotional. Mayas Aussage „Eines Tages werde ich dir von dieser außergewöhnlichen Frau erzählen" (Livaneli, 2021: 69) kündigt die Weitergabe dieses historischen und emotionalen Erbes an die nächste Generation an. Kerem sollte ebenfalls Zeuge dieser Vergangenheit werden. Denn, wie Rosenthal feststellt: „Je geschlossener oder verdeckter der Dialog in der Familie ist, je mehr verheimlicht und retuschiert wird, desto nachhaltiger wirkt sich die Familienvergangenheit auf die Kinder- und Enkelgeneration aus." (1999: 22) Die Entwicklung Kerems im Laufe der Spurensuche und seine Transformation zu einem positiveren Individuum ermöglichen es, die Verbundenheit mit der Geschichte nicht nur als individuelle, sondern auch als Teil des kollektiven Gedächtnisses und der intergenerationalen Solidarität wahrzunehmen.

Kerem und Maya hinterfragen ihre Identität und welche Verbindung sie zu der Geschichte ihrer Familie aufbauen sollten. Indem Maya sich mit der Vergangenheit auseinandersetzt, findet sie ihren eigenen Platz und ihre eigene Bedeutung. Mayas innere Erleuchtung in diesem Prozess steht im Gegensatz zu der Tatsache, dass junge Menschen in der Türkei im Allgemeinen vermeiden, ihre familiäre Herkunft zu erforschen. Die jüngeren Generationen, die kein Interesse an ihrer jüngeren Geschichte zeigen, leben häufig in einer Entfremdung, die aus dem Unwissen über ihre Vergangenheit resultiert. Mayas Erkenntnis, wie entscheidende Ereignisse in ihrer Familiengeschichte ihr Leben geprägt haben, führt dazu, dass sie ein historisches Bewusstsein entwickelt. Die folgende Aussage spiegeln auf eindrucksvolle Weise die Zerbrechlichkeit der Existenz und die Bedeutung der Verbindung zur Vergangenheit wider:

Wäre meine Großmutter mütterlicherseits dort ertrunken, wäre keiner von uns geboren worden. Plötzlich stieg eine existenzielle Not aus meinem Herzen zu meinem Kopf auf. Von einem seltsamen Zufall hing es ab, dass ein Mensch geboren wurde. Wäre meine Großmutter väterlicherseits zusammen mit ihrer Familie ermordet worden und hätte meine Großmutter mütterlicherseits sich nicht in den Kızılçakçak-See gestürzt, wären wir alle nicht existent. Auch Kerem wäre nicht geboren worden. (Livaneli, 2021: 200)

Die Verbindung zur Vergangenheit wird für Maya nicht nur zu einer historischen Realität, sondern auch zu einem grundlegenden Element ihrer Selbstdefinition. Mit jeder neuen Erkenntnis erhält Maya die Möglichkeit, sich selbst und ihre Familie besser kennen zu lernen und zu verstehen. Dieses Bewusstsein ermöglicht es Maya, ihre Identität zu festigen. Es scheint, als würde aus Maya eine neue Maya geboren (Livaneli, 2021: 362). Dies kommt in den folgenden Worten deutlich zum Ausdruck:

Seit Max' Weggang war das Gefühl der Leere und Sinnlosigkeit, das sich in mir eingenistet hatte, unbeschreiblich. Es schien, als wäre alles, was nicht mit der *Struma*, Nadia oder dem Zweiten Weltkrieg in Verbindung stand, bedeutungslos und langweilig. Wenn ich mich nicht mit diesen Themen und der Übersetzungsarbeit beschäftigte, konnte nichts die innere Leere in mir ausfüllen. Ich hatte mich in einen vollkommen anderen Menschen verwandelt. (Livaneli, 2021: 385)

Maya Duran versucht, die komplexe Vergangenheit ihrer Familie neu zu interpretieren und ihr einen Sinn zu geben, indem sie Familienarchive durchforscht, Zeugenaussagen zusammenstellt und ihre eigenen Erfahrungen in den Prozess einbezieht. Dieser Ansatz steht in direktem Zusammenhang mit einer der zentralen Charakteristika der *Enkelliteratur*, nämlich der Untersuchung individueller Erinnerungen und dem Versuch, durch diese Erinnerungen eine kohärente Familiennarration zu konstruieren. Mayas Entschlossenheit, sich mit dem Unbekannten auseinanderzusetzen, verstärkt ihr Bedürfnis, ihre Geschichte schriftlich festzuhalten. Ihr Wunsch, ihre Geschichte aufzuschreiben, kann daher sowohl als Ausdruck ihres Wunsches betrachtet werden, eine Verbindung zur Vergangenheit herzustellen, als auch unvollständigen Geschichten einen Sinn zu geben. Ihre Entschlossenheit, die gewonnenen Erkenntnisse weiterzugeben, manifestiert sich in den folgenden Worten: „Ich muss alles erzählen. Nur durch ein solches Eingeständnis und eine solche Zeugenschaft können Schmerzen überwunden und das Leben vereinfacht werden." (Livaneli, 2021: 10). Mayas folgende Worte offenbaren jedoch ihren Glauben an die Kraft des Erzählens und die Universalität von Geschichten: „Ich musste es tun, im Gefühl, dass die Geschichte eines einzelnen Menschen die Geschichte aller Menschen ist." (Livaneli, 2021: 217). In diesem Zusammenhang kann Mayas Bemühen, sich mit der Vergangenheit auseinanderzusetzen und eine Erzählung zu schaffen, als eine literarische Rekonstruktion vergessener oder unterdrückter Erinnerungen betrachtet werden. Diese Motivation, die gewonnenen Erkenntnisse zu teilen, erhebt Maya von der Position einer bloßen Zeugin zu der Rolle einer Erzählerin und Aufklärerin.

5. SCHLUSSFOLGERUNG

In dieser Studie werden die Beziehungen zwischen dem generationenübergreifenden Schweigen, der Traumaübertragung und dem kollektiven Gedächtnis im Kontext von *Enkelliteratur* anhand des Romans *Serenad* von Zülfü Livaneli analysiert. Dieser Roman erzählt die Vergangenheit der schweigenden Großelterngeneration (insbesondere der Großmütter) und deren Auswirkungen auf die Enkelgeneration am Beispiel der Protagonistin Maya Duran. Maya erforscht hier die Geheimnisse ihrer Familie und setzt sich dabei sowohl mit ihrer eigenen Identität als auch mit den Gründen für das Schweigen der Großelterngeneration auseinander. Mayas

Nachforschungen veranschaulichen ein zentrales Thema der *Enkelliteratur*, nämlich die Hinterfragung der Vergangenheit und den Versuch, der Geschichte eine Bedeutung zu verleihen.

Die typischen Merkmale der *Enkelliteratur*, wie die Auseinandersetzung mit Ereignissen und Personen außerhalb der offiziellen Geschichtsschreibung, die Vergangenheitsbewältigung, die Anerkennung unterschiedlicher Identitäten sowie das Streben nach sozialer Gerechtigkeit, sind deutlich auch in dem Roman *Serenad* zu erkennen. Serenad spiegelt durch seine klare und flüssige Sprache und die Betonung der Sozialkritik erfolgreich die Struktur der *Enkelliteratur* wider, in deren Mittelpunkt die individuellen Erfahrungen stehen. Die innere Welt der Protagonistin Maya Duran und ihr persönlicher Transformationsprozess dienen als exemplarische Darstellung der Struktur der *Enkelliteratur*, die das Individuum in den Mittelpunkt stellt. Die Tatsache, dass der Roman die Aufmerksamkeit auf soziale Ungerechtigkeiten lenkt, indem er die Probleme von Flüchtlingen, die vor dem Nationalsozialismus fliehen, thematisiert, verdeutlicht die soziale Sensibilität der Bewegung. Der Roman, der die verschiedenen Zeitabschnitte und die geografischen Räume verbindet, zeigt auch die Tendenz der *Enkelliteratur* zu universellen Themen, indem er die Verbindung zwischen individueller Vergangenheit und Identitätssuche thematisiert.

Die Ergebnisse der Studie zeigen, dass die komplexen Dynamiken von Schweigen und Auseinandersetzung zwischen den verschiedenen Generationen in unterschiedlichen Dimensionen deutlich werden. Zunächst einmal wird festgestellt, dass die Großelterngeneration als Folge der traumatischen Erfahrungen das Schweigen bevorzugte. Dieses Schweigen war sowohl ein Abwehrmechanismus individueller Traumata als auch eine Folge sozialen Drucks. Diese Situation hat jedoch in der Enkelgeneration eine starke Motivation geschaffen, die Vergangenheit zu erforschen, ihr einen Sinn zu geben und sie sichtbar zu machen. Der Roman stellt zudem einen Forschungsprozess dar, der die Aufdeckung und Vertiefung der Vergangenheit ermöglicht. In diesem Prozess werden individuelle Zeugnisse, offizielle Dokumente und soziale Erzählungen zusammengeführt, um der Vergangenheit aus einer umfassenderen Perspektive einen Sinn zu geben. Mayas Forschungen weisen darauf hin, dass die traumatischen Erfahrungen nicht nur auf individuellem, sondern auch auf gesellschaftlichem Kontext aufgearbeitet werden müssen.

Die Enkelgeneration hat eine aktive Rolle dabei übernommen, die durch das Schweigen entstandenen Lücken in der Familiengeschichte zu füllen. Das Bemühen der Romanfigur Maya Duran, den Spuren nachzugehen, dient als ein Beispiel für den Prozess der Rekonstruktion des Gedächtnisses sowohl auf individueller als auch gesellschaftlicher Ebene. Maya hat die dunklen Punkte in der Geschichte ihrer Familie beleuchtet und dadurch ihre eigene Identität neu definiert sowie in diesem Prozess zum kollektiven Gedächtnis beigetragen. Mayas Geschichte veranschaulicht deutlich die Auswirkungen der Auseinandersetzung mit der Vergangenheit auf die individuelle Identität und die Rolle intergenerationaler Erfahrungen bei der Identitätskonstruktion.

Es zeigt sich, dass Maya mit ihrem literarischen Schaffensprozess, der als Versuch interpretiert werden kann, die dunklen Punkte der Familiengeschichte in die Zukunft zu übertragen, kann als ein Beitrag zur *Enkelliteratur* betrachtet werden. Dieses literarische Schaffen zielt darauf ab, die Großelterngeschichten neu zu erzählen, die verdeckten Schmerzen und Traumata zu verarbeiten, die Identitätssuchen und Zugehörigkeitsgefühlen zu hinterfragen, das kollektive Gedächtnis lebendig zu halten, auf die Ungerechtigkeiten der Vergangenheit aufmerksam zu machen und Lehren für zukünftige Generationen zu ziehen. In diesem Zusammenhang kann das Werk von Maya, das die Bemühungen der Enkelgeneration um eine Auseinandersetzung mit der Vergangenheit widerspiegelt und diese Bemühungen in eine literarische Form bringt, als Beispiel für die *Enkelliteratur* betrachtet werden. Die Traumata und das Schweigen von Wagner, der sich seines nahenden Lebensendes bewusst ist, sowie von seiner im Krankenhausbett auf den Tod wartenden Großmutter, haben sich durch Geständnisse am Sterbebett oder durch die beharrlichen Nachforschungen der Enkelgeneration in Erzählungen verwandelt. Diese Erzählungen beschränken sich nicht nur auf den Ausdruck individueller Traumata, sondern spielen auch eine wichtige Rolle bei der Übertragung ins kollektive Gedächtnis und der Auseinandersetzung mit der Vergangenheit.

Offenlegungs- und Erklärungserklärungen (Beyan ve Açıklamalar)

1.Die Autoren dieses Artikels bestätigen, dass ihre Arbeit den Grundsätzen der Forschungs- und Publikationsethik entspricht (Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduğunu kabul etmektedir).

2.Es wurde von den Autoren kein potenzieller Interessenkonflikt gemeldet (Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir) .

3. Dieser Artikel wurde mit einem Plagiatsprüfprogramm auf mögliche Plagiate überprüft (Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir).

REFERENZEN

Agazzi, E. (2005). *Erinnerte und rekonstruierte Geschichte. Drei Generationen deutscher Schriftsteller und die Fragen der Vergangenheit*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

Altmann, E. M. (2020). *Das Unsagbare verschweigen Holocaust-Literatur aus Täterperspektive. Eine interdisziplinäre Textanalyse*. Transcript Verlag, Bielefeld.

Assman, A. (2006). *Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik.* C.H. Beck, München.

Baran-Szołtys, M. (2020). "Wenn Enkel die Familiengeschichte bereisen: Flucht und Vertreibung aus Schlesien und Galizien in der deutschsprachigen und polnischen Gegenwartsliteratur", *Trauma – Generationen – Erzählen Transgenerationale Narrative in der Gegenwartsliteratur zum ost-, ostmittel- und südosteuropäischen Raum*, (Hrsg: Y. Drosihn, I. Jandl, E. Kowollik), Frank & Timme GmbH Verlag, Berlin, 351-352.

Erll, A. (2017). *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen Eine Einführung*, J. B. Metzler Verlag, Stuttgart.

Forkel, R. (2015). Die Stimmen der Enkel in der Literatur. *Agentur für Bildung – Geschichte, Politik und Medien e.V. (Hg.): #erinnern_kontrovers. Aufbrüche in den Erzählungen zu Holocaust, Nationalsozialismus und Zweitem Weltkrieg. 9.-10.07.2015*, http://erinnern.hypotheses.org/584 (06.12.2024)

Forkel, R. (2020). *Erfahrung aus Narration: Erinnerungskulturelle Funktionen der Enkelliteratur*. Walter de Gruyter, Berlin.

Ganeva, M. (2007). "Väterliteratur to Post-Wall Enkelliteratur: The End of the Generation Conflict in Marcel Beyer's Spione and Tanja Dückers's Himmelskörper". *Seminar A Journal of Germanic Studies* 43 (2): 149-162.

Gehrke, R. (1992). *Literarische Spurensuche: Elternbilder im Schatten der NS-Vergangenheit*, Westdeutscher Verlag, Opladen.

Herrmann, M. (2004). "Spurensuche in der dritten Generation: Erinnerung an Nationalsozialismus und Holocaust in der jüngsten Literatur", *Repräsentationen des Holocaust im Gedächtnis der Generationen: Zur Gegenwartsbedeutung des Holocaust in Israel und Deutschland,* (Hrsg: M. Frölich, Y. Lapid und C. Schneider), Brandes & Apsel, Frankfurt a.M., 139-157.

Hirsch, M. (1997). *Family Frames. Photography, Narrative and Postmemory*. Harvard University Press, Cambridge/ London.

Kaitz, M., Levy, M., Ebstein, R., Faraone, S. V. & Mankuta, D. (2009). "The intergenerational effects of trauma from terror: a real possibility". *Infant Mental Health Journal*, 30(2), 158-179.

Kaufmann, A. (2023). *Zur Narratologie des Schweigens Erzählte Erinnerungslücken und Identitätsbrüche in der deutschsprachigen Gegenwartsliteratur*, V&R Unipress, Göttingen.

Livaneli, Z. (2021). *Serenad*, İnkılap Yayınevi, İstanbul.

Marshall, G. (2005). "Kuşak". *Sosyoloji Sözlüğü*, 439, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.

Pörzgen, Y. (2020). "Transgenerationale Traumatisierung durch Heim-Erfahrung in Olga Martynovas Der Engelherd, Lena Goreliks Die Listensammlerin und Mariam Petrosjans Dom, v kotorom", *Trauma – Generationen – Erzählen Transgenerationale Narrative in der Gegenwartsliteratur zum ost-, ostmittel- und südosteuropäischen Raum*, (Hrsg: Y. Drosihn, I. Jandl, E. Kowollik), Frank & Timme GmbH Verlag, Berlin, 137-152.

Rosenthal, G., Christine M. (1999). "Die Übertragung der Schuld an die Enkel: Die Familie Sonntag". *Der Holocaust im Leben von drei Generationen. Familien von Überlebenden der Shoah und von Nazi-Tätern.* (Hrsg: G. Rosenthal). Psychosozial Verlag, Gießen, 357-376.

Weigel, S. (2002). "Generation" as a Symbolic Form: On the Genealogical Discourse of Memory since 1945. *The Germanic Review: Literature, Culture, Theory,* 77(4), 264–277. https://doi.org/10.1080/00168890209597872 (01.12.2024)

Weigel, S. (2006). Genea-Logik: Generation, Tradition und Evolution zwischen Kultur- und Naturwissenschaften. Wilhelm Fink Verlag, München.

Wiegand-Grefe, S.; Möller, B. (2012). "Die transgenerationale Weitergabe von Kriegserfahrungen aus dem Zweiten Weltkrieg über drei Generationen - eine Betrachtung aus psychoanalytischer Perspektive", *Praxis der Kinderpsychologie und Kinderpsychiatrie,* 61 (8), 610-622.

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 03.01.2025 **√Accepted/Kabul:** 24.08.2025
DOI: https://doi.org/10.30794/pausbed.1612647
Research Article/Araştırma Makalesi

Kahraman Adıyaman, H. (2025). "Çocukların Yeni Arka Bahçesi Youtube: Metalaşan Çocukluk Üzerine Bir İnceleme", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 71, 177-198.

ÇOCUKLARIN YENİ ARKA BAHÇESİ YOUTUBE: METALAŞAN ÇOCUKLUK ÜZERİNE BİR İNCELEME*

Hatice KAHRAMAN ADIYAMAN**

Öz

Geleneksel medyada daha çok tüketici konumunda olan çocuklar, sosyal medya çağında kendi kanallarında içeriklerini üretip paylaşabilir duruma gelmiştir. Kanalların popülerlik kazanmasıyla birlikte çocuklar, mikro ünlülere dönüşebilmektedir. Ünlülük, henüz küçük yaşta olan çocukların büyük gelirler kazanmasını sağlayabilmektedir. Çocuğun toplumdaki ve ekonomideki konumunun tartışıldığı bu çalışmada, sosyal medya ortamında metalaşan bir çocukluğun YouTube ortamına yansımaları tartışılmıştır. Okul öncesi yaşlardan beri YouTube sosyal medya platformunda içerik üreten bir çocuğun Youtube kanalı doküman analizi yöntemiyle incelenmiştir. Çalışmada videolar, izleyicilerin oluşturduğu içerikler, izleyici yorumları ve ayrıca araştırmacının gözlemleri ve notları veri olarak kullanılmıştır. Çalışmanın bulgularına göre, YouTube'da mikro ünlü olan çocuğun yıllar içerisinde kanaldaki yeri değişmemiştir. Babasının içeriklere ve videonun akışına yoğun müdahalesi çocuğun konumunun aynı kalmasında etkili olmuştur. Böylelikle kanalın takipçi sayısındaki artış durmuştur. Çocuk, 2016 yılından beri Youtube kanalında içerik üretiyor olsa da videolarda tek başına hâkimiyet kuramamaktadır. Çalışmanın sonucunda "ebetron" yeni bir kavram olarak önerilmiştir.

Anahtar kelimeler: *Çocukların kültür endüstrisi, Çocukluk sosyolojisi, Tüketim toplumu, Mikro ünlülük.*

YOUTUBE, THE NEW BACKYARD OF CHILDREN: A STUDY ON COMMODIFICATION OF CHILDHOOD

Abstract

Children have become content creators and sharers on their own channels in the social media age. The increasing popularity of channels starring children has enabled them to attain micro-celebrity status. Such fame at a tender age can result in substantial financial gains. This paper investigates the child's place within societal and economic structures, and examines the representation of these experiences through the lens of a YouTube channel. Through documentary analysis, this research explores a YouTube channel starring a child starting from preschool age. Data sources include videos, user-generated content, viewer comments, as well as the researcher's observations and notes. The findings suggest that the child's role within their YouTube channel has remained static over time. The father's heavy involvement in creating and curating content has contributed to this stagnation, preventing the channel from growing. Although the child has been producing content for the channel since 2016, she is unable to solely control the videos. As a result of this study, "ebetron" was proposed as a new term.

Keywords: *Children's culture industry, Childhood sociology, Consumer society, Micro celebrity.*

*Bu çalışma yazarın Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde tamamladığı "Çocukların Yeni Arka Bahçesi Youtube: Metalaşan Çocukluk Üzerine Bir İnceleme" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

**Arş. Gör. Dr., Çukurova Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, ADANA.
e-posta: hkahraman@cu.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-7901-010X)

1. GİRİŞ

Oyunlar, yaşamın ilk senelerinde deneyimlenen bir tecrübe olarak küçük çocuklar arasında bir etkileşim dili olarak işlev görmektedir. Huizinga'ya (2006: 28-31) göre serbestlik ve özgürlük oyunun karakterini oluşturmaktadır. Birey, günlük yaşamdan kaçmak istediğinde kurguladığı dünyaya oyun aracılığıyla geçiş yapabilmektedir. Postman'a (1995: 14) göre ise çocuk oyunları kendi içerisinde bir dünya kurgusu barındırmasına rağmen seyirci, hakem ve eğitmen gerektirmeden çocuğun bulunduğu ortamdaki imkânlarla gerçekleşen bir aktivitedir.

Çocukların rol yapma oyunları, yakın çevredeki bireylerin rol model alınmasıyla oynanabilmektedir. Bu süreçte, toplumsal cinsiyet rolleri ve yaşam biçimi (Aksoy ve Baran, 2017) çocukları yönlendirebilmektedir. Günümüzde, çocuklar üzerinde etkileri olan ebeveynlerin günlük yaşam pratikleri, teknolojik gelişmelerle paralel bir biçimde değişmektedir. Başta akıllı telefon olmak üzere iletişim ve eğlence ortamı sunan yeni iletişim teknolojileri, toplumsal yaşamın tüm alanlarına hâkim olmaktadır. Aile kurumunda da yaygınlaşan bu teknolojiler, ebeveynlerin ve çocukların sıklıkla kullandığı araçlara dönüşmektedir. Bu bağlamda, oyun olgusu çocukların kendilerinin kurguladığı bir alan olmanın yanı sıra yeni iletişim teknolojilerinin etkisinin arttığı bir ortamdır.

Günlük hayatta önemli yer kaplayan ve günlük hayatı etkileyen teknolojideki gelişmeler, literatürde çeşitli açılardan incelenmektedir. Örneğin ABD'de 1990'lı yıllarda ev bilgisayarının yararları ve zararlarını ele alan akademik çalışmalar mevcuttur (Subrahmanyam vd., 2000). Bilgisayar bağımlılığını öven (Shotton, 1991), üniversitedeki sınırlı bilgisayar kullanımını dijital iletişimin artışına bağlayan ve öğrencileri ödevlerle teşvik etmeyi öneren (Perse vd., 1992) akademik çalışmalarda yeni bir kitle iletişim aracının halka ulaşmasının izleri bulunmaktadır. Teknoloji ve sosyal medya 2010'lu yıllardaki gündelik yaşamdaki konumunu değerlendirebilmek için önceki yıllarda bu imkânların gündelik yaşamda ne kadar az yere sahip olduğunu fark etmek önem arz etmektedir.

Teknolojinin yaygınlaşmasıyla yetişkinlerin günlük yaşamında sosyal medyanın etkisi artmıştır. Bu sürecin benzeri çocukların alışkanlıklarında da ortaya çıkmaktadır. Örneğin akıllı cihazların yaygınlaşmasıyla, 2010'lu senelerde medya kullanımı hakkında yeterli bilgiye sahip olmayan ebeveynler, akıllı telefonları ve tabletleri çocukları oyalamak için kullanmaktadır (Ergüney, 2017: 1927).

Teknolojik dönüşümün boyutları, TÜİK verileriyle daha net anlaşılabilir. Sosyal medyanın popüler olmaya başlamasıyla birlikte, Türkiye'de 16–74 yaş aralığındaki bireylerin internet kullanım oranı %72,9'dur (TÜİK, 2018). 2023 yılında aynı yaş grubunda internet kullanan bireylerin oranı %87,1 iken 2024 yılında bu oran %88,8 olmuştur (TÜİK, 2024). Aktif sosyal medya kullanıcıları, günlük yaşamlarında vakitlerinin önemli bir kısmını sosyal medyada veya internette geçirmektedir.

Yurtdışında yapılan araştırmalara göre ise bireyler, günlük ortalama 2 saat 48 dakika vakitlerini sosyal medya ortamında ve 7 saat 9 dakika vakitlerini herhangi bir ekran kullanarak internette harcamaktadır (We are social, 2018). Bu durum, ebeveynlerin çocuklarıyla geçirdiği zamanın bir kısmının herhangi bir ekrana bakarak geçtiğine işaret etmektedir. Bunun yanında, 2015 yılında küresel bağlamda 18 yaşın altındaki çocuklar bütün internet kullanıcılarının üçte birini oluşturmaktadır (Livingstone, Carr ve Byrne, 2016: 10).

Çocuklar, tablet aracılığıyla oyun oynamaktansa başkalarının oyun oynama süreçlerini çevrim içi platformlar üzerinden takip etmektedir (Ergüney, 2017: 1927-1928; Ofcom, 2017: 85-86). Okul öncesi çocuklar, çoğunlukla ekran başında oldukları zaman YouTube'u tercih etmektedir (Ofcom, 2017: 82-83). Youtube, geleneksel medyadan farklı olarak, katılımcı yapısıyla çocukların kendi kanallarını kurmasına imkân sunmaktadır. Youtube'da kanal açmak için yaş sınırı bulunduğundan çocuklar yaşlarını büyük göstermekte veya ebeveynleri aracılığıyla hesap açabilmektedir.

YouTube'da yer alan kanalların kurucuları, farklı sosyo-ekonomik ve demografik özelliklerde bireylerdir. Toplumun her kesiminden kullanıcı, internet bağlantısı ve çekim yapabileceği bir telefon veya kamera gibi temel ekipmanlarının bulunması durumunda üreticiye dönüşmektedir. Kullanıcı belirli bir izleyici sayısına ulaştığı takdirde videolardan gelir elde edebilmektedir. Bu gelir doğrudan Youtube üzerinden elde edilebileceği gibi sponsorluklar aracılığıyla da elde edilebilmektedir.

YouTube'un çocuklara içerik üretme imkânı sunması, çocukları pasif tüketiciler olmaktan çıkarıp dijital üretim süreçlerine dâhil etmektedir. Bu süreç, aynı zamanda, çocuk emeğinin görünmez bir biçimde metalaşmasına zemin hazırlamaktadır. Bu bağlamda, çocukların üretim sürecine katılımı, dijital emek kavramı çerçevesinde değerlendirilmeli; çocukların emeğiyle yaratılan içeriklerin ekonomik ve kültürel değeri tartışmaya açılmalıdır.

Dijital emek, sosyal medyanın ortaya çıkmasıyla iş zamanı ve boş zaman arasındaki ilişkinin dönüşümünü ifade eden bir kavramsallaştırmadır (Fuchs, 2014: 2). Çocukların YouTube kanallarındaki emeği de dijital emeğe denk gelmektedir. Kanallarda oyun oynayan çocukların emeği ve çocuk izleyici kitlesinin emeği tüketim kültürü çerçevesinde metalaşmaktadır. Sosyal medyanın yükselişi, ünlülük kavramını dönüştürmüş ve çocukların da "fenomen" olma sürecine girmesini beraberinde getirmiştir.

Çocuk fenomenlerin "fiziksel ve dijital sınırların artan bir şekilde silikleştiği, akıllı cihazların olduğu bir ortama doğduğu" ifade edilmektedir (Wunderman Thompson, 2016). Evans vd. (2018) içerik ile reklam arasındaki sınırın silikleştiğini vurgulamaktadır. Çocukların, reklam ile gerçek arasındaki farkı görememesi (Westenberg, 2016: 11) çocuk YouTube kanallarının oyun kurgusuyla sunduğu reklamları da gerçekten ayıramaması anlamına gelmektedir. Bu durumda, çocuklara yönelik yayın yapan Youtube kanallarının tanıttığı ürün ile markaların nasıl sunulduğu önem arz etmektedir.

Tarihsel süreçte çocuklar, pazarlamanın hedefinde olan bir grup olarak birer tüketiciye dönüştürülmek (Calvert, 2008: 206) istenmiştir. YouTube, kullanıcı katkılı içeriklerin yanı sıra profesyonel içeriklerin de bulunduğu bir yapı olarak reklamlarla olan ilişkisi bağlamında endüstriyel bir yapıdır (Kim, 2012: 54-57). Çocuklar bu endüstriyel yapıya eklemlenmekte (Lira vd., 2019: 1961-1962) ve mikro ünlülük aracılığıyla tüketim kültürünün parçası haline gelmektedir (Martinez ve Olsson, 2019: 36-37). Çalışmada, okul öncesi yaşlardaki çocukların emeğinin YouTube'da nasıl sömürüldüğü ve bu Youtube kanallarının oluşturduğu içeriklerin tüketim kültürü bağlamında çocukluğu nasıl inşa ettiği sorunsallaştırılmaktadır. Bu bağlamda, çocukların kültür endüstrisinin tüketim toplumu ve ünlülük bağlamında YouTube ortamında nasıl şekillendiği bu çalışmanın problemidir.

2. ÇOCUKLARIN TÜKETİM TOPLUMUNDA KONUMLANDIRILMASI

Endüstriyel dönem, "üretim toplumu" olarak tanımlanmaktayken çağdaş toplum, "tüketim toplumu" şeklinde kavramsallaştırılmaktadır. Her iki toplumda da üretim varlığını korurken, üretim toplumundan tüketim toplumuna geçişte kültürel ve bireysel alanda önemli kırılmalar yaşanmıştır. Tüketim toplumunda, tüketiciler için belirlenen roller kısa ömürlüdür. Alışkanlıkların hızlı değişmesi, hiçbir şeyin benimsenmemesi, ihtiyaçların tam olarak karşılanamaması ve arzunun tamamlanmayan süreç olarak yer bulması yeni dönemin özellikleridir. (Bauman, 1999: 39-42). Bauman'ın tüketim toplumundaki değişkenlik vurgusunun yanı sıra, Baudrillard'a göre, "tüketim ortamı" önceden hazırlanmıştır. Tüketmek yaşamın özünü ele geçirmiştir. Birey, her şeyin önceden organize edildiği bir ortamda, tatmin olma deneyimini nasıl yaşayacağı ayrıntısıyla belli olan kültürelleştirilmiş bir sistemde yaşamaktadır (Baudrillard, 1998: 29). Bu çerçeveden bakıldığında, tüketim toplumunda birey sürekli yenilenen arzularla çevrelenirken tatmin ise önceden kurgulanmış bir sistem tarafından biçimlendirilmektedir.

Tüketicinin davranış ve değerleri tarihsel olarak inşa edilmektedir (Stearns, 1997: 117). Tüketim toplumu kavramı, modern batı toplumlarında örgütlenmenin üretimden ziyade tüketim etrafında şekillendiğini ifade etmektedir (Kırdar, 2012: 40). Bununla birlikte tüketim toplumunda, çalışma dışı ve boş zamanın merkezinde para harcamak yer almaktadır (Goodwin, 1997: xxx).

Semboller, kapitalizmdeki tüketim sürecinde önemli bir işleve sahiptir. Semboller ve bir dizi kültürel değerler, tüketici kimliğinin oluşmasında takip edilmesi gereken unsurlara dönüşmüştür. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, tüketimcilik, belirli insan topluluğunun tüketime ait değerleri anlayabilmesiyle gerçekleşmektedir (Bocock, 2009: 61). Küresel olan tüketim toplumunda iş hayatı ile aile hayatı başta olmak üzere yaşama ait birçok şey, tüketim davranışı biçimleri tarafından etkilenmektedir. Bu da, toplumun üzerindeki tüketim baskısının artmasına neden olmaktadır (Bauman, 2010: 53). Tüketiciler, tüketim toplumunda sabit kalamamaktadır. Mutluluk vaadi henüz mutluluğu bulamamış olmak ile körüklenmektedir. Tüketicilerin duraksamasına izin verilmemektedir. Sürekli tüketim kapasitesinin artırılması istenmektedir. Ayartılmalarla yaşayan tüketici, sürekli bir kuşku ve memnuniyetsizlik halini yaşamaktadır. Tüketici, henüz her şeyi görmediği mesajıyla karşılaşmaktadır. Bu durum daima arzulanacak bir şeylerin var olduğuna işaret etmektedir (Bauman, 2012: 87).

Modern anlamda kitle pazarlamasındaki gelişmelerle birlikte, çocuklar pazarlamanın odak noktalarından birine dönüşmüştür. Çağdaş dönemde toplumda pazarlama stratejilerinde çocuklara yönelik bakış açısında önemli bir kırılma yaşanmıştır. Pazarlamacılar, çocukları ailelere ulaşmanın bir aracı olmaktan ziyade onları tek başına bir hedef olarak görmektedir. Daha geniş bir medya ağında gerçekleşen bu süreç daha incelikli ve karmaşık bir yol izlenerek gerçekleştirilmektedir (Buckingham, 2007: 15). YouTube ile çocuklara ulaşmak bu yöntemlerden yaygın olanını oluşturmaktadır. Fenomenler, tüketim odaklı yaşam tarzlarını kanallarında yayınlayarak çocuklara ulaşmaya çalışmaktadır.

Tüketim toplumunda çocuklar, önemli bir yer tutmaktadır. Chin'e göre (1993: 73) çocukların tüketim toplumundaki yeri giderek büyümektedir. Bu da market araştırmacıları ile reklamcıların ilgisini çekmektedir. Chin, çocukların mevcut olduğu tüketim ortamını birbiriyle ilişkili alanlar, medya ve bağlam şeklinde gruplandırmaktadır. Chin'e göre, birbiriyle ilişkili alanlar; ev, çevre, okul, mağazalar ve alışveriş merkezleri gibi mekânlardır. Medya boyutunda tüketimi oluşturan araçlar; reklamlar, televizyon ve film gibi ortamlardır. Tüketim alanının bağlam boyutunu oluşturan unsurlar ise toplumsal sınıf, etnisite, cinsiyet ve tarih gibi olgulardır.

3. ÇOCUKLARIN KÜLTÜR ENDÜSTRİSİ

Tüketim toplumu ve kültürü literatüründe çocukların kültür endüstrisi kavramı çok az yer bulmuştur. Çocuklar ve tüketim ilişkisini kültür endüstrisi bağlamında ele alan Beryl Langer (2002; 2004), çocukluk olgusuna kapitalist toplumda bir kutsallık atfedildiğini belirtmektedir. Ona göre, çocukluğun metalaştırılmasını eleştirenler ve piyasa bu kutsallığı kabul etmektedir. Çocukların kültür endüstrisiyle ilgili doktora tezinde, Jennifer Ann Hill (2013), literatürde çocukların bakış açısının yeterince temsil edilmediğini ileri sürerek, 18–19 yaşlarındaki gençlerin hem güncel deneyimlerine hem de özellikle çocukluk anılarına odaklanmış ve bu doğrultuda tüketim kültürüyle kurdukları ilişkiyi incelemiştir.

Çocukların kültür endüstrisi kavramı, kültür endüstrisi kavramıyla yakından ilişkilidir. Adorno ve Horkheimer, Aydınlanmanın Diyalektiği adlı kitapta kültür endüstrisi kavramından ilk kez bahsetmiştir. Düşünürler, bu kavramı kültürün metalaşmasına dikkat çekmek amacıyla geliştirmiştir. Bununla birlikte, Adorno ve Horkheimer, kültür endüstrisinin toplumsal bir denetim aracı olarak önemli bir işleve sahip olduğunu belirtmektedir. Kapitalist tahakkümün yerleşmesinde rol üstlenen kültür endüstrisi, yukarıdan yönetilen ve dayatılan bir kültür biçimidir (Özer ve Dağtaş, 2011: 75). Endüstri kavramı, kültür ürünlerinin standartlaştırılma süreçleri ve yaygınlaştırılma tekniklerine işaret etmektedir (Adorno, 2013: 112). Kültür endüstrisinde, tüketici sürekli vaatlerle kandırılmaktadır. Vaat edilen şey, sürekli bir uzatılmaya tabi tutularak gerçekleşmesi mümkün olmayan bir hale getirilmektedir (Horkheimer ve Adorno, 2010: 186).

Çocukluğun metalaşması da benzer bir şekilde, kültür endüstrisi kavramıyla koşut bir biçimde ortaya çıkmıştır. Metalaşma, çocukların doğrudan hedef alındıkları bir endüstriyel yapının gelişmesiyle hızlanmıştır. Bu yapının gelişiminde çocukların toplumdaki konumu ve toplumun çocuğa bakış açısındaki değişikliklerin rolü büyüktür.

Yukarıda da belirtildiği gibi, çocukluk kavramı tarihsel süreçte dönüşüme uğramıştır. 18. ve 19. yüzyıllara kadar dayakla terbiye edilen (deMause, 2006: 42-43); 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında iş yaşamının ağır koşullarında çalışan çocuk (Zelizer, 1985: 56-57), 20. yüzyılın başından itibaren aileye ekonomik katkı sağlayan, çalışan bireyden paha biçilemez bir sevgi nesnesine dönüşmüştür (Alexander, 1994: 744).

Pazarlama ve tüketim alanındaki tartışmalar ise çocuğu iki farklı görüş ile ele almaktadır. Buna göre, çocuğun kendi başına karar alamadığını ve pasif olduğunu savunan düşüncenin karşısında çocuğun sosyal ve kültürel açıdan belirli bir otonomiyle hareket ettiğini savunan düşünce yer almaktadır. Dolayısıyla çocuklukta otonomi ve aktiflikle ilgili düşünceler çocuğun korunması gerektiği ya da çocuğun bir pazar alanı olduğu gibi farklı yönelimleri barındırmaktadır (Russell ve Tyler 2002: 622). Çocukluğa bir tür otonomi atfetme çocuğun tüketici olarak konumlandırılmasını kolaylaştırmaktadır. Başka bir deyişle, rasyonel tüketici kimliğine benzer bir şekilde çocuklara da belirli bir tüketici kimliğinin oluşturulduğunu söylemek mümkündür.

Çocuğun toplumdaki ve tüketim süreçlerindeki konumunun yüzyıllar boyunca geçirdiği değişim günlük hayata da yansımıştır. Örneğin, çocukların kendi kıyafetleri üzerinde söz sahibi olması düşüncesi dönemsel olarak değişmiştir. 1900-1930 yılları arasında 15 yaşlarındaki çocukların kıyafetleri hakkında fikir sahibi olması normal

karşılanmaktaydı. Öte yandan, küçük çocukların kıyafet seçebilmesi alışılmış değildi. Dolayısıyla piyasa çocukları kıyafet seçimine dâhil edebilmek için yeni yollar aramak zorundaydı. 1910'lu yıllardan itibaren tüketicilerle ilgili yayınlar, çocuğun kıyafet seçebilmesinin eğitsel, sosyal ve psikolojik faydalarını ele almaya başlamıştır. Dergiler, çocukların kıyafet seçimlerini mutlulukla ilişkilendirmiş ve çocuğun kıyafetlerle ilgili zevklerinin kadınlığa ve erkekliğe geçişte de etkili olabileceğini vurgulamıştır. Böylelikle, dergiler yoluyla, çocukların tamamen bağımsız değil ancak seçim yapabilme şansının olması gerektiği fikri benimsenmiştir. Buna göre, özellikle kız çocuklarının bir tarz sahibi olması için kıyafetlerini seçebilmesi gerekiyordu. Ebeveynler sadece kritik noktalarda çocukların kıyafet seçimlerine müdahale edebilmeliydi. Böylece, piyasa, çocuk ile arasında bir mesafe olduğu algısını koruyormuş gibi davranmış; seçme özgürlüğü ve bireyselliği öğretme aracılığıyla çocuklara ulaşmaya başlamıştır (Cook, 2004: 78-85).

Cook'a göre (2020: 142-143), çocukları düzenli tüketicilere dönüştürmek için reklamcılar çocuk gibi düşünmeye çalışmıştır. Bu kapsamda, satış reyonlarında çalışanların kendilerini çocuk yerine koymaları önerilmiştir. Çalışanlardan aynı zamanda çocuklarla gelen aileleri düşünmeleri de istenmiştir. Böylelikle, çocuklara hitap edebilecek bir tüketim dünyası kurulmak istenmiştir.

4. SOSYAL MEDYADA ÇOCUKLAR VE MİKRO ÜNLÜLÜK

Mikro ünlülük kavramı, Theresa M. Senft tarafından internet ortamında telekız olarak çalışan kadınlar ile ilgili gerçekleştirdiği etnografik bir çalışma sonucunda geliştirilmiştir. Senft, mikro ünlülüğü "Kişilerin video, blog ve sosyal medya sitelerini kullanarak internet üzerinde popülerliklerini 'artırdıkları' yeni bir çeşit çevrim içi performans" olarak tanımlamaktadır. Senft'e göre (2008: 25-26), mikro ünlüler ile geleneksel ünlüler arasında önemli bir farklılık bulunmaktadır. Ünlülerle bağ kurmak ya da ünlülere güven duymak geleneksel medyada tanıtımı yapılan bir ürünün satın alınmasında ön plana çıkan faktörlerdir. Dolayısıyla geleneksel medyada en güvenilen veya en beğenilen ünlüler sıklıkla reklamlarda görünmektedir. Ancak Senft, bu durumun sosyal medyada yer alan mikro ünlüler için geçerli olmadığını belirtmektedir. Ona göre, mikro ünlüleri bulundukları konuma yükselten hayranlarına karşı sorumlulukları, kim olduklarından daha önemlidir. Başka bir deyişle, Senft'e göre hayranlar mikro ünlüler tarafından tanıtılan ürünlerden daha çok aralarında kurulan bağla ilgilenmektedir.

Twitter ve YouTube gibi sosyal medya ağlarının yaygınlaşmasıyla birlikte bireyler, televizyona olan bağımlılıklarından özgürleşip kamusal sunumlarını gerçekleştirerek mikro ünlüleşme sürecini başlatabilmektedir. Takipçi veya abonelerin kazanılmasının bir sonucu olarak mikro ünlülük olgusu, bireylerin kendilerinden gelir elde etmelerinin yolunu açmıştır (Hearn ve Schoenhoff, 2015: 202). Mikro ünlülük, izleyicinin hayran olarak konumlandığı bir düşünce yapısıdır. Birtakım pratiklerden oluşan bu yapı, benliğin diğerlerinin tüketimine sunulmasını içermektedir. Benliğin sunumunun dikkat gerektirdiği bu ünlülük modeli, sıradan insanların da sanal ortamda statü elde etmek için ulaşmak istediği bir noktadır (Marwick ve boyd, 2010: 140). Mikro ünlülük, "kişisel markalaşma" olarak geleneksel medya ortamlarında da sürdürülmektedir. Dolayısıyla mikro ünlülük, sosyal medya ile sınırlı olmayıp televizyon gibi mecralarda da gerçekleşmektedir (Hearn, 2008). Ayrıca, internet ünlülüğü yeni bir olgu değildir. Uzun bir süre alt kültür yıldızları, bu ünlülük pratiğini deneyimlemiştir (Senft, 2013: 349).

İletişim teknolojilerinin sunduğu imkânlar, YouTube yayıncısı çocukları günlük yaşamın bir parçası yapmaktadır. Çocukların da günlük hayatlarında takip ettikleri YouTube yayıncısı çocuklar, hazırladıkları içeriklerle evlere misafir olmakta ve çocukların rutinlerini değiştirmektedir. YouTube yayıncısı çocuklar, hayatın güzelliğini ve mükemmelliğini anlatan içerikleriyle izleyici çocuklarla etkileşime girmektedir. Bu süreç ise ekranda gösterilen nesnelere sahip olma arzusunu ortaya çıkarmaktadır. Bu sahip olma arzusu, nesnelerin gerekli veya eğlenceli olmasından bağımsız bir şekilde oluşmaktadır (Lira vd., 2019: 1973).

Ajanslar, YouTube yayıncısı çocukları reklam verenlerle buluşturmaktadır. Pocket Watch adındaki ajans, Ryan's World çocuk YouTube kanalında küresel bir başarı kazanmıştır. Ajans Ryan'dan sonra aynı başarıyı Ukraynalı bir kız çocuğuyla aracılığıyla da kazanarak YouTube çocuk yıldızlarını küresel markalara dönüştürmeyi hedeflemektedir. Ajans, böylelikle YouTube çocuk fenomenlerinin aktivitelerini ticarileştirmektedir. Örneğin oyuncak, elbise ve diğer yaşam tarzı ürünleri lisanslama anlaşmaları kapsamında endüstrileştirilmektedir (Feller ve Burroughs, 2021: 13-14).

Çocuklar, sevdikleri fenomenlere ait geniş bir yelpazeye yayılan video içerikleri izlemektedir. Fenomenlerin hazırladığı oyun oynama, oyuncak kutusu açma, ürünlerin değerlendirilmesi veya günlük rutin videoları çocuklar tarafından izlenmektedir. YouTube kanalına sahip olan çocuklar, endüstriyel yapının dikkatini çekmektedir. Yeni pazarlara ulaşmak için endüstri, fenomen çocukları bir araç olarak kullanmak istemektedir. YouTube kanalları geniş çocuk kitleleri tarafından takip edilen mikro ünlü çocukların takipçi sayıları milyonlarla ifade edilmektedir. Örneğin, Kids Diana Show adındaki çocuk kanalı 87,1 milyon; Like Nastya adlı kanal ise 85,4 milyon takipçiye sahiptir (Livingstone ve Rahali, 2022: 4). Çocuk YouTube kanallarının yoğun popülerliği, bu kanallarda yayınlanan içeriklerin kültür endüstrisi ve tüketim toplumu bağlamında oluşturulmasına yol açmaktadır. Çocuk mikro ünlülerin sunduğu içerikler, kapitalist endüstri tarafından şekillendirilmek ve çocuklar bu içerikler aracılığıyla tüketime teşvik edilmek istenmektedir.

Marsh (2016), çalışmasında kutu açma videolarını izleyen çocuklar için siberflanör (cyber-flâneur) kavramını kullanmıştır. YouTube çocuk kanallarını izleyen çocukların siberflanör olarak konumlandığını belirtmiştir. Ghani ve Cambre (2020: 91-92) ise Ethan adlı YouTube yayıncısı çocuğun kanalını incelemiştir. Araştırmacılara göre, Ethan, başarılı bir YouTube yayıncısı olarak marka yaratmaktadır. Videolarında başarılarından bahseden Ethan, bir oyuncu (gamer) ve vlog yayıncısıdır. Araştırmacılara göre çok uluslu firmalar, çocuklara tesir etmek ve ürünlerini satabilmek için Ethan'dan faydalanmaktadır. Bu durum Ethan'ı bir metaya dönüştürmektedir. Vizcaino-Laorga vd. (2021), araştırmalarında İspanya'da YouTube yayıncısı olan çocukların kanallarındaki kutu açma videolarını incelemiştir. Araştırmacılara göre, tanıtım faaliyetleri sürekli bir şekilde video içeriklerini oluşturmaktadır. Videoların çoğunda en az bir markanın yüzü görünürken tanıtımlar eğlence formunda sürdürülmektedir. Ancak araştırmacılara göre videolarda herhangi bir ürünün veya markanın reklamı doğrudan yapılmamaktadır. Ürün isminin başlıklarda yer alması ve video kapak resimlerinde gösterilmesi markaların videolara eklemlenmesinin farklı yollarıdır.

YouTube yayıncısı çocuklar, sağlıksız yiyecek ve içecek ürünlerini de videolarında içerik olarak kullanmaktadır. Pazarlamacılar, çocuk fenomenler aracılığıyla diğer çocuklara ve ailelerine ulaşmaya çalışmaktadır. Öte yandan reklam ve içerik arasındaki sınırların belirgin olmadığı bu videolar yanıltıcı ve adil olmayan taktikler olarak değerlendirilmektedir (Alruwaily vd., 2020: 7; Evans vd., 2018: 326).

Geleneksel çocuk aktörlere kıyasla sosyal medya yıldızı olmak daha kolay gibi görünmektedir. Endüstriyel ilişkilere veya pahalı oyunculuk derslerine gerek duymaksızın; bir sosyal medya hesabı açmak, biraz oyunculuk kabiliyeti ve şans sosyal medyada ünlü olmak için yeterli olabilmektedir. Çocuklar açtıkları kanallarda sponsorlu içerikler, Google Adsense reklam gelirleri, ticaret ve diğer kontratlı işler sayesinde gelir elde edebilmektedir (Masterson, 2020: 584). Bu gelirler, çocukların bu alana geçmesini teşvik etmektedir. Çocuk yayıncıların YouTube kanalları sayısında artış yaşanmış ve çocuklar, kutu açma videoları veya aile vlogları gibi içerikler üreterek multi-milyar dolarlık bir endüstride yer almaya başlamıştır (Feller ve Burroughs, 2021: 3).

Çocuklar, internette farklı şekillerde sömürülebilmektedir. İlk olarak çocukların kişisel verileri toplanarak metalaştırılmaktadır. Çocukların oyun oynamaları gibi internet aktiviteleri verilere dönüştürülüp ticarileştirilmektedir. Ayrıca çocukların sanal veya çevrim dışı oyunlarına reklamlar eklenerek çocuklar, ticari mesajlara maruz bırakılmaktadır. Böylelikle, çocuklar, reklamların yeni teknikleriyle tanışmaktadır. Çocukları sömürüye açık hale getiren bir diğer boyut, dijital çocuk emeğidir. Çocuk fenomenler, ürün tanıtımlarında kullanılarak aileleri tarafından ekonomik bir kaynağa dönüştürülmektedir (Van Der Hof vd., 2020: 837-846). Çocukların rızasının alınmadığı bu sömürülmeye açık hale getirilme sürecine aileler ve ürünlerini tanıtmak isteyen girişimciler dâhil olmaktadır (Rafsanjani, 2022: 95-96). Çocuk mikro ünlülerin, sosyal medyadaki görünürlüğü "oyun" biçimindedir. Bu bağlamda, çocukların aktiviteleri çalışmaktan daha çok oyun görünümündedir. Ancak çocukların hazırladığı videoların bir prodüksiyon sürecinin olması onların oyun deneyimini işe dönüştürmektedir. Bu videoların bir teslim tarihinin olması ve şirketlere değer katması bu sürecin bir çalışma olduğunu göstermektedir. Aileler her ne kadar çocuklarının sömürüldüğüne karşı çıkıp onların eğlendiğini savunsa da işin sonucunda bir gelir elde ediliyor olması oyun aktivitelerini emeğe dönüştürmektedir (Masterson, 2020: 581-593).

5. YÖNTEM

Bu çalışmada doküman analizi kullanılmıştır. Araştırmada doküman analizi tek başına hem araştırma yöntemi hem de veri toplama aracı olarak kullanılmıştır (Bowen, 2009: 29; O'Leary, 2004: 177). Doküman analizi, bir nitel araştırma yöntemi olarak birçok avantaja sahiptir. Dokümanların erişilebilir belgeler olması, az masraflı olması ve daha az zaman alması doküman analizinin başlıca avantajları arasında yer almaktadır. Ayrıca dokümanlarda isim ve olaylar gibi bilgiler eksiksiz ve doğru yazılmaktadır (Bowen, 2009: 31-32). Doküman analizinin O'Leary'ye göre (2004: 179) altı aşaması bulunmaktadır: planlama, toplama, inceleme, soruşturma, düşünme/düzeltme ve veri analizi. Aynı aşamalar bu çalışmada da takip edilmiştir.

Nitel araştırmalarda genelleme amacı yoktur (Yıldırım ve Şimşek, 2013). Patton (2018), örneklem boyutunun "bilmek istenen şeylere, araştırmanın amacına, neyin tehlikede olduğuna, neyin yararlı olacağına, güvenirliğinin ne olacağına ve mevcut zaman ve kaynaklarla neler yapılabileceğine" göre değişeceğini belirtmektedir (2018: 244). Morse ise (1994: 30) veri doygunluğu kavramını geliştirmiştir. Buna göre veri toplama aşamasının sonlandırılmasında araştırmacının çalışmasıyla ilgili her şeyi duyması ve tekrarlarla karşılaşması belirleyicidir.

Bu çalışmada, evreni temsil etme kaygısı bulunmadığından, nitel araştırmada kullanılan amaçlı örnekleme kullanılmıştır. Patton'a göre (2018) amaçlı örnekleme, bilgi bakımından zengin durumların seçilmesine imkân sağlar. Bu çalışmada, örneklemi belirleyebilmek amacıyla bir ön çalışma gerçekleştirilmiştir. Ön çalışma neticesinde, araştırma tek bir kanala odaklanmıştır. Seçilen kanal 2016 yılında açılmıştır. O dönemde tek çocuğu olan bir ailenin kurduğu bu kanal hızla popülerlik kazanmıştır. Kanalın merkezinde yer alan bu çocuk, kanalın kurulduğu dönemde okul öncesi çağdadır. İlerleyen dönemde ailenin bir çocuğu daha olmuştur. Çalışma tamamlandığında iki çocuk da 18 yaş altındadır. Dolayısıyla çocukların ve ailenin gizliliklerinin korunması amacıyla isimler ve kişisel bilgiler gizlenmiştir.

Tablo 1: Videolarda yer alan bireyler

Adı	**Ailedeki konumu**
Prenses Sedef/Sedef	Çocuk
Eray	Çocuk
Vera	Anne
Sedef'in babası/babası	Baba
Anneanne	Anneanne
Dede	Annesinin babası

Prenses Sedef'in birincil Youtube kanalı, çalışmanın ana doküman kaynağını oluşturmaktadır. Ailenin Youtube hesapları dışında diğer sosyal medya hesapları (Instagram, Facebook, Twitter) ve takipçileriyle olan etkileşimleri de doküman olarak incelenmiştir. Çalışma kapsamında araştırmacı, Aralık 2018-Aralık 2023 tarihleri arasında ailenin, özellikle Youtube olmak üzere, sosyal medya ortamlarındaki paylaşımlarını ve izleyiciyle etkileşimlerini gözlemlemiş ve süreç sonucunda 198 videoyu çalışmaya dâhil etmiştir. Çalışmanın güvenirliği, iletişim alanındaki bir akademisyene videolar izletilerek sağlanmıştır. Videoların çok yönlü ve değişken bir doğaya sahip olması verilerin analizinde bir güçlüğe dönüşmüştür. Örneğin videoların süresi, içerikleri, çekim ve yüklenme tarzları süreklilik taşımamaktadır.

Araştırmada belirli bir yolun izlenmesi adına başlangıçta McRoberts, vd. (2016) tarafından Youtube videolarının içeriklerini incelemek amacıyla oluşturulan ve Smith vd. (2012) tarafından Facebook, Twitter ve Youtube sosyal mecralarında markalarla ilişkili üretilen içerikleri incelemek için oluşturulmuş kodlama kılavuzlarından faydalanmaya çalışılmıştır. Ancak bu çalışmalardan yola çıkılarak oluşturulan kodlama kılavuzu bu çalışmanın incelediği videolara uymamıştır. Benzer bir sorunla karşılaşan Adami (2009: 374) bu sorunun üstesinden gelmek için sınırları belirlenmiş kılavuzları bir kenara koyarak olabildiğince fazla video izleyerek kanal içeriklerinin tekrarlayan ve göze çarpan yanlarını ve şemaları ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Bu çalışmada da benzer bir yol izlenmiş ve olabildiğince fazla video doküman olarak incelenmiştir. Bu incelemeler sonucunda araştırmacı, tümevarımsal analiz yaklaşımı doğrultusunda videolardan elde ettiği notları, doküman analizinin düşünme ve düzeltme aşamalarında tekrar değerlendirerek, verileri tematik başlıklar altında sınıflandırmış ve sadeleştirmiştir.

6. BULGULAR

6.1. Aile ve kanala dair bilgi ve izlenimler

Çalışmada incelenen kanal 2016 yılında kurulmuş ve takipçi ve izlenme sayısı hızla yükselmiştir. Kanalın odak noktasındaki çocuk Sedef, kanal yayına başladığında okul öncesi çağdadır. Çalışma devam ederken ailenin diğer çocuğu Eray doğmuş ve bu çocuk da videolarda yer almıştır. Çekirdek yapıdaki ailenin videolarına zaman zaman Sedef'in anneanne ve dedesi yani Vera'nın anne ve babası da dâhil olmaktadır. Slav kökenli Vera videolarda genellikle arka planda kalmaktadır. Vera'nın Türkçesinin yetersiz olması bu duruma neden olmuş olabilir.

Youtube kanalının popülerleşmeye başladığı zamanlarda ailenin aslında bir Youtube kanalı daha bulunmaktadır. Bu kanalda da Sedef'in Rusça konuşan ülkelerde ünlü olması amaçlanmıştır. Sedef her iki kanalın aktif olarak faaliyet gösterdiği dönemde iki kanalın içeriklerinde de yer almıştır. Rusça kanalın açıldığı 07.03.2016 tarihi ile 15.04.2017 tarihleri arasında geçen 404 günde kanal 600'den fazla video paylaşmıştır. Bu da Sedef'in sadece Rusça kanala günde 1,5 video ürettiği anlamına gelmektedir. Bu videoların bazılarında Türkçe kanalda çektikleri videoların Rusça versiyonları yer almaktadır. Bu da Sedef'in aynı içerik için iki farklı dilde benzer tepkiler vermek zorunda kaldığı yani bir performans sergilediği anlamına gelmektedir. Örneğin, Türkçe videoda bir oyuncak kutusu açılmış ve Sedef bu videoda oyuncağın açılma anında belirli tepkiler vermişse, aynı videonun Rusça versiyonunda da oyuncak sanki ilk kez açılıyormuş gibi davranmış ve aynı performansı sergilemiştir.

Kanalın kuruluşundan sonraki bir yıllık süreçte kanal hızla popülerlik kazanmış ve hem izlenme sayısı hem de takipçi sayısı artmıştır. 2019 yılı sonunda kanalın takipçi sayısı 3 milyona ulaşmıştır. Kanalın büyüme süreci pandemi ile birlikte bir duraklamaya girmiş ve ilk 3 yılda 3 milyona ulaşmışken 2020-2023 yılları arasında abone sayısı 3 milyon 470 bin civarında kalmıştır.

6.2. Mikro ünlülük bağlamında kanalın izleyici artırma faaliyetleri

Sedef'e ait Youtube kanalı ve diğer sosyal medya hesaplarında gerçekleştirilen faaliyetler, Sedef'in tanınırlığını artırmaya yöneliktir. Kanalın popülerlik kazandığı ilk yıllarda, Youtuber olmakla Instagram fenomeni olmak arasındaki bağlantı henüz belirsizleşmemiştir. Bu yüzden, aile Instagram hesabı açmakta geç kalmıştır.

Sedef adına sahte hesapların açıldığının fark edilmesi üzerine aile; Facebook, Instagram ve de Twitter hesabı açarak takipçilerine bu hesaplarının isimlerini duyurmuştur. Youtube dışındaki sosyal medya hesaplarını bu şekilde açtıktan sonra, aile zaman içerisinde iki farklı Instagram hesabı kullanmış ve Instagram hesaplarının isimlerini değiştirmiştir (SedefSedeftv iken prensesSedefveVera sonrasında prenses Sedef official ve diğer hesap Prenses Sedef). Süreç içerisinde Instagram fenomenlerinin gelir ve tanınırlık açısından popüler olması ailenin Instagram hesabına, Youtube dışındaki diğer sosyal medya hesaplarına kıyasla, öncelik vermesine yol açmıştır.

Sedef ve ailesinin Youtube ortamındaki faaliyetlerinde izleyicinin rolü büyüktür. Youtube, küçük çocukları hedef alan videoların Youtube'da yayılması sonucunda Şubat 2019 tarihinden itibaren küçük çocuklara yönelik veya küçük çocukları içeren videolara -belirli istisnalar haricinde- yorum yapılmasını yasaklamıştır. Elsagate skandalı olarak adlandırılan bu süreçte çocuklara yönelik videolar gibi göründüğü halde içeriğinde şiddet, cinsellik ve korku öğeleri barındıran videolar tepki çekmiş; Youtube eleştirilere karşılık olarak yeni düzenlemelerle çocuklara yönelik içeriklerin denetimini artırmıştır. Videolara yorum yapılmasının yasaklanması Prenses Sedef kanalının izleyici ile kurduğu bağ için olumsuz etki oluşturmuştur.

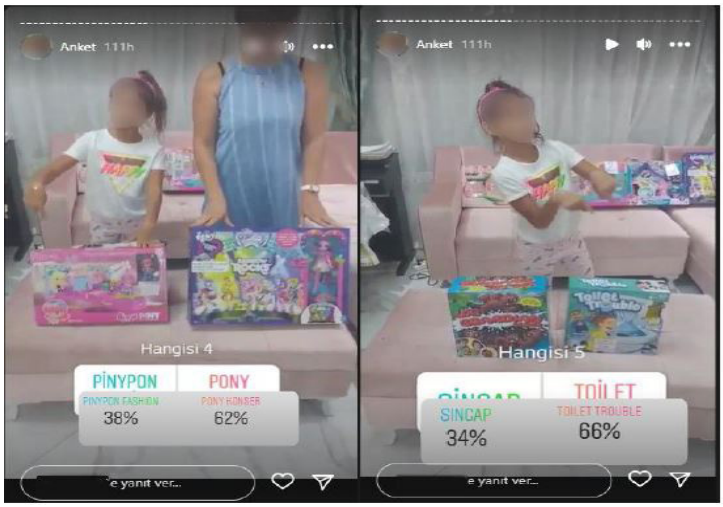
Kanalın izleyicilerle kurduğu bağ, kanalın kendine has bir içerik oluşturma tarzı olmasından kaynaklanmaktadır. Videolarda kurgu düzeyinin acemi boyutta olması, video açılışlarında izleyici selamlama yerine o anki doğal akışın doğrudan izleyiciyi olayın içine davet eder şekilde verilmesi ve sonrasında "arkadaşların" selamlanması, video kapanışlarında sürekli olarak "Sizleri çok seviyoruz, kocaman öpüyoruz!" şeklinde veda edilmesi gibi unsurlar kanalın izleyici odaklı hareket ettiğinin göstergesidir. Bu nedenle, izleyicinin yukarıdaki paragrafta belirtildiği gibi Şubat 2019'dan itibaren video içeriğiyle ilgili yorum yapamaması, en beğendiği anları yorumlarda yazamaması ve sonraki videoların içerikleriyle ilgili öneride bulunamaması hem kanal hem de izleyici açısından etkileşimi bozan bir engel olmuştur.

Sedef'in babası izleyici ile kurulan bu organik bağı korumak adına bazı videolarda "ilk gösterim" özelliğini açmaktadır. Youtube yorumları ilk gösterim videolarda açık olabildiğinden izleyicilerin tepkilerini bu süreçte bu şekilde takip edebilmek mümkün olmuştur. Bu ilk gösterim ile sunulan videolarda, yorum kısmının açık olması; izleyicilere videonun konusuyla ilgili fikirlerini ifade etme, sonraki videolarla ilgili önerilerde bulunma ve kendi aralarında iletişim kurma olanağı sağlamıştır. Bu ilk gösterim videolarında, çocukluk çağlarının bir kısmını pandemi zamanında uzaktan eğitimle geçiren çocukların hem birbirleriyle sosyalleşmeleri hem de sosyal medya ünlüleriyle ilgili fikirlerini paylaşmaları gözlemlenmiştir. Kanalın bu iletişim engelini ortadan kaldırmak ve izleyicilerle etkileşim kurmak için bulduğu bir diğer alternatif yol ise kanalın Instagram hesabıdır.

Prenses Sedef adlı Instagram hesabının Ekim 2022 tarihi itibariyle 231 bin takipçisi vardır. Aile, Instagram'da fotoğraf paylaşımı, video çekimleri esnasında yaptıkları alışveriş, kıyafet seçimi gibi konularda anketler düzenleme, videonun kapak fotoğrafı için anket yapma, canlı yayın, çekiliş gibi etkinlikler yoluyla izleyicileri ile düzenli olarak etkileşim kurmaktadır. Aile, Instagram ve YouTube üzerindeki faaliyetlerini Mayıs 2022 tarihinden itibaren azaltmıştır. Ailenin sosyal medyadaki sessizliğiyle paralel olarak izlenme oranları düşmüştür. Sedef'in doğum gününe kadar Instagram'da herhangi bir içerik paylaşmayan aile, bir merak unsuruna dönüşen babanın bir fotoğrafını yayınlamıştır. Bu hamle izlenme sayısının azalmasına karşı atılmıştır.

Kanal, paylaşımlarını Mayıs-Eylül 2022 tarihlerinde azaltmıştır. Bu süreç öncesinde, kanalın düzenli paylaşım yaptığı dönemde her ay çekilişler gerçekleştirerek Instagram takipçi sayısını artırmak ve izleyici bağlılığını sağlamak istemiştir. Çekilişler önceden duyurulmaktadır. Çekilişlerde hediye edilecek ürünler, Instagram hesabı üzerinden düzenlenen anketler yoluyla belirlenmektedir. Böylelikle, sürece izleyicilerin katılımı sağlanmaktadır. Çekiliş hazırlığı, çekilişin gerçekleştirildiği gün ve çekiliş gerçekleştirildikten sonra gönderilecek hediyelerin paketlenmesi gibi süreçler Youtube kanalında içeriğe dönüşmektedir. Böylece hediye kazanmak isteyen Instagram takipçileri, YouTube içeriklerini de izlemektedir.

Çekilişlere ilişkin aşağıda sunulan görselde, Instagram hikâye paylaşımlarında, Sedef ve Vera, anket ile oyuncakları göstermektedir. Sedef, kendi beğendiği ürünleri işaret ederek takipçilerini yönlendirmeye çalışmaktadır. Birinci fotoğrafta, takipçiler Sedef'in beğendiği hediyeyi seçmemiştir ancak ikinci resimde Sedef'in beğendiği hediye takipçilerin de beğenisini kazanmıştır.

Görsel 1: Sedef Instagram çekiliş anketlerinde takipçileri kendi beğendiği oyuncaklara yönlendiriyor

Kanal, Mayıs 2020- Nisan 2021 tarihlerinde toplam 11 çekiliş gerçekleştirmiştir. Bu çekilişlerle ilgili kanalın oluşturduğu oynatma listesi 24 videodan oluşmaktadır. Bu videolar dışında, Instagram sayfasında da çekilişlerin gerçekleştirildiği gönderilerden anlaşılmaktadır. Takipçi sayısını artırmaya yönelik düzenli bir şekilde gerçekleştirilen bu çekilişlerin yanı sıra, ücretli ortaklık olarak adlandırılan reklam sistemiyle de çekilişler düzenlenmiştir. Örneğin Özdilek firmasına adına 3 farklı çekiliş düzenlenmiştir. Aile, çekilişe katılanlardan hem kendi hesaplarını hem de Özdilek firmasının hesaplarını takip etmelerini istemektedir. Özdilek ile gerçekleştirilen çekilişlerden ikisine yoğun ilgi gösterildiği gözlemlenmiştir.

Prenses Sedef'in mikro ünlülüğünün artırılmasına yönelik atılan diğer adımlardan biri kanalın düzenlediği izleyici buluşmalarıdır. Bu hedef doğrultusunda Sedef, 2017-2020 seneleri arasında toplam 7 buluşma düzenlemiştir. Bu hayran buluşmaları; İstanbul, Samsun, Ünye, Fatsa, Giresun, Bakü-Azerbaycan ve Antalya'da gerçekleştirilmiştir. Kasım 2017'de gerçekleştirilen hayran buluşmasında Sedef'in yaşının küçük olmasından dolayı stres yapması, ortamın uygun olmaması ve izdiham gibi nedenlerden dolayı videonun içeriği istenilen kadar iyi olmamıştır. Bu hayran buluşmasından sonra, Sedef'in babasının buluşma organizasyonu konusunda seçici davranmaya karar verdiği gözlemlenmiştir.

Samsun, Ünye, Fatsa ve Giresun hayran buluşmaları için hazırlanan videolar magazinsel öğeler barındırmaktadır. Örneğin, Sedef'in kanalında Samsun'a yola çıkmadan önce kıyafet alışverişleri, valiz hazırlıkları ve yolculuk esnası video içerikleri paylaşılmıştır. Bu alışverişlerin yapıldığı LCW ve FLO mağazalarının isimleri gizlenmemiştir. Hayran buluşmalarına yönelik yoğun talep, kanalın bu tür hayran buluşmalarını planlamasını beraberinde getirmiştir. Hayran buluşmaları planlamalarının arkasında sponsorluklar da yer almaktadır. Sponsorluklardan elde edilen gelirler aile tarafından vakıflara aktarılmaktadır. Bunun bilgisi takipçilerle paylaşılıp kanalı takip etmenin iyiliğe vesile olduğu mesajı verilmektedir.

Hayran buluşmalarını düzenlemek profesyonel bir ekip gerektirmektedir. Sedef'in babası hayranlarla buluşmayı organize etmenin kolay olmadığını izleyicilere anlatmaya çalışmaktadır. Baba, hayranlardan gelen taleplerin hepsini neden karşılayamadıklarını anlatmaktadır. Böylece hayran bağlılığını kalıcılaştırmaya çalışmaktadır:

> İşin doğrusu biz her yere gelmek istiyoruz da kendi başımıza gelip de bir organizasyon yapacak potansiyelimiz yok. Buna ön ayak olacak bir firma bulmamız lazım. Alışveriş merkezleriyle görüşecek onları organize edecek, güvenliği organize edecek bir firma bulmamız lazım. Yoksa tek başımıza yapabileceğimiz bir şey değil… Bugün ilk buluşmada mesela yine çok sıkıntı oldu. Çok kalabalık oldu. Platform çok doldu. Onun için güvenlik gerçekten çok önemli. Bir firmanın da aracı olması lazım.

Mikro ünlülük yönünde gerçekleştirilen hayran buluşmaları stratejisi, belirli bir başarıya ulaşarak yerel medyada yer bulmuştur. Samsun'da internet üzerinden yayımlanan yerel bir gazetenin magazin sayfasında "minik Youtuber" olarak anılan Prenses Sedef'in takipçileri tarafından yoğun bir ilgiyle karşılandığı bilgisi haberleştirilmiştir. Bu buluşmalar yukarıdaki videodan alıntı konuşmada da görülebileceği gibi Sedef'in babası tarafından organize edilmiştir.

6.3. Kanalda sık paylaşılan video tür ve içerikleri

Ailenin yıllar içinde kanalda ürettiği videolarda içeriklerin sürekli tekrarladığı gözlemlenmiştir. İzleyicilerin yorumlarda belirttikleri tercihleri, izlenme sayıları, videoların çekildiği dönemlerde sosyal medyada popüler olan içerikler ve bulundukları şehirde aldıkları sponsor destekleri doğrultusunda belirli tarzlarda videolar kanalda yer almıştır. Youtube'da özellikle çocuk kanallarında yoğun olarak görülen kutu açma, roleplay gibi içeriklerin yanı sıra yetişkinlerin de rağbet gösterdiği challenge ve vlog tarzında içerikler de kanalda mevcuttur.

6.3.1. Challenge videoları

Kanalda izleyici talepleri, izlenme oranı ve kanal sahiplerinin tercihleri doğrultusunda en çok ağırlık verilen video türleri challenge ya da Türkçe adıyla meydan okuma videoları olmuştur. Tehlikeli, tuhaf veya saçma etkinliklerin gerçekleştirildiği meydan okuma videoları; toz tarçın yemek, ağza en fazla marşmelov şekerlemeyi sığdırmak, gözler kapalıyken makyaj yapmak gibi etkinlikleri içermektedir.

Prenses Sedef'in kanalında ilk yıl yayınlanan videoların büyük çoğunluğu challenge videoları olmuştur. İlk yılda yayınlanan challenge videolarının sayısı 57'dir. Bu videoları yiyecek, içecek ve diğer olarak sınıflandırmak mümkündür. Yiyecek videolarında içerik olarak kullanılan ürünler arasında dondurma, yoğurt, kek, çikolata, meyve, abur cubur, bebek maması gibi yiyecekler yer almaktadır. İçecek videolarında kullanılan ürünler; buzlu çay, soda, süt, ayran, kefir ve meyve suyu gibi içecekler olmuştur. Diğer kategorisinde ise makyaj, oje, kafada balon patlatma, havuzda yunus üzerinde durma ve basket kutumdan ne çıkacak gibi etkinlikler yer almaktadır. 14 adet videoda ise challenge içeriklerini oluşturan yiyecek ve içeceklerin alışverişlerinin yapılması yer almaktadır.

Prenses Sedef kanalında kola mentos olarak bilinen challenge video türü yer almıştır. Bu challenge videosu kanalın en çok izlenmiş videoları arasına girmiştir. Bu challenge video türü YouTube'da uzun yıllar boyunca farklı fenomenler tarafından çekilmiştir. Kola mentos challenge videolarında kola şişesine mentos adlı şeker atılarak kolanın bir nevi patlaması amaçlanmaktadır. Bu video türü ilk olarak bir deney olarak çekilmiş sonrasında challenge videosu olarak farklı kanallar tarafından tekrar tekrar çekilen bir içeriğe dönüşmüştür.

Sedef'in kanalında çekilen kola mentos videosu, izlenme kaygısı gözetildiğinden, aşırıya kaçılarak hazırlanmıştır. Bu videoda, Sedef'in babası içeriği daha ilgi çekici hale getirmek için 8-9 adet iki buçuk litrelik kolayı büyük boy bir damacanaya dökmeyi ve böylece çok daha büyük bir patlama elde etmeyi teklif ediyor. Çok fazla miktarda mentosun yanı sıra Coca-Cola, Pepsi ve Le Cola gibi farklı markalar, patlamanın büyüklüğünü kıyaslamak açısından videoda kullanılıyor. Sedef'in babası bu şekilde davranarak başarılı bir challenge ve bol izlenmeye ulaşmak için gerekli yatırımı yapmış oluyor.

Görsel 2: Vera'nın içi kola dolu damacanayla eşini kovalayıp ıslattığı anlardan bir görüntü

Videonun kanalın en çok izlenen videoları arasında olmasında (11 milyon izlenme, 40 bin beğeni, Ağustos 2022) denemelerin bir kısmının başarısız olmasının ve Vera ve Sedef'in eğlenmeye odaklı olup işi şakaya dökmüş olmalarının payı olabilir. Başarılı mentos kola denemesinden sonra Vera, kocasını kovalayıp damacanadaki mentoslu kolayı kocasının üzerine döküyor. Annesiyle koşan Sedef, kayıp düşüyor. Bu videoda olduğu gibi diğer challenge videolarında da hareketler bazen Sedef için zorlayıcı olabiliyor. Yaşına uygun olmayan zorlayıcı işler yapabilen Sedef, 2017 yılındaki başka bir challenge videosunda 15 kilo ağırlığındaki kedi mamasını oyuncak kamyonuyla sürüklemiştir.

6.3.2. Oyun videoları

Kanalda Ocak 2023 tarihindeki video sayısı 6250'dir. Doğrudan veya olaylı olarak oyun içeren videoların toplam video sayısı içerisindeki yeri oldukça fazladır. Öyle ki, kanalın video oynatma listelerinde "oyunlar" başlığında 1371 video bulunmaktadır. Oyun videolarını, içeriklerine göre, ürün içeren oyunlar ve fiziksel aktivite oyunları şeklinde gruplandırmak mümkündür. Ürün içeren oyunlar; kutu oyunları, kutulu oyuncaklarla oynanan oyunlar, evciliktir. Fiziksel aktivite oyunları ise survivor, saklambaç, havuz, DIY (kendin yap), açık hava, dış mekân oyunları, şaka-kışkırtma ve x-roomdur.

Ürün içeren oyunların videolarında genellikle yeni bir oyuncağın kutusundan çıkarılma ve kurulma aşamaları yer almaktadır. Videolarda önce oyuncaklar tanıtılmakta daha sonra ise oyuncaklarla oynama aşaması gösterilmektedir. Kanalın ilk zamanlarında kutusu açılan oyuncakların Sedef'in yaşı ile uyumlu olmasına dikkat edilmiştir. Videolarda kutu açma süreci, Sedef'in oyun oynamasının önüne geçebilmektedir. Oyuncakların dışında, çocuklara hitap eden farklı ürünler de oyun havasında videolarda yer almaktadır. Aşağıdaki görselde, Sedef ve babasının Disney karakteri olan Prenses Sofia'ya özel çıkarılmış bir dergideki aktiviteleri yaptıkları bir sahne yer almaktadır.

Görsel 3: Sedef, babası ile dergideki aktiviteleri yaparak izleyicilere dergiyi tanıtıyor

Hedef kitlesi çocuklar olan Youtube kanalları için, "unboxing" adı verilen kutu açma içeren video türü, kanalın video üretiminde yer alan temel bileşenlerden biridir. Bu videolarda, genellikle kutusu veya ambalajı açılmamış bir ürün yer almaktadır. Bu tarz videolar, sözlü ve görsel olarak bilgiler içermektedir. Ürün kutusunun nasıl açıldığı, içinden çıkan parçalar, nasıl birleştirilecekleri ve ne işe yaradıklarına dair bilgiler bu videolarda izleyicilere aktarılmaktadır. Bu bilgilerin yanı sıra, ürünün fiyatı, mevcutsa indirimi ve bu indirimin nasıl ve ne zamana kadar kullanılabileceği bilgileri, videonun sponsorlu içerik olup olmadığına bağlı olarak, yer alabilmektedir. Kanalın ilk bir yılında 5 milyon üzeri izlenen kutu açma videolarında yer alan ürünler aşağıda tabloda verilmiştir.

Tablo 2: Kanalın ilk bir yılındaki kutu açma videoları (5 milyon üzeri izlenme)

Videodaki ürün	Video kodu	İzlenme (milyon)	Tarih
Binilebilir oyuncak at	YT250217	11	25.02.2017
Şişme havuz	YT140517	11	14.05.2017
Büyük oyuncak mutfak	YT090217	9,9	09.02.2017
Play-doh kuaför salonu	YT130916	8	13.09.2016
Karlar Ülkesi Elsa güzellik seti	YT081116	7,3	08.11.2016
Kar makinesi	YT300717	6,7	30.07.2017
Akülü otobüs	YT040117	6,6	04.01.2017
Hamile oyuncak bebek	YT250917	6,3	25.09.2017
Oyuncak ATM	YT240517	5	24.05.2017

Tabloda görüleceği üzere, en çok izlenen kutu açma videoları 2017 yılında yayınlanmıştır. Bu yıl, kanalın yükselişinin sürdüğü ve ailenin havuzlu site içerisindeki müstakil bahçeli bir eve taşındığı dönemdir. Yıllara göre, çok izlenen oyuncak kutusu açma içerikleri değişime uğramıştır. İlk zamanlar okul öncesi çağdaki küçük çocukların ilgisini çekebilecek oyuncakların kutuları açılırken daha sonra okul çağındaki çocuklara yönelik karmaşık kutu açma deneyimlerini yansıtan videolara evirilmiştir.

Çalışmada, kutu açma deneyiminde gelinen en son noktayı belirgin bir şekilde yansıtan L.O.L. Surprise adlı oyuncak serisinin L.O.L. Amazing adlı oyuncak kutusunun açıldığı bir video incelenmiştir. L.O.L. oyuncakları hem kız hem erkek çocukların merak ve heyecanını sürekli olarak üst düzeyde tutmak amacıyla tasarlanmıştır. Bu oyuncak serisinden herhangi birine sahip olmak çocuklar için sürprizlerle dolu yolculuğa çıkmak anlamına gelmektedir. L.O.L. oyuncakları satın alınırken paketin içinden ne çıkacağını bilmek mümkün değildir. Oyuncağın kendisi, aksesuarları vb. gibi normalde çocuğun görerek seçebileceği özellikler L.O.L. paketlerinde gizlenmektedir. Oyuncağı alan çocuk aynı zamanda tamamlanabilecek bir serinin bir parçasını almaktadır.

L.O.L. oyuncakları, sadece içindeki bebek ve aksesuarlarla sınırlı kalmayıp, her paket ya da L.O.L. yumurtasında aynı zamanda bebeğin kıyafetleri, evcil hayvanları ve diğer evrenine ait ürünlerle birlikte, serideki diğer figürlerin yer aldığı bir broşür de sunmaktadır. Böylelikle bir L.O.L. bebeğe sahip olmak kendi başına bir deneyimden öte plansız bir koleksiyonerliğe adım atmaktır. L.O.L. Amazing Surprise kutusu, doğrudan açılabilecek bir tasarıma sahip değildir. Kutunun sağ üst köşesinde belirtilen doğru sıralamayı takip etmek, tüm sürprizlere ulaşabilmek için gereklidir. Başka bir deyişle, kutuyu açmak, isminin de belirttiği gibi, başlı başına heyecan verici bir deneyimdir.

Kanalın L.O.L. Amazing Surprise oyuncak kutusunu açtığı 48 dakikalık video, çekim öncesinde ciddi bir hazırlık gerektirmiştir. Videoda Sedef'in babası, Sedef'in bu kutunun açılışıyla ilgili birçok video izlediğini söylüyor. Kutunun açılışı esnasında tıkandıkları noktalarda Sedef devreye girip süreci yönlendiriyor. Kutuların içinden hangi L.O.L. ve O.M.G. bebeklerinin çıkacağı sürprizdir. Kutunun içinden çıkan harita, hangi yolun izlenmesi gerektiğini aşama aşama anlatıyor. Kutulardan çıkan resimli etiketlerle, adım adım yapıştırarak, kutudaki seriye ait resmi tamamlayan bir poster oluşturulabiliyor. Kutuların her biri farklı bir şekilde açılıyor: yandan çekerek, üstten çıkararak veya kapağını yana ya da ortadan açarak. Her açılışta çıkan resimli etiket, oyuncak bebeğin gözlük, şort, ayakkabı gibi kıyafet ve aksesuarları ise ayrı ayrı paketlenmiş olarak sunuluyor. Bu nedenle, kutuyu açmak tek başına bir sürpriz değil; her bir paket de ayrı bir heyecan verici keşif deneyimi sunuyor.

Videoda kutular açıldıkça, O.M.G. adlı büyük bebeklerle ilgili ipuçları da yavaşça gün yüzüne çıkıyor. Bu süreçte, biri mavi diğeri kırmızı renkte iki anahtarı bulan Sedef ve babası bu anahtarların ne işe yarayacakları bilgisine sahip. Babası "Bunlar çok önemli arkadaşlar. Bunlarla birazdan çıkacak O.M.G.'lerin sihirli sandıklarını açacağız." İki büyük kutu içinden biri kırmızı diğeri mavi renkte iki büyük sandık çıkıyor. Sedef ve babası, kutuları anahtarlarla açmaya çalışıyor ancak anahtarlar kutuyu açmıyor. Sandıklar açılmayınca ikisi de şaşırmıyorlar. Baba ve kız panik yapmıyorlar çünkü bu da oyunun bir parçası. Prenses Sedef, önceden izlediği videolardan öğrendiği anahtar hilesini babasına gösteriyor. Böylelikle iki anahtar birleşip tek bir anahtara dönüşüyor.

Videonun sonunda bütün oyuncaklar kendi gruplarında dizilmiş ve aksesuarları giydirilmiş halde kamera önünde diziliyor. Video sonunda babası şu şekilde yorum yapıyor:

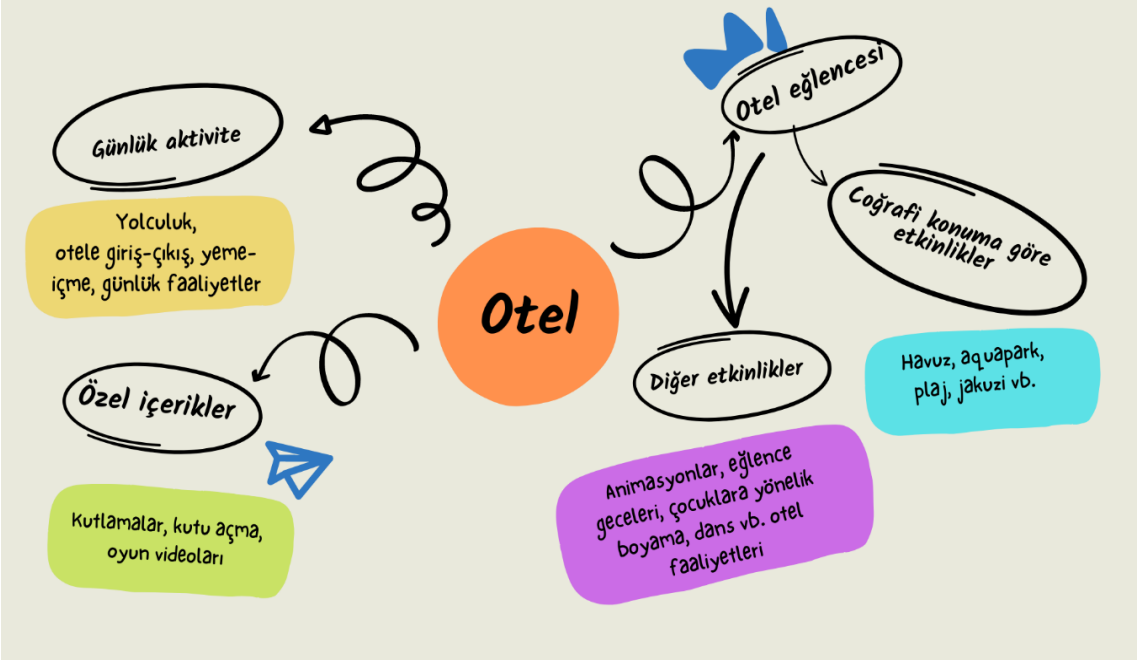
> Arkadaşlar çok zevkli oldu gerçekten. Ben de bu kadar zevkli olacağını düşünmüyordum. Sadece tek üzüntüm ben çok pahalıya aldım bunu. 1250 liraya aldım şimdi 900 lira. Arada ciddi yüzde 30 fiyat farkı var. Şimdi bunların yaklaşık fiyatları 400 lira O.M.G.'lerin. İki tanesi 800 lira. Diğerleri onun yanında hediye gibi oldu (YT220320).

Videonun başında ve sonunda özellikle ürünün fiyatındaki düşüş, iki oyuncak bebek fiyatına bütün setin alınabilmesi ve setin çok zevkli ve güzel olduğu bilgisi vurgulanmaktadır. Bununla birlikte, ortalama gelire sahip izleyiciler için fiyatında düşüş olsa bile bu oyuncak ulaşılabilir olmaktan uzaktır. Artık üretilmeyen ve talebin azalmış olması gereken bir ürünün fiyatının ortalama bir tüketici için fazla yüksek olduğu söylenebilir. Bu durum, az gelirli bir ailede yaşayan çocuğun böyle bir ürüne ancak kutu açma videoları izleyerek hayallerinde sahip olabileceği gerçeğini gözler önüne sermektedir.

6.3.3. Otel tatili vlog videoları

Prenses Sedef kanalında 2016-2023 yılları arasında otellerde çekilmiş 207 video yer almaktadır. Çalışmada bu videolar arasından en eski 60 video seçilmiş ve incelenmiştir. Bu videoların içeriklerinin belirli bir örüntüye sahip olduğu gözlemlenmiştir. Ailenin otele gitme hazırlığı veya otele gidiş yolculuğu, otele vardıklarında valizleri boşaltma ve oda/otel turu, otelde yedikleri yemekler ya da otelde bulunan imkânlarla ilgili videolar ve otelin konumuna göre plaj, havuz gibi olanakların kullanıldığı anlarla ilgili videolar kanalın temel olarak otel tatillerinde ne tarz videolar çektiğini ortaya koymaktadır.

Tatil videolarının çekildiği otellerin büyük bir kısmı ailenin yaşadığı şehirdedir. Kanaldaki tatil videolarının büyük çoğunluğunun aynı şehirde geçmesi ve video başlıklarında sıkça bulundukları otelin adının yer alması, ayrıca bazı videoların kapak fotoğraflarında da otelin adının vurgulanması, kanalın otellerin sponsorluğunda, reklam amaçlı tatiller yaptığına dair bir kanıt oluşturmaktadır. Kanal ilk otel video serisini Kasım 2016'da yapmıştır. Kanal ilerleyen zamanlarda farklı otel serileri yapmıştır. Aşağıda, Ağustos 2017'de yaptıkları tatilden yola çıkarak oluşturulmuş video içeriği şeması yer almaktadır.

Şekil 1: Otel videolarında tekrarlayan içerik grupları

Araştırmacı, kanaldaki diğer tatil videolarını incelediğinde, Şekil 1'deki yapının sürekli olarak tekrarlandığını gözlemlemiştir. Ailece gidilen otel tatillerinde, kalınan otelin sunduğu imkânlar doğrultusunda, sıkça benzer videolar üretilmektedirler. Otele giderken yapılan hazırlık, yolculuk, otelde valiz boşaltma, odayı tanıma ve otelde gezinti gibi birçok seyahat etkinliği video içeriğine dönüştürülmektedir. Bu içeriklerin dışında, tatile çıktıkları dönemde doğum günü gibi özel günler ya da abone sayısındaki artış gibi önemli gelişmeler yaşandığında, aile bu kutlamaları otelde gösterişli bir şekilde gerçekleştirmektedir.

2022 yılında kanalın video paylaşımlarında ve izlenmesinde bir azalma olduğu fark edilmiştir. Bu uzaklaşmanın nedeni araştırılırken kanalın otel içeriklerinde olağandışı bir yönelim tespit edilmiştir. Önceleri gösterişli otellerde tatil yapan aile artık sade bir otelden içerik üretmektedir. Araştırmacı, incelemeleri sonucunda ailenin bu sade oteli işletmeye başladığını fark etmiştir. Prenses Sedef kanalı, ailenin otel işletmeye başlamasıyla 2022 yılı Nisan ayının sonlarından itibaren daha az içerik paylaşmıştır. 2022 yaz aylarında kanalda stok video, eski video ve otelde çekilmiş birkaç video dışında herhangi bir hareketlilik olmamıştır. Kanalın iki gün üst üste video paylaşımı yapmadığı dönemlerde takipçiler bunun nedenini merak etmiştir. Dolayısıyla takipçilerle böyle bir bağ kuran kanalın gösterdiği sessizlik olağan dışıdır. Eylül 2022'den itibaren nadiren de olsa video paylaşmaya başlayan kanalın bu süreçte izlenme sayıları 100 binlerin altına düşmüştür.

6.3.4. Roleplay/evcilik videoları

Prenses Sedef kanalında popüler videolar arasında, roleplay (rol yapma oyunları) olarak bilinen evcilik temalı içerikler de bulunmaktadır. Roleplay videolarında, evcilik oyunlarına benzer şekilde farklı karakterler canlandırılarak doğaçlama bir hikâye oluşturulmaktadır. Araştırmacının gözlemlerine göre, çocuk kanallarında yer alan roleplay videoları genellikle abartılı hareketler, jestler, mimikler, sıkça kullanılan şaşırma ve beğenme ifadeleri ile abur cubur veya oyuncak gibi çocukların ilgisini çeken unsurlar içermektedir.

Prenses Sedef kanalındaki roleplay videolarında abartılı hareketler, mimikler, parlak renkler ve animasyonlar bulunmamakla birlikte, diğer kanallarda olduğu gibi çocukların ilgisini çekecek oyuncaklar yer almaktadır. Kanalın roleplay videolarında prenses kostümü, cadı kıyafeti ve oyun şatosu gibi erişilmesi zor kostüm ve dekorlar kullanılmaktadır. Çok izlenen roleplay videolarında başrolde Sedef yer almaktadır. Sedef'in üstlendiği roller zorlu durumların üstesinden gelen zeki, güçlü ve cesur karakter özellikleri göstermektedir. Anne Vera ise Prenses Sedef'in baş düşmanı olarak videolarda yer almaktadır. Vera rolü gereği bencil, sorunlu ve kötü bir karakter profilindedir. Aşağıdaki görselde hapisteki "Prenses Sedef"i kurtarmaya gelen Kraliçe Elsa, kötü canavarı (Vera) dondurarak etkisiz hale getiriyor.

Görsel 4: Kraliçe Elsa kılığındaki Sedef kötü canavarı sihirle donduruyor

6.3.5. Merak uyandıran vlog videoları

Kanalda izleyicilerin duygularını harekete geçirmeye çalışan bazı vlog videolarında içeriğe ilişkin herhangi bir bilgi başlıklarda görülmemektedir. Bu başlıklarda "Neden ağladı?" sorusu ön plana çıkmaktadır. Merak unsuru ile birlikte duygu yoğun önermelerin bulunduğu başlıklar izleyiciyi üzüntünün arkasındaki nedeni aramaya yönlendirmektedir. Bu türde incelenen 6 videoda ağlama sebepleri değişkenlik göstermektedir. Rol yapma, okul ile ilgili kaygı, oyuncaklarla ilgili istek ve beklentiler ve mutluluk gibi durumlar ağlama anlarının sebeplerini oluşturmaktadır. Bir challenge videosunun başında Sedef ağlamaktadır. Babası, başlangıçta bu durumu annesinin Sedef'e kızmış olmasına yorsa da, kısa süre sonra bunun bir şaka olduğunu ve Sedef'in rol gereği ağladığını belirtir. Bu durum, Sedef'in rol yapma yeteneğinin oldukça gelişmiş olduğunu göstermektedir. Sedef, ağlarken babası ondan gülmesini istemiş ve Sedef tekrar gülmeye başlamıştır.

Oyuncağın ağlama sebebi olduğu videoların birinde Sedef, diğerinde Eray ağlamaktadır. Sedef, bir otel tatilinde, kaybettiği oyuncak köpeğini hatırladığı için ağlamıştır. Bu duygusal an, babası tarafından kaydedilmiştir. Eray ise dinozor oyuncağının kutusunu açmak için sabırsızlandığı için ağlamıştır. Bu ağlama dikkat çekici bir başlık ile duyurulmuştur izleyicilere. Eray'ı "Yeşil Dinozor"un sakinleştirdiği videonun başlığında vurgulanmakta ve videoda Eray'ın dinozor kutusu açıldıktan sonra ağlamayı kestiği ve güldüğü görülmektedir. Duygusal anların yaşandığı bir diğer video, Sedef'in Azerbaycan'daki izleyici buluşmasında hayranlarının getirdiği mektupları okurken gözyaşlarına hâkim olamadığı videodur. Sedef'in ağladığı anı kaçıran babası, onun yüzündeki yaşları yakından göstererek "Bir gözlerini silsene!" diyerek bu gözyaşlarının mutluluktan olduğunu hissettirmeye çalışmaktadır.

Sedef'in okul hayatında bazı dönüm noktaları vlog içeriklerine dönüşmektedir. Heyecan, üzüntü, stres ve mutluluk duygularını yansıttığı anları babası tarafından kaydedilmektedir. Bazı videolarda Sedef'in duygusal bir anı sonrasında kayda giren babasının Sedef'in video öncesinde yaşadığı üzüntüyü ayrıntılı olarak anlattığı görülmektedir:

> Babası: Ben biliyorum şimdi konuşmaya başlayınca yeniden ağlamaya başlayacak. Ağlamak yok bu sefer artık.
>
> Sedef: Tamam.
>
> Babası: Gözlerin artık normale girdi ağlamak yok (Sedef'e yakınlaştırıyor kamerayı). Arkadaşlar Sedef yaklaşık bir saatten beri ağlıyor. Neden ağlıyor? Söyle bakayım? Söyle söyle.
>
> Sedef: (Dolu gözlerle) Sen söyle.

> Babası: Gene ağlamaya başlayacak, onun için söyleyemiyor. Arkadaşlar çünkü Sedef öğretmenini çok seviyordu (Sedef ağlamamak için kendini zor tutuyor. Bacaklarını sallayarak dikkatini dağıtmaya çalışıyor. Vera üzgün bir şekilde Sedef'in elini tutuyor). Kendi adaşı bir tane öğretmeni vardı, Sedef öğretmen. Önümüzdeki sene Sedef öğretmen okulda olmayacakmış. Onun için Sedef'in öğretmeni değişecek. Sedef de buna üzüldü bunun haberini alınca. Ama kızım hayatta böyle şeyler var işte. Sedef hanımın da kendisine göre başka fikirleri var. Onun için üzülecek bir şey yok. Ama Sedef öğretmen- ne kadar güzel değil mi? – iki sene seninle birlikte oldu. Sana çok güzel yeni şeyler öğretti… Onun için üzülmek yok, ağlamak yok. Haydi, bir yüzlerini yıka gel. Önce bir merhaba de arkadaşlara (Sedef dolu dolu gözlerle gülerek merhaba diyor, el sallıyor kameraya)

Videoda Prenses Sedef, ağlamamak için kendini tutmaktadır. Videoda Sedef'in duygusal anını izleyicilerle paylaşan babanın Sedef'in tekrar ağlamasına yol açabilecek şekilde konuştuğu gözlemlenmiştir. Sedef'in bu anlarda gözleri dolmuştur. Ancak ağlamadan durabilmeyi başarmıştır.

7. SONUÇ

Bu çalışmada, bir Youtube çocuk kanalında nasıl içeriklerin üretildiği, çocukların kültür endüstrisinin bir Youtube çocuk kanalında nasıl şekillendiği ve ayrıca kanal videolarında hangi tüketim ürünlerinin ne şekilde ele alındığı incelenmiştir. Bu bağlamda, çalışmada YouTube ortamında çocukluğun metalaştırılması sorunsallaştırılmıştır. Bu çalışmada incelenen Youtube çocuk kanalında, kanalda üretilen içerikler ve çocuğun yıllar içerisinde geçirdiği değişim gözlemlenmiştir. Çalışmanın bulgularına göre, kanal video üretimine başladığında, okul öncesi yaşlarda sessiz ve tek başına evcilik oynamayı seven bir çocuk olan Sedef, geçen yıllar içinde videolarda üstlendiği roller ve izleyicilerle kurduğu etkileşimle birlikte, rekabetçi, iddialı ve kazanma isteği yüksek bir çocuğa dönüşmüştür. Çocuğun büyümesi ve alışkanlıklarının doğal olarak değişmesi göz ardı edilmese de, videolardaki rekabet odaklı içeriklerin ve kazanma koşullu ödüllerin bu dönüşümde etkili olduğu gözlemlenmiştir.

Toplumsal ve ekonomik alandaki dönüşümler, çocuklukla ilgili algıları değiştirmiştir. Kapitalist üretim modelinde seri üretimden post-fordist üretime geçiş, boş zaman ve refah kavramlarında yaşanan gelişmelerle birlikte aile kavramında yeniden şekillenen ritüeller, çocuğun ailede konumunda değişiklik olması, ihtiyaçların üretimi ve yeni pazarların oluşmasında pazar arayışındaki üreticilerin çocuğa yönelmesini sağlamıştır. Daha önce yetişkin bireyler gibi sorumluluk alan ve üretim hatlarında çalışan çocuklar, ihtiyaçları olan ve sevgiyle büyümeyi hak eden bir konuma yükselmiştir.

Bu süreçte, çocukların üretimden uzaklaşıp daha çok tüketim odaklı bir rol üstlenmesiyle, oyuncaklar, onların zamanını verimli değerlendirmesine, hayal gücünü geliştirmesine, rol modeller edinmesine ve kimlik kazanmasına yönelik çeşitli ihtiyaçlarını karşılamıştır. Stearns'ın da (1997: 117) belirttiği gibi tüketici davranışları dürtüsel gibi görünse de tarihsel olarak inşa edilmiştir. Bu inşa sürecinde, ilk olarak kıyafet ve ev eşyalarına yönelik tüketimci arzu ortaya çıkmıştır. Daha sonraki dönemde ise tüketimde meta ve tüketimlik eğlenceler ön plana çıkmıştır. Bununla birlikte çocuk yetiştirme dâhil birçok alanda tüketimin merkezde olduğu yeni değerler türemiştir (Trentmann, 2004: 376). Çocukluk çağlarının ihtiyaçlarına göre sınıflandırılması (Cook, 2004; Brownell ve Kopp, 2010: 4) ve mağazalarda çocukların ihtiyacı olarak pazarlanan ürünlerin bir arada olması çocukluk çağının tüketim ekseninde şekillenmesini beraberinde getirmektedir. Sosyal medya kullanımının erken çocukluk yaşlarına kadar inmesi de çocukluğun tüketim kültürü ekseninde şekillenmesinde yeni bir mecra oluşmasını sağlamıştır.

Sosyal medya, günlük hayatın her anını yansıttığı gibi ihtiyaç ve arzuları sürekli yeniden üreten bir alan olarak tüketme davranışını oluşturmaktadır. Bir sosyal medya fenomenine hayran olmak 1930'larda film yıldızlarına hayran olmaya benzer şekilde onun beğeni ve fikirlerini ciddiye almak anlamına gelebilmektedir. Her ne kadar geleneksel ünlülük kavramı ile mikro ünlülük kavramı birbiriyle benzeşse de sosyal medya interaktif yapısıyla farklılaşmaktadır. Hayranlarla daha yakın bir ilişkinin kurulmasına imkân sağlayan sosyal medya, tüketim olgusunun kaçınılmaz bir şekilde eklemlendiği bir alana dönüşmektedir. Bu bağlamda tüketim, 21. yüzyılda giderek artan bir şekilde sosyal medyada etkisini hissettirmektedir. Alışveriş fikri, niyeti ve arayışı sosyal medyada fenomenler veya arkadaş grubu paylaşımlarında kesişebilmektedir. Birey, ihtiyacı veya beğendiği ürünleri almak istediğinde mağazalarda dolaşmak yerine akıllı telefonundaki favori uygulamasını açarak tüketim davranışına geçebilmektedir.

Bauman'ın da belirttiği üzere (2018: 106-107; 2012: 84-86) unutma eylemi tüketim toplumunun belirgin bir özelliğidir. İhtiyaçların giderilmesi kısa süreli bir tatmin yaratır. Kısa süreli tatminden sonra tekrar tatminsizlik yaşanır ve farklı bir ürünle tatmin olma umuduyla kısır döngüye giren süreçte tatmin sürekli ertelendiği için tatmin sağlayacağı vaat edilen ürün satın alındıktan sonra o ürünün yerini başka bir ürün ya da daha üstün bir deneyim almaktadır. Böylelikle, hiçbir zaman tatmin edilemeyen bir arzu ile başa çıkmaya çalışan unutkan tüketiciler ortaya çıkar. Sosyal medyada da benzer bir şekilde tatmin olmayan arzular ve hızla unutulan kısa süreli mutluluklar paralel ilerlemektedir.

Tüketimin zenginlik veya ünlülüğün bir göstergesine dönüştüğü sosyal medya ortamında Veblen'in (2006) gösterişçi tüketim kuramından birçok ize rastlamak mümkündür. Veblen, alt sınıf üyelerinin sonradan gerçekleşen ekonomik bir iyileşme sonucunda, üst sınıfı gözlemleyerek yeni durumlarına adapte olmaya çalıştığını belirtmektedir. Prenses Sedef kanalında benzer bir öykünme söz konusudur. Kanalın açıldığı dönemde kirada kalan aile ve kendine ait bir odası bulunmayan Sedef, kanalın gelirlerinin artmasıyla birlikte havuzlu bir sitedeki müstakil iki katlı bir evde yaşamaya başlamıştır. Sedef'in Türk toplumunda klasikleşen zenginlik algısı olan havuzlu site içinde müstakil eve taşınması takipçileri tarafından bir zenginlik göstergesi olarak algılanmaktadır: "…*Yalnız böyle video çekip para kazanıyorlar. O yüzden villa aldılar.*" Ailenin kanaldan elde ettiği gelirleri videolarla paylaşması bazı takipçilerde özenme ve yokluk hissetmelerine yol açmıştır. Örneğin Sedef'in kıyafet alışverişlerini paylaştığı bir Instagram gönderisine "*Bu hayat tek bana kötü*!" yorumunu yapan takipçi Sedef'in sürekli alışveriş, gezme ve oyun ile geçiyormuş gibi görünen hayatına özenmektedir.

Ailece çekilen videolar, Prenses Sedef'in lüks bir hayat yaşamasını sağlamaktadır. Oyuncak bolluğu ve çeşitliliği, otel tatilleri ve geziler gibi birçok tüketim nesnesi veya deneyimi videolar sayesinde gerçekleşmektedir. Öte yandan videolarda Sedef'in emeği maddi ve duygusal olarak sömürülmektedir. Sedef, sürekli benzer içeriklerde yer almak zorundadır. İçeriklerin oluşmasında Sedef'in seçme hakkı yoktur. Kanalın ilişkiler piramidinde Sedef'in içerik üretip üretmeme, içeriğin yeri, zamanına karar verme gibi konularda söz hakkı, babası ve arkadaşlar olarak anılan takipçilerden sonra gelmektedir. Sedef'in emeğinin duygulanımsal emek ve bedava emek olarak şekillendiğini söylemek mümkündür (Fortunati, 2018; Hardt ve Negri, 2020; Terranova, 2013). İçeriklerde Sedef, Eray ve Vera'nın öfke, üzüntü, neşe, korku gibi hislerinin izleyicilerle paylaşılması duygulanımsal emeğe işaret etmektedir. Örneğin Vera uyurken şakalara maruz kalabilmektedir. Sedef, bir müjde karşısında doğru miktarda neşe ve coşku göstermek zorundadır. Sedef'in duygularının izleyicilere gösterilmesi mikro ünlülük çerçevesinde hayranlarla kurulan ilişkinin samimiyet eksenine oturtulmasını sağlamaktadır. Raun'un da dediği gibi (2018: 110) samimiyet mikro ünlülüğün oluşmasında önemli bir bileşendir. Sedef'in üzüntü ve hastalık gibi halleri izleyicilerle paylaşılarak bu samimiyetin izleyici tarafında da oluşturulması amaçlanmaktadır.

Bir mikro ünlü olarak Prenses Sedef, mikro ünlülüğün temel stratejileri olan kimlik inşası, hayran etkileşimi ve görünürlüğün artırılması (Tanupabrungsun, 2018: 216-222) alanlarında başarılı olmuştur. Mikro ünlüleşme sürecinde Sedef, hayranları tarafından bir prenses olarak kabul görmüştür. Prenses Sedef, hayran buluşmalarında bir ünlü gibi karşılanmış ve ünlülüğün beraberinde getirdiği etkileşim ve beklentileri gerektiği gibi tamamlamıştır. Sedef'in kanalı gelirlerini çeşitlendirmek ve takipçi kitlesini büyütmek için projeler, hayran buluşmaları ve hediye çekilişleri gibi girişimlerde bulunmaktadır. Bununla birlikte, mikro ünlüleşme sürecinde hayatta kalabilmek için gerekli olan bir diğer önemli stratejide Sedef başarılı olamamıştır. Dönüşüm olarak adlandırılan (Chen vd., 2021: 7-8) bu strateji ünlü olma şansının yüksek tutulması için içeriklerin farklılaşmasını gerektirmektedir. Prenses Sedef de kanalında zaman zaman farklı konuklar ve içeriklerde değişikliğe giderek kanalı dönüştürmeye çalışmıştır. Ancak kanalı nostaljik bir yaklaşım ve katı bir beklentiyle izleyen takipçiler bu dönüşümleri benimseyememiştir.

Eleştirel düşünce bağlamında, bir ürün ve üretici olarak Prenses Sedef kanalı, kültür endüstrisinden izler taşımaktadır. Kültür endüstrisinde olduğu gibi kanaldaki içerikler de birer metadır. En önemlisi de içeriklerin seri üretim mantığıyla farklılık ve karakteristikten yoksun olması kanalın videoları için de geçerlidir. Seri üretim mantığıyla ilk yıllarda kanala her gün video yüklenmesi kanalın büyümesinde etkili olmuştur. Çoğu zaman gün içerisinde birden fazla video yükleyen kanal, izleyicilere yeni içerikler sunmuştur. Öte yandan bu sunulan yeni içerikler, ürün olarak farklı gibi olsa da içerik olarak daha önce yükledikleri videolar ile benzerlik taşımaktadır. Bu benzerlik, izlenme sayısını artırmak için yapılan özgünlükten yoksun seri üretimin sonucudur. Bu bağlamda, kanalın fordist üretim mantığına benzer şekilde parçaların defalarca bir araya getirerek farklı isimlerle tekrar tekrar video piyasaya süren bir fabrika konumunda olduğu söylenebilir.

Çalışma süresince kanal üzerinde Sedef'in babasının yoğun bir etkisi gözlemlenmiştir. İzleyiciler babanın yüzünü merak etmekte, baba sürekli coşkulu bir sesle konuşarak videoların eğlenceli olması için yoğun çaba sarf etmektedir. Bir yapımcı, yönetmen, sunucu ve gerektiğinde menajer olabilen baba, Sedef'in bir sosyal medya ünlüsü olarak tutunabilmesi için sıklıkla video paylaşma, Sedef'in her yönden donanımlı olması, izleyicilerle bağı sürekli canlı tutma gibi girişimlerle Sedef'i Youtube'da video izleyerek büyüyen bir dönemin çocukları için bir yıldıza dönüştürmüştür. Yorum yapabilme olanağı olduğunda, kanalın videolarına gelen yorumlarda çocukken bu aileyi ne kadar sık izledikleri ve Sedef'i çok sevdikleri vurgusu göze çarpmaktadır.

Uzun bir süreye yayılan bu araştırmada, araştırmacının gözlemleri, izleyicilerin kanal ile etkileşimi ve kanalın izleyici bağlılığı oluşturma ve koruma stratejilerinde öne çıkan husus, Sedef'in babasının sosyal medya ortamında ve gözler önünde geçen bu çocukluğun şekillenmesinde büyük rolü olduğudur. Ebeveyn patron veya bu çalışmada sonuç olarak önerilen kavramla "ebetron," Sedef'in seçimlerini onun yerine yaparken, izleyicilerin de onun adına karar almasını teşvik etmektedir. Sürekli tüketim döngüsüne itilen Sedef, tükettiği ürün ya da hizmetler üzerinde çoğunlukla söz hakkına sahip olmadan, bir ürün ve tüketici kimliğiyle büyütülmektedir. Sedef'in yaşıtları kıyafetlerini ve oyuncaklarını seçebilme özgürlüğüne sahipken, onun seçimleri ebetron tarafından süzgeçten geçirilip, Instagram anketleri aracılığıyla izleyicilere bırakılmaktadır. Böylece Sedef, bir mikro ünlü ve sosyal medya ürünü olarak izleyicilerin yönlendirmelerine açık hale gelmektedir.

Çalışmanın bulguları ve sonuçlarından hareketle, ebetron kavramı özellikle sosyal medya ortamında mikro ünlülük ve gelir elde etme kaygısı güden ebeveynler için kullanılabilir. Ebetron için izleyici talepleri çocuğun beklentilerinden önemlidir. Ebetronun sosyal medya ortamında öncelikli kaygısı daha fazla izlenmeyi sağlayacak anları kayıt altına almaktır. Bu nedenle, örneğin, çocuğun herhangi bir sebepten üzülüp ağladığı mahrem anları hemen kaydedilip "arkadaşlarla" paylaşılmaktadır.

Bu çalışma başladığında mikro ünlü tek çocuklu bir ailenin gözlemlenmesi hedeflenmiştir. İkinci çocuğun doğumuyla birlikte bu çocuğun da sosyal medya ortamına 'doğması' ve büyümesine tanıklık edilmiştir. Ailenin ikinci çocuğu ayrı bir gelir kapısına dönüştürme çabaları çocuğun karakteri, izleyicilerin sabit beklentileri (sadece ailenin bir arada olduğu, özellikle babanın çektiği videolar) ve ailenin bir şekilde sosyal medyadaki mevcut yönelimlere ayak uyduramaması nedeniyle sonuçsuz kalmıştır. Çalışma sadece çocukluğun sosyal medya ortamında şekillenmesine değil aynı zamanda çocuk bir mikro ünlünün izleyicilerinin büyümesiyle birlikte yavaş yavaş izlenme sayısının azalmasına da tanık olmuştur.

Sonuç olarak, dijital çağın ebeveyn figürü olarak ebetron, sosyolojik bağlamda metalaşan çocukluğu şekillendiren bir aktör olarak değerlendirilebilir. Her ne kadar bu çalışmada ebetron bir baba figürü olarak ortaya çıkmış olsa da sosyal medya ortamında annesi tarafından ya da her iki ebeveyni tarafından yönlendirilen çocuklar da bulunmaktadır. Kavramın farklı çalışmalarda ele alınması dijital ortamda şekillenen çocukluk deneyimini ve patron ebeveynlerin bu süreçteki rolünü netleştirmek açısından faydalı olacaktır.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduğunu kabul etmektedir (The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the author).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKÇA

Adami, E. (2009). "Do YouTube?" When Communication Turns into Video e-nteraction", *Forms of Migration - Migration of Forms: Atti del XXIII Convegno Nazionale AIA,* (Ed: D. Torretta, M. Dossena ve A. Sportelli), Progedit, Bari.

Adorno, T. W. (2013). *Kültür Endüstrisi: Kültür Yönetim*i, (Çev: N. Ülner, M. Tüzel ve E. Gen). 8. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

Aksoy, P. ve Baran, G. (2017). "Annelerin Cinsiyet Rollerine İlişkin Özellikleri İle Çocukların Oyuncak Tercihleri ve Oynadıkları Oyun Türleri Arasındaki İlişki Üzerine Bir Çalışma", *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi*, 5/1, 102-136.

Alexander, V. D. (1994). "The Image of Children in Magazine Advertisements from 1905 to 1990", *Communication Research,* 21/6, 742-765.

Alruwaily, A., Mangold, C., Greene, T., Arshonsky, J., Cassidy, O., Pomeranz, J. L. ve Bragg, M. (2020). "Child Social Media Influencers and Unhealthy Food Product Placement", *Pediatrics,* 146/5, 1-10.

Baudrillard, J. (1998). *The Consumer Society: Myths & Structures*. Sage Publications, Londra.

Bauman, Z. (1999). *Çalışma, Tüketicilik ve Yeni yoksullar,* (Çev: Ü. Öktem), Sarmal Yayınevi, İstanbul.

Bauman, Z. (2010). *Etiğin Tüketiciler Dünyasında Bir Şansı Var Mı?* (Çev: İ. Katırcı), De Ki, Ankara.

Bauman, Z. (2012). *Küreselleşme: Toplumsal Sonuçları*, (Çev: A. Yılmaz), 4. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Bauman, Z. (2018). *Akışkan Hayat*, (Çev. A. E. Pilgir), 1. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Bocock, R. (2009). *Tüketim,* (Çev. İ. Kutluk), 3. Baskı, Dost Kitabevi, Ankara.

Bowen, A.G. (2009). "Document Analysis as a Qualitative Research Method", *Qualitative Research Journal,* 9/2, 27-40.

Brownell, C. A. ve Kopp, C. B. (2010). "Transitions in Toddler Socioemotional Development", *Socioemotional Development in the Toddler Years: Transitions and Transformations*, (Ed: C. A. Brownell ve C. B. Kopp), Guilford Press, New York, Londra.

Buckingham, D. (2007). "Selling Childhood? Children and Consumer Culture", *Journal of Children and Media*, 1/1, 15-24.

Calvert, S. L. (2008). "Children as Consumers: Advertising and Marketing", *The Future of Children*, 18/1, 205-234.

Chen, X., Jiang, L., Miao, S. ve Shi, C. (2021). "Road to Micro-Celebration: The Role of Mutation Strategy of Micro-Celebrity in Digital Media", *New Media & Society*, 25/12, 1-22.

Chin, E. (1993). "Not of Whole Cloth Made: The Consumer Environment of Children", *Children's Environments,* 10/1, 72-84.

Cook, D. T. (2004). *The Commodification of Childhood: The children's Clothing Industry and the Rise of the Child Consumer,* Duke University Press, Durham.

Cook, D. T. (2020). *The Moral Project of Childhood: Motherhood, Material Life, and Early Children's Consumer Culture,* New York University Press, New York.

deMause, L. (2006). "The Evolution of Childhood". *The History of Childhood: The Untold Story of Child Abuse,* (Ed: L. deMause), Rowman&Littlefield, Lanham.

Ergüney, M. (2017). "İnternetin Okul Öncesi Dönemdeki Çocuklar Üzerindeki Etkileri Hakkında Bir Araştırma", *Ulakbilge,* 5/17, 1917-1938.

Evans, N. J., Hoy, M. G. ve Childers, C. C. (2018). "Parenting "Youtube Natives": The Impact of Pre-roll Advertising and Text Disclosures on Parental Responses to Sponsored Child Influencer Videos", *Journal of Advertising,* 47/4, 326-346.

Feller, G. ve Burroughs, B. (2021). "Branding Kidfluencers: Regulating Content and Advertising on YouTube", *Television & New Media,* 23/6, 575-592.

Fortunati, L. (2018). "Immaterial Labor", *The Blackwell Encyclopedia of Sociology,* (Ed: G. Ritzer), 2. Baskı, Blackwell Publishing, Malden.

Fuchs, C. (2014). *Digital Labour and Karl Marx,* Routledge, New York.

Ghani, M. A. ve Cambre, C. (2020). "Ethan's Golden Youtube Play Button: The Evolution of a Child Influencer", *Mediated Interfaces: The Body on Social Media,* (Ed: K. Warfield, C. Abidin, C. Cambre), Bloomsbury Publishing, New York.

Goodwin, R. N. (1997). "Volume Introduction", *The Consumer Society,* (Ed: N. R. Goodwin, F. Ackerman ve D. Kiron), ISLAND PRESS, Washington, D. C.

Hardt, M. ve Negri, A. (2020). *Çokluk, İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi,* 3. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Hearn, A. (2008). "Meat, Mask, Burden: Probing the Contours of the Brandedself", *Journal of Consumer Culture,* 8/2, 197-217.

Hearn, A. ve Schoenhoff, S. (2015). "From Celebrity to Influencer: Tracing the Diffusion of Celebrity Value Across the Data Stream", *A Companion to Celebrity,* (Ed: P. D. Marshall ve S. Redmond), Wiley.

Hill, J. A. (2013*). Deconstructing the Children's Culture Industry: A Retrospective Analysis from Young People.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). British Columbia Üniversitesi

Horkheimer, M. ve Adorno, T. W. (2010). *Aydınlanmanın Diyalektiği: Felsefi Fragmanlar,* (Çev: N. Ülner ve E. Öztarhan Karadoğan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

Huizinga, J. (2006). *Homo Ludens: Oyunun Toplumsal İşlevi Üzerine Bir Deneme,* (Çev: M. A. Kılıçbay), 2. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Kırdar, Y. (2012). *Postmodern Pazarlama ve Tüketim Kültürü,* 1. Baskı, Moss Akademik, İstanbul.

Kim, J. (2012). "The Institutionalization of YouTube: From User-generated Content to Professionally Generated Content", *Media, Culture & Society,* 34/1, 53-67.

Langer, B. (2002). "Commodified Enchantment: Children and Consumer Capitalism", *Thesis Eleven,* 69/1, 67-81.

Langer, B. (2004). "The Business of Branded Enchantment: Ambivalence and Disjuncture in the Global Children's Culture Industry", *Journal of Consumer Culture*, 4/2, 251-277.

Lira, A. C. M., Yaegashi, S. F. R. ve Dominico, E. (2019). "Disguise Me That I Devour You: Children Youtubers, Consumption and Semi-Formation of the Child", *Revista Ibero-Americana de Estudos em Educação,* 14/esp.4, 1960-1976.

Livingstone, S. ve Rahali, M. (2022). "#SponsoredAds: Monitoring Influencer Marketing to Young Audiences", Media Policy Brief 23. London: Department of Media and Communications, London School of Economics and Political Science.

Livingstone, S., Carr, J. ve Byrne, J. (2016). "One in Three: Internet Governance and Children's Rights. Innocenti Discussion Paper No. 2016-01", UNICEF Office of Research, Florence.

Marsh, J. (2016). "Unboxing'videos: Co-construction of the Child as Cyberflâneur", *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education,* 37/3, 369-380.

Martinez, C. ve Olsson, T. (2019). "Making Sense of YouTubers: How Swedish Children Construct and Negotiate the YouTuber Misslisibell as a Girl Celebrity", *Journal of Children and Media,* 13/1, 36-52.

Marwick, A.ve boyd, D. (2010). "I Tweet Honestly, I Tweet Passionately: Twitter Users, Context Collapse, and the İmagined Audience," *New Media & Society,* 13/1, 114–133.

Masterson, M. A. (2020). "When Play Becomes Work: Child Labor Laws in the Era of "Kidfluencers"", *University of Pennsylvania Law Review,* 169/2, 577-607.

McRoberts, S., Bonsignore, E., Peyton, T. ve Yarosh, S. (2016). "Do It for the Viewers! Audience Engagement Behaviors of Young Youtubers", 15. Uluslararası Etkileşim Tasarımı ve Çocuklar Konferansı, Manchester, 21-24 Haziran 2016.

Morse (1994). *Critical Issues in Qualitative Research Methods,* Sage Publications, California.

O'Leary, Z. (2004). *The Essential Guide to Doing Research,* Sage Publications, London.

Ofcom (2017). Children and Parents: Media Use and Attitudes Report. Elde edilme tarihi: 04 Aralık 2018, https://www.ofcom.org.uk/__data/assets/pdf_file/0020/108182/children-parents-media-use-attitudes-2017.pdf

Özer, Ö. ve Dağtaş, E. (2011). *Popüler Kültürün Hâkimiyeti, Bir Türkiye Hikâyesi,* LİTERATÜRK, Konya.

Patton, M. Q. (2018). *Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri,* 2. Baskı, Pegem Akademi, Ankara.

Perse, E. M., Burton, P. I., Lears, M. E., Elizabeth S. Kovner ve Ruma, J. S. (1992). "Predicting Computer-Mediated Communication in a College Class", *Communication Research Reports,* 9/2, 161-170.

Postman, N. (1995). *Çocukluğun Yokoluşu,* (Çev: K. İnal), İmge Kitabevi, Ankara.

Rafsanjani, J. I. (2022). "Legal Protection of Kid Influencers From Child Exploitation", *Journal Penelitian Hukum De Jure*, 22/1, 93-104.

Raun, T. (2018). "Capitalizing Intimacy: New Subcultural Forms Of Micro-Celebrity Strategies and Affective Labour On YouTube", *Convergence,* 24/1, 99-113.

Russell, R. ve Tyler, M. (2002). "Thank Heaven for Little Girls: `Girl Heaven' and the Commercial Context of Feminine Childhood", *Sociology,* 36/3, 619–637.

Senft, T. M. (2008). *Camgirls: Celebrity And Community in The Age Of Social Media,* Peter Lang, New York:

Senft, T. M. (2013). "Microcelebrity and the Branded Self", *A Companion To New Media Dynamics,* 11, 346-354.

Shotton, M. A. (1991). "The Costs and Benefits Of Computer Addiction", *Behaviour & Information Technology,* 10/3, 219-230.

Smith, A. N., Fischer, E. ve Yongjian, C. (2012). "How Does Brand-related User-generated Content Differ across YouTube, Facebook, and Twitter?", *Journal of Interactive Marketing,* 26/2, 102–113.

Stearns, P. N. (1997). "Stages of Consumerism: Recent Work on the Issues of Periodization", *The Journal of Modern History,* 69/1, 102-117.

Subrahmanyam, K., Kraut, R. E., Greenfield, P. M. ve Gross, E. (2000). "The Impact of Home Computer Use on Children's Activities and Development", *Future of Children,* 10/2, 123–144.

Tanupabrungsun, S. (2018). *Microcelebrity Practices: A Cross-Platform Study Through a Richness Framework.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Syracuse Üniversitesi

Terranova, T. (2013). "Free labor", *Digital labor: The Internet as Playground and Factory,* (Ed: T. Scholz), Routledge, New York.

Trentmann, F. (2004). "Beyond Consumerism: New Historical Perspectives on Consumption", *Journal of Contemporary History,* 39/3, 373–401.

TÜİK, (2024). Türkiye İstatistik Kurumu Hanehalkı Bilişim Teknolojileri (BT) Kullanım Araştırması, Elde edilme tarihi: 12 Kasım 2024, https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalk%C4%B1-Bili%C5%9Fim-Teknolojileri-(BT)-Kullan%C4%B1m-Ara%C5%9Ft%C4%B1rmas%C4%B1-2024-53492&dil=1#:~:text=T%C3%9C%C4%B0K%20Kurumsal&text=%C4%B0nternet%20kullan%C4%B1m%20oran%C4%B1%2C%2016%2D74,%85%2C4%20olarak%20g%C3%B6zlendi

TÜİK, (2018). Türkiye İstatistik Kurumu Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması, Elde edilme tarihi: 04 Aralık 2018, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1028

Van Der Hof, S., Lievens, E., Milkaite, I., Verdoodt, V., Hannema, T. ve Liefaard, T. (2020). "The Child's Right to Protection Against Economic Exploitation in the Digital World", *The International Journal of Children's Rights,* 28/4, 833-859.

Veblen, T. (2006). *Conspicuous Consumption,* Penguin Books, New York.

Vizcaino-Laorga, R., Martinez Pastor, E., Angel Nicolas Ojeda, M. ve Atauri Mezquida, D. (2021). "Kid Youtubers in Spain and Their Practices as Toy Marketing Influencers on YouTube", *Medijska İstraživanja: Znanstveno-Stručni Časopis Za Novinarstvo İ Medije,* 27/1, 99-124.

We are social (2018). Global Digital Report 2018, Elde edilme tarihi: 04 Aralık 2018, https://wearesocial.com/blog/2018/01/global-digital-report-2018

Westenberg, W. M. (2016). *The Influence of YouTubers on Teenagers: a Descriptive Research About The Role Youtubers Play in the Life of Their Teenage Viewers.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Twente Üniversitesi

Wunderman Thompson. (01.12.2016). The Future 100. Trends and Changes to Watch in 2017. Elde edilme tarihi: 04 Aralık 2018, https://www.wundermanthompson.com/insight/future-100-trends-change-2017

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, 9. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Zelizer, V. A. (1985). *Pricing the Priceless Child: The Changing Social Value of Children,* Basic Books, New York.

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.12.2024 **√Accepted/Kabul:** 21.08.2025
DOI:https://doi.org/10.30794/pausbed.1594555
Research Article/Araştırma Makalesi

Karaköz, K. (2025). "Namtar: Salgın Hastalıkların Mitolojik Temsili", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 71, 199-216.

NAMTAR: SALGIN HASTALIKLARIN MİTOLOJİK TEMSİLİ

Kübra KARAKÖZ*

Öz

Namtar, Eski Mezopotamya kaynaklarında ölüm, kader, hastalık, salgın hastalıklar ve yeraltı dünyasıyla bağdaştırılan bir figürdür. Çok yönlü bir varlık olarak hem tanrıların elçisi hem mutlak kader hem de demonik bir varlıktır. Bu tanımlamalar, Namtar'ın ilksel ve çok yönlü doğasının bir yansımasıdır. Ayrıca hastalık ve salgın hastalıkların kaynağı olduğuna da inanılmıştır. Eski Mezopotamya'da hastalık ve salgın hastalıklar, tanrıların ya da demonların insanlara verdiği bir ceza olarak algılanmaktaydı. Namtar'ın hastalıklarla olan ilişkisi onu zaman içerisinde demonik bir figür olarak algılanmasına neden olmuştur. Hastalık ve kader eksenindeki mutlak rolü Eski Mezopotamya toplumlarının kolektif korkularının ve kaygılarından kaynaklanmaktadır. Namtar'ın bu doğası, onun kolektif bilinçte sürekli bir tehdit ve belirsizlik kaynağı olarak görülmesine neden olmuştur. Toplum kaygılarının mitolojik bir temsili olan Namtar, bu bağlamda, insanların kader ve ölüm karşısındaki çaresizliklerini ve bu korkularla başa çıkma stratejilerini temsil etmektedir. Bu çalışma, çivi yazılı kaynakları temel alarak Namtar'in ilahi yönüne, doğasına ve toplumdaki algılanış biçimine odaklanmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Namtar, Hastalık, Yeraltı dünyası, Ölüm, Mezopotamya.*

NAMTAR: MYTHOLOGICAL REPRESENTATION OF EPIDEMICS

Abstract

Namtar is a figure associated with death, fate, disease, epidemics, and the underworld in ancient Mesopotamian sources. As a multifaceted being, he is both the messenger of the gods, absolute destiny and a demonic being. These descriptions are a reflection of Namtar's primordial and multifaceted nature. He was also believed to be the source of disease and epidemics. In ancient Mesopotamia, disease and epidemics were perceived as a punishment inflicted on humans by gods or demons. Namtar's association with diseases led him to be perceived as a demonic figure over time. His absolute role in the axis of disease and fate stems from the collective fears and anxieties of ancient Mesopotamian societies. This nature of Namtar caused him to be seen as a constant source of threat and uncertainty in the collective consciousness. In this context, Namtar, as a mythological representation of social anxieties, represents people's helplessness in the face of fate and death and their strategies to cope with these fears. Based on cuneiform sources, this study focuses on the divine aspect of Namtar, its nature, and the way it was perceived in society.

Keywords: *Namtar, Disease, Underworld, Death, Mesopotamia.*

*Dr.,Bağımsız Araştırmacı.
e-posta: karakozkubraa@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0003-3624-0332)

1. GİRİŞ

Çalışma, yazılı kaynaklar eşliğinde mitolojik figür olan Namtar'ın fenomenolojik açıdan inanç sistemindeki rolünü konu almaktadır. Namtar kader, hastalık, salgın hastalık, yeraltı ve ölümle ilişkilendirilmektedir. Bu kavramsal karmaşıklık Namtar'ın doğasından kaynaklanmaktadır. Çalışmada bu konulara değinilmekte olup incelenen çivi yazılı kaynakların filolojik yorumu eşliğinde, nitel yöntem kullanılmıştır.

Tarih boyunca toplumların siyasi, sosyal, ekonomik, dini düzenlerini ve toplum sağlığını tehdit eden birçok felaket yaşanmıştır. Bu felaketler arasında salgın hastalıklar, toplumun kültürel belleğinde derin izler bırakan yıkıcı ve dönüştürücü olaylardandır. Salgın hastalıklar biyolojik bir olgu değil, aynı zamanda sosyo-kültürel, ekonomik ve sosyo-politik dönüşümlerin de aktarıcısı olarak toplumların kolektif bilinçaltında korku, belirsizlik, çaresizlik ve ölüm korkusu gibi duyguları tetikleyen ve insanın varoluşsal sorgulamalarını derinleştiren bir durumdur.

Yaşamı tehdit eden toplumsal olayların ardından dinde bir takım değişimler meydana gelmekte, bu değişimler toplumun tanrılara olan bakış açısını değiştirmektedir. Eskiçağ'da bu dönüşümler görülmektedir. Evrensel bir olgu olan inanç, toplumların bu dönüşümünde kritik rol oynamaktadır. Nitekim inancın doğasında, nesilden nesile aktarılarak kolektif bellekte yer alan ve toplumu bir araya getiren dramatik unsurlar ve gelenekler yer almaktadır (Burkert, 1988: 2). Bahsi geçen dramatik unsurlar ritler ve mitlerle oluşmuştur. İnanç pratiğinde özellikle hastalıklar, doğaüstü güçlerin cezalandırması olarak görülmüş ve mitlerde hayat bulmuştur (Lucarelli, 2017: 55). Salgın hastalıkların bir cezalandırma, toplumun tanrısal yasa ve düzene olan tutumu, ahlaki değer ve yargıların yerine getirilmediği durumda meydana geldiğine inanılmıştır. Salgınlar, insanlar ve tanrılar arasındaki ilişkide, yaşamın kırılganlığı ve ölümün kaçınılmazlığını vurgulayarak bireylerin ve toplumların etik-metafiziksel değerlerini ortaya koymaktadır (Collins, 2004: 47-48). Salgın hastalık dönemlerinde toplumun inanç ve ritüelleri de toplumu korku ve belirsizliğe karşı başa çıkmalarında yardımcı olmaktadır (Schuyt ve Schuijt, 1998: 400).

Geleneksel aktarımlar sözlü ve bedensel pratikler, geleneksel işlevlerini yerine getirirken toplumu da korumaktadır (Giddens, 1994: 79-80; Burkert, 1988: 6-7). Belirli bir inanç, kalıp ve kültürle gerçekleşmiş uygulamalar, iletişim standartlarına göre biçimlendirilmiş bir anlamlandırma sistemidir (Burkert, 1988: 3). Bu davranışsal uygulamalar, adak, kurban, dua, ilahi, şarkı, masal ve mitos gibi söylem ve eylemlere yönelik talepleri güçlü ve ikna edici bir pratikle toplumda yer edinmekteydi (Burkert, 1988: 4-6). Bu uygulamalar, toplumsal korku, şiddet, inanç ve deneyimlerin genellikle dinsel iletişim ve etkileşimle aktarıldığını göstermektedir. Bu iletişim hem alıcı hem verici arasındaki ilişkiye odaklanmış çift yönlü bir sistem olup yaşanmış ve olası toplumsal durumlara odaklanarak toplumsal korkuyu ritüeller ve mitler aracılığıyla kişileştirilmesini sağlamaktadır. Mitler ve ritüeller, toplumsal bellek ve kolektif bilinçaltının oluşmasında merkezi rol oynayarak; toplumun ritüelleşen ve mitleşen anlatıları aracılığıyla düşünceyi sonsuz bir söylem – eyleme dönüştürmektedir (Ricoeur, 1967: 11).

Tarihsel süreçte mitlere ve ritlere konu olan salgın hastalıklar ilahi bir gazap olarak algılanmış, kötülük, günah ve kirlilikle ilişkilendirilmiştir. Eskiçağ'da kötülüğün, kirliliğin ve günahın bulaşıcı olduğuna inanılmaktaydı, bu düşünce biçimi, soyut kavramların somutlaşmasına ve ritüelleşmesine yol açmıştır (Frazer, 2017: 2-6). Yetersiz beslenme, kirli sular gibi birçok nedenden daha çok yoksulları etkileyen bulaşıcı hastalıkların hayat üzerindeki etkisi, toplumda önemli bir etki ve korkuya neden olmuştur. Sebebiyet verdiği ölüm oranı ve hızı neticesiyle de salgın hastalıklar, dünyanın sonu olarak da nitelendirilmiştir (Steinert, 2021: 140-141).

Mitlerin dramatik yapısı ve ritüellerle olan ilişkisi, toplumların etik ve metafiziksel değerlerini şekillendirirken, felaketler karşısında da kolektif kimliğin yeniden inşa edilmesine olanak tanır (Ricoeur, 1967: 170-172). Bu açıdan mitler, semboller barındıran tecrübe alanlarıdır. Bu bağlamda insan, topluluğun deneyimlerini tekellikten çıkararak evrensel nitelik kazandırmaktadır (Ricoeur, 1967: 162-163). Böylece yaşanılan kötü olaylar, günahlar, suçlar ve hastalıklar da kendi arketipine dönüşmektedir. Mitlerde sembolik dille yer alan kirlilik, günah, suç gibi kavramlar da nedenselliği bu bağlamda sunulmaktadır. Ancak bu anlatım, insanın ontolojik statüsüyle deneyimlenen tarihsel veya varoluşsal statüsü arasında herhangi bir çıkarım veya mantıksal geçişin olmadığı bir yapıya sahiptir (Ricoeur, 1967: 164). Örneğin Eskiçağ'da yer alan kirlilik ya da kirlenme korkusu, kirlenmenin kendisi değil, temsilidir. Bu korku, kirlenmenin kötülükle bağdaşmasından gelmektedir (Ricoeur, 1967: 25-28). Kirliliğin temizlenmesi için yapılan arınma ve temizlenme ise belirli bir eylemle, kirlenmenin kötülüğün ortadan kaldırılmaya çalışılmasıdır. Fakat bu eylem, belirli bir korkuya gömülü ve ritüele bağlı olan kirlenme, yeniden canlandırılmaması gereken

bir düşünce veya eylemin temsilidir. Nitekim kirlilik, objektif değil sübjektif bir yaklaşımdır. İnsan deneyiminin gizliliğini ifade eden bu biçim ise bir dramadır.

Sembolik açıdan kirlilik, günah ve hastalık bulaşıcıdır. Bu kavramlar, insanlar arasındaki ilişkilere yönelen ve yalnızca ilişkilerden ileri bir tehdit, tümüyle nesneleştirişmiş bir biçimdir. Fiziksel temasın kötülüğüne dair korkulu bir inançtan kaynaklanmaktadır (Girard, 2003: 38-40). Hayatı tehdit eden ölümün, üstesinden gelinmesi gereken tek tehdidin hastalık olduğu bir toplum ve ortamda, kirlilik hastalıkla eşdeğerdir. Çünkü ölüm ve hastalık, olağandışı ve dehşet veren fenomenlerdir (Eliade, 2005: 41).

Mitlerin ve ritüeller, kültürel mirası korumak ve toplumu istenmeyen tehditlere karşı korumaktadır. Temel işlevleri, istenmeyen kişi, nesne, eşya vb. tarafından bulaşıcılığın yayılması gibi gerçek ve tehdit edici bir tehlikeye karşı kendini korumak gibi görünmektedir. Bu gelenek sözlü gelenekte kalmayıp çok daha eskiye dayanan kurallı bir girişimdir (Neufeld, 1986: 60). İnanç sistemi ve sistemdeki somutlaşmış unsurlar, toplumun deneyimi, korkusu ve kaygılarını barındırır. Tarihteki hastalıklar ve salgınlar, mitleştirilerek anlaşılabilir hale getirilmiştir. Bu açıdan salgın hastalıklar, hastalık ve felaketlerde mitolojik konulara, öğelere ve doğaüstü figürlere de dönüştürülmüştür.

Tarih boyunca salgın hastalıklar birçok nedenden dolayı ortaya çıkmıştır. Hijyen eksikliği, sağlıksız ortamlar, ekolojik dengenin bozulması, kıtlık, doğal afetler ve bağışıklık sisteminin zayıflaması bu nedenlerden bazılarıdır (Kılıç, 2020: 22). Kalabalık nüfuslar aracılığıyla yaygınlaşan hastalıkların çoğu hayvan kaynaklı olup, insana yerleşik hayata geçişle birlikte bulaşmıştır. Bu açıdan avcı-toplayıcı gruplarda salgın hastalıklar oldukça düşüktü (Kılıç, 2020: 23). Kılıç'a göre, av hayvanlarından geçen parazit, enfeksiyon ya da bağırsak kurtlarından deride yaralara yol açan bulaşıcı tropikal bir hastalık ve sıtma yerleşik olmayan toplumların yakalandığı hastalıklardı (Kılıç, 2020: 23). Ayrıca küçük gruplar halinde yaşadıkları ve sürekli yer değiştirdikleri için hastalıkların yerleşik hale gelmesi zordu (Kılıç, 2020: 23). Yerleşik hayatla evlerde yiyeceklerin saklanması ve çöpler, yaşam alanında pire, sivrisinek ve fare gibi hayvanların ortaya çıkmasına ve çoğalmasına neden olmuştur. Ayrıca insanların birlikte yaşaması su kirliliğini arttırmış ve bu, hastalıkların yayılmasına neden olmuştur. Kirli atık sulardan kaynaklı hastalıklarda bu dönemden itibaren çoğalmaya başlamıştır (Kuhnke, 2008: 455). Tarlalar, su kanalları ve yerleşim etrafındaki su alanları bu hayvanlar için uygun ortam oluşturduğundan başta sıtma gibi birçok rahatsızlık ortaya çıkmıştır. Ayrıca sulu tarım nedeniyle parazitlere maruz kalınmış ve yerleşik hayatla beraber toplumda yayılma hızı bu hastalıkları endemik hale getirmiştir. Bu gelişmeler, hayvanlara özgü hastalıkların mutasyona uğrayarak insanlar için ölümcül bir tehdit haline gelmesine neden olmuştur (Kılıç, 2020: 23). Örneğin çiçek hastalığının kökeni otlak hayvanları, develerdir (Diamond, 2002: 705). Kızamık ve tüberküloz otlak hayvanları; grip domuzlar ve ördekler yoluyla insanlara aktarılmıştır (Diamond, 2002: 701-706).

Yerleşik hayatın getirisiyle yaygınlaşan hastalıklar, somutlaştırılmıştır. Bir çözüm olarak hastalıkların somutlaştırılmasıyla doğaüstü güçler hastalık kaynakları olarak görülmeye başlamıştır. İnsanlar, tanrılardan aldıkları emirler doğrultusunda toplumları cezalandıran doğaüstü güçlerin varlıklarına inanarak, karşılaştıkları felaketleri somutlaştırmıştır. Bu dönüşüm insanların hastalıklara ya da felaketlere karşı reaksiyon almasının en temel noktalarından biri olmuştur. Bu açıdan inanç sisteminde var olan demonik varlıkların birçoğu kolektif korkunun birer yansımasıdır. Toplumların tarih boyunca karşılaştığı ölümcül hastalıklar ve salgınlar ise neredeyse her demonik varlıkta görünmekle beraber içlerinde bazı figürler doğrudan salgın hastalığın kişileştirilmesi olmuştur.

2. ESKİ MEZOPOTAMYA'DA SALGIN HASTALIKLAR

Eski Mezopotamya kaynakları, hastalık ve salgın hastalıklara dair kapsamlı bilgiler sunmaktadır. Mezopotamyalılar göre hastalıklar, kötü şans, felaket, zenginlik, refah ve sağlığın nedeni tanrılar ve ifritlerdi (Steinert, 2021: 141). Bu açıdan hastalık ve tıp, sosyo-ekonomik ve kültüreldir. Örneğin hastalık, kötü şans veya felaket için yapılan tedavi ritüellerinde, yalnızca semptomların iyileştirilmesi hedeflenmez, aynı zamanda hastanın ilahi-sosyal dünya arasındaki bozulan ilişkisinin de normalleşmesi beklenirdi.

Eski Mezopotamya'da toplu nüfus kayıplarının, ilahi bir cezadan kaynaklandığına inanılmaktaydı. Buna istinaden salgın hastalıklar, erken dönem metinlerinde yer almaktadır. Bu metinlerde hastalıklar, metaforik olarak fırtına, bulut, rüzgar, sel, kasırga, kötü, acı ve karanlık gibi olumsuz sembolik aktarımlar yer almaktadır.

Hastalıkların, atmosferik bir fenomenin mecazi bir sonucu olması, tanrısal iradeden kaynaklandığını göstermektedir (Wasserman, 2007: 56-60). Örneğin metaforik salgın ve ölüm ifadeleri Sumer kent ağıtlarında da yer almaktadır. Ağıtlarda hastalıklar kentlerin yıkılmasındaki etmenlerden biridir (Karaköz, 2024: 215-217). Uruk Ağıtta yıkım yalnızca ekonomik, sosyal veya toplumsal değil aynı zamanda hastalık ve salgınlar nedeniyle de gerçekleşmiştir. Ağıtta hastalığın nüfusu azalttığı dolayısıyla sosyo-ekonomik ve siyasi gücü etkilendiği anlaşılmaktadır (Green, 1984: 266-268).

Salgın hastalıkla ilişkili bilinen en erken kayıtlardan biri MÖ 18.yy'da Mari'den gelmektedir. Tablet, farklı Mezopotamya kaynaklarında da yer alan ve daha önceki döneme tarihlenen bir salgından bahsetmektedir (Neufeld, 1986: 53-54). Tablet, hastalığın semptomlarını ve bulaşma yollarını ele alırken, enfekte olanların izole edilmesi gerektiğini ve tedavi süreçlerine dair bilgiler sunmaktadır (Neufeld, 1986: 53-54). Zimri-Lim dönemine tarihlenen metin, hastalığa karşı korku ve alınması gereken güvenlik önemlerini içermektedir (Neufeld, 1986: 55-56). Metinde deri üzerinde hafif semptomlar gösteren ve Mezopotamyalılara göre tedavi edilebilir olan cüzzam hastalığı yer almaktadır:

…"Karım Sibtu'ya, efendiniz kocanız diyor ki, 'Nanname'nin hastalığa maruz kaldığını duydum. Yine de sık sık saraya gidiyor. Birçok kadına bulaştıracak. Hiç kimse onun bardağından içmesin, oturduğu yere oturmasın, yattığı yere yatmasın, emri verin. Böylece birçok kadına hastalık bulaşmasın, bu bulaşıcıdır." (Durand, 1988: 561)

Mari Arşivleri, dönemin salgın hastalıklarına dair bilgi sağlamaktadır. Kral Yasmah-Adad dönemi mektuplarında, birçok kentteki salgın hastalıklardan bahsedilir. Krala gönderilen bir mektupta, Tuttul Kentinde meydana gelen bir salgın hastalıktan bahsedilir; salgın kente yayılarak çok sayıda insanın hayatını etkilemiştir (Geller, 2010: 68-69). Salgın, daha sonra Dunnu kentine sıçradığı için kentteki insanlar şehri terk ederek dağlara sığınmıştır (Durand, 1988: 561). Salgın, Tuttul ve Dunnu'dan uzakta yer alan Zurubban ve Zapad kentlerine de yayılmıştır. Krala gönderilen bir diğer mektupta, 'tanrının eli' olarak adlandırılan farklı bir salgın hastalığın birçok kente yayıldığı özellikle dokumacı, zanaatkâr ya da tarım işçisi gibi nitelikli iş gücünü etkilediği belirtilmiştir (Durand, 1988: 565). Bu işçilerin kötü koşullarda çalışması ve yaşaması, hastalığın yayılmasını kolaylaştırmıştır (Geller, 2010: 69). Krala gönderilen bir başka mektupta, birden fazla salgın hastalığın yayıldığı kentlerde, sağ kalanların ölüleri gömmek için uygun zamanı bekledikleri bilgisi yer alır. Hastalığın yayılmasını engellemek, hastalığı uzaklaştırmak ve ölenler için ağıt yakmak amacıyla birçok rahibin ve kâhinin görevlendirildiği de anlaşılmaktadır (Durand, 1988: 564).

Mezopotamya kaynaklarında, başta veba, cüzzam ve çiçek hastalığı olmak üzere çeşitli salgın hastalıklardan bahsedilmektedir (Akkuş Mutlu, 2021: 130). Özellikle çiçek hastalığına dair bilinen en erken kayıtlar, MÖ II. binyılın başlarında Mari'den gelmektedir. Bu hastalığın Mezopotamya'ya da yayıldığı ve veba gibi bulaştığı anlaşılmaktadır.

Eski Mezopotamya terminolojisinde, salgın hastalık için *šibṭu*- terimi kullanılmıştır. Özellikle Eski Babil dönemine ait metinlerde, "šibṭu-" veba gibi salgın hastalıkları tanımlamaktadır (CAD, Š: 387). En dönem örneklerinden biri, Puzur-Sin'in, Šamši-Adad'a yaptığı suçlama metninde yer alır. Onu "*Asur kanından olmayan bir vebaya"* salgın hastalığa benzetmiştir (Grayson, 1987: 87-88). Metinde bahsedilen hastalık *šibṭu-*'dur. Aynı terim "Palmiye ve Asma" şiirinde *šibṭa namtara*- olarak geçmektedir. Metinde, "*yeraltına ölümü ve salgın hastalığı geri gönderiyorum*" ifadesinde yer alır (Jiménez, 2021: 44-45). Ayrıca, *šibṭu*- , sıklıkla ölüm ve yeraltı ile ilişkilendirilen tanrılar Nergal ve Erra ile birlikte kullanılmıştır. Örneğin bir metinde, "*Nergal salgın hastalığı (šibṭu-) getirecek, Enlil herkesi öldürecek…*" cümlesi yer almaktadır (CAD, Š: 387).

Metinlerde *šibṭu-*'ya eşlik eden bir diğer kelime *di'u*'dur. Baş ağrısı anlamına gelen *di'u*'nun sıradan bir baş ağrısı olmadığı, ciddi bir sağlık sorununu ifade ettiği anlaşılmaktadır (CAD, D: 165). Salgın hastalıklarla ilişkilendirilen *di'u-'*nun, büyü metinlerinde uzaklaştırma yöntemleri yer almaktadır (CAD, E: 394). Edebi metinlerde yer almasına rağmen sağaltma metinlerinde yer almayan *di'u*-, sıtma hastalığıdır (Bácskay, 2013: 6). Stol, bir metinde yer alan "*yılın di'u'su"* ifadesinden dolayı hastalığın mevsimsel olduğunu belirtmektedir (Stol, 2007: 15-16). Metinde, hastalığın bahar aylarında azaldığı ve hastalananların da iyileştiği gözlemlenmiştir. Ateş, iltihap, baş ve vücut ağrısı ile kendisini gösteren hastalığın üşüme ve terleme gibi semptomları bulunmaktadır (Stol, 2007: 15-16). Ayrıca hastalananların vücutlarının kas katı kesildiği bilgisi yer almaktadır. *Di'u* metinlerde, sıtma ve *Ašakku* ile ilişkilendirilmiştir (Bácskay, 2013: 6; CAD, D: 166). *Ašakku*, Eski Mezoptamya'da yer alan hastalık, ölüm ve kötü

kaderle ilişkilendirilen bir ifrittir. Stol'e göre metinlerde 'yaşayacak' ibaresi di'u'nun sıtmanın bir çeşidi ya da hafif hali olduğunu göstermektedir (Stol, 2007: 17-18).

Di'u ile birlikte yer alan *mūtānū* ise ölüm, salgın hastalık ve veba anlamına gelmektedir (Adamson, 1982: 9). Kelime mêtu fiilinden türeyerek oluşmuştur (Kahya ve Çeçen, 2021, ss. 51-54). Adamson bu kelimenin sık tekrarlanması ve bölgede özellikle vebanın yaygınlığından dolayı hıyarcıklı veba olarak değerlendirmektedir (Adamson, 1982: 9). Çeçen ve Kahya ise kelimeyi tanımlayan hastalığın herhangi bir semptom belirtmemesi nedeniyle spesifik bir vebadan ziyade salgın hastalığı belirttiği, bu nedenle salgın hastalık olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir (Kahya ve Çeçen, 2021, ss. 51-54). Bu kelime, ölüm ve salgın hastalık anlamına gelen Sumerce *namuš*- kelimesine karşılık gelir. *Namuš*- ölüm, salgın hastalık ve toplu ölüm anlamlarına gelmektedir (Adamson, 1982: 9). Çoklu ölümler, *BAD* ve ya *BAD.MEŠ* ile de ifade edilmektedir (Çeçen, 2020: 14). Bu kelime Akadca ölmek anlamındaki *mâtu*-, ölüm anlamına gelen *mutu-'*ya karşılık gelmektedir.

Salgın hastalıklardan veba, birçok kaynakta yer alır. Omen metinlerinde, bir sonraki vebanın ne zaman olacağı öğrenilmeye çalışılmıştır, CT 27. 3 numaralı metne göre: *"…Veba kol gezecek, bir sokak diğerinin düşmanı olacak, bir ev diğerini yağmalayacak…*" (CAD, B: 285). Bir başka kehanet metninde (YOS 10. 56), "*olursa… salgın çıkacak, insanlar birbirlerinin evine giremeyecek…*" denilmektedir (CAD, M(II): 296). Hammurabi Kanunlarında yer alan bir maddede ise (266) "*…Bir koyun ağılında veba çıkarsa veya aslan girerse, çoban tanrıların önünde yemin ederek masum olduğunu kanıtlayacaktır…*" (CAD, R: 303) ifadesi yer almaktadır.

Mezopotamya'da vebaya dair erken kayıtlardan biri, Eski Asur Ticaret Kolonileri dönemine aittir. İki Asurlu tüccarın mektuplaşmasında (kt 90/k 174), Asur'da salgın hastalık olduğu ve evlerinin sağlık durumunun soruşturulması gerektiği belirtilmiştir (Çeçen, 1995: 49-50). Asurlu tüccar mektubunda, "*sürekli olarak duyuyorum ki, Asur'da salgın hastalık varmış (mūtānū). Orada soruştur ve benim evimin sağlık haberini bana gönder.*" demektedir (Çeçen, 2020: 15).

Mūtānū'nun tarih boyunca tekrarladığı ve en yıkıcı salgınlardan birinin MÖ I. binyılda Doğu Akdeniz kıyılarında meydana geldiği bilinmektedir. MÖ 14. Yy'da III. Amenhotep döneminde, Mısır'da hıyarcıklı veba salgını başlamış ve kısa sürede Doğu Akdeniz'e yayılmıştır. Bu salgın, I. Šuppiluliuma'nın Mısır vasallerine yaptığı seferle Anadolu'ya yayılmış ve Anadolu uzun süre salgın hastalığın etkisi altında kalmıştır. Salgın, sık sık nüksetmekle beraber MÖ 1220 civarında Doğu Akdeniz kıyılarında da etkili olduğu bilinmektedir. Bahsi geçen salgının yıkımı Tevrat'ta da yer almakla beraber (I. Samuel 5:9) MÖ 1190 civarında Aşdod ve Ekron gibi kentlere de bulaşmıştır.

Yazılı kaynaklara göre, MÖ 802'de III. Adad-Nirāri döneminde, sivrisineklerin ve bataklıkların yoğun olduğu Hatarrikka'da bir salgın hastalık meydana gelmiş ve bu durum Asur ordusunu etkilemiştir (Mandacı, 2020: 110). MÖ 765 ve 759 yılında Asur ordusu nedeniyle Asur topraklarına veba bulaştığı aktarılmıştır (Caesar, 2017: 225). Vebanın şiddeti bir metinde (Asb. 212 r 5), "*vebanın neden olduğu yıkımdan sonra insan, öküz, koyun ve keçi cesetleri yere yığıldı…*" ifadesi yer almaktadır (CAD, A: 371). Asurbanipal dönemine ait bir belgede de (RINAP 11 iv 77-91), "*Erra'nın düşmesine neden olduğu insanlar, insanların cesetleri…onların kalıntılarını Babil'den, Kutha'dan ve Sippar'dan uzaklaştırdım…*" ifadesi yer almaktadır (Novotny ve Jefffers, 2018: 244).

MÖ 707 yılına ait belgelerde Asur'da bir salgın hastalık kaydedilmiştir (Mandacı, 2020: 111). Bu salgın, MÖ 701 yılında Sanherib'in, Doğu Akdeniz kıyılarına yaptığı sefer esnasında gerçekleşmiştir (Caesar, 2017: 222). Salgına yakalanan ve zor duruma düşen Asur ordusu vebanın yayılmasına neden olmuştur. Savaş nedeniyle bağışıklık sistemi zayıflayan askerler arasında hızla yayılan salgın, ölü sayısının artmasına sebebiyet vermiştir.

Herodotos bu salgını ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır:

…"Arapların ve Asurların kralı Sanherib, Mısır üzerine büyük bir ordu göndermişti, Mısırlı savaşçılar yurtlarını savunmak istemediler; başı darda kalan Hephaistos rahibi, tanrısının tapınağına girdi, heykelin karşısında durup başına gelen beladan yakınmaya başladı; böyle sızlanıp dururken uyuyakaldı, rüyasında tanrıyı gördü, yanında duruyordu, ona hiç sıkılmamasını, Arap ordusuna karşı yürümesini, yüzünün yere düşmeyeceğini söylüyordu; gereken savunmayı o sağlayacaktı. Bu rüyaya güvenerek, kendisiyle beraber gelmeye razı olan Mısırlıları alıp yola düştü ve Pelusion topraklarına indi. Savaşçılardan kimse gelmemişti; yanında esnaf, zanaatkâr ve dükkancılardan

başka kimseler yoktu. Pelusion'a vardıklarında, geceleyin düşman ordusunun üzerine tarlafareleri atıldılar, ok torbalarını, yayları ve kalkan kayışlarına kadar her şeyi kemirdiler, o kadar ki, ertesi gün bunlar silahsı kaçmaktan başka bir şey yapamadılar ve pek çoğu da öldü. Bugün bu kral, taş bir heykel halinde, Hephaistos tapınağı içinde durmaktadır; bir elinde bir fare ve bir yazıt vardır: "Bana bak ve dinine sıkı tutun." (Hdt. 2. 141).

Herodotos'a göre, fareler aracılığıyla bulaşan hastalık Doğu Akdeniz, Mezopotamya ve Mısır'da yayılmıştır. Sağlıksız koşullarda, Kudüs'ü çevreleyen binlerce Asur askeri, basilini beraberinde getiren pireler için üreme alanı oluşturmuştur. Söz konusu salgın hastalık, Eski Ahit'te de yer almaktadır:

"…Bundan dolayı Rab, Asur Kralı'na şöyle diyor:'o, bu kente girmeyecek, ok atmayacak. Kente kalkanla yaklaşmayacak, Karşısında rampa kurmayacak. Geldiği yoldan dönecek ve kente girmeyecek. Kendim için ve kulum Davut'un hatırı için bu kenti savunup kurtaracağım' diyor. O gece Rab'bın meleği gidip Asur ordugâhında yüz seksen beş bin kişiyi öldürdü. Ertesi sabah uyananlar cesetlerle karşılaştılar. Bunun üzerine Asur Kralı Sanherib ordugâhını bırakıp çekildi. Ninova'ya döndü ve orada kaldı. Bir gün ilahı Nisrok'un tapınağında tapınırken, oğullarından Adrammelek (Arda-Mulissu) ile Şareser (Nabu-şar-uşur) onu kılıçla öldürüp Ararat ülkesine kaçtılar. Yerine oğlu Esarhaddon kral oldu". (II. krallar 19: 32-35).

Bu metne göre salgın, Tanrı'nın doğrudan müdahalesi olarak algılanmıştır. Asur kaynaklarında, salgınları önlemek için çeşitli ritüeller yer almaktadır. Nabû-nāṣir'ın bir Asur kralına yazdığı bir mektupta, "*Efendim kralın bize yazdığı ayinlerle ilgili olarak Kislev'de di'u, šibṭu ve vebayı uzak tutmak için gerçekleştirdik*." İfadesi yer almaktadır (Panayotov, 2018: 214).

Vebanın Mezopotamya'da sıklıkla yaşandığı, bu salgınların sadece toplumsal yapıyı değil, aynı zamanda ekonomik ve politik dengeleri de tehdit ettiği açıktır. Nüfustaki kayıplar, iş gücünü etkileyerek ekonomik üretimi ve toplumsal düzeni zayıflatmıştır. Bu bağlamda, Mezopotamyalıların salgın hastalıkları demonik figürlerle kişileştirmesi ve onları doğaüstü güçlerle ilişkilendirmesi, kültürel ve inanç sistemlerinin bir yansıması olarak görülebilir. Yeraltı tanrısı Nergal ve Erra başta olmak üzere birçok demonik figürün salgınlara neden olduğuna inanılmaktaydı. Bu durum, Mezopotamyalıların salgın hastalığı kişileştirdiği ve onu doğaüstü varlıklarla özdeşleştirdiğini de göstermektedir.

Nergal, Mezopotamya'nın yeraltı, ölüm, orman yangınları, ateş, salgın hastalık ve kılıç tanrısıdır. Nergal, başlangıçta bir gökyüzü tanrısı iken daha sonra yeraltının efendisi olmuştur (Steinkeller, 1987: 162-163). Ölüm ve yeraltı ile olan ilişkisi, salgın hastalıklarla da ilişkilendirilmesine yol açmıştır. MÖ II. binyılda metinlerde Nergal, salgın hastalıkların kaynağı olarak gösterilmiş ve hastalıklar Nergal'in etkisi olduğuna inanılmıştır. Kaosun kişileştirilmiş hali Erra ise kaosun, düzensizliğin, yıkımın ve salgın hastalığın tanrısıdır. Erra, kentlerden ayrıldığında ülkeye düzensizlik ve yıkım geldiğine inanılırdı. Erra'nın kaotik doğası, yıkımla ilişkilendirildiği için hastalıklarla da bağlantısı olduğuna inanılırdı. Özellikle siyasi karışıklık dönemlerinde ön plana çıkan Erra, Nergal'den farklı olarak özel olarak veba salgınıyla ilişkiliydi (Black ve Green, 2003: 155). Erra Destanı, Babil kökenli, şiddetin tasvir edildiği ve Babil'in düşüşüne yakılan şiir biçimli bir ağıttır. Erra, dünyanın kontrolünü geçici olarak ele geçirir. Bu kaosun hüküm sürdüğü anlamına gelmektedir. Metinde herhangi bir cezalandırma yoktur. Kaos, Erra'nın karakterinden gelir. Erra, Babil'i yıkarak harabeye çevirmiştir. Sivil çekişmeler, insanların doğası gereği şiddetin kontrolden çıkıp herkesi alt edeceği metaforu içermektedir. Metinde, savaşma içgüdüsüyle hareket eden Erra, insanlığın yok edilmesine neden olmuştur (Bodi, 1991: 55-79). Bu esnada Babil işgal edilmiş ve salgın hastalık meydana gelmiştir. Kurulan sosyolojik, politik ve ekonomik düzen yok olmuştur (Foster, 2005: 880-914). Çünkü Erra, Marduk'u yerinden ederek yönetimi ele almak istemiştir.

Nergal ve Erra farklı tanrılar olmasına karşın, zamanla birbirinin yerine geçmiştir (Black ve Green, 2003: 155). Yeraltı bağlantısından dolayı, salgın hastalıklar Nergal ile özdeşleşse de yazılı kaynaklara göre, salgınlarla özdeşleşen ve kayıtların daha erken döneme gittiği bir figür Namtar'dır. Namtar, fenomenolojik açıdan salgın hastalıklar ve ölümle doğrudan ilişkilendirilmiş ilahi bir tezahürdür.

3. NAMTAR

Sumerce *Namtar*, Akadca *namtaru/namtarru*- kader, kaderi belirleyen ve talih anlamına gelmektedir (CAD, N: 247). Sumerce *NAM.TAR*, yazgı ve kader anlamına gelmektedir (Wiggermann, 1992: 96). Orta Babil döneminden itibaren Akadca'da da *namtāru*- formuyla görülmektedir. Benzer bir terim olan *namuš*-, Sumerce ölüm, salgın hastalık ve toplu ölüm anlamlarına gelmektedir (Wiggermann, 1992: 96). Bu terim Akadcada *mūtānu* ile benzer bir anlama sahiptir. Namtar, sözlük listelerinde genellikle *mūtānu* (ölüm) ve *pulhumun* (korkutucu) ile eşdeğerdir.

Namtar ise kader, talih, hastalık, salgın hastalık, veba ve yeraltının tanrısı, demon ve yeraltı dünyasının veziridir. İnsanın nihai kaderi olan ölümün kişileştirilmiş hali Namtar'ın yeraltı ile olan bağlantısı Namtar'ı bir ölüm tanrısı da yapmaktadır ((Douglas ve Stuckey, 2021: 223-224; Klein, 1998: 143). Nitekim ölümle olan ilişkisi MÖ III. binyıla kadar gitmektedir.

Namtar hem etimolojik hem de fenomenolojik açıdan salgın hastalık ve ölümün ilksel ilahi formu kabul edilebilir. Mezopotamya inancında Nergal ve Erra da benzer formlara sahiptir. Nergal ve Erra'dan farklı olarak Namtar'ın salgın ve ölümle olan ilişkisi onun doğasından kaynaklanmaktadır. Sağaltma ritüellerinde Nergal'in kişiyi ölüme götürmemesi için övgüler ve dualar yapılırken Namtar için başka tanrılar çağrılır ya da kişiyi bırakması için yemin ettirilirdi. Beltz, Namtar'ı akıl yürütülemez bir ölüm meleğine, bir cellada benzetir (Beltz, 2021, s. 59).

Namtar, metinlerde ^{D}*Namtar* biçiminde geçer. DINGIR determinatifinin yer aldığı pasajlarda Namtar genellikle yeraltının veziridir. İdeogram olmadan belirtilen namtar ise hem hastalık hem de kader anlamındadır. Namtar, Eski Babil metinlerinde küçük bir yeraltı tanrısıdır. Fakat geç dönem büyü metinlerinde ise ölümcül hastalık, salgın hastalık ve spesifik bir salgın hastalık demonudur (Klein, 1998: 143-144). Namtar aynı zamanda, Ereşkigal'in veziri ve çocuğudur (Burns, 1987: 363). Mitoloji ve inanca göre, ilk doğan çocuk erkekse, ebeveynin veziridir. Namtar, hem Ereşkigal'in çocuğu, hem de veziri olarak onun ilk çocuğudur. Bu inanç, *Utukkū Lemnutū*'da da yer almaktadır. Utukkū Lemnutū V 1-10: "*…Soğuk ve don baştan sona keserken Udug, Anu'nun tohumlarından döllendi. Ereşkigal doğurdu Enlil'in gözde oğlu Namtar'ı. O yukarıda dişlerini gıcırdattı, aşağıda bir yas giysisine büründü. Onların serbest bırakılmasına izin verildi. Onlar yukarda gıcırdadı, onlar aşağıda şakıdı. Onlar, tanrıların zehirli safralarıdır. Onlar cennetten salınan büyük bir fırtınadır. Onlar, şehirde öten baykuştur…"* (Geller, 2015: 174-178). Metinlerde, Namtar'ın eşi *Namtaru*-'dur (Flückiger-Hawker, 1999, ss. 159-160). Adı dişi kader, dişi talih anlamına gelmektedir. Metinlerde bazen *huš bi-sa*- yani "güzel koku" olarak geçmektedir (Wiggermann, 2011, s. 300).

Namtar metinlerde ayrıca *GIŠ* determinatifiyle geçmektedir. Sumerce ^{GIŠ}*NAM.TAR;* Sami dillerinde *pillû*- ve *amīlānu* bir bitkinin adıdır (e-PSD). Metinlerde erkek namtar ve kadın namtar olarak geçmektedir. Namtar bitkisi krem, merhem yapımında da kullanılan ağrı kesici bitkilerden adamotudur (Thompson, 1924: 217). Mezopotamya tıbbında kullanılmaktadır. Bu bitkinin arketipsel açıdan namtar ile ilişkisi bilinmemektedir.

Fenomenolojik bir varlık olarak Namtar, çok yönlüdür. Namtar'ın bu çeşitli rolleri, onun prototipi ve gelişimiyle ilişkilidir. Namtar, kader, yeraltı, ölüm ve hastalıkla ilişkisi her ne kadar bütüncül görünse de, muhtemelen erken dönemlerde iki ayrı varlığın birleşimi olarak şekillenmiştir. Namtar, Eski Mezopotamya'da merkezileşme öncesinde, yerel bir *deus otiosus* olmalıdır. Antropomorfik tanrıların resmi güç yapılarını temsil ettiği ve meşrulaştırdığı liderlik biçimde, birçok tanrının görev ve gücü değişmiştir. Eski Mezopotamya'da, merkeziyetçi tanrıların resmi güç yapılarını temsil eden ve meşrulaştıran liderlik anlayışı, tanrıların görev ve güçlerinin değişimine yol açmıştır. Namtar, kaderi, talihi ve ölümü temsil eden ilksel bir tanrıdır. Bu özellikleri dinlerin ilkel fonksiyonları göze alındığında, Namtar erginleme, ölüm, yaşam, kader ve şans gibi özellikleri Namtar'ı kadim bir tanrı yapmaktadır. Namtar'ın bu rolü zamanla merkezileşme ile beraber Enlil'e geçmiştir (Sibbing-Plantholt, 2022: 22). Siyasi merkezileşmenin dini karşılığı olarak ortaya çıkan, tanrı Enlil'e odaklanan merkeziyetçi bir deyimdir (van Binsbergen & Wiggermann, 1999: 20). Nitekim metinlerde *līqū parşü irşiti rapašti uçsuz bucaksız dünyanın emirlerini alan* olarak geçmektedir (Tallqvist, 1934: 16). Merkezileşme ile beraber Enlil'in aldığı kararları uygulayan onun hizmetindeki ikincil bir tanrı olmuştur (Wiggermann, 2011: 300). Bu tanrı arketiplerinin dönüşümü ve tanrıların rolünün zaman içerisinde değişmesi Mezopotamya'daki diğer ilahi figürlerde de görülmektedir.

Namtar'ın ikonografisi günümüze ulaşmamıştır. Metinlerdeki betimlemelere göre, korkutucu, vahşi, alnı şişmiş, ağzı zehirli ve çarpık ellerinden ateş çıkan kötü bir figürdür. Bu betimlemeler, Namtar'ın ikonografisini metaforik bir anlatımla ifade etmektedir (Klein, 1998: 145). Kurbanını ısıran bir köpek ve şiddetli fırtına tasvirleri de alegorik yorumlamalarından bazılarıdır. Metinlerde elleri ve ayakları olmayan sadece geceleri dolaşan tabirlerine de rastlanılmaktadır. Bu onun ölümle olan ilişkisinin metaforik yorumudur.

Eskiçağ'da Namtar figürleri yapıldığı bilinmektedir. Sippar'da bulunan Yeni Babil Dönemi tabletlerinde, yeraltı geçiş ritüellerine göre, Azu rahibi tarafından Namtar'ın heykelciği yapılırdı (Schwemer, 2018: 184). Metne göre, aslan başlı Namtar heykeli kötü ruhlara karşı hüküm verip onları ölüler dünyasına hapsetmeleri için Namtar'a sunulmaktadır (Schwemer, 2018: 184-186). Namtar, MÖ II. ve I. binyılların büyü geleneğinde bir ifrit ve hastalıktır. Mitolojik olarak ise bağımsız bir karakter geliştirip yeraltı tanrısı ve yeraltı tanrısının veziridir (Böck, 2014: 34).

3.1. Namtar'ın Salgın Hastalıkla İlişkisi

Namtar'ın hastalıkla olan ilişkisi çok yönlüdür. İlk olarak insanlığın ve evrenin yaratılış hikayesini konu alan Atrahasis mitosunda yer alır. Atrahasis, birçok dilde tablet fragmanı olan bir tufan mitosudur. İnsanın yaratılışı, doğum, evlilik, üreme, ölüm, kıtlık, salgın hastalık ve tufan gibi insani düşünce ve deneyimleri konu alan bir mitolojik şiirdir (Foster, 2005: 227-228). Eski Babil kökenli anlatı, Akadca "Yüce Bilge" anlamına gelmektedir (Çayır, 2020: 101). Mitos çeşitli dönemlerde yazılmakla beraber günümüze kadar gelen olay örgüsü ve anlatının tamamı Yeni Asur Dönemi tabletlerinden gelmektedir (Bottéro ve Kramer, 2017: 606-610). Şiirsel bir dille yazılan metin, teogonik ve eskatalojiktir (Lambert ve Millard, 1969: 7). Mitos, evrenin prototipi ile başlar: '*uzun zaman önce, tanrılar insanken…*' ifadesi yer alır (Kikawada, 1983: 45). Mitosta tanrılar kendileri için uygun gördüğü evreni yaratır. Bu ilahi düzende, bir takım angarya mevcuttur. Bu angarya işler, *igigi* adı verilen daha düşük statüdeki tanrılara verilmiştir. Bu işler, evrenin ilerleyişi açısından önemli olsa da angarya ağır olduğu için tanrılar isyan etmiş ve tanrılar bu işleri yapması için insanları yaratmıştır (Foster, 2005: 228). Enlil insanları kilden ve igigi kanından yaratmış, işlerin devamlılığı için üreme misyonunu vermiştir. Artan nüfus kalabalığından rahatsız olan Enlil, nüfusu dengelemek adına Namtar'ı görevlendirmiştir. Namtar doğrudan salgın hastalıktır (Bottéro ve Kramer, 2017: 610-619): "*…Enlil tanrıları düzenledi…Tanrıların oğullarına söyledi. İnsanların gürültüsü çok arttı (onların) gürültüleri rahatsız edici. Šuruppu hastalığına yayılmasına izin verin! Namtar onların sesine son versin! Asakkŭ, baş ağrısı, šuruppu, onlara fırtına gibi üfle! Emir verildi! Namtar onların gürültüsüne son verdi, Asakkŭ, šuruppu, baş ağrısı fırtına gibi yayıldı…"* (Böck, 2014: 35). Namtar bu kısımda Asakkŭ ile beraberdir, her iki demon da *šipir Enlil* olarak geçmektedir (Adalı, Demirci, Özbayoğlu ve Ergin, 2014, s. 20).

Asakkŭ, muhtemelen Sumer öncesi dönemde hastalıkların bir tabiriydi. Asakkŭ'nun hastalık yönü onun Namtar ile özdeşleşmesine neden olmuştur (Wiggermann, 1992: 92). Erken dönem belgelerinde Asakkŭ ve Namtar'ın birlikte yer almaktadır. Örneğin Ninsina dualarında, Namtar ve Asakkŭ'nun hastalara zarar veren ifritlerdir (Klein, 2017: 31). Larsa Kralı Sîn-iddinam'ın tanrı Utu'ya ettiği duada da (ETCSL 3.02.05/ P357258) "*Namtar ifriti ve Asag onları götürmediler…"* ifadesi yer almaktadır (ETCSL 3.02.05).

Atrahasis'e göre, salgın hastalık emrinden sonra Enki, Atrahasis'e bunu durdurmaları için Namtar'a kurban sunmaları gerektiğini belirtmiştir (Bottéro ve Kramer, 2017: 634). Metinde, "*artık tanrı ve tanrıçalarınıza hürmet etmeyi bırakın, sadece Namtar'a ibadet edin, ona kurban sunun, hediyeler sunun, bu kurbanlardan sonra kafası karışacak ve salgını durduracaktır.*" talimatını vermiştir (Bottéro ve Kramer, 2017, ss. 618-619; Steinert, 2012, ss. 483-484). Metnin bir başka Yeni Asur Dönemi versiyonunda ise *"…veba olmasını emret. Namtar'ın gürültüyü azaltmasına izin verdiler. Bir kasırga gibi hastalık bırakın. Hastalık üzerine veba getirdi. Veba gibi geldiler. Emir verildi ve veba oldu. Namtar gürültüleri azalttı. Kasırga, salgın hastalık, hastalık gibi üzerlerine salgın ve veba getirdi…."* İfadeler bulunur (Chen, 2013: 217). Namtar bu metinde, hem vezir hem kader hem de salgın hastalıktır. İnsanlığın ilk felaketi olan Atrahasis mitosu, Namtar'ın çok yönlü karakterinin tamamının bir arada olduğu bir anlatıdır.

Namtar'ın yer aldığı diğer bir mitoloji metni Naramsin ve Kutha efsanesidir. Naramsin'in Kutha efsanesinde *mūtū*- ölüm, *namtaru*- salgın hastalık, *arūrtū*- uzuvların seğirmesi, *namurratū*- dehşet ve öfke gibi terimler geçmektedir (Gurney, 1956: 102). Namtar bu metinde iki yerdedir. İlk geçtiği pasajda salgın hastalık ve ölümün ruhudur (Westenholz Goodnick, 1997, ss. 94-95) Aynı metinde Namtar ayrıca bir demondur (Gurney, 1956: 102).

Bu metinde özellikle Utukkū Lemnūtu gibi büyü metinlerinde *'Sibitti'* olarak geçen demonlar yer almaktadır (Adalı ve diğerleri, 2014, s. 20): *"…Bir ordu askeri çağırdım ve (ona) talimat verdim. Ona bir [hançer ve] mızrak [verdim.] "(onlara) hançerle vur! (Onları) mızrakla del! [Eğer kan akarsa], onar bizim gibi insandır. [Eğer kan akmaza], onlar Šedu, Namtar, [utuk]kū, kötü Rābišu'dur. Enlil'in yarattıklarıdır…*" (Adalı ve diğerleri, 2014, s. 20; Westenholz Goodnick, 1997, ss. 318-319).

Bir başka mitolojik metin ise Enki ve Ninmah mitosudur. Namtar bu mitosta hastalıktır (Lambert, 2013: 330). Ninmah, kusurlu insanlar yaratırken Enki onlara güç ve yetenek bahşetmektedir (Bottéro & Kramer, 2017: 213-215). Ninmah dördüncü olarak spermini ve idrarını tutamayan bir insan yaratmıştır. Metne göre insana bu hastalık Namtar'dan gelmektedir. Mitosa göre Enki büyüsü ile Namtar'ı vücuttan uzaklaştırarak adamı iyileştirmiştir (Kağnıcı, 2018, ss. 431-433)

Namtar'ın hastalık ve salgın hastalıkla olan bağlantısı onun demonik yapısı ile alakalıdır (Wiggermann, 2011: 300). Nitekim diğer demonlarla beraber *šipir Enlil'dir.* Namtar belirli hastalık semptomlarıyla özdeşleştirilmiştir. Bunlar ateş, halsizlik, uykusuzluk, baş ağrısı ve enfeksiyondur. CT 17.29 numaralı metinde, "*adamı li'bi hastalığı gibi saran Namtar…*" ve "*kötü namtar adamı etkiledi, ona dokundu (hastalık verdi)…*" ifadelerinde görülür (CAD I-J: 229).

Semptomlar içinde baş ağrısı, III. Ur dönemi belgelerinde yer alır (Dijk vd., 2003: 39-40). III. Ur dönemine ait bir belgede, şehirde fareler çoğalmaya başlamış, güney rüzgârı ekinleri kırmış, kıtlık baş göstermiş, balıklar ve kuşlar dağlara kaçmıştır. Bu esnada kıtlık neticesiyle direnci düşen insanlar arasında salgın hastalık başlamıştır (Dijk vd., 2003: 39-40):

"Gökyüzünde rüzgâr eserken, yeryüzünde fareler çoğaldı. Namtar baş ağrısına neden oldu… Güney rüzgârı arazide sag duru estirdi. Dağlarda güney rüzgârı saçılan tohumları savurdu. O, (hasta) tanrılara güvendi. Gökyüzünün tanrıları korktu, gökyüzünden indiler. Yerin tanrıları korktu, mezarların etrafında durdular. Büyük tanrılar kendilerine adak sundular. Irmağın balıkları korktu, yaşadıkları yeri terk ettiler. Gökteki kuşlar korktu, dağların eteklerine kaçtılar. Evcilleşmemişler, bozkır canlıları ve yabani hayvanlar hastalandılar. Sakan korktu, ufka çekildi. Nanna korktu, gökyüzünün üzerine yükseldi. Asalluḫi babası Enki'nin yanına geldi ve o sordu: 'oğlum bilmediğin nedir' tanrı hasta adamı bozkırla barıştırdı. Arındırın. Saf yeri. Terk edilmemiş ağıldan ve ağırdan.. alın…bir kuzu… siyah bir keçi…"

Bir sağaltma ritüelinde, Namtar'ı uzaklaştırmak için çeşitli yöntemler denendiği anlaşılmaktadır. Bu metinde 'hayatı kesen' yani hastayı ölüme götüren sebeplerden biridir: *"…Vücudumdaki tüm kötülüğü söküp atın, kötüyü yok edin. Asakkŭ'yu kovun, insanların kötülüğünü ortadan kaldırın. Tıpkı nehrin yeni suyunun eski suyunu kovduğu gibi, hayatımı kesmeye çalışan Namtar'ı benden uzaklaştırın!..."* (Geller, 2005: 56).

Namtar'ın sebep olduğu hastalıklardan biri uyku felcidir. Çift dilli büyü serisi *Saĝ-gig-ga-meš'*te: "*…Kötü Asakkŭ bir adamın başına yaklaştı. Kötü Namtaru bir adamın boğazına yaklaştı. Kötü utukku boynuna yaklaştı. Kötü alu göğsüne yaklaştı. Kötü etimmu beline yaklaştı. Kötü galû onun eline yaklaştı. Kötü tanrı ayağına yaklaştı…"* (Lenzi, 2011: 459-460).

Namtar'ın, *lipit namtari-* "namtarın dokunuşu" isimli bir hastalığa neden olduğuna inanılmaktaydı. Hastalık yazılı kaynaklarda nadir geçmekle beraber, semptomlarına dair bilgiler ise son derece azdır (Bácskay, 2017: 52). BM 38362 numaralı tablete göre, *"Eğer hastanın sol gözü seğirirse o Namtar'ın dokuşunundan müzdariptir, akşam vakti ölecektir."* İfadesi bulunmaktadır (George, 1991: 145).

Namtar hastalıklara ilişkin çeşitli sağaltma ritüellerinde yer almaktadır. Bir sağaltma ritüelinde "*Namtar'ın etkilendiği adamın idrarını gurin yapmak için onun koltuk altı kıllarını, göğüs kıllarını ve tırnak parçalarını kille karıştırın, gurin yapın*" yer alır. (CAD, Ṭ: 108). Gurin, hastanın yerine geçecek ikame objesidir. İkame objesi ile ilişkili bir ritüelde (Abusch & Schwemer, 2016: 202):

"…Gümüşünü aldın, elbisen yayıldı! Suyuna karşı koyacak kimse olmadığından, içiniz geniş, suyunuzla götürün, suyunuzla alın, suyunuzla birlikte uğurlansın. Onu önünüzden uzaklaştırın, önünüzden uzaklaştırın! Onu alın ki, uzaklaştırılsın, gönderilsin! Bir daha geri dönmesin, yanıma gelmesin, yanıma yaklaşmasın, yanıma yaklaşmasın!"

Bunu üç kez okuyorsunuz. Daha sonra kil çukurundan kili sıkıştırırsınız. Bir Namtar heykelciği yapıyorsun. Vücudu bir arşın (boy) uzunluğundadır. Başı (bunun şeklinde), elleri (ve) (üstüne) yerleştirdiğiniz insan [ayaklarıdır] (bunların şeklinde). Yüzüne kırmızı boya sürersin. Sağ gözüne (ve) (yeşil) kammu boyasını sol gözüne (gözüne) sürdünüz. Vücuduna kırmızı boya sürüyorsun. Herhangi Bir Kötülük heykelciği yapıyorsunuz. Ona bir gün elbise, bir gün de elbise giydirirsin…"

Bir başka örnek, Ninisina'nın büyüleridir (Sibbing-Plantholt, 2022: 134). Dua metninde, Namtar çoğul formda, bir grubu ifade etmektedir. Namtar'ı uzaklaştırmak için yapılan ritüellerde ana figür genellikle sağlık tanrısı Asalluḫi'dir. Gudea ilahisinde "*ey ölüleri dirilten Asalluḫi, hastaları sakinleştiren, kötülüğü yok eden, sen olmazsan Namtar ile kim savaşır…*" denmektedir (Böck, 2014: 97). Nippur'da bulunan MÖ I. Binyıla ait "*Namtar sukkal erşeti-*" ifadesiyle başlayan BM 49141 numaralı metinde, *"Namtar, yeraltı dünyasının veziri! .... cadının senin huzurunda yeraltı dünyasına teslim ettiği ve sonra libu ateşiyle yakalanan, "başına vurup zihnini altüst ettiğin, ateşle yakalayıp vücudunu çürüttüğün, sinirlerini bağladığın, yiyeceğini ve içeceğini ağzından aldığın, Asalluḫi'nin emriyle onu serbest bırakın, git"* ifadeleri, Namtar'ın semptomlarının vücudun daha çok üst bölümleriyle ilişkili enfeksiyonel semptomlar olduğunu göstermektedir (Abusch, Schwemer, Luukko ve Buylaere, 2020, ss. 131-132).

III. Ur dönemine ait bir büyü ritüelinde ise *"…su, ırmak ağzındaki gibi Namtar'ı geri çevirdi. O, ana kapının kilidine yaklaştı, kontrol etti ve kilidi çıkardı…Boynunu sedir yağı ile ovuşturur gibi, erkeklerin vücuduna bağlar…*" (Dijk, Geller ve Oelsner, 2003: 36-38). İfadeleriyle geçmektedir.

Namtar, aynı zamanda bir yeraltı veziri olarak hastalıkları kontrol etmekte ve onları yeraltında tutmaktadır. Eski Mezopotamya'da rüzgarların yeraltı dünyasından hastalıkları yeryüzüne taşıdığına inanılmaktaydı. Bir Yeni Babil dönemi metninde Sebettu IV 1'-6', rüzgarlar aracılığıyla yeryüzüne hastalıklar bulaştırılmaması adına Namtar'a direktif verilmektedir: "*Yeraltı dünyasının veziri Namtar onları yakalasın! Kudretli kapıcı Bidu, kapılarını (arkalarından) kapatsın! Rüzgâra koşumlansınlar! Fırtınaya bağlansınlar! Uzaklaşsınlar ve geri gelmesinler! Ayrılsınlar ve geri dönmesinler!"* (Jiménez, 2018, s. 327). Rüzgârlar aracılığıyla taşınan hastalıkların genellikle veba gibi salgın hastalıklar olduğuna inanılmıştır. Çok az bir kısmı korunmuş olan *Zu-buru-dabbeda* serisinde (K 6945), *"onları efendi Ninkilim'e emanet edin! Onları yeraltı ülkesine sürsün! Onları Ereškigal'in huzuruna çıkarsın! Kudretli kapıcı Bidu, arkalarından kapıyı kapatsın! Onları yeraltı veziri Namtar'a emanet etsin!"* (George ve Taniguchi, 2010, s. 98).

3.2. Namtar'ın Kaderle Olan İlişkisi

Namtar, Mezopotamya kozmolojisinde her varlığın özüyle birlikte gelen, onunla yaratılan ve değişmez bir yazgı, varoluşsal zorunluluktur. Kader, Sumerce *nam-, nam-tar*; Akadca *šīmtu-*, tanrısal otoritenin dünyevi düzene hükmettiğini gösteren temel düşünce yapılarından biridir (Steinert, 2012, ss. 57-58). Sumerce *nam-* bir varlığın doğasını, toplumsal işlevinin belirlenmesi gibi çok yönlü bir anlama sahiptir. Tanrıların takdiri, takdiri ile belirlenen unsurlar, birey, toplum, ülke, kozmik düzen ve doğa olaylarının ritmini de kapsayan geniş bir ontolojik sistemle iç içe geçmiştir. Kelime, kozmik kadere veya bir siyasi yapının, yöneticinin veya bireyin mutlaka değiştirilemez kaderine veya kaderine, hatta şeylerin işlevine veya kullanımına atıfta bulunur. Namtar/šīmtu, doğumda ilahi tarafından emredilen önceden belirlenmiş ancak şekillendirilebilir kaderdir (Sibbing-Plantholt, 2020, s. 338). Namtar, insan ilişkileri ve kurumları örnek alınarak modellenmiş bir dünyaya aittir. Nitekim kelime olarak namtar, tanrıların nihai biçimde belirlediği düzendir. Örneğin, BM 520 numaralı metinde Nabû evrenin yaratılmasıyla beraber oluşan nihai karar, kader için belirlenmiş kader anlamında *nam-tar* ifadesini kullanmıştır (Geller ve Panayotov, 2020, s. 185). Cümlede bahsi geçen namtar soyut, canlı bir ifade olmakla beraber kişileştirilmemiş bir kavramdır.

Eski Mezopotamya mitolojisine göre, Mezopotamya kozmogonisi bölünmüş bir evrendir. *Namma*, cennet ve dünyadan oluşan bir evren yaratır, bu bir proto-evrendir. Öncelikle tanrılar, gök ve yer yaratılır. Enlil, yaratım süresinde gök ve yeri ayırarak dünyayı meydana getirmiştir (van Binsbergen ve Wiggermann, 1999: 20-22). Ardından insan, hayvan ve diğer canlıların yaşamını, cennet ve dünya arasındaki boşluğu yaratan Enlil, dünyadaki kararı düzenlemiştir. Bu karar, ilahi oluşum, düzen ve kaderdir. Metinlerde bu ilahi düzen namtar kelimesiyle açıklanmaktadır (van Binsbergen ve Wiggermann, 1999: 20-22). Ancak bu ilkel evrende bir kaos, isyan meydana gelir. Adı 'her şeyin efendisi' anlamına gelen Enmesarra, Enlil'den namtarı almaya çalışır. Namtar burada kader,

düzen ve ilahi oluşumdur. Enmesarra'nın bu girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır ve tanrı Enlil tarafından mağlup edildikten sonra kalıcı olarak yeraltı ülkesine gönderilmiştir (Wiggermann, 1992b: 286-287). Böylece Enlil kadere, namtara hükmeden tanrı olmuştur. Nitekim daha önce vurgulandığı gibi demon-vezir Namtar'da *šipir Enlil'dir.*

Kader kavramı, Enlil ve Namzitara Mitosunda yer alır. Tanrı Enlil'in cinsel suçu ve ardından gelen cezalandırılma ve kurtuluş sürecini, Namzitara adlı bir figürün rolüyle birlikte ele alan mitos, tanrısal davranış, ahlaki sınırlar, krallık ideolojisi ve ilahi adalet kavramlarını işlemiştir. Metinde Enlil*, nam mu-tar-ra-* yani kaderi belirleyen kişi olarak geçmektedir. Namtar burada soyut ilahi ve kişileştirilmemiş bir kavramdır.

Namtar, soyut ve nihai kader olarak Šuruppak Talimatlarının Eski Babil dönemi versiyonunda yer alır. Burada, belirlenmiş ilahi kader, ön görülmez ve mutlak olandır. Metinde, "*kader (namtar) ıslak bir banktır, tek bir kayma yapabilir*." ifadesi yer alır (Klein, 2017: 29-30). Bu ifade de kast edilen ise ölümdür. İnsanın doğuştan belirlenmiş, kendisine verilmiş, bireysel yaşam ve ölüm yolunu kapsayan zamansal bir boyutu vardır. Bu bireyin, her canlının kaderidir. Tanrıların belirlediği bu düzlemde, hayat kadar ölüm de insanların kaderidir. IKA 146 numaralı metinde, "(*Yedi apkallu) büyük tanrıların kader tabletlerini getirip okudular*" ifadesinde kader tableti, *dub-nam-tar-ra-mu-'*dur (Paul, 1973, s. 352).

Dub namtar / ṭuppi šīmāti yani kader tableti, hem kozmik düzenin hem de tanrısal otoritenin sembolüdür. Tanrıların kaderleri yazdığı veya mühürlediği bir tablette tüm evrensel düzenin; tanrıların görevleri, insanların yazgısı, doğa olaylarının işleyişinin kayıtlı olduğuna inanılırdı. Her ne kadar sosyal bir kavram gibi gözükse de kader tabletinin kontrolü, Mezopotamya kraliyet ideolojisiyle yakından bağlantılıdır. Örneğin Yeni Asur döneminde, Belediye binalarının adı "*E-kigar-dubnamtarade-kisibra*" *kader tabletinin mühürlendiği ev*'dir (George, 1986, s. 141).

Eski Mezopotamyalılar kaderin mutlak olduğu kadar belirli konularda kişisel gayrete dayalı olduğuna inanmaktadır. Mezopotamya'da, bireyin kaderinin, onun ahlaki veya dini davranışlarıyla doğrudan bağlantılıdır. Mezopotamya teolojisi, intikam doktrinine dayanmaktadır. Tanrılara karşı gelip görevleri ihmal etmenin tanrısal gazaba neden olacağına inanılmaktaydı. Bu öğreti, bireyin din ve ahlak konularındaki davranışlarının onun kaderini doğrudan etkilediğini ve bu prensibi koruması gerektiğini empoze etmektedir. Bir atasözünde, "*eğer komşuma kaderimi anlatsaydım, bana hakaretler yağdırırdı*." ifadesinde de geçmektedir (Klein, 2017: 29). Bir başka atasözünde ise "*kader (namtar) ısırmayı çok iyi bilen bir köpektir. Kirli paçavralar gibi yapışır*" (Klein, 2017: 25). Benzer bir anlatı Sumer atasözünde yer almaktadır: "*ben bir soylu küheylanım, ama bir katırla birlikte koşuldum. Bir yük arabasını çekmem, kamış ve sap taşımam gerekiyor*" sözü (Kramer, 2002: 153), kişinin kendi hatası yahut yanlış ilişkiler neticesinde yoksullaştığını göstermektedir. Bu durum kaderin değişkenliği ve kişinin elinde olduğunu göstermektedir.

MÖ V. Yy'a ait Uruk'lu Anu-ikşur tarafından yazılan ayın 30. Günü, yeni ay dönümünde Sîn'in huzurunda yapılan büyü ritüelinde, cadıların sihri ve büyüsü nesnelere aktarılmış ve bu nesneler aracılığıyla Namtar'ın hastalığı bedenden alması ve onu yeraltına göndermesi beklenmiştir: *"Otuzuncu gün boynuna çarpsın, başıboş bennu-epilepsisi başına çarpsın! Onu yeraltı dünyasının veziri Namtar'a teslim etsinler! Yeraltı dünyasının veziri Namtar, zihnini altüst etsin, bedenini gömsün]! Cadımın hayatı sönsün ki ben yaşayayım! (Onun ölmekte olan) günü ve kaderi, onu Geri Dönüşü Olmayan Ülke'ye götürsün!"* (Abusch ve diğerleri, 2020, ss. 234-236). Büyünün bu kısmında, kader "šīmtu-" ile ifade edilmiştir.

3.3. Namtar'ın Ölümle Olan İlişkisi

Namtar, ölümün kişileştirilmiş formudur. Arketipsel olarak ölüm fenomenolojisi kader ve hastalık rolleriyle birlikte görülmektedir. Muhtemelen Sumer öncesi dönemin yeraltı, kader ve ölümle bağdaştırılan büyük ilksel bir tanrısıydı. Fakat merkezileşme ve dinsel kurumsallaşmayla yerini ikincil ruha ve demonik yönlerine bırakmıştır. Yazılı kaynaklarda ölümle bağdaşan rolü iki şekilde sağlanmaktadır. Biri yeraltı veziri ve demonik yönü; ikincisi ise soyut olarak ölümü temsil etmesidir.

Namtar'ın vezir ve demon rolü, mitoslarda ve sağaltma ritüellerinde görülür. Bu mitoslardan biri Nergal ve Ereşkigal mitosudur. Mitos Nergal ve Ereşkigal'i konu almaktadır. Nergal ve Ereşkigal, yeraltının hâkimleridir.

Nergal, başlangıçta bir gökyüzü tanrısıdır. Zamanla orman yangınları, salgın hastalıklar, savaş ve yeraltı ile ilişkilendirilmiştir (Black ve Green, 2003: 155). Ereşkigal ise *Ganzir* adlı yeraltı bölgesinde yaşayan fakat başlangıçta gökyüzü ile ilişkili bir tanrıçadır. Kur tarafından kaçırıldıktan sonra yeraltının hâkimi olmuştur (Kramer, 1999: 145). Nergal ve Ereşkigal mitosuna göre, tanrılar bir ziyafet düzenler ve Ereşkigal'i de bu ziyafete davet ederler. Konumu nedeniyle gökyüzüne çıkamayan Ereşkigal yerine veziri Namtar'ı göndermiştir: "*Namtar, göklere en yukarıya çıktığında tanrıların oturduğu salona alındı. Tanrılar, güçlü kardeşlerinin temsilcisini selamladır…*" (Bottéro ve Kramer, 2017: 497). Yalnızca Nergal Namtar'ı selamlamaz. Namtar, kendisi üzerinden Ereşkigal'e yapılan bu aşağılama nedeniyle salonu terk eder. Nergal ise başına gelebileceklerden onu kurtarması için Enki'den yardım ister. Nergal kılık değiştirirken Namtar yeraltına inerek bu durumu Ereşkigal'e anlatmıştır. Namtar, Ereşkigal tarafından Nergal'i yeraltı dünyasına indirmesi için görevlendirilir. Namtar, kılık değiştirmiş Nergal'i her yerde aramaya başlamıştır. Bu esnada Enki'den aldığı talimatla Nergal, ifritler, nefes darlığı, baş dönmesi, sara, havale, uyurgezerlik, ateş ve iltihapla birlikte yeraltı dünyasına iner. Namtar ise Nergal'i Kur'un girişinde kabul ederek onu Ereşkigal'e götürmüştür. Metnin iki farklı versiyonu bulunmaktadır. Fakat her iki versiyonda da Namtar yeraltı ve yeryüzü arasında görevlendirilen bir vezirdir. Her iki versiyonda da herhangi bir sorun olmadan yeryüzü ve yeraltı dünyasında bulunabildiği görülmektedir. Bu sınırlı sayıda mitolojik karaktere özgü bir durumdur.

Namtar'ın yeraltı dünyası ruhu-tanrısı-demonu olduğuna yönelik bir başka anlatı Gılgamış mitosudur. Gılgamış mitosunda Namtar iki kısımda yer almıştır. Mitosa göre, ölü bir ruh yeraltı dünyasına indiğinde bir grup yeraltı tanrısına kurban vermesi gerekmektedir. Bu ruhlardan biri Namtar'dır. Diğer yeraltı varlıklarıyla beraber kendisine sunu yapılmıştır. Burada Namtar ikincil bir tanrıdır: "*yerde onunla kim yatarsa, Ninsun'un oğlu Gılgamış, Tarttı sunularını Ereşkigal'e, Tarttı armağanlarını Namtar'a, Tarttı armağanlarını Dimpikug'a, Tarttı ekmek sunularını Neti'ye Ningizida ve Dumuzi'ye ekmek sunularını tarttılar*." (Kramer, 1944: 10). Yine aynı mitosta, ölümün anlattığı kısımlarda, Namtar ölüm ve kader olarak geçmektedir (Pritchard, 1969: 51) :

Benzer bir mitos, İştar'ın Yeraltına İnişi'dir. Mitosa göre, egemenlik alanını genişletmek ve yeraltının hâkimi olmak isteyen tanrıça İştar, yeraltına inmiştir. Tanrıça'yı yeraltında Namtar karşılamış, Ereşkigal'in huzuruna kadar kendisine eşlik etmiştir. Ereşkigal'in huzuruna geldiğinde Ereşkigal Namtar'a İştar'a hastalık bulaştırmasını emretmiş, bunun üzerine Namtar altmış hastalığın tamamını İştar'a bulaştırmıştır. Tanrıçanın gözleri, kolları, ayakları, başı ve bağırsağı hastalanmıştır (Bottéro ve Kramer, 2017: 364). Namtar bu metinde hem hastalık hem de vezirdir.

Bir diğer metin Ur-Nammu'nun ölümünü konu alan metindir. III. Ur dönemine ait Ur-Nammu'nun ölümü ve ölüler diyarına inişini konu alan bilgelik edebiyatına ait şiir biçiminde yazılan metnin Eski Babil dönemi kopyaları günümüze ulaşmıştır (Kahya, 2018: 50). Metin, ölüler diyarı, ölüm sonrası, cenaze alayı, kurbanlar ve ağıtların ayrıntılı biçimde ele alıp dönemin krali cenaze törenlerini ve ritüellerini yansıtmaktadır. Ur-Nammu'nun cenazesinde tanrılar yas tutarken Sumer'de kıtlık baş göstermiştir (Kramer, 1967: 104). Tablete göre, Ur-Nammu, ölüler diyarının tanrıları olan yedi tanrıya kurban sunar. Yeraltına inişi, ölmüş rahipler ve rahibeler tarafından ölüler diyarına duyurulduğu aktarılır (Kramer, 1967, s. 111). Kral, çok sayıda hayvan kurban eder ve bir ziyafet alanı hazırlanır. Ur-Nammu, Nergal, Gılgamış, Ereşkigal, Dumuzi, Namtar, Gusbisa ve Ningiszida'ya kendi saraylarında adaklar sunar (Kramer, 1944: 6). Namtar, metinde "*tüm kaderleri belirleyen kişi*"dir. Namtar'a değerli bir süs eşyası, yüzük, tekne ve saf akik taşı hediye edilir (Kramer, 1967, s. 111). Namtar'a sunulan tekne ise ölüler diyarı ve ölümü temsil etmektedir (Abusch ve Schwemer, 2016, s. 205):

"…Kaderin tamamını tayin eden Namtar'a, sarayında çoban Ur- Nammu, mükemmel işlenmiş mücevherler, bir mavna gibi dökülmüş (?) altın bir yüzük, tanrıların göğüslerine takılmaya uygun saf akik taşı sundu" Nitekim bir büyü ritüelinde, "onların büyücülüğü bedenimden ayrılsın! Onları yeraltı dünyasının veziri Namtar'a emanet edin! Anunnakilerle birlikte ölüler diyarının kapısından girsinler ki [geri dönemesinler], bırakın Hubur nehrini geçsinler ki geri dönemesinler…"

Šurpu IX 4-5'te Namtar, hem yeraltı dünyasının veziri hem de demon olarak iki formdadır (Simons, 2017: 46-47). Yeraltı dünyasının veziri olan Namtar, ^{D}Namtar ideogramıyla geçer: "*^{d}nam-tar kak lā pīdu kakku ezzu šamru šibbu šibṭu namtaru…"* burada hem ölüm iblisi hem de ateşli hastalıkların sorumlusudur. Her iki formda ölüm ve yeraltıyla ilişkilidir (Simons, 2017: 46-47). Bu iki farklı tipoloji bağlantılıdır. Fakat yazılı kaynak oldukça azdır.

Namtar'ın ölümle ilişkili diğer rolü ise doğrudan doğasından gelmektedir. Yazılı kaynaklarda sıklıkla geçmektedir. İlk olarak Gılgamış mitosunda yer almaktadır. Gılgamış Humbaba mitosuna göre, Gılgamış, Enkidu ile beraber Sedir ormanlarının koruyucusu Humbaba ile mücadele etmektedir. Enkidu, Gılgamış'ı Namtar'a karşı uyarmaktadır: "*Hak tanımaz en uzunu, Namtar yutacak, Namtar gözetmez ayrım, tutsak kuş yuvasına dönerse, tutsak adam anasının bağrına dönerse, sen seni doğuran ananın kentine geri dönemeyeceksin…*" (Kramer, 1999: 224). Mitosta Namtar yaşamı ve sağlığı yok eden; felaket ve ölümdür. Elleri ve ayakları olmayan Namtar ifadesi, metnin ilerleyen satırlarında bulunur: "*Kendi annem Ninsun'un kucağında olduğum gibi mi olacağım?...büyük dağları titreten? Elleri ve ayakları olmayan Namtar…"* şeklinde geçmektedir ve bu durum onun ruh formuyla alakalıdır.

Bir başka metinde de doğrudan salt ölümdür: *"…yattı ve bir daha asla kalkamayacak. …… yattı ve bir daha asla kalkamayacak. Orantılı uzuvları olan …… yattı ve bir daha asla kalkamayacak. …… yattı ve bir daha asla kalkamayacak. Kötülük yapan …… yattı ve bir daha asla kalkamayacak…" ifadesi yer alır. Kişinin ölümüne dair ayrıntılı bilgi aktarıldıktan sonra ""ayağa kalkamıyor. Ağıt yakıyor…yemek yiyemiyor, içemiyor, ağıt yakıyor… Namtar'ın kapı sürgüsüne sıkıca tutunmuş, kalkamıyor… Bir balık gibi….o… hasta….tuzağa düşmüş ceylan gibi…. Namtar, elleri ayakları olmayan….Namtar…et yiyemeyen su içemeyen Namtar…" (*Pritchard, 1969, s. 51).

Ölüm, insanın nihai kaderidir. Šimtu-ayrıca kurulu olan, mutlak olandır. Bu nedenle *ūm šimti-* kader günü yani ölüm günüdür (Schwemer, 2009, ss. 583-584). Namtar, ölümün kişileştirilmesidir (Sibbing-Plantholt, 2020, s. 347). Namtar, *Mūtū-* ölümün efendisidir (Wiggermann, 2011: 300). Metinlerde, *bibbū-* "salgın hastalık" ve ölüler dünyasının bıçağı *tabihū-*'dur. Ayrıca Gallu, Rabišū ve imū demonlarının da efendisidir. Diğer demonlardan farklı olarak bu demonlar, tanrıların habercisi ve vezirleri olarak gündüz de hareket etmekteydi (Wiggermann, 2011: 300).

Ölümle ilişkilendirilen bir tabir *erši namtar-*'dır. GIŠ determinatifi ile birlikte kullanılan Namtar yatağı anlamına gelen tabir hasta yatağını, ölüm yatağını ifade etmektedir. KAR 24/ CTN 4.95 numaralı metinde, "*Asalluḫi Namtar yatağını rahatlatsın, Asalluḫi, seni Namtar yatağından çıkartsın!"* ifadesi yer almaktadır (Wilfred George Lambert, 2007, s. 154). BM 38066 numaralı metin de ise, "*Tanrıların bilgesi Marduk, tüm kötülükleri bedeninden kovsun! Namtar iblisini yatağından çıkarsın! Asalluḫi Namtar iblisini yataktan atsın! Asalluḫi seni Namtar iblisinin elinden kurtarsın! Marduk senin üzerine hayat büyüsünü okusun!"* yazmaktadır (Böck, 2018: 8).

Ölüm yatağı-döşeği ifadesi, Palmiye ve Asa şiirinde de yer alır. Geç dönemlere tarihlenen bir metindir. Palmiye ve Asma üzerinden yaşanan bir tartışmayı ele almaktadır. Metinde, "*ateşlenen hastaları iyileştiriyorum. Ölüm yatağında olan hastaları yeraltı dünyasından geri getirin! Hayatı kalbinden silinmiş olan, göğsünü ölüm örten, kabre doğru taşınanları, ölüm döşeğindekilerin hayatını bağışlıyorum!*" ifadeleri yer almaktadır (Jiménez, 2017, ss. 247-255).

HS 1887 numaralı Orta Babil dönemine tarihlenen Marduk'a yapılan bir dua metninde yer alır. Metinde Marduk'a, *"…Sen merhametlisin, ya Marduk, sıkıntıdan ve üzüntüden, zayıfları kurtarırsın. Tanrısının darıldığı, gün ve kaderin uzaklaştırdığı, tutuklu olan sıkıntılı kişiye ve hasta olana şefkatle bakarsın. Ölüm döşeğinde olanın elini tutar, onu ayağa kaldırırsın…"* (Jiménez, 2022, ss. 100-101).

Namtar, Šurpu IV metninde, "*tahtın efendisi Zababa yanımda olsun ve ölüm (veba) getiren Namtar'ı uzaklaştırsın*" ifadesi yer almaktadır (Reiner, 1970, s. 29).

Tarihsel süreçte Mezopotamya büyüsünün anlaşılmasında merkezi bir rol oynayan Namtar, normatif bir figür olarak Enlil'in hüküm kararlarını somutlaştıran bir soyut varlık olarak tanımlanmıştır (van Binsbergen & Wiggermann, 1999: 20-21). Bu rol metinlerde çeşitli şekillerde yansıtılmıştır. Özellikle dua metinlerinde "*çağrılan tüm tanrılar ve ifritler ve hayaletlerden, 'herhangi bir kötülük' iblisini ve onların tutup yeraltına sürükleyecek olan Namtar'a emanet etmeleri istenir…*" (Abusch ve Schwemer, 2016: 189). Eski bir geleneğe ait metinde hem yeraltı veziri hem demon hem de alınan kararları uygulayan kişi olduğu açıkça görülmektedir.

4. SONUÇ

Tarih boyunca insanlar korku ve endişelerini kişileştirmiştir. Bireysel ve kolektif korku, toplumsal geleneği şekillendirmiştir. Eski Mezopotamya'da ölüm ve hastalık, biyolojik ve rastlantısal bir yıkım değil; tanrısal iradenin ve kozmik düzenin bir zorunluluğu, insanların ise kaderidir. Bu nihai kader, yalnızca fiziksel değil ayrıca metafizik bir travmadır. Mezopotamya'da toplumsal bütünlüğü tehdit eden ölümcül olaylar, yalnızca biyolojik değil, aynı zamanda sosyal ve dini açıdan da öneme sahipti. Somutlaştırmak, mitleştirmek ve ritüel icrasına dökmek, hastalıklara karşı çözüm almada hem bireysel hem de sosyal önemli bir adım olmuştur. Toplumların tarihsel süreklilik içinde tekrar eden kriz dönemlerinde, özellikle salgınlar gibi kitlesel tehditlerin belirmesiyle birlikte ortaya çıkan kolektif endişe, açıklayıcı bir çerçeveye ihtiyaç duymuştur. Bu anlayış, hastalıkların ve salgınların nedenlerini doğrudan doğaüstü varlıklara bağlayan bir dünya görüşü içerisinde şekillenmiştir. Mezopotamya toplumları, bu ihtiyacı somutlaştırılmış figürler aracılığıyla karşılamış; bilinmezliğin, kontrol edilemeyenin, rastlantısal görünen ölümün ve felaketin sembolik karşılığı olarak Namtar gibi varlıkları üretmiştir.

Namtar bir kader ve ölüm fenomenidir. Kader, hastalık ve ölüm doğrudan birbirine bağlı algılanmaktadır. Namtar, insanın nihai 'kaderi' olan 'ölümü' hastalık aracılığıyla gerçekleştirmektedir. . Elleri ayakları olmayan, insanları hastalandırarak ölüm döşeğine düşürdüğü algısı onun modern dünya tanımıyla bir ölüm meleği gibi algılandığını göstermektedir. Muhtemelen Sumer öncesi dönemde Namtar toplum epistemolojisinde bu kavramların bizzat karşılığı olan soyut bir figürdü. Yeraltı dünyasının ve ölümün personifikasyonu olan Namtar, felaketlerin dağıtımındaki doğrudan temsilcisiydi. Yazılı kaynaklarda Namtar figürü, Mezopotamya kozmolojisinin merkezine yerleşen, hastalık, ölüm ve kader temalarıyla bağlantılı bir ölüm ruhudur. Mitolojik düzlemde bir demon ya da tanrısal elçi olarak işlev görse de, aslında çok daha derin bir zihinsel ve toplumsal ihtiyacın ürünüdür. Onun, hastalıkları yayması ise toplumların bu tür krizlere karşı duyduğu korkuyu ve çaresizliğin dışa vurumudur.

Namtar'ın varlığı, aynı zamanda ritüel ve dini pratiklerin sürekliliğini sağlayan işlevsel bir mekanizmadır. Onun neden olduğu düşünülen hastalıklar, bireysel düzlemde günah, kolektif düzlemde ise kozmik bir dengesizliğin yansıması olarak görülmüş; bu anlayış doğrultusunda, hem bedensel hem de toplumsal iyileşmeyi hedefleyen arınma ve uzlaştırma ritüelleri geliştirilmiştir. Bu ritüellerde Namtar, ölüm ruhu olarak algılanmıştır. Namtar figürü kolektif bilinçdışının biçimlendirdiği, ölüm korkusu, hastalık anksiyetesi ve yazgı fikri etrafında inşa edilmiş bir kültürel yansıma niteliğindedir. Namtar, bilinçaltı korkuların ve metafizik kaygıların simgeleştirilmiş hali olarak, toplumun yalnızca dışsal değil, aynı zamanda içsel dengesini de kontrol eden bir figür haline gelmiştir. Mezopotamya toplumlarının yüzlerce sene deneyim ve endişelerinin bir somut örneği olan Namtar'ın doğası, ilahi, demonik, soyut yönleri; kader, ölüm, hastalık ve salgınlarla olan ilişkisi nedeniyle sözlü geleneğin önemli bir parçası ve Mezopotamya inançlarının en erken fenomenolojik figürlerinden biridir.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduğunu kabul etmektedir (The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the author).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKÇA

Abusch, T. ve Schwemer, D. (2016). *Corpus of Mesopotamian Anti-Witchcraft Rituals II*. Leiden & Boston: BRILL.

Abusch, T., Schwemer, D., Luukko, M. ve Buylaere, G. van. (2020). *Corpus of Mesopotamian Anti-Witchcraft Rituals III*. Leiden & Boston: Brill.

Adalı, S. F., Demirci, F., Özbayoğlu, M. ve Ergin, O. (2014). Why the Names? Anubanini and His Clan in the Cuthaean Legend. *Gephyra*, *11*, 15-28.

Adamson, P. B. (1982). Human Diseases and Deaths in the Ancient Near East. *Die Welt des Orients*, *13*, 5-14.

Akkuş Mutlu, S. (2021). Salgın Hastalıkların Eski Önasya Toplumları Üzerindeki Teopolitik ve Sosyolojik Etkisi. M. Açа ve M. A. Yolcu (Ed.), *Geçmişten Geleceğe Avrasya* içinde (ss. 122-141). Çanakkale: Paradigma Akademi.

Bácskay, A. (2013). Asakkû: Demons and Illness in Ancient Mesopotamia. H. R. Jacobus, A. K. de H. Gudme ve P. Guillaume (Ed.), *Volume Studies on Magic and Divination in the Biblical World* içinde (ss. 1-8). New Jersey: Gorgias Press. doi:10.31826/9781463228026-003

Bácskay, A. (2017). The Natural and Supernatural Aspects of Fever in Mesopotamian Medical Texts. C. Rider ve S. Bhayro (Ed.), *Magical and Religious Literature of Late Antiquity* içinde (ss. 39-53). Leiden & Boston: Brill.

Beltz, J. (2021). A Tale of Two Plague Gods. *Biblical Archaeology Review*, *47*(4), 58-59.

Black, J. A. ve Green, A. (2003). *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü Tanrılar İfritler Semboller*. (N. Hasgül, Çev.). İstanbul: Aram Yayıncılık.

Bodi, D. (1991). *The Book of Ezekiel and the Poem of Erra*. Göttingen: Universitätsverlag Freiburg Schweiz Vandenhoeck.

Bottéro, J. ve Kramer, S. N. (2017). *Mezopotamya Mitolojisi*. (A. Tümertekin, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Böck, B. (2014). *The Healing Goddess Gula Towards an Understanding of Ancient Babylonian Medicine*. Leiden & Boston: Brill.

Böck, B. (2018). Fragments of Muššuʾu incantations from the British Museum. *Aula Orientalis*, *36*(1), 5-19.

Burkert, W. (1988). *Creation of the Sacred Tracks of Biology in Early Religions*. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.

Burns, J. B. (1987). The Identity of Death's First-Born (Job XVIII 13). *Vetus Testamentum*, *37*(3), 362-364. doi:10.2307/1517635

Caesar, S. (2017). The Annihilation of Sennacherib's Army: A Case of Septicemic Plague. *Jewish Bible Quarterly*, *4*(45), 222-228.

Chen, Y. S. (2013). *The Primeval Flood Catastrophe Origins and Early Development in Mesopotamian Traditions*. Oxford: Oxford University Press.

Collins, R. (2004). *Interaction Ritual Chains*. New Jersey: Princeton University Press.

Çayır, M. (2020). Eski Mezopotamya Mitolojisinde İnsanın Yaratılışı. *Antropoloji*, (39), 98-102. doi:https://doi.org/10.33613/antropolojidergisi.684530

Çeçen, S. (2020). Çivi Yazılı Belgelerde Anadolu'da Salgın Hastalık. *Kafdağı*, *5*(1), 13-17.

Diamond, J. (2002). Evolution, consequences and future of plant and animal domestication. *Nature*, *418*(8), 700-707. doi:10.1038/nature01019

Dijk, J. J. A. van, Geller, M. J. ve Oelsner, J. (2003). *Ur III Incantations from the Frau Professor Hilprecht-Collection, Jena*. Otto Harrassowitz Verlag.

Douglas, R. F. ve Stuckey, H. J. (2021). *A Handbook of Gods and Goddess of The Ancient Near East Three Thousand Deities of Anatolia, Syria, Israel, Sumer, Babylonia, Assyria and Elam*. Pennsylvania: EISENBRAUNS.

Durand, J.-M. (1988). *Archives Epistolaires de Mari 1/1 (ARM 26/1)*. Paris: Editions Recherche sur les Civilisations.

Eliade, M. (2005). *Dinler Tarihi İnançlar ve İbadetler Morfolojisi*. (M. Ünal, Çev.). Konya: Serhat Kitapevi.

Flückiger-Hawker, E. (1999). *Urnamma of Ur in Sumerian Literary Tradition*. Zürich: University Fribourg Switzerland. https://www.zora.uzh.ch/id/eprint/152507 adresinden erişildi.

Foster, B. R. (Ed.). (2005). *Before the muses: An anthology of Akkadian literature*. Archaeology, history, literature (3rd ed.). Bethesda, Md: CDL Press.

Frazer, J. G. (2017). *Psişik işler: Batıl inançlar kurumlarımızın gelişimini nasıl etkiledi?* (Yılmaz, Çev.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Geller, M. J. (2005). Tablets and Magic Bowls. S. Shaked (Ed.), *Officina Magica Essays on the Practice of Magic in Antiquity* içinde (ss. 53-73). Leiden & Boston: Brill.

Geller, M. J. (2010). *Ancient Babylonian Medicine Theory and Practice*. United Kingdom: Blackwell Publishing.

Geller, M. J. (2015). *Healing Magic and Evil Demons: Canonical Udug-hul Incantations*. De Gruyter. doi:10.1515/9781614513094

Geller, M. J. ve Panayotov, S. V. (2020). *Mesopotamian Eye Disease Texts The Niniveh Treatise*. Berlin & Boston: De Gruyter.

George, A. R. (1986). Sennacherib and the Tablet of Destinies. *IRAQ*, *48*(1), 133-146.

George, A. R. (1991). Babylonian Texts from the Folios of Sidney Smith: Part Two: Prognostic and Diagnostic Omens, Tablet I. *Revue d'Assyriologie et d'archéologie Oriental*, *85*(2), 137-167.

George, A. R. ve Taniguchi, J. (2010). The Dogs of Ninkilim, Part Two: Babylonian Rituals to Counter Field Pests. *IRAQ*, (72), 79-148.

Giddens, A. (1994). Living in a Post-Traditional Society. U. Beck, A. Giddens ve S. Lash (Ed.), *Reflexive Modernazition* içinde (ss. 56-109). Cambridge: Polity Press.

Girard, R. (2003). *Şiddet ve Kutsal*. İstanbul: Kanat Kitap.

Grayson, A. K. (1987). *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC)*. University of Toronto Press.

Green, M. W. (1984). The Uruk Lament. *Journal of the American Oriental Society*, *104*(2), 253-279. doi:10.2307/602171

Gurney, O. R. (1956). The Sultantepe Tablets (Continued). V. The Tale of the Poor Man of Nippur. *Anatolian Studies*, *6*, 145-164.

Jiménez, E. (2017). *The Babylonian Disputation Poems. With Editions of the Series of the Poplar, Palm and Vine, the Series of the Spider, and the Story of the Poor, Forlorn Wren*. Leiden & Boston: Brill.

Jiménez, E. (2018). Highway to Hell: The Winds as Cosmic Conveyors in Mesopotamian Incantation Texts. G. van Buylaere, M. Luukko, D. Schwemer ve A. Mertens-Wagschal (Ed.), *Sources of Evil Studies in Mesopotamian Exorcistic Lore* içinde (ss. 316-351). Leiden & Boston: Brill.

Jiménez, E. (2021). Literature II.12 Palm and Vine. electronic Babylonian Literature-Projekt, Ludwig-Maximilians-Universität München. doi:10.5282/EBL/L/2/12

Jiménez, E. (2022). *Middle and Neo-Babylonian Literary Texts in the Frau Professor Hilprecht Collection, Jena*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Kağnıcı, G. (2018). Insights from Sumerians Mythology: The myth od Enki and Ninmah and the History of Disability. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, *33*(2), 429-450.

Kahya, Ö. (2018). Ölüm Sonrası Hayat: Sumerce Metinlerde Öteki Dünya. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, *37*(63), 49-76.

Kahya, Ö. ve Çeçen, S. (2021). Akadca Belgelerde Salgın. *Eskiçağ'da Salgın ve Hastalıklar* içinde (ss. 51-78). İstanbul: Ege Yayınları.

Karaköz, K. (2024). Eski Mezopotamya Kaynaklarında Kent Ağıtları. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, *14*(28), 201-235. doi:10.33207/trkede.1462546

Kılıç, O. (2020). Tarihte Küresel Salgın Hastalıklar ve Toplum Hayatına Etkileri. M. Şeker, A. Özer ve C. Korkut (Ed.), *Küresel Salgının Anatomisi İnsan ve Toplumun Geleceği* içinde (ss. 14-55). Ankara: TÜBA Türkiye Bilimler Akademisi. 10.53478/TUBA.2020.024 adresinden erişildi.

Kikawada, I. (1983). The Double Creation of Mankind in Enki and Ninmah, Atrahasis I 1–351, and Genesis 1–2. *Iraq*, *45*(1), 43-45.

Klein, J. (1998). Namtar. (A. Bramanti, Ed.)*Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie Band 9 Nab—Nuzi.* Boston: De Gruyter.

Klein, J. (2017). The Concept of "Misfortune" in Sumerian Wisdom Literature. O. Drewnowska ve M. Sandowicz (Ed.), *Fortune and Misfortune in the Ancient Near East Proceedings of the 60th Rencontre Assyriologique Internationale at Warsaw 21–25 July 2014* içinde (ss. 25-39). Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns.

Kramer, S. N. (1944). The Death of Gilgamesh. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, *94*, 2-12. doi:10.2307/1355151

Kramer, S. N. (1967). The Death of Ur-Nammu and His Descent to the Netherworld. *Journal of Cuneiform Studies*, *21*, 104-122. doi:10.2307/1359365

Kramer, S. N. (1999). *Tarih Sümer'de Başlar Yazılı Tarihteki Otuzdokuz İlk*. (H. Koyukan, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Kuhnke, L. (2008). Disease Ecologies of the Middle East and North Africa. K. Kiple (Ed.), *The Cambridge World History of Human Disease* içinde (ss. 453-463). Cambridge: Cambridge University Press.

Lambert, Wilfred G. (2013). *Babylonian Creation Myths*. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns.

Lambert, Wilfred G. ve Millard, A. (1969). *Atra-Hasis The Babylonian Story of the Flood*. Oxford: Oxford University Press.

Lambert, Wilfred George. (2007). *Babylonian Oracle Questions*. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns.

Lenzi, A. (Ed.). (2011). *Reading Akkadian prayers and hymns: An introduction*. Society of Biblical Literature ancient Near East monographs. Atlanta: Society of Biblical Literature.

Lucarelli, R. (2017). Illness as Divine Punishment: The Nature and Function of the Disease Carrier Demons in the Ancient Egyptian Magical Texts. S. Bhayro ve C. Rider (Ed.), *Demons and Illness from Antiquity to the Early-Modern Period* içinde (ss. 53-61). Leiden & Boston: Brill.

Mandacı, E. (2020). Asur Devleti'nde Doğal Afetler ve Doğal Afet Algısı. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *22*(1), 99-116. doi:10.26468/trakyasobed.524554

Neufeld, A. (1986). The Earliest Document of a Case of Contagious Disease In Mesopotamia (Mari Tablet ARM X , 129) EDW. *Journal of the Ancient Near Eastern Society*, *18*(1), 53-66.

Novotny, J. R. ve Jefffers, J. (2018). *The Royal Inscriptions of Ashurbanipal (668–631 BC), Aššur-etel-ilāni (630–627 BC), and Sîn-šarra-iškun (626–612 BC), Kings of Assyria, Part 1*. The Royal Inscriptions of Neo-Assyrian Period, Volume 5/1. Winona Lake, Indiana: EISENBRAUNS.

Panayotov, S. V. (2018). Magico-medical Plants and Incantations on Assyrian House Amulets. M. Luukko, D. Schwemer, Mertens-Wagschal ve G. van Buylaere (Ed.), *Sources of Evil Studies in Mesopotamian Exorcistic Lore* içinde (ss. 192-223). Leiden & Boston: Brill.

Paul, S. (1973). *Heavenly Tablets and the Book of Life* (C. 5). Colombia: Columbia University.

Pritchard, J. B. (1969). *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. Princeton: princeton University Press.

Reiner, E. (1970). *Šurpu. A Collection of Sumerian and Akkadian Incantations*. Vol. 11. Archiv Für Orientforschung. Osnabrück: Biblio Verlag.

Ricoeur, P. (1967). *The Symbolism of Evil*. (E. Buchanan, Çev.). Boston: Beacon Press.

Schuyt, T. N. M. ve Schuijt, J. J. M. (1998). Rituals and rules: About magic in consultancy. *Journal of Organizational Change Management*, *11*(5), 399-406. doi:10.1108/09534819810234823

Schwemer, D. (2009). Tod, Geschick und Schicksalsgöttin: Übergänge zwischen Leben und Tod in babylonischen Abwehrzauber-Ritualen. A. Berlejung ve B. Janowski (Ed.), *Tod und Jenseits im alten Israel und in seiner Umwelt. Theologische, religionsgeschichtliche, archäologische und ikonographische Aspekte* içinde (ss. 583-595). Tübingen: Mohr - Siebeck.

Schwemer, D. (2018). Evil Helpers: Instrumentalizing Agents of Evil in Anti-witchcraft Rituals. M. Luukko, D. Schwemer, Mertens-Wagschal ve G. van Buylaere (Ed.), *Sources of Evil Studies in Mesopotamian Exorcistic Lore* içinde (ss. 173-192). Leiden & Boston: Brill.

Sibbing-Plantholt, I. (2020). Visible Death and Audible Distress: The Personification of Death (Mūtu) and Associated Emotions as Inherent Conditions of Life in Akkadian Sources. S.-W. Hsu ve J. L. Raduà (Ed.), *The Expression of Emotions in Ancient Egypt and Mesopotamia* içinde (ss. 335-390). Leiden & Boston: Brill.

Sibbing-Plantholt, I. (2022). *The Image of Mesopotamian Divine Healers Healing Goddesses and the Legitimization of Professional asûs in the Mesopotamian Medical Marketplace*. (T. Abusch, M. Geller, J. Johnson, S. Maul ve F. A. M. Wiggermann, Ed.). Leiden & Boston: Brill.

Simons, F. J. M. (2017). *Burn your way to success Studies in the Mesopotamian Ritual and Incantation Series Šurpu*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Birmingham University, Birmingham.

Steinert, U. (2012). *Aspekte des Menschseins im Alten Mesopotamien Eine Studie zu Person und Identität im 2. Und 1. Jt. V. Chr.* Leiden: Brill.

Steinert, U. (2021). Disease concepts and classifications in ancient Mesopotamian medicine. U. Steinert (Ed.), *Systems of Classification in Premodern Medical Cultures Sickness, Health and Local Epistemologies* içinde (ss. 140-195). London & New York: Routledge.

Steinkeller, P. (1987). The Name of Nergal, *77*(2), 161-168. doi:10.1515/zava.1987.77.2.161

Stol, M. (2007). Fevers in Babylonia. I. Finkel ve M. J. Geller (Ed.), *Disease in Babylonia* içinde (ss. 1-40). Leiden & Boston: Brill.

Tallqvist, K. (1934). Sumerisch-akkadische Namen der Totenwelt. *Studia Orientalia Electronica*, *4*, 1-47.

Thompson, R. C. (1924). *The Assyrian Herbal: A Monograph on the Assyrian Vegetable Drugs, the Subject Matter of which was Communicated in a Paper to the Royal Society, March 20, 1924*. Luzac.

van Binsbergen, W. ve Wiggermann, F. A. M. (1999). Magic in History. A Theoretical Perspective, and its application to Ancient Mesopotamia. T. Abusch ve K. van der Toorn (Ed.), *Mesopotamian Magic Textual, Historical and Interpretative Perspectives* içinde (ss. 1-35). Groningen: STYX Publications.

Wasserman, N. (2007). Between magic and medicine—Apropos of an old babylonian therapeutic text against Kuràrum disease (ss. 40-61). Brill. https://brill.com/display/book/edcoll/9789047404187/Bej.9789004124011.i-226_003.xml adresinden erişildi.

Westenholz Goodnick. (1997). *Legends of the Kings of Akkade The Texts*. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns.

Wiggermann, F. A. M. (1992a). *Mesopotamian Protective Spirits the Ritual Text*. Groningen: STYX & PP Publications.

Wiggermann, F. A. M. (1992b). Mythological foundations of Nature. D. J. W. Meijer (Ed.), *Natural Phenomena: Their Meaning, Depiction and Description in the Ancient Near East* içinde (ss. 279-306). Amsterdam: VerhandelingeniKoninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.

Wiggermann, F. A. M. (2011). The Mesopotamian Pandemonium A Provisional Census. *Studi e Materiali di Storia delle Religioni*, *2*(77), 298-322.

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.06.2025 **√Accepted/Kabul:** 21.08.2025
DOI:https://doi.org/10.30794/pausbed.1711527
Research Article/Araştırma Makalesi

Kaya, Y. & Utku, M. (2025). "BİST Gıda Endeksi İşletmelerinin Sürdürülebilirlik Faaliyetlerinin Analizi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 71, 217-235.

BİST GIDA ENDEKSİ İŞLETMELERİNİN SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK FAALİYETLERİNİN ANALİZİ

Yusuf KAYA*, Mehmet UTKU**

Öz

İnsan sağlığını ve çevreyi doğrudan etkileyen sektörlerin başında gelen gıda sektörü toplumsal hayatın sürdürülebilirliği açısından kritik öneme sahiptir. Sektörde faaliyet gösteren işletmelerin çevresel ve sosyal etkileri, toplum için en az ekonomik başarıları kadar değerlidir. İşletmelerin sürdürülebilirlik uygulamalarının uluslararası standartlara uygun olarak gerçekleştirilmesi ve şeffaf bir şekilde raporlanması gerekmektedir. Bu çalışmanın amacı, BİST Gıda Endeksinde yer alan ve sürdürülebilirlik raporları hazırlayan işletmelerin raporlarını, Küresel Raporlama Girişimi (GRI) ilkeleri çerçevesinde analiz etmektir. Çalışmada nitel veri analizi yöntemlerinden içerik analizi kullanılmıştır. Genel olarak işletmelerin sürdürülebilirlik bilincine sahip oldukları ve GRI ilkelerine uygun raporlama yaptıkları tespit edilmiştir. Ekonomik, çevresel ve sosyal sürdürülebilirlik unsurlarının incelendiği çalışmada, Anadolu Efes'in %87 gerçekleştirme oranıyla en yüksek uyumu sağladığı, Tat Gıda'nın ise %70 ile en düşük uyum oranına sahip olduğu tespit edilmiştir. Çalışmada ayrıca işletme raporlarında eksik görülen temel unsurlar ayrıntısıyla ortaya konulmuştur. Sektör genelinde sürdürülebilirlik raporlaması yapan işletme sayısının artması ve raporlama altyapısının geliştirilerek eksik unsurların giderilmesi gerektiği düşünülmektedir.

Anahtar kelimeler: *Sürdürülebilirlik, Gıda Güvenliği, Küresel Raporlama Girişimi, BIST Gıda Endeksi.*

AN ANALYSIS OF SUSTAINABILITY ACTIVITIES OF BIST FOOD INDEX COMPANIES

Abstract

The food sector, which is one of the sectors that directly affect human health and the environment, is critical for the sustainability of social life. The environmental and social impacts of businesses operating in the sector are as valuable to society as their economic success. Sustainability practices of businesses need to be realized in accordance with international standards and reported transparently. The aim of this study is to analyze the reports of enterprises that are included in the BIST Food Index and prepare sustainability reports within the framework of the Global Reporting Initiative (GRI) principles. Content analysis, one of the qualitative data analysis methods, was used in the study. In general, it was determined that the enterprises have sustainability awareness and report in accordance with GRI principles. In the study, which examined economic, environmental, and social sustainability elements, it was determined that Anadolu Efes achieved the highest compliance rate with an 87% realization rate, while Tat Gıda had the lowest compliance rate with 70%. The study also detailed the main elements that were found to be missing in the business reports. It is thought that the number of enterprises reporting on sustainability across the sector should increase and the missing elements should be eliminated by improving the reporting infrastructure.

Keywords: *Sustainability, Food Safety, Global Reporting Initiative, BIST Food Index.*

*Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Buldan Meslek Yüksekokulu, Muhasebe ve Vergi Bölümü, DENİZLİ.
e-posta: ykaya@pau.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-2076-9808)
**Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, DENİZLİ.
e-posta: mutku@pau.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-7076-6891)

1. GİRİŞ

Hızla artan Dünya nüfusu ve tüketicilerin beklentilerinin değişmesi, sağlıklı beslenme ve kaliteli gıdaya ulaşımı her zamankinden daha değerli hale getirmiştir. Günümüzde tüketicilerin gıda eğilimleri incelendiğinde, makul fiyat, ulaşılabilir gıda ve kaliteli ürün beklentileri öne çıkmaktadır (Demirci ve Korkmaz, 2023:114). Gıda üretimi geçtiğimiz yüzyılla birlikte küçük işletmelerden, büyük fabrikalara doğru evrilmiş, bu durum konvansiyonel tarım uygulamalarının öne çıkmasına yol açmıştır. Verimliliği arttırmak için uygulanan yüksek miktarlı azot ve fosforlu gübre kullanımı toprağın yapısını önemli ölçüde etkilemekte ve bozmaktadır. Ayrıca tarım ürünlerinin ilaçlamasında kullanılan pestisit kullanımı insan sağlığı ve gıda güvenliği için ciddi riskler barındırmaktadır (Mishra vd, 2018: Kayışoğlu ve Türksoy, 2023). Son yıllarda artan başta kanser ve parkinson vakaları olmak üzere birçok önemli hastalıkta tarımsal ürünlerde kullanılan pestisitin etkili olduğu yapılan çalışmalarla tespit edilmiştir (Leong vd., 2020:252).

Gıda güvenliğinin artan önemi, tüketicilerin hızla bilinçlenmesi, ülkelerin tarımsal ürünlerin ithalatında uyguladığı testler, gıda şirketlerinin de sürdürülebilir tarım uygulamalarına eğilmesine yol açmıştır. Ayrıca sektörde rekabet ortamının sürekli artması, firmaların tüketici beklentilerine yoğunlaşmasına neden olmuştur. Tüketiciler bu dönemde sağlıklı gıda ile birlikte çevresine duyarlı, toprağı ve havayı kirletmeyen üreticilerin ürünlerini alma eğilimi göstermektedir. Bu durum, işletmelerin ekonomik performansının sosyal ve çevresel performanslarıyla ilişkili olmasına yol açmıştır. Çevre hassasiyeti kirliliği azaltmak ve kaynakların verimli kullanılmasıyla çevresel sürdürülebilir kurumsal performans her şirket için önemli kabul edilmektedir (Gerbens-Leenes vd. 2003:243). Bu sebeplerle sürdürülebilirlik faaliyetlerinin raporlanması, şirket faaliyetlerinin ekonomik, çevresel ve sosyal etkilerini içeren bilgilerin sunulması gerekliliğine yol açmıştır. Bu raporlar, sadece şirket açısından değil, paydaşlar açısından da son derece önem arz etmektedir (Yükçü ve Kaplanoğlu, 2016: 70). Sürdürülebilirlik raporlarına standardizasyon getirmek ve bir kılavuz hazırlamak için çeşitli girişimler ortaya konmuştur. Küresel Raporlama Girişimi (Global Reporting Initiative, GRI), 2000 yılında kılavuz olarak ilk sürdürülebilirlik raporlaması çerçevesini yayınlamış ve yıllar içinde bu çerçeveyi geliştirmiştir (Duran,2018:73). GRI'nin hedefini temel olarak küresel sürdürülebilirlik gündeminin sürekli olarak güncel tutulması ve geliştirilmesi oluşturmaktadır. Burada beklenen amaç firmaların şeffaflığının arttırılarak paydaşlara bilgilerin güvenilir bir yolla iletilmesini sağlamaktır.

Alonsa Almeida vd (2014), Önce vd (2015), Tanç ve Gümrah (2015), çalışmalarında GRI çerçevesinde hazırlanan sürdürülebilirlik raporlarını incelemişler ve içerik analizi yapmışlardır. PricewaterhouseCooper (2011) hazırladığı bir çalışmada Türkiye'de sürdürülebilirlik raporlarını analiz etmiş, 11 farklı sektöre ait 215 işletmeden alınan bilgilere göre işletmelerin daha çok sosyal ve ekonomik konularla ilgilendiği, çevresel konulara gereken önemin verilmediğini tespit etmiştir. Demirci ve Korkmaz (2023) ise gıda sektöründe yer alan firmaların çevresel performanslarını AHP ve TOPSİS yöntemleriyle değerlendirmişlerdir.

Bu çalışmada Türkiye'de gıda sektöründe faaliyet gösteren firmaların hazırlamış oldukları sürdürülebilirlik raporları incelenerek GRI kılavuzuna uygunluğu içerik yönünden analiz edilmiştir. Bu kapsamda BİST gıda endeksinde yer alan ve son üç yılda sürdürülebilirlik raporu hazırlayan firmalar seçilmiştir. Firmaların hazırlamış oldukları raporlar, ekonomik, çevresel ve sosyal sürdürülebilirlik açısından incelenmiş ve yıllar içerisindeki değişim ortaya konmuştur.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Sürdürülebilirlik ve Sürdürülebilir Kalkınma

Sürdürülebilirlik kavramı ilk kez, Alman maden görevlisi Hans Carl von Carlowitz tarafından 1713 yılında yayımlanan "Sylvicultura Oeconomica" adlı eserle ortaya atılmıştır. Çalışmada, planlı ağaçlandırma ile ormanların korunması ve sürdürülebilirliği hususunda çağrıda bulunulmakta ve orman kaynaklarının kullanımına ilişkin çözüm önerileri sunulmaktadır (Carlowitz,1713). Carlowitz'in önerileri modern ormancılığın temellerini atmış ve sürdürülebilir kaynak yönetiminin temel prensiplerini oluşturmuştur.

Sürdürülebilirlik kavramı ormancılık dışında ilk kez 20. yüzyılın ortalarında, çevre koruma ve uluslararası kalkınma konulu konferanslarda kullanılmaya başlanmıştır. Ekonomik bir kullanımdan daha ekolojik bir kullanıma doğru geçiş yapılarak bu kavrama sosyal ve etik sürdürülebilirlik de dahil edilmiştir. Sürdürülebilir kalkınmanın ilk ilkeleri, Birleşmiş Milletler tarafından 1972 yılında Stokholm'de düzenlenen Dünya Çevre Konferansı›nda ortaya

konulmuştur. Bu konferansta uluslararası çevre sorunlarına odaklanılmış ve küresel çevre yönetiminin temelleri atılmıştır. Bu konferans, sürdürülebilirliği teşvik etmek ve doğal çevreyi korumak için küresel çabaları koordine etmek amacıyla Aralık 1972'de Birleşmiş Milletler Çevre Programı'nın (UNEP) oluşturulmasına yol açmıştır.

Sürdürülebilirlik kavramının en yaygın kullanılan tanımlarından birisi BM destekli Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu'nun 1987 tarihli "Ortak Geleceğimiz" adlı Brundtland Raporu'ndaki tanımdır. Buna göre sürdürülebilirlik, gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneğini tehlikeye atmadan, bugünün ihtiyaçlarını karşılamaktır. Dolayısıyla sürdürülebilir kalkınma, "Bugünün gereksinimlerini, gelecek kuşakların gereksinimlerini karşılama yeteneğinden ödün vermeden karşılayan kalkınma"dır (WCED,1987:41). Sürdürülebilir kalkınma hem bugünü hem de geleceği güvence altına alacak şekilde hareket etmektir. Brundtland Raporu'na göre sürdürülebilir kalkınmanın 3 önemli bileşeni vardır. Bu bileşenler, ekonomik büyüme, çevrenin korunması ve sosyal gelişimdir. Rapor, kalkınma için sadece ekonomik gelişmenin yeterli olmadığı bütüncül bir yaklaşım ortaya koymuştur. Bir başka ifadeyle, sosyal ve çevresel gelişmenin sağlanamadığı durumlarda ekonomik gelişim sürdürülemeyecektir.

Brundtland Raporu, sadece sürdürülebilir kalkınmayı tanımlamamış, ayrıca nüfus artışı, gıda güvenliği, azalan biyolojik çeşitlilik, artan enerji ihtiyacı, sanayileşme kaynaklı çevre sorunları gibi küresel sorunlara çözüm önerileri sunmuştur. Günümüzde İklim krizi temelinde artan çevresel riskler bu raporun önemini tekrar ön plana çıkarmaktadır. BM Sürdürülebilir Kalkınma Grubu "2030 Gündemi" çerçevesinde kabul ettiği "Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri", Brundtland Raporu'nun ortaya koyduğu ekonomik, çevresel ve sosyal boyutları içeren anlayışı devam ettirmektedir.

Uluslararası Doğayı Koruma Birliği'nin (IUCN) 1980 tarihli "Dünya Koruma Stratejisi"ndeki sürdürülebilir kalkınma anlayışı: ekonomik ve sosyal hedefleri olan kalkınmanın, ekosistemlerin kapasitelerini dikkate alarak ele alınması gerekliliğine dayanmaktadır. Bu doğrultuda kalkınma süreçleri ekolojik, çevresel, sosyal, kültürel ve etik faktörleri dikkate almalıdır. Dünya Koruma Stratejisi›nin hedefi, dünya üzerindeki tüm nesillerin refahını güvence altına almak için koruma ve kalkınmayı bütünleştirmek olmuştur (IUCN,1980).

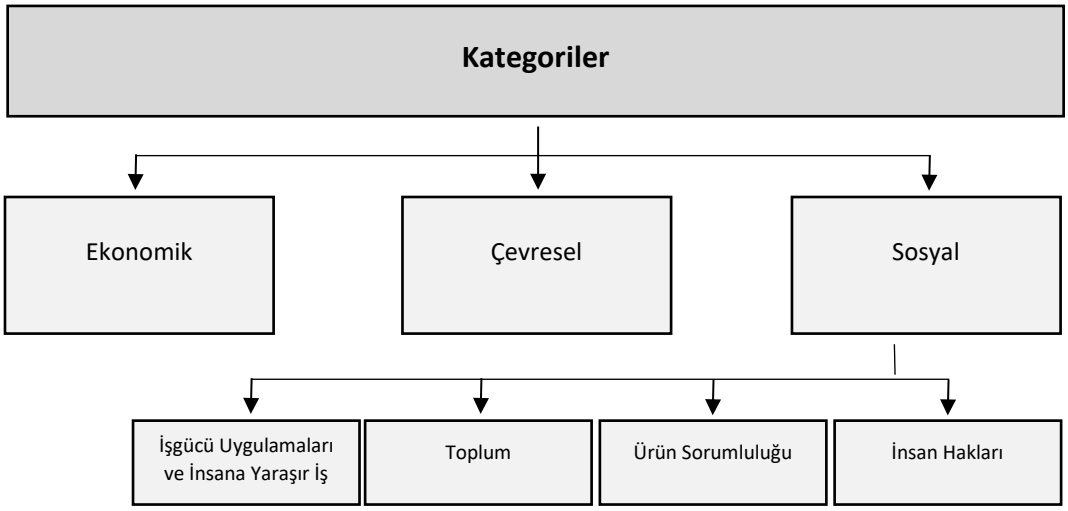
Özetle sürdürülebilirlik; sosyal ve ekolojik dengeyi koruyarak gerek bugünkü gerekse gelecek nesillere daha iyi yaşam koşulları sağlamayı amaçlayan bir eylem biçimidir. Sürdürülebilir kalkınma, sadece ekonomik büyümeyi değil, bunun yanında doğanın korunmasını ve sosyal adaleti içeren bütüncül bir yaklaşımdır. Dolayısıyla sürdürülebilirlik, çevresel, ekonomik ve sosyal boyutları olan entegre bir kavramdır. Doğal kaynaklar ve ekosistem korunarak sürdürülebilir bir ekonomik büyüme sağlanmalı ve toplumsal refah, sosyal adalet ve eşitlik desteklenerek bu üç bileşen dengeli bir şekilde yönetilmelidir.

2.2. Sürdürülebilirlik Raporlaması ve Küresel Raporlama Girişimi (GRI)

Sürdürülebilir kalkınma ilkelerinin, işletmeler düzeyinde ele alınması, kurumsal sürdürülebilirlik kavramını ortaya çıkarmıştır. Kurumsal sürdürülebilirlik, bir işletmenin genel stratejisine bütünüyle entegre edilmiş olan; ekosistemin dayanıklılığını koruyup artırarak, sosyal adalet ve uyumu sağlayarak ve ekonomik refahı geliştirerek, mevcut ve gelecek nesillerin refahına etkili bir şekilde katkıda bulunan bir dizi faaliyet olarak tanımlanabilir (Meuer vd., 2020:333). Bu noktada işletmeler, sosyal, ekonomik ve çevresel hedefleri dengeleme çabası içerisindedir (Elkington:1997). Kurumsal sürdürülebilirlik, ekonomik büyümeyi, kurumsal itibarı, müşteri ilişkilerini, ürün ve hizmet kalitesini sürdürmeyi ve genişletmeyi, etik iş uygulamalarını benimsemeyi ve sürdürmeyi, sürdürülebilir işler yaratmayı, tüm paydaşlar için değer oluşturmayı ve yeterince hizmet alamayanların ihtiyaçlarını karşılamayı içerir (Székely ve Knirsch, 2005:630).

Son yıllarda; küresel ısınma, kuraklık riski, nüfus artışı, gelir adaletsizliği, toplumsal eşitsizlikler gibi hususlar neticesinde finansal, çevresel ve sosyal sorunların giderek artması, toplumların sürdürülebilirlik konusunda daha duyarlı hale gelmesine neden olmuştur. Bu gelişmeler işletmeleri sorumluluk almaya ve toplumsal beklentilere cevap verecek yeni stratejiler geliştirmeye itmiştir. Bu doğrultuda çoğu büyük şirket, sürdürülebilirlik girişimlerinde bulunmakta ve finansal raporlara ek olarak faaliyetlerinin çevresel ve sosyal etkilerini açıklamaya yönelik raporlar hazırlamaktadır. Sürdürülebilirlik raporları olarak ifade edilen bu raporlar, paydaşlara işletmenin toplumdaki rolünü ve ekonomik, çevresel ve sosyal konulardaki faaliyet ve performansını göstermektedir. Kurumsal sürdürülebilirlik raporları bir işletmenin, ekonomik performans, iklim değişikliği, su kullanımı, atık yönetimi, işgücü uygulamaları ve müşteri ilişkileri gibi alanlardaki politikaları ve faaliyetleri hakkında bilgi vermektedir (KGK, 2023).

Sürdürülebilirlik raporları çeşitli çerçeve, ilke ve esaslara göre hazırlanmaktadır. Söz konusu ilkeleri geliştiren kurumlar içerisinde en önemlisi 1997 yılında BM öncülüğünde kurulan Küresel Raporlama Girişimidir (GRI). GRI çerçevesinde, işletmelerin ekonomik, çevresel ve sosyal performanslarını raporlamaları için gerekli göstergeler ve esaslar bulunmaktadır. GRI Standartları, sürdürülebilirlik raporlaması için oluşturulan ilk uluslararası standartlardır ve tüm dünyada yaygın olarak kullanılmaktadır. Yapılan son araştırmalarda GRI standartlarının dünya çapında büyük şirketlerin yaklaşık %90'ı tarafından kullanıldığı tespit edilmiştir (KPMG Sürdürülebilirlik Raporlaması Anketi,2024). Uluslararası ölçekte kabul görmüş ölçütler, raporlarda bulunan bilgilerin karşılaştırılabilir olmasını sağlamaktadır. GRI Sürdürülebilirlik Raporlaması Kılavuzunda yer alan kategoriler Şekil 1'te gösterilmiştir.

Şekil 1: GRI sürdürülebilirlik raporlama kategorileri
Kaynak: "GRI Sürdürülebilirlik Raporlama Kılavuzu"
https://www.globalreporting.org/standards/ download-the-standards/

GRI kılavuzunda yer alan kategorilerin ekonomik sürdürülebilirlik unsurları(bileşenleri) ve söz konusu unsurların kılavuz içerisindeki kodları Tablo 1'de verilmiştir. Ekonomik unsurlar 4 bölüme ayrılmıştır. Bu bölümlerde geçen ve çalışma kapsamında ele alınan sürdürülebilirlik raporlarında varlığı araştırılan bazı kavramlar da aynı tabloda sunulmuştur. Ekonomik kategoride işletmelerin performansı, çalışanların demografik dağılımı ve satın alma uygulamaları gibi unsurlar bulunmaktadır.

Tablo 1: Ekonomik sürdürülebilirlik unsurları ve kavramları

Unsurlar	Kodlar (G4)*	Kavramlar
E1- Ekonomik performans	EC1-2-3-4	Mali, finans, yatırım, iklim değişikliği, emeklilik, çalışan tazminatları, teşvik, hibe,
E2- Piyasa varlığı	EC5-6	Cinsiyet, ücret, yerel yönetici
E3- Dolaylı ekonomik etkiler	EC7-8	Altyapı, yatırım, ekonomik kalkınma
E4- Satın alma uygulamaları	EC9	Yerel tedarik

Kaynak: GRI Sürdürülebilirlik Raporlama Kılavuzu
https://www.globalreporting.org/standards/ download-the-standards/
*GRI sürdürülebilirlik kılavuzunda yer alan her bir unsura ait kodların başlıkları EK 1'de sunulmuştur.

GRI kılavuzunda yer alan kategorilerin çevresel sürdürülebilirlik unsurları(bileşenleri) ve söz konusu unsurların kılavuz içerisindeki kodları Tablo 2'de verilmiştir. Çevresel unsurlar 12 bölüme ayrılmıştır. Çevresel kategoride işletmelerin çalışmalarını sürdürürken çevreye olan etkileri su, biyolojik çeşitlilik, atık, emisyon ve enerji gibi unsurlar açısından değerlendirilmektedir.

Tablo 2: Çevresel sürdürülebilirlik unsurları ve kavramları

Unsurlar	Kodlar (G4)	Kavramlar
Ç1- Malzemeler	EN1-2	Yenilenebilir malzeme, geri dönüşüm
Ç2- Enerji	EN3-4-5-6-7	Yakıt türleri, enerji tüketimi
Ç3- Su	EN8-9-10	Su, su tüketimi
Ç4- Biyolojik çeşitlilik	EN11-12-13-14	Biyolojik çeşitlilik, kirlilik
Ç5- Emisyonlar	EN15-16-17-18- 19-20-21	Sera gazı, emisyon
Ç6- Atık sular ve atıklar	EN22-23-24-25-26	Atık su, bertaraf, atıkların geri dönüşümü, tehlikeli atıklar
Ç7- Ürün ve hizmetler	EN27-28	Ürün, çevresel etki, ambalaj
Ç8- Uyum	EN29	Ceza, çevre kanunu, yönetmelik ihlali
Ç9- Nakliye	EN30	Nakliye
Ç10- Genel	EN31	Çevre koruma, çevre maliyeti
Ç11- Tedarikçinin çevresel bakımdan değerlendirilmesi	EN32-33	Tedarikçi
Ç12- Çevresel şikayet mekanizmaları	EN34	Çevre şikayetleri

Kaynak: GRI Sürdürülebilirlik Raporlama Kılavuzu
https://www.globalreporting.org/standards/ download-the-standards/

GRI kılavuzunda yer alan sosyal sürdürülebilirlik kategorisi; işgücü uygulamaları, insan hakları, toplum ve ürün sorumluluğu olmak üzere dört ayrı alt kategoriye ayrılmıştır. Bu kategorilerin unsurları(bileşenleri) ve söz konusu unsurların kılavuz içerisindeki kodları Tablo 3'te verilmiştir. Sosyal unsurlar 30 bölüme ayrılmıştır.

Tablo 3: Sosyal sürdürülebilirlik unsurları ve kavramları

Alt Kategoriler	Unsurlar	Kodlar (G4)	Kavramlar
İş Gücü Uygulamaları ve İnsana Yaraşır İş	S1- İstihdam	LA1-2-3	Personel, çalışan, yan haklar, yaş, cinsiyet
	S2- İş gücü / Yönetim ilişkileri	LA4	İhbar süresi
	S3- İş sağlığı ve güvenliği	LA5-6-7-8	İş sağlığı, iş güvenliği, iş kazaları, meslek hastalığı
	S4- Eğitim ve öğretim	LA9-10-11	Personel eğitimi, kariyer gelişimi
	S5- Çeşitlilik ve fırsat eşitliği	LA12	Çalışan çeşitliliği
	S6- Kadın ve erkek için eşit ücret	LA13	Eşit ücret
	S7- Tedarikçinin işgücü uygulamaları bakımından değerlendirilmesi	LA14-15	Tedarikçi işgücü uygulamaları
	S8- İş gücü uygulamaları şikayet mekanizmaları	LA16	Personel-çalışan şikayetleri
İnsan Hakları	S9- Yatırım	HR1-2	İnsan hakları eğitimi, yatırım sözleşmeleri
	S10- Ayrımcılığın önlenmesi	HR3	Ayrımcılık
	S11- Örgütlenme ve toplu sözleşme hakkı	HR4	Toplu sözleşme, sendika
	S12- Çocuk işçiler	HR5	Çocuk işçi, riskli işler
	S13- Zorla veya cebren çalıştırma	HR6	Zorla çalıştırma
	S14- Güvenlik uygulamaları	HR7	Güvenlik personeli eğitimi
	S15- Yerli halkların hakları	HR8	Yerli halk, hak ihlali
	S16- Değerlendirme	HR9	İnsan hakları
	S17- Tedarikçilerin insan hakları bakımından değerlendirilmesi	HR10-11	Tedarikçilerin insan hakları uygulamaları
	S18- İnsan hakları şikayet mekanizmaları	HR12	İnsan hakları şikayetleri

Toplum	S19- Yerel toplumlar	SO1-2	Yerel toplum
	S20- Yolsuzlukla mücadele	SO3-4-5	Yolsuzluk, risk yönetimi
	S21- Kamu politikası	SO6	Siyasi-kamu desteği
	S22- Rekabete aykırı davranış	SO7	Tekel, tröst, rekabet aykırı davranış
	S23- Uyum	SO8	Kanunlara uyum, ceza ve yaptırımlar
	S24- Tedarikçinin toplum üzerindeki etkiler bakımından değerlendirilmesi	SO9-10	Yeni tedarikçilerin toplumsal etkileri
	S25- Toplum üzerindeki etkilere ilişkin şikayet mekanizmaları	SO11	Toplumsal şikayet
Ürün Sorumluluğu	S26- Müşteri sağlık ve güvenliği	PR1-2	Sağlık ve güvenlik etkisi
	S27- Ürün ve hizmet etiketlemesi	PR3-4-5	Etiket, müşteri memnuniyeti
	S28- Pazarlama iletişimi	PR6-7	Yasaklı ürün, yönetmelik ihlali
	S29- Müşteri gizliliği	PR8	Müşteri bilgilerinin korunması, kişisel veriler
	S30- Uyum	PR9	Kanun ve yönetmeliklere uyum

Kaynak: GRI Sürdürülebilirlik Raporlama Kılavuzu
https://www.globalreporting.org/standards/ download-the-standards/

3. YÖNTEM

3.1. Araştırmanın Amacı ve Kapsamı

Bu çalışmanın temel amacı BİST Gıda Endeksinde yer alan işletmelerinin hazırladığı sürdürülebilirlik raporlarının, GRI Sürdürülebilirlik Raporlama Kılavuzu'na uygunluğunu içerik yönünden analiz etmektir. Bu kapsamda BIST Gıda Endeksinde yer alan ve 2021-2023 yılları arasında sürdürülebilirlik raporlarına ulaşılabilen 6 gıda işletmesinin tamamının sürdürülebilirlik raporları incelenmiştir. Anadolu Efes, Coca Cola İçecek, Kerevitaş Gıda, Pınar Süt Mamulleri, Tat Gıda ve Ülker Bisküvinin 2021, 2022 ve 2023 yıllarındaki sürdürülebilirlik raporları, ekonomik, çevresel ve sosyal sürdürülebilirlik unsurları açısından değerlendirilmiştir. Kerevitaş Gıda işletmesi 2025 yılından itibaren faaliyetlerine Besler GIDA olarak devam etme kararı almıştır. Çalışmanın konu olduğu yıllardaki unvanı Kerevitaş Gıda olduğu için bu unvan kullanılmıştır.

3.2. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden birisi olan içerik analizi tercih edilmiştir. Araştırmaya konu olan işletmelerin verileri kurumsal web sitelerinden temin edilerek 2021, 2022 ve 2023 yıllarına ait raporlar belge incelemesine tabi tutulmuştur. Raporlardan elde edilen bilgiler GRI kılavuzundaki unsurlarla karşılaştırılarak verilere dönüştürülmüştür. Hazırlanan raporların ekonomik, çevresel ve sosyal sürdürülebilirlik bağlamında GRI kılavuzuna uygunluğu araştırılmıştır. Elde edilen veriler GRI kılavuzunda yer alan sürdürülebilirlik unsurlarını içeriyorsa "1" içermiyorsa "0" olarak değerlendirilmiştir. Birden fazla kod içeren sürdürülebilirlik unsurlarında değerlendirmenin "1" olabilmesi için kodların tamamına uyum aranmıştır. Ortaya çıkan sonuçlar tablolar haline getirilerek değerlendirilmiştir.

4. BULGULAR

Sürdürülebilirlik raporları incelenen işletmelerin öncelikle ekonomik ardından çevresel ve son olarak da sosyal sürdürülebilirlik unsurları yıllar itibariyle incelenerek tablolaştırılmıştır.

4.1. Ekonomik Sürdürülebilirlik Unsurları

Tablo 4'te çalışmaya konu olan işletmelerin GRI kılavuzundaki ekonomik sürdürülebilirlik unsurlarına uygunluğu ve gerçekleştirme oranları gösterilmiştir. Buna göre işletmelerin genelinde unsurların kılavuza uygunluğunun %75 olduğu görülmektedir. Tüm yıllarda en düşük gerçekleştirme oranına sahip işletme Ülker Bisküvi'dir.

Tablo 4: Ekonomik sürdürülebilirlik unsurları (2021-2023)

Yıllar	Unsurlar	Anadolu Efes	Coca Cola İçecek	Kerevitaş Gıda	Pınar Süt Mamulleri	Tat Gıda	Ülker Bisküvi
2021	E1	1	1	1	0	1	0
	E2	0	0	0	0	0	0
	E3	1	1	1	1	1	1
	E4	1	1	1	1	0	1
Gerçekleştirme Oranı		**%75**	**%75**	**%75**	**%50**	**%50**	**%50**
2022	E1	1	1	1	1	1	0
	E2	0	0	0	0	0	0
	E3	1	1	1	1	1	1
	E4	1	1	1	1	1	1
Gerçekleştirme Oranı		**%75**	**%75**	**%75**	**%75**	**%75**	**%50**
2023	E1	1	1	1	1	1	0
	E2	0	0	0	0	0	0
	E3	1	1	1	1	1	1
	E4	1	1	1	1	1	1
Gerçekleştirme Oranı		**%75**	**%75**	**%75**	**%75**	**%75**	**%50**

Genel olarak, işletmelerin sürdürülebilirlik raporları yıllar itibariyle değerlendirildiğinde ekonomik sürdürülebilirlik unsurları açısından GRI kılavuzuna uygunlukları %50 ile %75 arasında değişmektedir.

Ekonomik performans (E1) unsuru açısından, işletmelerin çoğunluğunda GRI kılavuzuna uygunluk belirlenmiştir. Ancak 2021 yılında Pınar Süt Mamulleri ve Ülker Bisküvi'nin sürdürülebilirlik raporlarında EC3 ve EC4 kapsamında çalışan tazminatları ve devlet teşvikleri ve hibeler hususunda bilgi bulunmadığı görülmektedir. Pınar Süt Mamulleri 2022 yılı raporunda belirtilen hususları raporuna eklemiştir. Ancak Ülker Bisküvide incelenen 3 yılda da GRI kılavuzuna uyumsuzluk tespit edilmiştir.

İşletme raporları piyasa varlığı unsuru (E2) açısından değerlendirildiğinde tüm işletmelerde ve bütün yıllarda kılavuza uyumsuzluk vardır. İşletmelerin raporlarında ücretlendirme konusunda adil ve eşitlikçi bir yaklaşım benimsedikleri ve cinsiyet ayrımcılığı yapmadıkları belirtilse de EC5 kapsamında cinsiyet bazında ücret dağılımı ve asgari ücrete oranı bulunmamaktadır. Coca Cola İçecek raporunda ise EC6 kapsamında yerel istihdam oranını açıklamasına rağmen üst yönetimde yerel yönetici oranı belirtilmemiştir.

Altyapı yatırımları ve ekonomik kalkınma gibi dolaylı ekonomik etkiler (E3) unsuru açısından tüm yıllarda ve bütün işletmelerde GRI kılavuzuna uygun raporlama yapıldığı tespit edilmiştir.

Satın alma uygulamaları (E4) kapsamında işletmelerin raporlarının neredeyse tamamı kılavuza uygun hazırlanmıştır. Sadece Tat Gıda'da 2021 yılında EC9 kapsamında yerel tedarikçilerden satın alınan ürün ve hizmetlerin oranı bulunmamaktadır. Bu husus 2022 ve 2023 yılı raporlarında düzeltilmiştir.

4.2. Çevresel Sürdürülebilirlik Unsurları

Tablo 5'de çalışmaya konu işletmelerin GRI kılavuzundaki çevresel sürdürülebilirlik unsurlarına uygunluğu ve gerçekleştirme oranları gösterilmiştir. Yıllar itibariyle en yüksek gerçekleştirme oranı %75'tir. En düşük gerçekleştirme oranının ise 2021 yılında %25 ile Tat Gıda'da olduğu görülmektedir. Tat Gıda yıllar içerisinde bu oranı %67 seviyesine kadar yükseltmiştir.

Tablo 5: Çevresel sürdürülebilirlik unsurları (2021-2023)

Yıllar	Unsurlar	Anadolu Efes	Coca Cola İçecek	Kerevitaş Gıda	Pınar Süt Mamulleri	Tat Gıda	Ülker Bisküvi
2021	Ç1	1	1	1	1	0	1
	Ç2	1	1	1	1	0	1
	Ç3	1	1	1	0	0	0
	Ç4	0	0	0	0	0	0
	Ç5	0	0	0	0	0	0
	Ç6	1	0	1	1	0	1
	Ç7	1	1	1	1	1	1
	Ç8	1	1	1	1	1	1
	Ç9	1	1	1	1	0	1
	Ç10	1	0	1	0	0	1
	Ç11	1	1	1	1	1	1
	Ç12	0	0	0	0	0	0
Gerçekleştirme Oranı		**%75**	**%58**	**%75**	**%58**	**%25**	**%67**
2022	Ç1	1	1	1	1	0	1
	Ç2	1	1	1	1	1	1
	Ç3	1	1	1	1	1	0
	Ç4	0	0	0	0	0	0
	Ç5	0	0	0	0	0	0
	Ç6	1	0	1	1	0	1
	Ç7	1	1	1	1	1	1
	Ç8	1	1	1	1	1	1
	Ç9	1	1	1	1	0	1
	Ç10	1	0	1	0	0	1
	Ç11	1	1	1	1	1	1
	Ç12	0	0	0	0	0	0
Gerçekleştirme Oranı		**%75**	**%58**	**%75**	**%67**	**%42**	**%67**
2023	Ç1	1	1	1	1	0	1
	Ç2	1	1	1	1	1	1
	Ç3	1	1	1	1	1	1
	Ç4	0	0	0	0	0	0
	Ç5	0	0	0	0	0	0
	Ç6	1	0	1	1	1	1
	Ç7	1	1	1	1	1	1
	Ç8	1	1	1	1	1	1
	Ç9	1	1	1	1	1	1
	Ç10	1	0	1	0	1	1
	Ç11	1	1	1	1	1	1
	Ç12	0	0	0	0	0	0
Gerçekleştirme Oranı		**%75**	**%58**	**%75**	**%67**	**%67**	**%75**

Raporlar işletmelerin faaliyetlerinde kullandıkları malzemeler (Ç1) açısından incelendiğinde Tat Gıda hariç tüm firmaların kılavuza uyum sağladığı görülmektedir. Tat Gıda'da ise geri dönüştürülmüş malzemeyi girdi olarak kullanma ve atık miktarını azaltma konusunda çalışmalar yürütülse de EN2 kapsamında geri dönüştürülen malzemenin girdi olarak kullanılma yüzdesi bulunmamaktadır.

İşletmelerin tükettikleri enerji (Ç2) incelendiğinde Tat Gıda'nın 2021 raporu hariç raporların tamamında GRI kılavuzuna uygunluk tespit edilmiştir. Tat Gıda'nın 2021 yılı raporunda; EN3 kapsamında kuruluş içerisindeki enerji tüketim miktarları bildirilmemiş, EN5 kapsamında tüketilen enerji, enerji türlerine göre ayrıştırılmamış ve EN6 kapsamında tasarruflar sonucu enerji tüketimi azaltım miktarları belirtilmemiştir. Ancak bu eksiklikler 2022 ve 2023 raporlarında tamamlanmıştır.

İşletme faaliyetlerinin yürütülmesinde kullanılan su (Ç3) incelendiğinde ise, 2021 yılında altı işletmeden sadece üçü kılavuza uygun raporlama yaparken, 2023 yılına gelindiğinde tüm raporlar tam uyumlu hale gelmiştir. 2021 yılında Pınar Süt Mamulleri, Tat Gıda ve Ülker Bisküvi'de su tüketim miktarları belirtilse de EN8 kapsamında kaynak bazında bir ayrım yapılmamıştır. Ayrıca Tat Gıda raporunda EN10 kapsamında geri dönüştürülen suyun miktarı belirtilmemiştir.

İşletmelerin faaliyetlerini sürdürdükleri habitatlardaki biyolojik çeşitliliğe (Ç4) olan etkileri incelendiğinde, tüm işletmelerde biyoçeşitliliğin korunmasına önem verildiği ve bu konuda çeşitli çalışmalar yürüttüğü belirtilse de türlerin yaşam alanlarıyla ilgili soy tükenme risklerinden bahsedilmemiştir. İşletmelerin raporlarında EN14 kapsamında işletme faaliyetlerinden etkilenen habitatlarda bulunan türlerin soy tükenmesi risk seviyesine göre toplam sayısı bulunmamaktadır.

Raporlar işletme faaliyetlerinin atmosfere yaydığı gaz emisyonları (Ç5) açısından incelendiğinde; işletmelerin ne kadar sera gazı emisyonuna neden olduklarını, bu emisyonları geçmiş yıllara göre ne kadar azalttıklarını ve gelecek yıllardaki hedeflerini belirttikleri görülmektedir. Her üç yılda da raporların kılavuza uygunluğunun "0" kabul edilmesinin sebebi ise, tüm şirketlerde EN20 kapsamında ozon tabakasını incelten madde (ODS) emisyonlarının ayrıntılı olarak belirtilmemiş olmasıdır.

İşletme faaliyetlerinin yol açtığı çevresel atıklar (Ç6) değerlendirildiğinde, Coca Cola İçecek sürdürülebilirlik raporunda EN25 kapsamında tehlikeli kabul edilen atıkların ağırlığı belirtilmemiştir. Ayrıca Tat Gıda'da EN 24 kapsamında atıkların yarattığı sızıntı ve döküntülerin hacmi hakkında 2021 ve 2022 raporlarında herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Bu durum 2023 yılında yayınlanan raporda düzeltilmiştir.

İşletmelerin ürün ve hizmetlerinin çevresel etkilerinin azaltılmasına yönelik çabaların, geri toplanan ürün ve ambalajların miktarının ve işletme faaliyetlerinin çevre kanunlarına uyumunun değerlendirildiği Ç7 ve Ç8 unsurlarında, incelenen tüm şirket raporlarının bütün yıllarda tam uyum gösterdiği tespit edilmiştir.

İşletmelerin mal ve malzemelerinin nakliyesi ve personellerinin taşınmasının yarattığı çevresel etkiler (Ç9) incelendiğinde 2021 ve 2022 yılları Tat Gıda raporları hariç tüm yıllarda ve tüm işletmelerde GRI kılavuzuna tam uyum tespit edilmiştir. Tat Gıda raporlarında ise, EN30 kapsamında herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte bu durum 2023 yılında güncellenerek lojistik ve dağıtım faaliyetlerinde çevresel etkileri azaltmaya yönelik uygulamalara raporda yer verilmiştir.

Tüm sürdürülebilirlik raporları çevre koruma harcama ve yatırımları açısından analiz edildiğinde (Ç10), Coca Cola İçecek, Pınar Süt Mamulleri ve Tat Gıda'da EN31 kapsamında çevre koruma yatırımlarına yönelik projeler ve uygulamalarla ilgili çeşitli bilgiler sunulsa da harcama ve giderlerin tutarlarının belirtilmediği görülmektedir. Bu üç işletmeden sadece Tat Gıda 2023 yılı raporunda söz konusu eksikliği gidermiştir.

İşletme tedarikçilerinin çevresel bakımdan değerlendirildiği Ç11 unsurunun tüm işletmelerde ve tüm yıllara ait raporlarda GRI kılavuzuna tam uyum sağladığı görülmektedir.

Çevresel şikayet mekanizmalarının değerlendirildiği Ç12 unsuru incelendiğinde, işletmelerin şikayet bildirim sistemleri kurdukları ancak çevreyle alakalı şikayet ve çözüm sayılarına raporlarında yer vermedikleri görülmüştür.

4.3. Sosyal Sürdürülebilirlik Unsurları

GRI kılavuzunda sosyal sürdürülebilirlik unsurları; "İşgücü Uygulamaları ve İnsana Yaraşır İş", "İnsan Hakları", "Toplum" ve "Ürün Sorumluluğu" olmak üzere dört kategoriye ayrılmıştır.

4.3.1. İşgücü Uygulamaları ve İnsana Yaraşır İş

Tablo 6'da çalışmaya konu işletmelerin GRI kılavuzundaki sosyal sürdürülebilirlik unsurlarından "İşgücü Uygulamaları ve İnsana Yaraşır İş" alt kategorisine uygunluğu ve gerçekleştirme oranları gösterilmiştir. Yıllar itibariyle en yüksek gerçekleştirme oranı %88'dir. En düşük gerçekleştirme oranının ise 2021 yılında %63 ile Tat Gıda'da olduğu görülmektedir. Tat Gıda yıllar içerisinde bu oranı %75 seviyesine kadar yükseltmiştir.

Tablo 6: İşgücü uygulamaları ve insana yaraşır iş (2021-2023)

Yıllar	Unsurlar	Anadolu Efes	Coca Cola İçecek	Kerevitaş Gıda	Pınar Süt Mamulleri	Tat Gıda	Ülker Bisküvi
2021	S1	1	0	1	1	0	1
	S2	0	1	0	0	0	0
	S3	1	1	1	1	1	1
	S4	1	1	1	1	1	1
	S5	1	1	1	1	1	1
	S6	1	1	1	1	1	1
	S7	1	1	1	1	1	1
	S8	1	0	1	1	0	0
Gerçekleştirme Oranı		**%88**	**%75**	**%88**	**%88**	**%63**	**%75**
2022	S1	1	1	1	1	0	1
	S2	0	1	0	0	0	0
	S3	1	1	1	1	1	1
	S4	1	1	1	1	1	1
	S5	1	1	1	1	1	1
	S6	1	1	1	1	1	1
	S7	1	1	1	1	1	1
	S8	1	0	1	1	1	0
Gerçekleştirme Oranı		**%88**	**%88**	**%88**	**%88**	**%75**	**%75**
2023	S1	1	1	1	1	0	1
	S2	0	1	0	0	0	0
	S3	1	1	1	1	1	1
	S4	1	1	1	1	1	1
	S5	1	1	1	1	1	1
	S6	1	1	1	1	1	1
	S7	1	1	1	1	1	1
	S8	1	0	1	1	1	0
Gerçekleştirme Oranı		**%88**	**%88**	**%88**	**%88**	**%75**	**%75**

Araştırmaya konu tüm işletmelerin sürdürülebilirlik raporlarında istihdama yönelik veriler (S1), yaş grubu, cinsiyet, yeni işe başlayanların demografik bilgileri, çalışan devir sayıları, yan haklar vb. tüm yıllar için sunulmuştur. Ancak 2021 yılında Coca Cola İçecek ve Tat Gıda'da LA3 kapsamında doğum izni verileri bulunmamaktadır. Coca Cola İçecek bu durumu 2022 yılından itibaren düzeltse de Tat Gıda'da bir değişiklik olmamıştır.

GRI kılavuzuna göre işgücü uygulamaları kapsamında işletmelerin, faaliyet değişiklikleriyle ilgili asgari ihbar sürelerini (S2) bildirmeleri gerekmektedir. İlgili yıllarda raporları incelenen işletmelerde ise Coca Cola İçecek hariç hiçbir işletmenin bu hususa yer vermediği görülmektedir.

İşgücü uygulamalarına ilişkin tablo incelendiğinde; iş sağlığı ve güvenliği, çalışanların eğitimi, çalışanlar arasındaki fırsat eşitliği ve tedarikçilerin işgücü uygulamaları unsurlarında (S3,S4,S5,S6,S7), tüm işletmelerin GRI kılavuzuna uygun raporlama yaptığı ve gereken hususlara yer verdiği tespit edilmiştir.

Sürdürülebilirlik raporları işgücü şikayet mekanizmaları (S8) açısından değerlendirildiğinde, 2021 yılında Coca Cola İçecek, Tat Gıda ve Ülker Bisküvi'de, LA16 kapsamında çalışanların görüşlerini almak ve geri bildirimlerini değerlendirmek için çeşitli şikayet mekanizmaları oluşturulsa da getirilen ve çözümlenen şikayet sayılarına yer verilmemiştir. 2022 yılından itibaren Tat Gıda raporlarında bu durum düzeltilmiştir.

4.3.2. İnsan Hakları

Tablo 7'de çalışmaya konu işletmelerin GRI kılavuzundaki sosyal sürdürülebilirlik unsurlarından "İnsan Hakları" alt kategorisine uygunluğu ve gerçekleştirme oranları gösterilmiştir. Buna göre işletmelerin genelinde unsurların kılavuza uygunluğunun %80-%90 aralığında olduğu görülmektedir. 2023 yılında ise Coca Cola İçecek insan hakları kategorisinde %100 gerçekleşme oranına ulaşmıştır.

Tablo 7: İnsan hakları (2021-2023)

Yıllar	Unsurlar	Anadolu Efes	Coca Cola İçecek	Kerevitaş Gıda	Pınar Süt Mamulleri	Tat Gıda	Ülker Bisküvi
2021	S9	1	1	1	1	1	1
	S10	1	0	1	1	1	1
	S11	1	1	1	1	1	1
	S12	1	1	1	1	1	1
	S13	1	1	1	1	1	1
	S14	0	1	0	0	0	0
	S15	1	1	0	0	0	1
	S16	1	1	1	1	1	1
	S17	1	1	1	1	1	1
	S18	1	1	1	1	1	1
Gerçekleştirme Oranı		**%90**	**%90**	**%80**	**%80**	**%80**	**%90**
2022	S9	1	1	1	1	1	1
	S10	1	0	1	1	1	1
	S11	1	1	1	1	1	1
	S12	1	1	1	1	1	1
	S13	1	1	1	1	1	1
	S14	0	1	0	0	0	0
	S15	1	1	0	0	0	1
	S16	1	1	1	1	1	1
	S17	1	1	1	1	1	1
	S18	1	1	1	1	1	1
Gerçekleştirme Oranı		**%90**	**%90**	**%80**	**%80**	**%80**	**%90**
2023	S9	1	1	1	1	1	1
	S10	1	1	1	1	1	1
	S11	1	1	1	1	1	1
	S12	1	1	1	1	1	1
	S13	1	1	1	1	1	1
	S14	0	1	0	0	0	0
	S15	1	1	0	0	0	1
	S16	1	1	1	1	1	1
	S17	1	1	1	1	1	1
	S18	1	1	1	1	1	1
Gerçekleştirme Oranı		**%90**	**%100**	**%80**	**%80**	**%80**	**%90**

İnsan hakları uygulamalarına ilişkin tablo incelendiğinde 10 unsurdan 7'sinde tüm işletmelerin GRI kılavuzuna uygun raporlama yaptıkları belirlenmiştir. Bu kapsamda işletmeler raporlarında; insan hakları eğitimi, toplu sözleşme ve sendikal haklar, zorla çalıştırılma, hak ihlallerine ilişkin şikayet mekanizmaları gibi konulara ayrıntılı olarak yer vermişlerdir.

İnsan hakları kategorisinde yer alan ayrımcılığın önlenmesine ilişkin unsurda (S10), Coca Cola İçecek hariç tüm işletmelerde ayrımcılık vaka sayılarına yer verilmiştir. 2021 ve 2022 raporlarında Coca Cola İçecek' de insan hakları politikasında çalışanlar arasında ayrımcılığın önlenmesi konusunda çeşitli kurallar oluşturmasına rağmen, HR3 kapsamında belirtilen ayrımcılık vaka sayılarına değinilmemiştir. Bu husus 2023 yılı raporunda düzeltmiştir.

İşletmelerin güvenlik personellerinin insan hakları konusunda eğitilmesini öngören güvenlik uygulamaları (S14) unsuru konusunda Coca Cola İçecek hariç tüm işletme raporlarında eksiklikler bulunmaktadır. İşletmeler, HR7 kapsamında insan hakları politika ve prosedürleri konusunda çalışanlarına eğitim verse de güvenlik personelleri özelinde herhangi bir açıklamaya raporlarında yer vermemiştir.

Yerel toplumun haklarına yönelik hak ihlallerinin incelendiği S15 unsuruna göre, işletmelerin tamamında temel insan haklarına saygılı bir yaklaşım ve politika izlenmektedir. Ancak Kerevitaş Gıda, Pınar Süt Mamulleri ve Tat Gıda'da HR8 kapsamında yerel insanların hak ihlallerine yönelik spesifik bir bilgi veya veri bulunmamaktadır.

4.3.3. Toplum

Tablo 8'de çalışmaya konu işletmelerin GRI kılavuzundaki sosyal sürdürülebilirlik unsurlarından "Toplum" alt kategorisine uygunluğu ve gerçekleştirme oranları gösterilmiştir. Yıllar itibariyle Anadolu Efes, Kerevitaş Gıda ve Pınar Süt Mamulleri %100 gerçekleştirme oranına ulaşmıştır. Tat Gıda ise 2021 yılında %43 gerçekleştirme oranı ile en düşük uyuma sahip işletme olmuştur.

Tablo 8: Toplum (2021-2023)

Yıllar	Unsurlar	Anadolu Efes	Coca Cola İçecek	Kerevitaş Gıda	Pınar Süt Mamulleri	Tat Gıda	Ülker Bisküvi
2021	S19	1	1	1	1	1	1
	S20	1	1	1	1	0	1
	S21	1	1	0	0	0	0
	S22	1	1	1	1	0	0
	S23	1	1	1	1	1	1
	S24	1	1	1	1	1	1
	S25	1	0	1	1	0	0
Gerçekleştirme Oranı		**%100**	**%86**	**%86**	**%86**	**%43**	**%57**
2022	S19	1	1	1	1	1	1
	S20	1	1	1	1	0	1
	S21	1	1	0	1	0	0
	S22	1	1	1	1	0	0
	S23	1	1	1	1	1	1
	S24	1	1	1	1	1	1
	S25	1	0	1	1	0	0
Gerçekleştirme Oranı		**%100**	**%86**	**%86**	**%100**	**%43**	**%57**

2023	S19	1	1	1	1	1	1
	S20	1	1	1	1	0	1
	S21	1	1	1	1	0	0
	S22	1	1	1	1	0	0
	S23	1	1	1	1	1	1
	S24	1	1	1	1	1	1
	S25	1	0	1	1	0	0
Gerçekleştirme Oranı		**%100**	**%86**	**%100**	**%100**	**%43**	**%57**

Sosyal sürdürülebilirlik unsurlarının toplum kategorisinde, işletme faaliyetlerine yerel toplumun katılımı ve bu faaliyetlerin toplum üzerindeki etkisinin incelendiği S19 unsurunda tüm işletmelerde GRI kılavuzuna uygun raporlama yapıldığı tespit edilmiştir.

İşletmelerin raporları yolsuzlukla mücadele (S20) kapsamında incelendiğinde, tüm işletmelerde politika ve prosedürlerin oluşturulduğu ve bu konuda eğitimler verilerek Tat Gıda hariç kılavuza tam uyum sağlandığı görülmüştür. Tat Gıda'da ise S03 ve S05 çerçevesinde yolsuzluk vakalarının yaşanıp yaşanmadığına ilişkin bir bildirimde bulunulmamıştır.

Kamu kurumlarıyla yürütülen projelerin ve alınan destek ve teşviklerin incelendiği S21 unsuru çerçevesinde işletme raporlarının yıllar itibariyle gelişim gösterdiği görülmektedir. 2023 yılı itibariyle Tat Gıda ve Ülker Bisküvi hariç tüm işletmeler raporlarında kamusal teşvik ve desteklere ilişkin ayrıntılı bilgilere yer vermiştir.

İşletmelerin büyük bir kısmının rekabete aykırı davranışların ve tekelcilik faaliyetlerinin açıklandığı S22 unsuruna uygun raporlama yaptıkları tespit edilmiştir. Tat Gıda ve Ülker Bisküvi'nin ise uygun politikalar ve etik ilkelere sahip olsalar da raporlarında rekabete aykırı davranış vakalarına yer vermedikleri görülmektedir.

İncelenen tüm işletmeler, faaliyetlerinde kanunlara ve yönetmeliklere uygun hareket ettiklerini (S23) belirtmişlerdir. Ayrıca işletmelerin tamamı tedarik zincirlerinin toplum üzerinde yarattığı olumlu ve olumsuz etkilere değinmişler (S24) ve bu konuda alınan önlemlere raporlarında yer vermişlerdir.

Toplum kategorisindeki son unsur olan toplumsal şikayet mekanizmaları (S25) konusunda bütün işletmeler resmi şikayet mekanizmaları ve prosedürleri oluşturduklarını belirtmişlerdir. Ancak Coca Cola İçecek, Tat Gıda ve Ülker Bisküvi raporlarında getirilen, yanıtlanan ve çözümlenmiş şikayet sayılarına yer vermemişlerdir.

4.3.4. Ürün Sorumluluğu

Tablo 9'da çalışmaya konu işletmelerin GRI kılavuzundaki sosyal sürdürülebilirlik unsurlarından "Ürün Sorunluluğu" alt kategorisine uygunluğu ve gerçekleştirme oranları gösterilmiştir. Bu kategoride %100 gerçekleştirme oranına sahip tek işletme Anadolu Efes'tir.

Tablo 9: Ürün sorumluluğu (2021-2023)

Yıllar	Unsurlar	Anadolu Efes	Coca Cola İçecek	Kerevitaş Gıda	Pınar Süt Mamulleri	Tat Gıda	Ülker Bisküvi
2021	S26	1	1	1	1	1	1
	S27	1	1	1	1	0	0
	S28	1	1	1	1	1	1
	S29	1	0	0	0	0	0
	S30	1	1	1	1	1	1
Gerçekleştirme Oranı		**%100**	**%80**	**%80**	**%80**	**%60**	**%60**
2022	S26	1	1	1	1	1	1
	S27	1	1	1	1	1	0
	S28	1	0	1	1	1	1
	S29	1	0	0	0	0	0
	S30	1	1	1	1	1	1
Gerçekleştirme Oranı		**%100**	**%60**	**%80**	**%80**	**%80**	**%60**
2023	S26	1	1	1	1	1	1
	S27	1	1	1	1	1	0
	S28	1	0	1	1	1	1
	S29	1	1	0	0	0	0
	S30	1	1	1	1	1	1
Gerçekleştirme Oranı		**%100**	**%60**	**%80**	**%80**	**%80**	**%60**

Sosyal sürdürülebilirlik unsurlarının ürün sorumluluğu kategorisinde; ürün ve hizmetlerin müşterilerin sağlığı ve güvenliği (S26) üzerindeki etkisi ve üretim faaliyetlerinin kanun ve yönetmeliklere uyumu (S30) unsurlarında tüm işletmelerin GRI kılavuzuna uygun raporlama yaptıkları görülmektedir.

Üretilen ürün ve hizmetlerin etiketlenmesi ve bu konudaki müşteri memnuniyetinin değerlendirildiği S27 unsurunda, 2021 yılında Tat Gıda ve Ülker Bisküvi hariç diğer işletmelerin raporlarında bir eksiklik bulunmamaktadır. 2022 yılına gelindiğinde Tat Gıda ilgili eksiklikleri gidermiştir. Ülker bisküvi ise etiketleme konusunda şeffaflık ve doğruluk ilkelerine önem verdiğini raporlarında belirtse de yönetmeliklere aykırı etiketleme vakalarına ilişkin herhangi bir sayısal veriye yer vermemiştir.

Yasaklı ürünlerin satışı ve bu konudaki pazarlama usul ve esaslarına uyum (S28) konusunda 2021 yılında tüm işletmeler kılavuza uygun raporlama yapmışlardır. Ancak Coca Cola İçecek 2022 ve 2023 yılı raporlarında PR6 kapsamında yasaklı veya tartışmalı ürün satıp satmadığına ilişkin bir bildirimde bulunmamıştır.

Müşterilerin kişisel verilerin korunması (S29) ve veri güvenliği politikalarını oluşturulması konusunda tüm işletmeler kanunun öngördüğü gereklilikleri yerine getirmektedir. Ancak Anadolu Efes hariç diğer işletmelerin raporlarında PR8 kapsamında müşteri gizliliğinin ihlali ile ilgili şikayet sayılarına yer verilmemektedir. Coca Cola İçecek ise 2023 yılında söz konusu eksikliği gidermiştir.

4.4. Genel Değerlendirme

Çalışmaya konu olan altı gıda işletmesinin, 2021-2023 yılları arasındaki sürdürülebilirlik raporlarının, GRI kılavuzundaki tüm unsurlara genel uyumu Tablo 10'da gösterilmiştir.

Tablo 10: GRI Kılavuzuna Genel Uyum (2021-2023)

Gerçekleştirme Oranı	Anadolu Efes	Coca Cola İçecek	Kerevitaş Gıda	Pınar Süt Mamulleri	Tat Gıda	Ülker Bisküvi
2021	%86,95	%76,08	%80,43	%73,91	%52,17	%69,56
2022	%86,95	%82,60	%80,43	%80,43	%63,04	%71,73
2023	%86,95	%84,78	%82,60	%80,43	%69,56	%71,73

Tablo 10'a göre, GRI raporlama kılavuzundaki 46 unsurun tamamı dikkate alındığında, incelenen tüm yıllar için Anadolu Efes'in hazırladığı sürdürülebilirlik raporlarının en yüksek gerçekleştirme oranına sahip olduğu görülmektedir. Anadolu Efes'in sürdürülebilirlik raporlaması konusunda GRI kılavuzuna uyum sağlayan en başarılı işletme olduğu tespit edilmiştir. Tat Gıda ise yıllar içerisinde GRI kılavuzuna uyum oranını artırsa da diğer işletmeler içerisinde en düşük gerçekleştirme oranına sahip işletmedir. Anadolu Efes dışındaki tüm işletmelerde kılavuza uyum yıllar içerisinde giderek artmıştır.

5. SONUÇ

Sürdürülebilirlik, artan dünya nüfusu, iklim değişiklikleri ve yaşanan çevre sorunları sebebiyle günümüz ekonomik düzeninin en önemli gündem maddelerinden birisi haline gelmiştir. İşletmelerin ekonomik büyüklüğünün yanı sıra sosyal ve çevresel sürdürülebilirliğe katkısı, şeffaf yönetim anlayışı ve gerek finansal raporlarında gerekse finansal olmayan raporlarında bu durumu yansıtması hem müşteriler hem de yatırımcılar açısından güven unsuru oluşturmaktadır. Bu nedenle son yıllarda birçok işletme sürdürülebilirlik raporları hazırlayarak bu alandaki uygulamalarını kamu ile paylaşmaktadır. Sürdürülebilirlik raporlaması hususunda uluslararası standartları ortaya koyan GRI (Küresel Raporlama Girişimi) dünyada önde gelen kuruluşlardan biridir.

Tüm dünyada yaygın olarak kabul gören GRI raporlama standartlarında ekonomik, çevresel ve sosyal sürdürülebilirlik alanlarında toplam 46 unsur bulunmaktadır. Çalışma kapsamında Türkiye'deki BİST Gıda Endeksinde yer alan işletmelerin 2023 yılı sürdürülebilirlik raporları dikkate alındığında, Anadolu Efes toplam 40 unsurda kılavuza uygun raporlama yaparak yaklaşık %87 gerçekleştirme oranıyla en başarılı raporlama yapan işletme olmuştur. Aynı yıl yaklaşık %70 gerçekleştirme oranı yakalayan Tat Gıda'nın ise incelenen altı işletme arasında en düşük orana sahip işletme olduğu dikkat çekmektedir.

Ekonomik sürdürülebilirlik açısından işletme raporlarının genelinde kılavuza uygunluğun %75 olduğu saptanmıştır. En düşük gerçekleştirme oranına sahip işletme ise Ülker Bisküvi olmuştur. Ekonomik unsurlar tek tek incelendiğinde işletmelerinin hiçbirinin cinsiyet bazında ücret dağılımı ve bunun asgari ücrete oranına raporlarında yer vermedikleri belirlenmiştir.

Sürdürülebilirlik raporları, çevresel sürdürülebilirlik unsurları açısından incelendiğinde işletmelerin yarısının %75 gerçekleştirme oranına ulaştığı, en düşük gerçekleştirme oranının ise 2021 yılında %25 ile Tat Gıda'da olduğu görülmektedir. Çevresel açıdan işletmelerinin tamamının raporlarında yer vermedikleri 3 unsur bulunmaktadır. Bunlar; Ç4 kapsamında işletme faaliyetlerinden etkilenen habitatlarda bulunan türlerin soy tükenmesi risk seviyesine göre toplam sayısı, Ç5 kapsamında ozon tabakasını incelten madde (ODS) emisyonları ve Ç12 kapsamında çevreyle alakalı şikayet ve çözüm sayılarıdır.

GRI kılavuzu sosyal sürdürülebilirlik unsurlarını dört alt kategoriye ayırmıştır. Buna göre işletme raporlarının bazılarının İnsan Hakları, Toplum ve Ürün Sorumluluğu alt kategorilerinde %100 gerçekleştirme oranına ulaştıkları görülmüştür. İşgücü Uygulamaları ve İnsana Yaraşır İş alt kategorisinde ise en yüksek gerçekleştirme oranının %88 olduğu saptanmıştır. Sosyal sürdürülebilirlik açısından işletme raporlarının en zayıf olduğu unsurlar; işgücü uygulamalarında asgari ihbar sürelerinin bildirilmesi, güvenlik personelleri özelinde verilmesi gereken insan hakları eğitimleri ve müşteri gizliliğinin ihlali ile ilgili şikayet sayıları olarak göze çarpmaktadır.

Sonuç olarak, gıda güvenliğinin ve sürdürülebilirliğin öneminin her geçen yıl giderek arttığı günümüzde, işletmelerin ekonomik faaliyetlerinin yanı sıra çevresel ve sosyal konulara da gereken önemi vermesi zorunlu hale gelmiştir. Bu kapsamda çalışmada, gıda işletmeleri özelinde bir analiz gerçekleştirilerek Türkiye'de faaliyet

gösteren işletmelerin uluslararası standartlara göre yeterlilikleri incelenmiştir. Buna göre işletmeler genel olarak sürdürülebilirlik konusunda gerekli bilince sahip olup uygulamalarıyla uluslararası yeterlilikleri sağladıkları gözlemlenmiştir. Ancak raporlama hususunda giderilmesi gereken eksik unsurlar da bulunmaktadır. Ayrıca gıda sektörünün ülkeler açısından önemi düşünüldüğünde çok daha fazla sayıda işletmenin sürdürülebilirlik raporları hazırlayabilecek alt yapıyı oluşturması gerekmektedir. Gıda endeksinde yer alan 37 firmanın sadece 6'sının sürdürülebilirlik endeksinde yer alması yetersizdir. Bu sebeple öncelikle raporlama yapan işletme sayısını artması, ardından sürdürülebilirlik raporlamasında mevcut uygulamaların kapsamının geliştirilerek daha şeffaf ve karşılaştırılabilir raporların yaygınlaştırılmasının gerektiği düşünülmektedir. Bundan sonraki çalışmalarda sürdürülebilirliğin önemli olduğu farklı sektörlerde de benzer çalışmalar yapılarak standartlara uyum incelenebilir.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the author).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKÇA

Birleşmiş Milletler. (2015). Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri. (8.11.2024) https://www.un.org/sustainabledevelopment/.

Carlowitz, H. C. (1713). Sylvicultura Oeconomica, Braun, Leipzig. Elde edilme tarihi: 17.11.2024 https://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/85039/9.

Del Mar Alonso-Almeida, M., Llach, J. ve Marimon, F. (2014). "A Closer Look At The 'Global Reporting Initiative'sustainability Reporting As A Tool To Implement Environmental And Social Policies: A Worldwide Sector Analysis", *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 21/6, 318-335.

Demirci, E. ve Korkmaz, A. (2023). "Sürdürülebilirlik Raporlamaları Çerçevesinde Perakende Ticaret ve Gıda İmalatı Yapan Şirketlerin Çevresel Performansları Üzerine Bir Uygulama", *Pressacademia Procedia*, 17/1, 113-123.

D. B. (2018). *Sürdürülebilirlik Kavramının Önemi, Karşılaşılan Sorunlar ve Şirketlerin Sürdürülebilirlik Raporlarının İncelenmesi.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi.

Elkington, J. (1997). *Cannibals With Forks: The Triple Bottom Line Of Twenty-First Century Business*, Oxford, England: Capstone.

Gerbens-Leenes, P. W., Moll, H. C. Ve Uiterkamp, A. S. (2003). "Design And Development Of A Measuring Method For Environmental Sustainability in Food Production Systems", *Ecological Economics*, 46/2, 231-248.

GRI G4 Sürdürülebilirlik Raporlama Kılavuzu. (2017). (5.10.2024) https://www.globalreporting.org/standards/download-the-standards/.

Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu (KGK). (2023). Soru ve Cevaplarla Sürdürülebilirlik Raporlaması. (10.11.2024) https://www.kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/Sustainability/Soru_ve_Cevaplarla_Surdurulebilirlik_Raporlamasi_30_05_2023-.pdf.

Kayışoğlu, Ç. ve Türksoy, S. (2023). "Tarımda Sürdürülebilirlik ve Gıda Güvenliği", *Bursa Uludağ Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 37/1, 289-303.

KPMG. (2024). Sürdürülebilirlik Raporlaması Anketi. (9.11.2024) https://kpmg.com/xx/en/our-insights/esg/the-move-to-mandatory-reporting.html.

Leong, W. H., Teh, S. Y., Hossain, M. M., Nadarajaw, T., Zabidi-Hussin, Z., Chin, S. Y., ve Lim, S. H. E. (2020). "Application, Monitoring and Adverse Effects in Pesticide Use: The Importance of Reinforcement of Good Agricultural Practices (Gaps)", *Journal of Environmental Management*, 260, 109987.

Meuer, J., Koelbel, J., ve Hoffmann, V. H. (2020). "On The Nature of Corporate Sustainability", *Organization & Environment*, 33/3, 319–341.

Mishra, B., Gyawali, B. R., Paudel, K. P., Poudyal, N. C., Simon, M. F., Dasgupta, S., ve Antonious, G. (2018). "Adoption of Sustainable Agriculture Practices Among Farmers in Kentucky, USA", *Environmental Management*, 62, 1060-1072.

Önce, S., Onay, A., ve Yeşilçelebi, G. (2015). "Corporate Sustainability Reporting and Situation in Turkey", *Journal of Economics Finance and Accounting*, 2/2.

Pricewaterhousecooper. (2011). Sustainability Report. (21.11.2024) https://www.pwc.co.uk/assets/pdf/pwc-uk-2011-annual-report.pdf.

Székely, F. ve Knirsch, M. (2005). "Responsible Leadership and Corporate Social Responsibility: Metrics for Sustainable Performance", *European Management Journal*, *23*, 628-647.

Tanç, A. ve Gümrah, A. (2015). "Sürdürülebilirlik Raporlaması ve Çevresel Performans: Borsa İstanbul'da Bir Uygulama", *İşletme Araştırmaları Dergisi,* 7/2, 258-273.

The World Commission on Environment and Development (WCED). (1987). Our Common Future. (27.11.2024) https://archive.org/details/ourcommonfuture00worl/mode/2up.

Uluslararası Doğayı Koruma Birliği (IUCN). (1980). Dünya Koruma Stratejisi. (9.11.2024) https://portals.iucn.org/library/efiles/documents/wcs-004.pdf.

Yükçü, S. ve Kaplanoğlu, E. (2016). "Sürdürülebilir Kalkınmada Finansal Olmayan Raporlamanın Önemi", *World of Accounting Science*, 18, 63-101.

EK 1: GRI sürdürülebilirlik raporlaması kılavuzu dördüncü güncelleme (G4) kodları

Kodlar (G4)	
EC1	Üretilen ve Dağıtılan Doğrudan Ekonomik Değer
EC2	İklim Değişikliğinin Kuruluşun Faaliyetine Finansal Etkileri ve İklim Değişikliği Kaynaklı Diğer Risk ve Fırsatlar
EC3	Kuruluşun Belirlenmiş Tazminat Planı Yükümlülüklerinin Kapsamı
EC4	Devletten Alınan Mali Yardım
EC5	Belirgin Operasyon Yerlerinde Cinsiyet Bazında Standart Başlangıç Seviyesi Ücretlerinin Yerel Asgari Ücrete Göre Oranı
EC6	Belirgin Operasyon Yerlerinde Üst Yönetimin Yerel Toplumdan İstihdam Edilme Oranı
EC7	Altyapı Yatırımlarının ve Desteklenen Hizmetlerin Gelişimi ve Etkisi
EC8	Etkilerin Boyutu Da Dahil Olmak Üzere Belirgin Dolaylı Ekonomik Etkiler
EC9	Belirgin Operasyon Yerlerinde Yerel Tedarikçilere Yapılan Harcamaların Oranı
EN1	Ağırlık veya Hacim Bakımından Kullanılan Malzemeler
EN2	Girdi Olarak Kullanılan Geri Dönüştürülmüş Malzemelerin Yüzdesi
EN3	Kuruluş İçindeki Enerji Tüketimi
EN4	Kuruluş Dışındaki Enerji Tüketimi
EN5	Enerji Yoğunluğu
EN6	Enerji Tüketiminin Azaltılması
EN7	Ürün ve Hizmetlerin Enerji İhtiyaçlarında Azaltımlar
EN8	Kaynak Bazında Toplam Su Çekimi
EN9	Su Çekiminden Belirgin Ölçüde Etkilenen Su Kaynakları
EN10	Geri Dönüştürülen ve Yeniden Kullanılan Suyun Yüzdesi ve Toplam Hacmi
EN11	Koruma Altındaki Bölgelerde ve Koruma Altındaki Bölgeler Dışında Biyolojik Çeşitlilik Değeri Yüksek Olan Alanlarda Sahip Olunan, Kiralanan, Yönetilen veya Bu Bölgelere Komşu Olan Faaliyet Sahaları
EN12	Faaliyetlerin, Ürünlerin ve Hizmetlerin Koruma Altındaki Bölgeler ve Koruma Altındaki Bölgeler Dışında Biyolojik Çeşitlilik Değeri Yüksek Olan Alanlar Üzerindeki Belirgin Etkilerinin Tanımlanması
EN13	Koruma Altındaki veya Eski Haline Getirilen Habitatlar
EN14	Habitatları Faaliyetlerden Etkilenen Alanlarda Bulunan Iucn Kırmızı Liste Türlerinin ve Ulusal Koruma Listesi Türlerinin Soy Tükenmesi Risk Seviyesine Göre Toplam Sayısı

EN15	Doğrudan Sera Gazı (Ghg) Emisyonları
EN16	Dolaylı Enerji Sera Gazı (Ghg) Emisyonları
EN17	Diğer Dolaylı Sera Gazı (Ghg) Emisyonları
EN18	Sera Gazı (Ghg) Emisyon Yoğunluğu
EN19	Sera Gazı (Ghg) Emisyonlarının Azaltılması
EN20	Ozon Tabakasını İncelten Madde (ODS) Emisyonları
EN21	NOx, SOx ve Diğer Belirgin Hava Emisyonları
EN22	Kalite ve Varış Yeri Bakımından Toplam Su Tahliyesi
EN23	Tür ve Bertaraf Yöntemine Göre Toplam Atık Ağırlığı
EN24	Önemli Ölçekte Sızıntı ve Döküntülerin Toplam Sayısı ve Hacmi
EN25	Basel Sözleşmesi2 Ek I, II, III ve VIII Kapsamında Tehlikeli Kabul Edilen Nakil, İthal, İhraç veya Islah Edilmiş Atıkların Ağırlığı ve Uluslararası Sevk Edilmiş Atıkların Yüzdesi
EN26	Kuruluşun Su Tahliyelerinden ve Akışından Belirgin Ölçüde Etkilenen Su Kütlelerinin ve İlgili Habitatların Kimliği, Boyutu, Korunma Durumu ve Biyolojik Çeşitlilik Değeri
EN27	Ürün ve Hizmetlerin Çevresel Etkilerinin Hafifletilme Boyutu
EN28	Geri Toplanan Satılmış Ürünlerin ve Ambalaj Malzemelerinin Kategoriye Göre Yüzdeleri
EN29	Çevre Kanunu ve Düzenlemelerine Uyulmaması Nedeniyle Uygulanan Önemli Cezaların Parasal Değeri ve Parasal Olmayan Yaptırımların Toplam Sayısı
EN30	Ürünlerin ve Kuruluşun Faaliyetlerine İlişkin Diğer Mal ve Malzemelerin Nakliyesinin ve Kuruluşun İşgücü Üyelerinin Taşınmasının Belirgin Çevresel Etkileri
EN31	Türe Göre Toplam Çevre Koruma Harcama ve Yatırımları
EN32	Çevresel Kriterlerin Kullanılmasıyla Taranan Yeni Tedarikçilerin Yüzdesi
EN33	Tedarik Zincirindeki Belirgin Ölçekte Mevcut ve Olası Olumsuz Çevresel Etkiler ve Alınan Önlemler
EN34	Çevresel Etkilerle İlgili Olarak Resmi Şikayet Mekanizmaları Kanalıyla Getirilmiş, Yanıtlanmış Ve Çözümlenmiş Şikayetlerin Sayısı
LA1	Yaş Grubu, Cinsiyet ve Bölgeye Göre İşe Yeni Alınan Çalışanların ve Çalışan Devrinin Toplam Sayısı ve Oranı
LA2	Belirgin Operasyon Yerlerine Göre Geçici veya Yarı Zamanlı Çalışanlara Sağlanmayan ve Tam Zamanlı Çalışanlara Sağlanan Yan Haklar
LA3	Cinsiyete Göre Doğum İzninden Sonra İşe Dönme ve İşte Kalma Oranları
LA4	Bunların Toplu İş Sözleşmelerinde Belirtilmiş Olup Olmadıkları Da Dahil Olmak Üzere Faaliyet Değişiklikleriyle İlgili Asgari İhbar Süreleri
LA5	Toplam İşgücünün İş Sağlığı ve Güvenliği Programlarının Takibine Yardımcı Olan ve Bu Konuda Görüş Bildiren Resmi Müşterek Yönetim–İşçi Sağlık ve Güvenlik Komitelerinde Temsil Edilen Yüzdesi
LA6	Bölge ve Cinsiyete Göre Yaralanma Türü ve Kaza Sıklık Oranları, Meslek Hastalıkları, Kayıp Gün ve Devamsızlık ve İşle Bağlantılı Toplam Ölüm Vakası Sayısı
LA7	İş Kazası Oranı veya Meslek Hastalığı Riski Yüksek Olan Çalışanlar
LA8	Sendikalarla Yapılan Resmi Sözleşmeler Kapsamındaki Sağlık ve Güvenliğe İlişkin Konu Başlıkları
LA9	Cinsiyete ve Çalışan Kategorisine Göre Çalışan Başına Ayrılan Yıllık Ortalama Eğitim Saati
LA10	Çalışanların Kesintisiz İstihdam Edilebilirliğini Destekleyen ve Kariyer Bitimlerini Yönetebilmelerine Yardımcı Olan Yetenek Yönetimi ve Yaşam Boyu Öğrenim Programları
LA11	Cinsiyete ve Çalışan Kategorisine Göre Düzenli Performans ve Kariyer Gelişim Değerlendirmelerinden Geçen Çalışan Yüzdesi
LA12	Yönetişim Organlarının Bileşimi ve Çalışanların Cinsiyete, Yaş Grubuna, Azınlık Grubu Üyeliğine ve Başka Çeşitlilik Göstergelerine Göre Tanımlanan Çalışan Kategorilerine Göre Dağılımı
LA13	Çalışan Kategorisine, Belirgin Operasyon Yerlerine Göre Kadınlar ve Erkekler Arasındaki Taban Maaş ve Ücret Oranı
LA14	İşgücü Uygulamaları Kriterlerinin Kullanılmasıyla Taranan Yeni Tedarikçilerin Yüzdesi
LA15	Tedarik Zincirindeki İşgücü Uygulamalarıyla İlgili Belirgin Ölçekte Mevcut ve Olası Olumsuz Etkiler ve Alınan Önlemler
LA16	İşgücü Uygulamalarıyla İlgili Olarak Resmi Şikayet Mekanizmaları Kanalıyla Getirilmiş, Yanıtlanmış Ve Çözümlenmiş Şikayetlerin Sayısı

HR1	İnsan Hakları Maddeleri İçeren veya İnsan Hakları Taramasından Geçmiş Belirgin Yatırım Sözleşme veya Kontratlarının Toplam Sayısı ve Yüzdesi
HR2	Faaliyetlerle İlgili İnsan Hakları Unsurlarına İlişkin İnsan Hakları Politika veya Prosedürleri Üzerine Verilen Çalışan Eğitimlerinin Toplam Saati ve Eğitim Görmüş Çalışanların Yüzdesi
HR3	Ayrımcılık Vakalarının ve Alınan Düzeltici Önlemlerin Toplam Sayısı
HR4	Örgütlenme ve Toplu Sözleşme Hakkının İhlal Edilmiş Olabileceği Veya Belirgin Risk Altında Olabileceği Belirlenen Faaliyetler Ve Tedarikçiler Ve Bu Hakların Desteklenmesi İçin Alınan Önlemler
HR5	Çocuk İşçiler Bakımından Belirgin Risk Taşıdığı Belirlenen Faaliyetler ve Tedarikçiler ve Çocuk İşçiliğinin Etkili Bir Biçimde Ortadan Kaldırılmasına Katkıda Bulunmak İçin Alınan Tedbirler
HR6	Zorla veya Cebren Çalıştırma Vakaları Bakımından Belirgin Risk Teşkil Ettiği Belirlenen Faaliyetler ve Tedarikçiler Ve Her Tür Zorla Veya Cebren Çalıştırmanın Ortadan Kaldırılmasına Katkı Sağlama Yönünde Alınan Önlemler
HR7	Kuruluşun Faaliyetlerle İlgili İnsan Hakları Politikaları veya Prosedürleri Konusunda Eğitim Görmüş Güvenlik Personelinin Yüzdesi
HR8	Yerli Halkların Haklarıyla İlgili İhlal Vakalarının Toplam Sayısı ve Alınan Önlemler
HR9	İnsan Hakları İncelemelerine ve Etki Değerlendirmelerine Tabi Olmuş Faaliyetlerin Toplam Sayısı ve Yüzdesi
HR10	İnsan Hakları Kriterlerinin Kullanılmasıyla Taranan Yeni Tedarikçilerin Yüzdesi
HR11	Tedarik Zincirindeki Belirgin Ölçekte Mevcut ve Olası Olumsuz İnsan Hakları Etkileri ve Gerçekleştirilen Eylemler
HR12	İnsan Hakları Etkileriyle İlgili Olarak Resmi Şikayet Mekanizmaları Kanalıyla Getirilmiş, Yanıtlanmış Ve Çözümlenmiş Şikayetlerin Sayısı
SO1	Yerel Toplum Katılımı, Etki Değerlendirmeleri ve Gelişim Programlarının Uygulandığı Operasyonların Yüzdesi
SO2	Yerel Toplumlar Üzerinde Belirgin Ölçekte Mevcut ve Olası Olumsuz Etkileri Olan Operasyonlar
SO3	Yolsuzlukla İlgili Riskler Bakımından Değerlendirilmiş Faaliyetlerin Toplam Sayısı ve Yüzdesi ve Tespit Edilen Belirgin Riskler
SO4	Yolsuzlukla Mücadele Politika ve Prosedürleri İle İlgili İletişim Ve Eğitim
SO5	Teyit Edilmiş Yolsuzluk Vakaları ve Alınan Önlemler
SO6	Ülkeye ve Alıcıya/Lehtara Göre Siyasi Desteklerin Toplam Değeri
SO7	Rekabete Aykırı Davranışlara, Tröstleşme ve Tekelcilik Faaliyetlerine İlişkin Davaların Toplam Sayısı ve Bunların Sonuçları
SO8	Kanun ve Yönetmeliklere Uyulmaması Nedeniyle Uygulanan Önemli Cezaların Parasal Değeri ve Parasal Olmayan Yaptırımların Toplam Sayısı
SO9	Toplum Üzerindeki Etkilerine İlişkin Kriterler Kullanılarak Taranan Yeni Tedarikçilerin Yüzdesi
SO10	Tedarik Zincirinde Toplum Üzerindeki Belirgin Ölçekte Mevcut ve Olası Olumsuz Etkiler ve Alınan Önlemler
SO11	Toplum Üzerindeki Etkilerle İlgili Olarak Resmi Şikayet Mekanizmaları Kanalıyla Getirilmiş, Yanıtlanmış Ve Çözümlenmiş Şikayetlerin Sayısı
PR1	Sağlık ve Güvenlik Etkilerinin İyileştirme Amacıyla Değerlendirildiği Belirgin Ürün ve Hizmet Kategorilerinin Yüzdesi
PR2	Ürünlerin ve Hizmetlerin Kullanım Süreleri Sırasındaki Sağlık ve Güvenlik Etkileriyle İlgili Yönetmeliklere ve Gönüllü Kurallara Uyumsuzluk Vakalarının Sonuç Türüne Toplam Sayısı
PR3	Kuruluşun Ürün ve Hizmet Bilgileri ve Etiketleme Prosedürlerince Zorunlu Tutulan Ürün ve Hizmet Bilgileri Türü ve Bu Bilgi Gereklerine Tabi Belirgin Ürün ve Hizmet Kategorilerinin Yüzdesi
PR4	Ürün ve Hizmet Bilgileri ve Etiketlemeyle İlgili Yönetmeliklere ve Gönüllü Kurallara Uyumsuzluk Vakalarının Sonuç Türüne Göre Toplam Sayısı
PR5	Müşteri Memnuniyetini Ölçen Araştırmaların Sonuçları
PR6	Yasaklı veya Tartışmalı Ürünlerin Satışı
PR7	Reklam, Tanıtım ve Sponsorluk Da Dahil Olmak Üzere Pazarlama İletişimiyle İlgili Yönetmeliklere ve Gönüllü Kurallara Uyumsuzluk Vakalarının Sonuç Türüne Göre Toplam Sayısı
PR8	Müşteri Gizliliğinin İhlali ve Müşteri Verilerinin Kaybı ile İlgili Doğrulanmış Şikayetlerin Toplam Sayısı
PR9	Ürün ve Hizmetlerin Tedariki ve Kullanımı ile İlgili Kanun ve Yönetmeliklere Uyumsuzluktan Kaynaklanan Önemli Para Cezalarının Parasal Değeri

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.08.2025 **√Accepted/Kabul:** 20.09.2025
DOI:https://doi.org/10.30794/pausbed.1755846
Research Article/Araştırma Makalesi

M. Oğur, F. Eken, A. Parlak & Ö. F. Toköz (2025). "Kaybolmak Üzere Olan Bir Kültürel Miras: Tavas Akordeon Körüklü Çizmesi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 71, 237-258.

KAYBOLMAK ÜZERE OLAN BİR KÜLTÜREL MİRAS: TAVAS AKORDEON KÖRÜKLÜ ÇİZMESİ

Muhammet OĞUR[*], Faruk EKEN[**], Ayşenaz PARLAK[***], Ömer Faruk TOKÖZ[****]

Öz

Kaybolmaya yüz tutmuş mesleklerden birisi olan körüklü çizme üretimi ve çizmeye yönelik talep günden güne azalmaktadır. Son zamanlarda daha çok deve güreşlerinde, Yörük Türkmen festivallerinde, zeybek halk oyunları gösterilerinde var olma mücadelesi veren körüklü çizme; yeterli ilgi görmemesi halinde kaybolan meslekler ve değerler arasında yerini almaya aday bir kültürel miras ögesidir. Kendine özgü körüklü çizme üretim merkezlerinden birisi olan Tavas körüklü çizmesinin kendine has özelliklerinin ortaya çıkarılması, üretimde kullanılan araç ve gereçlerin doğru tespit edilebilmesi ve bu geleneğin tarihi kökenlerinin belirlenerek sonraki nesillere de aktarılmasının amaçlandığı bu çalışmada karma desenli araştırma modeli benimsenmiştir. Saha çalışması, ustalarla yapılan mülakatlar ve kullanılan derilerin kimyasal ve fiziksel analizlerinin yapılması sayesinde Tavas körüklü çizmesinin bilimsel bir zeminde ele alınmasına çalışılmıştır. Tavas körüklü çizmesinin hammaddesi olan deri ve kösele analizlerinin dikkate alınması ve araştırma bulgularından hareketle coğrafi işaret başvurusunun yapılması sayesinde alan yazınındaki boşluğun doldurulmasına bir katkı sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: *Tavas, Kültürel miras, Körüklü çizme, Efe.*

A CULTURAL HERITAGE ON THE VERGE OF EXTINCTION: THE TAVAS BELLOWS BOOT

Abstract

The production of bellows boots, a traditional craft on the verge of extinction, and the demand for these boots are steadily declining. Recently, the Tavas bellows boot has continued to exist mainly within camel wrestling events, Yörük Turkmen festivals, and Zeybek folk dance performances. If sufficient attention is not paid, it is a cultural heritage element likely to become one of the disappearing professions and values. This study adopts a mixed-methods research design to reveal the distinctive characteristics of the Tavas bellows boot — a unique center of bellows-boot craftsmanship — to accurately identify the tools and materials used in its production, and to trace the historical roots of this tradition in order to ensure its transmission to future generations. Fieldwork, interviews with craftsmen, chemical and physical analyses of the leather employed were conducted to provide a scientific basis for understanding the Tavas bellows boot. By analyzing the leather and stout used in the production process, and based on the findings of this research, an application for geographical indication was prepared. The study contributes to filling a gap in the literature.

Keywords: *Tavas, Cultural heritage, Bellows boot, Efe.*

*Dr., İbrahim Cinkaya Sosyal Bilimler Lisesi, DENİZLİ.
e-posta: muhammet80@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0003-1363-6641)
**Ülker Yörükoğlu Bilim Sanat Merkezi, DENİZLİ.
e-posta: farukeken@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0003-0097-8909)
***İbrahim Cinkaya Sosyal Bilimler Lisesi, DENİZLİ.
e-posta: parlakaysenaz00@gmail.com, (https://orcid.org/0009-0002-2162-9329)
*İbrahim Cinkaya Sosyal Bilimler Lisesi, DENİZLİ.
e-posta: omerfaruktokgoz20@gmail.com, (https://orcid.org/0009-0008-2348-7786)

1. GİRİŞ

Endüstriyelleşen gündelik hayat pratikleri bir yandan insanların hayatlarını kolaylaştırırken diğer yandan bazı kültürel miras ögelerine yönelik ilginin azalmasına bazılarının ise tamamen ortadan kalkmasına yol açmıştır. 1980'li yıllara kadar pek çok insanın gündelik hayatının vazgeçilmez ögelerinden biri olan deri çizmeler de bu değişimden nasibini almıştır. Endüstriyel üretimin standart üretime imkân sağlaması ve birim zamanda daha fazla ürünün ortaya çıkabilmesinden hareketle el yapımı ürünlere rağbet azalmış ve bazı meslekler son ustalarının hayatlarını kaybetmeleri ile birer birer yok olmaya yüz tutmaya başlamıştır. Çalışmamızın merkezinde yer alan körüklü çizmenin tüm kısımlarının deri olması ve yaklaşık 7-14 günlük bir emek sonrası ortaya çıkması sebebiyle insanlar günlük kullanımlarında daha az tercih etmeye başlamışlardır. Bu çizmeler daha çok kamu kurumlarının tören ekiplerince kullanılırken bazı meraklı insanlar da bu çizmeleri giymeye devam etmektedirler.

Denizli Tavas yöresi kendine has bir zeybek türü olan Tavas Zeybeği oyunu ile de meşhur olduğu için bölge insanları bir kültürel miras ögesi olan körüklü çizmeyi son 20 yıla gelinceye kadar gündelik hayatlarında tercih ederlerken şimdilerde körüklü çizmeye ilgi azalmıştır. Bu talep yörede birkaç kuşağın körüklü çizme işiyle uğraşmasına ve geçimlerini buradan sağlamalarına katkı sunmuştur. Şimdilerde ise ilginin günden güne azalmasıyla birlikte bu işi faal olarak yürüten tek bir ustayla körüklü çizme var olma mücadelesi vermektedir. Çalışmamız aracılığı ile kaybolmaya yüz tutan bir kültürel miras ögesinin Tavas'taki son temsilcisi ile yapılacak görüşmeler, teorik okumalar ve üretim aşamasında kullanılan derilerin ve köselenin incelenmesi sonucunda üretim ve desen dahil tüm aşamalarında Tavas körüklü çizmesinin kendine has bir karakterinin olup olmadığının ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır.

Tavas'taki son ustanın çırak bulmak konusunda yaşadığı sıkıntılar ve körüklü çizmeye yönelik ilgi eksikliğinin ortaya çıkarılması ilginin yeniden tesis edilmesi adına önemlidir. Yeni kuşaklara kültürel miras ögelerinin tanıtılması, kültürel miras ürünlerinin tarihsel önemi ve kökeninin nereye dayandığı konusunda bilgilendirmenin yapılması, kaybolma riskiyle karşı karşıya kalmış geleneksel mesleklere yönelik teşvikin sağlanması ve bu sayede çalışmamıza konu olan körüklü çizme üretiminin sürdürülebilirliğinin arttırılması da çalışmanın toplumsal amaçlarını oluşturmaktadır. Körüklü çizme konusu Denizli'deki birkaç yerel dergide birkaç sayfaya konu olmuşsa da birkaç bilimsel çalışma haricinde doğrudan Tavas körüklü çizmesini içeren bilimsel çalışmanın az olmasından hareketle, alan yazınındaki boşluğu doldurmak ve bilim insanlarının konuya yönelmesine katkı sağlanması da çalışmanın uzun vadeli hedefini oluşturmaktadır. Ayrıca yapılan çalışmalarda Tavas körüklü çizmesi yapımında kullanılan deri ve köselelerin analizlerini içeren bir çalışma olmadığı için bu konudaki boşluğun doldurulması da hedeflenmiştir.

2. KÜLTÜREL MİRAS

Kültür, bir toplumun tarihsel süreç boyunca oluşturduğu, nesilden nesile aktarılan ve bireylerin kimliklerini şekillendiren maddi ve manevi değerlerin bütünüdür (Oğuz, 2011: 133). Kültür, yalnızca sanat eserleri ve anıtsal yapılar gibi fiziksel unsurları değil, aynı zamanda bir topluluğun yaşam biçimlerini, geleneklerini, ritüellerini ve bilgilerini içeren geniş bir yapıyı ifade eder. Bu bağlamda kültür, bireylerin yalnızca çevresini değil, aynı zamanda toplum içindeki ilişkilerini, sosyal rollerini ve anlam dünyalarını inşa eden bir çerçeve sunar. Kültürel miras, bu birikimin korunarak geleceğe aktarılmasını mümkün kılan somut ve somut olmayan kültürel miras olarak iki temel boyutu içeren bir kavramdır. Kültürel mirasın zenginleştirilmesi önemlidir ve yeni kuşakların bu mirasa sahip çıkması ve onu güçlendirmesi bilinçli bir kültürel koruma ile mümkündür (Ahunbay, 2009: 22). Somut kültürel miras, fiziksel ve taşınabilir ya da taşınamaz nitelikteki yapıları ve nesneleri (örneğin, tarihi yapılar, sanat eserleri ve geleneksel el sanatları ürünleri) kapsarken; somut olmayan kültürel miras, topluluk ve bazen bireylerin kolektif belleğinde yer alan uygulamalar, bilgi, beceri, temsiller, anlatımlar, inanç ve uygulamaları içerir. Her iki miras türü, bir toplumun kültürel sürekliliğini ve kimliğini korumada birbirini tamamlayıcı bir rol üstlenir (Türkyılmaz, 2013: 40-49; UNESCO, 2003).

Türk kültürü; hem somut hem de somut olmayan miras unsurları bakımından zengin bir yapıya sahiptir. Bu mirasın özgün örneklerinden biri olan körüklü çizme, hem fiziksel bir nesne hem de üretim süreçleri, kullanım bağlamları ve estetik değerleriyle kültürel bir taşıyıcı özelliği göstermektedir. Geleneksel Türk giyim kültüründe yalnızca bir ayakkabı türü değil, aynı zamanda sosyal statü, meslek ve yaşam biçiminin de bir göstergesi olan

körüklü çizme, işlevsellik ile sanatsal zanaatkârlığın birleşimini temsil etmektedir. Özellikle zanaat üretiminde kullanılan teknikler, bu tekniklerin usta-çırak ilişkisiyle aktarımı ve çizmeyi kullanan bireylerin toplum içindeki rolü, körüklü çizmeyi somut kültürel miras olmanın ötesinde, somut olmayan kültürel mirasın bir yansıması haline getirmektedir (Erun, 2019: 9-10).

3. AYAKKABICILIKTA KULLANILAN DERİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Önemli bir kültürel miras ögesi olan körüklü çizmenin ana maddesi olan deri, dikilebilme özelliği ile kumaşa, sertleşebilme özelliği ile cam ve tahtaya, yapıştırılabilme özelliği ile kâğıda, form verilebilme özelliği ile hamura, inceltilip örülebilme özelliği ile ipliğe benzeyen tezgahlarda dokunulabilen ince işçiliklerin uygulanabileceği en kalın ve en geniş yüzeyleri kaplayabilen doğal bir maddedir (Erdal, 2004: 50). Deri, insanoğlunun doğanın olumsuz koşullarına karşı kendisini koruma amacıyla imal ettiği ilk ürünlerden birisidir. Derinin geçmişi M.Ö. 6000'li yıllara kadar uzanır. Deri; sağlamlık, esneklik, hava ve su geçirme özelliği, kolay ulaşılabilirliği gibi özelliklerinden dolayı her zaman tercih edilmiştir (Karaoğlan, 2021: 17-30).

Deri, organik yapısı ve çok çeşitli işlevsel ve sanatsal nesnelere dönüştürülme konusundaki çok yönlülüğü nedeniyle, insanlık tarihi boyunca en sık kullanılan malzemelerden biri olarak ortaya çıkmıştır. Deri, taş ve ahşaptan sonra, insanlığın en çok kullandığı üçüncü malzeme olmuştur (Okca ve Koizhaiganova, 2014: 994). Deri; doğal dayanıklılığı, esnekliği ve çok yönlülüğüyle onu giysi, ayakkabı, alet ve konut yapılarının imalatında vazgeçilmez kılmıştır. Bir zanaat olarak dericilik, bu temel hayatta kalma ihtiyaçlarından doğmuş ve insanlar hayvan derilerini işlemek için teknikler geliştirdikçe, onları hammaddeden pratik, dekoratif ve törensel uygulamalara sahip rafine ürünlere dönüştürdükçe zamanla sofistike bir sanat formuna dönüşmüştür (Kanbay, 1993: 82-88). Özellikle, hayvanların evcilleştirilmesinin ortaya çıkışı, deri üretim tekniklerinin gelişimini hızlandırmada önemli bir rol oynamıştır, çünkü derilerin düzenli olarak bulunabilirliği, işçilik yöntemlerinde deney ve incelikleri kolaylaştırmıştır.

İnsanoğlunun kullandığı ilk deri ürünlerin, özellikle de ayakkabıların gelişimi, insan toplumlarındaki teknolojik ilerlemelerin takip edilebildiği önemli tezahürlerden biridir. İnsanlar ilk önceleri doğada hazır buldukları ağaç kabukları gibi dayanıklılıkları az olan malzemelerle ayaklarını korurken özellikle hayvanların evcilleştirilmesinden sonra koruyucu ayak malzemesi olarak deri kullanımı yaygınlaşmıştır (İmre, 2016: 190-193). Ayakların korunması amacıyla en uygun malzeme olarak ortaya çıkan ve ayakkabı malzemesi olarak kullanılan deri, sadece işlevsel değil aynı zamanda farklı iklimlere ve arazilere uyarlanabilen ayakkabılar üretmek için şekillendirilme ve işlenme kabiliyeti sergileyebilecek bir malzeme olarak zamanla yaygınlık kazanmıştır.

Ayakkabının ilk biçimi olan sandalet tarzı ilk giysilerin Sümerliler tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Bu tarz sandaletlerin Mısır, Mezopotamya, Asur ve Hitit uygarlıklarında da kullanıldığını görüyoruz. M. Ö. 3000'lerde kullanılan bu sandalet çeşidi günümüze kadar ulaşmıştır. Tunç çağında sandaletlerin yapılması için üretim atölyeleri kurulmuştur (Yelmen, 2005: 17). M.Ö. 1460-1190 yılları arasında Anadolu'da yaşamış olan Hititlerin kendilerine mahsus burnu kalkık ayakkabılar ürettikleri bilinmektedir. Koyun ve keçi derilerinin kullanıldığı kırmızı, siyah ve beyaz renge boyanan bu ayakkabılar özel deri atölyelerinde üretilmiştir (Yıldız, 1993: 27).

Farklı toplum ve medeniyetlerin katkılarıyla gelişen ayakkabılar, sıcak iklimlerde sandalet ve ayakkabı, soğuk iklimlerde daha çok çizme formatında bir yayılım göstermiş ve farklı işlevsel özellikleriyle değişik ortamlarda yaşayan insanların ihtiyaçlarını karşılayacak bir forma bürünmüştür (Kastan ve Kastan, 2022: 47). Ayakkabı, çizme formuna gelinceye kadar çarık öncesi, çarık, yemeni, ayakkabı (Bakan ve Güllü, 2024: 82), körüksüz çizme ve körüklü çizme aşamalarını yaşamıştır. Çizmeler, özellikle ayağı korumanın yanında ata binmede sağladığı kolaylık sayesinde en son gelişim gösteren ayakkabı formu olarak, göçebeler arasında yaygın bir kullanım imkânı bulmuştur.

4. KÖRÜKLÜ ÇİZME VE EFELİK

Ayakkabı, şekli ve rengi ile statü simgesi olurken, kıyafetlerin en önemli tamamlayıcısıdır. İklim, sosyal ve kültürel şartlar etkisiyle şekillenen ayakkabı modelleri; hem insanoğlunun ihtiyaçları doğrultusunda hem de toplumsal değişimlere göre şekil değiştirmiştir (Bakan ve Güllü, 2024: 82). Esnek ve dayanıklı bir ayakkabı türü olan körüklü çizmenin de bu değişimden nasibini aldığını belirtebiliriz. Başlangıçta, körüksüz haliyle, kökenleri erken göçebe Türk dönemine kadar uzanmaktadır. Her ne kadar adı körüklü çizme olmasa da deri çizme, Türk

tarihi bağlamında önemli bir kültürel ve tarihi öneme sahiptir. Deri işleme ve işçiliğindeki uzmanlıklarıyla bilinen Türkler, deri çizmeleri göçebe yaşam tarzlarının ayrılmaz bir bileşeni olarak geliştirmiş ve değişik şekillere uyarlamışlardır. Türklerin dericilikteki ustalıkları Orta Asya bozkırlarından Anadolu'ya göç ederken, sadece farklı arazilerde hayatta kalmak konusunda pratik çözümler sağlamakla kalmamış aynı zamanda kimlik ve kültürel sürekliliğin bir sembolü olarak da hizmet etmiştir (Polat ve Güllüdağ 2020: 19-30). Orta Asya'dan gelen Türkler, kültürel pratiklerini de beraberlerinde Anadolu'ya getirmiş ve çeşitli gelenek ve görenekleri sürdürmüşlerdir. Özellikle tarım ve hayvancılık faaliyetleriyle uğraşanlar, hayvancılığa olan bağımlılıkları nedeniyle Anadolu'da yaygın olan dericilik ve ayakkabıcılıkla uğraşmışlardır. Orta Asya'daki çizme ve sandaletlere ait arkeolojik bulgular, eski Türkler arasında deri işlemeciliği ve ayakkabıcılığın erken gelişimine işaret etmektedir (Kuru ve Paksoy, 2008: 823).

Çizmenin Anadolu coğrafyası ve Eski Türk kültürü için geniş tarihsel bir arka planı bulunmasına rağmen onu özellikle ön plana taşıyan Batı Anadolu'da zeybeklik ve efelik kültürü olmuştur. Batı Anadolu›nun dağlık bölgelerinde yaşayan zeybekler, özgün yaşam tarzları, müzik gelenekleri ve kendilerine özgü dans biçimleriyle tanınmışlardır. Geniş pantolonlar (şalvar), özenli bel kuşakları ve çizmelerden oluşan kıyafetleri, kimliklerinin ve sosyal rollerinin somut bir temsili olarak ön plana çıkmıştır. 1950'lere kadar bugünkü anladığımız şekliyle bir körüklü çizme üretimi olmamasına rağmen kendinden kırışık haliyle körüklü çizmeyi andıran çizme, engebeli dağlık arazi için pratik faydasının ötesine geçerek zeybek kıyafetlerinin bütünleyici bir unsuru olarak daha derin bir kültürel anlam kazanmıştır. Sağlam ve esnek yapısı ile çeviklik ve gücü vurgulayan körüklü çizme giyene sağladığı konforla geleneksel halk danslarını icra eden kişiler için de çok önemli bir gereklilik olan hareketi kolaylaştırmaktadır (Çiyancı, 2024; Avcıoğlu, 2024; Erun, 2019: 9-10).

İlk zamanlarda körüksüz olarak üretilen çizme, Türk Yunan mübadelesi sırasında Girit'ten Söke'ye göç eden çizme ustası Hüseyin Rıfat Oral (Sağır Usta) sayesinde körüklü hale gelmiştir (Avcıoğlu, 2024; Özdemir ve Uslu, 2020: 469). Sağır Usta sayesinde üretimine başlanan körüklü çizme, zamanla koncun dikimi bittikten sonra çizmenin yukarısından elle bastırılarak şekil verilmesiyle oluşan kendinden körük, çizmenin giyilmesi sürecinde derinin kırışması sonucunda kendiliğinden kırışıkların körük gibi göründüğü kıvırcık körük, çizmenin koncunda herhangi bir köşe oluşturmayacak şekilde körüklerin birbirinden bağımsız olacak şekilde daire oluşturduğu simit körük, çizmenin konç kısmında yer alan körüklerin altıgen şeklinde kırılmasıyla oluşan akordeon körük ve çizmenin konç kısmında yer alan körüklerin sekizgen şeklinde kırılmasıyla oluşan baklava körük olmak üzere körüklerin kırılması ve aldığı şekle göre farklı isimlerle anılmaktadır (Çiyancı, 2024; Avcıoğlu, 2024; Örk vd. 2016: 5-9). Çizmeler körüklerin kırılma şekline göre sınıflandırılmasının yanında, üretildiği yere göre (Söke körüklü çizmesi, Tavas körüklü çizmesi vb.) de sınıflandırılmaktadır (Erun, 2019: 9-10).

Körüklü çizmeler, efeler ve zeybekler tarafından giyilen, mertliğin simgelerinden olarak kabul edilerek efelerin gösterişini artırma özelliği taşırlar (Altınkılıç, 2021; 85-86). Körüklü çizme, geleneksel kıyafetlerin genel estetiğini ve işlevselliğini önemli ölçüde artıran, yalnızca ayakkabı olarak değil, kültürel bir sembol olarak da hizmet eden mükemmel bir bileşeni temsil etmektedir. Bu çizmelerin yaygın olarak tercih edilmesi, göçebe yörük kültürünün derin bir etkiye sahip olduğu Ege ve Akdeniz bölgelerinde halk için oldukça önemli bir yere sahip olan ata binmeyi kolaylaştırması gibi sebeplere bağlanabilmektedir. Ayrıca bu çizmelerin sıklıkla tercih edilmesinin başlıca nedenleri arasında tamamen hayvansal ve doğal malzemelere dayanan yapıları sayesinde bunaltıcı yaz aylarında ayaklardaki teri etkili bir şekilde emecek, romatizmanın başlangıcını azaltacak ve soğuk kış mevsiminde kullanıcıyı soğuk havadan koruyacak şekilde tasarlanması gibi unsurlar yer almaktadır.

5. KÖRÜKLÜ ÇİZME HAKKINDAKİ LİTERATÜR

Körüklü çizmeyi çalışmasının merkezine alan sınırlı sayıdaki çalışmalar temelde ya daha çok tanıtım amaçlı ve insanların konuya dikkatlerini çekmek için hazırlanmış ya da daha çok belli bir ustayı merkezine alarak çizmenin üretim aşamalarını incelemektedir. Özdemir ve Uslu (2021) çalışmalarında Aydın Efeler'de bulunan bir çizme ustası olan Serkan Gündüz'ü kendilerine evren olarak belirlemiş olup çizmenin bölümleri, körük türleri, kullanılan araç gereçler, yapım aşamaları olabildiğince detaylı verilmiştir. Özellikle kullanılan araç ve gereçlerin detaylı şekilde verilmesi ve yapım aşamasında kullanılan araç gereçlerin yapımda üstlendikleri roller ve çizme yapımına dair sunulan 119 görsel, okuyucunun zihninde Söke çizmesinin canlanmasına imkân sağladığı için çalışma alandaki önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Benzer bir çalışma Coşkun (2021) tarafından yapılmış olup çalışmanın evreni

Özdemir ve Uslu'nun (2020) evreninden daha geniş olmasına rağmen çalışma üretim teknikleri, kullanılan araç gereç ve deriler anlamında daha yüzeysel kalmıştır. Coşkun (2020) başka bir çalışmasında ise körüklü çizmenin temel malzemesi olan dericiliği Aydın özelinde inceledikten sonra Aydın'da bulunan 13 tane körüklü çizme ustasını tanıtmıştır. Çalışmanın ilk kısmı olan dericilik bölümü teknik özelliklere girilmeden Aydın körüklü çizmelerinde kullanılan ve geleneksel yöntemlerle üretilen Karacasu'da bulunan deri atölyelerinin birer birer kapanmasına vurgu yapmıştır. Çalışma bu yönüyle özgünlükten uzak olmasına rağmen Aydın'da körüklü çizme üretimi ile uğraşan 13 ustayı biyografik yönleriyle anlatması bu insanların kayda geçirilmesi açısından kıymetlidir.

Körüklü çizmenin tanıtımında ve insanların konuya dikkatlerinin çekilmesinde bilimselliği zayıf olsa da Geka'nın (Güney Ege Kalkınma Ajansı) yapmış olduğu çalışma etkili olmuştur (Geka, 2009). Çalışma bir tanıtım kitapçığı olduğu için bilimsellikten çok çizmenin zeybekliğin bütünleştirici bir unsuru olarak ele almış ve içeriği görsellerle zenginleştirmiştir. Altınkılıç (2018) tarafından yapılan bir çalışmada körüklü çizme üretiminden bahsedildikten sonra kullanılan aletlerin görsellerle zenginleştirilerek verilmesi kullanılan aletlerin zihinde daha kolay canlanmasına imkân tanınmasını sağlamaktadır. Türkiye'nin ilk ve tek körüklü çizme coğrafi işaretli ürünü olan Söke körüklü çizmesi, Türk Patent Kurumundan 2018 yılında aldığı tescille Tavas körüklü çizmesi için yapılacak çalışmalara ilham olması açısından önemlidir.

Yapılan literatür taramasında çalışma konumuza doğrudan odaklanmış olan sadece bir çalışma bulunmuştur (Okca ve Erun, 2018: 239-242). Mehmet Çiyancı'yı merkezine alarak hazırlanmış bu çalışma bilimsel olarak Tavas körüklü çizmesini ele alan ilk çalışma olması açısından önemlidir. Çalışmada genel hatlarıyla diğer çizmeleri çalışan bilim insanlarının çalışma yöntemleri, Tavas'a uyarlanmış olup çalışma görsellerle zenginleştirilmiştir.

Körüklü çizmeyi bir bölge ile sınırlandırmamış tek kapsamlı çalışma Erun (2019) tarafından gerçekleştirilmiştir. Çalışmada Ege bölgesindeki 8 ilde bulunan 23 usta üzerinden körüklü çizme üretimi detaylı şekilde işlenmiştir. Çalışmanın son kısmında ise körüklü çizmenin korunması meselesi işlenmiştir. Erun ve Okca (2023) tarafından yapılan başka bir çalışmada ise Erun ve Okca (2018) ve Erun (2019) tarafından daha önce yapılmış çalışmaların bir devamı niteliğinde olup geleneksel körüklü çizme üretiminin sorunları ve mesleğin sürdürülebilirliğine odaklanılmıştır.

Körüklü çizmenin kendisi dışında çizme yapımında kullanılan dana derisi, bir çalışmada mukavemet ve konfor özellikleri açısından incelenmiştir (Yorgancıoğlu vd. 2016). Bu tarz deneysel çalışmalar için önemli bir dönüm noktası olan bu çalışmadaki deneylerin dana derisi ile sınırlandırılması çizmede kullanılan kösele ve keçi derisini kapsamadığı için kapsam geçerliliği zayıf kalmıştır. Körüklü çizmeyi deri üzerinden değerlendirmeye çalışan başka bir çalışmada ise derilerin deneysel olarak incelendiği bir veri sunmaktan ziyade ayakkabı/çizme derilerinin sahip olması gereken özelliklerin açıkladığı görülmektedir (Örk vd. 2016). Çalışma bir deneysel çalışmanın verilerini içermediği için eleştirilebilse de çizmede konforu belirleyen özellikleri sıralaması açısından önemli bir çalışmadır. Bu çalışma, körüklü çizmenin deri ve kösele kısımlarının insan sağlığı ve ayak konforu açısından değerlendirilmesi, çizmenin yapısının anlaşılabilmesini kolaylaştırması konusunda araştırmacılara yardımcı olmaktadır.

Körüklü çizme yapımında yapıştırıcı özelliği bulunan çiriş otuyla ilgili doğrudan bu özelliğinin hangi içeriğe sahip olduğunu ortaya koyarak gerçekleştirilmiş bir çalışma bulunmamaktadır. Çiriş otuyla ilgili yapılan çalışmalardan bir tanesinde bir çalışmada çiriş otunun Türk mutfağında kullanımına (Badayman vd., 2018) odaklanılmış, diğer çalışmada ise çiriş otunun yetiştiği ve yayıldığı bölgeler ile bitkinin hangi toprakta daha iyi yetiştiği gibi büyümesine etki eden faktörlere odaklanılmıştır (Güngör, 2002). Çiriş otu üzerine yapılan kimyasal içerik analizleri bulunan birkaç çalışmada ayakkabı sektöründe yapıştırıcı olarak kullanıldığı ifade edilmişse de hangi özelliğinin bu durumu ortaya çıkardığı konusuna değinilmemiştir (Bayrak, 2013; Karataş vd. 2011). Ayakkabıcı yapıştırıcısı/tutkalı olarak kullanıldığına dair bilgiler körüklü çizmeyi merkezine alan tüm çalışmalarda ustalar tarafından da ifade edilmişse de bu durumu ortaya çıkaran herhangi bir bilimsel çalışmanın eksikliği alan yazınındaki temel eksikliklerin başında gelmektedir.

Yukarıda detayları verilen literatür çalışmasında gözlemlenen temel sorunlara bu çalışmada bir nebze de olsa yanıt bulunmaya çalışılacaktır. Çalışmaların çoğunluğunda görüşmeler çalışmanın merkezini oluşturmaktaysa da daha sonra yapılacak çalışmalara kaynaklık edebilmesi için röportaj soruları/yarı yapılandırılmış görüşme form sorularının verilmemiş olması çalışmanın hangi tematik konulara odaklanılarak yapıldığı konusunda bilgi

sunmaktan uzak kalmaktadır. Körüklü çizmenin Türkiye'de görüldüğü ilk yer olarak Söke pek çok kaynakta geçmekteyse de bu bilginin somut bir kaynağa dayanmadığı, sözlü kayıtlarla nesilden nesile aktarılmasıyla günümüze kadar geldiği görülmektedir. Özellikle çizmenin temel malzemesinin hangi hayvanların derilerinden yapıldıkları ifade edilmişse de sadece bir çalışmada dana derisine değinilmiş olması, sahtiyan denilen keçi derisi ile köselenin analizinin yapılmaması bu çalışmalardaki temel eksikliklerden biri olduğu için çalışmamızda deneysel yöntemlerle tarihsel bilgiyi birleştirerek konu nicel bilimsel bir zemine daha rahat konumlandırılabilmiştir. Ayrıca çalışmamızı Tavas körüklü çizmesi üzerine yapılan diğer çalışmalardan ayıran temel özellik ise kuşkusuz çalışma sonuçlarına göre hazırlanmış verilerle Tavas körüklü çizmesinin coğrafi işaret başvurusunun araştırmacıların hazırladığı başvuru dosyasına göre yapılmış olmasıdır.

6. YÖNTEM

Körüklü çizme üretimini merkezine alan çalışmada çoklu desenli araştırma yöntemi kullanılmıştır. Çalışmanın ilk aşamasında kaybolma riskiyle karşı karşıya kalan bir kültürel miras olan körüklü çizme hakkında hazırlanmış olan akademik metinler (makale, tez vb.) incelenerek geniş bir literatür taraması yapılmıştır. Yapılan araştırmalar sonucunda körüklü çizme konusu, daha çok ilk kez görüldüğü Söke yöresi ile sınırlı kaldığı, Denizli'deki körüklü çizme üretiminin ise yeterince üzerinde durulmadığı görülmüştür. Çalışmamızın evrenini oluşturan Tavas yöresi körüklü çizme üretimi oluşturmaktadır. Erun (2018) tarafından yapılmış olan Ege bölgesinin tümünü alan bir çalışma ve tez aşamasında geliştirilen bir proje çıktısı olarak ortaya konulan ve Okca ve Erun (2018) tarafından hazırlanan bir makale bu konuda yapılmış iki çalışma olarak görülmektedir. Bu çalışmalarda bazı hususların tam olarak ortaya konulamadığı anlaşıldığı için bu çalışma ile deneysel kısımlar da işin içine koşularak alandaki boşluğun doldurulması hedeflenmiştir. Denizli'nin Tavas ilçesinde mesleği devam ettiren ustaların birer birer hayatlarını kaybetmeye başlamaları sebebiyle son usta hayattayken uygulamalı şekilde konunun bilimsel bir çalışmaya konu olabilmesi için saha çalışmaları ve deneysel çalışmalarla desteklenmiş bir çalışmaya girişilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır.

Araştırmacılar tarafından hazırlanmış ve Pamukkale Üniversitesi akademisyenlerince kontrol edilerek son şekli verilmiş olan yarı yapılandırılmış görüşme formunun uygulanabilmesi için gerekli resmi izinler alınarak çalışmanın asıl önemli kısmı olan saha kısmına başlanmıştır. Saha çalışmasında çalışmanın örneklem/çalışma grubunu, Denizli'de son temsilcileri varoluş mücadelesi veren körüklü çizme ustaları ile Tavas'ta üretilen körüklü çizmelerin benzer körüklü çizmelerle birleştiği ve ayrıştığı hususların tespit edilebilmesi içinse Aydın Söke'deki körüklü çizme ustaları oluşturmaktadır. Ayrıca bir kültürel miras ögesi olan körüklü çizmenin hikayesi tarihi metinlerden, müzelerden ve dönem eserlerinden takip edilmeye çalışılmıştır. Denizli Tavas'ta faaliyette bulunan tek usta olan Mehmet Çiyancı ve Aydın Söke'de mesleği faal olarak devam ettiren en eski ustalardan olan Mustafa Avcıoğlu ile mülakatlar yapılmıştır. Mülakatlar sırasında herhangi bir veri kaybı yaşanmaması için görüşme yapılan ustaların izni dâhilinde onam formları alınarak görüşmeler ses kaydına alınmış olup kayıtlar daha sonra yazılı metin hâline dönüştürülmüştür. Tavas'ta üretilen körüklü çizmelerle körüklü çizmenin ülkemizde ilk ortaya çıktığı yer olan Söke'deki üretimin benzerlik ve farklılıklarını ortaya koyabilmek için araştırmacılar Söke'de bulunan atölyeleri ziyaret etmişlerdir. Çalışmanın geçmişten günümüze körüklü çizmelerde bir farkın olup olmadığını ortaya koyabilmek için de müze ziyaretleri gerçekleştirilmiştir. Araştırmacılar, araştırdıkları çizmeyi bir yabancı olarak değil de mesleğin içinden biri olarak değerlendirebilmelerine imkân sağlayabilmesi için farklı zaman dilimlerinde ustanın yanında 12 gün zaman geçirirerek birkaç adet körüklü çizmenin tüm yapım aşamalarını ustanın bir çırağı olarak takip etmişlerdir.

Çalışma sürecinde kullanılan malzemelerin özelliklerinin doğru tespit edilebilmesi için malzeme tedarikçileri olan deri fabrikaları ziyaret edilmiştir ve deri mühendisleri ile derinin üretim aşamalarına dair mülakatlar yapılarak derinin üretim aşamaları kayıt altına alınmıştır. Bu fabrikalarla mesleğin geleneksel yapısının korunup korunmadığının ortaya çıkarılmasına yönelik de görüşmeler yapılmış olup Denizli'de bulunan deri fabrikaları ziyaret edilerek derinin üretim aşamaları kayıt altına alınmıştır. Ardından ustanın üretim aşamasında kullandığı dana ve keçi derileri ile deriden üretilmiş köselelerin çekme dayanımı ve uzama, yırtılma yükü tayini, diklormetanda çözünen madde tayini, kubelka su emme, su buharı geçirgenliği, fileksometre metodu ile bükülme dayanımının tayini, pH tayini, azot ve deri maddesi tayini, toplam sülfat külü ve suda çözünmeyen sülfat külü tayini gibi derilerin fiziksel ve kimyasal özelliklerini ortaya çıkarabilmek için gerekli analizler Ege Üniversitesi Mühendislik Fakültesi

Deri Mühendisliği Bölümü laboratuvarlarında yaptırılmıştır. Analizlerin değerlendirilmesi aşamasında Prof. Dr. Gökhan Zengin'den destek alınmıştır. Yapılan çalışmayı kıymetlendirebilmek amacıyla yıllarca Tavas'ta körüklü çizme ustası olarak çalışmış olan fakat çalışma sürecinde hastalığı sebebiyle hayatını kaybetmiş olan Şevket Çotul'la görüşme gerçekleştirilmemiştir. Şevket Çotul'un 86 yaşında hayatını kaybetmesiyle birlikte Tavas'ta bu mesleği devam ettiren son ustanın üretim tekniklerinin kayıt altına alınabilmesi ve mesleğin bozulmadan devam ettirilebilmesi için Tavas Belediye Başkanı Kadir Tatık ile çalışma sürecinde sık sık görüşülmüş ve çalışmanın en somut çıktılarından biri olan Tavas Körüklü Çizmesi adıyla coğrafi işaret başvurusu 19.12.2024 tarihinde araştırmacıların hazırladığı evraklara göre yapılmıştır. Bu başvurunun sonucunda alınacak tescilin ülkemizde Aydın Söke Çizmesi'nden (Türk Patent Kurumu, 2018) sonra alınacak 2. tescil olması çizmenin tanınırlığının artırılması ve özgün değerinin korunabilmesi açısından son derece kıymetli sonuçlar doğuracaktır.

7. KÖRÜKLÜ ÇİZME YAPIMINDA KULLANILAN ARAÇLAR

Ağırlık/Muşta: Kalıba göre kesimi yapılan derinin üzerine konularak derinin kaymasını engelleyen tabanı düz, farklı ağırlık ve boyutlarda olan pirinç, tunç veya demirden yapılan malzemedir (Çiyancı, 2024; Özdemir ve Uslu, 2020: 472-474).

Deri Dikiş Makinesi: Kesimi yapılmış deri parçalarını birleştirme ve müşterinin talebine göre deri üzerinde süslemelerin yapılabilmesine imkân sağlayan dikiş makinesidir (Çiyancı, 2024).

Fora Makinesi: Alınan ölçülere göre dikilmiş sayanın kösele tabanla birleştirme işlemini yaparken çizmenin tabanını dikmeye yardımcı olan makinedir (Özdemir, 2020: 472-474). Geleneksel usulle üretim yapan ustalar tarafından bu makinenin işlevini yerine getirecek şekilde ağaç çivi kullanılmaktadır (Çiyancı, 2024).

Freze Makinesi: Körüklü çizme dikiminde çizmenin kösele tabanı ve köseleden yapılmış topuklarındaki pürüzlü tabanı bünyesinde barındırdığı bıçak, bileyi taşı ve şimşir vasıtasıyla kenarlarının parlatılması amacıyla kullanılan ve elektrikle çalışan bir makinedir (Özdemir, 2020: 472-474; Okça ve Erun, 2018: 237). Şimşir tek başına bu işlevi yerine getirebilmekteyse de şimşire göre makinenin daha hızlı olması makinenin tercih edilmesinin temel sebebidir (Çiyancı, 2024).

Kalıp: Ölçüleri alınarak birleştirme işlemi yapılmış sayanın ayakkabı görünümü kazanabilmesi için standart ayakkabı numaralarına göre ahşap, metal ya da plastikten tasarlanarak sayanın ayakkabı şeklini almasını sağlayan ayakkabı modelidir (Kastan 2009, 4-7).

				
Ağırlık/Muşta	**Deri Dikiş Makinesi**	**Fora Makinesi**	**Freze Makinesi**	**Kalıp**

Gamba (Konç): Bacağın dizden aşağısını kapsayan, kayın ya da gürgen ağacından yapılan, yaklaşık 60 cm uzunluğunda üç parçadan oluşan ahşap kalıptır**.** Baldırı oluşturan kısım sağ ve soldan ikiye ayrılacak şekilde üretilmiştir ve bu parçaların birinde ayak biçiminde ek bir kısım bulunmaktadır. Ve anahtar olarak üretilen, takunya denen sağ ve sol parçanın arasında yer alarak saya kalıptan kurtarılmak istendiğinde ilk önce çıkarılan üçüncü parçaya sahiptir (Çiyancı, 2024). Koncun kişiden alınan ölçülere uygun genişlikte şekil alması ve körüğün sıkıştırılması bu kalıp sayesinde gerçekleşmektedir. Körük kırma işleminden önce, kullanılan deriye dik bir yapı kazandırılmaktadır, körük kırma işlemi tamamlandıktan sonra bu kalıbın işlevi kırılan körüğün yapısının korunması şeklinde devam etmektedir (Avcıoğlu, 2024; Okça ve Erun, 2018: 237-240).

Kalıp Sökme Çekici (Kanca): 45 cm uzunluğunda demir bir alettir. T seklindeki kısmı yere gelecek şekilde dik tutulur ve diğer ucundaki çengel parça kalıbın yüzeyindeki oyuğa takılarak kalıba konulmuş çizmenin, kalıptan çıkarılırken çizme sayasına zarar vermeden kalıbın sayadan ayrılabilmesini sağlayan alettir (Çiyancı, 2024).

Örs: Uzun kenarı sağlam bir ağaç kütüğüne yerleştirilmiş, kısa kenarı ise üzerine ayakkabı konulmaya yarayacak L biçimindeki kalın ve geniş bir demirden yapılmış ayakkabı tezgâhı olup çizme yapımının pek çok aşamasında kullanılan boyu 45 cm, eni 5 cm olan bir malzemedir (Çiyancı, 2024; Kayabaşı ve Özdemir, 2004: 77).

Gümüş Kalem: Kırılacak körük yerlerinin tespit edilmesi için kullanılan ve kendi kendine silindiğinden dolayı iz bırakmayan bir deri çizim kalemidir (Çiyancı, 2024).

Danalya (Danalye): Sap kısmı ahşaptan, uç kısmı ise demirden veya çelikten oluşan 22-25 cm uzunluğunda, ucu 2 cm genişliğinde kerpetene benzeyen bir uç yapısına sahip bir alettir. Ördek ağzına benzer yapısıyla kesici, koparıcı nitelikten uzak olduğu için derinin gerdirilmesinde ve deride körük kırıkları oluşturulmada kullanılan alettir (Avcıoğlu, 2024; Çiyancı, 2024; Okça ve Erun, 2018: 237-240).

				
Gamba (Konç):	**Kalıp Sökme Çekici**	**Örs**	**Gümüş Kalem:**	**Danalya**

Falçata: İnce, uzun ve tek yönlü etkiye sahip ve keskin yapısı sayesinde diğer derilere göre daha kalın parçaya sahip olan taban ve topuk kösele derilerini tıraşlayarak inceltme işleminin yapılmasına yardımcı olan alettir. Boyu 30 cm, eni 2 cm olmakla birlikte keskin kısmı 7 cm açıklığa sahip, kullanıldıkça yıpranmadan kaynaklı kısalan el tutma yerinde kın denilen deri kılıfı sayesinde rahat bir şekilde kullanılabilen çelik kesim malzemedir (Okça ve Erun, 2018: 237-240).

Saya (Dikim) Makinası: Giyecek kişinin ölçülerine göre kesilen derileri dikmek için kullanılan elektrikli veya kas gücüne göre çalışan bir makinedir. Mehmet Çiyancı kas gücüne dayalı ve ayağıyla kontrol ettiği bir makine kullanmaktadır (Çiyancı, 2024).

Masat: Deri bıçaklarının bilenmesinde kullanılan, göbeği demirden/elmastan ucu elmastan üretilmiş, bıçakların/makasların körelmiş yüzeylerine tekrar eski keskinliğini kazandırmak için bu aletlerin bilenmesinde kullanılan alettir (Okça ve Erun, 2018: 237-240). Ayrıca taban astarı yerleştirilmeden önce zımparalama işleminde kullanılmaktadır (Çiyancı, 2024).

Kaçaburun (Biz/kasavruka): Çizme tabanına ahşap çivileri çakmak için köseleyi delip ahşap çivilerin gireceği yerler için kanal açmak amacıyla kullanılan ucu sivri, tutma yeri ahşap alettir (Türk Patent, 2018; Altınkılıç, 2018: 12; Çiyancı, 2024)

Raspa (Dış) Raspa: Taban ve topuk kenarlarını bıçakla düzelttikten sonra kesim sırasında oluşan pürüzleri gidererek törpülemek amacıyla kullanılmaktadır (Çiyancı, 2024). Çizmenin alt kısmındaki köselenin şekillendirilmesi ve fazlalıklarının alınması için kullanılmaktadır (Okça Erun, 2018). Aynı zamanda köselenin tabana sağlam yapışması için kösele tabana yapıştırılmadan önce raspalanır (Çiyancı, 2024).

				
Falçata	**Saya Makinası**	**Masat**	**Kaçaburun**	**Dış Raspa**

İç Raspa: Demirden yapılan tırtıklı ucu sayesinde çizmenin içinde kalan tahta çivilerin uçlarını kırarak pürüzsüzleştirmektedir (Çiyancı, 2024; Coşkun, 2021: 174-177).

Filo-Filoto Bıçağı: Saya ile temas eden ucu içe doğru kıvrık ve ağzı ayakkabı tabanının geniş bırakılan kenarında kullanılmak için enine açılmış yapıda olan özel bıçaktır (Özdemir ve Uslu, 2020: 472-474, Coşkun, 2021:174-177; Çiyancı, 2024).

Deri Kesim Bıçağı: Kösele üzerindeki derileri belirginleştirmede ve deri kesimini düz bir şekilde yapmakta kullanılmaktadır. Bıçak sapının arka kısmı sivri olduğundan kenar ve köşelerden bu alet ile geçildiğinde daha parlak bir görünüm elde edilir. İçi çelikten, dışı ise metalden oluşmaktadır. Kesici özelliğe sahiptir. Falçata kadar dayanıklı bir yapıya sahip değildir. Çünkü iç tarafındaki çelik bıçak zaman içerisinde kullanışlılığını kaybetmektedir (Okça ve Erun, 2018: 237-240).

Mezura: Ölçülerin belirlenmesinde kullanılan alettir ve çizme yapımı ilk olarak bu işlemle başlar. Metal, plastik, kumaş gibi farklı çeşitleri de bulunmaktadır. Körüklü çizmeyi giyecek olan kişinin ayak, konç, tarak, yükseklik gibi ölçülerini almakta kullanılan bir ölçü alma malzemesidir (Çiyancı, 2024; Avcıoğlu, 2024).

Deri/Kunduracı Çekici: Gerdirilen sayanın tabanına çivileri çakmak için kullanılan bu aletin sapı ahşap, ucu ise demirden oluşmaktadır. Çizmenin dik ve düzgün yapıya sâhip olmasını sağlayan etmenlerdendir. Çizmenin saya kısmı kalıp içerisindeyken çekicin yassı kısmı ile dövülmektedir (Çiyancı, 2024).

Pres Makinası: Köselenin tabana daha iyi yapışması ve oturması için bu makine kullanılır. Elektrikle çalışan bu makine, kompresör hava basınç düzeneğiyle işlevini görmektedir (Çiyancı, 2024; Okça ve Erun , 2018: 237-240).

				
İç Raspa	**Filo-Filoto Bıçağı**	**Deri Kesim Bıçağı**	**Mezura**	**Pres Makinası**

Ökçe Bıçağı: Yığma ökçenin oluşmasında kullanılan köselelerin tercih edildiği boyutta kesilmesini sağlayan üründür (Çiyancı, 2024).

Ökçe İçi Kesim Bıçağı: Ana maddesi demir olan ökçe içi kesim bıçağı, çizme topuğunun kesilecek yeri belirlendikten sonra vurma yoluyla üçgen görünüm kazanmasını sağlaması için kullanılan topuk şeklinde kenarları çepeçevre içe gömülmüş bıçaklardan oluşan ve pres makinesinin baskısı ile kullanılan farklı ebatlarda metal alettir (Çiyancı, 2024; Özdemir ve Uslu, 2020: 472-474, Altınkılıç, 2018: 14).

Kerpeten: Sayanın kalıba çakılmasından belirli bir süre geçtikten sonra çivileri sökmek amacıyla kullanılan demir ve ucu keskin alettir (Çiyancı, 2024).

Topuk (Ökçe) Lastiği: Topuğun mukavemetini arttırmak için kauçuktan üretilmiştir. Bu yönüyle kayganlığı azaltarak topuğun yıpranmasını önlemektedir ve kullanım ömrünü uzatmaktadır, eskidikçe değiştirilebilmektedir (Çiyancı, 2024; Özdemir ve Uslu, 2020: 472-474).

Taban Lastiği (Pençe): Tabanın aşınıp eskimesini engelleyerek ve çizmenin mukavemetini arttırarak çizmenin kaygan zeminde kaymasını engellemek için isteğe bağlı olarak eklenen kauçuk malzemedir (Çiyancı, 2024).

				
Ökçe İçi Kesim Bıçağı	**Topuk Lastiği**	**Taban Lastiği**	**Kör Bıçak**	**Burun Danalyası**

Kör Bıçak: Keskin bir yapıya sahip olmadığından körük kırma aşamasında kırılacak körüklerin arasına konularak çizmenin içerisine baskı uygulanması sayesinde iç körükler oluşturulmasını sağlayarak kıvrım oluşturma işlevi gören bir alettir (Çiyancı, 2024).

Burun Danalyası (Burun Dişlisi): Boyu 22 cm, ucu 8 mm genişliğine çelikten üretilen çizmenin burun kısmını ayak kalıbına monteleme işleminde kullanılan körüklü çizmenin saya yüzeyi demir çivilerle kalıba çivilenirken saya yüzeyi burun danalyasının ucundaki ince yapı sayesinde derinin kontrolünü daha kolay sağlayarak kırışıklık olmadan derinin gerdirilmesine olanak sağlayan bir alettir (Çiyancı, 2024, Özdemir ve Uslu, 2020: 472-474).

Eğe: Çizgi çizgi, sert yapısıyla bıçakları açma ve bileme işleminde kullanılan ağaç ya da plastik saplı çelik alettir (Çiyancı, 2024).

Diz-Gön Demiri: Köselenin dövülmesi ve kıvama getirilmesi aşamasında kullanılan 40 cm uzunluğunda, yassı ucu 1 cm genişliğinde ve çelikten üretilmiş bir alettir. Tabanı oluşturan köselenin uygun bir şekil alarak ortopedik hale gelmesini ve dövüldükçe köselenin içindeki doku parçacıklarının yakınlaşıp sağlamlığının arttırılmasını sağlar (Çiyancı, 2024; Altınkılıç, 2018: 5; Özdemir ve Uslu, 2020: 472-474)

			
Eğe	**Loastro Fırçası**	**Zımpara**	**Deri Tıraş Makinesi:**

Loastro Fırçası: Körüklü çizme yapıldıktan sonra ökçe kısmını ve çizmenin üzerindeki tozları alarak çizmeyi parlatmak amacıyla kullanılan at kılından üretilmiş, oval yapısı sayesinde tutma kolaylığı sağlayan fırçadır (Çiyancı, 2024).

Tırpan: Köselenin yapıştırılacak yerinin yapıştırılma sonrasında daha güçlü birleştirilebilmesi için pürüzlendirilmesi ve freze makinesine takılarak kullanılan metal bir yardımcı parçadır (Çiyancı, 2024; Özdemir ve Uslu, 2020: 472-474).

Zımpara: Taban köselesi ve saya yüzeyinde bulunan deri fazlalığını alarak kusurlu deri yüzeylerinin düzeltilmesi ve stabil bir görünüm kazanması için elde ya da freze makinesine takılarak kullanılan bir alettir (Çiyancı, 2024).

Deri Tıraş Makinesi: Sanayi tipi makine türü olup derilerin kalın olan kısımlarının inceltilmesi için sahip olduğu silindir döner parçalar ile derinin tersinin tıraşlanmasında ve çizmede taban astarının inceltilmesinde kullanılan bir alettir (Özdemir ve Uslu, 2020: 472-474).

8.KÖRÜKLÜ ÇİZME YAPIMINDA KULLANILAN GEREÇLER

Yüzlük Deri: Büyükbaş hayvan (dana) derisidir. Ayağın gireceği kısımda 1,5 mm, konç kısmını kapsayan bölgede ise 1,3 mm'lik kalınlıkta bir deri kullanılır (Çiyancı, 2024; Coşkun, 2021: 174-177).

Meşin (Keçi Derisi): Küçükbaş hayvan derilerinin bitkisel yollarla tabaklanarak işlenmesi ve kullanılacak hale getirilmesiyle ortaya çıkan esnek, yumuşak ve ince bir dokuya sahip keçi derisi çizmenin iç astarını oluşturmaktadır. Çizmenin kolayca giyilebilmesi, daha yumuşak olduğu için ayaktaki konforu artırması, ter yapmaması ve körüklerin kırılabilmesi açısından kolaylık oluşturması sebebiyle küçükbaş hayvan özellikle de keçi derisi kullanılmaktadır (Çiyancı, 2024; Özdemir ve Uslu, 2020: 472-474, Coşkun, 2021: 174-177; Okça ve Erun, 2018: 237-240).

Kösele: Büyükbaş hayvan derilerinin özel işlemlerden geçirilmesiyle oluşan doğal renkteki deridir. Dayanıklı ve sert bir yapıda olan kösele çizmenin taban ve topuk kısmını oluşturmakta olup kullanılacak bölgeye göre farklı kalınlığa sahip türleri bulunmaktadır (Çiyancı, 2024; Özdemir ve Uslu, 2020: 472-474**;** Coşkun, 2021: 174-177).

Fortluk (Bombelik) Kösele: Topuk kısmının çökmemesi ve daha sert bir şekilde durması için sığırdan elde edilen derinin daha yumuşak hali almasıyla kullanılan bir deri türüdür (Çiyancı, 2024; Coşkun, 2021: 174-177).

Taban Astarı: Tahta çivilerin geçirilebileceği ve tahta çiviyi tutabilecek bir özellikte olan nispeten daha ince bir yapıya sahip bu kösele çeşidi çizmenin saya kısmının köseleyle birleştirilmesini sağlamaktadır (Çiyancı, 2024; Coşkun, 2021: 174-177).

				
Yüzlük Deri	**Meşin (Keçi Derisi)**	**Kösele**	**Fortluk Kösele**	**Taban Astarı**

Dolgu Mumu: Freze işlemini yapmadan önce makinenin fırça kısmına sürülen ve fırça yardımıyla kösele ve topuk kısmında yer alan boş yerleri doldurmak için kullanılan bir gereçtir. Köseleye ve ökçeye sağlamlık da katan dolgu mumu çizmenin boyanma aşamasından önce kullanılmaktadır (Çiyancı, 2024).

Mumlu İplik: Çizmenin oluşturulması aşamasında deriye sağlamlık katmak için kullanılan bal mumuyla sarılmış ipliktir (Çiyancı, 2024).

Bombe: Saya ile iç astar kısmının arasına konulan çizmenin burun kısmının herhangi bir darbeyle karşılaşması halinde bozulmaması ve sağlam kalması için kullanılan ince bir kösele türüdür (Çiyancı, 2024; Özdemir ve Uslu, 2020: 472-474, Coşkun, 2021: 175).

Taranta (Tirente): 3 cm ene sahip uçları çizmeden yukarıya doğru 1,5 cm daha uzun olup çizmenin iç astarıyla yüzey derisi arasına ve her iki yanına çizmenin giyimini kolaylaştırmak amacıyla konulan dana deridir (Çiyancı, 2024).

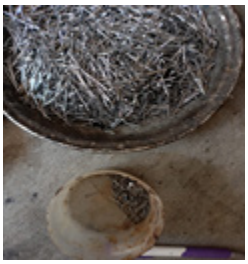
			
Dolgu Mumu	**Mumlu İplik**	**Bombe**	**Taranta (Tirente)**

Çiriş (Yapıştırıcı): Bilimsel literatürde "asphodelus aestivus" (Badayman vd. 2018) olarak geçen halk arasında yabani pırasa olarak bilinen çiriş bitkisinin kökü (soğanı) un haline getirilerek su ile karıştırılması sonucunda macun kıvamına getirilerek elde edilen bu karışım çizme yapımında yapıştırıcı ve sertleştirici olarak kullanılmaktadır (Çiyancı, 2024; Avcıoğlu, 2024; Özdemir ve Uslu, 2020**:** 472-474, Coşkun, 2021: 175).

Metal Çivi: Körüklü çizmenin tabanını kalıba montelemek, saya uçlarını kalıba tutturmak amacıyla kullanılan ince ve sivri uçlu 3 cm boyunda çividir. Metal çivi kalıp oluşturma aşamasında kullanıldığı için kalıp sonrası bu çiviler sökülmektedir (Çiyancı, 2024; Avcıoğlu, 2024).

Ağaç Çivi: Uzunluğu 1,8 cm olan çivinin ucu sivri, arka kısmı ise dört köşeli bir yapıda olup genel olarak gürgen ağacında elde edilen ahşap çividir (Çiyancı, 2024; Avcıoğlu, 2024)

Gaz Yağı: Tabanda kullanılan meşin deriden elde edilmiş "gıcırdak" adı verilen derilerin ses çıkarabilmesi için daha sert hale gelmesinde kullanılan petrol türevi sıvı malzemedir (Çiyancı, 2024; Özdemir ve Uslu, 2020: 472-474).

			
Çiriş (Yapıştırıcı)	**Metal Çivi**	**Ağaç Çivi**	**Gaz Yağı**

9. TAVAS KÖRÜKLÜ ÇİZMESİNİN ÜRETİM AŞAMALARI

Körüklü çizme yapımı seri üretim olmadığı için çizme yaptırmak isteyen kişinin ustaya başvurmasıyla başlamaktadır. Körüklü çime yaptırmak isteyen kişinin ayak ölçüleri, ayağın boy, tarak ve kontrpiye ölçüleri olarak usta tarafından ayakkabıcıların kullandığı ölçüm defterine mezura kullanılarak alınmaktadır (Okça ve Erun, 2018: 240). Ardından alın ölçüsü olarak adlandırılan topuktan ayağın üst kısmına doğru olacak şekilde bir ölçü alınır. Kişinin baldır ölçüsü de alınıp kaydedildikten sonra dana derisi ve keçi derisi meşin bu ölçülere uygun kalıplar kullanılarak kesilmektedir. Bu işlemle deriler çizme üretimi için hazır hâle getirilmektedir. Dana derisi, çizmenin dışarıda kalan yüz kısmında kullanılmaktadır. Keçi derisi olan meşin ise sağladığı konfor ve rahatlığın yanında ıslatıldıktan sonra daha kolay kırılabilme özelliğine sahip olan yapısı sebebiyle iç astar olarak kullanılmaktadır (Çiyancı, 2024). Alınan ölçüye göre deri parçalarının kesimi ilk olarak çizmenin ayak kısmını oluşturan ve halk dilinde "yüz" olarak bilinen dana derisi kısım ile başlamaktadır (Başaran, B. 1993). Sonrasında bacağın baldır kısmını kapsayan ve çizmenin körük kısmını oluşturan "konç" için ise iki kat deriye sahip parça için ayrı kesimler yapılmaktadır. Koncun dışını dana derisi, içini ise keçi meşini oluşturmaktadır. Ayrıca çizmenin üst kısmının sert ve düzgün bir yapıya sahip olması için kalın bir şerit biçiminde kesilmiş keçi meşini kullanılmaktadır (Çiyancı, 2024). Sayayı oluşturan son parça, ayak bileğinin olduğu kısma gelecek arka kısımdır. Elde edilen deri parçalarının kenarları deri kesim bıçağı ile düzeltilmektedir (Çiyancı, 2024; Okça ve Erun, 2018; 240, 241). Sıradaki işlem öncesi koncu oluşturacak derilerin mat kısımları ıslak bir sünger yardımıyla nemlendirildikten sonra derilerin pürüzlü iç kısmı (tersi) fırça yardımıyla tozdan arındırılmaktadır. Sonrasında birleştirilmeye hazır hâle gelen konç iskeletini oluşturacak iç astar ve yüzün arasına çiriş hamurundan yapılan yapıştırıcı parmaklar ile dağıtılarak sürülmektedir (Çiyancı, 2024; Okça ve Erun, 2018: 240, 241). Deri parçaları yapıştırıldıktan sonra muşta yardımıyla bu iki farklı deri arasındaki yapıştırıcı iyice yayılarak birbirine yapıştırılmış olan deriler stabil görünüme kavuşturularak konç iskeleti hazır hale gelmektedir. Tüm sayanın dikime uygun hâle gelmesi için birbirine dikilecek kısımlarda çivi ve çekiç ile oyuklar oluşturulmaktadır. Bu sayede deri parçaları yapboz parçası gibi birbirlerini tamamlayan parçalar hâline gelebilmektedir. Sonrasında bu parçalar sayacıya gönderilerek (Çiyancı, 2024) dikim işlemi başlatılmaktadır; koncun bacak şeklini alacak biçimde dikilmesi ve sayanın ayak kısmını oluşturan yüzlük ve ayak bileği kısımları ile birleştirilmesi ile tek parça elde edilmektedir. Dikilen saya, sayacıdan geldiğinde koncu oluşturan parçanın arka tarafına "fileto" ismi verilen ince uzun şerit biçiminde bir deri kesilip yapıştırılmaktadır (MEGEP, 2011). Konç kamba kalıbı içerisine alındıktan sonra çiriş hamuruyla yapılan yapıştırıcı ile bu parça konca eklenmektedir. Yapıştırıcının hızlıca kuruması için fileto yapıştırılan kısım güneşe bakacak şekilde kamba kalıbı dışarı bırakılmaktadır. 1 gün bekleme süresinden sonra kalıplar içeri alınmaktadır. Filetonun yapıştırıldığı kısmın oturduğundan emin olmak amacıyla deri çekici ile bu kısma darbeler vurulmaktadır. Bu işlem sırasında yapıştırıcının dışarıya taştığı kısımlar el ile toplanmaktadır. Düzgün bir yüzey hâlini alan fileto kısmı, kenarlarından dikiş makinesiyle konca dikilmektedir. Usta çok tercih etmese de müşterinin tercihine göre bu kısmın üzerine dikiş makinesi ile desenler de yapabilmektedir. Fileto, çizmenin üzerinde yaklaşık 5 cm fazla kalacak şekilde kesilmiş bir deri parçası olduğundan bu parça içeri doğru gelecek şekilde kıvrılarak dikilmektedir (Çiyancı, 2024). Bu sayede çizmeler istenildiği zaman bir yere asılabilmektedir. Tüm bu aşamaların sonucunda dış parçaların tamamı birleştirilmiş hale gelmektedir.

Derinin yumuşayarak belirli bir kıvama gelmesini sağlamak ve rahatça üzerinde işlem yapabilmek için sayanın ıslatılarak nemlendirilmesi gerekir. Islak sünger yardımıyla koncun içi ve dışı ıslatılır, sonrasında sayanın yüzü kova içerisindeki suyun içerisine batırılıp çıkarılır. Bu parçalar kenara kaldırılır ve suyun içeri çekilerek

deriyi yumuşatması için beklemeye alınır. Sonrasında çizme içerisindeki bombelikleri yani destek parçası olan tampon bölgeleri ve taban astarını oluşturan fortluk kösele kesimi yapılır (Çiyancı, 2024; Korkmaz, 2020: 201-222). Ölçülere uygun kalıplar kullanılarak çizmenin burnu için tek parça, arka kısmı için iki parça fortluk kösele kullanılarak deri kesim bıçağı ile kesilmektedir. Burun kısmında tek parça kullanılmasının sebebi bu kısmın ayakla temasının arka kısma kıyasla daha az olması ve bu bölgeye daha az yük binmesidir (Çiyancı, 2024). Arka kısımda iki bombe olmasının diğer sebebi çizmenin çökmesini engelleyerek uzun süreli kullanım sağlamasıdır. Ardından kesimi yapılan bombe parçalarının kenarları ayağı rahatsız etmemesi için ince bir zar hâlinde tıraşlanmaktadır. Bu parçalar suya batırılarak nemlendirilir ve yumuşaklık kazandıktan sonra saya ile astar arasına yeterli miktarda çiriş yapıştırıcısı kullanılarak yerleştirilir. Sonrasında fortluk köseleden taban astarı için ayağa uygun ölçülerle kesim yapılmaktadır, kesilen kösele deri tıraş makinesi ile tıraşlanır ve inceltilir. Kösele ıslak sünger ile nemlendirilip suyu emdikten sonra ayakkabı kalıbına belirli noktalardan pürüzsüz yüzü içeri gelecek şekilde demir çiviler ile sabitlenir (Örk vd. 2016: 63-74). Sonrasında köselenin falçata ile kenarları düzeltilir. İçerisine bombeleri yerleştirilmiş olan saya ve taban astarı ayakkabı kalıbına çivilerle oturtularak ayağın şeklini alması sağlanır. Sayanın kalıba değecek iç kısma yapışmaması amacıyla pudralanır, sayanın çiviler çakılırken kaymaması için bir deri parçası, kalıbın ön kısmına çivi ile sabitlenir (Çiyancı, 2024). Sonrasında saya uygun konuma getirilerek uç kısımlarından kalıba çakılmış taban astarına gelecek şekilde danalya kullanarak asılıp çekilir ve demir çivilerle yarım şekilde saya tabana çakılır. Bu işlemin seri olabilmesi için çivilerin çakılması da danalya kullanılarak yapılmaktadır. Demir çiviler önce taban astarının kenarlarına 5-6 cm aralıklarla çakılır, sonrasında tabanı çepeçevre saracak şekilde 1-1,5 cm aralıklarla sayayı tam olarak sabitleyerek yarım olarak çakılarak taban içe doğru yatırılır (Çiyancı, 2024). Çizmenin burnuna gelen taban astarı kısmına çakılan çiviler bu mesafeden daha yakın şekilde çakılmalıdır. Çakılan çivilerin arasında kalan deriler falçata ile çentik atılarak kesilir, bunun amacı çentik atılan derinin taban astarına yapıştırılacak olmasıdır. Deri çentik atılarak yapıştırılmaz ve direkt içeri katlanırsa taban düzgün bir yapıya sâhip olmaz, kıvrımlı ve dağınık bir görünüme sâhip olur. Çivilerin çakılma işlemi bittikten ve saya tabana sabitlendikten sonra sayanın ayak şeklini alabilmesi için gön çekici alınarak sayanın yüzüne çeşitli noktalardan darbeler indirilmektedir. Bütün bu işlemler bittikten sonra yarım çakılmış çiviler çekiç yardımıyla yana eğilmiş şekilde birbirine kapatılır. Tabana yapıştırılan sayanın kuruması, sayanın ayakkabı şeklini alması için çizme 1 gün bu şekilde beklemeye alınır. Bu bekleme süresinde taban dış köselesi, gıcırdak ve topuk yapılmaktadır. Körüklü çizmede yığma topuk denilen topuk türü kullanılmaktadır (Çiyancı, 2024; Erun, 2019). Eski usulde bu topuk artan tüm kösele parçalarının değerlendirilmesi ile ağaç çivilerle üst üste çakılarak elde edilmektedir. Yüksekliği isteğe göre 3 veya 5 kat olabilmektedir. Topuk yapıldıktan sonra, ayağın tarak kısmı ile topuk arasına 2 cm ene sahip, ince kösele konulmaktadır, kenarları tıraşlanmaktadır. "Firçeta" ismi verilen bu kısım, çizme topuğu yüksek olduğundan dolayı tabanın çökmesini engellemek amacıyla yapılmaktadır (Çiyancı, 2024). Firçetanın öne doğru bittiği ayak parmaklarının başlama kısmına iki kat, parlak yüzeyleri birbirine değecek şekilde 10 cm uzunluğunda 2 cm eninde gaz yağıyla nemlendirilmiş meşin konulmaktadır. Her ayağa iki parça konulan bu meşinler adım atıldığı zaman yaşanan esneme ile birbirine sürtünerek gıcırdama oluşturur ve halk dilinde buna "gıcırdak" denilmektedir (Çiyancı, 2024; Altınkılıç, 2018: 5). Ayak ölçüsüne uygun kalıp seçilerek kösele, falçata ile kesilir ve suya bırakılır. Suda bekletildikten sonra tavlanması için güneşte bekletilir. Sonrasında kalıpta bekletilen çizme alınarak birbirine kapatılmış çiviler bir bıçak yoluyla uçlarından kaldırılır. Kaldırılan çiviler kerpeten ile her bir sökülen çividen sonra o bölgeye kerpeten ile vurulmaktadır. Bu sayede derinin kalkıp kabarması önlenmektedir. Ardından ayağı içeriden rahatsız etmemesi amacıyla falçata kullanılarak derinin fazlalıkları alınarak deri tıraşlanmaktadır. Tabanın yere bakan kısmı da zımpara kullanılarak pürüzsüzleştirmektedir. Bu işlem yapılırken tavlanmış taban köselesi deri çekici ile dövülmektedir (Çiyancı, 2024). Bu işlem köselenin içindeki dokularını daha sıkışık, sert bir hâle getirerek çizmenin dayanıklılığını arttırır ve kullanım ömrünü uzatır. Ayrıca köseleye çakılan ağaç çivilerin gevşemeden durmasını ve köselenin sıkılaştırılmasından dolayı daha tutucu bir yapı kazanmasını sağlamaktadır. Ardından tırpan kullanılarak düzgün yapışma sağlanması amacıyla kösele yüzeyi törpülenmektedir. Taban köselesinde pürüzsüz yüzey elde edildikten sonra çizmenin tabanı ve köselenin iç yüzeyi birbirine yapıştırılarak 20-30 dk. beklemeye bırakılmaktadır. Sonrasında kösele ve çizme birbirine yapıştırılarak sabitlenmektedir. Köselenin taşan kısımları falçata ve filo bıçağı kullanılarak düzeltilmektedir. Ardından ahşap çivilerin çakılma işlemine geçilmektedir. Ahşap çiviler çakılmadan önce köselede süngerle ıslatılmaktadır, sonra kör bıçakla kösele kenarına 1-1,5 cm mesafe olacak şekilde kılavuz gibi çivi yatakları oluşturulmaktadır. Kösele sert olduğu için ahşap çiviler çakılamadan kırılacağından dolayı yataklar oluşturulmadan ahşap çivileri çakmak mümkün değildir. Çivi yatakları oluşturulurken açılan oyuklara zaman zaman su damlatılır, ayakkabı bizi (kaçaburuk) ile bu oyuklar çivilerin

gireceği yerler hazır hâle getirilmektedir. Ardından çekiç kullanılarak ahşap çiviler köseleye çakılmaktadır. Çakılan çiviler iki ya da üç sıra oluşturmaktadır, ilk sıra yapıldıktan sonra bu sıranın içine yerleştirilecek çiviler dış sıradaki çivilerin arasına gelecek şekilde konumlanmaktadır. Bu işleme "çapraz ağaç çivi çakışı" ya da "sacayağının bacağı" da denilmektedir (Çiyancı, 2024).

Bu işlemler sonucunda kalıbın önce takunyası, sonrasında tamamı çizmeden çıkarılmaktadır. Köseleye çakılmış olan ahşap çivilerin sivri kısımları çivi raspası ile çizmenin içerisine sürtülerek kırılıp çizmenin tabanı ayağın girebileceği şekilde pürüzsüz hâle getirilmektedir. Ardından körük kırma öncesi çizmenin konç kısmı suya batırılmış sünger ile nemlendirilerek kambaya konulmaktadır. Kambaya konulan çizme üzerine gümüş kalemle körükler arası mesafenin işaretlenmesi için çizim yapılmaktadır. Cetvelle ölçülerek her körük için 2.5-3 cm aralık bırakılmaktadır. Çizmenin ön ve arka kısımlarından körük kırıldıktan sonra, yan kısımlar o körüklere göre şekil almaktadır. Bu yüzden usta çizim yaparken koncun ön ve arkasını, körük kıracak şekilde çizerken yan kısımlarını düz bir şerit şeklinde çizmektedir. Çizilen körük yapılacak körük çeşidini belirlemez, körüğe şeklini veren ustanın el sanatıdır. Körüklerin simetrik ve aynı aralıklara sâhip olması amacıyla bu çizimler önem taşımaktadır. Çizim aşaması bittikten sonra danalya kullanarak çizmenin ön tarafındaki en üst körük ile körük kırma işlemine başlanmaktadır. En üstteki körük kırıldıktan sonra belirli bir sıralamaya bağlı kalınmadan çizmenin durumuna göre belirlenen çizgi etrafında dönülerek konç etrafında kırıklar oluşturulmaktadır. Danalyanın ağzı ile deri kırılırken kör bıçak da arada tutulmaktadır, böylece kör bıçak deriyi kesmeden üzerinde sadece iz bırakacak ve kıracak bir aparat işlevi görmektedir. Körüklü çizmenin dışındaki kırıklar bu iki alet kullanılarak sağlanmaktadır. Fakat içeriden parmakların kıvrılarak kıskaç gibi kullanılması körüklerin oluşturulmasındaki asıl püf noktadır (Çiyancı, 2024). Dışarıda her bir körük kırılırken bir yandan içeriden de iç körükler kırılmaktadır, keçi meşininin içeride kullanılması bu noktada önemli bir işlev taşımaktadır. Böylece körüklerin kıvrımı daha da belirginleştirilir. Bu işlemler çizmede çepeçevre sürdürüldükten sonra çizme kambaya konulmaktadır, iki kamba da üstten takozlanarak çizmenin üst kısmının gerdirilmesini sağlamaktadır. Çizme kamba kalıbı içerisindeyken danalya kullanılarak son rötuşlar yapılır ve gerekli düzeltmeler sonrasında çizme 24 saat kalıp içerisinde beklemeye bırakılır. Bekleme sonunda çizme kambadan çıkarıldıktan sonra usta tarafından kırılma işlemi tamamlanmış körükler panjur gibi açılmaktadır. Çizme üzerindeki kırışıklıkların giderilmesi amacıyla çizme ispirto çevresinde yaklaşık 30 cm uzaklıkta gezdirilerek ütülenmektedir (Korkmaz, 2020; 201-222). Tüm işlemleri tamamlanan körüklü çizme kullanıma hazır hale gelmektedir. Bu basamaklara göre üretilen körüklü çizme yapımında kullanılan yüzlük (dana derisi) ve meşin (keçi derisi) ile köselelere ait fiziksel test ve kimyasal analiz sonuçları aşağıda verilmiştir.

Tablo 1: Kösele, Yüzlük (Dana Derisi) ve Meşin (Keçi Derisi) Ait Kimyasal Analiz Sonuçları

Testin Adı	**Standard Yöntem**	**Kösele**	Yüzlük	**Keçi**
% n-Hekzan'da çözünen madde miktarı	TS EN ISO 4048	% 2.0	% 3,4	% 3,0
Toplam Sülfat Külü	TS 4125 EN ISO 4047	-	%8,5	%10
Azot ve deri maddesi tayini-Titrimetrik metot	TS 4134	Azot içeriği 8,8	Azot içeriği %11,9	Azot içeriği %9,9
		Deri Maddesi %49,2 (Sığır derisi için kullanılan 5,62 katsayısı ile çarpılmıştır)	Deri Maddesi % 67 (Sığır derisi için kullanılan 5,62 katsayısı ile çarpılmıştır)	Deri Maddesi % 57 (Keçi derisi için kullanılan 5,75 katsayısı ile çarpılmıştır)
Mamul Deriler-Uçucu Maddeler	TS EN ISO 4684	% 9,2	% 6,2	% 5,9
pH Tayini	TS EN ISO 4048	pH: 4,34	pH: 6,90	pH: 4,45
Toplam Suda Çözünmeyen Sülfat Külü	TS 4125 EN ISO 4047	%2,1	-	-
Toplam suda çözünür madde	TS EN ISO 4098	%23,6	-	-
Bağlı Tanen %	TS4128	13,9	-	-
Tabaklama Sayısı	TS4128	28,3	-	-

Tablo 2: Kösele, Yüzlük (Dana Derisi) ve Meşin (Keçi Derisi) Ait Fiziksel Test Sonuçları

Testin Adı	Standard Yöntem	Kösele	Yüzlük	Keçi
Çekme mukavemeti	TS EN ISO 3376	-	27,5N/mm^2	42,7N/mm^2
Uzama yüzdesi tayini		-	% 53	% 43
Kalınlık	TS 4117 EN ISO 2589	-	1.35 mm	1,44 mm
Yırtılma Yükü Tayini-Çift Kenar yırtığı	TS EN ISO 3377-2	-	133,0 N	105,7 N
Fleksometre Metodu ile Bükülme Dayanımı Tayini(50.000 dönü)	TS 4132 EN ISO 5402	-	Finisajda kaba sırça kıvrımlarının gelişmesi	Finisajda kaba sırça kıvrımlarının gelişmesi
Statik su absorpsiyonunun tayini	TS 4123 EN ISO 2417	24h sonunda 39,4 mL/100g		
Su Buharı Geçirgenliği %50RH±5; 23°C±2 ^{o}C	TS EN ISO 20344	-	2,5 mg/cm^{2}h	6,7 mg/cm^{2}h

Ege Üniversitesi Deri Mühendisliği Bölümü, Mühendislik Fakültesi'nde 19 Aralık 2024 tarihinde yapılan ve körüklü çizme yapımında kullanılan dana ve keçi derisi ile tabanda kullanılan köselenin analiz sonuçları incelendiğinde; yüzlük (dana) deri ve keçi derisinin çekme dayanım testlerine bakıldığında; yüzlük derilerin kopma dayanımı değerlerinin (20N/mm2) üzerinde olduğu, bununla birlikte keçi derilerinin kopma dayanımının beklenen değerin iki katı kadar fazla olduğu görülmüştür. Yüzlük derilerin yırtılma dayanımı değerinin standartlarda beklenen değerlerin (30N) üzerinde olduğu, aynı şekilde keçi derilerinin çekme dayanımı değerlerinin de standartlarda beklenen değerlerin (20N) üzerinde olduğu tespit edilmiştir. Yüzlük derilerin kalınlık değeri, ürünün kullanım yerine göre değişkenlik göstermekle birlikte standartlarda önerilen değerlere uygun olduğu, keçi derilerinin ise kalın olduğu, yüzlük ve keçi derilerinin bükülme testi sonrası cilt yüzeyinde belirgin sırça kıvrımlarının bulunmasının derilerin yapısal olarak boşluklu bir yapıya sahip olmasından ve retenaj maddelerinin gereğinden az kullanılmasından kaynaklanabileceği, statik su absorpsiyonu değerinin köselede beklenen değeri (maksimum %50) sağladığı görülmüştür. Su buharı geçirgenliği bakımından yüzlük ve keçi derileri için beklenen değerlerin oldukça altında olduğu, bu duruma farklı ortam koşullarında test yapılmasının neden olduğu anlaşılmıştır. N hekzanda çözünen madde miktarlarına bakıldığında mamul derilerden beklenen yağ miktarları değerlerinin kösele için max %2, yüzlük deriler için maksimum %2-6, keçi derisi için maksimum %4 değerlerinin sağladığı (Anon, 1976), teknolojik işlentiler sonrası pH değerinin; kösele ve keçilerde standartlarda belirtilen değerlerde olduğu, yüzlük derilerin ise beklenen fazla olduğu ancak standartlarda istenen değerden fazla olduğu anlaşılmıştır. Bu durumun üretim aşamaları sırasında alt işlenti aşamasının beklenen daha yüksek pH değerinde tamamlandığını (Zengin, 2007) göstermektedir. Azot ve deri maddesi değerlerinin köselelerde yüksek oranda bitkisel tanen kullanılarak tabaklandığından, yüzlük ve keçi derilerine göre daha düşük olmasının beklenen bir değer olduğu görülmüştür. Uçucu madde miktarları bakımından köselelerin, yüzlük ve keçi derilerinden fazla olması, beklendiği şekilde, bu derilerin tamamen bitkisel ürünlerle tabaklanmasından ve bitkisellerin hidrofil yapıda olmasından kaynaklandığı görülmüştür. Bunun yanı sıra %9,2 değerinin nispeten köselelerdeki standart uçucu madde yani nem oranına yakın olduğu, yüzlük ve keçi derilerinde ise uçucu madde miktarlarının beklenen değerlerden düşük olduğu görülmüştür. Suda çözünmeyen sülfat külü değerlerinin köseleler için istenen değere (max %2) yakın olmasının yanında toplam suda çözünen madde değeri bakımından da köselelerin beklenen değere (max %20) yakın olduğu olduğu (Anon, 1976) görülmüştür. Körüklü çizme yapımında kullanılan kösele ve deriler üzerinde yapılan fiziksel test ve kimyasal analiz sonuçları değerlendirildiğinde beklenen sonuçların hemen tamamını sağladığı ya da bu değerlere yakın değerlerde olduğu anlaşılmıştır. Tüm analiz birlikte değerlendirildiğinde ise çizmeye dayanıklılık vermek için dış yüzeylerde genelde dana derisi, yumuşaklık ve konfor vermesi açısından da keçi derilerinin genelde iç yüzeylerde kullanılmasının bilimsel gerekçelere dayandığı görülmüştür.

Tavas Körüklü Çizmesinin farklı açılardan görüntüsü

10. SONUÇ VE TARTIŞMA

Körüklü çizme ülkemize Millî Mücadele sonrasında Girit'ten mübadil olarak Söke'ye gelip yerleşen Hüseyin Rıfat Oral (Sağır Usta) Usta aracılığıyla gelmiştir. İlk yaptığı çizme bugün gördüğümüz şekilde körüklü olmayıp daha sonraları kıvırcık körük olarak nitelendirilecek olan düz yapılmış bir çizmedir. Bu çizme giyildikçe kırışıp körük şeklini almaktadır. Sağır Usta tarafından ilk kez 1950'li yıllarda yapılan körüklü çizmenin kullanımı, 46. süvari alayı aracılığıyla ülkede yaygınlaşmaya başlamıştır (Avcıoğlu, 2024; Balkan, 2005; 25-32). Zamanla farklı ustaların eli değen çizmeler kendinden körük, kıvırcık körük, simit körük, akordeon körük ve baklava körük olarak körüklerin kırılma sonucunda ve aldığı şekle göre farklı motiflerde körükler ortaya çıkmıştır. İster derinin usta eliyle kırılması sonucunda oluşmuş olsun isterse de giyilmesi sonucunda oluşmuş olsun körüklü çizmeler çizmeyi giyen kişiye bir statü kattığı düşünülerek zamanla ağaların ve efelerin kıyafetlerinin bir parçası olarak nitelendirilmeye başlanmıştır. Özellikle endüstriyel üretim sonucunda yaygınlaşan plastik çizmelerin pazarlarda henüz yaygınlaşmadığı dönemlerde pamuk tarlalarında yapılan sulama sırasında da bu çizmelerin giyildiği görülmüştür (Avcıoğlu, 2024). Tabanlarındaki keçi meşininin gaz yağıyla yağlanıp sertleşmesi sonucunda kişilerin adım attıkça gıcırdama sesi çıkarması da ağaların ve eski işlevlerini kaybeden efelerin yürüyüşlerinden insanları haberdar etme özelliğiyle de bir güç ve zenginlik göstergesine dönüşmüştür. Çetin (2014) tarafından yapılan bir çalışmada zeybek kıyafetlerinin bulunduğu kartpostallarda zeybek gruplarının üzerinde kıvrımları olan çizmeler giyildiği görülmekteyse de bu kıvrımların bugünkü anladığımız körüklü çizme motifinden uzak olduğu görülmektedir. Millî Mücadele öncesinde ve sırasında askerler ve efeler çizme giymekteyseler de o zamanın tanıkları olan kişilerle görüşüldüğünde ve o zamanın görselleri tarandığında bu çizmelere rastlanmaması, körüklü çizmenin mübadele sonrasında ülkemizde kullanılmaya başlandığı ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Ayrıca Osmanlı arşivleri tarandığında da ordunun ihtiyaç duyduğu çizme alımına dair 783 belge olmasına rağmen bu belgelerin herhangi birinde körüklü çizme ifadesinin geçmemesi de ordu ve polis teşkilatı nezdinde günlük kullanımda yeri olmayan bir eşya olduğunu göstermektedir. Yine arşiv vesikaları tarandığı zaman 40 adet belgede "körüklü" kelimesi geçmesine rağmen herhangi bir belgede çizmeyle bütünleşmiş bir körükten bahsedildiğine rastlanılmamıştır. Bu durum özellikle Söke'de yapılan mülakatlar esnasında da söylendiği üzere daha çok komutanların kişisel eşya olarak bu çizmeyi 1950'lerden sonra kullandıklarını göstermektedir. Dolayısıyla düzenli orduda kullanımı sınırlı olan bu çizmenin daha çok efe ve zeybekler tarafından benimsendiği görülmektedir. Bundan dolayı körüklü çizme, günümüzde bu kültürün temelde bir parçası olmamasına rağmen sâhip olduğu heybetli duruş sayesinde zeybek kültürü içerisinde yerini alabilmiş; zeybek oynanırken göze çarpan ve aranan parçalardan biri haline geldiği için halk oyunu ekipleri tarafından tercih edilmektedir. Yörük-Türkmen kültürünün yaşatıldığı yerel festivallerde de (Altınkılıç, 2018: 4, Tuztaş Horzumlu, 2017: 239-253) kullanılan körüklü çizmenin ait olmadığı bir kültür çevresiyle bütünleşip bu etkinliklerde kendine yer bulabilmesi üzerine yapılacak çalışmalar bu konunun aydınlatılmasına katkı sağlayabilecektir. Bu festivallerin tarihî olanı yaşatmasının yanında idealize edilmiş bir geçmiş inşa aracı olduğu da düşünüldüğü zaman körüklü çizmenin giyilmesi makul karşılanabilir. Doğrudan Yörükler ve Türkmenlerle ilgili olmasa da körüklü çizmenin bu festivallerde sergilenmesi körüklü çizmenin yaşatılması adına büyük katkılar sağlamaktadır. Görüşülen her iki ustanın da bu görüşü savunması ve sipariş veren kişilerin daha çok bu tarz etkinliklerde yer alması oldukça önemlidir (Çiyancı, 2024; Avcıoğlu, 2024). Ege bölgesinde önemsenen ve toplumsal birlikteliğe katkı sağlayan

diğer bir festival olan deve güreşi festivallerinde (Coşkun, 2021: 173-179) de kullanılmaya devam edilmesi körüklü çizmenin geçmişindeki ağalık statüsüne yakıştırılan bir kültür unsurun devam ettirilme amacına hizmet etmesi açısından da oldukça önemli bir husustur. Festivallerde genel olarak sponsorluğu sağlayan ağaların giydiği kasket, gömlek, kuşak ile ağalık geleneği ile özdeşleşen körüklü çizme bu kültürün ana unsuru olarak kullanılmaya devam etmektedir. Hatta yapılan mülakatlardan, ülkenin diğer bölgelerinde de festival ve özel programlarda körüklü çizmenin kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Körüklü çizme, seri üretim ve modern hayatın getirdiği tercihlere yenik düşerek günümüzdeki kullanım alanı daralmasına rağmen kültürel miras değeri taşıması, sâhip olduğu farklı ve estetik görünümü, işlevsel özellikleri sâyesinde zamana meydan okuyan bir çizmedir. Bu işi faal şekilde yapan ustaların bulunması, bu ustaların körüklü çizme tanıtımını sağlaması gibi etkenler de zaman içinde tamamen kaybolmasının önüne geçmektedir. Körüklü çizme üretimi bir el sanatı olması sonucunda ortaya çıktığı için geçmişten günümüze çizme ustaları tarafından çok farklı üsluplarla üretilmiş ve üretilmeye devam etmektedir. Ustalarla yapılan görüşmeler ve ustalara dair literatürde yer alan bilgiler doğrultusunda her ustanın körüklü çizmeye bakışının, yapım aşamasında kullandığı prensiplerin birçok açıdan ayrıştığı görülmektedir. Tek tip çizme yaparak üretim şeklinden şaşmayan ustalar olduğu gibi isteğe göre çizme modellerini çeşitlendiren ustalar da vardır. Mesleğin kaybolmaya yüz tutmuş olması dolayısıyla ustalar bazen geçimlerini temin edebilmek adına müşterilerinden gelen isteklere cevap vermek zorunda hissetmektedir. Bu durum ise zamanla genel karakteristik özelliklerinin bozulmasının önünü açabileceği için ustaların geçimlerini sağlayabilecek bir ekonomik özgürlükle hayatlarına devam edebilmeleri gerekmektedir. Üretimde standartın sağlanabilmesini en kolay ve kestirme yolunun ürünün coğrafi işarete dönüşmesi gerektiğinin bilincinde olarak 19.12.2024 tarihinde Tavas Akordeon Körüklü Çizmesi ismiyle coğrafi işaret başvurusu yapılmıştır. Körüklü çizmenin körük şekli, çizme rengi, üzerine işlenen motifler gibi pek çok unsur ustanın çizmeye bakışını yansıtmaktadır. Bunda körüklü çizmenin bir el sanatı olması dolayısıyla sâhip olduğu soyut değerin ustanın perspektifine göre şekillenerek somut hâle yansıması gibi sebepler etkili olmakla birlikte körüklü çizme yapımında bazı aşamaların ustalar tarafından paylaşılmaması, adeta bir sır gibi saklanıyor olması da körüklü çizme üretmek isteyen ayakkabı ustalarının pek çok insandan az miktarda bilgi alıp bunları kendi yöntemlerine uydurmasına sebebiyet vermektedir. Bu durum körüklü çizmenin her yörede kendine has bir dokuya sâhip olmasını sağlasa da aynı zamanda körüklü çizmenin kalıcı olmasının da önüne geçmektedir. Çünkü körüklü çizme üretmek isteyen ayakkabı ustaları, körüklü çizmenin inceliklerini öğrenebilmek için büyük çaba sarf etmek zorunda kalmaktadır. Körüklü çizmeye dair kaybolmaya yüz tutan üslupları öğrenme ve kendi çizmelerinde de uygulama kaygısı güden ustalar eski gelenekleri öğrenebilmek için bulundukları yerden ayrılıp diğer ustalarla iletişime geçmektedir, bu durum kültürün sadece bu konuya merakı olan kişilere yayılmasına sebep olarak kalıcı bir birikimin önünde bir engel niteliği taşımaktadır. Dolayısıyla körüklü çizme üretimi gibi sözlü geleneklerin yaşatılması için yapım aşamalarının yazılı ve bilimsel bir metin hâline getirilmesi bu bağlamda önemli hâle gelmektedir. Buna rağmen yapılan çalışmaların yoğunlaştığı ana alan körüklü çizmenin kaybolmaması için dikkat çekme üzerine yoğunlaştığından dolayı bu çalışmaların bir kısmı yüzeysellikten kurtulamamıştır. Bu sebeple çalışmamız tek bir ustaya odaklanıp üretim tarzının ve kullanılan malzemelerin derinlemesine incelenmesi sonucunda oluştuğu için alan yazındaki bir boşluğu doldurabilme potansiyeline sahiptir. Ayrıca körüklü çizmede kullanılan derilerin fiziksel test ve kimyasal analizlerinin de yaptırılması ve çalışmada bu sonuçlara yer verilmesi bu araştırmayı diğerlerinden ayırmaktadır. Aynı zamanda körüklü çizmenin özelliklerine yoğunlaşan çalışmaların sınırlı olması çizmenin ayırt edici özelliklerinin anlaşılmasının önüne geçmektedir. Bununla birlikte, ustaların sâhip olduğu geçim sıkıntısı sebebiyle işlerinin azalacağı endişesi ve zorunlu eğitim kapsamındaki çocukların meslek öğrenimi için çırak olarak işe gelmemeleri mesleğin aktarımına engel olmaktadır. Yapımı 7 ile 14 gün süren bir çift körüklü çizmeyi bir çırağa ya da daha geniş bir kitleye anlatmanın kendi işlerine engel olacağını düşünen ustalar yapım aşamalarını paylaşmama yoluna gitmektedir. Bu zorluğun ortadan kaldırılabilmesi için araştırmacılar 12 gün ustanın yanında bir çırak olarak çalışmış ve gözlemler yaparak bu zorluğun üstesinden gelmişlerdir. Körüklü çizme üretimini anlatacakları süreçte körüklü çizme yaparak para kazanmak, bulundukları koşullarda daha mantıklı bir seçenek olduğundan dolayı mesleği aktarma fikrinden uzak kalmayı seçmektedirler. Mesleğin büyük uğraşlar gerektirmesi, ekonomik getirisinin uzun vadede gerçekleşmesi gibi sorunlar bu mesleği yapmak isteyen gençleri bile bu istekten vazgeçiren bir unsur olmaya başlamıştır. Nitekim ustalarla yapılan görüşmeler doğrultusunda, körüklü çizme ustalarının çocuklarının bile çırak olmaya yeltenmediği göze çarpmaktadır (Çiyancı 2024; Avcıoğlu 2024). Gençlerin geleneksel mesleklere duyarlılığı giderek azalmakta olduğundan ustaların çırak yetiştirebilme

konusundan şikâyetçi olduğu ortadadır. Durumun bu şekilde olması körüklü çizme üretimi gerçekleştiren ustaların bu işi ömürleri yettiği kadar sürdürdükten sonra kendi birikimlerini bir yere aktaramadan kaybolmalarına sebep olmaktadır. Bu yalnızca günümüzde oluşan bir zorunluluktur; çünkü şu an yaşayan her usta onlara körüklü çizme yapmayı öğreten ustasını hatırlayarak onları körüklü çizme ustaları başlığında yaşatabilmektedir. Bundan hareketle, günümüzde körüklü çizme yapan ustaların çırak yetiştiremediği göz önünde bulundurulursa gelecekte onları bu mesleği yaparken yaşatabilecek birilerinin olmayacağı kaçınılmaz bir sonuç olmaktadır. Her usta sanatını icra ederken çizme ile ilgili öğrendiği bilgileri körüklü çizmesinde bir dokunuş olarak kullanarak kendi üslubuyla harmanlamaktadır. Maalesef bunlar akademik belgelerde tam olarak kayda geçirilememektedir. Bu durum da çıraklığın önemini tekrar vurgulamaktadır. Öte yandan bu mesleği yaparken ustaların kendi işlerini kolaylaştırmak için buldukları çözüm önerileri de bulunmaktadır ve ustaların çizmeye yaklaşımları geçmişten günümüze hep değişmiştir. Örneğin eskiden yapılan körüklü çizme kalıbı şu an yapılan çizmelere göre biraz daha geniş bir kalıba sahiptir ve kimi ustalar bunu fark edip değiştirme yoluna gitmiştir. Bu değişiklikler yapılırken ustalar arasında anlaşmazlıklar olsa da her usta körüklü çizmenin en iyi versiyonunu oluşturma amacı gütmektedir. Mehmet Çiyancı ile yapılan görüşmelerde kamba kalıplarını standart kullanımından farklı olarak daha işlevsel hâle getirmek için özel kalıplar oluşturduğunu belirtmiştir. Üretimin işlevsel hâle getirilmesi amacıyla körüklü çizme üretiminde yan kollar da oluşturulmuştur.

Geçmişte saya dikimine kadınların yardım ettiği ve bu sayede çizme üretiminin daha kolay hale getirildiği bilinmektedir. Sayacılığı uzun süre yaptıktan sonra körüklü çizme üretmeye başlamış olan Mehmet Usta körüklü çizmede uzmanlaştıktan sonra çizmelerin saya dikimlerini ölçülerini aldığı ve kestiği derilerin birleştirilme işlemini başka ustalara yaptırmaktadır. Aynı dükkânda iş yapan bir körük ustası ve sayacı kuşkusuz daha uyumlu çalışarak daha verimli işlere imza atabileceklerken özellikle körüklü çizme kırımındaki inceliklerin başka ustalarla paylaşılmasının getireceği sıkıntıları yaşamak istemeyen çizme ustaları bu yöntemi tercih etmektedirler. Usta ile yapılan görüşmelerde de ifade edildiği üzere düz bir çizmeyi kendi dükkanında diken ustalar körük kırdırma işlemini körüklü çizme ustasına yaptırabilmektedir. Araştırmacılardan birinin ailesi de bu şekilde çizme üretim körük işlerini ustaya yaptırdığı için bu durumun bir söylenti olmadığı görülmektedir. İyi bir sayacı ile iyi bir körük ustasının birlikte aynı dükkânı paylaşmaları mesleğin daha nitelikli devam ettirilebilmesi için oldukça önemlidir. Çizme için oluşturulan ölçüler ve derinin sayacıya gönderilmesinden ibaret olan ve sayacı ile ustanın birebir etkileşim halinde olmadığı bu aşama çizmenin standartlığına zarar verebilme potansiyelinin olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Özellikle yığma topuğun usta için çok uğraştırıcı olması sebebiyle geleneksel yığma topuk yerine maliyetleri de düşürmek için kullanılan hazır topukların kullanılması da mesleği geleneksel yapısından uzaklaştırma riskini bünyesinde barındırmaktadır. Çiriş otu unundan yapılan yapıştırıcı yerine kimyasal yapıştırıcının kullanılması da başka bir riski oluşturmaktadır. Çiriş otundan yapılan yapıştırıcının sağlam ve sağlıklı olması sebebiyle her iki usta da çizmelerini oluştururken bu yapıştırıcıyı kullanmaktadır. Ayrıca tabanda kullanılan ahşap çiviler de çizmenin tam anlamıyla doğal bir ürün olarak kalabilmesine katkı sağlayan ana unsurların başında gelmektedir.

Analiz ve saha çalışmalarına ait sonuçlar birlikte değerlendirildiği zaman körüklü çizmenin tüm kısımlarının deriden oluşması sebebiyle ayakta nasır, koku gibi olumsuz durumların ortaya çıkmasına engel olması, yapımında suni bir malzemenin kullanılmaması, derilerin esnek yapıda olması ve körük kıvrımlarının ayağın rahat hareket edebilmesine imkân sağlaması sebebiyle ayak sağlığının ve konforunun sağlanması adına önemli bir araç olarak gündelik hayatta kullanılabileceği anlaşılmıştır. Bu durumun ortaya konulması sadece zeybeklik, Yörüklük ve deve güreşlerine sıkışıp kalmış çizmenin gündelik hayatta daha yoğun şekilde kullanılabilme ihtimalini artırabileceği için yaygınlaştırma faaliyetlerinin artırılması oldukça önemlidir.

Ürün maliyetlerindeki artış ve çizmenin el emeği göz nuru olmasından kaynaklı fiyatlarının yüksek olması ustaların her zaman iş bulabilmelerini etkilediği için mesleğin son temsilcileriyle birlikte kaybolma riski altında olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Özellikle tarihi filmlerde veya sanat defilelerinde bu çizmenin kullanımı çizmeye yönelik ilgilinin artmasına kuşkusuz katkı sağlayacaktır. Körüklü çizme yapımında doğallığın tamamlayıcı unsuru olarak kullanılan çiriş otunun yapışkanlık özelliklerini ortaya çıkarmak için kimyasal analizler yaptırılması yararlı olabilir. Üniversitelerin biyoloji ya da gıda mühendisliği bölümlerinde var olan laboratuvarlarda bu çalışmanın bilim insanları tarafından konunun bu yönüne odaklanarak yapılması araştırmacılar için ufuk açıcı sonuçlar doğuracaktır. Mesleğin süreklilik kazanabilmesi için çırak yetiştirilmesi elzem olduğu için ustaların eğitim süreçlerinde geçimlerini sağlayabilecek bir ücretle çırakları yetiştirebilecekleri bir imkânın kamu kurumları

tarafından sağlanması kıymetli sonuçlar doğurabilecek potansiyeli bünyesinde barındırabilir. Yapılan mülakatlarda Türkiye'de ilk körüklü çizme yapan kişi olarak referans verilen Hüseyin Rıfat Oral (Sağır Usta) üzerine yapılacak bir aile tarihi çalışması körüklü çizme çalışacak kişilerin çalışmalarını zenginleştirmesi açısından önemlidir.

UNESCO somut olmayan kültürel miras ve yaşayan insan hazinesine bu mesleğin ve ustaların alınması mesleğe yönelik ilginin artmasına katkı sağlayabileceği yetkililer tarafından gerekli çalışmaların yapılması ve ustaların motive olarak işlerini devam ettirmelerinin sağlanması önemlidir. Bu bağlamda konuyla ilgili Denizli Kültür ve Turizm Müdürlüğü nezdinde girişimlerde bulunulmuştur.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the author).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKÇA

Afşar, A., Hasan Özgünay, Onur Yılmaz, Arife Candaş Adıgüzel Zengin, Gökhan Zengin (2013): "Bitkisel Tabaklanmış Saraciyelik Derilerde Yağlayıcı Polimerlerin Kullanılabilirliği", *Tekstil ve Mühendis Dergisi*, 20: 89, 21-27.

Ahunbay, Z. (2019), *Kültür Mirasını Koruma İlke ve Teknikleri*, Yem Yayınları, İstanbul.

Altınkılıç, A. E. (2021); "Körüklü Çizme Yapımı", Aysen Soysaldı (Editör), Ticaret Bakanlığı, *Geleneksel Meslekler Ansiklobedisi*, Cilt 2, Ankara, s.85-86.

Altınkılıç ,A.E.(2018). "Accordion efe boots(Aydın)". *Kalemisi Dergisi*, 6(11).

Anonym, 1976, Acceptable Quality Standards in the Leather and Footwear Industry, UNIDO.

Avcıoğlu, M. (15.04.2024 tarihli röportaj), Söke, Aydın.

Badayman, M., Dinçel, E., & Ünver Alçay, A. (2018). *"*Çiriş Otu ve Türk Mutfağında Kullanımı*". Aydın Gastronomy*, 2(1), 51-55.

Bakan, E. & Güllü, S. (2024). "Geçmişten Günümüze Ayakkabı". *DÜMAD (Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi),* 7(2), 82-105.

Balkan, M. (2005), *Körüklü Söke* Çizmesi *(Yayımlanmamış Lisans Bitirme Tezi*), Sakarya Üniversitesi Devlet Konservatuarı, Halka Oyunları Bölümü, Sakarya.

Başaran, B. (1993). *Ayakkabı Sayası Üretiminde Kullanılan Derilerin Bazı Fiziksel ve Kimyasal Özellikleri Üzerine Araştırmalar,* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Deri Teknolojisi Ana Bilim Dalı.

Bayrak, B. B. (2013), Çiriş›in *(Eremurus spectabilis Bieb.) ve Bazı Kükürtlü Bileşiklerin Antioksidan Aktiviteleri*, İstanbul Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, YÖK Ulusal Tez Merkezi.

Coşkun, S. N. (2020). "Aydın Dericilik Kültürü ve Bölgede Bulunan Körüklü Çizme Ustaları, Sosyal ve Beşerî Bilimlerde Teori ve Araştırmalar II", (Ed. Prof. Dr. Serdar Öztürk*), Gece Kitaplığı*, C. 1, Ankara.

Coşkun, S.N. (2021). "Aydın Kültüründe Körüklü Çizme", *1. Uluslararası Balkanlar, Anadolu, Kafkasya ve Türkistan Coğrafyası Sanat, Kültür, Tarih ve Folklor Kongresi*, 6-7-8 Eylül 2021,173-179, Tam Metin Basım 29.12.2021 Aydın

Çağlar, İ. M., Gürbıyık, C., & Arslan, F. (2017). "Kültürel Miras Kapsamında Kaybolmaya Yüz Tutmuş Geleneksel Meslekler: Turgutlu Örneği". *Studies* of *the Ottomon* Domain, 7(13), 211- 247.

Çetin, N. (2014). "Kartpostallarda Zeybek ve Başıbozuk İmgesi, Acta Turcıca": Çevrimiçi *Tematik Türkoloji Dergisi,* Yıl VI, Sayı 2,

Çiyancı, M. (16.08.2024;06.09.2024; 21.10.2024;14.11.2024; 14.12.2024 tarihli röportaj), Tavas, Denizli.

Ege Üniversitesi Deri Mühendisliği Bölümü, E. Ü. Mühendislik Fakültesi'nde yapılan 19 Aralık 2024 tarihli deri analizi.

Erdal, S. (2004). *Dek. Ürünler Ana Bilim Dalında Uygulanan Deri Eğitiminin Değerlendirilmesi*. Gazi Ünv. M.E.F. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara.

Erun, A. (2019). *Ege Bölgesi Körüklü Çizme Üretimi ve Koruma Önerileri*, Pamukkale Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Denizli.

Erun, A., & Koyuncu Okca, A. (2023). "Geleneksel Körüklü Çizme Üretiminin Sorunları Ve Sürdürülebilir Çözüm Önerileri". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 10(1), 124-139.

F. Karataş, İ. Bektaş, A. Birişik, Z. Aydın, and A. Kurtul (2011). "Çiriş Otu'nda (Asphodelus Aestivus L .) S u d a Çözünen Bazı Bileşiklerin Araştırılması", *Süleyman Demirel University Faculty of Arts and Science Journal of Science*, vol. 6, no. 1, pp. 35–39, 2011.

Geka (2009). "Körüklü Çizme-Heybet ve Asaletin Simgesi". *Geka T. C. Güney Ege Kalkınma Ajansı, Kültürel Tanıtım Kitapçıkları Serisi,* Yayın No: 005.

Güngör, F. (2002), *Yabani Olarak Yetişen Çiriş,* Çaşır *ve Sarı* Çaşır *Bitkilerinin Morfolojik ve Biyolojik Özellikleri İle Kültüre Alınabilme İmkanları Üzerine Araştırma,* Atatürk Üniversitesi,Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum,

Güvenç, B. (2020*) İnsan ve Kültür*, Boyut Yayıncılık, İstanbul,

İmre, H. M. (2016). "Tarihsel Gelişim İçerisinde İnsan, Moda, Ayakkabı İlişkisi", *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 2 (Special Issue 1), 189-204.

Kanbay, H. (1993). "Derinin Öyküsü". *Art Dekor Aylık Dekorasyon ve Sanat Dergisi,* 7, 82-88.

Karaoğlan, H. (2021). "Deri ve Örgünün Giysi Tasarımlarında Kullanılması (Yelek Örneği)". *Uluslararası Kültürel Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(1), 17-32.

Kastan, C., & Kastan, D. (2022). "Tarih Öncesi Dönemden Günümüze Evrilen Ayakkabı Tasarımları". *Ejovoc Electronic Journal of Vocational Colleges,* 12(1), 15-53.

Kastan, C. (2009). "Ayakkabı Kalıbı Ölçü Sistemleri: Fransız Ölçü Sistemi". *Anadolu Bil Meslek Yüksekokulu Dergisi(13)*, 3-16.

Kayabaşı, N., Özdemir, M., (2004). "Derinin El Sanatları İçerisindeki Yeri ve Kullanım Alanları*". I. Ulusal Deri Sempozyumu.* İzmir.

Korkmaz, M. A. (2020). "Ordu'da Körüklü Çizme ve Türkay Yavaş Ustanın Tekniği". *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi (*21), 201-222.

Kuru, S., & Paksoy, C. (2007). Anadolu'da ayakkabı ve Cumhuriyet Dönemi ayakkabı kültürü. 38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, 821-836.

Mesleki Eğitim ve Öğretim Sistemini Güçlendirme Projesi. (2011). *Ayakkabı ve Saraciye Teknolojisi.* Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.

Oğuz, E. S. (2011)."Toplum Bilimlerinde Kültür Kavramı". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 28(2).

Okca, A. K., & Koizhaiganova, M. (2014). "Deri Halı Üretimi ve Bakımı". Turkish Studies, 9.

Okca, A. ve Erun, A. (2018). "Körüklü Çizme Ustası Mehmet Çiyancı ve Körüklü Çizme Üretimi", *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies,* Doi number:http://dx.doi.org/10.9761/JASSS7807, Number: 71 Autumn II 2018, p. 231-247.

Örk, N., Adıgüzel Zengin, A.C, Mutlu, M., & Zengin, G. (2016). "Günümüzde Yok Olmaya Yüz Tutmuş Deri El Sanatları: Körüklü Çizme". *Türkbilim*, Nisan 2016, 63-74.

Özdemir, M. (2007). «Türk Kültüründe Dericilik Sanatı". *Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi,* 20, 66-82.

Özdemir, M. ve Uslu, N. I. (2020), "Aydın İli Körüklü Çizme Üretimi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research,* Cilt: 13 Sayı: 72 Ağustos 2020 & Volume: 13 Issue: 72.

Polat, C. &Güllüdağ, N. (2020), *Türk Kültüründe Geleneksel Ayakkabı Sanatı*. İstanbul: Hiperyayın, ss.286.

Sakaoğlu, N., & Akbayar, N. (2002). *Derinin Anadolu'da Bin Yıllık Öyküsü*. Creative Yayıncılık.

Sarı, Ö, 2010, *Tabaklama Maddeleri Ders Kitabı (Yayımlanmamış*), Ege Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Deri Mühendisliği Bölümü.

Tuztaş Horzumlu, A.H. (2017), "Yörük Kültürünü Tanıtmak: Dernekleşme Faaliyetleri ve Yörük Şenlikleri*"*, *Türkiyat Mecmuası,* c.27/2, s. 239-255.

Türkyılmaz,D. (2013). "Somut Olmayan Kültürel Miras Çalışmaları Bağlamında Türksoy Bölgesel Seminerlerine İlişkin Bir Değerlendirme". *Milli Folklor Dergisi*. yıl: 25, sayı 100,s:40-49.

UNESCO, (2013), *Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi*, Paris.

Yelmen, H., (2005). *Türk Dericiliği 2400 Yaşında*. Kesişim Yayıncılık, İstanbul.

Yıldız, N. (1993). "*Eski Çağda Deri Kullanımı ve Teknolojisi". Marmara Üniversitesi Yayınları*, Yayın no: 540, 495. İstanbul.

Yorgancıoğlu, A., Önem, E., Başaran, B., Hakan, F., vd. (2016). "Geleneksel Körüklü Deri Çizme Üretimi ve Mukavemet Özelliklerinin Değerlendirilmesi". *Journal of Animal Production*, 57(1), 49-55.

Zengin, G. (2007), *Derilerde Yağ Kusmasına Neden Faktörlerin Kromatografik* Yöntemlerle Araştırılması, Ege Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi. YÖK Ulusal Tez Merkezi

Zengin, G., Tekin, Y.E., Zengin, A.C.A, (2016), "Saraciyelik Derilerde Yağlayıcı Akrilik Polimerin Yaşlanma Üzerine Etkisi", *Tekstil ve Mühendis,* 23(101), p33-43.

Ek 1

RÖPORTAJ SORULARI

1) Adınız, soyadınız, yaşınız?

2) Körüklü çizme yapım mesleğini ne zamandan beri yapmaktasınız?

3) Körüklü çizme yapım mesleğini seçerken sizi neler etkiledi?

4) İşinizi severek yaptığınızı düşünüyor musunuz? Bunun sebebi nedir?

5) Körüklü çizme yapım mesleğininin geleceğini nasıl değerlendiriyorsunuz?

6) Körüklü çizme hakkında bize bilgi verir misiniz?

7) Körüklü çizme yapımında kullanılan araç gereçler nelerdir?

8) Körüklü çizme yapımında kullandığınız deri nedir, deri size nasıl geliyor? Derinin işlenme aşamasını siz mi hallediyorsunuz?

9) Körüklü çizme yapımında ustanız kimdir, mesleği kimden öğrendiniz?

10) Körüklü çizme yapımında ustanızın üzerinizdeki en büyük etkisi nedir?

11) Ustanızdan ayrıldığınz **yönleriniz var mı,** geleneği mi devam ettiriyorsunuz?

12) Cıraklık eğitimi alırken değiştirmek, geliştirmek istediğiniz bir özellik oldu mu?

13) Körüklü çizmenin yapım aşamasında usulü **belirleyen** şey nedir? Sembolize ettiği bir durum var mı?

14) Ayakkabının tasarımında baz alınan şey nedir? Baz alınan belirli bir kalıp mı var?

Alıcının tercihleri bu konuda ön planda tutulur mu yoksa ayak ölçüsü **mü** dikkate alınır? Bu durum fiyatlarda ne gibi değişikliklere sebep olur?

15) Körüklü çizme yapım mesleği erkek mesleği midir?

16) Mesleğin devam ettirilmesinin önündeki engeller nelerdir?

17) Halkın körüklü çizme hakkında bilgisi ne noktadadır? Tanınırlığı arttırmak için neler yapılabilir?

18) Körüklü çizmenin tanınırlığının artması hususunda sizin ayrıca yaptığınız bir şey var mı?

19) Tanınırlığının artması sizce ne gibi olumlu durumlara sebebiyet verecektir?

20) Körüklü çizme siparişi veren kesim şu an genel olarak kimlerden oluşmaktadır? Şehir dışından sipariş alıyor musunuz?

21) Yabancılardan körüklü çizme siparişi aldığınız oldu mu?

22)Körüklü çizme günlük hayatta kullanılabilecek şekilde geliştirilebilir/değiştirilebilir mi?

23) Körüklü çizmenin sağlık açısından diğer ayakkabılara kıyasla ne gibi farklı yönleri

vardır? Bunlara sebep olan hususlar nelerdir?

24) Bu özellikler günümüzde nasıl ön plana çıkarılabilir, günümüz moda anlayışında nasıl yerini alabilir?

25) Körüklü çizmenin korunması ve kültürel değer olarak yaşatılmaya devam ettirilmesi Denizli'ye kültürel anlamda neler kazandıracaktır?

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.07.2025 **√Accepted/Kabul:** 03.09.2025
DOI: https://doi.org/10.30794/pausbed.1731712
Research Article/Araştırma Makalesi

Ayalp, M. Ç. & Alican Şen, A. (2025). "Avrupa Birliği ve Türkiye'nin Gençlik Refahı Politikaları: Fırsatlar ve Riskler", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 71, 259-278.

AVRUPA BİRLİĞİ VE TÜRKİYE'NİN GENÇLİK REFAHI POLİTİKALARI: FIRSATLAR VE RİSKLER

Mustafa Çağrı AYALP[**],Ayşe ALİCAN ŞEN[***]

Öz

Gençlik, doğası gereği dinamik bir kavramdır ve toplumsal yapının bir unsuru olarak tanımlanan gençlik ülkeler için toplumsal değişimin, ekonomik kalkınmanın, teknolojik ilerlemenin ve yenilikçiliğinin en önemli insan kaynağı olarak kabul edilmektedir. Ülkelerin genç nüfus oranı ve niteliği, ülke kalkınması ve refahıyla doğrudan ilişkilidir ve ülkelerin önemli gündem maddeleri arasında yer almaktadır. Bu bağlamda sosyal içerme hedefli gençlik politikaları stratejileri ve hazırlıkları önemli bir diğer gündemi oluşturmaktadır. Bu çalışma Avrupa Birliği (AB) Gençlik Raporunda yer alan istihdam ve girişimcilik, eğitim, sağlık ve iyilik hali, katılım başlıklarıyla ilgili 8 farklı göstergeyi 2015 ve 2020 yılları arasındaki veriler üzerinden yorumlamayı amaçlamaktadır. Çalışma, Türkiye'nin gençlerin refahının artırılması konusunda kayda değer adımlar attığını ve birçok alanda gelişme gösterdiğini ortaya koymaktadır. Ancak istihdam, okullaşma oranları ve gençler arasındaki doğum oranı gibi bazı göstergeler AB ortalamasının altındadır. Bu bulgular, Türkiye'nin gençlerin refahını artırmak ve AB standartlarına ulaşmak için belirli alanlarda iyileştirmelere ihtiyaç duyulduğunu vurgulamaktadır.

Anahtar kelimeler: *Gençlik refahı, Gençlik politikaları, Sosyal hizmet, Sosyal politika.*

YOUTH WELFARE POLICIES OF THE EUROPEAN UNION AND TÜRKİYE: OPPORTUNITIES AND RISKS

Abstract

Youth is a dynamic concept by nature, and youth, defined as an element of the social structure, is recognized as the most important human resource of social change, economic development, technological progress, and innovation for countries. In terms of increasingly critical population projections, the rate and quality of the young population of countries are among the important topics related to the development and welfare of the country. In this context, youth policy strategies and preparations aimed at social inclusion constitute another important topic. This study aims to interpret 8 different indicators in the EU Youth Report regarding employment and entrepreneurship, education, health and well-being, and participation, based on data from 2015 to 2020. The study reveals that Türkiye has taken significant steps in increasing the well-being of young people and has made progress in many areas. However, some indicators, such as employment, schooling rates, and birth rates among young people, are below the EU average. These findings emphasize that Türkiye needs to make improvements in certain areas in order to increase the well-being of young people and reach EU standards.

Keywords: *Youth welfare, Youth policies, Social work, Social policy.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Tarsus Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü, MERSİN.
e-posta: mcayalp@tarsus.edu.t, (https://orcid.org/0000-0002-7011-245X)
**Doç. Dr., Tarsus Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü, MERSİN.
e-posta: aalicansen@tarsus.edu.tr, https://orcid.org/0000-0001-7132-8394)

1.GİRİŞ

Gençlik, bütün ülkeler açısından ekonomik kalkınmada, toplumsal değişimde, teknolojik yenilikçiliğin oluşmasında, siyasal karar alma sürecinde ve ülke kaynaklarının kullanımı ve dağılımında önemli bir toplumsal kategoriyi oluşturmaktadır. Bu nedenle ülkelerin sosyal ve ekonomik yapısıyla ilişkili sorunların çözümü bağlamında gençliğin göz önünde bulundurulması önem taşımaktadır. Hızlı değişimin yönlendirdiği günümüz dünyasında etkili bir gençlik politikasının temel özelliği gençleri ilgilendiren tüm toplumsal alanlarda kapsayıcı düzenlemelere sahip olması ve bunlarla farklı politika düzenlemeleri arasında bağlantılılık ve koordinasyona izin veren bir yapı oluşturmasıdır.

Gençlik politikasının bileşenleri katılım ve vatandaşlık için fırsat yaratmak, güvenlik ve koruma, sosyal dışlamayla mücadele etmek, hareketlilik-uluslararası dolaşım, eşitlik ve çok kültürlülüktür. Bu bileşenler, gençleri doğrudan veya dolaylı olarak ilgilendiren birçok alanı kapsamaktadır. Gençlerin yaşamları çerçevesinde gençlik politikası alanları; eğitim, mesleki eğitim, enformel eğitim, istihdam, sağlık, konut, sosyal refah, sosyal koruma, adalet, kişisel gelişim, serbest zaman, özel ihtiyaçlar ve koşullar, deneyimler ve davranışlardır (Acar, 2008). Bu konuda Avrupa Birliği (AB) Gençlik Stratejisi 2019–2027, gençlerin demokratik yaşama katılımını teşvik etmeyi, sosyal ve kültürel bağlarını güçlendirmeyi ve onları toplumsal süreçlere dahil etmeyi amaçlamaktadır. "Katılım" (Engage), "Bağlantı" (Connect) ve "Güçlendirme" (Empower) olmak üzere üç ana eylem alanına odaklanan strateji çerçevesinde 11 farklı Gençlik Hedefi (Youth Goals) belirlenmiştir (Eur-Lex, 2025). AB başlangıçta gençlik politikalarını, istihdam piyasası ve sosyal güvenlik sisteminde ortaya çıkan sorunların giderilmesine yönelik ekonomi temelli olarak ele alırken; ilerleyen süreçte ise Avrupalılık bilinci kazanmış bir Avrupa toplumu inşa etmeyi de amaçlamaya başlamıştır. Bu bütünleşme çabalarının bir sonucu olarak Avrupa ülkeleri son yıllarda gençlik refahını artırmaya yönelik çalışmalarında, istihdam ve okuldan erken ayrılmaya karşı mücadele, sosyal yardım çalışmaları, çevrimiçi gençlik çalışmaları şeklinde yeni müdahale yöntemleri de geliştirmeye başlamıştır. 2024 AB Gençlik Raporu, dijitalleşmenin gençlerin yaşamlarının ayrılmaz bir parçası haline geldiğini, eğitim, iş ve sosyal katılım fırsatlarını artırmak için önemli bir rol üstlendiğini ifade etmektedir. Ayrıca rapor, çevrimiçi platformlar ve dijital programların önemini vurgulamıştır. Bilgi ve beceri geliştirmek için, ek olarak politik katılım ve toplumsal etkileşim alanlarında daha etkin olabilmek için interneti daha etkin kullanabilmek, dijital beceriler edinmek gerektiği ifade edilmiştir. Özellikle, düşük eğitim düzeyine sahip gençlerde dijital becerilerin yetersiz olduğu görülmektedir. Ayrıca, yapay zekâ, sanal zorbalık, yasal düzenlemeler ve sosyal medyanın ruh sağlığı ile iyilik hâline etkileri gibi konularda da eyleme geçilmesi gerektiği vurgulanmaktadır (Avrupa Gençlik Portalı, 2025).

Türkiye AB ülkeleri ile karşılaştırıldığında genç nüfus oranının yüksekliğiyle öne çıkmaktadır. Bu durum ülke açısından bir avantaj olmasına karşın, nüfus projeksiyonlarının ortaya koyduğu giderek yaşlanan nüfus eğilimi ile değerlendirilmesi gerekir. Küresel ekonomik krizler, işsizlik, eğitimin niteliğinin düşmesi, mesleki eğitime gerekli önemin verilmemesi, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanamaması, bağımlılık yaşının düşmesi vb. sorun alanları gençleri bir risk grubuna dönüştürmektedir (Eur-Lex, 2025). Dolayısıyla, risklerin azaltılabilmesi için gençlere yönelik önemli politikalar gerekmektedir. Türkiye'nin kapsamlı bir gençlik politikası hazırlayabilmesi için çok aşamalı bir süreç önerilmektedir. (Acar, 2008). Gençlik politikasının Türkiye'nin sosyo-kültürel yapısı bağlamında değerlendirilmesi ve farklı yaşam tarzlarını da içerecek şekilde planlanması gerekliliği vardır. Pozitif bir perspektiften gençliği bir risk grubu olarak değil topluma değer katan, sorun yaratan değil çözüm üreten bir grup olarak ele almak önemli bir başlangıç noktası olacaktır. Bu konuda Finlandiya'daki Gençlik Yasası (Youth Act) "gençlerin topluma katılımını ve toplumu etkileme fırsatlarını ve toplumun bir parçası olma beceri ve yeteneklerini geliştirmek" amacıyla Gençlik Yasasını (2017) hayata geçirmiştir. Gençler istihdam (Acar, 2008); bağımlılık (Dinç, 2015; Ünlü ve Evcin 2014); sağlıklı yaşam (Sümen ve Öncel, 2017) gibi birçok açıdan risk altında olsalar da bu durum gençlerin riskli bir grup olduğu anlamına gelmemektedir. Finlandiya Gençlik Yasasını irdeleyen bir makalede, gençleri 'risk altında' ve "yardım edilmesi gereken" grup olarak görmenin, gençlerin topluma katılımını işgücü piyasasındaki veya eğitimdeki faaliyetlerine indirgemek anlamına geldiği tartışılmaktadır. Dolayısıyla, daha büyük yapısal sorunların gözden kaçırılmasına ve bağlamsallıktan kopmaya götürebilir (Mertanen, Mäkelä ve Brunila, 2022).

Tüm bu bilgiler ışığında, gençlik refahıyla ilişkili çalışmaların eksikliği göz önüne alınarak gençlik refahı politikalarını değerlendirme ihtiyacı duyulmuştur. Bu çalışmada, Avrupa Birliği Gençlik Raporunda yer alan konu başlıklarından yola çıkılarak gençlerin en fazla etkileşimde bulundukları alanlara odaklanılmıştır. Eğitim, istihdam, barınma, sağlık ve internet kullanımı gibi konularda EUROSTAT ve Türkiye İstatistik Kurumunun (TÜİK) sağladığı veriler karşılaştırmalı bir şekilde incelenmiştir. Türkiye, genç nüfus açısından avantajlı bir konumda olmasına karşın, yakın gelecekte daha belirgin hale gelecek önemli tehditlerle karşılaşacaktır. Uygun strateji ve politikaların geliştirilememesi halinde mevcut eksikliklere yeni risklerin eklenmesiyle birlikte fırsat olarak görülen bu avantajlı konumun kaybedilebileceği unutulmamalıdır. Son dönemde gençlik refahı alanına odaklanan güçlü çabalar, yeni arayışlar, yeni müdahale biçimleri ve stratejik bir bakış gereksiniminin Türkiye özelinde de gündeme getirilmesi kritik bir öneme sahiptir. Bu çalışma, belirtilen öneme vurgu yapmak ve gençlik politikalarını tartışılabilir bir zemine taşımaya yardımcı olmayı amaçlamaktadır.

2.GENÇLİK VE GENÇLİĞİN TOPLUMSAL KARŞILIĞI

Herkes tarafından kabul görecek ya da tüm değişkenleri içerecek kapsayıcılığa sahip bir gençlik tanımı yapmak oldukça zordur. Gençlik tanımları, ülkelerin değerlendirmeleri ve uluslararası kuruluşlara göre farklılık gösterebilmektedir. Gelişimsel süreçlere bağlı olarak çocukluktan yetişkinliğe geçişi içeren kritik ve dinamik bir dönemi ifade ediyor oluşu da gençliği kendi içinde tanımlamayı güçleştirmektedir. Gençlik olarak nitelendirilen yaş aralığı ve onu tanımlayan kültürel ve psikolojik özellikler zamana ve mekâna göre değişkenlik göstermektedir. Bu nedenle gençlik kavramı sürekli yeniden tanımlanan bir niteliğe sahiptir (SEKAM, 2013). Gençlik döneminin biyolojik, psikolojik, sosyolojik ve kültürel boyutları farklı tanımlar yapılmasının önünü açmaktadır. Biyolojik tanımlar daha çok yaş sınırlamalarıyla karşımıza çıkmaktadır Örneğin Birleşmiş Milletler (BM), gençlik kavramını 15-24 yaş arasında tanımlarken (BM, 2016); Avrupa Birliği bazı belgelerinde (Avrupa Komisyonu, 2016a) gençliği 15-26 yaş arasında ele alır. Erasmus+ adlı yaşam boyu öğrenme ve gençlik programında ise programa katılabilen genç nüfusun yaş aralığı 13-30 yaş arasında kabul edilmektedir (Avrupa Komisyonu, 2016b). Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) verilerine göre gençlik 15-24 yaş aralığında tanımlanmaktadır (ILO, 2025). Dünyada kabul gören yaş aralıkları çok çeşitli olsa da Türkiye'de gençlik politikalarını yürütmekten sorumlu kurum olan Gençlik ve Spor Bakanlığı, gençlik yaş aralığını 14-29 olarak belirlemiştir (Gençlik ve Spor Bakanlığı, 2025). TÜİK ise 15-24 yaş aralığındaki insanları genç olarak kabul etmektedir (TÜİK, 2022a). Yaş sınırları, eğitim, çalışma, sağlık, barınma, sosyal yardım, mali destek vb. gibi ilgi alanlarına göre farklılık göstermektedir. Bu yaklaşım biçimi gençlik yaşamının bir yaş katmanları dizisi olarak görülmesini desteklemektedir. Bu, hem gençliğin yaşamın üçüncü on yılının sonuna kadar uzamasını hem de yaşa göre kendi içindeki bölümlenmesini yansıtmaktadır. Gençlerin önemli bir kısmı istatistiksel ve politik olarak; 'çoğunlukla çalışan öğrenciler', 'çoğunlukla okuyan çalışanlar', 'çoğunlukla öğrenciler', 'sadece çalışanlar' veya 'işsizler' olarak tanımlanmaktadır (Lüküslü, 2014). Dolayısıyla hem gençlik yaşamını hem de gençlik politikalarını yaş değil, aynı yaş grubundaki gençlerin gerçekleştirdiği "faaliyet alanları" belirlemektedir (Bendit, 2006)

Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal İşler Departmanı (UN DESA) tarafından yayınlanan Dünya Gençlik Raporuna göre dünya genelinde 15–24 yaş arası genç nüfus 1,209 milyar kişi ile toplam nüfusun %15,5'ini oluşturmaktadır (UN-DESA, 2020) . Genç nüfusun artışı şeklinde nicel bir tespit yapmak mümkün gözükse de genel nüfusa oranının azalma eğiliminde olduğunu ortaya koyan istatistikleri de göz ardı etmemek gerekir. 2020 yılı itibariyle 15-24 yaş aralığındaki gençlerin sayısının 1.21 milyardır ve dünya nüfusunun %15.5'ini oluşturduğu tahmin edilmektedir. 2030 yılına kadar genç nüfusun 1.29 milyara ulaşması, 2050 yılında ise 1.34 milyara yaklaşması beklenmektedir (UN-DESA, 2020). Türkiye, yüksek genç nüfusu ile öne çıkan ülkelerden biridir. 27 AB üyesi ülkesi ile kıyaslandığında, Türkiye %15,3'lük genç nüfus oranı ile en yüksek genç nüfus oranına sahip ülke konumundadır[1]. Ancak genç nüfus oranları ve nüfus projeksiyonlarının ortaya koyduğu artış eğilimini dikkate alıp genç nüfusa pozitif bir pencereden bakarak ülkelerin refah ve gelişimi açısından aşırı anlam yüklemenin ne derece isabetli olacağı sorgulanmaya muhtaçtır.

[1] 27 AB üyesi ülkesinin 2021 yılı genç nüfus oranları ortalaması %10,6'dır. AB üyesi ülkeler arasında sırasıyla %12,6, %12,3 ve %12,0 oranları ile İrlanda, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ve Danimarka genç nüfus oranlarının en yüksek olduğu ülkelerdir. Bulgaristan, Çekya ve Letonya ise sırasıyla %9,0, %9,2 ve %9,2 oranları ile en düşük genç nüfus oranlarına sahiptir (TÜİK, 2022a).

Günümüzde, genç nüfusu etkileyen ve gençlerin etkilendiği, sorun oluşturabilecek birçok sosyal, ekonomik, siyasal ve kültürel faktör bulunmaktadır. Siyasal katılım, gönüllülük, teknolojiye erişim, internetin kötüye kullanımı gibi alanlardaki engeller ve güçlüklerle de baş etmek zorunda kalabilmektedirler. Nüfus projeksiyonlarına göre genç nüfus oranının artışı ve bu artışla birlikte çeşitlenen sorun alanları gelecekte ülkeler açısından gençlik politikaları alanına her zamankinden daha fazla önem ve öncelik vermesi gerektiği söylenebilir. Her geçen gün daha da önem kazanan gençlik politikaları alanı, devlet/kurumsal yapı ile gençlik/birey arasında etkileşimi güçlü ve sürdürülebilir kanalların oluşumunu gerekli kılmaktadır. Kurumsal ve paydaşlar arası iş birliği temelinde gençlik refahı alanına ilişkin strateji, planlama ve eylemleri içeren kapsayıcı düzenlemelere her zamankinden çok gereksinim duyulmaktadır. Gençlik refahının çok çeşitli politika unsurları bulunmakla birlikte bu çalışmada, gençlerin en sık etkileşim kurduğu sistemler olmaları göz önünde bulundurularak eğitim, istihdam ve barınma başlıkları içerisinde gençlik refahı ele alınmaya çalışılacaktır.

3.AVRUPA BİRLİĞİ ÜLKELERİ VE TÜRKİYE'DE GENÇLİK REFAHI VE GENÇLİK POLİTİKALARININ GELİŞİMİ

Gençler, gençlik döneminin dinamik yapısından kaynaklı olarak toplumsal kuralların dışında ya da mesafeli şekilde yaşayan, topluma ve toplumsal süreçlere katılımları diğer gruplara göre daha sınırlı olan grup özelliğiyle öne çıkmaktadır (Işık, Ünlü Kurt ve Kurt, 2017). Bu nedenle de gençlik çalışmalarında gençlerin topluma katılımlarının önündeki kültürel, hukuki ve yapısal engelleri kaldırmaya yönelik politika geliştirmeye dönük olanlar öncelenmektedir. Gençlik çalışmalarının tarihi arka planına bakıldığında Avrupa'da 19. yy'de ortaya çıktığı, II. Dünya Savaşı'ndan sonra da refah seviyesi yüksek devletlerin vatandaşlarına sunduğu temel hizmetlerden biri olduğu görülmektedir. 1980'lerden sonra da gençlik refahı konusu sosyal hizmet bağlamında ele alınmaya başlanmıştır (Yentürk, Kurtaran ve Nemutlu, 2012). AB'de gençlik alanındaki politikaların temeli, aynı zamanda birliğin kuruluş antlaşması olan ve 1993 yılında yürürlüğe giren Maastricht Antlaşmasıyla atılmıştır. Bu antlaşmayla AB'yi kuran ülkeler yerel gençlik politikalarının kapsamını genişletmiştir. Günümüzde Avrupa ülkelerinin yerel gençlik politikaları olmakla birlikte, Avrupa Birliği'ne üye olan ülkeler bu alanda AB'nin politikalarını benimsemektedir.

Avrupa'da gençlik politikalarının gelişiminde üç eşzamanlı süreç etkili olmuştur. Birincisi, Avrupa Komisyonu ve Avrupa Konseyi önderliğinde, özellikle de 2001 tarihli çeşitli alanlarda birliğin geleceğe dönük faaliyetlerini sunan, mevcut uygulamaları içeren ayrıntılı bir belge olma niteliğine sahip Beyaz Kitap (White Paper) ile başlayan dönemi içine almaktadır (Chevalie ve Loncle, 2021; Sarıçayır, 2009). "Avrupa Gençliği İçin Yeni Bir İvme" başlıklı Beyaz Kitap'tan bu yana Avrupa'da gençlik politikaları önem kazanmaktadır. İkinci olarak, gençlik politikaları gençlerin sorunlarının ulusal düzeyde ele alınmaya çalışıldığı bir eğilimin parçası haline gelmiştir. Bir yaşam dönemi olarak "gençlik", eğitimin gelişmesi ve genç işsizliğinin artması ve işgücü piyasasına girme ve istihdama erişimdeki zorluklar üzerine odaklanmaktadır. Zira 1970'lerden bu yana genç işsizliği, genç yoksulluğu ve güvencesizlik gibi sosyal zorluklarla birlikte gençlere yönelik politika alanları istikrarlı bir şekilde artmıştır. Bu uzun vadeli eğilim daha çok ülke politikalarını ekonomik ve sosyal kırılganlığı olan gençler üzerine yoğunlaştırmış (O'Reilly vd. 2019) ve bazı yazarların gençlerin artık "yeni bir sosyal risk grubu" oluşturduğunu iddia etmelerine yol açmıştır. Böyle bir olguya yanıt olarak da ülkeler daha çok eğitim ve istihdam konularını ele almaya yönelmişlerdir. Gençlik politikasındaki eşzamanlı ana eğilimlerden üçüncüsü, Avrupa ülkelerinde artan ademi merkeziyetçilik uygulamalar bağlamında ilerleyen ulus-altı girişimlerdir. Gerçekten de ulus-altı gençlik politikaları Avrupa genelinde yaygınlaşma eğilimindedir (Chevalie ve Loncle, 2021). Örneğin Finlandiya'da yürürlüğe giren Gençlik Yasası (Youth Act) gençlerin eğitim, istihdam ve toplumsal katılım alanlarında yerel düzeyde desteklenmesini ve gençlik hizmetlerinin koordinasyonunu yasal bir çerçeveye oturtmaktadır. Bu yasa ile gençlerin sosyal içerilmelerine, yetkinlik ve becerilerini artırmaya ve toplum içindeki rolünü ve görünürlüğünü artırmaya yönelik çalışmalar yapılmaktadır. Bu politikaların oluşturulması ve uygulanması ulusal bağlamlara, müdahale biçimlerine ve her ülkenin benimsediği adem-i merkeziyetçiliğe/yerelleşmeye göre büyük farklılık göstermektedir. Örneğin Türkiye gençlik politikalarını merkezi düzeyde ele alan ülkeler içindedir. Merkezileşme ve adem-i merkeziyetçiliğin bir arada var olduğu ülkeler ise Fransa, Almanya, İsveç ve Birleşik Krallık'tır (Andersonn vd., 2016).

AB, gençlik alanında yol haritasını oluşturan çeşitli stratejiler geliştirmiştir. Bu stratejiler gençleri dezavantajlı, engelli, öğrenci, çalışan gibi başlıklar altında ele almaktadır. Üye ülkeler, kendi gençlik politikalarından sorumlu olmakla birlikte üye ülkelerin AB bakanları tarafından imzalanan AB Gençlik Beyaz Kitabından köken alan Açık Koordinasyon Metodunun (OMC) ilk çerçevesinde oluşturulmuş olan AB Gençlik Stratejisi, üyelere gençlik

politikalarıyla ilgili bir iş birliği çerçevesi sunmaktadır. AB Gençlik Stratejisi eğitim, istihdam ve sosyal içerme alanlarındaki girişimlerin önüne geçerek AB gençlik politikasına bağlayıcı bir boyut eklemiştir. Bu stratejinin iki amacı vardır. Bunlar Gençlere eğitim ve iş piyasası alanında daha fazla ve eşit imkânlar oluşturmak ve gençlerin toplumun bir parçası olmasını teşvik etmektir (Avrupa Komisyonu, 2016c). AB Gençlik Stratejisinin yasal dayanağı 2009 Kasımında gençlik alanında Avrupalıların işbirliğini sağlamak için alınan bir Konsey Kararı'dır.

AB Gençlik Stratejisi'nin uygulanması için raporlar ve programlar hazırlanmaktadır. Bu programların şüphesiz en kapsamlısı 3 yılda bir çıkarılan Avrupa Birliği Gençlik Raporu'dur. 2009 yılında ilki çıkarılan rapor her üç yılda bir yayımlanmıştır. Son çıkan rapor, 2024 AB Gençlik Raporudur. Bu raporda, ek olarak dijital becerilerin artırılması, internet kullanımını daha iyi hale getirmek, değişen şartlara ve zorluklara yönelik farklı stratejiler geliştirebilmek için yapılan ve yapılması gereken çalışmalardan bahsedilmiştir (Avrupa Gençlik Portalı, 2025). Genel olarak Gençlik Raporun amacı, üye ülkelerin gençlik alanında işsizliğini azaltmak, işgücü istihdamını artırmak, gençlerin işgücü piyasasına entegrasyonlarını sağlamak, sosyal içerme ve sosyal katılımlarının sağlanması için yapılan çalışmaları değerlendirmek, mevcut sorunlar ve eksikliklere dikkat çekmek ve ileride yapılacak çalışmalar için öneri sunmaktır. Gençler için oluşturulan politikaların sonuç odaklı olması açısından gençlerin ihtiyaçları ve güçleriyle ilgili bilgi bulunması, bu bilgilerin analizi sonucu elde edilen çıktıların değerlendirilmesi gerekmektedir. AB Gençlik Stratejisi ve Gençlik Raporu politika oluşturmanın temelinde bilgi ve kanıtın yattığını belirtmektedir. Rapor, üye ülkelerin kendi raporlarına, gençlik istatistiklerine, verilerine ve araştırma sonuçlarına dayanarak oluşturulmaktadır (Avrupa Komisyonu, 2016a). 2019-2021 yılları için oluşturulan AB Gençlik Stratejisi COVID-19'a odaklanmış, gençlerin iletişim kurma, etkileşime girme ve güçlenmeleri için 11 Gençlik Hedefi belirlemiştir. Bunlar, "AB Yoluyla Gençlerle Bağlantı Kurmak", "Tüm Cinsiyetlerin Eşitliği", "Kapsayıcı Topluluklar", "Bilgi ve Yapıcı Diyalog", "Ruh Sağlığı ve Refahı", "Kırsal Gençliği İleriye Taşımak", "Herkes İçin Kaliteli İstihdam", "Kaliteli Öğrenme", "Herkes İçin Alan ve Katılım", "Sürdürülebilir Yeşil Avrupa", "Gençlik Örgütleri ve Avrupa Programları" olarak sıralanmıştır. Bu 11 strateji, AB Gençlik Stratejisinde yer almakta olup 2019-2027 yılları arasında, ilgili kurumlar tarafından benimsenmiş ve hedeflere ulaşabilmek adına çalışmalar yapılmaktadır (Eur-Lex, 2025).

Türkiye'de gençlik politikalarına ilişkin somut bir belge ve düzenleme olmamasına karşın çeşitli politika belgelerinde gençlere yönelik düzenlemeler bulunmaktadır. Ülkemizde gençlik ile ilgili düzenlemelerin yapıldığı en önemli yasal metin 1982 anayasadır. Anayasa'nın 58. maddesinde gençlikle ilgili üç önemli konuya vurgu yapılmaktadır. Birincisi gençliği Atatürk İlke ve İnkılapları doğrultusunda, pozitif bilimler ışığında yetiştirilmesi ve geliştirilmesi gereken bir grup olduğuna ilişkin vurgudur. İkincisi "devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne karşı yetiştirilmemeleri" şeklindeki vurgudur. Üçüncü vurgu ise; gençleri, çeşitli uyuşturucu maddeler, kumar, suç gibi kötü alışkanlıklardan uzak tutmak için devletin gerekli tedbirleri almasına ilişkindir (Çetintürk, Küçük, 2019:269). Beş yıllık kalkınma planlarında uzun ve kısa vadeli gençlik politikalarına yer verilmiştir. Örneğin Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda, gençlerin eğitimi ve istihdamı için mesleki eğitimlerin yaygınlaştırılması, girişimciliğin teşvik edilmesi, staj olanaklarının artırılması ve gençlik merkezleri kurulması gibi somut adımlar yer almıştır. Yine hükümet programlarında da gençlerin sorun alanlarına ve katılımlarına yönelik önlemler alınacağı belirtilmiştir. Örneğin 58. Hükümet Programı'nda, gençlerin kültür, sanat, spor ve okuma faaliyetlerine erişiminin artırılması, yaşam kalitelerinin artırılması ve gençlik hizmetlerine yerel yönetim ve özel sektör iş birliğiyle destek verilmesine yönelik tedbirlerden söz edilmektedir (TASAM, 2025).

Türkiye'de gençlikle ilgili çalışmalar yapan ve gençliğin refahı konusunda etkili olan kamu kurumları olarak Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (ASHB), Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (ÇSGB), Gençlik ve Spor Bakanlığı (GSB), Millî Eğitim Bakanlığı (MEB), Yüksek Öğretim Kurulu Başkanlığı (YÖK), Türkiye Ulusal Ajansı (UA) ve Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) öne çıkmaktadır (Gülerce, Ayca-Varoğlu ve Gülerce, 2023). MEB, YÖK ve TÜBİTAK eğitim politikaları üzerine odaklanırken, barınma GSB ve MEB tarafından sağlanmaktadır. Sosyal güvenlik ve istihdam hizmeti ise esas olarak ÇSGB tarafından verilirken ASHB, MEB ve YÖK gibi kurumların da birtakım hizmetleri mevcuttur. 5393 Sayılı Belediye Kanunu ile de gençliğe yönelik hizmetler sunmak belediyelerin görevleri arasına girmiştir. Bazı Avrupa ülkelerinde hükümetin tüm gençlik politikalarını üstlenen bir bakanlık bulunurken, bazılarında sorumluluğun paylaşıldığı ulusal bir gençlik kurumu bulunmaktadır. 2011 yılında GSB'nın kurulmasıyla Türkiye'de gençlikle ilgili stratejik planlar, politika yapım süreçlerinin tek bir merkezden idare edilmeye başlanılması önemli bir gelişme olarak görülmektedir (Aysan, Avcı, 2015). Ayrıca bu süreçte kurulan ve/veya faaliyet alanı genişleyen STK'ların çalışmaları da, gençlik politikalarını olumlu yönden etkilemektedir.

4.VERİ SETİ VE YÖNTEM

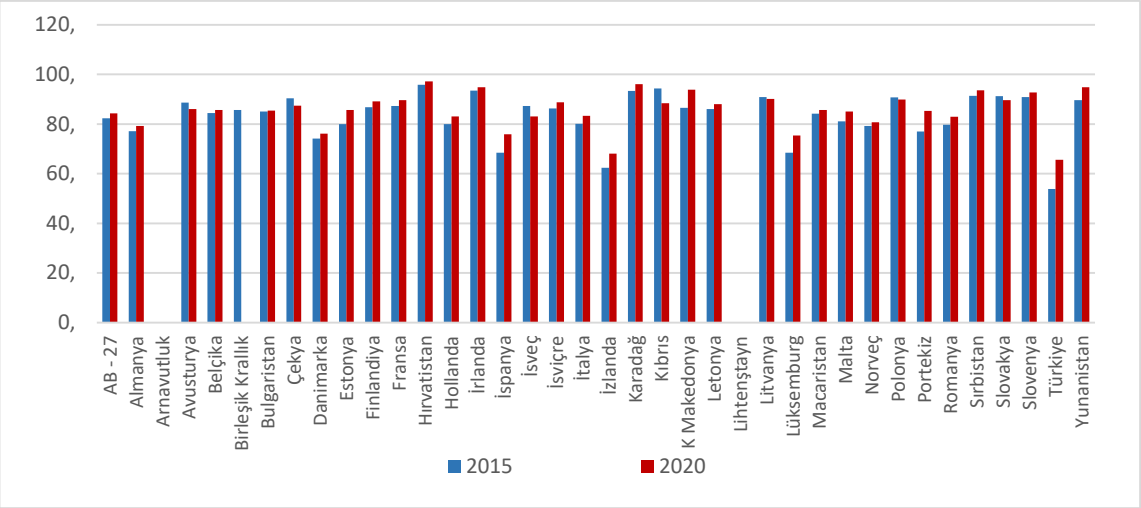
Bu çalışmada, gençlik politikaları, AB 2015 Gençlik Raporunun eğitim, istihdam ve iyilik hali göstergeleri üzerinden incelenecektir. AB Gençlik Raporu, üye ülkelerin raporlarına, gençlik istatistiklerine, verilerine ve araştırma sonuçlarına dayanmaktadır. Politika oluşturulurken sonuç odaklı olması için hedef alınan grubun ihtiyaçları ve güçleriyle ilgili bilgi bulunması, bu bilgilerin analizi sonucu elde edilen çıktıların değerlendirilmesi gerekmektedir. Stratejiden hareketle hazırlanan AB Gençlik Raporu'nda, başlıklar halinde gençlikle ilgili çerçeve sunulmuştur. Bu başlıklara ek olarak gençler ve gençlerle ilgili örgütlerle diyalog başlığı da eklemiştir (Avrupa Komisyonu, 2016a).

Çalışmada, AB Komisyonuna ait istatistik kurumu olan EUROSTAT verilerine dayanarak Türkiye ile AB'ye ait gençlik politikalarının sonuçlarını yansıtan veriler karşılaştırılacaktır. Bu karşılaştırma, Türkiye'ye ait verilerin son bulunduğu yılın verileri üzerinden yapılacaktır. Bu amaçla her bir başlık içerisinden Türkiye'nin veri sağladığı birer gösterge seçilmiştir. Göstergeler seçilirken Rapor'da yer alan başlıklara ait tablolardan Türkiye'nin veri sağlamış olması gözetilmiştir. Gençlik politikalarının eğilimini ve mukayesesini görebilmek adına beş yıllık bir zaman dilimi seçilmesine karar verilmiştir. Bu kapsamda, 2015-2020 yılları arasında, Türkiye'nin ve AB ülkelerinin veri sağladığı veri setleri incelenmiştir. Aynı zamanda Avrupa Birliği ve Ulusal Gençlik ve Spor Politikası Belgesi gençliği 14-29 yaş aralığında tanımlamış olsa da Türkiye, istatistiklerini 15-24 yaş arasındaki gençlerin verileri üzerinden tutmaktadır. Buradan hareketle, var olan gençlik tanımı bu araştırma için 15-24 yaş olarak belirlenmiş, veriler bu yaş aralığındaki gençler üzerinden analiz edilmiştir.

5.VERİ SETLERİNİN ANALİZİ

5.1 Eğitim

Gençlere yönelik politika çalışmalarının eğitim alanını içermemesi düşünülemez. Eğitim gençlerin içerisinde yer aldığı ve yaşamlarının ilerleyen dönemlerini şekillendiren en önemli dönemdir. Eğitimin yoksulluğu önleme ve meslek ya da beceri edindirme işlevleri olduğundan gençlerin eğitime devamlarının sağlanması büyük öneme sahiptir ve bu konuda en büyük sorumluluk devlete aittir. Genç nüfusun daha iyi bir yaşam sürdürebilme, bilgi ve becerilerini geliştirebilme, yetkinlikler kazanma gibi temel gereksinim alanlarında güçlenebilmeleri ile nitelikli eğitim almaları arasında anlamlı bir ilişki söz konusudur (Kaynak vd., 2023). Nitelikli eğitim, toplumsal sınıf ve güç dağılımında kişilerin belli konumları elde etme (veya edememe) açısından kritik öneme sahiptir. Tabakalaşma, eğitimde büyük eşitsizlikler doğurabildiği gibi eğitimde yaşanan eşitsizlikler de tabakalaşmayı besleyen bir süreç doğurmaktadır. Bu durum ise toplumsal eşitsizlikler açısından bir kısır döngü oluşturmaktadır. İyi bir eğitim süreci gençlerin iş bulma şanslarını artırmakla kalmaz ekonomik ve sosyal hayatta başarılı olma, sosyal hareketlilik gibi arzulanır sınıfsal hareketliliklerin gerçekleşmesine yardımcı olmaktadır. Aynı zamanda eğitim sadece bir öğrenme süreci değil, toplumsal süreçte yer alan tüm kurum, norm, kültür, gelenek, kurallar, yasalar, değişme, ilerleme, yeni süreçlere adaptasyon, eşitsizlikler vb. konuları içine alarak "bireyin dönüştürülmesinde" önemli bir yere sahiptir (Alican Şen, 2022). Eğitim önemli bir beşeri sermaye göstergesi olarak da kabul edilmektedir. Ülkelerin eğitilmiş nüfuslarını artırmalarının yanında, eğitimin kalitesini de artırmaları beklenmektedir. Bu nedenle ülkelerin nitelikli eğitim, eğitime erişimde eşitsizlikleri azaltıcı politikaların geliştirilmesi, üst eğitim kademelerine doğru oransal düşüşün önlenmesine yönelik kapsayıcı ve sürdürülebilir modellerin geliştirilmesi, eğitimde cinsiyet eşitsizliğini engelleyecek politikalar üretilmesi önemle üzerinde durması gereken konuların başında gelmektedir.

Şekil 1: 2015 ve 2020 yılları ülkelere göre 20-24 yaş arası en az ortaöğretim mezunu genç istatistikleri

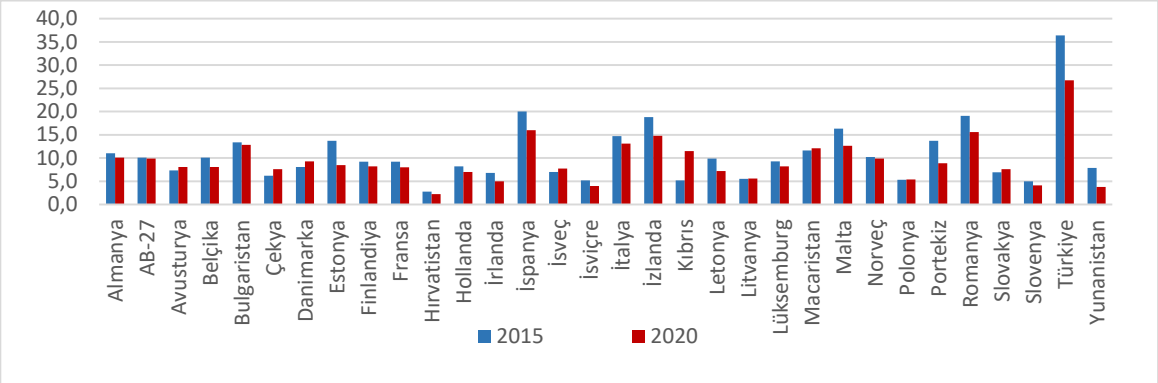
Kaynak: EUROSTAT, 2023 (yth_educ_030)

2015 ve 2020 yılları ile 20-24 yaş arası grubu esas alan Tablo 1'deki verilere göre en az ortaöğretim mezunu gençlerin AB ortalaması her iki yılda da %80 civarındadır (EUROSTAT, 2023b). Ülke bazında değerlendirme yapıldığında 2015 yılında en yüksek oranların sırasıyla Hırvatistan, Kıbrıs ve İrlanda'ya ait olduğu görülmektedir. En az ortaöğretim seviyesi okullardan mezun genç oranının yıllara göre en fazla arttığı ülke ise Türkiye'dir. Türkiye'ye ait veriler incelendiğinde, Türkiye'nin en az ortaöğretim mezunu genç oranı AB'ye üye ülkelerin ortalamasının yaklaşık 20 puan altındadır. 2015'te %53,8 iken 2020 yılında bu oran %65,6'ya yükselmiştir. Bununla birlikte, söz konusu tabloda bu oran %70'in altında ve Türkiye son sıradadır. 2015 ve 2020 yılları arasında söz konusu alanda ilerleme sağlanmış olmakla birlikte henüz kat edilmesi gereken epeyce bir yol vardır.

Tablo, Türkiye'de lise ve üniversiteye devam konusunda ciddi sıkıntılar bulunduğunu ortaya koymaktadır. TÜİK Eğitim İstatistikleri de bu durumu destekler niteliktedir. Ülkemizde 1999-2000 eğitim-öğretim yılında (zorunlu öğretimin 8 yıl olduğu dönemde) ilkokul düzeyinde okullaşma oranı %93.54 iken, ortaöğretimde bu oran %40.38'e düşmektedir. 2012-2013 dönemi itibariyle (4+4+4 sistemine geçildikten sonra) okullaşma oranı artarak ilkokulda %98.86, ortaokulda %93.09, ortaöğretimde ise %70.06'ya yükselmiştir. 2020-21 dönemine gelindiğinde ilkokulda net okullaşma oranı %93.2'ye düşmüş, ortaokulda %88.9 ve ortaöğretimde %87.9'ye yükselmiştir (TÜİK, 2021). Söz konusu istatistiklerin orta öğretim kısmının hesaplanmasında açık ve örgün eğitim ayrımı yapılmamıştır. Ortaöğretime devam eden 6,5 milyonu aşan öğrenciden 1,5 milyondan fazlasının açık öğretim lisesine, 563 bin öğrencinin ise özel liselere gittiği raporlanmıştır (MEB, 2022). 2021-21 yılları arasında ilköğretimde ve ortaöğretimde okullaşma oranının düşmesinde pandeminin de etkisinin olduğu söylenebilir. COVID-19 salgını nedeniyle 2020 yılında 188 ülkede yaklaşık 1,5 milyar öğrencinin eğitiminin sekteye uğradığı belirtilmektedir (OECD, 2021:3). Ekonomik İş Birliği ve Kalkınma Örgütü (Organisation for Economic Co-operation and Development [OECD]) ülkeleri arasında Meksika'dan sonra okulların en uzun süre kapalı kaldığı ikinci ülke Türkiye olmuştur (TÜSİAD, 2021). Yükseköğrenimde ise (doktora ve yüksek lisans öğrencileri hariç) toplamda 7.829.148 öğrenci bulunmaktadır (YÖK, 2023). Bu sayı toplam nüfusa oranlandığında, nüfusun yaklaşık %8,5'ini oluşturmaktadır. Açıköğretim Fakültelerinde öğrenim gören öğrencilerin de bunun içerisinde olduğu unutulmamalıdır. 2020-2021 eğitim-öğretim yılında yüksekokulda net okullaşma oranı %44,4'tür (TÜİK, 2022a). Söz konusu istatistikler gençlerin ortaöğretimden başlayarak devam eden bir şekilde yükseköğretim kademesinde de eğitimden koptuğunu göstermektedir. Eğitim kademesi ilerledikçe okullaşma oranın düşmesi ülkenin ekonomik kalkınmasında esas olan beşeri sermayenin oluşması açısından da riskli bir durum ortaya çıkarmaktadır.

Yoksulluğun sebepleri göz önünde bulundurulduğunda ilk akla gelenlerden biri eğitim seviyesi olduğu söylenebilir (Çalışkan, 2007). Türkiye'de eğitim seviyesi ile gelir arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Dolayısıyla eğitim seviyesinin düşük olmasının yoksulluğa yol açacağını söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim TÜİK tarafından 2012 yılında yapılan Çocuk İşgücü Anketi çalışması bu savı doğrulamaktadır. Bu çalışmaya göre

ülkemizde 893 bin civarında çocuk işçi bulunmaktadır ve bunların 601 bini 15-17 yaş arasındadır. 15-17 yaş arasında çalışan yaklaşık %52'si yevmiyeli ve %46'sı ücretsiz aile işçisi olarak çalışmakta ve %65'i okula devam etmemektedir (TÜİK, 2013). Giderek azalmakla birlikte kız çocuklarının okutulmaması şeklindeki kültürel kalıpların hala devam ediyor oluşu genç kızların eğitime devam edememe konusunda ayrımcılık ve eşitsizliğe maruz kalmalarına yol açmaktadır. Kız çocuklarının eğitim ve kariyer fırsatlarına erişiminin kısıtlanması, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin derinleşmesine ve kadınların toplumsal yaşamda eşit haklar elde etmelerinin önünde engeller oluşturmasına neden olmaktadır (KADEM, 2022; UNFPA, 2020a; 2020b). Üniversite sayı ve kontenjanlarının son yıllarda çok fazla artmasına rağmen eğitimin hem nitelik hem de nicelik olarak geliştirilmesi gereken alanlardan biri olduğu düşünülmektedir (Günay, 2017). Özellikle ortaöğretimde yani 14-17 yaşlarındaki gençlerin yer aldığı eğitim aşamasında, eğitimin akademik açıdan yeterli düzeyde olmadığı yönünde eleştiriler bulunmaktadır. Berberoğlu ve Kalender (2005) öğrenci başarısı, okul türleri ve bölgeler kapsamında üniversiteye giriş sınavları ve Uluslararası Öğrenci Değerlendirme Programı (PISA) sonuçlarını incelenmiş, gençlerin temel becerileri kazanmada ve bunları uygulamada sorun yaşadığı, ülkedeki okullar arasında büyük farklar bulunduğu ve öğrencilerin sınav başarısına göre seçilmesinin bu farkı büyüttüğü ortaya çıkmıştır. Türkiye'nin matematik alanındaki ortalama puanı 453 (OECD ortalaması 472), fen alanındaki puanı 476 (OECD ortalaması 485) ve okuma becerileri alanındaki puanı 456 (OECD ortalaması 476) olarak belirlenmiştir. Bu puanlar katılımcı ülkelerin ortalamasının üzerinde; OECD ortalamalarının ise altında bulunmaktadır (MEB, 2023).

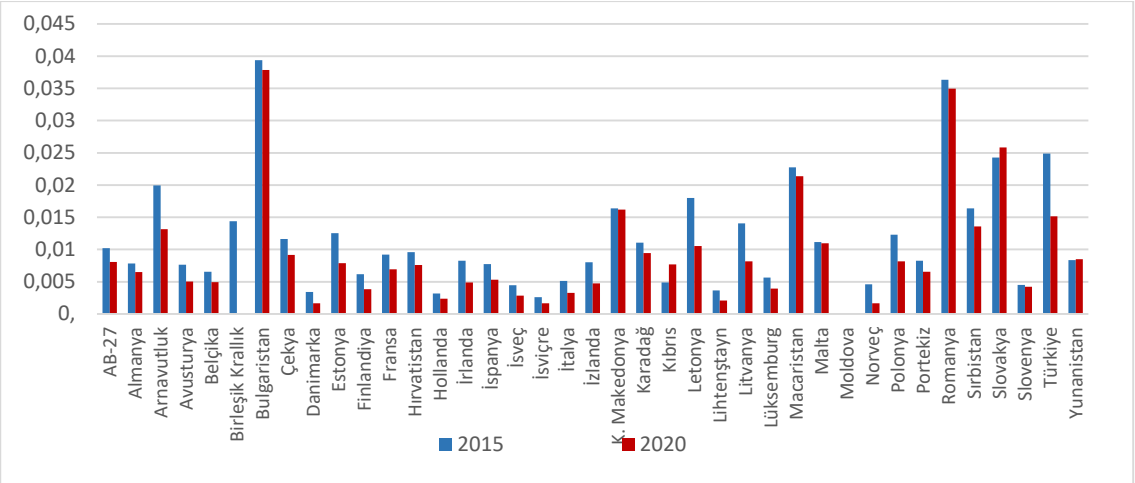

Şekil 2: 2015 ve 2020 yıllarında 18-24 yaş arasında eğitim ve öğretimden erken ayrılanlar

Kaynak: EUROSTAT, 2023 (edat_lfse_14)

Tablo 2'de 2015 ve 2020 yıllarında AB'ye üye ülkelerde, Avrupa ülkelerinde ve ülkemizde eğitim ve öğretimden erken ayrılan ve en iyi ihtimalle lise diplomasına sahip olan gençlerin oranı hakkında veriler yer almaktadır (EUROSTAT, 2023c). Tablodan AB üyesi 28 ülkenin ortalamasının 2015 yılında %10 civarında olduğu ve bu oranın 2020 yılında da anlamlı bir düzeyde değişmediği anlaşılmaktadır. AB üyesi ülkeler arasında 2015 ve 2020 yıllarının her ikisinde de okul terk oranının en yüksek olduğu ülke -2015'te %20; 2020'de ise %16 oranı ile- İspanya'dır. En düşük terk oranı ise 2015'te %2.8, 2020'te %2.2 oranı ile Hırvatistan'a aittir. Kıbrıs, İsveç, Macaristan, Çekya, Danimarka, Avusturya, Litvanya ve Slovakya okul terk oranları 2015'e göre artış gösteren ülkeler olmuştur. Türkiye'de ise 2015 yılına ait %36 olan okul terk oranının 2020'de %26.7'ye düştüğü görülmektedir.

Tablo 2'de yer alan veriler genel olarak AB'nin gençlerin eğitimiyle ilgili politikalarının olumlu sonuçlar verdiğini ortaya koymaktadır. Diğer yandan AB ortalamasını yükselten ülkeler olarak İspanya, Malta ve Portekiz'de çok ciddi düşüşler meydana geldiğini vurgulamak gerekir. Yine ülkemiz açısından oransal olarak 9 puanın üstünde bir azalmanın meydana gelmesinde 4+4+4 sistemiyle ilişkili olduğunu söylemek mümkündür. 4+4+4 sisteminde yer alan açıktan lise eğitiminin öğrencilerin okul terkini istatistiksel olarak azalttığı düşünülmekle birlikte ülkede eğitim alanında meydana gelen ilerlemeler de göz ardı edilmemelidir. Ne var ki ülke ortalamasının AB ortalamasının yaklaşık 2,5 katı olduğu dikkate alındığında söz konusu alanda ciddi iyileştirmelerin yapılması gerektiği aşikardır.

Şekil 3: 2015-2020 yıllarında 15-19 yaş arasındaki gençlerin doğum oranı

Kaynak: EUROSTAT, 2023 (demo_frate)

Tablo 3, 15-19 yaş arasındaki gençlerin doğum oranı istatistiklerine yer vermektedir (EUROSTAT, 2023f). Tabloda en dikkat çekici durumun AB ülkelerinde 15-19 yaş dilimindeki gençlerin 2015'te %1 civarında olan doğum oranı ortalamasının 2020'de binde 8 civarına gerilemesi olduğu söylenebilir. Söz konusu değerin en yüksek olduğu ülkeler her iki yılda da sırasıyla Bulgaristan, Romanya ve Slovakya'dır. 15-19 yaş arasındaki doğumlar eğitimde yani okulda olunması gereken yaşlarda ebeveyn olunduğunun göstergesidir. Bu yaştaki doğumların genelde plansız olduğu düşünülmektedir. Türkiye'de bu oran AB ortalamasının iki katı kadar olsa da beş yılda ciddi bir düşüş gözlemlenmektedir. Çocuk yaşta erken evliliklerin engellenememesi, bu oranların en büyük sebebidir. TÜİK tarafından yapılan "İstatistiklerle Çocuk" adlı çalışmaya göre ülkemizdeki 16-17 yaşındaki resmi evliliklerin, genel evlilikler içindeki oranı %2,1'dir. Bu oran 2015'te % 5,4'tür (TÜİK, 2023b). Türk Aile Yapısı Araştırma (TAYA) 2011 raporuna göre, eğitim düzeyi arttıkça hem kızlarda hem de erkeklerde erken yaşta evlenme oranının düştüğü saptanmıştır. Eğitim düzeyi düşük olan kadın ve erkekler karşılaştırıldığında kadınların erkeklere oranla iki kat daha fazla erken yaşta evlendikleri belirlenmiştir (TAYA, 2011). Ciddi yasal yaptırımların olmayışı, ailelerin kültürel değerleri, yoksulluk ve eğitimsizlik, resmi istatistiklere yansımayan çocuk yaşta evlilik oranlarının varlığı da düşünüldüğünde Türkiye'deki erken yaşta evlilik oranın diğer AB ülkelerine oranla yüksek oluşunu açıklamaktadır.

5.2 İstihdam

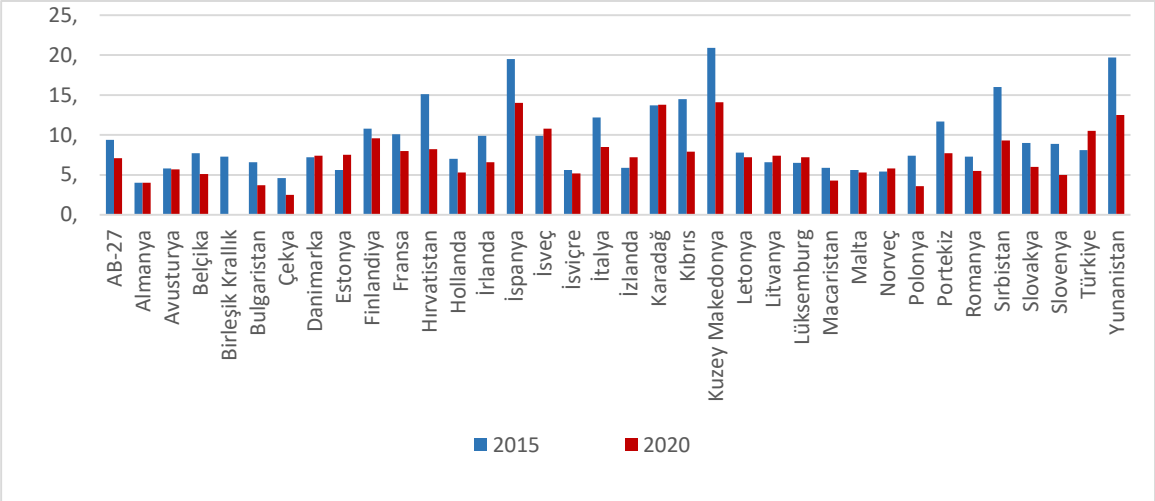
Gençler iş yaşamına kolayca dahil olamamakta ve birtakım engellerle karşı karşıya kalmaktadırlar. Bu engellerin birkaç nedeni bulunmaktadır. Gençlerin henüz eğitim sürecinin içerisinde olmaları bunlardan ilkini oluşturur. Bir diğer neden, eğitimini tamamlamış olsalar dahi çalışma tecrübesine sahip olmamalarıyla ilişkilidir. İşverenler, çoğu zaman yeni mezun bir gencin motivasyonu ve öğrenme kapasitesi yerine deneyimsizlik faktörüne odaklanmayı tercih etmektedir. Gençlerin istihdamının önündeki bir diğer engel "kalifiye olmamaları" durumuyla ilişkilidir. Bu noktada, eğitim sisteminin yapılanmasında sanayi ve hizmet sektörlerinin (değişebilen) ihtiyaçlarının dikkate alınması, eğitim yaşamı sırasında iş yaşamı ve iş pratikleri konusunda gerekli temel becerilerin kazandırılması, etkin staj uygulamaları gibi alanlarda karşılaşılan zorluklar söz konusudur.

Gençlerin aktif işgücüne katılmada yaşadığı güçlükler genç işsizliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Genç işsizliği yakıcı bir toplumsal ve ekonomik sorundur. Gençlik döneminin üretkenlik, verimlilik ve yaratıcılığın yüksek olduğu bir zaman dilimi olduğu dikkate alındığında bu gruba mensup bireylerin işgücüne katılamamaları ve sonuçları üzerinde önemle durulmasını gerekli kılar. Freeman, genç işsizliğinin nedenlerini bunları çeşitli kategorilere ayırarak ve her birinin arz ve talep yönlerini inceleyerek açıklamaya çalışır. Genç işsizliğinin ilk nedeninin talep yönünde ekonomik koşullardan ötürü iş kıtlığıyla ilişkili olduğunu, arz yönünde ise gençlere düşük düzeyli iş önerme durumuna dikkat çekerek "mevcut işler" nedenselliği üzerinde durur. İkinci olarak, işverenlerin asgari ücret sunmasına karşın arz yönünü oluşturan, gençlerin gerçekçi olmayan ücret istemesi üzerinde durarak

"ücretler" nedenselliğine dikkat çeker. Üçüncü olarak talep yönünde iş piyasasında çeşitli olanaklar yaratılmasına karşın arz yönünde genç nüfusun hızlı artmasını göstererek "genç nüfusun hızlı artması" nedeni üzerinde durur (Freeman, 1980; Akt. Gündoğan, 2000).

Gençlerin işsizlik nedeniyle ekonomik olarak gelir kaybı yaşamalarının yanında kendilerine olan özgüvenleri ve topluma olan aidiyet duyguları da zayıflayabilmektedir. İşsiz gençler ayrıca, çalışma yaşamına katılma ve işgücü piyasası içinde kalıcı olma açısından önemli olan mesleki ve iş yaşamı tecrübesine sahip olamamakta, iş çevresi edinememektedirler. Ekonomik imkânlarının kısıtlılığı da toplumsal entegrasyon ve sosyalleşme sorunlarına neden olabilmektedir (Işığıçok, 2015). İşe sahip olan gençlerin de kendilerini ispatlamak ve işlerini kaybetmemek için uzun süreli veya ağır koşullarda çalışmak zorunda kalmaları, kendilerine boş zaman ayıramamaları gibi olumsuzluklar istihdama erişimin tek başına yeterli olmadığını ortaya koymaktadır. Çünkü istihdam, karar mekanizmalarına katılım, özgürlükler, demokratik yurttaşlık, siyasal hakların kullanımı gibi ekonomi dışı temel hakların kullanımına temel teşkil etmektedir (Şen, 2013). Sonuç olarak istihdam alanında iş sahibi olsun ya da olmasın gençler dezavantajlı konumlarını devam ettirmektedir.

AB Gençlik Raporunda 15-24 yaş arasındaki gençlerin istihdamıyla ilgili çarpıcı bir veri yer almaktadır. Söz konusu rapora göre 15-24 yaş arası gençler, 25-64 yaş arasındaki yetişkinlere göre atipik ve asosyal çalışma saatlerine daha çok maruz kalmaktadır. 15-24 yaş arasındaki gençlerin %21,4'ü nöbete kalmakta; %34,8'i cumartesi günleri çalışmakta, %19,7'si ise pazar günü çalışmaktadır. 25-64 yaş arası yetişkin çalışanların ise %17,9'u nöbete kalmakta, %26,1'i cumartesi çalışmakta ve %14,1'i pazar günleri çalışmaktadır (Avrupa Komisyonu, 2016a). Sekizinci Sürdürülebilir Kalkınma Hedefi; kalıcı, kapsamlı ve çevre dostu ekonomik büyümeyi, tam istihdamı ve herkes için adil çalışma fırsatlarını teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Ancak gençlerin işsizlik, vasatın altında istihdam, kayıt dışı sektörde çalışma veya çalışan yoksullar kategorisine girme olasılıklarının yetişkinlerden daha fazla olması, bu hedeflerin yerine getirilmesi için gençlerin sorunlarının öncelikli ve kapsamlı olarak ele alınması gerekliliğini ortaya koymaktadır.

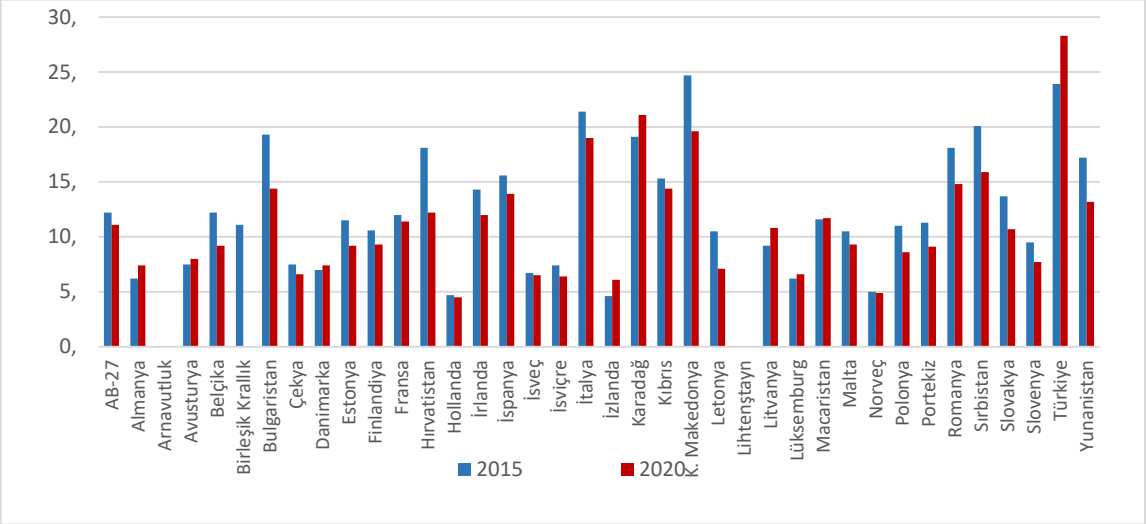

Şekil 4: 2015-2020 yıllarında 20-24 yaş arası gençlerin yaş ve ülkeye göre işsizlik oranı (cinsiyetsiz)

Kaynak: EUROSTAT, 2023 (Yth_empl_140)

Tablo 4'te 20-24 yaş arasındaki gençlerin işsizlik oranı yer almaktadır. 2015 yılı AB işsizlik ortalaması yaklaşık %9.4, 2020 yılı ortalaması ise %7 civarındadır (EUROSTAT, 2023d). AB üyesi ülkeler arasında en yüksek işsizlik oranına sahip ülke 2015'te Yunanistan, 2020 yılında ise İspanya olmuştur. En düşük orana sahip ülke Çekya'dır. Türkiye'nin genç işsizliği oranı 2015 yılında yaklaşık %8 oranla AB üyesi ülkelerin ortalamasından daha iyi durumdadır. 2020 yılında ise tabloda yer alan ülkelerin bir kısmında genç işsizliği artmış, bir kısmında azalmıştır. Türkiye'de ise artış eğilimi ile birlikte bu oran %10,5'e çıkmıştır. Ülkelerdeki genel artışın temel nedeni olarak COVID-19 salgını ile bağlantılı faktörlere yer verilmektedir.

Türkiye'de 20-24 yaş arasındaki genç işsizliğinin yükselme eğiliminin birkaç nedeni bulunmaktadır. Artan nüfus ve işgücü karşısında yeterli oranda istihdam (yeni iş) yaratılamaması, talep edilen alanlarda çalışması beklenen genç işgücünün gerekli niteliklere sahip olmaması, arz çokluğu ve işgücü açığı olan alanlarda gençlerin çalışmayı istememeleri bu nedenlerden bazılarıdır. Ara eleman ihtiyacı ve mesleki beceri eksikliği sıklıkla dile getirilen konular arasındadır. Kadınların eğitim ve çalışma yaşamına katılmasında yaşanan sosyo-kültürel etkilere ek olarak işverenlerin kadın işgücüne dönük ön yargılarının olması da kadın işsizliğini ve buna bağlı kadın ve hane yoksulluğunu arttıran bir diğer unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. TÜİK, 2025 yılının Mart ayında yayınladığı İşgücü İstatistiklerinde, kadınlarda işsizlik oranını %10,6; erkeklerde ise %6,5 olarak belirtmiştir. Bu fark, mevsim etkisinden arındırılmış istihdam oranında da kendini göstermiş, erkeklerde %66,9 kadınlarda %31,9 olarak gerçekleşmiştir. İşgücüne katılım oranlarına bakıldığında ise bu fark dramatik bir şekilde artış göstermiş, erkeklerde %71,6 kadınlarda %35,7 olarak hesaplanmıştır (TÜİK, 2025). Türkiye'de eğitim seviyesi ile işsizlik oranı arasındaki ilişki ters yönlü bir eğilim göstermemiştir. Eğitim seviyesi arttıkça işsizlik oranları da artmaktadır (Çalışkan, 2007). Son yirmi yılda, çarpıcı durumlardan biri de genç NEET (Eğitim veya Öğretimde Olmayan) oranlarının kalıcı bir şekilde yüksek kalmasıyla ilgilidir. Gençler için yeterli sayıda kaliteli işler yaratmakta başarısız olan genç istihdamı politikaları ve yatırımları, iş bulmakta zorluk çeken gençlerin iş aramaktan vazgeçmelerine veya kayıt dışı sektörde çalışmalarına ya da mevsimlik veya tehlikeli işlere yönelmelerine neden olmaktadır (UN, 2020). Genç kadınlar için dünya çapında NEET oranı %30, genç erkekler için ise %13 civarındadır (ILO, 2019).

Tablo 5: 2015-2020 yıllarında 15-24 yaş arasındaki ne eğitimde ne istihdamda olan gençlerin oranı

Kaynak: EUROSTAT, 2023 (tesem150)

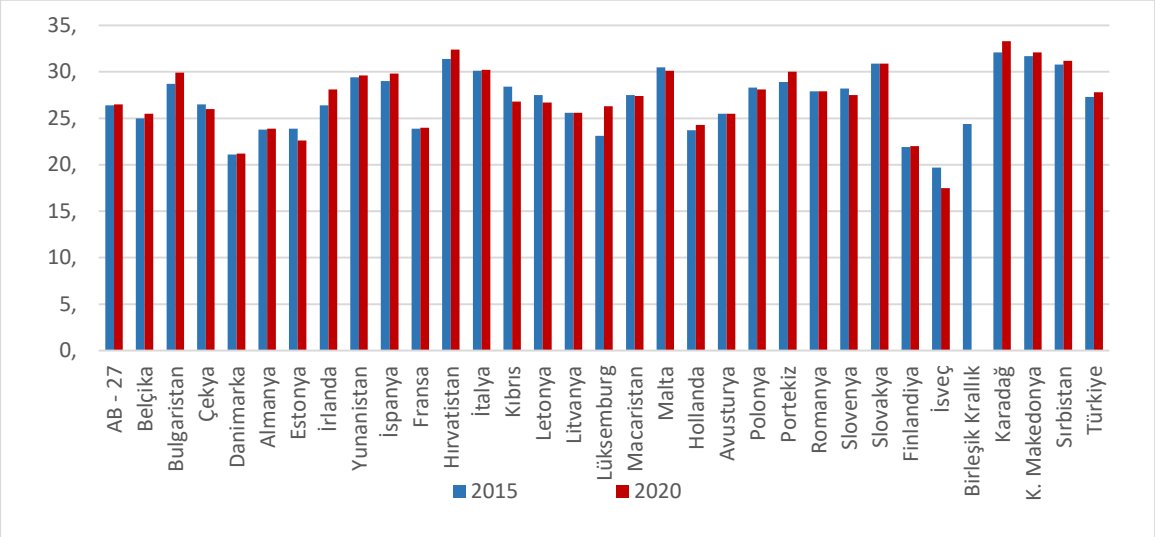
Tablo 5'te 15-24 yaş arasındaki ne eğitimde ne istihdamda olan gençlerin oranı verilmektedir. Tabloda AB ortalamasının 2015'ten 2020'ye kadar olan beş yıllık süreçte %12'ten %11'e düştüğü görülmektedir (EUROSTAT, 2023e). AB üyesi ülkeler arasında her iki yılda da en yüksek orana sahip ülke İtalya, en düşük orana sahip ülke olarak ise Hollanda olarak göze çarpmaktadır. Türkiye, 2020'de eğitimde ve istihdamda olmayan gençlerin oranı açısından diğer ülkeler arasında en yüksek orana sahip olmuştur. Yaklaşık dört puanlık bir artışla, Makedonya'yı geride bırakarak birinci sıraya yükselmiştir.

TÜİK tarafından yılında yapılan "Genç Nüfusun Eğitimde ve İstihdamda Olma Durumu" adlı çalışmaya göre 15-24 yaş aralığındaki genç nüfusun ne eğitim ne istihdamda olanlarının oranı 2020 yılında %28,3 iken 2021 yılında %24,7'ye gerilemiştir (TÜİK, 2022b). Ancak 25-29 yaş aralığındaki genç grubun NEET istatistikleri paylaşılmamıştır. Burada, EUROSTAT (2023a) tarafından paylaşılan NEET istatistiklerine bakıldığında, 15-29 yaş aralığındaki gençlerin %32'sinin ne eğitimde ne istihdamda oldukları görülmektedir. Söz konusu istatistikler gerek eğitim alanında gerekse de istihdam alanında yapısal çalışmalar yapması gerektiğini göstermektedir.

COVID-19 pandemisi, şüphesiz, bu istatistikleri derinden etkilemiştir. Eğitim kurumlarının kapanması tüm öğrencilerin öğrenme süreçleri üzerinde etkide bulunmuş olsa da uzaktan eğitim en çok dezavantajlı durumda olanları olumsuz etkilemiştir. Risk altındaki öğrencilerin okulu bırakma baskısı artmıştır. Zira ne eğitimde ne istihdamda olan gençlerin oranı, önceki yıllarda düşerken, 2020'de artmıştır. Bu hem TÜİK istatistiklerinde hem de Avrupa Birliği üye ülkelerinin istatistiklerine yansımıştır (Avrupa Komisyonu, 2021). 2020 yılındaki ne eğitimde ne istihdamda olan gençlerin oranının düşmesindeki temel sebep tekrar okulların yüz yüze eğitime geçmesi, normalleşmenin başlaması ve işyerlerinin tekrar çalışmaya başlaması olabilir. Pandemiyle birlikte sosyal dışlanma düzeyinde bir artış yaşanmıştır ve hâlihazırda dezavantajlı konumdaki gençler ve çocuklar en fazla risk altında olanlar olarak görünmektedir. Bu durumun orta ve uzun vadeli etkileri net olmasa da gelecekte okulu bırakma oranlarını ve öğrenme çıktılarını etkileyebileceği düşünülmektedir. "Ne Eğitimde Ne İstihdamda Olan 15-24 Yaş Grubundaki Genç Nüfusun Bitirdiği Eğitim Düzeyi" isimli istatistik çalışmasında da önemli veriler bulunmaktadır. Verilerin 3 aylık dönemler halinde yayınlandığı tabloda, yıllık oranı bulmak için ortalama alınmıştır. Buna göre, 2022 yılı için, yaklaşık 12.000.000 civarındaki 15-24 yaş arası gencin, 150.000'i okuma yazma bilmemekte ve bunların %80'i ne eğitime ne istihdama katılmaktadır. Yaklaşık 1.917.000 bin mesleki veya teknik lise mezununun %27,9'ü ne eğitime ne istihdama katılmaktadır. Söz konusu istatistik 1.367.000 yükseköğretim mezunu genç için %33'e çıkmaktadır. COVID-19 pandemisi, yükseköğrenim gören gençleri şiddetli bir şekilde etkilemiştir. 2020 yılında, pandeminin ortaya çıkışıyla birlikte yükseköğrenimdeki gençlerde NEET oranı bir önceki seneye göre %5,5 puan artmıştır. Bazı aylarda, bu oran %46'ya kadar çıkmıştır (TÜİK, 2021). Kadın ve erkek arasındaki toplumsal ve ekonomik eşitsizlik bu alanda da kendini göstermektedir. Yükseköğretim mezunu erkekler için ne eğitim ne istihdama katılma oranı kadınlara göre daha azdır (TÜİK, 2022b). Bu tablo göstermektedir ki kadınlar yükseköğretim mezunu olsalar dahi iş yaşamında erkeklere göre ayrımcılığa maruz kalmaktadır.

Türkiye'de ne eğitimde ne istihdamda olan gençlerin oranının yüksek olmasının çeşitli sebepleri vardır. Gençlerin ne eğitimde ne istihdamda görülmemelerinin en büyük nedeninin enformel istihdam ve ücretsiz ev işçiliği olduğu söylenebilir. TÜİK 2019 çocuk işgücü araştırmasına göre, 15-17 yaş aralığındaki çalışan 720 bin çocuğun, yarısından fazlasının hizmet sektöründe çalıştığı görülmektedir. Cinsiyete göre dağılımına bakıldığında erkeklerin yaklaşık 3'te birinin sanayi sektöründe çalıştığı, kadınların ise %60'ının hizmet; %25'inin tarım sektöründe çalıştığı görülmektedir (TÜİK, 2020). Kırsal alanın iş kolu olan tarımda erkeklerin yevmiyeli olarak enformel şekilde çalıştığı, kadınların ise ücretsiz aile işçisi olarak çalıştığı düşünülürse söz konusu istatistiklerin birbiriyle tutarlı olduğu anlaşılacak ve kayıt dışı istihdamın büyüklüğü ortaya çıkacaktır.

5.3 Barınma

Şekil 6: 2015-2020 yıllarında gençlerin ülkelere göre aileden ayrıldıkları yaş ortalaması

Kaynak: EUROSTAT, 2023 (yth_demo_030)

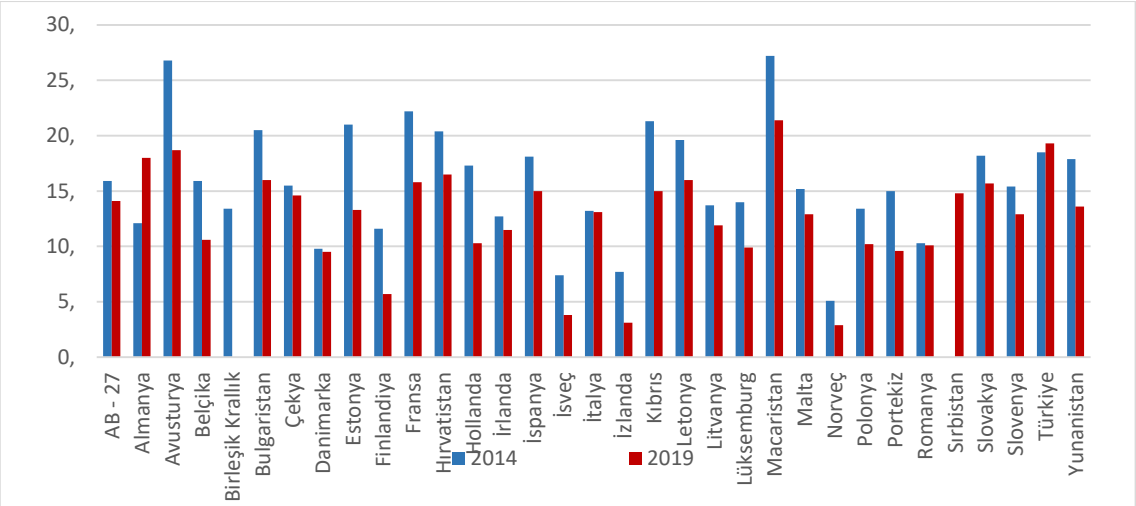
Tablo 6'da gençlerin ailelerinden ayrıldıkları yaş ortalamalarını gösteren veriler bulunmaktadır (EUROSTAT, 2023h). Tablo yakından incelendiğinde AB ortalamasının her iki yılda da aynı kaldığı ve yaklaşık 26 olduğu görülmektedir. Aileden ayrılma en düşük yaş ortalaması her iki yılda da İsveç'e, en büyük yaş ortalaması ise her iki yılda da Hırvatistan'a aittir. Türkiye'de aileden ayrılma yaşı ortalaması ise 2015'te 27,3; 2020'de 27,5'tir.

Türkiye'de her ilde en az bir devlet üniversitesi ve çok sayıda vakıf üniversitesi bulunması yüksek öğretime erişim açısından önemli bir kolaylığa işaret etmektedir. Ancak her üniversitede girilmesi arzu edilen bölüm ya da programların olmaması ya da öğretim kalitesi, öğretim elemanı sayısının azlığı, kampüs-fiziksel imkânların kısıtlı oluşu ya da bulunduğu yerleşim yerinin cazip görülmemesi gibi çeşitli nedenlerle başta Ankara, İstanbul ve İzmir gibi metropol kentler ve buralarda yer alan köklü/tanınmış üniversitelerin tercih edilmesi şeklindeki tavrın yaygınlığı gençlerin üniversite eğitimi için yaşadıkları illerden/yerleşimlerden ayrılmaları ve büyük kent merkezlerine eğitim göçünü tetikler niteliktedir (Işık, 2009). Benzer eğilim aile yönlendirmelerinin de etkisiyle ortaöğretim döneminde de görülebilmektedir. Nitelikli olduğu düşünülen bir lisede okumak isteyen öğrenciler, köy ve ilçelerden şehir merkezlerine ya da yaşadıkları bölgenin büyük kentlerine göç etmektedir. Gelir düzeyi yetersiz aileler ya da ekonomik kriz ve pandemi gibi özel koşullardan etkilenen geniş kesimler için, yüksek barınma maliyetleri altında çocukların eğitimi açısından barınma ihtiyacının karşılanması temel bir unsur haline gelmektedir. Sorunun çözümü için öğrencilerin büyük bir kısmının yurtlara yöneldiği görülmektedir.

Özer ve Kurtaran (2009) tarafından yapılan "Gençler ve Barınma" konulu araştırmaya göre üniversite öğrencilerinin %34,7'si yurt odalarını 6 ve daha çok sayıda birey ile paylaşmak zorundadır ve %25,5'i odayı paylaştığı kişilerden memnun değildir. Yurtlarda kalan öğrencilerin %70'i imkân olması dâhilinde bir eve taşınmak istediğini, bunun temel nedeni olarak da yurdun özgürlük kısıtlayıcı yapısını göstermiştir. Gençler, yemek saatlerinin sınırlılığı, giriş çıkış saatlerinin olması, özel alan sağlamaması, kalınan odada kişisel objelere yer verilememesi gibi nedenleri özgürlüğü kısıtlayıcı neden olarak belirtmiştir. Söz konusu kısıtlamalara rağmen yurtlarda kalmaya devam etmelerinin temel nedenini yurtların evlerde kalmanın maliyeti ile kıyaslandığında çok daha ekonomik olma niteliği ile ilişkilendirmişlerdir. Bir başka araştırma sonuçları, devlet yurtlarında (özellikle son yıllarda) hem nicelik hem de nitelik olarak artış gözlemlenmesine rağmen, devlet yurdunda kalan öğrencilerin diğer yerlerde kalan öğrencilere kıyasla daha fazla yalnızlık hissi yaşadığı belirlenmiştir. Öğrencilerin odalarını seçme imkanlarının olmaması, odaların idare tarafından rastgele belirlenmesi gibi durumlar öğrencilerin kendilerini yalnız hissetmelerine neden olabilmektedir (Kara, Aykul ve Pulat, 2019).

Kredi ve Yurtlar Kurumunun (KYK) kapasite artırım sürecinde sadece sayıya odaklanmaması, yurtları fiziksel olarak çağa uygun şekilde hazırlaması, yurtlarda kalan gençlerin sosyal, kültürel ve toplumsal ihtiyaçlarına duyarsız kalmaması gerekmektedir. Odaların gençlere kişisel alan sağlayacak şekilde düzenlenmesi önemlidir. Yurtlarda olanaklar elverdiğince özel eşya bulundurulabilmesine, yemek hizmetlerinin daha uzun süreli olmasına ve giriş çıkış saatlerinde esneklik sağlanmasına gereksinim vardır. Türkiye'de evden ayrılma yaş ortalamasında 2020 yılındaki artışa karşın anlamlı bir değişim gerçekleşmemiştir. Yalnız üniversite eğitimine başlamak için çok daha küçük yaşlarda evden ayrılan büyük bir kitlenin olduğu bilinmektedir. Devletin, ebeveyn yardımı ve KYK'ndan alınan burs ya da kredi dışında oldukça sınırlı gelire sahip olan çok sayıda öğrenciye barınma konusunda alternatifler sunması ve kolaylaştırıcı olması gerekmektedir. Eğitim almak için ailelerinden ayrılan gençlerin karşılaştığı barınma sorunların hafifletilmesi ve KYK dışındaki barınma seçenekleri için ekonomik yardımların yapılması gençlerin yeni yaşamlarının kolaylaşmasına önemli katkı sunacak, evden ayrılmanın ve tek başına yaşam kurmaya çalışmanın sebep olduğu sorunlarla uğraşan gençlerin yükünü hafifletecektir. Anayasada yer alan sosyal devlet vurgusunun gereği olarak tüm gençlere ve dezavantajlı gruplara ucuz konut sağlamanın kamusal bir sorumluluk bilinci içinde yerine getirilmesi gereklidir.

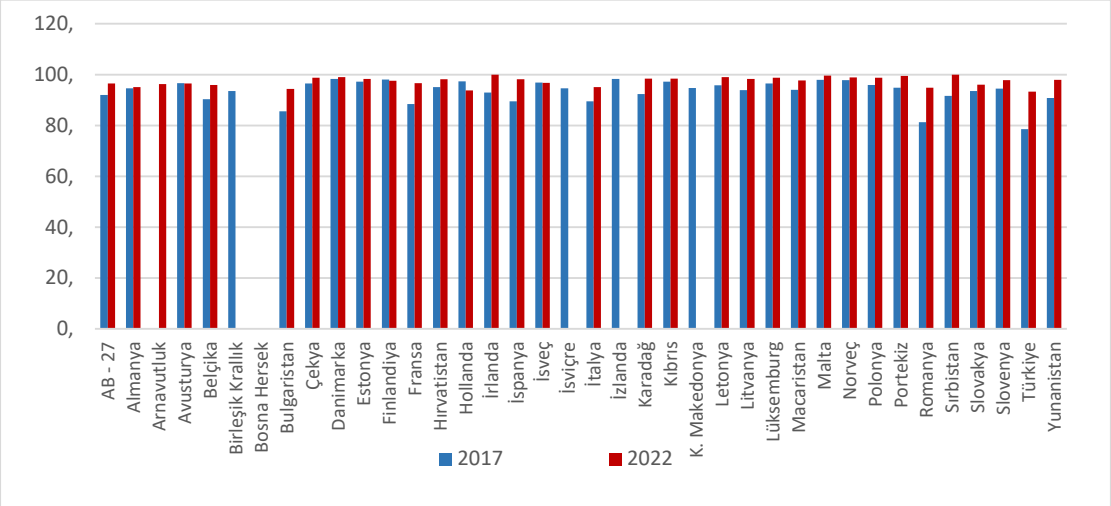
5.4.Sağlık ve Erişilebilirlik

Şekil 7: 2014 ve 2019 yıllarında 15-24 yaş arasındaki gençlerin günlük sigara içme oranı (var olan yıllar değerlendirmeye alınmıştır)

Kaynak: EUROSTAT, 2023 (hlth_ehis_sk3u)

Tablo 7'de ülkelere göre gençlerin sigara içme istatistikleri cinsiyet faktörü dikkate alınarak verilmiştir (EUROSTAT, 2023g). 2014 yılı verilerine göre AB'de gençlerin yaklaşık %16'sı sigara içmektedir. Sigara içme oranının en yüksek olduğu ülkeler sırasıyla %25'leri aşan oranıyla Macaristan ve Avusturya ile %20'leri aşan orana sahip Fransa'dır. Norveç ve İsveç gibi gelişmiş refah ve sağlık sistemlerine sahip olan İskandinav ülkelerinde sigara içme oranı tüm ülkeler arasında en düşük değere sahiptir. 2019 verileri yakından incelendiğinde ise tablonun genelinde yer alan ülkelerin çoğunluğunda sigara tüketiminin ciddi azalış kaydettiği görülmektedir. Her iki dönem dikkate alındığında gençlerin sigara içme alışkanlığı açısından artışın olduğu iki ülke vardır; Almanya ve Türkiye. Türkiye'nin verileri incelendiğinde gençler arasında sigara içme oranının her iki yılda da stabil kalarak yaklaşık %20 seviyesine yakın olduğu görülmektedir. Bu durumu birkaç nedenle açıklamak mümkünüdür. Sigara veya alkol gibi zararlı alışkanlıkların kazanılmasında özellikle gençlik döneminde öne çıkan akran gruplarının etkisi, arkadaş ve eğlence ortamı, kendini kanıtlama arzusu, özenme gibi faktörlerin etkisi bilinmektedir. Tüm bunlara rağmen Türkiye'nin AB ve bağlaşık ülkeler arasında ortalaması yüksek ve yatay seyir takip eden niteliğe sahip oluşu önemli bir mücadele alanının varlığına işaret etmektedir. Yukarıdaki tablo verilerine yansımamakla birlikte EUROSTAT verilerine göre erkekler kadınlara göre daha fazla sigara içmektedir. Şener'e (2009) göre kadınlar para kazandıklarında, elde ettikleri geliri büyük ölçüde ailelerinin temel ihtiyaçlarını karşılamak için kullanır, kendi istekleri için oldukça düşük bir kısmını ayırırlar. Böylece gelire sahip kadınların, gelirlerinden pay ayırıp sigara almaları, ailenin ihtiyaçlarını öncelikli ele almalarından dolayı erkeklere göre daha az olasıdır. Gençlerin ev dışına çıkması, sigaraya ulaşmalarını kolaylaştırmakta ve vaktini daha çok evde geçirenlerin ise sigaraya ulaşımları daha az olasıdır.

Şekil 8: 2017-2022 yıllarında 16-24 yaş arasındaki gençlerin günlük internete erişim sıklığı

Kaynak: EUROSTAT (isoc_ci_ifp_fu)

Tablo 8'de 16-24 yaş arasındaki gençlerin 2017 ve 2022 yıllarına ait internete erişim sıklıkları yer almaktadır (EUROSTAT, 2023i). Tablodaki veriler incelendiğinde, ülkeler arasında çok ciddi farkların olmadığı görülecektir. AB'nin İnternete erişim sıklığı ortalaması 2017 yılında %92, 2022 yılında ise yaklaşık %97'dir. Norveç, Finlandiya ve Danimarka'da gibi İskandinav ülkelerinde ve çoğu Avrupa ülkesinde internet erişiminin %100'e yakın olduğu görülmektedir. İnternet erişim sıklığının en düşük olduğu ülke 2022 yılında, 2017 yılına göre yaklaşık %15'lik artış sağlamasına rağmen her iki yılda da Türkiye'dir.

Milenyum çağı olarak isimlendirilen 21. yy'da internete ve teknolojiye ulaşma günlük yaşamın önemli bir parçasıdır. İnternet ve teknoloji kullanımının hayatı kolaylaştırmasına ek olarak, gençler özelinde olumlu kullanıldığında akademik çalışmalara katkı sağladığı, sosyalleşme imkânı sağladığı, günlük işlerin kolaylaştırılmasında önemli roller üstlendiği, eğlenme ve vakit geçirme imkânı sağladığı söylenebilir. Devletin ülkedeki internet fiyatlarını düşürmesi, kamusal alanlara ücretsiz internet erişimi sağlaması, ülkenin tamamına güçlü internet altyapı hizmetinin götürülmesini sağlaması gerekmektedir.

6.SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Gençlik politikaları alanı çalışmanın başlığında da vurgulandığı üzere fırsatlar ve riskleri eşanlı olarak sunan özelliğe sahiptir. Bir yandan günümüz dünyasının küreselleşme, dijitalleşme, enformasyon toplumu, yüksek teknoloji, hızlı iletişim vb. çok sayıda faktör tarafından çerçevelenen yeni çağa özgün fırsatlar geleneksel yöntem ve araçlar dışında çok daha kolay erişilebilir ve ulaşılabilir bir dünyayı mümkün kılmaktadır (Şen, 2008:153). Özellikle azgelişmiş ülkelerin daha derinden yaşadığı kalabalık genç nüfusun üretici alanlara yönelik eğitimi, geniş kitlelere yeni istihdam olanakları, eksik tasarrufun yabancı sermaye girişleriyle kapatılması, teknoloji transferi gibi bir dizi kalkınma enstrümanlarının verimli kullanılması açısından küreselleşmenin nimetlerinden bahsetmek olasıdır. Atıl durumdaki zenginliklerin -jeopolitik konum, genç işgücü, kültürel-beşeri sermaye vb.- küreselleştirici dinamiklerin itmesi ile çok daha verimli kullanılması imkânları söz konusudur. Öte yandan ekonomik ve toplumsal tabakalar arasında makasın büyüdüğü, sınıflar arası kutuplaşmanın keskinleştiği eğilimlerin varlığı bir eşitsizlik ve dışlayıcılık dünyasına doğru gidişin güçlü işaretlerini ortaya koymaktadır. Yoksulluğun açlık, çocuk işçiliği, genç işsizliği, zorunlu göç (mültecilik) gibi yan başlıklarla birlikte günümüzün en çok dillendirilen küresel sorun başlıklarını oluşturmaları derinleşen risk toplumu koşullarında mevcut ve olası tehdit konularına duyarlı yeni bir stratejik bakışı gerekli kılmaktadır. Dünya nüfusunun yaklaşık 6'da birini oluşturan gençlerin, sosyal, kültürel veya ekonomik temelli aktüel sorunlarına gelecekte yenilerinin ekleneceği aşikârdır. Bu çalışma gençlik ekseninde başta politika oluşturucular ve karar vericiler olmak üzere konuyla bağlantılı tüm aktörlerin katılımı ve ortak bir strateji etrafında birleşmenin önemine dikkat çekmeye çalışmaktadır. AB örneğinde olduğu gibi çağdaş dünyada etkili olan resmi ya da sivil kuruluşların raporları, izleme ve istatistik faaliyetleri, iyi örnekler ve farklı uygulama

biçimleri genelde gençlik, özelde gençlik refahı ile ilgili ulusal politikalar için önemli bir doğrulama ve mukayese kaynağı niteliğine sahiptir.

Çalışma boyunca ele alınan veriler incelendiğinde, ülkemizin gençlere yüksek refah düzeyi sağlaması için alması gereken uzun bir yol olduğu görülmektedir. Gençlerin refah düzeylerini arttırmak için verilen hizmetler sosyal hizmet disiplinine uygun bir şekilde ele alındığında belli mesafeler katedilmekle birlikte önemli yapısal eksikliklerin bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Gençlik politikaları, gençlerin sorunlarının ortadan kaldırılabilmesi; en azından hafifletilebilmesi için gereklidir. Gençlerin sorunlarının çözülmesi ve refahının artırılması için devlet, aile, piyasa ve sivil toplum olmak üzere dört aktör rol oynamakta ve değişen koşullara bağlı olarak farklı işlevler üstlenebilmektedir (Aysan ve Avcı 2015, 4). Gençlerin günlük yaşamlarında en çok aile ve eğitim, istihdam gibi konularda devlet aktörünün rol üstlendiği söylenebilir. Bununla birlikte, kamu kurumlarının Türkiye'deki gençlere yönelik sunduğu hizmetler, henüz yeterli düzeyde değildir (Yentürk, Kurtaran ve Nemutlu, 2012). Bu yetersizlik, piyasa aracılığıyla kapatılamayacağından bazı hizmetler gençler tarafından kullanılamamaktadır. Her kuruluşun ve kurumun kendine özgü bir politikası vardır. Bu politikalar farklı kuruluşlar tarafından benimsenmemektedir. Kamu kurumları arasındaki koordinasyon her bir kurumun kendi sorumluluk ve etki alanı için olduğu kadar bütünsel kamusal mücadelenin etkiliğini de önemli biçimde azaltmaktadır. Bu durum da faaliyetlerin farklı kuruluşlar tarafından tekrarlanması, eksikliklerin tam anlamıyla çözümlenememesi, gençlerin hizmetlerden etkin bir şekilde yararlanamamasına sebep olmaktadır. Bu durum Türkiye'de bir gençlik politikasının var olmadığı (Yentürk, Kurtaran ve Nemutlu, 2012) düşüncesini güçlendirmektedir. Eğitim, istihdam ve sağlık başta olmak üzere gençlerin refahını oluşturan alanlarda politikalar üretmek ve gecikmeksizin uygulamaya koymak elzem hale gelmiştir. Türkiye'de gençlere ve onların refahına yönelik çalışmalardan Gençlik ve Spor Bakanlığı ana sorumlu olmakla birlikte gençlerle ilgili politika üretmek ve uygulamaktan tek sorumlu kurum değildir. Gençlik ve Spor Bakanlığı'nın gençlik politikaları oluşturmada ve uygulamada Milli Eğitim Bakanlığı başta olmak üzere çok sayıda paydaşı bulunmaktadır. Bakanlığın paydaşlarıyla arasındaki koordinasyonu arttırması, gençlerin sorunlarının neler olduğu anlamak için kapsamlı araştırmalar yapması, politikalarını ve gelecekteki hizmetlerini bu araştırmaların sonuçlarından yola çıkarak oluşturması gerekmektedir. Sunulan hizmetlerin vatandaşlık eksenli ve hak temelli bir perspektife oturtulması kamusal inisiyatif ve sorumluluğun kabulü açısından önemli bir değere sahiptir. Hizmet verilen kitlenin karakteristik özellikleri dolayısıyla içinde barındırdığı belli dezavantajlılıkları ihmal etmeyen bir yaklaşım benimsenmelidir. Mevcut yaklaşımlar ve uygulamalardaki eksiklikleri geri beslemeli mekanizma ve süreçler yardımıyla anlamaya ve analiz etmeye çaba gösterilmelidir. Uygulamaların yararlanıcıların ihtiyaç ve değerlendirmeleri ile eşgüdümlü olarak kendini yenileyen ve uyarlayan bir yapıya sahip olması önemsenmelidir. Zira gençlik temelli bütçeleme, bütçe program ve politikalarının gençlik temelli olarak düzenlenmesi, bunun yansımalarının sistematik olarak incelenmesini ve kamusal alan içerisindeki kaynak dağılımının gençlik temelli olarak düzenlenmesini öneren yaklaşımlar öne çıkmaya başlamıştır (Kaplan, Özuğurlu, 2023). Gençlerin politikadan ekonomiye, eğitimden sağlığa, teknolojiden bilme birçok alanda var olmasını sağlayacak biçimde kamu kaynaklarının kullanılması ve bu amaç doğrultusunda kaynakların transferlerinin gerçekleştirilmesinin önemi yadsınamaz (Yaman, 2021).

Bir olgunlaşma çağı olan gençlik döneminde, ülkelerin ve politikacıların görevi, gençlerin önünü açarak onlara aktif vatandaş olma yolunda destek vermek, onların işgücü piyasasına dâhil olmalarını sağlamak ve toplumla kaynaştırarak sorunlarını minimize etmeye çalışmak olmalıdır. Öğrenmeye ve gelişmeye açık bir zamandan geçen bu grubun topluma kazandırılması hayati önem taşımaktadır. Gençlerle ilgili makro sosyal hizmet uygulamaları ve sosyal politika çalışmalarının bir kısmı gençlerin refahına yöneliktir. Gençlik refahı, sosyal refah alanında gençlere yönelik verilen sosyal hizmetler ve gençlik alanında ulaşılmak istenen noktaya gönderme yapmaktadır. Gençlik refahı, gençlerin kendilerini ifade edebildiği, toplumsal ve politik süreçlere katılabildiği ve temsiliyetlerinin olduğu, nitelikli bir eğitim alabildiği ve istihdama katılabildiği, kişisel gelişimleri için gerekli fırsatların sağlandığı ortamda mümkün olmaktadır. Gençlerin refahını arttırmak ve onlara böyle bir alan oluşturmak da gençlik refahı alanında makro sosyal hizmet uygulamasının temel amacıdır.

Türkiye tarafından oluşturulan 10. Kalkınma Planı Gençlik Çalışma Grubu Raporu'nda "Gençlik politikalarının gelişimiyle ilgili temel prensipler" başlığının birinci maddesinde gençlik alanında yeterli çalışmanın olmadığı, araştırma temelli çalışmaların yapılması gerektiği ve bundan dolayı gençlik alanında yapılacak çalışmaların, araştırmaların, tezlerin ve projelerin devlet tarafından destekleneceğinden bahsedilmiştir (Kalkınma Bakanlığı,

2015). 11. Kalkınma Planında ise genel olarak, gençlere yönelik bilimsel, sportif ve kültürel faaliyetlerin artırılması, dezavantajlı konumdaki gençlerin hareketlilik programlarından yararlandırılması, karar alma ve sosyal yaşamda daha aktif rol oynaması için çalışmaların düzenlenmesi kararları alınmıştır. AB Stratejisi'nde de geçen bu yaklaşım, üye ülkelerle birlikte, ülkemizi de etkilemiştir.

Gençlik politikalarının gençlere yönelik verilen sosyal hizmetlerin daha etkili verilebilecek şekilde tanımlanmaması, sosyal hizmet müdahalelerine de bir engel tanımaktadır. İşsizlik, sosyal güvenlikle ilgili problemler, sağlık politikaları, katılım sorunları gibi sosyal sorunlarla başa çıkamayan gençlerin güçlendirilmesi ve iyilik hallerinin artırılması için savunuculuk yapılması sosyal hizmetin bir amacıdır. Sosyal hizmet uzmanları yasalara dayandırılan yetkileriyle, değişim yaratmak için kurumların politikaları ve yasal çerçeveler içinde hareket eder. Sosyal hizmet uygulamasının en kapsamlı boyutu makro uygulamadır. Makro uygulamada hak savunuculuğu ve toplum örgütlemesi yapılmaktadır. Sosyal hizmet makro uygulama yaparken, müracaatçı kitlesinin kaynaklara ve haklara erişimini savunur, devletin sosyal politikaları yoluyla yükümlülüklerini hak temelli olarak yerine getirmesine önayak olur ve müracaatçılarını örgütler. Makro uygulamaların en iyi yapılabileceği alanlardan biri gençlik merkezleridir. Ancak gençlik merkezlerinin örgütlenmeleri çok parçalı bir yapıdadır. Farklı kurumlara bağlı olması ve gençlik merkezlerinin arasında işbirliği ve koordinasyonun eksik olması, nitelikli sosyal hizmet müdahalelerini engellemektedir. Bu durum 11. Kalkınma Planında da vurgulanmış ve çözüm gereken konular arasında yer almıştır (Kocaman, 2021). Gençlik merkezleri, gönüllülüğün artırılması için önemli bir araç olabilir. Gönüllülüğün, gençlik politikalarının merkezinde olduğu unutulmamalıdır (Çakı, 2011).

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the author).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKÇA

Acar, H. (2008). Türkiye'nin ulusal gençlik politikası nasıl yapılandırılmalıdır?. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, *5*(1), 1-20.

Adıgüzel, İ. B. (2013). *Erasmus Programına Katılan Gençlerin Türkiye'deki ve Gittikleri Ülkelerdeki Gençlere ve Gençlik Hizmetlerine İlişkin Görüşleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi.

Alican Şen, A. (2022), "Eğitime Erişim Sorunu ve Toplumsal Eşitsizlik", *Toplumsal Eşitsizlikler*. (Ed: G Aktaş). s:108-131. Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını, Erzurum.

Andersonn, B., Cuconato, M., De Luigi, N. ve Demozzi, S. (2016). Partispace, *National Contexts Comparative Report UNIBO, Italy UGOT, Sweden*. Elde edilme tarihi: 25 Şubat 2023 https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1194864/FULLTEXT01.pdf.

Avrupa Gençlik Portalı. (2025). EU Youth Report 2024: Looking at how youth are shaping the future. Elde edilme tarihi: 30 Ağustos 2025. https://youth.europa.eu/news/eu-youth-report-2024-looking-how-youth-are-shaping-future_en

Avrupa Komisyonu. (2016). Evaluation of the EU Youth Strategy and the Council Recommendation on the mobility of young volunteers across the EU: Final Report. Elde edilme tarihi: 25 Şubat 2023 https://youth.europa.eu/sites/default/files/inline-files/youth-strategy-mobility-evaluation-2016_en.pdf.

Avrupa Komisyonu. (2016a). *EU Youth Report.* Elde edilme tarihi: 10 Şubat 2023, https://ec.europa.eu/assets/eac/youth/library/reports/youth-report-2015_en.pdf.

Avrupa Komisyonu. (2016b). *Erasmus+ Programme Guide*. Elde edilme tarihi: 25 Şubat 2023 https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/programme-guide/part-b/three-key-actions/key-action-1/mobility-project-for-young-people-and-youth-workers_en#footnote5_j5mews4 adresinden alınmıştır

Avrupa Komisyonu. (2021). EU Youth Strategy. https://youth.europa.eu/strategy_en. (30.06.2025)

Aysan, M. F. ve Avcı, S. (2015). Türkiye'de gençliğin refahı, sosyal politikalar ve kurumlar. *Gençlik Araştırmaları Dergisi*, *3*(2), 109-143.

Bendit, René (2006) Youth Sociology and Comparative Analysis in the European Union Member States, *Papers: revista de sociologia*, Elde edilme tarihi: 20 Haziran 2023, https://raco.cat/index.php/Papers/article/view/51823.

Berberoğlu, G., ve Kalender, İ. (2005). Öğrenci başarısının yıllara, okul türlerine ve bölgelere göre incelenmesi: ÖSS ve PISA analizi. *Eğitim Bilimleri ve Uygulama*, 21-35.

Beşirli, H. (2013). *Gençlik sosyolojisi: politik toplumsallaşma ve gençlik*. Siyasal Kitabevi, Ankara.

BM. (2016). *World Youth Report.* United Nations Publication, New York.

Chevalier, T., Loncle, P. (2021), "Introduction: the Development of Youth Policies in Europe in Past Decades", *Youth and Globalization*, 3(2021), 1-11.

Çakı, F. (2011). Gençlerin uluslararası gönüllü hizmet deneyimleri ve birey üzerindeki sosyo-kültürel etkileri. *Akademik İncelemeler Dergisi, 6*(1), 136-177.

Çalışkan, Ş. (2007). Eğitim-işsizlik ve yoksulluk ilişkisi. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, *7*(13), 284-308.

Çetintürk, V. E. ve Küçük, H. (2019), "Gençlik Politikalarında Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme: Türkiye ve Finlandiya Örneği", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *24*(2), 263-284

Danış, Z. (2007). Sosyal hizmet mesleği ve disiplininde sosyal politikanın yeri ve önemi. *Toplum ve Sosyal Hizmet, 18*(2), 51-64.

Dinç, M. (2015). Teknoloji bağımlılığı ve gençlik. *Gençlik Araştırmaları Dergisi*, *3*(3), 31-65.

EUR-Lex. (2025). Official Journal of the European Union, C 456, 18 December 2018. Elde edilme tarihi: 30 Ağustos 2025. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:C:2018:456:FULL

EUROSTAT. (2023a). Young people neither in employment nor in education and training by sex (NEET). (sdg_08_20) (23.02.2023).

EUROSTAT. (2023b). Young people aged 20-24 with at least upper secondary educational attainment level by sex [yth_educ_030$defaultview] (23.02.2023).

EUROSTAT. (2023c). Early leavers from education and training by sex and labour status [EDAT_LFSE_14__custom_8662921] (23.02.2023).

EUROSTAT. (2023d). Youth unemployment ratio by sex, age and NUTS 2 regions [yth_empl_140$defaultview] (23.02.2023).

EUROSTAT. (2023e). Young people neither in employment nor in education and training by sex [tesem150] (23.02.2023).

EUROSTAT. (2023f). Fertility rates by age [demo_frate__custom_8663382] (23.02.2023).

EUROSTAT. (2023g). Daily smokers of cigarettes by sex, age and degree of urbanisation [hlth_ehis_sk3u__custom_8663936] (23.02.2023).

EUROSTAT. (2023h). Estimated average age of young people leaving the parental household by sex [yth_demo_030__custom_8664106] (23.02.2023).

EUROSTAT. (2023i). Individuals - frequency of internet use [isoc_ci_ifp_fu__custom_8664251] (23.02.2023).

Gençlik ve Spor Bakanlığı. (2025). Elde edilme tarihi: 20 Şubat 2025, http://www.sp.gov.tr/upload/xSPRapor/files/1yOWm+GSB_25_PP.pdf.

Gülerce, H., Ağca-varoğlu, F. G., ve Gülerce, R. (2023). Kapıları aralamak: Yükseköğretimdeki göçmen ve yerel gençlerin sosyal uyum sürecinde Erasmus+ gençlik değişimlerinin rolü. *Yükseköğretim Dergisi*, *13*(3), 421-434.

Günay, D. (2018). Türkiye'de lisansüstü eğitim ve lisansüstü eğitime felsefi bir bakış. *Üniversite Araştırmaları Dergisi*, *1*(2), 71-88.

Gündoğan, N. (1999). Genç işsizliği ve Avrupa Birliğine üye ülkelerde uygulanan genç istihdam politikaları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, *54*(01).

Harvey, D. (1997). *Postmodernliğin durumu*, (Çev. S. Savran), Metis Yayınları, İstanbul.

ILO. (2019). World Employment and Social Outlook: Trends 2019. Elde edilme tarihi: 25 Şubat 2023, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/ wcms_670542.pdf.

ILO. (2025). Statistics on youth. https://ilostat.ilo.org/topics/youth/ (25.02.2025).

Işığıçok, Ö. (2015). İstihdam ve İşsizlik. *Sosyal Politika* (Ed. A. Tokol, ve Y. Alper, Dora Yayıncılık, Bursa.

Işık, M., Ünlü Kurt, S., Kurt, M. C. (2017). Değişen Bir Katılım Mekanizması Olarak Gençliğin Toplumsal Katılımı. *Gençlik Araştırmaları Dergisi*, *5*(13), 77-92.

KADEM - Kadın ve Demokrasi Derneği. (2022). Erken Yaşta ve Zorla Evliliklere Karşı Mücadele Çalıştay Raporu. Elde edilme tarihi: 25 Haziran 2025, https://kadem.org.tr/erken-yasta-ve-zorla-evliliklere-karsi-mucadele-calistay-raporu/

Kalkınma Bakanlığı. (2015). 10. Kalkınma Planı Gençlik Çalışma Grubu Raporu. Ankara: T.C. Kalkınma Bakanlığı.

Kaplan, M. M. ve Özuğurlu, H. Y. (2023). Gençliğin ekonomi politiği ve gençlik esaslı bütçeleme önerisi. *Journal of Life Economics, 10*(4), 201-222.

Kara, H. Z., Aykul, M., ve Pulat, A. B. (2019). Neden ve sonuçları itibariyle üniversite öğrencilerinin barınma sorunu. *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, *5*(2), 78-91.

Kaynak, N. E., Altan, A. E., Abbak, Y., Alp, Z. A., Yavuz, E., & Toprak, E. (2023). Sürdürülebilir kalkınma açısından nitelikli eğitime teorik bir bakış. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (34), 592-609.

Kocaman, O. (2021). Slovenya ve Türkiye'deki gençlik politikalarının karşılaştırılması: Belediye gençlik merkezleri örneği. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İzmir Katip Çelebi Üniversitesi.

Lüküslü, D. (2005). 1960'lardan 2000'lere gençlik tipleri: Maddeci başarıcı manager tipten yuppie ve tiki'ye', *Birikim*, 196, 30-36

Lüküslü, D. (2014), Türkiye'de Gençlik Miti: 1980 Sonrası Türkiye Gençliği, İletişim Yayınları, İstanbul.

MEB. (2022). Meb istatistikleri: Örgün öğretim. Elde edilme tarihi: 15 Şubat 2023, https://sgb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2022_09/15142558_meb_istatistikleri_orgun_egitim_2021_2022.pdf

MEB. (2023). Pisa 2022 raporu. Elde edilme tarihi: 30 Haziran 2025, https://pisa.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2024_03/21120745_26152640_pisa2022_rapor.pdf

Mertanen, K., Mäkelä, K., ve Brunila, K. (2022). What's the problem (represented to be) in Finnish youth policies and youth support systems?. *International studies in sociology of education*, *31*(3), 264-283.

Özer, B. S., & Kurtaran, Y. (2009). Üniversite Öğrencilerinin Barınma Sorunu Raporu: Gençler ve Barınma. Elde edilme tarihi: 30 Haziran 2025, https://www.scribd.com/document/38680934/Universite-Öğrencilerinin-Barınma-Sorunları-Araştırma-Raporu

Sariçayir, E. (2009). Avrupa Birliği Gençlik Politikaları Çerçevesinde Gençlik Programı ve Etkileri (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi.

SEKAM, (2013). Türkiye Gençlik Raporu Gençliğin Özellikleri, Sorunları, Kimlikleri ve Beklentileri, Elde edilme tarihi: 20 Şubat 2023, https://www.muharrembalci.com/genclik/256.pdf

Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2023). On ikinci kalkınma planı. Elde edilme tarihi: 30 Haziran 2025 https://onikinciplan.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2023/11/On-Ikinci-Kalkinma-Plani_2024-2028.pdf

Sümen, A., ve Öncel, S. (2017). Türkiye'de lise öğrencilerinin sağlıklı yaşam biçimi davranışlarını etkileyen faktörler: Sistematik derleme. *European Journal of Therapeutics*, *23*(2), 49-94.

Şen, B. (2008). Küreselleşme: Anlamlar ve Söylemler, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2008(18), 147-162.

Şen, B. (2013). "Konut ve Çalışma Hakkı›nın Uzağına Düşmek: Güvencesizliğin Mekânları Olarak Bekâr Odaları", *Kent Üzerine Özgür Yazılar*, (Ed: C. Ergun, M. Güneş, A. D. Ergun), Bağlam Yayınları, İstanbul.

TASAM. (2025). 58. Hükümet Programı. Elde edilme tarihi: 28 Ağustos 2025. https://tasam.org/tr-TR/Icerik/2314/58_hukumet_programi

TAYA - Türkiye Aile Yapısı Araştırması. (2011). Türkiye Aile Yapısı Araştırması. Elde edilme tarihi: 8 Nisan 2024 http://ailetoplum.aile.gov.tr/data/54292ce0369dc32358ee2a46/taya2011.pdf

TÜİK. (2013). Çocuk İşgücü Anketi Sonuçları, 2012. Elde edilme tarihi: 23.02.2023, https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Cocuk-Isgucu-Anketi-Sonuclari-2012-13659

TÜİK. (2020). İstatistiklerle Çocuk. Elde edilme tarihi: 24 Haziran 2025, https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Cocuk-2019-33733#:~:text=Çocuk%20İşgücü%20Araştırması%2C%202019%20sonuçlarına,ise%20%254%2C4%20oldu.

TÜİK. (2021). İşgücü istatistikleri. Elde edilme tarihi: 24 Haziran 2025, https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Labour-Force-Statistics-2020-37484

TÜİK. (2022a). İstatistiklerle gençlik 2022. Elde edilme tarihi: 24 Haziran 2025, https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Genclik-2022-49670

TÜİK. (2022b). İşgücü istatistikleri. Elde edilme tarihi: 24 Haziran 2025, https://data.tuik.gov.tr/bulten/index?p=isgucu-istatistikleri-2022-49390#:~:text=İşgücü%202022%20yılında%20bir%20önceki,ise%20%35%2C1%20oldu.

TÜİK. (2023). İstatistiklerle çocuk 2022. Elde edilme tarihi 25. Haziran 2024, https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Cocuk-2022-49674#:~:text=Evlenme%20istatistiklerine%20g%C3%B6re%2016%2D17,2%2C0'ye%20d%C3%BC%C5%9Ft%C3%BC

TÜİK. (2025). İşgücü İstatistikleri, Mart 2025. Elde edilme tarihi: 30 Haziran 2025, https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-Mart-2025-54061

TÜSİAD (2021). *COVID-19 Etkisinde Türkiye'de Eğitim*, Eğitim Reformu Girişimi (ERG). Elde edilme tarihi: 20 Haziran 2025, https://tusiad.org/tr/yayinlar/raporlar/item/10820-tusiad-erg-covid-19-etkisinde-turkiye-de-egitim

UN-DESA. (2020). World Youth Report. Elde edilme tarihi: 16 Şubat 2023 https://www.un.org/development/desa/youth/wp-content/uploads/sites/21/2020/07/2020-World-Youth-Report-FULL-FINAL.pdf

UNFPA (2020a). Çocuk Yaşta, Erken ve Zorla Evliliklerin Önlenmesi: Multisektörel- Temel Bilgiler Rehberi. Elde edilme tarihi: 20 Haziran 2025 https://turkiye.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/unfpa_temelbilgilerrehber.02.07.21.rev1_.pdf

UNFPA-Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu. (2020b). Türkiye'de Çocuk Yaşta, Erken ve Zorla Evlilikler 1993-2018 Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırmaları Veri Analizi Elde edilme tarihi: 20 Haziran 2025, https://turkiye.unfpa.org/sites/default/files/pubpdf/turkce_web_son_pdf.pdf

Ünlü, A., ve Evcin, U. (2014). 2008 ve 2010 Yılları Arasında İstanbul Bağcılar İlçesinde Gençler Arasında Madde Kullanım Yaygınlığı, Risk ve Koruma Faktörlerinin Değerlendirilmesi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *14*(3), 127-140.

Walther, A. 2006. "Regimes of Youth Transitions: Choice, Flexibility and Security in Young People's Experiences across Different European Comte'ta." *Young 14* (2), pp. 119–39.

Yaman, A. (2021). Kamu politikası analizi bağlamın da Türkiye'nin gençlik politikası. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (10), 45-71.

Yentürk, N., Kurtaran, Y. Ve Nemutlu, G. (2012). Türkiye'de Gençlik Çalışması ve Politikaları. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş:01.06.2025 **√Accepted/Kabul:**03.09.2025
DOI:https://doi.org/10.30794/pausbed.1711461
Research Article/Araştırma Makalesi

Kozan, O. (2025). "A Corpus-Based Study on Humour: A Case of Contemporary Russian Young Adult Literature", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, 71, 279-300.

A CORPUS-BASED STUDY ON HUMOUR: A CASE OF CONTEMPORARY RUSSIAN YOUNG ADULT LITERATURE

Olena KOZAN*

Abstract

This study explores the mechanisms of verbal humour in contemporary Russian young adult literature through a corpus-based approach. It aims to determine how humour is embedded within the linguistic structure and to suggest a systematic methodology for its annotation. The analysis draws on a representative sample of Russian young adult fiction, A Diary of a Cat Sapiens by Tamara Kryukova, which is characterized by diverse semantic layers and cultural references. The methodology combines close reading with manual annotation, and corpus analysis using AntConc. The findings reveal that humour emerges from semantic shifts, stylistic incongruity, and allusions. The study concludes that annotated texts, enriched with linguistic and cultural commentary, serve as valuable resources for Russian language learners and translator training programs. It further recommends incorporating generative models to improve the annotation and analysis of humour.

Keywords: *Corpus, Antconc, Humour, Young Adult Literature, Russian.*

MİZAHIN DERLEM TEMELLİ İNCELENMESİ: ÇAĞDAŞ RUS GENÇLİK EDEBİYATI ÖRNEĞİ

Öz

Bu çalışmada çağdaş Rus gençlik edebiyatında sözel mizahın işleyiş mekanizmaları derlem temelli bir yaklaşımla incelenmektedir. Araştırmanın temel amacı, mizahın dilsel yapıya nasıl yerleştiğini belirlemek ve bu unsurların sistematik biçimde etiketlenmesine yönelik bir yaklaşım ortaya koymaktır. İnceleme, çeşitli anlam katmaları ve kültürel göndermeleri içeren, Rus gençlik edebiyatından temsilî bir örnek olarak Tamara Kryukova'nın Bir Kedi Sapiens'in Günlüğü adlı eserine dayanmaktadır. Yöntem olarak yakın okuma, manuel etiketleme ve AntConc yazılımı ile yapılan derlem analizi bir arada kullanılmaktadır. Bulgular, mizahın anlamsal kaymalar, üslup uyuşmazlıkları ve anıştırmalar aracılığıyla biçimlendirildiği göstermektedir. Çalışmada, etiketlenmiş ve dil kullanımına ve kültür özelliklerine ışık tutan açıklamalarla desteklenen metinlerin hem Rusçayı yabancı dil olarak öğrenenler hem de çevirmen adayları için önemli kaynak olabileceği sonucuna varılmaktadır. Mizahın daha derinlemesine çözümlenebilmesi ve etiketlenmesi için üretken modellerin potansiyelinin araştırılması gerektiği ileri sürülmektedir.

Anahtar kelimeler: *Derlem, Antconc, Mizah, Gençlik Edebiyatı, Rusça.*

**Assoc.Prof. Dr., Hacı Bayram Veli University, Department of Slavic Languages and Literatures, ANKARA.
e-posta: olena.kozan@hbv.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-7956-4567)

1. INTRODUCTION

Humour is a complex phenomenon, which has been explored across various disciplines such as linguistics, psychology, and cognitive science. Linguistic analyses focus on humour mechanisms in the language system. Cognitive approaches connect humour to creativity and problem-solving capabilities. Psychological research, in turn, addresses its roles in social interaction and emotional regulation.

This study examined how humour could be systematically identified, visualized, and analyzed within a corpus-based framework, using contemporary Russian young adult literature as a case study. We employed an approach that involved marking up instances of humour in the text, visualizing their distribution, and analyzing emerging patterns to understand their role in meaning construction. The research was driven by the question: where exactly is humour embedded within the linguistic structure? Is it found in word meaning, shaped by context, or constructed through cultural references? To answer these questions, we stepped up with the hypothesis that humour can be detected in the language system through classification that accounts for semantic shifts in the language, culturally motivated patterns, and pragmatic frames. We developed a classification system that includes such categories as: 1) Secondary naming patterns, revealing semantic shifts and deviations from primary meanings 2) Allusions, introducing cultural, literary, or historical references and 3) Stylistic Features, including linguistic creativity and pragmatic elements.

Our study followed a two-phase methodological framework. First, we employed close reading for manual annotation, allowing for the precise identification of humour-related elements in the text. This step ensured that humour patterns were systematically captured. Following this, we applied distant reading techniques, facilitated by corpus analysis tools such as AntConc, to visualize the distribution of these humour categories across the text. The integration of these methodologies enabled both qualitative and quantitative insights into humour construction in Russian young adult literature.

Given the limited corpus-based research on humour in the Russian language, we offered a framework for systematically identifying and analyzing humour-related elements. By examining how humour emerged through language, context, and cultural references, we provided a structured approach to humour annotation and analysis that could be applied across different linguistic and literary contexts. The results of the study indicated that contemporary Russian literature for young adults contains multiple examples of language material that plays an essential role in developing semantic, cultural, and stylistic awareness among native speakers. A key conclusion of the study is that such texts are valuable tools for “Russian as a foreign language” courses and translation training, since they provide rich examples of humour, cultural references, and linguistic creativity that are crucial for understanding the intricacies of Russian language and culture.

2. THEORETICAL FRAMEWORK

2.1. Historical Perspectives on Humour

Humour has been examined across various disciplines and through different approaches, but its modern association with funniness dates back only to the 18th century. Prior to that, philosophical discussions focused on laughter and comedy, often with a negative connotation. Ancient Greek philosophers, such as Plato, viewed humour with skepticism, often associating it with “moral harmfulness” (Trivigno, 2019). According to Aristotle, laughter is connected to aggressiveness and can be considered “educated hubris” (Destree, 2019). These Greek ideas profoundly influenced Christian morality. Biblical texts often framed laughter as hostile or sinful**,** reinforcing the medieval rejection of humour. Church doctrine and Puritanism further condemned comedy, viewing it as morally corrupt and disruptive (Morreall, 2009).

Later this approach to laughter formed the Superiority Theory, suggesting that humour arises from a feeling of dominance over others. However, by the 20th century**,** alternative theories—such as Incongruity Theory and Relief Theory—began to challenge these views, shifting the study of humour toward cognitive and social functions rather than moral critique. The Relief Theory developed in Freud’s works explains laughter as a release of unnecessary energy, while the process of creating jokes is conceived as a shift of unconscious thoughts into the conscious mind. The Incongruity Theory suggested that humour emerges from the unexpected positioning

of ideas or meanings. Currently, this approach is considered to be the dominant theory of humour in philosophy and psychology (Morreall, 2024).

2.2. Humour in Linguistics

While humour has long been considered a subject of literary and philosophical inquiry, systematic linguistic analysis began in the late 20th century with the emergence of formal models explaining humour's mechanisms. One of the key theoretical models is proposed by Viktor Raskin and suggests a cognitive approach to humour. According to Raskin's "Semantic Script Theory of Humour" native speakers have "semantic scripts" in their mental lexicon. Rather than being limited to lexical meanings, these scripts encapsulate the speaker's entire mental representation of a concept. Thus, while native speakers possess comparable scripts for common words, their interpretations may subtly differ. Humour emerges when a text aligns with two conflicting semantic scripts, such as the contrast between the "normal" and the "absurd." The comedic effect arises when the reader or listener experiences a sudden shift between these scripts, thereby resolving the perceived incongruity. The oppositional scripts that generate humour in jokes are restricted in number and vary depending on cultural norms and values (Raskin, 1984).

This theoretical model was extended by Raskin and Attardo later into the "General Theory of Verbal Humour", introducing six hierarchical Knowledge Resources that shape verbal humour. These include Script Opposition**,** which defines the core incongruity in the joke; Logical Mechanism**,** which determines how the incongruity is resolved; Situation**,** referring to the joke's setting and context; Target**,** identifying the person or group at whom the joke is directed; Narrative Strategy**,** which dictates the joke's structural format; and Language**,** encompassing specific wording and linguistic choices (Attardo, 2024). By incorporating these elements, this theory enables a comparative analysis of humour across different languages and cultures, offering a more comprehensive framework for understanding verbal humour.

The study of humour in linguistics is a multidisciplinary field that examines how language structures, meanings, and contexts contribute to humour creation and interpretation. Cognitive linguistics has provided its methodology for the exploration of humour. Cognitive linguistics has studied the influence of metaphors and other naming patterns in the creation and interpretation of humour. One of the key contributions to the study of humour has been made by conversation and discourse analysis. Laughter, now a distinct field of study, has been explored through topics such as its acoustic characteristics, its occurrence within speech, and the relationship between humour and laughter (Attardo, 2017).

In recent years there has been a growing interest in applying corpus-assisted methodologies to the study of humour. Recent studies have reshaped humour research, showing that women generate more humour than men but do not necessarily support humour more or tell more jokes. These findings contrast with earlier gender humour theories, which characterized women as passive in both humour production and reception (Attardo, 2017).

2.3. Humour in Russian Language

Research on humour in the Russian language has flourished in recent years, particularly with the growing interest in the social and cultural contexts that shape humour in Russian society. The linguists have focused on humour in various domains, including diplomacy (Manor, 2021), political discourse (Budnitsky, 2024), gender studies (Donskikh & Akopov, 2024), social media (Lunde, 2016), and comparative studies (Shardakova, 2016). Advances in artificial intelligence allow researchers to explore humour beyond textual analysis. Several studies introduced a roadmap for humour recognition in Russian using machine learning methodology (Blinov, Bolotova-Baranova, & Braslavski, 2019), (Ermilov, Murashkina, Goryacheva, & Braslavski, 2018). Several case studies have also explored humour in literary works, analyzing wordplay, irony, and intertextual references in Russian literature (Fefelova, Fatkullina, Suleymanova, Abdullina, & Akhmatyanova, 2018), (Milne, 2004).

However, humour in Russian young adult literature remains an underexplored field. A relatively recent study by Kolojarceva and Artemyeva (2017) found that Russian elementary school students primarily associate

humour with transformations, norm violations, and wordplay in popular animated films and children's fiction. The study proposes a classification of humour based on the analysis of actions and situations, aligning with the sociolinguistic paradigm. While this approach is valuable for understanding humour perception, it does not account for the linguistic mechanisms that trigger the comic effect.

Corpus-based studies on humour in the Russian language remain underdeveloped as well. This gap presents an opportunity to introduce new methodological approaches, such as corpus annotation and computational humour analysis, to Russian studies. By applying a digital humanities approach to humour in Russian young adult literature, this study seeks to contribute to both humour research and the broader field of Russian linguistics.

2.4. Approach and Hypothesis

In this study, we build on the idea that language is one of the key factors influencing the formation of the "comic effect" (Attardo, 2024). We identify the linguistic level as fundamental for analyzing verbal humour, as it serves as the medium through which other humour-generating factors manifest. Our approach is based on the concept of language as a primary modeling system that structures and conveys other semiotic systems created by humans—most notably culture, understood in its broadest sense (Zaliznyak, Ivanov, & Toporov, 1962). At the linguistic level, reality naming processes occur through primary and secondary naming patterns (Serebrennikov & Ufimtseva, 1977).

Our hypothesis suggests that the comic effect primarily arises within secondary naming patterns (Yartseva, 1990), as the recipient associates the primary situation and its characteristics with the primary situation. For example, the primary naming pattern *грянул гром* ("thunder struck") in Russian linguistically encodes an action through an auditory image linked to thunder or a loud noise (potentially an onomatopoeic expression, грянуть -греметь *(rumble)* -гром *(thunder)*). This unit can function as a secondary naming in expressions such as *грянул апокалипсис* ("the apocalypse struck"), where the unexpectedness of the phrase contributes to the comic effect. Within our hypothesis, we also identify allusion and stylistic elements as categories with potential comic effects. Allusion (Nikolyukin, 2001) is associated with the secondary modeling system, namely culture, and its use in naming processes. For instance, in the phrase *Эх, Ваня! И ты, друг…* ("Ah, Vanya! You too, my friend…"), the recipient must reconstruct a frame linked to the well-known legend of Julius Caesar's assassination, where Caesar's last words, *Et tu, Brute?* signify betrayal. Stylistic elements (Nikolyukin, 2001) relate to the association of a linguistic unit with a specific register, such as everyday discourse, scientific style, diplomatic language, poetic expression, or colloquial speech. A shift or disruption in register can generate a comic effect. For example, in the phrase *Явились родственнички* ("The dear relatives have arrived"), the diminutive suffix in *родственнички* ("relatives") typically conveys a positive connotation. However, in real usage, such forms may carry irony or disapproval, as observed in this context. It is worth noting that no comprehensive classification of stylistic elements has been established, and the categorization of registers remains a subject of debate among linguists. In this study, we associate stylistic elements with specific registers based on data from the Russian National Corpus (www.ruscorpora.ru). This analysis allows us to determine usage patterns within particular registers based on large-scale linguistic data rather than relying solely on subjective native-speaker intuition.

3. METHODOLOGY

The dataset for this study consists of the full text of "A Diary of a Cat Sapiens", a contemporary Russian young adult book by Tamara Kryukova (Kryukova, 2023) and known for its humour and linguistic creativity. Tamara Shamilievna Kryukova (b. 1953, Vladikavkaz, formerly Ordzhonikidze) is a prolific Russian author specializing in children's and young adult literature. Her works span a wide range of genres, including fairy tales, fantasy, humourous stories, young adult novels, science fiction, and poetry; educational books for children and young adults; and even school textbooks. Kryukova's books have been widely recognized and translated into multiple languages, including German, Polish, Slovak, Czech, Hungarian, Bulgarian, Ukrainian, Lithuanian, Azerbaijani, Armenian, and Kyrgyz. By the end of 2012, the total circulation of her works exceeded 1.5 million copies. Her literary contributions have also been adapted for cinema, with three films based on her works: the romantic drama "Kostya + Nika", the comedy "Potapov, to the Board", and the mystical thriller "The Witch" (Kryukova, 2025). The book "A Diary of a Cat Sapiens" was first published in 2015.

"A Diary of a Cat Sapiens" is narrated from the perspective of Barsik, a highly intelligent domestic cat who not only navigates everyday feline concerns but also actively engages with human life, including the use of the internet. He lives in a household with a relatively large family: The owner, his wife (the mistress), and their three children—Alyona, a high school student; Anton, an eighth-grader who frequently clashes with Barsik and is humourously nicknamed Оболтус (scatterbrain) by the cat; and Vanya, a preschooler who acts as Barsik's close companion and protector. Throughout the novel, Barsik provides witty commentary on both the complexities of feline existence and the peculiarities of human behavior. He offers humourous observations on daily life, shares his personal opinions on human habits and societal norms, and even gives satirical advice on how various events should be perceived. The combination of narrative engagement and playful language makes this text a representative example for studying humour in contemporary Russian young adult literature.

The digital version of the text was converted into plain text (.txt) format to ensure compatibility with annotation and corpus analysis tools. The study systematically identified, marked up, and analyzed humour-related elements through a combination of close reading (Mironova, 2021) and distant reading (Lopatina, 2021) approaches.

To examine humour in the selected literary text, we adopted a two-phase methodology combining qualitative manual annotation and quantitative corpus analysis. The first phase of the study involved close reading and manual annotation to systematically identify and categorize humour-related elements in the text. This step was essential for capturing humour patterns that might not be immediately evident through automated processing. The annotation process followed these steps:

1. Text Familiarization: A thorough reading of the entire text to understand its narrative structure and humour strategies.

2. Identification and Categorization: Marking instances of humour based on three predefined categories:

- Secondary Naming Patterns: Semantic shifts and deviations from primary meanings.

- Allusions: Cultural, literary, or historical references contributing to humour.

- Stylistic Features: Linguistic creativity, rhetorical devices, and phonetic play.

3.Corpus Cross-Referencing: Comparing annotated instances with data from the Russian National Corpus (www.ruscorpora.ru) to validate linguistic patterns and contextual usage.

4.Tagging System: Assigning standardized tags to humour-related elements for systematic classification: <SEC> for secondary naming patterns, <ALL> for allusions, and <STYL> for stylistic features.

5.Annotation Refinement: Reviewing and refining the annotations to ensure consistency and accuracy in classification.

After the manual annotation phase, we applied distant reading techniques using AntConc (https://www.laurenceanthony.net/software/antconc/)**,** a corpus analysis tool, to analyze humour distribution and patterns. The distant reading phase involved the following steps:

1.Processing the annotated text using AntConc to examine the distribution of humour-related elements across the text.

2.Generating visual representations of <SEC>, <ALL>, and <STYL> tag occurrences to identify trends in humour usage.

3.Conducting frequency analysis to determine the prevalence of each humour category.

4.Performing collocation analysis to explore the relationships between humour-related words in context.

By integrating these qualitative and quantitative methods, we aimed to provide a structured and systematic analysis of humour in Russian young adult literature.

4. RESULTS

The most frequent categories in the annotated corpus were those marked as <SEC> (330) and <STYL> (330), corresponding to "secondary naming" and "stylistic features", respectively. The category of "allusion" (<ALL> (106)) was the second most numerous in terms of annotated instances. A visual representation of the distribution of these categories across the text is provided in Figure 1.

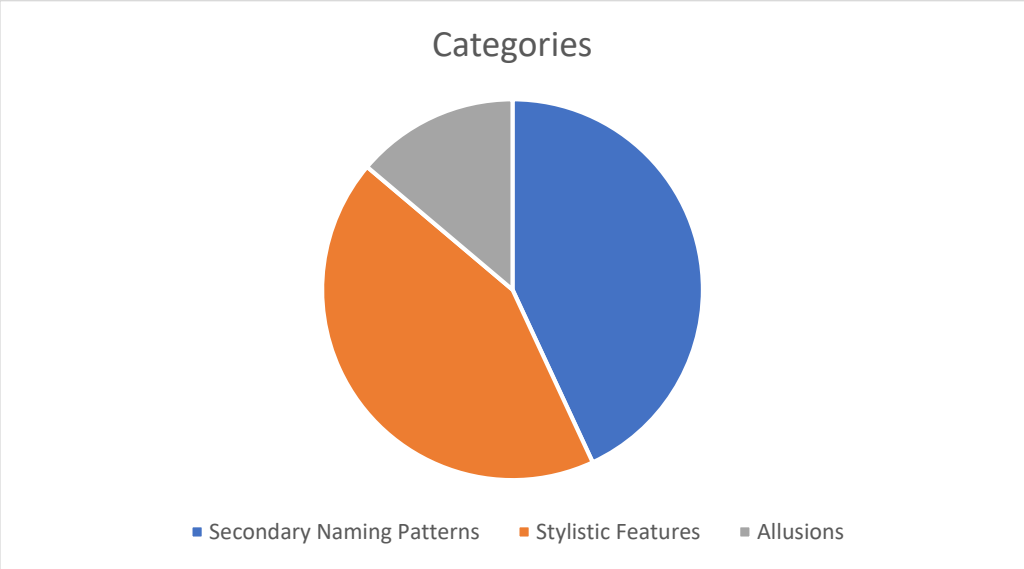

Figure 1: Distribution of the categories in the text

4.1. Secondary Naming Patterns

The analysis of units categorized under "Secondary Naming Patterns" revealed the following findings[1]:

The comic effect within this category is produced at the level of the word, collocation, and lexicalized syntactic constructions[2].

4.1.1. Secondary naming at the word level

At the word level, a specific word form becomes associated with multiple fragments of reality and acquires a particular emotional charge. Within the analyzed material, the following models of lexicalization were identified:

1.Lexicalized onomatopoeic units

Только он (крот) из норы высунулся, я его – цап – схватил за шкирку.
(Just as he (the mole) poked his head out of the hole, I – zap – grabbed him by the scruff.)

Я упал на спинку – брык – прикинулся опоссумом, не дышу.
(I fell on my back – flop – pretended to be an opossum, not breathing.)

Белка – шурк – на грушу, потом на забор.

(The squirrel – rustle – onto the pear tree, then onto the fence.)

Такого удара шар не выдержал – шмяк! дзынь! – и это уже не шар.
(The ball couldn't handle such a blow – thud! clink! – and it was no longer a ball.)

[1] Due to page limitations, only examples illustrating the main categories are provided here and in the following sections.
[2] For a more detailed discussion of lexicalized syntax, see Kozan (2022).

2.Fusion of a preposition and an onomatopoeic word or a unit with opaque etymology

Щенок вдрызг изгрыз кроссовки.
(The puppy completely chewed the sneakers to pieces.)

In this example, the unit *вдрызг* is a fusion of the preposition *в* ("into") and the unit *дрызг*, which is not used independently in contemporary Russian. This formation can appear in different contexts and is typically associated with the sound of shattering glass or with an extreme degree of a condition (e.g., *вдрызг раскритиковать* – "to harshly criticize", *разбитая вдрызг дорога* – "a road shattered to pieces")[3].

Such fused forms are created not only with onomatopoeic elements but also with other lexemes, whose primary meanings may relate to various fragments of reality. For example:

Наесться всласть мне не удалось.
(I didn't manage to eat to my heart's content.)

In this example, *всласть* is a fusion of *в* ("into") and *сласть* (with a primary meaning related to something sweet or pleasurable in taste).

Ему и невдомек, как надо мной изгаляются.
(He hasn't the slightest clue how they're mocking me.)

Here, *невдомек* is a fusion of the negation particle *не*, the prefixes *в-* and *до-*, and the root morpheme *мек-*, etymologically linked to cognitive actions (compare: *смекнуть* – "to figure out", *намекнуть* – "to hint").

3. Lexicalization of a grammatical form and its transformation into a highly emotive unit

This model involves cases where a grammatical form becomes lexicalized and acquires a high degree of emotional expressiveness.

Дожили! Мне купили ошейник!
(We've really lived to see the day! They bought me a collar!)

In this example, the word *дожили* (literally "lived to this day/time") is lexicalized from the verb *дожить* (as in *Они дожили до 100 лет* – "They lived to the age of 100") into a standalone exclamation *Дожили!*. It expresses the speaker's negative or ironic attitude toward the situation.

Могла бы свои ахи-охи не прятать. (You could have stopped hiding your sighs and moans.)

Here, the interjections *ах* and *ох*—both of which carry broad emotional semantics—are fused and nominalized into *ахи-охи*, a pluralized form functioning as a noun. This transformation turns expressive exclamations into a label for exaggerated emotional display.

4.Grammaticalization of a lexical form

In this model, lexical items are reanalyzed and repurposed into grammatical markers.

Хозяйка сначала надулась: мол, я старалась, а никто даже не оценил.
(The owner sulked at first, like, "I tried so hard and no one even appreciated it.")

The unit *мол* originates from the verb *молвить* ("to say") and the noun *молва* ("rumor"), and it has undergone grammaticalization to become a discourse marker. In this function, *мол* is associated with evidentiality—it marks that the speaker is reporting or quoting someone else's speech. It may also convey the speaker's ironic distance, disbelief, or sarcastic tone toward the reported content.

[3] The analysis of linguistic usage in contemporary Russian relies on data from the Russian National Corpus.

5.Lexicalization of a word

This category includes cases where an originally concrete or narrowly defined lexical item becomes associated with a different fragment of reality and acquires emotional or stylistic coloring through lexicalization.

Молоток Хозяин! Очко в его пользу!
(Well done, Master! One point to him!)

In this case, the noun *молоток* (literally "hammer") is lexicalized to function as a colloquial expression of praise or approval, comparable to "nice job!" or "well done!" in English. The original object (a tool used for hammering nails) is reinterpreted in a new context. Such lexicalized forms often acquire stylistic nuance. In this example, the use of *молоток* reflects a colloquial, familiar tone.

However, a lexicalized unit can also belong to a higher stylistic register. For instance:

Я привык к его грязным выпадам, поэтому не реагирую.
(I'm used to his crude attacks, so I don't react.)

Here, the word *выпад* (from *выпадать* – "to fall out") is lexicalized as a noun referring to a verbal or rhetorical attack. This lexicalized form aligns with formal or elevated style, and in this context, the character uses it to assert intellectual or moral superiority over another.

Lexicalization can affect different parts of speech. When it involves verbs or adjectives, it often includes a shift in intensity or semantics, which may create a humourous effect. For example:

Я тотчас загорелся туда попасть.
(I immediately burned with desire to get there.)

This is a lexicalized use of *загорелся* (literally "caught fire," as in Дерево загорелось от молнии (The tree caught fire from lightning), now meaning "became extremely eager." Compare to the more neutral: *Он захотел попасть туда* (He wanted to go there).

The analysis revealed a large number of lexicalized action nouns and verbs, particularly related to movement. These forms are perceived by native speakers as conventional, yet may pose interpretive difficulties for non-native learners of Russian. In many cases, the semantic shift is opaque and hard to reconstruct, making it difficult to explain the emergence of the current meaning. For example:

Скоро до Хозяйки дошло, что кричать бесполезно.
(Soon the Mistress realized that shouting was pointless.)
(compare: *Дойти до магазина за 10 минут* – "to reach the store in 10 minutes")

Меня так и подмывало наподдать ему лапой.
(I was itching to give him a good smack with my paw.)
(compare: *Водой подмыло берег* – "The shore was eroded by water")

В дверь просочился незнакомый барбос.
(A strange mutt slipped in through the door.)
(compare: *Масло просочилось сквозь бумагу* – "The oil seeped through the paper")

Я прямо остолбенел от такой наглости.
(I was petrified by such audacity.)
(compare: *Вдоль дороги стоят столбы* – "There are poles along the road")

These lexicalized expressions still retain traces of their original, literal meanings, and this duality is often the source of humour.

4.1.2. Secondary naming at the collocational level

At the collocational level, comic effect often arises from the interaction between the semantic components of the words forming the collocation. This semantic interaction is the result of a process of secondary naming applied not to individual words, but to entire word combinations. Over time these combinations become entrenched in the language system through lexicalization.

In some cases lexicalized collocations are also accompanied by stylistic shifts, making them relatable to specific registers (e.g., high, low, or neutral styles). In the analyzed material, the following types of collocational models were identified:

1. Collocations without stylistic shift

These collocations retain a neutral stylistic register, but the comic effect arises from the metaphorical reinterpretation of at least one component. The examples below illustrate how phrases are lexicalized to acquire extended meanings:

После семейного просмотра дневника Оболтуса в доме разворачиваются нешуточные драмы. (After the family's reading of Oboltus's diary, serious dramas start unfolding in the house.) Lexicalization model: *разворачивать* («to unwrap» – *Он стал медленно разворачивать сверток.* (He began slowly unwrapping the bundle.)) → *разворачиваться* in a figurative sense (*События разворачивались с невероятной скоростью.* (The events unfolded at incredible speed.))

Новомодное увлечение дневниками докатилось до нашей семьи. (The trendy craze for diaries finally reached our family.) Lexicalization model: *докатиться* («to roll to a stop» – *Шар докатился до столба и остановился.* (The ball rolled to the pole and stopped.)) → metaphorically *докатиться* as "to spread/reach" (*Весть о нашем разговоре докатилась до директора.* (News of our conversation reached the principal.))

А когда миска пустая, надо срочно бить тревогу, даже если в данный момент не голоден. (And when the bowl is empty, one must urgently raise the alarm—even if not hungry at the moment.) Lexicalization model: *бить* ("to hit" – *Нельзя бить человека.* (You shouldn't hit a person.)) → *бить в колокола* ("to ring the bells") → *бить тревогу* ("to sound the alarm").

2.*Collocations with stylistic shift*

The second group of collocations identified in the analyzed material demonstrates a stylistic shift, particularly toward colloquial or expressive registers of contemporary Russian. These collocations create humour through the figurative reinterpretation of their components and reflect creative thinking that evolves alongside linguistic and cultural development. For instance:

"Поймаю, шкуру спущу!" – Хозяйка полезла за диван.
("If I catch you, I'll skin you alive!" – The owner dove behind the sofa.)

Твой дом опозорили, а ты даже и ухом не ведешь.
(They've disgraced your home, and you don't even bat an eye.)
(lit. Your house has been disgraced, and you don't even twitch an ear.)

Да котик чуть концы не отдал!
(The poor kitty almost kicked the bucket!)
(lit. Well, the kitty almost gave (his) ends!)

Они все равно ни бельмеса не поймут.
(They won't understand a thing anyway.)
(Commentary: The lexicalized form бельмес originates from the Turkic word "bilmez" (he does not know))

These expressions are characteristic of spoken Russian and reflect fixed idiomatic usage, often classified as phraseme-like or semi-idiomatic collocations. The semantic bond between the components is strong and non-substitutable. For example, in *отдать концы* ("to die"), the phrase functions as a unit of meaning, and substitutions like *выдать концы* or *издать концы* would be impossible.

Many of these collocations, as well as single lexical units, are shaped by cultural conceptualizations, including zoonyms, phytonyms, ethnonyms, or real-world cultural referents. Examples include:

Но тут хозяин подложил мне свинью.
(But then the owner set me up / pulled a dirty trick on me.)
(lit. "laid a pig under me" – a culturally bound idiom)

Просто курам на смех!
(That's just ridiculous! (lit. "only good for chickens to laugh at"))

Но у меня-то ума палата, и с логикой всё в порядке.
(Well, I've got a palace of brains, and my logic is flawless.)
(sarcastic/ironic exaggeration of intelligence)

«Лично я щенка не просила», – открестилась Алена.
("I personally didn't ask for a puppy," Alyona disavowed.)
(the verb *откреститься* literally means "to cross oneself away from" and metaphorically "to deny responsibility")

In contrast, stylistic shifts can also occur in the opposite direction, toward elevated or formal stylistic registers. This includes collocations that are metaphorically rich and reflective of bookish or high-register idioms:

Она не проявила широты души.
(She did not show breadth of soul.)
(a stylized expression indicating lack of generosity or compassion)

На меня снизошло озарение.
(An epiphany/revelation descended upon me.)
(elevated register with religious or poetic overtones)

Хозяйка остудила его пыл.
(The owner cooled his ardor.)
(a high-register metaphor implying calming someone's emotional outburst)

4.1.3. Lexicalized syntactic constructions

The lexicalized syntactic constructions identified in the analyzed material exhibit a high degree of emotivity and may generate comic effects in specific contextual settings. These constructions correspond to particular semantic functions within the language system, regardless of the lexical meaning of their individual components. In other words, a lexicalized construction conveys a fragment of reality through "fossilized" syntactic forms and inherently carries the speaker's subjectivity, functioning as a pragmatic marker in communication.

The study reveals the following lexicalized constructions:

1. Reduplication

Reduplication may involve various grammatical categories—verbs, nouns, adjectives, pronouns, and particles—and result in lexicalized constructions that carry distinct semantic and pragmatic nuances.

1.1. Verbal Reduplication

Я её ловил-ловил, безрезультатно.
(I kept trying and trying to catch her—without success.)
Semantics: duration
Subjectivity: frustration, speaker's exhaustion from the action

«Ищи-ищи», – мысленно усмехнулся я.
("Keep searching," I smirked inwardly.)
Semantics: duration
Subjectivity: the speaker's doubt about the result of the action, irony toward the action

Старайся не старайся, благодарности не дождёшься.
(Try as you might, no one's going to thank you.)
Semantics: intensity
Subjectivity: futility of the action

Приехали к ветеринару. Тут уж кричи не кричи.
(We arrived at the vet's. Whether you scream or not—it's no use.)
Semantics: intensity
Subjectivity: futility of the action

Понять-то я понял, но зачем лишать себя удовольствия?
(I did understand, but why deprive myself of the pleasure?)
Semantics: confirmation
Subjectivity: internal disagreement or mismatch between action and speaker's expectations

1.2. Noun Reduplication with Case Forms

Смех-смехом, а вы когда-нибудь видели кота в брюках?
(All jokes aside, have you ever seen a cat in pants?)
Semantics: confirmation, stating a fact
Subjectivity: surprise, the speaker's attempt to reassess the situation

Дурак-дураком, а иногда соображает.
(He's a total fool, but sometimes he does have a point.)
Semantics: confirmation, stating a fact
Subjectivity: surprise, the speaker's attempt to reassess the situation

Абориген аборигену рознь.
(Not all natives are the same.)
Semantics: multiplicity
Subjectivity: speaker's differentiation of one object from a group

1.3. Reduplication of Adjectives, Pronouns, and Particles (with modifications)

These constructions may involve phonological variation, synonymic/antonymic opposition, or semantic shift.

Пускай видят, что в доме есть какой-никакой, а самец.
(Let them see that there's at least some kind of male in the house.)
Semantics: affirmation of quality
Subjectivity: mismatch between expectation and reality
Какое-никакое, а удовольствие.
(It may not be much, but it's still a pleasure.)
Semantics: affirmation of quality
Subjectivity: mismatch between expectation and reality

Если хозяева в театр собираются, то чеснок ни-ни!
(If the owners are heading to the theater—then no garlic at all!)
Semantics: prohibition
Subjectivity: depending on the context, can convey the speaker's confirmation, irony, or skepticism

Ваня вот-вот расплачется.
(Vanya is just about to burst into tears.)
Semantics: immediacy (just before an event)
Subjectivity: depending on context—worry, sadness, or joy

Ведь про перец я правильно угадал? То-то же.
(See, I guessed right about the pepper, didn't I? Told you so.)
Semantics: speaker's justification or affirmation
Subjectivity: depending on context—assertiveness, warning, or boast

2. *Infinitive constructions*

The infinitive is a structural element of many lexicalized syntactic constructions in the Russian language (Kozan, 2022). Such constructions can correspond to various semantic categories (obligation, prohibition, advice, etc.), but they are always emotional. In the structure of such constructions, the subject of the situation is often expressed in the dative or genitive case, which in Russian are markers of the speaker's subjective evaluation of the situation (compare: *Я хочу спать* (I want to sleep) – the subject expresses their desire directly through the use of the "I-construction" – *Мне хочется спать* (I feel sleepy) – the subject implies an external factor: the subject is not active, he/she is the experiencer of the state). For example:

Харизмы мне не занимать.
(I've got charisma to spare.)
Semantics: presence of a certain property or object
Subjectivity: depending on the context – agreement of the speaker with the situation, irony, criticism

Охотников читать все равно не найдется.
*(*You still won't find any takers to read.*)*
Semantics: multiplicity
Subjectivity: speaker's irony toward the situation

Я тоже не прочь качественным продуктом полакомиться.
*(*I wouldn't mind indulging in a quality product either.*)*
Semantics: desire to realize a situation or speaker's agreement with the situation
Subjectivity: unwillingness of the speaker to directly express their desire

3. Constructions with verbal forms

Lexicalized syntactic constructions can contain fossilized verb forms that have lost their original meaning. The concept of grammaticalization can be applied to such units (compare: *возьми книгу (*take the book*)* – here the imperative corresponds to the speaker's desire to make the other subject perform an action – *А чашка возьми да упади! (*And the cup went and fell!*)* – the imperative form in Russian conveys the suddenness and unexpectedness of the action). For example:

*А он знай хвостом машет, как ни в чем не бывало. (*And he just keeps wagging his tail like nothing happened.*)*

Commentary: знай is an imperative of the verb знать (to know)
Semantics: duration, repetition of action
Subjectivity: criticism, irony, sarcasm

*Хозяйка почем зря унижала мое достоинство. (*The landlady humiliated my dignity for no reason at all.*)*

Commentary: the lexicalized construction почем зря derives from the preposition по, the interrogative что *(*чем*)* and the lexicalized from of the verb зрить (see, watch).

Semantics: lack of reason, groundlessness

Subjectivity: speaker's disagreement with the situation, disapproval

4. Constructions with case forms

The semantics of these constructions are related to a quality, feature, or property of a situation, phenomenon, or subject. Very often, they are verbless constructions in which the focus is placed on information about the phenomenon, object, or subject expressed by a specific case form. The quality or feature is conveyed through various grammatical categories. Such constructions are used by the speaker to convey a certain attitude toward the situation—in other words, they are manifestations of the speaker's subjective evaluation. For example:

С дружбой у нас напряженно. (We're not exactly swimming in friendship.
(There is tension when it comes to friendship.))
Semantics: small quantity
Subjectivity: irony, hint, joke

Умом она небогата. (She's not rich in brains.)
Semantics: small quantity
Subjectivity: mockery, criticism, irony

Комментов тьма. (A ton of comments.)
Semantics: large quantity
Subjectivity: depending on context—surprise, unexpectedness

Народу собралось! (Look at all the people who showed up!)
Semantics: large quantity
Subjectivity: depending on context—surprise, unexpectedness

Мозгов-то нету! (No brains at all!)
Semantics: absence
Subjectivity: criticism, mockery

5. Constructions with interrogative words/pronouns/conjunctions/particles

These constructions possess high emotive value and are often used in everyday speech—in other words, they are an expression of the colloquial style. For example:

Что ни день, то хозяева какую-нибудь каверзу устроят. (Every single day the hosts pull some kind of trick.)
Semantics: multiplicity, recurrence (что ни день)
Subjectivity: depending on context—surprise, disapproval, irony

Я весьма недурен собой, да что там, просто красавец!
(I'm not bad-looking at all—who am I kidding, I'm a total heartthrob!
Semantics: marker indicating that the speaker will shift perspective (что там*)*
Subjectivity: depending on context—enthusiasm, delight, disappointment

Чтоб елку не трогал!
(Don't you dare touch the Christmas tree!)
Semantics: speaker's desire (here: prohibition) *(*чтоб with past tense verbs)
Subjectivity: depending on context—anger, irritation, resentment

Два дня стерег и подкараулил-таки мерзавца.
(He kept watch for two days and finally caught the scoundrel
Semantics: realization of a situation despite difficulties (verb forms with таки)
Subjectivity: praise, approval

6. Pragmatic markers of various kinds

These constructions are lexicalized; however, some elements within them are contextual—in other words, the use of a unit is determined by the context. For example:

Я вас умоляю! С его близорукостью, давлением и плоскостопием? (Oh please! With his nearsightedness, high blood pressure, and flat feet?)
Semantics: speaker's disagreement with the situation
Subjectivity: irony, indignation
Contextual variants: *Я вас прошу!*

Порядочный нашелся! Лучше у себя в комнате прибери! (Oh, what a gentleman! Why don't you clean your own room first!)
Semantics: negation of the situation, disagreement with it
Subjectivity: criticism, irony, disapproval
Contextual variants: *(*quality *+ нашелся!)* (*Хороший нашелся! Умный нашелся!* etc.)

4.2. Stylistic Features

The analyzed material reveals the following stylistic devices that create comic effect:

4.2.1. Colloquial or emotionally marked lexical items

These units often belong to the colloquial register and are marked in Russian dictionaries as "conversational," "familiar," "rude," or "nonstandard." Their etymology is frequently opaque to native speakers, though etymological dictionaries often trace them back to Old Russian. In other words, these units have undergone semantic and pragmatic shifts due to various factors. A semantic shift may involve a change from positive to negative evaluation (or vice versa). A pragmatic shift concerns the usage of the unit and its frequency in speech—for instance, a word previously used neutrally may now be confined to specific informal contexts. These lexical items can appear in various grammatical forms.

Пока пес на меня таращился, я его хвать когтем по морде.
(While the dog was gawking at me, I clawed him across the face.
Transformation model: *смотреть* (neutral) → *таращиться* (colloquial, coarse).
Subjectivity: criticism, disapproval, anger.

Тут уж из меня адреналин прямо попёр.
(Then the adrenaline just started surging out of me).
Transformation model: *выйти* (neutral) → *перть* (colloquial, vulgar in context).
Subjectivity: emotional evaluation of the situation by the speaker (usually negative).

А чего тут мудреного? Чай не цифровой замок на сейфе.
(What's so complicated about it? It's not like it's a digital lock on a safe.
Transformation model: *всё-таки, ведь* (neutral) → *чай* (archaic, colloquial)
Subjectivity: affirmation by the speaker

4.2.2. Phonetic compression typical of conversational speech

Чес-слово, я мог бы составить словарь современных слов.
(Cross my heart, I could compile a dictionary of modern words.)
Transformation model: *честное слово* (neutral) → *чес-слово* (phonetic compression)
Subjectivity: the speaker's attempt to affirm sincerity

Ща! Настоящие коты не унижаются до подачек!
(Please! Real cats don't stoop to handouts!)
Transformation model: *сейчас* (neutral) → *ща* (phonetic compression)
Subjectivity: emotional disagreement with the situation

Скока-скока? Почти пятьдесят семь тысяч?!
(How much?! Nearly fifty-seven thousand?!)
Transformation model: *сколько* (neutral) → *скока* (phonetic compression)
Subjectivity: surprise, disbelief

На кой мне надо было проявлять мягкосердечие?
(Why on earth did I have to show compassion?)
Transformation model: *который* (neutral) → *кой* (archaic for "which")
Subjectivity: surprise, doubt, negative evaluation of the situation

От этих разговоров у меня глюки начались.
(These conversations gave me hallucinations.)
Transformation model: *галлюцинации* (neutral) → *глюки* (shortened form characteristic of informal style
Subjectivity: emotional response depending on the context

4.2.3. Lexical units associated with the literary style

Such expressions are frequently labeled in Russian dictionaries as "obsolete," "historical," or "archaic." Some originate from the common Slavic lexicon, while others are linked to Church Slavonic. In contemporary Russian, these elements are typically associated with elevated or formal registers. However, when used in everyday contexts, they often serve as stylistic markers that reflect the speaker's stance toward themselves or the situation. For instance, these markers may implicitly convey the speaker's desire to appear intellectually refined or, conversely, function as sources of irony or sarcasm. The comic effect is achieved through the use of high-style vocabulary to describe ordinary situations.

Мяуса! – не выдержав, возопил я.
(Mya-eat! – I couldn't hold it in and cried out.)
Transformation model: *закричать* (neutral) → *возопить* (high style)
Subjectivity: exaggeration, comic dramatization of an everyday outcry

Наконец я возликовал!
(At last, I rejoiced!)
Transformation model: *радоваться* (neutral) → *возликовать* (high style)
Subjectivity: ironic overstatement of a simple emotional reaction

Думаете, эти изуверы обратили внимание на мой протест?
(You think those fiends paid any attention to my protest?)
Transformation model: *мучитель* (neutral: tormentor) → *изувер* (high style: fiend, zealot)
Subjectivity: sarcastic exaggeration, heightened expressiveness

И внутренний глас говорил мне, что я не ошибся.
(And my inner voice told me I wasn't wrong.)
Transformation model: *голос* (neutral: voice) → *глас* (high style: utterance)
Subjectivity: stylization for rhetorical or ironic effect

Не надо путать отсутствие воспитания с актом возмездия.
(One shouldn't confuse a lack of manners with an act of retribution.)
Transformation model: *действие* (neutral: action) → *акт* (high style: act); *отплата* (neutral: repayment) → *возмездие* (high style: retribution)
Subjectivity: formalization of a judgment to elevate or mock a mundane behavioral conflict

4.2.4. Lexical units associated with the official style or professional jargon

These lexical items often originate from fields such as law, psychology, military discourse, and other areas of professional communication. Their use in colloquial or mundane contexts can either implicitly signal the speaker's intent to display intellectual sophistication or, conversely, serve as a tool for irony and sarcasm. The comic effect is achieved by incorporating elevated, domain-specific language to describe otherwise trivial or everyday situations.

Я набросился на еду, будучи в состоянии аффекта.
(I lunged at the food while in a state of emotional disturbance.)
Field of usage: psychology
Subjectivity: dramatization of a simple act, possibly self-ironic

Она лично идет засвидетельствовать акт осквернения.
(She's going in person to officially witness the act of desecration.)
Field of usage: law
Subjectivity: formalization of an emotionally charged but mundane event, potential irony

За распределение материальных благ в нашей семье отвечает не он.
(He is not the one responsible for the distribution of material goods in our family.)
Field of usage: legal/administrative language
Subjectivity: parody of bureaucratic speech applied to family life

Хозяйка заметила этот манёвр.
(The hostess noticed the maneuver.)
Field of usage: military terminology
Subjectivity: exaggeration or mock-heroism in describing ordinary movements

В случае конфликта нужно заручиться поддержкой властных структур.
(In the event of a conflict, one must secure the support of authoritative structures.)
Field of usage: socio-political discourse
Subjectivity: ironic formalization of a routine interpersonal issue

Оболтус возвращался к своему обычному амплуа злодея.(The good-for-nothing returned to his usual role of the villain.)
Field of usage: theatrical terminology
Subjectivity: stylized, ironic characterization using professional vocabulary

4.2.5. Units formed according to patterns uncharacteristic for a given grammatical category

This stylistic device involves the formation of lexical units using morphological models typically associated with other grammatical categories. For instance, in contemporary Russian, the suffix *-очк-* is a diminutive suffix primarily found in nouns (e.g., *ваза – вазочка*). However, in the analyzed material, units from various grammatical categories are formed with suffixes or morphological elements that are characteristic of a different category, creating a comic or ironic effect.

А я туточки, уже в дверях стою.
(And here I am, already standing in the doorway.)
Transformation model: *тут* (demonstrative adverb) → *туточки* (use of diminutive noun suffix *-очк-* and plural noun suffix *-и*)
Subjectivity: depending on context—mockery, irony, or affectionate playfulness

А тапочки Оболтуса чистёхоньки!
(And Oboltus's slippers are squeaky clean!)
Transformation model: *чистый* (neutral adjective) → *чистёхонький* (addition of emphatic diminutive suffixes *-ех-*, *-оньк-*)
Subjectivity: the speaker emphasizes the exceptional quality or condition of the object, possibly with admiration or irony

4.2.6. Units containing both positive and negative connotations ("battery units")

These lexical items contain elements traditionally associated with both affectionate or positive colouring and critical or negative evaluation. The result is a clash of connotations that often creates an ironic or sarcastic effect. This stylistic ambiguity plays a significant role in humour, particularly when the form suggests endearment or tenderness while the context signals disapproval or mockery.

Встречаются такие детки, что от них надо и общество охранять.
(You come across kids so awful that society needs protection from them.)
Transformation model: *дети* (neutral style) → *детки* (diminutive, typically affectionate form)
Subjectivity: in this context—sarcasm, critical irony

В кошмарном сне я видел такого родственничка.
(I saw such a dear little relative in a nightmare.)
Transformation model: *родственник* (neutral style) → *родственничек* (diminutive form)
Subjectivity: in this context—sarcasm, disdain

А те, наивные, наслушались сказочек про собак – друзей человека.
(And those naïve ones believed in the little fairy tales about dogs being man's best friend.
Transformation model: *сказка* (neutral style) → *сказочка* (positively evaluated form)
Subjectivity: in this context—sarcasm, mockery of unrealistic beliefs

Хвать меня ручонками загребущими!
(Grab me with your greedy little hands!)
Transformation model: *руки* (neutral style) → *ручонки* (diminutive form with negative implication
Subjectivity: in this context—sarcasm, critique of selfish behavior

4.3. Allusions

The analyzed material contains the following types of allusions that contribute to comic effect:

4.3.1. Global culture

Видя мою улыбку, Чеширский кот повесился бы от зависти.
(Seeing my smile, the Cheshire Cat would hang himself out of envy.)
Source: character from Lewis Carroll's "Alice's Adventures in Wonderland"

И ты, друг!
(And you, my friend!)
Source: According to legend, Julius Caesar's last words ("Et tu, Brute?")

Есть многое на свете, друг Антонио, что и не снилось нашим мудрецам.
(There are more things in the world, friend Antonio, than our wise men ever dreamed of.)
Source: Adapted quote from Shakespeare's "Hamlet"

Как говорится, кто был последним, тот станет первым.
(As the saying goes, the last shall be first.)
Source: The Bible

Я побежал на кухню, чтобы привлечь внимание общественности к возвращению блудного сына.
(I ran to the kitchen to draw public attention to the return of the prodigal son.)
Source: The Bible (Parable of the Prodigal Son)

Хуже цитрусовых, пожалуй, только «Шанель № 5».
(Only Chanel No. 5 is worse than citrus fruits, perhaps.)
Source: Famous perfume brand

А вот к «Металлике» я лично отношусь прохладно.
(As for Metallica, I personally feel lukewarm about them.)
Source: Name of a rock band

Моей реакции позавидовал бы сам Бэкхэм!
(Even Beckham would envy my reaction!)
Source: Famous footballer David Beckham

4.3.2. Global cinema

Ну что, поиграем во Фредди Крюгера?
(So, shall we play Freddy Krueger?)
Source: fictional horror character Freddy Krueger

Это что, типо побег из Шоушенка?
(What is this, some kind of Shawshank Redemption?)
Source: "The Shawshank Redemption" film

Да я звезда! Леонардо ди Каприо тихо плачет в сторонке!
(I'm a star! Leonardo DiCaprio quietly sobs in the corner!)
Source: Hollywood actor Leonardo DiCaprio

4.3.3. Russian literature

Дело не в глупости. Горе от ума.
(It's not about stupidity. It's Woe from Wit.)
Source: Comedy in verse by A. Griboedov, "Woe from Wit"

Скромненько так – и в тему: Кот Ученый.
(Modest and on point: the Wise Cat.)
Source: a character from the Introduction to the poem by A. Pushkin, "Ruslan and Lyudmila"

Люблю тебя в начале мая – а в марте я люблю минтая.
(I love you in early May – but in March I love Pollock.)
Source: Parody of F. Tyutchev's poem "I love a thunderstorm in early May..."

Я вас любил, любовь еще быть может…
(I loved you once, and love may yet remain…)
Source: Opening line of A. Pushkin's poem "I Loved You"

Ларчик просто открывался: под громкой вывеской Дня защитника Отечества маскировался банальный мужской праздник.
(The casket opened easily: under the grand banner of Defender of the Fatherland Day lurked a banal men's holiday.)
Source: Fable by I. Krylov, "The Casket"

4.3.4. Russian mythology and folklore

Оболтус покатывался от хохота, как будто его кикиморы щекотали.
(Oboltus was rolling with laughter as if kikimoras were tickling him.)
Image: *Kikimora* (mythical female spirit)

Или у нас в квартире завелся барабашка?
(Or have we got a poltergeist in our apartment?)
Image: *Barabashka* (domestic spirit)

Дают — бери. Народная мудрость.
(When they give — take. Folk wisdom.)
Source: Proverb “Take it when they give, run when they beat”

Хозяйку на мякине не проведешь.
(You can’t fool the hostess with chaff.)
Source: Proverb “You can’t fool a seasoned sparrow with chaff”

Однако голод не тетка. Я слизал желе.
(Hunger is no aunt. I licked up the jelly.)
Source: Proverb “Hunger is no aunt — she won’t feed you pies”

И Ваня, как мышка-норушка, завершающий.
(And Vanya, like the little field mouse, was the last one.)
Source: Folk tale “The Turnip”, featuring the mouse character

4.3.5. Realities of Russian linguoculture

Меня фактически можно уже заносить в Красную книгу.
(You can practically list me in the Red Book already.)
Image: *Red Book* (register of endangered species)

Вместо рыбной каши Хозяйка положила мне добрый кусок холодца.
(Instead of fish porridge, the Hostess gave me a fine piece of aspic.)
Image: *Kholodets* (traditional Russian meat jelly)

Профессиональный праздник Оболтуса – День дурака.
(Oboltus’s (Scatterbrain) professional holiday is April Fool’s Day.)
Image: April Fool’s Day

Видит, что перед ним не бабушкин валенок.
(He sees he’s not dealing with Grandma’s felt boot.)
Image: *Valenok* (traditional Russian winter footwear)

Я порадовался за соседку, когда барбос пропал.
(I was happy for the neighbor when the mutt disappeared.)
Image: *Barbos* (a typical dog name)

Врешь! Не возьмешь! – взревел я и понесся по кабинету.
(Liar! You won’t get me! – I roared and dashed across the room)
Source: Soviet film “Chapay”

4.3.6. Historical realities

Хозяйка одобрила варварские действия малолетнего инквизитора.
(The Hostess approved the barbaric actions of the juvenile inquisitor.)
Image: Inquisitor (an official of the Inquisition)

Зовите секундантов, сэр!
(Call the seconds, sir!)
Image: Duel and its participants

В то время, как другие называют котов Чингисханами...
(While others name their cats Genghis Khan...)
Image: Historical figure – Genghis Khan

5. DISCUSSION AND CONCLUSION

This study has shown that verbal humour in contemporary Russian young adult literature is intricately structured and functions at multiple linguistic and cultural levels. Through the manual annotation and corpus analysis of "A Diary of a Cat Sapiens", we demonstrated how humour emerges through three primary mechanisms: secondary naming patterns**,** stylistic features, and allusions—each contributing to the humourous effect and to the overall communicative richness of the text.

Secondary naming patterns produced comic effects at the levels of individual words, collocations, and lexicalized syntactic constructions. These patterns often convey emotional expressiveness and rely on semantic incongruity for humourous impact. At the collocation level, humour typically arises from the interaction between the semantic components of the expressions, many of which reflect culturally embedded metaphorical thinking. Due to their idiomatic nature, these expressions often present challenges for non-native learners but also offer valuable material for building linguistic and cultural competence. Stylistic features, including phonetic play and register shifts, formed the second category of humour mechanisms. The comic effect is produced when high-style or domain-specific vocabulary is applied to trivial situations, resulting in stylistic incongruity. These stylistic patterns represent elements of language that native speakers acquire naturally within their linguistic environment. Thus, they serve as markers of linguistic competence and are particularly significant in the context of teaching Russian as a foreign language and in training translators working with the Russian–Turkish language pair. Allusions, the third category, often functioned through references to global and Russian culture, historical figures, and canonical literary works. These allusions enrich the humorous content by adding layers of cultural meaning that require background knowledge for full interpretation. All these elements provide insight into the intertextual nature of Russian humour and demonstrate how humour is shaped by shared cultural memory.

The results of this study show that the presence of diverse humourous strategies in young adult literature supports the early development of linguistic awareness. Exposure to idiomatic expressions, stylistically and culturally marked patterns in these texts contributes to developing pragmatic sensitivity and linguistic proficiency in native speakers of Russian. Such texts may be challenging for non-native learners because of their idiomatic and culturally specific nature. However, if these texts are systematically annotated and supported with explanatory materials, they become valuable resources for teaching Russian as a foreign language. They enable learners to engage with authentic Russian discourse and to develop skills in decoding pragmatic meaning and speaker intent, competencies of particular importance for translators and interpreters. Incorporating such texts into Russian language curricula, particularly in advanced reading, translation, or cultural studies courses, can significantly enhance learners' linguistic and intercultural competence.

From a research perspective, this study demonstrates the value of combining close and distant reading methods in a corpus-based framework for identifying, annotating, and analyzing humour in literary texts. As a future direction, we propose the development of a digital, annotated corpus of Russian young adult literature with integrated linguistic and cultural explanations. This resource could serve as a pedagogical tool for students of Russian language and translation studies. Additionally, future research could explore the integration of generative AI models for semi-automated annotation of humour and other culturally marked elements. While human expertise remains essential for identifying nuanced humour, machine learning models trained on annotated corpora may offer scalable support for tagging stylistic markers, metaphoric collocations, and allusive references. Such technologies could assist in building larger multilingual or comparative humour corpora and contribute to the development of AI-assisted tools in digital humanities, translation studies, and language education.

Disclosure Statements (Beyan ve Açıklamalar)

1. The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics (Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduğunu kabul etmektedir).

2. No potential conflict of interest was reported by the author (Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir).

3. This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program (Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir).

REFERENCES

Attardo, S. (2017). *Humour in Language*. İn *Oxford Research Encyclopedia. Linguistics.* Oxford: Oxford University Press. doi:10.1093/acrefore/9780199384655.013.342

Attardo, S. (2024). *Linguistic Theories of Humour.* Berlin, Boston: De Gruyter Mouton. doi:10.1515/9783111280332

Blinov, V., Bolotova-Baranova, V., & Braslavski, P. (2019). Large Dataset and Language Model Fun-Tuning for Humour Recognition. *57th Annual Meeting of the Association-for-Computational-Linguistics (ACL)* (s. 4027-4032). Florence: Assoc Computational Linguistics.

Budnitsky, S. (2024). State pranking: deceit and humour in Russia-West relations. *Post-Soviet Affairs, 40(6), 481–499.* doi:10.1080/1060586X.2024.2374191

Destree, P. (2019). Aristotle On Why We Laugh at Jokes. İn P. Destree, & F. Trivigno (Eds.), *Laughet, Humour and Comedy in Ancient Philosophy* (s. 35-51). Oxford: Oxford University Press.

Donskikh, E., & Akopov, S. (2024). Taking Putin's jokes seriously: what does gender-based humour tell us about Russia's ontological insecurity, masculinity, and construction of gendered hierarchies? *International Feminist Journal of Politics, 27(1)*, 152-174. doi:10.1080/14616742.2024.2400946

Ermilov, A., Murashkina, N., Goryacheva, V., & Braslavski, P. (2018). Stierlitz Meets SVM: Humour Detection in Russian. *AINL 2018. Communications in Computer and Information Science, 930* (s. 178-184). Switzerland: Springer. doi:10.1007/978-3-030-01204-5_17

Fefelova, G., Fatkullina, F., Suleymanova, A., Abdullina, A., & Akhmatyanova, Z. (2018). The Concept of "Laughter" as a Form of Humourous Discourse (Using the Example of the Novel "12 Chairs" by I. Ilf and E. Petrov). *Modern Journal Of Languag Teaching Methods, 8 (9)*, 307-316.

Kolojarceva, L., & Artemyeva, T. (2017). Funny in Animated Films and Literature: What the Russian Children Laught At. *Journal of Fundamental and Applied Sciences, 9*, 1267-1277. doi:10.4314/jfas.v9i7s.116

Kozan, O. (2022). Dil Dizgesinde Deyimleşmiş Sözdizim Sorunu (Rusça-Türkçe Dil Çifti Örneği). *Dil ve Edebiyat Araştırmaları, 25*, 137-171.

Kryukova, T. (2023). *Dnevnik kota-sapiensa.* Moskva: Akvilegiya-M.

Kryukova, T. (2025, March 25). Fant-asia: https://fant-asia.ru/

Lopatina, N. (2021). Dalneye chteniye. İn Y. Melentyeva (Ed.), *Chteniye. Entsiklopedicheskiy Slovar* (s. 38). Moskva: Nauka.

Lunde, İ. (2016). Hashtag Poetics: Political humour on Russian Twitter. *Zeitschrift fur Slawistik, 61 (1)*, 102-118. doi:10.1515/slaw-2016-0006

Manor, İ. (2021). The Russians are Laughing! How Russian Diplomats Employ Humour in Online Public Diplomacy. *Global Society, 35 (1)*, 61-83. doi:10.1080/13600826.2020.1828299

Milne, L. (2004). *Reflective Laughter. Aspects of Humour in Russian Culture.* London: Anthem Press.

Mironova, K. (2021). Vnimatelnoye chteniye. İn Y. Melentyeva (Ed.), *Chteniye. Entsiklopedicheskiy Slovar* (s. 25). Moskva: Nauka.

Morreall, J. (2009). Humour as Cognitive Play. *Journal of Literary Theory, 3 (2)*, 241-260.

Morreall, J. (2024, Fall). *Philosophy of Humour*. The Stanford Encyclopedia of Philosophy: https://plato.stanford.edu/archives/fall2024/entries/humour/ adresinden alındı

Nikolyukin, A. (2001). *Literaturnaya entsiklopediya terminov i ponyatiy.* Moskva: İntervak.

Raskin, V. (1984). *Semantic Mechanisms of Humour.* Dordrecht: D.Reidel.

Serebrennikov, B., & Ufimtseva, A. (1977). *Yazikovaya nominatsiya. Obshchiye voprosi.* Moskva: AN SSSR, İnstitut Yazikoznaniya.

Shardakova, M. (2016). American Learners' Comprehension of Russian Textual Humour. *The Modern Language Journal, 100*, 466-483. doi:10.1111/modl.12329

Trivigno, F. V. (2019). Plato on Laughter and Moral Harm. İn P. Destree, & F. Trivigno (Eds.), *Laughter, Humour and Comedy in Ancient Philosophy* (s. 13-34). Oxford: Oxford University Press.

Yartseva, V. N. (1990). *Bolshoy entsiklopedicheskiy slovar. Yazikoznaniye .* Bolshaya rossiyskaya entsiklopediya.

Zaliznyak, A., Ivanov, V., & Toporov, V. (1962). O vozmozhnosti strukturno-tipologicheskogo izucheniya nekotorykh modeliruyuschikh semioticheskikh sistem. İn T. Moloshnaya (Ed.), *Strukturno-tipologicheskiye issledovaniya* (s. 134-143). Moscow: Akademiya Nauk SSSR.

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.06.2025 **√Accepted/Kabul:** 13.08.2025
DOI: https://doi.org/10.30794/pausbed.1711613
Research Article/Araştırma Makalesi

Kabay, O. (2025). "TBMM Zâbıt Ceridesine Göre Dönemin Kanunlarında Asâyiş ve Güvenlik (1920 – 1921)", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 71, 301-316.

TBMM ZÂBIT CERİDESİNE GÖRE DÖNEMİN KANUNLARINDA ASÂYİŞ VE GÜVENLİK (1920 – 1921)

Orhan KABAY*

Öz

Bu çalışmada, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) Birinci Yasama Yılında (23.04.1920-28.02.1921) meclis oturumlarına yansıyan "vatana ihanet", "asker firarları", "casusluk" ve "eşkıyalık" suçlarının önlenmesi amacıyla oluşturulan kanunlar incelenmiştir. Bu kanunlar arasında; Hıyanet-i Vataniye Kanunu, Piyade ve Süvari Sınıflarından Mürekkep Seyyar Jandarma Müfrezelerinin Teşkili Hakkındaki Kanun, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesinin Teşkili Hakkındaki Kanun ile Firariler Hakkında Kanun yer almaktadır. 23 Nisan 1920'de açılan TBMM, otoritesini güçlendirmek için Anadolu'da yaşanan bu suçlara, oluşturulan bu kanunlarla çözüm yolları aramıştır. Bunun yanı sıra askerî teşkilat içindeki firar olaylarının yeni kanunlarla önlenmesi hedeflenmiştir. Diğer taraftan kırsal alanlardaki eşkıyalık olaylarının Seyyar Jandarma Müfrezelerinin oluşturulmasıyla önlenmesi de güvenlik alanında önemli bir gelişmeyi göstermiştir. Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi İsmet Bey (İnönü)'ün de öncülük ettiği Seyyar Jandarma Müfrezeleri, meclis görüşmelerinde önemini yansıtan beyanlar içermiştir. TBMM'de kazanılan askeri başarıların uluslararası alanda meşruiyet kazanması için Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesinin kurulmasının devletin egemenlik ve bağımsızlığının yabancı devletler tarafından tanınması ve kabul edilmesi anlamına geldiği belirtilmiştir. Ayrıca çalışmanın hazırlık aşamasında TBMM arşivlerindeki Zabıt Cerideleri üzerinden mebusların oturum konuşmaları analiz edilerek dönemin asayiş ve güvenliğine ayrı bir yorum getirilmiştir. Bunun yanı sıra ulusal ve uluslararası alanda birincil ve ikincil kaynaklar ile gazetelerden yararlanılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Casusluk, Eşkıyalık, Firar, Kanun, İsmet Bey, Seyyar Jandarma Müfrezeleri, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesi, TBMM.*

PUBLIC ORDER AND SECURITY IN THE LAWS OF THE PERIOD ACCORDING TO THE MINUTE RECORD OF THE GRAND NATIONAL ASSEMBLY OF TÜRKİYE (1920-1921)

Abstract

This study examines the laws enacted to prevent the crimes of "treason," "military desertion," "espionage," and "banditry" that were reflected in the parliamentary sessions of the Grand National Assembly of Türkiye (TBMM) during its first legislative year (April 23, 1920–February 28, 1921). These laws include the Law on Treason, the Law on the Formation of Mobile Gendarmerie Detachments Consisting of Infantry and Cavalry, the Law on the Formation of the General Directorate of Press and Intelligence, and the Law on Deserters. The TBMM, which opened on April 23, 1920, sought solutions to these crimes occurring in Anatolia through these laws to strengthen its authority. Furthermore, new laws aimed to prevent desertions within the military organization. Meanwhile, the establishment of Mobile Gendarmerie Detachments to prevent banditry in rural areas also represented a significant development in security. Led by İsmet Bey (İnönü), Chief of the General Staff, the Mobile Gendarmerie Detachments made statements in parliamentary debates reflecting their importance. It was stated that the establishment of the General Press and Intelligence Directorate, in order to legitimize military achievements in the Turkish Grand National Assembly (TBMM) in the international arena, signified the recognition and acceptance of the state's sovereignty and independence by foreign states. Furthermore, during the preparation phase of the study, a separate analysis of the parliamentary session speeches was made using the minutes of the TBMM archives to provide a distinct perspective

*Yüksek Lisans Öğrencisi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, DENİZLİ.
e-posta: Kabayorhan@hotmail.com, (https://orcid.org/0009-0004-4950-6245)

on the security and public order of the period. Furthermore, primary and secondary sources, as well as newspapers, were utilized from both national and international sources.

Keywords: *Espionage, Banditry, Escape, Law, İsmet Bey, Mobile Gendarmerie Detachments, General Directorate of Press and Intelligence, TBMM.*

1. GİRİŞ

İnsan, kültür ve medeniyetlerin oluşumunda önemli bir faktör olarak tarih sahnesinde yer almıştır. İnsanlığın tarih ve sosyoloji bilimleri çerçevesinde analiz edilmesinde yarar vardır. Çünkü kültür ve medeniyetlerin önemli unsurları arasında yer alan toplum düzeni, kendi içerisinde birçok etken barındırmaktadır. Bunlar arasında gelenek ve görenekler ile yazılı kanunların etkilerinin açıklığa kavuşturulması gerekmektedir.[1] Bu bakış açısından değerlendirilen toplumlar, tarihsel süreçlerde değişimler geçirmiştir. Yazının icadından önce "töre", yazının icadından sonra ise "kanunlar", toplum düzeninde mihenk taşları olarak bilinmektedir.[2] Devlet-toplum ilişkisi bakımından kanunlar, medeniyetlerin devamlılığı açısından da işlevsellik kazanmıştır.

Sosyoloji bilimi çerçevesinde ele alınan toplumlarda, emniyet ve asâyişin tesisinde kanunlar önem arz etmiştir. Bu açıdan Osmanlı Devleti'nin siyasî, askerî ve iktisadî alanlardaki problemlerinin kanunlar kapsamında analiz edilmesinde yarar vardır. XX. yüzyılın başlarında yaşanan ağır şartlar altındaki muharebeler, Osmanlı Devleti'ni olumsuz etkilemiştir. Avrupa ve Asya kıtalarını birbirine bağlayan İstanbul'un yanı sıra Anadolu coğrafyası, "güvenlik", "asâyiş"[3] ve "emniyet" alanlarında problemlerin yaşandığı bir yer olarak bilinmekteydi.[4] 23 Nisan 1920 tarihinde açılan TBMM'nin ana meselelerini oluşturan asâyiş problemlerinin başında "eşkıyalık"[5] olayları gelmiştir.[6] Anadolu halkının içinde bulunduğu ekonomik bunalımın yanı sıra devletin iktisadî alanda istikrarlı politikalar yürütememesi, TBMM'nin çözüm arayışlarına girmesine ortam hazırlamıştır.[7] Anadolu'da yaşanan bu sorunlar sırasında harp zamanında askerî kıtaları izinsiz terk eden asker firarileri ve Yunan ilerleyişi, askerî teşkilat içinde moral ve motivasyonun düşmesine yol açmıştır.[8]

TBMM'de meclis oturumlarına yansıyanlar arasında düzenli ordunun kurulması yönünde düşünceler dile getirilmiştir. TBMM'nin ana gayesi düzenli orduyla birlikte Yunanistan'ın faaliyetlerinin bertaraf edilmesi yer almıştır.[9] Bu minvalde Mustafa Kemal, meclis görüşmelerinde *"Anadolu'da yaşanan asâyiş olaylarına karşı mücadelede, ulusal güçlerin tek çatı altında birleştirilmesi ve TBMM'nin otoritesinden yararlanılması yoluna gidilmesini"* beyan etmiştir.[10] Mustafa Kemal, 17 Mart ile 21 Nisan 1920 tarihlerinde yayınladığı bildirilerde

[1] "Kültür" ve "medeniyet" kavramlarının ayrıntılı tanımları için bkz. Orhan Kabay, "Kültür ve Medeniyet Kavramlarının Anlam Farklılığı Üzerine Değerlendirme", *Culture and Civilization*, 8, (2025), s. 28-35.

[2] "Kanun" ve "töre" kavramları ile ilgili ayrıntılı bilgiler için bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü,* Ötüken Yayınları, İstanbul, 2010, s. 237-239; Aybars Pamir. "Orta – Asya Türk Hukukunda Töre Kavramı", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* C. 58, S. 2, (2009), s. 359-376.

[3] Asâyiş: *"huzur, güven, sükûn ve emniyeti sağlama"* olarak tanımlanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara, 2006, s. 105.

[4] Mustafa Balcıoğlu, "Direnen Millet – Millî Mücadele: Ya İstiklal Ya Ölüm", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Yay. Haz. Durmuş Yalçın, vd., C. 1, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2011, s. 190; Özlem Çankaya, *Milli Mücadele Döneminde Asker Firarileri,* Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2018, s. 58.

[5] "Eşkıya" kelimesi, *"bedbaht, talihsiz, günahkâr, âsi"* anlamlarında kullanılmaktadır. Bkz. Ali Bardakoğlu, "Eşkıya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul, 1995, s. 463; Eşkıya kavramının genel geçer tanımı ise *"soygun yapıp halkın canına ve malına zarar veren, insanları haraca kesen, yok eden"* anlamları içermektedir. Bkz. Mücteba İlgürel, "Osmanlıda Eşkıyalık Hareketleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul, 1995, s. 467; Cihan Özgün, "Osmanlı Devleti'nde Jandarma Kuvvetlerinin Eşkıya ve Çeteleri Takip Etme Yöntemleri", *Miras ve Değişim: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Jandarma*, (Ed. İsmail Hakkı Demircioğlu, vd.), Berikan Yayınevi, Ankara 2018, s. 178; Eşkıya: *"dağ hırsızları, haydutlar"* olarak tanımlanmaktadır. Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2010, s. 271; Eşkıya: *"dağda, kırda yol kesen hırsızlar, haydutlar"* olarak tanımlanmaktadır. Bkz. *Türkçe Sözlük*, Haz. İsmail Parlatır, vd., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998, s. 736.

[6] Mehmet Evsile, "Milli Mücadele Sırasında Cephe Gerisinde Güvenlik Problemleri", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, Ed., Osman Köse, İlkadım Belediyesi Kültür Yayınları No:12, Samsun 2017, s. 491; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İçtima 2, TBMM Ankara Matbaası, Ankara, 1959, s. 9.

[7] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İçtima 5, s. 99-103.

[8] *Türk İstiklâl Harbi Batı Cephesi*, C. 2, Kısım 2, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999, s. 301; Haluk Selvi-Bülent Cırık, *Millî Mücadelede TBMM'ye Anadolu'dan Çekilen Telgraflar*, TBMM Basımevi, Ankara, 2020, s. 15; Ergün Aybars, "Hıyanet-i Vataniye (Vatana İhanet) Kanunu (29 Nisan 1920)", *Atatürk Ansiklopedisi*, 2021, s. 1-3; Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2021, s. 301; Özlem Çankaya, "Millî Mücadele Dönemi'nde Asker Firarileri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 29, (2019), s. 179.

[9] Şerafettin Turan, "Mustafa Kemal Atatürk (1881-1938) Hayatı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, (2020), s. 314.

[10] Cevdet Küçük, "Milli Mücadele", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 30, (2020), s. 77; Ergün Aybars, "Hıyanet-i Vataniye (Vatana İhanet) Kanunu (29 Nisan 1920)", s. 1-3.

Anadolu'daki son durumu gözler önüne sermiş ve *"yaşanan asâyiş olayları sonrası uygulanan insan haklarına aykırı ceza niteliğindeki tedbirlere bir an önce son verilmesi ve alınacak tedbirlerin hukuksal anlamda insan haklarına saygılı bir yöntemle alınması"* yönündeki düşüncelerini meclis kürsüsünde dile getirmiştir.[11]

TBMM, Anadolu'da yaşanan "vatana ihanet" ve "casusluk" suçlarının devletin bekâsını tehlikeye düşürecek vaziyette olması hasebiyle çözüm yolları aramıştır. Anadolu'da yaşanan durumu gözler önüne seren Karahisar-ıiSahib Mebusu Mehmet Şükrü Bey, 25 Nisan 1920 tarihinde *Hıyanet-i Vataniye Kanunu* ile ilgili ilk kez kanun teklifinde bulunan mebus olarak bilinmektedir. Bu maksatla 26 Nisan 1920 tarihinde meclisin dördüncü oturumunda söz alan Karahisar-i Sahib Mebusu Mehmet Şükrü Bey[12], *"vatana ihanet suçu kapsamında kanun oluşturulması, TBMM'nin otoritesini sarsacak faaliyetlerin engellenmesi ve cezâi müeyyidelerin uygulanması"* hususunda düşüncelerini aktarmıştır. [13]

Meclis görüşmelerine göre *Osmanlı Ceza Kanunu* ile *Hıyanet-i Vataniye Kanunu* arasında isnat edilen suçlarla ilişkin cezalarda çelişen hükümler bulunmaktaydı. Bu maksatla TBMM, cezaların bütünlüğünü sağlamak amacıyla çalışmalar yapmış ve yargı sürecinin hızlandırılmasını hedeflemiştir.[14] *Hıyanet-i Vataniye Kanunu* kapsamındaki fiillerde, suçun manevi unsurları arasında yer alan "kast" ve "taksir" kapsamında verilecek cezaların yargı süreçlerini daha sağlıklı yürüteceği kanısı meclis görüşmelerine yansımıştır.[15] Suçun manevi unsurlarının yanı sıra *Hıyanet-i Vataniye Kanunu*'nun icrasında mahkeme süreçlerinin nasıl hızlandırılacağı da tartışılmıştır. Bu açıdan suçun işlendiği yerde yargılamanın daha sağlıklı sonuçlar vereceği düşüncesi mebuslar arasında görüşülmüştür.[16] Meclis oturumunda ayrıca *Devletin Dış Güvenliğini İhlal Eden Cürüm ve Cünhalar*[17] arasında yer alan "vatana ihanet" suçuna verilecek "idam" cezalarının Kaza Bidâyet Mahkemelerinde görülmesinin hukuksal sorunlar yaratacağı dile getirilmiştir. Mebuslar, Vilâyet Mahkemeleri (Cinayet Mahkemeleri)'n de görülecek duruşmaların, mevcut hâkim ve savcı kadrosu ve yargı süreçlerinin aksamadan tamamlanması açısından önemli olduğunu belirtmiştir.[18] Çünkü günün şartlarında hukuk alanındaki imkân ve kâbiliyetler düşünüldüğünde yetersiz mahkeme sayısı ve düşük zâbıta sayısı bu çözüm önerisini destekler mahiyettedir.[19]

Meclis oturumunda, zâbıta sayısının yetersizliğinin güvenlik ve asâyişi sağlamada sorun oluşturduğu ve Anadolu'nun en uzak köylerinde önleyici hizmet sunmak amacıyla Seyyar Jandarma Müfrezelerinin kurulması gerektiği yönünde görüşler dile getirilmiştir.[20] Bu noktada TBMM'deki mebuslar, Jandarma ve Polis teşkilatlarının iç güvenlik alanındaki önleyici faaliyetlerinin yetersizliğini ve kırsal bölgelerdeki "eşkıyalık" suçlarına müdahaledeki gecikmeleri ele almışlardı.[21] Seyyar Jandarma Müfrezelerinin kurulmasındaki ana gaye; harp alanında askerlerin yükünü hafifletmek ve görev açısından asker, jandarma ve polis arasında bir ayrım sağlanması hedeflenmiştir. Bu hususla ilgili Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi İsmet Bey de, 7 Temmuz 1920 tarihinde meclisin yirmi beşinci oturumunda *"asker ve jandarma ayrımının yapılması, Seyyar Jandarma Müfrezelerinin hangi illerde kurulacağı, iâşeleri ve görevleri"* konusunda beyanlarda bulunmuştur.[22]

TBMM'de gündeme gelen bir diğer konu, Mustafa Kemal'in de dile getirdiği *"askeri başarıların siyasî alanda başarıya ulaşabilmesi için propaganda araçlarının etkin bir şekilde kullanılması"* gerekliliği olmuştur. Bu açıdan, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesinin önemi üzerinde durmakta yarar vardır. TBMM tarafından 7 Haziran 1920 tarihinde kabul edilen *Matbuat ve* İstihbarat Müdüriyeti *Umumiyesinin Teşkiline Dair Kanun* ile

[11] Recep Murat Geçikli – Doğan Koçak, "TBMM'nin Açılış Sürecinde Siyasi Yapılanma (Mart-Mayıs 1920)", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 68, (2022), s. 113; M. Kemal Atatürk, *Nutuk,* s. 285-289; "Mustafa Kemal Atatürk'ün Bildirisi", (1920). İkdam, 16-17 Mart; " Mustafa Kemal Atatürk'ün Bildirisi", (1920). *Vakit,* 17 Mart; E. Aybars, Ergün Aybars, "Hıyanet-i Vataniye (Vatana İhanet) Kanunu (29 Nisan 1920)", s. 1-3; Özlem Çankaya, *Milli Mücadele Döneminde Asker Firarileri*, s. 204.

[12] Mebus, Milli Mücadele zamanında Afyonkarahisar'da yayınlamış olduğu İkaz Gazetesi'nde bağımsızlık hareketini destekler nitelikte yazılar kaleme almıştır. Bkz. *Birinci Dönem Meclis Albümü 1920 – 1923*, Yay. Ed., Metin Eybeyoğlu, TBMM Basımevi, Ankara, 2022, s. 575.

[13] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İçtima 4, s. 79-80.

[14] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İçtima 5, s. 99-103.

[15] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İçtima 6, s. 115-117.

[16] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İçtima 4, s. 82-84; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İçtima 6, s. 118.

[17] Uğur Arslan, "Vatana İhanet Kavramı ve Suçu", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 4, S. 1, (2021), s. 63.

[18] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İçtima 6, s. 118-120.

[19] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İçtima 4, s. 82-84.

[20] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 2, İçtima 25, s. 100.

[21] *TBMM Zabıt Ceridesi,* Devre 1, Cilt 2, İçtima 25, s. 108.

[22] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 2, İçtima 25, s. 100.

bu kurum resmiyet kazanmıştır.[23] TBMM çerçevesinde güvenlik politikalarının istikrarlı bir şekilde sürdürülmesi ve uluslararası alanda tanınması açısından bu kurum kritik bir rol oynamıştır. Harp alanını terk eden asker kaçaklarının önlenmesi ise etkili bir propagandaya bağlı olmuştur.[24]

TBMM, asker firarlarını önlemek amacıyla kanun düzenlemeleri yapma gereği duymuştur. Mevcut yasaların firarları engelleyememesi, yeni bir yasal düzenlemeye ihtiyaç doğurmuştur. Bu nedenle TBMM, 11 Eylül 1920 tarihinde *Firariler Hakkında Kanunu* kabul etmiştir.[25] Bu kanunun kabul edilmesinin nedenleri arasında kırsal alanda güvenliği olumsuz etkileyen "eşkıyalık" suçlarının artışı yer almıştır. TBMM'deki görüşmelerde, asker firarlarının önlenmesi için "idam" cezası verilmesi gerektiği yönünde mebusların beyanları öne çıkmıştır. Bu dönemde firarilerin yargılandığı İstiklal Mahkemeleri dikkat çekmekteydi.[26] Meclis üyeleri, çözüm yolları ararken propaganda araçlarının etkin kullanımı ve firar eden askerlerin alacağı cezalar hakkında bilgilendirme yapılması konusunu gündeme gelmiştir.[27]

2. TBMM'NİN AÇILDIĞI DÖNEM ANADOLU'DA GÜVENLİK VE ASÂYİŞ

TBMM'nin[28] 23 Nisan 1920 tarihinde açıldığı ilk zamanlarda Anadolu'da asâyiş olayları yaşanmıştır.[29] Anadolu coğrafyası, bu asâyiş olayları arasında "eşkıyalık" ve "asâyişe müessir"[30] suçlarla meşgul olmuştur.[31] Anadolu'da yaşanan asâyiş olayları, devletin iktisadî teşkilatlarını olumsuz etkilemişti. Bunun yanı sıra Anadolu halkı ekonomik bir bunalım yaşamıştır.[32] Anadolu'da yaşananlar yanı sıra askerî teşkilat alanında ise güvenliğin tesisinde bazı problemler yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Güvenlik alanında yaşanan problemler arasında harp alanını izinsiz terk eden asker sayısının artması ve Yunan ilerleyişinin askerî teşkilat içinde moral ve motivasyon kaybına neden olduğu görülmüştür.[33]

TBMM açılışından önce Şeyhülislâm Durrizâde Abdullah Efendi tarafından 11 Nisan 1920 tarihinde *Tâkvim-i* Vekâyi'[34]de yayımlanan fetvası, meclisin açılışı sırasında hükümetin asâyiş problemleri ile karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Fetva da *"Temsil Heyeti tarafından alınan kararların gayrimeşru olduğu, Mustafa Kemal'in katledilmesi gerektiği, Kuvâ-yı Milliye'nin ortadan kaldırılması ve* padişahın *askerliği kaldırması"* yönünde kararlar göze çarpmıştır.[35] Bu kararlar, devletin güvenliğini tehdit etmiş ve asâyişin tesisinde yeni problemlere sebebiyet vermiştir.[36] Ayrıca silahaltında ki askerlerin firarları ve firarilerin yanlarında bulunan silah ve teçhizâtı

23 https://hukukbook.com/matbuat-ve-istihbarat-mudiriyeti-umumiyesi-teskiline-dair-kanun/ Erişim Tarihi: 10.02.2025; Muhammet Ünal Arvas, "Türk Basın Tarihi Açısından Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi Künye Albümünün Yeri ve Önemi" *Türk Basın Tarihini Yeniden Düşünmek*, 2. Oturum, (2023), s. 136; Hikmet Zeki Kapçı, "Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü'nün İstihbarat Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme" *The Journal of Academic Social Science Studies*, C. 3, S. 33, (2019), s. 269; Aykut Çağlak, "Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'nin Açık Kaynak ve Kapalı Kaynak İstihbaratı Çalışmaları", *Belgi Dergisi*, C 26, (2023), s. 27.

24 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 2, İçtima 25, s. 125-129.

25 "Firariler Hakkında Kanun", (Kabul Tarihi: 11.09.1336, Resmi Gazete Tarihi 21.02.1337, No:21), *TBMM Zabıt Ceridesi Kanunlar Dergisi*, C.4, TBMM Ankara Matbaası, Ankara 1981.

26 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 4, İçtima 61, s. 26.

27 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 4, İçtima 61, s. 28.

28 TBMM, 23 Nisan 1920 tarihinde Cuma günü Ankara'nın Ulus Meydanı altındaki şimdi müze olarak kullanılan binada dualarla açılmıştır. Bkz. Nuri Köstüklü, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Araştırmaları*, C. 1, Çizgi Kitabevi, Konya, 2013, s. 20.

29 Mustafa Balcıoğlu, "Direnen Millet – Millî Mücadele: Ya İstiklal Ya Ölüm", s. 190; Özlem Çankaya, *Milli Mücadele Döneminde Asker Firarileri*, s. 58.

30 "Asâyişsizlik" kavramı, *"huzur ve güvenliğin olmadığı"* anlamını taşımaktadır. Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat,* s. 47.

31 Mehmet Evsile, "Milli Mücadele Sırasında Cephe Gerisinde Güvenlik Problemleri", s. 491. Mustafa Kemal Atatürk'e göre *"asâyişin tesisini kendi geleceğimizin garantisi olarak"* gördüğünü belirtmiştir. Detaylı bilgi için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İçtima 2, s. 9.

32 İradı Milliye düşüncesini benimseyen Kütahya Mebusu Abdülkadir Bey *"Anadolu'da yaşanan sefaletin bir an önce çözüme kavuşması gerektiğini ve kanunun oluşturulması aşamasında zaman kaybı yaşanmaması"* hususu üzerinde durmuştur. Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İçtima 5, s. 99-103.

33 Haluk Selvi, Bülent Cırık, *Millî Mücadelede TBMM'ye Anadolu'dan Çekilen Telgraflar,* s. 15; Ergün Aybars, "Hıyanet-i Vataniye (Vatana İhanet) Kanunu (29 Nisan 1920)" s. 1-3; Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk,* s. 301; İç ve dış güvenlik bağlamında firariler sorunu Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin otoritesini sağlamlaştırmasında engel olarak görülmekteydi. Bkz. Özlem Çankaya, "Millî Mücadele Dönemi'nde Asker Firarileri", s. 179. Türk İstiklâl Harbi Batı Cephesi, C. 2, Kısım 2, s. 301.

34 Takvim-i Vekâyi, Osmanlı Devleti'nin ilk resmî gazetesi olarak bilinmektedir. Bkz. Nesim Yazıcı, "Takvim-i Vekâyi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 39, (2010), s. 490.

35 "Şeyhülislâm Durrizade Abdullah Efendi'nin Fetvası" (1920). *Takvim-i Vekâyi,* 11 Nisan; Hasan Dinçer, "TBMM'nin Açılması ve Yeni Türk Devletinin Kuruluşu", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Ed., Temuçin Faik Ertan, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2012, s. 118; Erık Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021, s. 183; Bernard Lewıs, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev., Boğaç Babür Turna, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2021, s. 339; Lord Kınross, *Atatürk*, Çev., Necdet Sander, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2020, s. 234.

36 Nuri Köstüklü, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Araştırmaları,* s. 21; Hasan Dinçer, "TBMM'nin Açılması ve Yeni Türk Devletinin Kuruluşu", s. 118; Ergün Aybars, "Hıyanet-i Vataniye (Vatana İhanet) Kanunu (29 Nisan 1920)", s. 1-3.

götürmeleri nedeniyle ileride yaşanabilecek "eşkıyalık" olaylarının zeminini hazırlamıştır. Bu durum, düşman hattına karşı koyacak askeri gücün azalmasına ve birtakım sorunların yaşanmasına yol açmıştır.[37] Bunların yanı sıra TBMM, *Devletin Sırlarına Karşı İşlenen Suçlar* arasında "casusluk", *Hükümdar ve Devlet Aleyhine İşlenen Suçlar* kapsamında "bozgunculuk", "propaganda ajanları" ve *Devletin Güvenliğine Karşı Suçlar* kapsamında "düşmanla işbirliği" suçlarıyla mücadele etmek zorunda kalmıştır.[38]

Güvenlik alanında alınacak tedbirler, Temsil Heyeti'nin meşruiyetinin güçlendirilmesi ve korunması anlamına gelmekteydi.[39] Bunun sağlanması ise, ulusal alanda mücadele veren cemiyetlerin tek bir şemsiye altında toplanmasının, yaşanan asâyiş olaylarının önlenmesini sağlayacağı düşüncesi meclis görüşmelerine yansımıştır. 7 Eylül 1919 tarihinde, Anadolu'daki işgallere karşı çıkan cemiyetlerin birleştirilmesiyle Anadolu ve Rumelî Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuştur. Mustafa Kemal'in bu konuyla ilgili bildirileri incelendiğinde, ulusal güçlerin tek bir otorite altında birleştirilmesi gerekliliği kanaatine varıldığını söylenebilir. Bunun yanı sıra, yaşanan "ayaklanmalar", "soygunlar" ve "asker firarları" karşısında Anadolu ve Rumelî Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve Kuvâ-yı Milliye kuvvetleri mücadeleye girişmiştir.[40] Mustafa Kemal, Anadolu'da yaşananlar karşısında 17 Mart 1920 tarihli bildirisinde, *"Ulusun çıkarlarına aykırı hareket edenler ile memleketin huzur ve asâyişini bozanların, din ve millet farkı gözetilmeksizin, kanunen cezalandırılmasını"* bildirmiştir.[41] Ayrıca Mustafa Kemal, 21 Nisan 1920'de Feke Kaymakamlığına gönderdiği telgrafta, *"Milli Mücadeleyi fırsat bilip çapulculuğa kalkışanlara karşı, Kuvâ-yı Milliye komutanlarıyla irtibat kurularak en şiddetli cezaların verilmesini"* dile getirmiştir.

Mustafa Kemal'in, TBMM'nin 23 Nisan 1920 tarihinde açılışından itibaren Anadolu'da yaşanan gelişmeleri yakından takip ettiği görülmüştür. Bu bağlamda Mustafa Kemal, *"Anadolu'da işlenen suçların faillerinin yakalanıp asılması, mallarına el konulması ve asker kaçaklarının evlerinin yakılması uygulamalarına son verilmesi"* yönündeki düşüncelerini mecliste dile getirmiştir.[42] Mustafa Kemal, hukuksal anlamda kanunların ve nizamnamelerin gücünden yararlanılması kanaatinde olmuştur. İşlenen suçlar arasında, günün şartları değerlendirildiğinde; *Devletin Sırlarına Karşı İşlenen Suçlar* arasında "casusluk", *Hükümdar ve Devlet Aleyhine İşlenen Suçlar* kapsamında "bozgunculuk", "devlet aleyhine propaganda" ve "askerden firar" suçlarına 1914 yılında yürürlüğe giren *Esrar-ı Askeriyeyi İfşa ve Casusluk ve Hıyanet-i Harbiye Hakkında Kanun* hükümleri uygulanmıştır.[43]

3. HIYANET-İ VATANİYE KANUNU'NUN OLUŞUMU: GÜVENLİK VE ASÂYİŞ

TBMM, otoritesinin devamlılığı ve güvenlik alanında emniyet ve asâyişin tesisinde düzenli bir ordu teşkilatının varlığına ihtiyaç duymuştur.[44] Anadolu'da emniyet ve asâyiş alanında sancılı süreçler yaşanırken böyle bir ortamda Karahisar-i Sahib Mebusu Mehmet Şükrü Bey tarafından mecliste *Hıyanet-i Vataniye Kanunu* ile ilgili 25 Nisan 1920 tarihinde ilk kez kanun teklifi sunulmuştur. Kanun teklifinde, *"TBMM'nin çalışmalarını olumsuz yönde hedef alan ve saldırılarda bulunan kişilerin cezalandırılması, 'vatana ihanet' suçuyla ithâm edilmeleri ve 'idam'*

[37] Özlem Çankaya, *Milli Mücadele Döneminde Asker Firarileri,* s. 58.

[38] Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni "casusluk" suçu kapsamında en çok meşgul eden milletler, Ermeniler ve Rumlar görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yıldız Deveci Bozkuş, "Milli Mücadele Dönemi'nde İstihbarat ve Casusluk Faaliyetlerinde Gayrimüslimler", *Miras ve Değişim: Osmanlı'ndan Cumhuriyet'e Jandarma*, Ed., İsmail Hakkı Demircioğlu, vd., Berikan Yayınevi, Ankara, 2018, s. 366.

[39] Şerafettin Turan, "Mustafa Kemal Atatürk (1881-1938) Hayatı", s. 314.

[40] Cevdet Küçük, "Milli Mücadele", s. 77; Ergün Aybars, "Hıyanet-i Vataniye (Vatana İhanet) Kanunu (29 Nisan 1920)", s. 1-3.

[41] Recep Murat Geçikli, Doğan Koçak, "TBMM'nin Açılış Sürecinde Siyasi Yapılanma (Mart-Mayıs 1920)", s. 113; Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk,* s. 285-289; "Mustafa Kemal Atatürk'ün Bildirisi", (1920). İkdam, 16-17 Mart; " Mustafa Kemal Atatürk'ün Bildirisi", (1920). *Vakit,* 17 Mart.

[42] Ergün Aybars, "Hıyanet-i Vataniye (Vatana İhanet) Kanunu (29 Nisan 1920)", s. 1-3; Ceza uygulamaları arasında *"asılarak ya da kurşuna dizilerek idam, kale-bend, kürek ve ağır hapis, sürgün, dayak, zararı ödetme, suçlunun mal ve mülküne el koyma, malını ve mülkünü yakma, gözaltında bulundurma, görevden uzaklaştırma, halk, ailesi ve asker önünde teşhir, askerden kaçanların yerine ailesinden başka bir erkeği askere alma, yaşadığı köy ya da mahalle sakinlerinden para alma"* gibi cezalar yer almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özlem Çankaya, , *Milli Mücadele Döneminde Asker Firarileri,* s. 204.

[43] *Düstur*, II. Tertip, C. 6, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1334, s.1363-1365; Abdurrahman Bozkurt, "I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'nde Casusluk Faaliyetleri ve Güvenlik Algısı 1914-1915*", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 36, (2014), s. 7-8; Ergün Aybars, İstiklal Mahkemeleri, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975, s. 41; Muhammed Sarı, "Birinci Dünya Savaşı'nda Batı Anadolu'da Rumların Casusluk ve Çetecilik Faaliyetleri", *History Studıes International Journal Of Hıstory*, C. 7, S. 1, (2015), s. 180. Celil Bozkurt, "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nili Casusluk Örgütü", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* S. 99, (2019), s. 11.

[44] Ergün Aybars, "Hıyanet-i Vataniye (Vatana İhanet) Kanunu (29 Nisan 1920)", s. 1-3; Rıdvan Bal, "Kuvâ-yı Milliye'den Düzenli Orduya Geçiş Süreci Gelişmeleri ve Birinci İnönü Savaşı'na Etkileri", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* C. 21, S. Özel Sayı, (2021), s. 33; Kemal Arı, "İstiklal Harbi'nde Türk Ordusunun Yapılanması ve Düzenli Orduya Geçiş", *Türk İstiklal Harbi'nde Kuva-yı Milliye, Düzenli Ordu ve Cepheler (16 Mayıs 2014)*,Yay, Kurulu, Ali Bal, vd., Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2014, s. 5.

cezası almaları" yer almıştır. Bunun yanı sıra, bu kanun kapsamında verilecek "idam" cezasının *Osmanlı Ceza Kanunu*'ndaki karşılığı 56'ncı Maddede yer almıştır: [45]

"Her kim memaliki mahrusa ahalisini yekdiğeri aleyhinde silahlandırarak mukateleye tahrik ve igraya veyahut bâzı mahallerde gasıb ve garet ve tahribi memleket ve katli nüfus efalini ikaa mütecasir olup da *kaziyei fesat tamamiyle fiile çıkar veyahut maddei fesadın icrasına başlanmış olursa ol kimse kezalik idam olunur."*[46]

Meclis görüşmeleri dâhilinde TBMM'de teklif edilen *Hıyanet-i Vataniye Kanunu'*nun maddelerine bakıldığında;[47]

Madde 1: *"Makamı muallâyi hilâfet ve saltanatı ve memaliki mahrusai şahaneyi yedi canipten tahlis ve taarruzatı def maksadına matuf olarak teşekkül eden Büyük Millet Meclisinin meşruiyetine isyanı mutazammın kavlen veya fiilen veya tahriren muhalefet veya ifsadatta bulunan kesan, haini vatan addolunur."*

Madde 2: *"Bilfiil hiyaneti vataniyede bulunanlar şaiben idam olunur. Feranzimethal olanlar ile müteşebbisleri Kanunu cezanın kırk beşinci ve kırk altıncı maddesi mucibince tecziye edilirler."*

Madde 3: *"Vaiz ve hitabet suretiyle alenen veya ezmenei muhtelif ede eşhası muhtelifeyi sırren ve kavlen hiyaneti vataniye cürmüne tahrik ve teşvik edenlerle işbu tahrik ve teşviki suver ve vesaiti muhtelife ile tahriren ve tersimen irtikâp eyliyenler muvakkat küreğe konurlar. Tahrikat ve teşvikat sebebiyle maddei fesat meydana çıkarsa muharrik ve müşevvikler idam olunurlar."*

Madde 4: *"Hiyaneti vataniye maznunlarının mercii muhakemesi ikan cürüm edilen mahaldeki bidayet ceza mahkemesidir. Ahvali müstacele ve fevkalâdede maznunun derdest edildiği mahal mahkemesi de icrayi muhakeme ve itayi karara salâhiyettardır."*

Madde 5: *"Hiyaneti vataniye maznunlarının muhakemesi bidayet ceza mahkemelerinden verilecek gayri muvakkat tevkif müzekkeresi üzerine her halde mevkufen icra edilir."*

Madde 6: *"Zabıtai adliye memurlarının tanzim edecekleri tahkikatı iptidaiye evrakı dairei istintaka tevdi olunmaksızın mahallin en büyük mülkiye memuruna ita olunur ve onun tarafından dahi müddeiumumiler vasıtasiyle yirmi dört saat zarfında mahkemeye verilir."*

Madde 7: *"Hiyaneti vataniye maznunlarına ait muhakemat, bir sebebi mücbir olmadıkça* âzami *yirmi günde hükme raptolunacaktır. Bu müddeti bilâsebebi* mücbir tecavüz ettiren mahallî zabıtası ile mahkeme heyeti Kanunu cezanın yüz ikinci maddesi zeyli mucibince cürmünün derecesine göre tecziye edilmek üzere mafevki mahkemesince muhakemesi *bilicra* âzami *yirmi gün zarfında hükme raptedilecektir."*

Madde 8: *"İşbu kanuna tevfikan mehâkimden* sâdır olacak mukarrer at katî olup Büyük Millet Meclisince *badettasdik mahallerinde infaz olunur. Tasdik edilmediği takdirde Meclisçe ittihaz edilecek karara tevfiki muamele olunur."*

Madde 9: *"İşbu ceraimin emri muhakemesi için mahkemelerce istenilen şahsa, celp ve davete hacet kalmaksızın bilâ; hüküm ihzar müzekkeresi tastır kılınır."*

Madde 10: *"İsyana iştirak etmiyen* eşhas hakkında *ligarezin isnadatta bulunanlar isnat ettikleri cürmün cezasiyle* mücazat olunurlar."

Madde 11: *"Haklarında gıyaben hüküm sâdır olan eşhas, derdestlerinde işbu kanuna tevfikan yeniden ve vicahen muhakemeleri icra olunur."*

Madde 12: *"İşbu kanun her mahallin idare âmiri tarafından nahiye ve kaza, liva ve vilâyat merkezlerine ve köy heyeti ihtiyariyeleri, müçtemian celbedilerek ifnam ve sureti tebliği mutazammın heyeti mezkûre* âzalarının *imzalarını havi zabıt varakaları tutularak idare meclislerince hıfzedilmekle beraber kavaninin neşir ve ilânı hakkındaki kanuna tevfikan ayrıca neşir muamelesi dahi yapılacaktır."*

[45] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İçtima 4, s. 79-80.
[46] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İçtima 4, s. 79-80; Ergün Aybars*, İstiklal Mahkemeleri*, s. 45.
[47] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İçtima 3, s. 63.

Madde 13: *"İşbu kanunun icrayi ahkâmına Büyük Millet Meclisi memurdur."*

Madde 14: *"İşbu kanun her mahalde tarihi tebliğ ve ilânından kırk sekiz saat sonra mer'i olacaktır."* şeklinde düzenlendiği görülmektedir.[48]

TBMM, *Hıyanet-i Vataniye Kanunu* kapsamında meclis kararlarına riâyet etmeyenlerin bu kanun çerçevesinde yargılanmasını hedeflemiştir. Hukuk literatüründe yer alan "casusluk" ve "vatana ihanet" suçlarının bu kanun çerçevesinde yargı süreçlerinin yürütülmesinin önünün açılması istenmiştir. Doğal olarak az rastlanan suçlar arasında yer alan bu suçlar, meclis görüşmelerinde de dile getirilmiştir. Bu suçlarla ilgili 25 Nisan 1920 tarihinde TBMM'nin üçüncü oturumunda söz alan Saruhan Mebusu Refik Şevket Bey, *"Vatana ihanet ve casusluk suçlarına harp zamanında bizzat karşılaştığını ve bu suçlar kapsamında kanun eksikliğinin olduğunu"* dile getirmiştir. Aynı mebus, *"bu suçların mahkeme safhalarında, suçun manevi unsurları olan 'kast' ve 'taksir' kavramlarına dikkat edilerek yürütülmesi"* gerektiğini beyan etmiştir.[49]

Osmanlı Devleti'nin ceza hukuku alanında kullandığı *Osmanlı Ceza Kanunu*'nun temsil yeteneğindeki problemler TBMM'de dile getirilmiştir. Bu bağlamda Sinop Mebusu Hakkı Sami Bey, 26 Nisan 1920 tarihinde kanunun düzenleme aşamasındaki meclisin dördüncü oturumunda *"Osmanlı Ceza Kanunu'nun vatandaşların gelenek ve göreneklerini yansıtmadığını ve Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun toplumun en alt kesimine kadar uygulanmasını"* dile getirmiştir.[50]

Saruhan Mebusu Refik Şevket Bey, 27 Nisan 1920 tarihinde meclisin beşinci oturumunda *"kanuna verilecek ismin, işlenen fiille benzer özellikler taşıması gerekliliği"* üzerinde durmuştur. Bu minvalde mebus, *"kanuna verilecek ismin işlenen fiille örtüşmesi ve Hıyanet-i Vataniye Kanunu şeklinde telâffuz edilmesinin"* vatandaşlar üzerinde olumlu etkilerinin olacağı kanaatini bildirmiştir.[51]

TBMM, yapısal nitelikleri nedeniyle meclisin oluşumunda "İradı Milliye" anlayışının izleri çerçevesinde kurulmuştur. Bu nedenle meclis görüşmelerinde "İradı Milliye" özelliklerini kendi içerisinde barındıran meclise herhangi bir saldırının kabul edilmediği ve şüphelilerin "vatan haini" suçu kapsamında yargılanması kararlaştırılmıştır. Erzurum Mebusu Necati Bey, 27 Nisan 1920 tarihinde meclisin beşinci oturumunda İradı Milliye anlayışı doğrultusunda *"İradı Milliye'yi temsil eden TBMM'nin meşruluğunu tehdit edenler vatan haini sayılmalıdır"* şeklinde görüşlerini dile getirmiştir. Akabinde, Kütahya Mebusu Abdülkadir Bey ise *"TBMM, İradı Milliye'den doğduğu için meşru özellikler ihtiva eder"* şeklinde beyanlarda bulunmuştur.[52]

4.HIYANET-İ VATANİYE KANUNU ÇERÇEVESİNDE İZLENEN YARGI SÜRECİ

4.1.Suçun Manevi Unsurları

TBMM, 27 Nisan 1920 tarihinde meclisin beşinci oturumunda gündeme gelen *Osmanlı Ceza Kanunu* ve *Hıyanet-i Vataniye Kanunu*'nda birbirleriyle örtüşmeyen suçların aynı kanun maddesi altında toplanmasını hedeflemiştir. Buradaki amaç yargı süreçlerindeki kararsızlığı ortadan kaldırmak olarak değerlendirilebilir. Meclis görüşmelerinde *Hıyanet-i Vataniye Kanunu* bağlamında "isyana teşvik" ve "isyancılara silah ve mühimmat tedarik" fiillerinin işlenmesi hâlinde *Devletin Dış Güvenliğini İhlal Eden Cürüm ve Cünhalar* arasında yer alan "vatana ihanet" suçu kapsamında değerlendirilmesine karar verilmiştir. Yapılan bu düzenlemelerle birlikte meclis görüşmeleri dâhilinde kabul edilen maddelerin tekrar görüşülmemesine ve değiştirilmemesine karar verilmiştir.[53]

Mebusların meclis görüşmeleri dâhilinde *Hıyanet-i Vataniye Kanunu* ile ilgili diğer bir husus suçun manevi unsurlarına açıklık getirilmesi olmuştur. Kanun kapsamında işlenen suçların cezai müeyyideler alması, "kast"

[48] "Hıyanet-i Vataniye Kanunu", (Kabul Tarihi: 02.05.1336, Resmi Gazete Tarihi 07.02.1337 No:1), *TBMM Zabıt Ceridesi Kanunlar Dergisi*, C.1, TBMM Ankara Matbaası, Ankara 1959; *Türk İstiklâl Harbi Serisi-Batı Cephesi*, C. 2, Kısım 2, s. 212.
[49] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İçtima 3, s. 66; Haluk Şengül, "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Çıkardığı İlk Kanunlardan Hıyanet-i Vataniye Kanunu ve Uygulamaya Konulması", *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. TBMM'nin 100. Yılı Özel Sayısı, (2020), s. 152-179; Ergün Aybars, , "Hıyanet-i Vataniye (Vatana İhanet) Kanunu (29 Nisan 1920)" s. 1-3.
[50] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İçtima 4, s. 79-80; Ergün Aybars, İstiklal Mahkemeleri, s. 45.
[51] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İçtima 5, s. 99-103.
[52] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İçtima 5, s. 99-103.
[53] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İçtima 5, s. 99-103.

ve "taksir" manevi unsurları doğrultusunda hareket edilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır.[54] Suçun manevi unsurları dâhilinde değerlendirilen *Hıyanet-i Vataniye Kanunu*, işlenen fiilin "teşebbüs" halinde gerçekleşmiş olmasının cezâi müeyyidenin verilemeyeceği anlamına gelmediğini göstermiştir. Meclis görüşmeleri bu açıdan değerlendirildiğinde işlenen fiilin "silahlı" ya da "silahsız" oluşuna bakılmaksızın cezâi müeyyidenin değişmeyeceği düşüncesi hâkim olmuştur.[55] Buna istinaden Kastamonu Mebusu Abdülkadir Kemali Bey, 27 Nisan 1920 tarihinde meclisin beşinci oturumunda *"Hıyanet-i Vataniye Kanunu kapsamında vatana ihanet edenler dışında, bu duruma iştirak edenlerin cezalarının hafifletici nedenler arasında yer almasını"* istemiştir.[56] Mebusların beyanlarından anlaşıldığı üzere işlenen suçların fiillerine göre cezai müeyyidelerin verilmesi hedeflenmiştir. Kanun kapsamında suçun "teşebbüs" veya "kasten" işlenmesi hâlinde duruma göre *İnsan Nefsine Yönelik Cezalar* da "idam" cezası veya *Hürriyeti Bağlayıcı Cezalar* arasında "kürek" cezası uygulanması düşünülmüştür.[57] Bu kapsamda *Hıyanet-i Vataniye Kanunu* dâhilinde sözlü veya yazılı olarak meclisi eleştiren ya da fiili saldırıda bulunanlar hakkında "kürek" cezası ön plana çıkmıştır. *Osmanlı Ceza Kanunu*'nun 46'ncı Maddesi hükümleri doğrultusunda cezai müeyyideler uygulanmıştır. [58] *Hıyanet-i Vataniye Kanunu* kapsamında işlenecek bir fiilde, failin kendi isteğiyle suçtan vazgeçmesi gerekliliği üzerinde durulmuştur.

4.2.Mahkeme Süreci

Hıyanet-i Vataniye Kanunu kapsamında mahkeme süreçlerinin nasıl işlevsellik kazanacağı meclis görüşmelerine yansımıştır. Bu görüşmelerde duruşmaların vilayetlerde mi yoksa kazalarda mı görülmesi meselesi gündeme gelmiştir. Bu kapsamda meclis görüşmelerine de yansıyan duruşmaların hangi mahkemelerde icra edileceği hususu, *Hıyanet-i Vataniye Kanunu* bağlamında "suçun işlendiği yer" bakımından görülmesi gerektiği dile getirilmiştir. Çünkü suçun meydana geldiği yerin mahkemelerinde duruşmaların görülmesi, yargı sürecinin daha sağlıklı yürütülmesine olanak sağlamıştır.[59] Bununla birlikte asıl hedeflenen ana gaye; yargı süreçlerinin hızlandırılması ve zaman kaybı yaşanmadan duruşmaların karara bağlanması olmuştur. Dönemin ulaşım ağı şartları incelendiğinde karayolları ağı yeterince gelişmiş olmadığı görüldüğünden kazalarda meydana gelen suçların Kaza Mahkemelerinde görülmesinin ve karara bağlanmasının gerekliliği dile getirilmiştir. Bunun sağlanması için meclis görüşmelerinde, Bidâyet Mahalle Mahkemelerinin yetkilerinin artırılması gerektiği düşünülmüştür.[60]

Mahkemelerin yapısı bakımından suç tasnifi değerlendirildiğinde Liva (veya Vilayet) Mahkemelerinde genellikle *Kişiler Karşı Suçlarda* "cinayet" suçları kapsamında duruşmalar karara bağlanmıştır. Liva Mahkemelerinde verilen "idam" cezalarının Kaza Bidâyet Mahkemelerinde verilmesi, hukuksal anlamda bazı problemlere yol açmıştır. Meclis görüşmelerinde bu yargı sürecindeki problemlerin önüne geçmek için "kasten adam öldürme" olaylarının faillerinin en yakın Cinayet Mahkemelerine sevk edilmesinin hem zaman tasarrufu hem de devlet hazinesine maddi katkı sağlayacağı düşünülmüştür. TBMM Zabıt Ceridesine de yansıyan bu durum, Kaza Bidâyet Mahkemelerinde yeterli hâkim ve savcının bulunmamasının, yargı sürecinin sağlıklı yürütülmesine engel teşkil ettiğini göstermiştir.[61] Mahkemelerle ilgili diğer önemli bir husus ise meclis görüşmelerinde de dile getirilen Kaza Bidâyet Mahkemelerinin 3 yıla kadar hapis cezası yetkisinin *Kişilere Karşı Suçlar* arasında yer alan "cinayet" suçları kapsamında elini kolunu bağlayan bir sınırlama olarak görülmesi olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle kazalarda meydana gelen olayların Kaza Bidâyet Mahkemelerinden Vilayet Mahkemelerine sevkinin, kovuşturmanın

[54] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İçtima 6, s. 115-117.

55 Saruhan Mebusu Refik Şevket Bey, *"Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne karşı teşebbüs halinde işlenen suçlarında ceza alması*" yönünde beyanını dile getirmiştir. Ayrıca Kastamonu Mebusu Abdülkadir Kemali Bey ise *"Hıyaneti Vataniye Kanununa ceza tayininde failin silahlı ya da silahsız olması durumu değiştirmeyecektir. Kavlen hâini vatan olanlar memlekette propaganda yapmak veya aleni konferanslar vermek, yahut köylerde ifsadatta bulunmak şeklinde hareket edenlerdir."* şeklinde düşüncelerini belirtmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İçtima 5, s. 107.

[56] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İçtima 5, s. 109.

[57] Mustafa Avcı, "Osmanlı Hukukunda Cezaların Tasnifi", *II. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri,* Yay. Haz. Fethi Gedikli, C. 1, Oniki Levha Yayınları, İstanbul, 2016, 639-655.

58 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İçtima 6, s. 115-117.

[59] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İçtima 4, s. 82-84; Hıyanet-ti Vataniye Kanunu'nun dördüncü maddesine bakıldığında: *"Hıyaneti vataniye cürmünün, faillerinin mercii muhakemesi ikaı cürüm edilen mahaldeki bidayet ceza mahkemesidir. Ahvali müstacele ve fevkalâdede mücrimin derdest edildiği mahal mahkemesi de icrayi muhakeme ve itayı karara selâhiyettardır."* durumu açıklar niteliktedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İçtima 6, s. 118.

[60] Karahisar-ı Sahib Mebusu Şükrü Bey, *"Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na cezai müeyyidelerin eklenmesi ve yerel mahkemelerin ise karar verme yetkilerine haiz olmaları"* yönünde beyanlarını mecliste dile getirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İçtima 4, s. 82-84.

[61] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İçtima 6, s. 118-120.

selâmeti açısından sakıncalar barındırdığı mecliste belirtilmiştir.[62] Bu bağlamda *Devletin Dış Güvenliğini Tehdit Eden Cürüm ve Cünhalar* arasında yer alan "vatana ihanet" suçu kapsamında faillerin başka bir şehirde yakalanması durumunda şahitlerin 20 gün içinde Vilayet Mahkemelerindeki duruşmalara sevk edilmesinin sağlanması gerekmekteydi. Yargı sürecindeki zaman kaybını önlemek için meclis görüşmelerinde şahitlerin ifadelerinin "istinabe" yoluyla alınmasının gerekliliği üzerinde durulmuştur.[63]

TBMM'de mebusların dile getirdiği diğer önemli husus emniyet ve asâyişin tesisinde kolluk kuvvetlerinin sayısının yetersiz olduğu düşüncesi yer almıştır. Ayrıca yargı süreçlerinde önem arz eden mahkemelerin sayısının yetersiz olduğu belirtilmiştir.[64] Mülkî anlamda ise kazaların mülkî amiri olan kaymakamlar, olayları jandarmaya havale etmekle görevlendirilmişti. Jandarma tarafından yapılan tahkikatların 24 saat içinde mülkî amir tarafından mahkemeye sunulması hedeflenmiştir.[65]

5.ASÂYİŞİN TESİSİNDE SEYYAR JANDARMA MÜFREZELERİ

Tarihsel süreçte insan topluluklarının bir düzen içinde hayatlarını devam ettirebilmeleri, asâyiş alanında devletlerin uyguladığı güvenlik politikalarıyla etkili olmuştur. Bu güvenlik politikaları, kendi koşulları çerçevesinde ele alındığında şartların analizi açısından araştırmacılara sağlıklı sonuçlar vermesi bakımından önem taşımıştır. Bu pencereden bakıldığında TBMM Zabıt Ceridelerine yansıyan mebusların konuşmaları, asâyiş alanında Seyyar Jandarma Müfrezelerinin önemini açıklar mahiyettedir. Seyyar Jandarma Müfrezelerinin güvenlik alanında bu kadar önem taşımasının nedeni olarak Anadolu'da her tarafa yetecek seviyede zâbıta bulunmaması gösterilebilir. Bu durum askeri kıtalardan Seyyar Jandarma Müfrezeleri oluşturmanın gerekliliği fikrini doğurmuştur.[66]

TBMM meclis görüşmelerinde jandarma ve polis teşkilatlarının "eşkıyalık" olaylarıyla uğraşmalarının güvenlik tedbirleri bağlamında şehir içi güvenliğin tesisinde bazı problemlerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bu durum Seyyar Jandarma Müfrezelerinin kurulması düşüncesinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Meclis görüşmelerinde, Seyyar Jandarma Müfrezelerinin doğrudan doğruya Müdafaa-i Milliye'nin emrine bağlanması yönünde karar alınmıştır.[67] Müdafaa-i Milliye'nin emrine bağlanan Seyyar Jandarma Müfrezelerine şehir dışında kalan kırsal alanların güvenliğinin tesisinde görevler verilmiştir. Kırsal alanların güvenliğini üstlenen Seyyar Jandarma Müfrezeleri, askeri teşkilat düzeninde kurulmuştur. Buradaki amaç askeri teşkilatın yükünü azaltmak ve harp zamanında kırsal alanlardaki emniyet ve asâyiş olaylarının önlenmesinde rol oynamaktır. Kırsal alanların emniyet ve asâyişinin tesisinde önemli problemlerden biri olan "eşkıyalık" olaylarının çözüme kavuşturulması ve şehir içi güvenlik alanında jandarma ve polis teşkilatlarının görev yükünün azaltılması hedeflenmiştir.[68]

Meclis görüşmelerinde, iç güvenlik alanındaki asâyişin tesisinde jandarma teşkilatının görev alması, harp alanında ise askeri teşkilatın yer alması gündeme gelmiştir. Harp alanındaki askerlerin vatani görevlerini icrası esnasında yaşanan jandarma teşkilatındaki maaş krizi de meclise yansımıştır. Emniyet ve asâyişin tesisi, hem sosyolojik hem de ekonomik gelişmelere ön ayak olmuştur. Kuvâ-yı Milliye örneğinde olduğu gibi vatan savunmasında askerler maaş almadan gönüllü olarak görev yapmışlardı. Bu açıdan Seyyar Jandarma Müfrezeleri,

---

[62] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İçtima 6, s. 121; Sinop Mebusu Mehmet Şerif Bey'e göre *"Hıyaneti Vataniye Kanunu kapsamında işlenen suçların suç yerinin mahkemesinde görülmesi zaman bakımından yargı süreçlerinin daha hızlı işlerlik kazanacağını"* dile getirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İçtima 6, s. 128

[63] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İçtima 6, s. 121-122; Hıyaneti Vataniye Kanunu kapsamında kazalardaki mahkemelerde adliyelerin olmaması ve liva mahkemelerinde duruşmaların görülmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İçtima 6, s. 127-128.

[64] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İçtima 4, s. 82-84.

[65] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İçtima 6, s. 129-130.

[66] Jandarma tarihi alanında önemli eserler arasında yer alan ve Seyyar Jandarma Müfrezeleri ile ilgili önemli bilgiler için bkz. Ahmet Çermeli - Halil Atabey, Jandarma Genel Komutanlığı Tarihi, *Asâyiş ve Kolluk Tarihi İçerisinde Türk Jandarma Teşkilatı*, C.1, Kozan Ofset, Ankara, 2002, s. 200-201; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 2, İçtima 25, s. 100; Hikmet Tongur*, Türkiye'de Genel Kolluk*, Polis Akademisi Yayınları, Ankara, 2016, s. 352-353; Halim Alyot, *Türkiye'de Zabıta*, Kozan Ofset, Ankara, 2008, s. 329-330. Süleyman Tekir*, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Jandarma, Kuruluş Teşkilat ve Mücadele (1903-1938),* Timaş Yayınları, İstanbul, 2020, s. 302-308; "Piyade, Süvari Sınıflarından Mürekkep Olmak Üzere Jandarma Müfrezeleri Teşkili Hakkında Kanun", (Kabul Tarihi: 07.06.1336, Resmi Gazete Tarihi 14.02.1337 No:5), *TBMM Zabıt Ceridesi Kanunlar Dergisi*, C.2, TBMM Ankara Matbaası, Ankara, 1981.

[67] Lâzistan Mebusu Ziya Hurşid Bey, *"İsmet Beyefendinin ifadelerinden şöyle anladım ki; bu seyyar jandarmalar bu en ziyade asâyişi dâhilî ile meşgul olacaklardır"* demiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 2, İçtima 25, s. 108.

[68] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 2, İçtima 25, s. 100.

harp alanı dışında kırsal alanların güvenliğinin tesisinde önem taşımıştır.[69] TBMM, otoritesini güçlendirmek ve emniyet ile asâyiş alanında oluşturulacak kanunun ihtiyacını ortaya koymuştur. Bu konuyla ilgili Saruhan Mebusu Necati Bey, 7 Temmuz 1920 tarihinde meclisin yirmi beşinci oturumunda *"Memleketin müdafaası ve asâyişin tesisinin mutlak surette yerine getirilmesi kanunla belirlenmiştir."* şeklinde beyanını dile getirmiştir. Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi İsmet Bey ise, *"Seyyar Jandarma Müfrezeleri ile asıl hedeflenen Kuvâ-yı Milliye'yi* güçlü tutmaktır" amacını gütmüştür. Seyyar Jandarma Müfrezeleriyle birlikte cephenin yükünü azaltmak amaçlanmıştır.[70] Doğal olarak bu durumun yaşanması, günün koşulları gereği asâyiş alanında askerlerin kullanılması gereğini doğurmuştur. Bu minvalde şartlar incelendiğinde askeri teşkilat içinde görev alan askerlere hem harp alanında hem de asâyiş alanında görev verilmesi, güvenlik alanında bazı problemlerin yaşanmasına sebebiyet vermiştir.[71]

Güvenlik alanındaki meclis görüşmelerinde, Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi İsmet Bey*, "Askeri kıtâ ve jandarma müfrezesinin ayrımı neticesinde, hem şehirde hem de kırsal alanda güvenliğin tesisi sağlanacaktır."* şeklinde düşüncelerini dile getirmiştir. Meclis görüşmelerinde, Seyyar Jandarma Müfrezelerinin ilk aşamada nerede kurulacağı konusu gündeme gelmiştir. Bu doğrultuda, ilk müfrezelerin Ankara ve Sivas illerinde kurulması düşüncesi meclis görüşmelerine yansımıştır. 27 Temmuz 1920 tarihinde meclisin yirmi beşinci oturumunda söz alan Erkan-ı Harbiye Umumiye Reisi İsmet Bey, *"Seyyar Jandarma Müfrezeleri için Ankara ve Sivas illerinde kıta ve müfreze merkezleri kurulmasını"* istemiştir.[72]

Meclis görüşmelerinde kanunun oluşturulma aşamasında silah, mühimmat ve teçhizâtlara da açıklık getirilmiştir.[73] Seyyar Jandarma Müfrezelerinin imkân ve kâbiliyetleri açısından değerlendirildiğinde, ağır silahlarla donatılmış ve eşkıyalıkla mücadele edebilecek seviyeye getirilmesi hedeflenmiştir.[74] 27 Temmuz 1920 tarihinde meclisin yirmi beşinci oturumunda kurulacak müfrezelerle ilgili söz alan Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi İsmet Bey'e göre, *"müfrezelerin iâşe ve giderleri Devlete ait olacak ve müfrezelerin sayıca kuvveti beş bin olacak şekilde planlanması, ayrıca 30 bin civarında olan Jandarma kuvvetinin sayısının 50 bine çıkarılması"* hedeflenmiştir.[75]

6.MATBUAT VE İSTİHBARAT MÜDÜRİYETİ UMUMİYESİNİN GÜVENLİK BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

Uluslararası güvenlik konjonktüründe devletler, iç ve dış güvenlik tehditlerine karşı mücadele ederken, aynı zamanda önleyici güvenlik tedbirlerinin oluşmasına zemin hazırlamışlardır. Bu önleyici güvenlik tedbirlerinin oluşmasında, harp alanında kazanılan zaferlerin siyasî alanda başarıya ulaşması, denetim mekanizmasının gerekliliğini doğurmuştur. Bu maksatla, Mustafa Kemal'in talimatları doğrultusunda, uluslararası alanda başarıların resmî olarak kabul görmesi için Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesinin kurulması fikri ortaya atılmıştır. Bu suretle, *Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesi Teşkiline Dair Kanun*, 7 Haziran 1920 tarihinde TBMM'den geçerek, 14 Şubat 1921 tarihinde Resmî Gazete'de yayımlanmıştır.[76]

Uluslararası güvenlik politikaları çerçevesinde bakıldığında, düzenli bir teşkilatın istikrarlı güvenlik politikalarına önayak olduğu söylenebilir. Bu bağlamda, Yunanistan ve Bulgaristan'daki güvenlik kurumlarıyla benzer nitelikler taşıyan Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesinin bu devletlerde iyi bir seviyede olduğu ifade edilebilir.[77]

[69] Kırşehir Mebusu Müfit Edeni, meclis görüşmelerinde *"Hâlbuki biz memleketimizin asâyişini, memleketimizin her türlü taarruzdan masuniyetini muhafaza etmek için bu gibi kanunî teşkilâta taraftarız."* şeklinde beyanlarını dile getirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 2, İçtima 25, s. 107.

[70] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 2, İçtima 25, s. 104.

[71] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 2, İçtima 25, s. 102.

[72] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 2, İçtima 25, s. 100.

[73] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 2, İçtima 25, s. 108.

[74] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 2, İçtima 25, s. 102.

[75] TBMM meclis görüşmelerinde söz alan Erkan-ı Harbiye Umumiye Reisi İsmet Bey, *"Seyyar jandarma ismiyle bu teşkil edeceğimiz kıtaatı, bidayete arz ettiğim gibi, dâhili asâyişin cemin ve taklibinde kullanmak isteriz. Fermen daha ziyade harice karşı ordu teşkilatı demektir."* demiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 2, İçtima 25, s. 103; Jandarma kuvvetinin sayısı ile ilgili olarak Buldur Mebusu İsmail Suphi Bey ise *"Jandarmanın sayısının 30 bin olduğunu"* dile getirmiştir. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 2, İçtima 25, s. 106.

76 https://hukukbook.com/matbuat-ve-istihbarat-mudiriyeti-umumiyesi-teskiline-dair-kanun/ Erişim Tarihi: 10.04.2025; Muhammet Ünal Arvas, "Türk Basın Tarihi Açısından Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi Künye Albümünün Yeri ve Önemi", s. 136; Hikmet Zeki Kapçı, "Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü'nün İstihbarat Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme", s. 269; Aykut Çağlak, "Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-İ Umumiyesi'nin Açık Kaynak ve Kapalı Kaynak İstihbaratı Çalışmaları", s. 27; "Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesi Teşkiline Dair Kanun", (Kabul Tarihi: 07.06.1336, Resmi Gazete Tarihi 14.02.1337 No:6), *TBMM Zabıt Ceridesi Kanunlar Dergisi*, C.2, TBMM Ankara Matbaası, Ankara 1981.

[77] Saruhan Mebusu Mustafa Necati Bey bu durumla ilgili meclis görüşmelerinde *"Yunanlılar, bundan evvel verdiğim takrirde izah ettiğim veçhile, muharebeye başlamadan evvel propagandaya başlamışlar ve cephelerde en büyük muvaffakiyeti propagandalar sayesinde temin etmişlerdir"* demiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 2, İçtima 25, s. 128.

Uluslararası güvenlik hususunda Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesi, kazanılan zaferlerin ve bağımsızlık adına atılan adımların yabancı devletlere gösterilmesi açısından önem teşkil etmiştir.[78] Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesinin ana hedefleri arasında; *"Avrupalı uluslara karşı kazanılan egemenlik ve bağımsızlığın önemini ve meşruiyetini göstermek, ülke içinde ise bütün alanlara bu anlayışı yaymak ve benimsetmek"* yer almıştır. Bu maksatla Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesinin programında aşağıdakiler yer almaktadır:

Tablo 1: Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesinin Programı[79]

Bağımsızlık ve egemenlik mücadelesinde kazanımların haklılığını Avrupa basınına iletmek.
Dünya basınını yakından takip etmek ve tahlillerde bulunmak.
Ülke içerisinde tüm iletişim organlarını kullanarak yayımlar oluşturmak.
Ülkenin dört bir yanına gazeteleri dağıtmak ve kontrollerini sağlamak.
Türk-İslâm âlemini ilgilendiren konularda yazılar yazmak ve yayımlamak.
Ülkenin dört bir yanına muhabirler göndermek.

(**Kaynak:** Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.)

Güvenlik bağlamında değerlendirilen Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesi, yaşanabilecek iç ve dış tehditlerin bertaraf edilmesi hususunda bünyesinde propaganda unsurları içermiştir. Bu dönemde harp alanını terk eden asker sayısının gittikçe artması, bu kurumun önemini daha da artırmıştır. Askeri teşkilat alanındaki problemlerin yanı sıra basın ve iletişim araçlarından azami derecede yararlanmanın, uluslararası güvenlik konjonktüründe önemi büyük önem taşımıştır. Öncelikle devletin düşüncelerini şehir, köy ve kasabalara yaymak gerekmekteydi. Bu konuyla ilgili meclis görüşmelerine yansıyan *Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesinin Teşkiline Dair Kanun*, bazı tartışmalara yol açmıştır. Mevcut kanunların aynı işlevi görmesi nedeniyle bu kanunun yenilenmesi ve güncellenmesi gerekliliği gündeme gelmiştir.

Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesinin kuruluşundaki ana gaye, devletin müdafaasında tüm halkı tek şemsiye altında toplayacak bir teşkilat oluşturmaktır.[80] Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesi, İstanbul, Zonguldak, İnebolu, Trabzon, Antalya, Kars, Adana, İzmit, Aydın, Söke, Kuşadası, İzmir, Denizli ve Nazilli'de istihbarat şubeleri açmıştır. Bu şubelerin gayeleri arasında düşmana karşı istihbarat toplamak ve propaganda faaliyetlerini yakından takip etmek gibi görevler bulunmaktadır.[81] Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesi, gazetelerin kâğıt, harf ve diğer ihtiyaçlarına katkıda bulunmasının yanı sıra, Anadolu Ajansı'nı 7 Haziran 1920 tarihinde bünyesine katmıştır.[82]

7.FİRARİLER HAKKINDA KANUNU'NUN OLUŞUMUNDA ASÂYİŞ VE GÜVENLİĞİN ETKİLERİ

TBMM'de dile getirilen önemli konulardan biri, devlet teşkilatı içerisinde önemli bir yer tutan askeri teşkilatın yaşadığı problemlerin, devletin bekâsı ve istikbalini zedeleyecek bir hal alması düşüncesidir. Şartlar ele alındığında, mütareke sonlarına doğru asker firarlarında bir artış olduğu söylenebilir. Bunun yanında, meclis görüşmelerinde asker firarlarıyla ilgili ceza hukukunda düzenlemelere gidilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan, toplumda asker firarlarıyla ilgili cezâi müeyyide yok düşüncesi hâkim durumdaydı. Asker firarlarıyla ilgili 8 Eylül 1920 tarihinde TBMM Esbabı Mucibi Layihasına yansıyan durum aşağıda belirtilmiştir:

"Mesela Sivas havalisinde bazı taburların muharip mevcudu seksen, yüz nefer iken üç dört nefere tenezzül etmiştir. Bu son günlerde tebdili mevki dolayısıyla mevcudu yüz küsur nefer olan bir taburdan bir gecede (24) ü

[78] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 2, İçtima 25, s. 125-126; İrşat Efendi Reisi İzmir Mebusu Yunus Nadi Bey *"Harice karşı menafili meşruamızı, davamızı ispat etmek, Avrupa ve cihan efkârında ve dâhilde efkârı umumiyeyi meşru olan bir fikir, bir maksat etrafında toplamaktan ibarettir."* demiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 2, İçtima 25, s. 128.

[79] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 2, İçtima 25, s. 126; Zeliha Hepkon, *Kemalist İdeolojinin Oluşumunda Kitle İletişim Araçlarının Rolü: Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi 1920-1931*, Marmara Üniversitesi Doktora Tezi, İstanbul, 2008, s. 97

[80] Asker firarları ile ilgili detaylı bilgiler için bkz., Ulvi Ufuk Tosun, *Millî Mücadele Döneminde Asker Firarileri Sorunu*, Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum, 2019; Lazistan Mebusu Osman Bey, *"kanunun tüm halkı kapsayacak şekilde hazırlanmasını"* istemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 2, İçtima 25, s. 129.

[81] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 2, İçtima 25, s. 129; https://hukukbook.com/matbuat-ve-istihbarat-mudiriyeti-umumiyesi-teskiline-dair-kanun/ Erişim Tarihi: 10.04.2025.

[82] https://hukukbook.com/matbuat-ve-istihbarat-mudiriyeti-umumiyesi-teskiline-dair-kanun/ Erişim Tarihi: 10.04.2025; Dilara Uslu, "Ahmet Ağaoğlu Yönetiminde Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umûmiyesi" *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, C. 9, (2018), s. 172; Dilara Nergishan Koçer, "Türkiye'de Kamu Diplomasinin Kurumsallaşması: Matbuat İdaresi'nden İletişim Başkanlığı'na" *Konya Sanat*, C. 2, (2019), s. 91.

silahlı ve (52) si silahsız ceman (76) nefer ve keza mevcudu (70) olan Tokat süvari bölüğünden (34) nefer silah, cephane ve hayvanlarıyla firar eylemişlerdir."[83]

TBMM'de gündeme gelen firar olaylarının önüne geçmek için uygulanan "hapis", "darp" ve "pranga" müeyyidelerinin yeterli olmadığı kanısı dile getirilmiştir. Diğer taraftan, "idam" cezasının da telafi edilemez bir cezâi müeyyide olduğu ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra, asker firarlarıyla ilgili Müdafaa-i Milliye cemiyetleri tarafından çalışmalar yapılmış, fakat yeterince sonuç alınamamıştır. TBMM'de firariler hakkında 11 Eylül 1920 tarihinde kabul edilen *Firariler Hakkında Kanun* maddeleri aşağıda belirtilmiştir.

Madde 1: *"Muvazzaf ve gönlü ile hizmeti askeriyeye dahil olûpta firar edenler veya her ne suretle olursa olsun firara sebebiyet verenler ve firari derdest ve şevkinde tekâsül gösterenler ve firarileri ihfa ve iaşe ve ilbas edenler hakkında mülki ve askerî kavaninde mevcut ahkâm ve indelicap diğer gûna mukarreratı cezaiyeyi müstakillen* hüküm ve *tenzif etmek üzere Büyük Millet Meclisi azalarından mürekkep (İstiklâl mahkemeleri) teşkil olunmuştur."*

Madde 2: *"Bu mahkemeler azasının adedi (üç) olup Büyük Millet Meclisinin ekseriyeti* ârasiyle *intihap ve içlerinden birisi kendileri tarafından reis addolunur."*

Madde 3: *"İşbu mahkemelerin adedini ve m*ıntakalarnıı *Heyeti Vekilenin teklifi üzerine Büyük Millet Meclisi tâyin eder."*

Madde 4: *"İstiklâl mahkemelerinin kararları katî olup infazına bilûmum kuvayi müsellâha ve gayri müsellâhai Devlet memurdur."*

Madde 5: *"*İstiklâl mahk*emelerinin evamir ve mukarreratın*ı infaz *etmiyenler veya infazda taallül* gösterenler işbu mahkemeler tarafından tahtı muhakemeye alınır."

Madde 6: *"Her istiklâl mahkemesi ketebe ve müstahdemin maaşatı* şehrî yüz lirayı *geçmiyecektir."*

Madde 7: *"Her istiklâl mahkemesi vazifeye mübadereti anında firari ve bakaya efradının bir müddeti muayyene zarfında icabetini teminen her türlü vesaiti tebliğiyeye* müracaat eder."

Madde 8: *"İşbu kanun tarihi neşrinden muteberdir."*

Madde 9: *"*İşbu kanunun icrasına Büyük Millet Meclisi memurdur."[84]

Meclis görüşmelerine yansıyan diğer bir husus, *Osmanlı Ceza Kanunu*'nun asker firarlarına karşı uygulanan cezâi müeyyidelerinin caydırıcı olmadığı yönündeki düşüncelerin hâkim olmasıdır. Cezâi müeyyideler incelendiğinde, "3 ay hapis" ya da "6 ay hapis" ve "pranga" cezaları yer almaktadır. Böyle olunca, cezâi müeyyidelerin meclis saflarında sorgulandığı ve hapishanelerin geçici istirahat alanı olarak düşünülmesinin önüne geçilemediği görülmüştür. Saruhan Mebusu Necati Bey ise asker firarileriyle ilgili mecliste şunları söylemiştir: *"Mesela Sivas havalisinde bazı taburların mevcudu seksen, yüz iken bugün üç dört nefere tenezzül etmiştir. Sonra bazı taburlardan bir gecede yirmi dördü silahlı, elli ikisi silahsız olmak üzere yetmiş altı nefer kaçmıştır."* TBMM'de firar olaylarının dağlarda eşkıyalık olaylarını artırdığı düşüncesi hâkim olmuştur. Meclis içerisinde yükselen sesler, bunun çözümünün "idam" cezası olduğu ve silahsız kaçanların mallarına el konulması yönünde olmuştur. Bu minvalde, asker firarlarının önlenmesi maksadıyla İstiklal Mahkemeleri teşkil edilmiştir. [85]

Meclis saflarında, mebuslar arasında harp alanını terk eden askerlerin firarlarının önüne geçmek için propaganda araçlarından yeterince yararlanılmadığı kanısı yer almıştır. Vatan savunmasında başka milletlerden insanların harp alanında gayret sarf etmesi, yaşanan asker firarlarının mebuslar tarafından hiç tasvip edilmediği bilinmekteydi.[86] Bunun yanı sıra, asker firarlarına cezâi müeyyideler verilmesi hususu önem arz etmiştir. Ayrıca, meclis görüşmelerinde dile getirilen firar olaylarının yaşanmasından sonra verilecek cezai müeyyideler arasında, firar edenlerin ailelerinden "tazminat" cezası olarak karşılanması hususu meclis tarafından uygun bulunmamıştır. Mecliste, asker firarlarının nedenlerinin iyi araştırılmasının sağlıklı olacağı düşüncesi hâkim olmuştur:

[83] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 4, İçtima 61-79.
[84] "Firariler Hakkında Kanun", (Kabul Tarihi: 11.09.1336, Resmi Gazete Tarihi 21.02.1337 No:21).
[85] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 4, İçtima 61, s. 26.
[86] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 4, İçtima 61, s. 28.

- Milli Mücadelenin ana gayesinin askerlere anlatılması,
- Asker sevkiyâtlarında asker kaçaklarının önlenmesi,
- Askerlerin firar sonrası ailelerinin göreceği muâmelelerin anlatılması gösterilebilir.

Meclis görüşmelerinde, devlet kurumlarında yer alan memurların, zâbıtaların ve askeri teşkilat içinde emir-komuta yetkisi olan komutanların, asker kaçaklarının önlenmesinde büyük rol oynayacağı düşüncesi hâkim olmuştur. Doğal olarak, asker kaçaklarının yaşanmasının altında birçok neden bulunmaktadır. Haksız alınan çürük raporları, askerler arasında vatan savunmasında moral ve motivasyonun bozulmasına sebep olmuştur. Bu durum, firar edenlerin eşkıyalığa bürünmesine yol açmıştır.[87] Diğer taraftan, firar eden askerlerin ailelerinin mallarının müsaderesi konusu mecliste ön planda olmuştur. Müsadere işlemi öncesi 15 günlük süre verilmesi gündeme getirilmiştir.[88] Mecliste görüşülen diğer bir konu ise, firar eden askerlerin evlerine dönmesi ve ailelerinin bu durumu ilgili zâbıtalara bildirmemesi, ayrıca eşkıyalığa bürünenlere gıda ve erzak temin edilmesi durumunda "suça iştirak" suçundan işlem yapılması gerekliliği olmuştur. [89]

8.SONUÇ

Medeniyetler tarih boyunca toplumsal düzenin tesisinde "asâyiş" ve "güvenlik" alanındaki mekanizmalara ihtiyaç duymuştur. Her dönem, ulusların kendi özgün güvenlik politikalarıyla ön plana çıkmıştır. Bu perspektiften bakıldığında TBMM oturumlarına yansıyan mebusların konuşmaları, 1920-1921 yıllarındaki güvenlik politikalarını anlamak açısından önem taşıdığı değerlendirilmiştir. Anayasal düzenin tesisinde önemli normlar arasında "kanunlar" yer almıştır. Bu açıdan TBMM'nin Birinci Yasama Yılı'nda (23.04.1920-28.02.1921) Zabıt Ceridelerine yansıyan oturum görüşmeleri, çalışmanın temelini oluşturmuştur. TBMM'nin güvenlik alanında yürüttüğü politikalar analiz edildiğinde İstanbul ve Anadolu'da yaşanan asâyiş olaylarının çözümünde "kanunların" rolü yadsınamaz bir gerçek olarak görülmüştür. Özellikle Mütareke Dönemi ve İtilaf Devletleri ile mücadele safhalarında yaşanan asâyiş sorunları, "vatana ihanet" ve "casusluk" suçlarının artmasına neden olduğu meclis görüşmelerinden analiz edilmiştir. TBMM'nin yaşanan bu suçlara karşı kanun hamlesi olarak değerlendirilen Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun, meclisin otoriter anlamda güçlenmesine katkı sağladığı değerlendirilmiştir.

Yargı süreçlerinin işlevselliğinin nasıl sağlanacağı tartışmaları, meclis oturumunda dile getirilerek dönemin hukuk atmosferinin anlaşılmasına bazı soru işaretlerinin açıklığa kavuşturulmasına yardımcı olduğunu söyleyebiliriz. Fakat dönemin ulaşım ağlarının yeterince gelişmemiş olması, işlenen suçların hangi mahkemelerde karara bağlanacağı konusunda tartışmaların oluşmasına zemin hazırlamıştır. İşlenen suçların bir an önce karara bağlanması, asâyişin tesisinde de önem teşkil ettiğini belirtmek yerinde olacaktır. Çünkü toplum psikolojisinde suç ve ceza ilişkisinin varlığı, yaşanabilecek suçların önlenmesi açısından doğru orantılı olduğu sonucuna varılmıştır. Dönemin hukuk konjonktüründe mahkemelerin görev ve sorumluluklarının belirlenmesi, özellikle "idam" cezalarının hangi mahkemelerde karara bağlanacağı problemini çözeceği değerlendirilmiştir. Bunun sağlanmasında, Vilayet Mahkemelerindeki hâkim ve savcıların yetkilerinin, bu cezanın nihai sonuca ermesi açısından önem taşıdığı düşünülmüştür. Çünkü Kaza Bidayet Mahkemelerinde yetersiz hâkim ve savcı kadrosu, "cinayet" suçlarına ilişkin karar mekanizmasının oluşmasını engellediği kanısı ortaya atılmıştır.

Jandarma ve Polis teşkilatlarının özellikle yaşanan kırsal alanlardaki "eşkıyalık" olaylarına müdahale yeteri kadar kuvvetinin bulunmaması güvenlik alanında bazı problemlerin yaşanmasına sebebiyet verdiği düşünülmektedir. Meclis görüşmelerine de yansıyan iç güvenlik alanında, Jandarma ve Polis teşkilatlarının yükünü azaltmak maksadıyla Seyyar Jandarma Müfrezelerinin kurulması, kırsal alanların güvenliğinin sağlanmasının yanında harp alanındaki askerlerin yükünün azaltılması açısından önemli güvenlik politikaları arasında değerlendirilmiştir.

Meclis oturumlarındaki mebus beyanlarının analizinde, siyasî ve askerî başarıların uluslararası boyutta değer kazanmasının, devletin gücünün artırılması anlamına geldiği belirtilebilir. Bu bağlamda kurulan Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesinin kazanılan zaferlerin iletişim alanında da meşruiyet kazanması açısından

[87] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 4, İçtima 61, s. 29
[88] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 4, İçtima 62, s. 49.
[89] Kırşehir Mebusu Müfit Edendi meclis görüşmelerinde *"Eğer o firari kaçmış, gelmiş evinde oturuyorsa, evinde oturduğunu ailesi de Hükümete haber vermemişse, omun cürmüne iştirak etmiştir. İştirakinde dolayı ceza görür."* demiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 4, İçtima 62, s. 47.

önem taşıdığı belirtilmiştir. Çünkü uluslararası alanda kazanılan egemenlik ve bağımsızlığın resmi olarak yabancı devletler tarafından tanınması, bu kurumun varlığıyla sağlandığı değerlendirilmiştir.

TBMM, harp zamanında yaşanan asker firarlarının, ordu içerisindeki moral ve motivasyonu bozduğu gerekçesiyle, bu konuda atılacak güvenlik politikalarına bağlı olduğu, TBMM Zabıt Ceridelerinden anlaşılmaktadır. Asker firarlarının önlenmesi, mevcut kanunlarda düzenleme yapılmasının gerekliliğini doğurmuştur. Çünkü caydırıcılığı az olan kanunların, güvenlik ve asâyişin tesisinde sorunlara yol açtığı değerlendirilmiştir. Meclis görüşmelerinde, asker firarlarına uygulanan "3 aydan 6 aya kadar hapis" ve "pranga-bent" cezalarının, firarları önlemede yetersiz kaldığı, meclis görüşmelerine yansıyan firarların "eşkıyalık" olaylarını tetiklediği tezini ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, TBMM Zabıt Ceridelerine yansıyan mebusların konuşmaları, tarih araştırmacılarına, güvenlik ve asâyişin tesisinde kanunların büyük rol oynadığını ve toplumsal düzenin tesisinde önemli bir mihenk taşı olduğunu göstermiştir.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduğunu kabul etmektedir (The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the author).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

TBMM Arşivi

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, C. 1, TBMM Ankara Matbaası, Ankara 1959.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, C. 2, TBMM Ankara Matbaası, Ankara 1981.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, C. 4, TBMM Ankara Matbaası, Ankara 1981.

Süreli Yayınlar

TBMM Zabıt Ceridesi Kanunlar Dergisi

"Firariler Hakkında Kanun", (1981). (Kabul Tarihi: 11.09.1336, Resmi Gazete Tarihi 21.02.1337 No:21), *TBMM Zabıt Ceridesi Kanunlar Dergisi*, C. 4, TBMM Ankara Matbaası, Ankara.

"Hıyanet-i Vataniye Kanunu", (1959). (Kabul Tarihi: 02.05.1336, Resmi Gazete Tarihi 07.02.1337 No:1), *TBMM Zabıt Ceridesi Kanunlar Dergisi*, C. 1, TBMM Ankara Matbaası, Ankara.

"Piyade, Süvari Sınıflarından Mürekkep Olmak Üzere Jandarma Müfrezeleri Teşkili Hakkında Kanun", (1981). (Kabul Tarihi: 07.06.1336, Resmi Gazete Tarihi 14.02.1337 No:5), *TBMM Zabıt Ceridesi Kanunlar Dergisi*, C. 2, TBMM Ankara Matbaası, Ankara.

"Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesinin Teşkiline Dair Kanun", (1981). (Kabul Tarihi: 07.06.1336, Resmi Gazete Tarihi 14.02.1337 No:6), *TBMM Zabıt Ceridesi Kanunlar Dergisi*, C. 2, TBMM Ankara Matbaası, Ankara.

Takvim-i Vekâyi

"Şeyhülislâm Durrizade Abdullah Efendi'nin Fetvası", (1920). *Takvim-i Vekâyi,* 11 Nisan.

İkdâm

"Mustafa Kemal Atatürk'ün Bildirisi", (1920). İkdam, 16-17 Mart.

Vakit

" Mustafa Kemal Atatürk'ün Bildirisi", (1920). *Vakit,* 17 Mart.

Kitaplar

Alyot, H. (2008). *Türkiye'de Zabıta,* Kozan Ofset, Ankara.

Atatürk, M. K. (2021). *Nutuk,* Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.

Aybars, E. (1975). İstiklal Mahkemeleri, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Birinci Dönem Meclis Albümü 1920 – 1923. (2022). Ed., Metin Eybeyoğlu, TBMM Basımevi, Ankara.

Çermeli, A., Atabey H. (2002). *Jandarma Genel Komutanlığı Tarihi, Asyiş ve Kolluk Tarihi İçerisinde Türk Jandarma Teşkilatı,* C. 1, Kozan Ofset, Ankara.

Devellioğlu, F. (2010). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat,* Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.

Düstur, II. Tertip, C. 6, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1334.

Kafesoğlu, İ. (2010), *Türk Millî Kültürü,* Ötüken Yayınları, İstanbul.

Kınross, L. (2020). *Atatürk*, Çev., Necdet Sander, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul.

Köstüklü, N. (2013). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Araştırmaları,* C. 1, Çizgi Kitabevi, Konya.

Lewıs, B. (2021), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev., Boğaç Babür Turna, Arkadaş Yayınevi, Ankara.

Parlatır, İ. (2006). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara.

Selvi, H., Cırık, B. (2020), *Millî Mücadelede TBMM'ye Anadolu'dan Çekilen Telgraflar,* TBMM Basımevi, Ankara.

Tekir, S. (2020). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Jandarma, Kuruluş Teşkilat ve Mücadele (1903-1938),* Timaş Yayınları, İstanbul.

Tongur, H. (2016). *Türkiye'de Genel Kolluk,* Polis Akademisi Yayınları, Ankara.

Tosun, U. U. (2019). *Millî Mücadele Döneminde Asker Firarileri Sorunu,* Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum.

Türk İstiklâl Harbi Serisi-Batı Cephesi. (1999). C. 2, Ks. 2, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

Türkçe Sözlük. (1998). Haz. İsmail Parlatır, vd., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Zürcher, E. J. (2021). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Makaleler

Arı, K. (2014). "İstiklal Harbi'nde Türk Ordusunun Yapılanması ve Düzenli Orduya Geçiş", *Türk İstiklal Harbi'nde Kuvayımilliye, Düzenli Ordu ve Cepheler (16 Mayıs 2014),* Yay, Kurulu, Ali Bal, vd., Genelkurmay Basımevi, Ankara, s. 1-12.

Arslan, U. (2021). "Vatana İhanet Kavramı ve Suçu", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 4, S. 1, s. 47-84.

Arvas, M. Ü. (2023). "Türk Basın Tarihi Açısından Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi Künye Albümünün Yeri ve Önemi» *Türk Basın Tarihini Yeniden Düşünmek*, 2. Oturum, s. 133-151.

Avcı, M. (2016). "Osmanlı Hukukunda Cezaların Tasnifi", *II. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, Yay. Haz. Fethi Gedikli, C. 1, Oniki Levha Yayınları, İstanbul, s. 639-655.

Aybars, E. (2021). "Hıyanet-i Vataniye (Vatana İhanet) Kanunu (29 Nisan 1920)", *Atatürk Ansiklopedisi,* s. 1-3.

Bal, R. (2021). "Kuva-yı Milliye'den Düzenli Orduya Geçiş Süreci Gelişmeleri ve Birinci İnönü Savaşı'na Etkileri", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 21, S. Özel Sayı, s. 25-42.

Balcıoğlu, M. (2011). "Direnen Millet – Millî Mücadele: Ya İstiklal Ya Ölüm", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Yay. Haz. Durmuş Yalçın, vd., C. 1, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, s. 166-366.

Bardakoğlu, A. (1995). "Eşkıya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* C. 11, İstanbul, s. 463-466.

Bozkurt C. (2019), "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nili Casusluk Örgütü", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. 99, s. 1-30.

Bozkurt, A. (2014). "I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'nde Casusluk Faaliyetleri ve Güvenlik Algısı 1914-1915", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,* S. 36, s. 1-44.

Bozkuş, Y. D. (2018). "Milli Mücadele Dönemi'nde İstihbarat ve Casusluk Faaliyetlerinde Gayrimüslimler", *Miras ve Değişim: Osmanlı'ndan Cumhuriyet'e Jandarma*, Ed., İsmail Hakkı Demircioğlu, vd., Berikan Yayınevi, Ankara, s. 363-372.

Çağlak, A. (2023). "Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-İ Umumiyesinin Açık Kaynak ve Kapalı Kaynak İstihbaratı Çalışmaları", *Belgi Dergisi*, C. 26, s. 25-43.

Çankaya, Ö. (2019). "Millî Mücadele Dönemi'nde Asker Firarileri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 29, s. 175-203.

Dinçer, H. (2012). "TBMM'nin Açılması ve Yeni Türk Devletinin Kuruluşu", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Ed., Temuçin Faik Ertan, Siyasal Kitabevi, Ankara, s. 115-124.

Evsile, M. (2017). "Milli Mücadele Sırasında Cephe Gerisinde Güvenlik Problemleri", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, Ed., Osman Köse, İlkadım Belediyesi Kültür Yayınları No:12, Samsun, s. 491-505.

Geçikli, R. M., Koçak, D. (2022). "TBMM'nin Açılış Sürecinde Siyasi Yapılanma (Mart-Mayıs 1920)", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,* C. 1, Sayı: 68, s. 111-119.

İlgürel, M. (1995). "Osmanlıda Eşkıyalık Hareketleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* C. 11, İstanbul, s. 466-469.

Kabay, O. (2025). "Kültür ve Medeniyet Kavramlarının Anlam Farklılığı Üzerine Değerlendirme", *Culture and Civilization*, Sayı: 8, s. 28-35.

Kapçı, H. Z. (2019), "Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü'nün İstihbarat Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme" *The Journal of Academic Social Science Studies*, C. 3, S. 33, s. 261-278.

Koçer, D. N. (2019). Türkiye'de "Kamu Diplomasisinin Kurumsallaşması: Matbuat İdaresi'nden İletişim Başkanlığı'na" *Konya Sanat*, C. 2, s. 87-102.

Küçük, C. (2020), "Milli Mücadele", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 30, Ankara, s. 76-83.

Özgün, Cihan. (2018). "Osmanlı Devleti'nde Jandarma Kuvvetlerinin Eşkıya ve Çeteleri Takip Etme Yöntemleri", *Miras ve Değişim: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Jandarma,* Ed. İsmail Hakkı Demircioğlu, vd., Berikan Yayınevi, Ankara, s. 177-204.

Sarı, M. (2015). "Birinci Dünya Savaşı'nda Batı Anadolu'da Rumların Casusluk ve Çetecilik Faaliyetleri", *Hıstory Studıes Internatıonal Journal Of Hıstory,* C. 7, S. 1, s. 175-189.

Şengül, H. (2020). "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Çıkardığı İlk Kanunlardan Hıyanet-i Vataniye Kanunu ve Uygulamaya Konulması", *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi,* C. 5, S. TBMM'nin 100. Yılı Özel Sayısı, s. 152-179.

Turan, Ş. (2020). "Mustafa Kemal Atatürk (1881-1938) Hayatı", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 31, Ankara, s. 310-331.

Uslu, D. (2018). "Ahmet Ağaoğlu Yönetiminde Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umûmiyesi" *XVIII. Türk Tarih Kongresi,* C. 9, s. 171-180.

Yazıcı, N. (2010). "Takvim-i Vekâyi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* C. 39, İstanbul, s. 490-492.

Tezler

Çankaya, Ö. (2018), *Milli* Mücadele Döneminde Asker Firarileri, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi.

Hepkon, Z. (2008). *Kemalist İdeolojinin Oluşumunda Kitle İletişim Araçlarının Rolü: Matbuat ve İstihbarat Müdiriyet-i Umumiyesi 1920-1931.* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul.

İnternet Kaynakları

https://hukukbook.com/matbuat-ve-istihbarat-mudiriyeti-umumiyesi-teskiline-dair-kanun

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.07.2025 **√Accepted/Kabul:** 30.08.2025
DOI:https://doi.org/10.30794/pausbed.1732227
Research Article/Araştırma Makalesi

Özer Taniyan, R. (2025). "The Last White Man of Hamid", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institut*e, 71, 317-324.

THE LAST WHITE MAN OF HAMID

Reyhan ÖZER TANİYAN*

Abstract

"*One morning Anders, a white man, woke up to find he had turned a deep and undeniable brown …".* Thus starts Mohsin Hamid's *The Last White Man* (2022). He portrays a dark brown/white man who is going through nightmarish days just after his metamorphosis. This sudden metamorphosis thrusts Anders into a period of self-imposed isolation, during which he witnesses widespread similar transformations, often accompanied by societal upheaval and tragic events. The novel swiftly exposes the fragility of societal morality and intimate relationships under duress, foregrounding an eternal return of racism and discrimination, particularly resonant with post-9/11 xenophobia. This paper argues that Hamid's novel serves as a powerful metaphorical analogy for the xenophobic reflections of the 21st century, drawing parallels with contemporary crises such as the Refugee Crisis, Black Lives Matter, and the COVID-19 pandemic. By echoing Franz Kafka's *Metamorphosis*, Hamid interrogates the problematized 'Otherness' and the privileged status of 'whiteness.' Ultimately, this analysis will explore how *The Last White Man* illuminates the resurfacing of long-dormant xenophobia amidst polarizing national definitions, the assertion of Global North superiority, pandemic-related conspiracy theories, and persistent cultural prejudices.

Keywords: *Mohsin Hamid, The Last White Man, Racism, Whiteness, Xenophobia.*

HAMİD'İN SON BEYAZ ADAMI

Öz

"Bir sabah beyaz bir adam olan Anders uyandığında koyu ve inkâr edilemez bir kahverengiye dönüştüğünü fark eder...". Mohsin Hamid'in *Son Beyaz Adam*'ı (2022) böyle başlar. Metamorfozunun hemen ardından kabus dolu günler geçiren koyu kahverengi/beyaz bir adamın portresini çiziyor. Bu ani metamorfoz, Anders'i, genellikle toplumsal çalkantı ve trajik olayların eşlik ettiği yaygın benzer dönüşümlere tanık olduğu, kendi kendine empoze ettiği bir izolasyon dönemine iter. Roman, toplumsal ahlakın ve baskı altındaki yakın ilişkilerin kırılganlığını hızlı bir şekilde ortaya koyarken, özellikle 11 Eylül sonrası yabancı düşmanlığıyla yankılanan ırkçılık ve ayrımcılığın ebedi dönüşünü ön plana çıkarıyor. Bu makale, Hamid'in romanının 21. yüzyılın yabancı düşmanı yansımaları için güçlü bir metaforik benzetme işlevi gördüğünü ve mülteci krizi, Black Lives Matter ve COVID-19 salgını gibi çağdaş krizlerle paralellikler kurduğunu savunmaktadır. Franz Kafka'nın Metamorfoz'unu yankılayan Hamid, sorunsallaştırılmış 'ötekiliği' ve 'beyazlığın' ayrıcalıklı statüsünü sorguluyor. Nihayetinde bu analiz, Son Beyaz Adam'ın kutuplaştırıcı ulusal tanımlar, Küresel Kuzey'in üstünlüğü iddiası, salgınla ilgili komplo teorileri ve ısrarcı kültürel önyargılar arasında uzun süredir uykuda olan yabancı düşmanlığının yeniden ortaya çıkışını nasıl aydınlattığını keşfedecektir.

Anahtar kelimeler: *Mohsin Hamid, Son Beyaz Adam, Irkçılık, Beyazlık, Yabancı Düşmanlığı.*

*Assist. Prof. Dr., Pamukkale University, Department of English Language and Literature, DENİZLİ
e-posta: rotaniyan@pau.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-0285-1787)

1. INTRODUCTION

In an age marked by heightened racial anxieties, the resurgence of xenophobia, and the global contestation of white normativity, Mohsin Hamid's The Last White Man (2022) emerges as a provocative allegory that interrogates the fragility and privileges of whiteness. Drawing from a surreal narrative premise—a white man waking up in a dark-skinned body—Hamid dramatizes the psychological, social, and cultural ruptures that accompany racial reidentification. This paper argues that The Last White Man critiques the enduring structures of racial categorization and exclusion by staging a speculative metamorphosis that compels the reader to confront the constructed nature of whiteness and its embedded supremacy in the social imaginary.

Hamid's novel, echoing Franz Kafka's *The Metamorphosis* (1915), traces Anders's transformation from a white man into a person of colour and the subsequent unraveling of his selfhood and social belonging. Yet unlike Kafka's existential absurdism, Hamid's racial metamorphosis engages directly with the political legacies of colonialism, post-9/11 xenophobia, and the intensification of "othering" in the 21st century. By drawing on Frantz Fanon's theories of racial alienation and sociogeny, this study reads *The Last White Man* as a critical intervention into contemporary discourses of race, nationalism, and dehumanization.

In doing so, the analysis situates Hamid's novel within a broader postcolonial framework, exploring how speculative fiction operates as a space for rethinking racial identity, bodily visibility, and the mechanisms through which whiteness asserts normative control. It examines how the transformation of Anders allegorizes the collapse of racial hierarchies and, simultaneously, exposes the violent undercurrents that sustain them. Through an interdisciplinary lens that incorporates F. Fanon, Paul Gilroy, and critical whiteness studies, the paper seeks to illuminate how Hamid's fiction dismantles the illusion of racial permanence and invites a reimagining of shared humanity.

2. UNBEARABLE WHITENESS OF BEING?[1]

What does it mean to call someone "white"? How do we make that determination, and what does it signify in society? What, moreover, does it feel like to be judged as "not white enough"? These seemingly simple but deeply ideological questions lie at the heart of contemporary debates about identity, belonging, and exclusion. For those who are marked as "non-white" or as culturally incompatible with whiteness, the answers are painfully clear: whiteness functions both as a norm and as a measure of human value, while its others are stigmatized as deficient, deviant, or dangerous.

It is within this matrix of racial anxiety that Mohsin Hamid situates his fiction. As a Pakistani diasporic writer, Hamid has consistently explored the experience of being a racialized foreigner in predominantly white contexts, beginning with his short story **A Face in the Mirror (2022)** and culminating in his most recent novel, **The Last White Man (2022)**, where a white British man undergoes a metamorphosis into a man of colour. This imaginative transformation foregrounds not only the constructedness of race but also the xenophobic practices of neo-colonial societies that continue to regulate belonging through skin colour. The aim of this study is to examine Hamid's representation of race and identity in The Last White Man, situating it within wider discourses of xenophobia, stereotyping, and post-9/11 anxieties.

As Jacques Derrida observed in his reflections on the aftermath of 9/11, the political climate of the twenty-first century is marked by a fusion of "politicking rhetoric, media powers, spontaneous or organized trends of opinion" with "capitalistic speculation, perversion of religious or nationalistic influence, [and] sovereignist fantasy" (2002, 51). His warning remains relevant today: Imperialist hubris and unjust wars, often waged in the name of justice or freedom, continue to erode civil liberties while fueling new forms of racial profiling and xenophobic discourse. Immigrants and minorities, in particular, are subjected to reductive stereotypes that portray them as perpetual outsiders, threats, or enemies:

"9/11 introduces a deconstructive critique that is sober, alert, vigilant, attentive to everything that, through the best-substantiated strategy, the most justified politicking rhetoric, media powers, spontaneous or organized

[1] This is an allusion to The Unbearable Lightness of Being (Czech: Nesnesitelná lehkost bytí),1984,a novel by Milan Kundera.

trends of opinion welds the political to the metaphysical, to capitalistic speculation to perversion of religious or nationalistic influence, to sovereignist fantasy…" (Derrida, 2002: 51).

Stereotyping, as Richard Dyer and Michael Pickering remind us, involves producing standardized images of groups through exaggerated, reductive, and often offensive representations. Crucially, the question remains: "who speaks for whom and with what consequences?" (Pickering 2001, xiv). Since 9/11, xenophobia has become increasingly entangled with patriotism, religion, and security rhetoric, reinscribing orientalist stereotypes and "atavistic images of historical enemies" that, as Christopher Allen observes, were "deeply embedded in the culture of various races, nationalities and communities" but reinvigorated by contemporary events (2010, 7).

Writers like Hamid, whose identity as a Muslim Pakistani is often conflated with orientalist and Islamophobic stereotypes, have responded to this climate through acts of narrative clarification and counter-representation. **The Reluctant Fundamentalist** (2007) exemplifies this strategy by reversing the gaze and interrogating the assumptions that equate brown bodies with terrorism. As Edward Said notes, such strategies of a "*re-representation* and *a reactive counter-response*"[2] (1997: 55) offer critical interventions against dominant discourses. Hamid's later works continue this trajectory: **Exit West** (2017) addresses the plight of refugees and the persistence of colonial discourses of exclusion, while ***The Last White Man*** radicalizes the inquiry by staging a metaphysical metamorphosis that forces readers to confront the instability of racial categories themselves.

Critics have emphasized the contemporary relevance of Hamid's latest novel. Henry Louis Gates Jr. describes it as a fiction that "destabilis[es] the collective imaginings we inherit and reproduce" (2022), while Ron Charles reads it as a "fantastical exploration of race and privilege" that alludes ironically to Kafka's Metamorphosis (2022). Colson Whitehead highlights its urgency for our time: the novel, he argues, insists upon "the possibility of overcoming racial differences and relishing our shared humanity" (2022). In this way, **The Last White Man** offers not a utopian erasure of race but a profound meditation on the persistence of racial hierarchies and the existential necessity of rethinking what it means to be human.

2. 1. Invisible White Shield

The novel opens with the transformation of the main character Anders, echoing Gregor Samsa, who "awoke one morning from a troubled dream, he found himself changed in his bed to some monstrous kind of vermin" (Kafka,1999:3). The same scenario but a different existential crisis is given in the novel with the exact words of Kafka but pointing to a different version of estrangement: "One morning Anders, a white man, woke up to find he had turned a deep and undeniable brown"(Hamid,2022: 9). These transformations are unacceptable by the truths of the masses. "The recognition of the same truths and the acceptance of the same rule" are the norms of the discourse in which there is seen the hierarchy of the doctrines that "stand[s] as the sign, manifestation and instrument of a prior adherence to a class, a social status, a race, a nationality, an interest, a revolt, a resistance or an acceptance". This means individuals are subjected to the doctrine's discourse, and the discourse is tied to the group that claims it. "Doctrine binds individuals to certain types of enunciation and consequently forbids them all others; but it uses, in return, certain types of enunciation to bind individuals amongst themselves, and to differentiate them by that very fact from all others" (Foucault, 1970: 12). Gregor Samsa's transformation into a giant insect, the physical change, pushes him outside the *acceptable* human category. Like someone whose speech violates a doctrine, Gregor's new form makes him socially unassimilable. He is excluded from the shared "human" discourse of family, work, and normal life. In this example, the *doctrine* is the unspoken societal rule of human identity. In order to belong to the majority, one must fit certain physical and functional norms. Once Gregor's altered body no longer matches those norms, both he and his being are rejected.

Likewise, in the version of Hamid, Anders and in the following part of the novel, the masses are turning into brown. This bodily transformation changes how they are perceived and treated, even if they themselves remain the same in thought and feeling. The *doctrine* here is racial identity. Society holds an unspoken set of beliefs and narratives about race, which dictate how people "should" look and what that means about their place in the social order. When Anders's appearance changes, he effectively violates that doctrine. His body becomes a "statement" that the dominant group finds unassimilable, and so his identity is renegotiated through exclusion,

[2] Italicised by the writer of the text.

suspicion, and shifting allegiances. Like in Foucault's account, the *speaker* (the person) and the *statement* (their body or way of speaking/appearing) are judged together. Foucault's account of doctrine as a system that judges both the statement and the speaker illuminates the exclusionary dynamics in these novels, where sudden transformations render the protagonists' bodies "unassimilable" to the unspoken doctrines of humanity and racial identity. In each case, the change not only alters how the characters are perceived but also invalidates their capacity to participate in the shared discourse of their community, producing a double subjection in which identity both limits expression and dictates the interpretation of all expressions. Such a case is definitely the cause and effect of "a massive psycho-existential complex" (Fanon, 2008: 18). With the shock, Anders "wanted to kill the coloured man who confronted him here in his home, to extinguish the life animating this other's body, to leave nothing standing but himself, as he was before" (Hamid,2022:10). He feels unassimilable because of self-strangeness and being alienated from his dark body.

When F. Fanon scrutinises the Black- White relationship in his book *Black Skin White Masks*, he opens the discussion with the fact that "some Whites consider themselves superior to Blacks." Fanon then elaborates the discussion of inferiority complex by referring to Freud: "Freud demanded that the individual factor be considered in psychoanalysis. He replaced the phylogenetic theory by an ontogenetic approach." Fanon, however, clarifies that "the alienation of the black man is not an individual question. Alongside phylogeny and ontogeny, there is also sociogeny," because "Man is what brings society into being " (Fanon,2008:66). Fanon notes that Freud insisted on considering the individual in psychoanalysis, shifting focus from humanity's collective evolutionary development (phylogeny) to the individual's personal development (ontogeny). However, Fanon argues that for the Black person under colonialism, alienation cannot be understood purely in individual psychological terms. In addition to biological evolution and personal life history, there is also *sociogeny* — the shaping of identity and psyche by the social structures, histories, and cultural narratives of a given society. Human beings, Fanon insists, are not merely products of biology or personal experience; they are also formed through the societies they themselves create and inhabit.

Foucault's account of doctrine as a structure that simultaneously disciplines discourse and polices identity finds resonance in Fanon's theory of sociogeny, which insists that alienation is not merely an individual or biological matter but is produced and sustained by social structures. Both thinkers foreground how belonging is governed by socially constructed rules of recognition that bind individuals to certain identities while excluding others. Gregor's insect transformation violates the implicit "doctrine" of humanity, making him socially unassimilable and therefore alienated — an alienation enforced not by biology alone, but by the human community's shared discourse about what counts as a "person." Likewise, Anders's change in skin colour ruptures the racial doctrine that underpins his society's hierarchy; the shift in how others see and treat him demonstrates Fanon's point that identity is socially authored, not simply an individual essence. In both novels, transformation triggers a double subjection: the altered body constrains expression, while the community's doctrine — rooted in sociogenic structures — dictates how every expression is interpreted. The result is an exclusion that is less about the physical change itself and more about the societal systems that determine who can speak, be heard, and belong.

Fanon observes that skin colour is one of the most immediate and visible markers by which human beings are categorised, with whiteness historically positioned as the default standard of intellect, sophistication, and civilisation. "The white man considers himself superior" (Fanon, 1993: 3), and nonwhite identities are consequently defined in opposition to this standard, burdened with what Fanon calls a "massive psycho-existential complex" (1993: 5). In this racialised order, nonwhite people exist as "subjects in relation to white society" (Carmichael and Charks, 1992: 5), often reduced to a catalogue of derogatory associations. Whiteness is standardised as the measure of humanity, while darker skin is positioned as its negation, producing a social structure in which belonging and recognition are determined through visible conformity to this racial norm.

Anders […]realized that he had been robbed, that he was the victim of a crime, the horror of which only grew, a crime that had taken everything from him, that had taken him from him, for how could he say he was Anders now, be Anders now, with this other man staring him down, on his phone, in the mirror, and he tried not to keep checking, but every so often he would check again, and see the theft again, and when he was not checking there was no escaping the sight of his arms and his hands, dark, moreover frightening, for while they were under

his control, there was no guarantee they would remain so, and he did not know if the idea of being throttled, which kept popping into his head like a bad memory, was something he feared or what he most wanted to do (Hamid,2022:11)

Anders remains in profound doubt about his existence and the new self he now embodies, so alien and hostile to his former identity. He feels robbed, a victim, because for a white man to perceive himself as a person of colour can only seem like a nightmare or a cruel joke. This experience reflects the pervasive xenophobic discourse in society. As Paul Gilroy observes, contemporary individuals exist between "two great cultural assemblages, both of which have mutated through the course of the modern world that formed them and assumed new configurations. They remain locked in an antagonistic relationship marked out by the symbolism of colours" (Gilroy, 1993:1). Racial divisions are socially constructed, "narrowed down to fit specific political purposes" (Benthencourt, 2013:31), and whiteness occupies a central role in defining humanity in the 21st century.

White normativity not only positions white people as privileged but also as the standard of humanity. By emphasizing white superiority, it undermines the humanity of others and nourishes xenophobic attitudes. Stereotypes portray nonwhite individuals as weak or less human, while social status and privileges are conferred upon those identified as white, who enjoy "tangible benefits including the best jobs, the best schools and invitations to parties in people's homes" (Delgado and Stefancic, 2001:17).

These dynamics help explain Anders' alienation and withdrawal from society. He experiences profound discomfort not only from how others perceive him but also from the persistence of his own internalized prejudices. Anders finds it "almost as disturbing as seeing someone he recognized was the feeling of being recognized by someone he did not, someone dark, waiting at a bus stop or wielding a mop or sitting in a group at the back of a pickup truck, sitting in a group that was, he could not help it, like a group of animals, not like humans… and actually this was more disturbing" (Hamid, 2022:25). Anders' experience demonstrates that racial alienation operates on both structural and psychological levels, revealing the deep entanglement of societal privilege and internalized bias.

Because whiteness is socially constructed as the neutral or default human identity, the privileges it confers are often invisible. These advantages—access to better employment, education, and social treatment—are experienced not as benefits but as the natural order of things. As Delgado and Stefancic (2001) note, whiteness functions as a baseline against which all other racial identities are measured, implicitly marking non-whiteness as deviation or deficiency. In this sense, white normativity exerts a subtler, more insidious form of control than overt racism, defining what counts as civilized, rational, or fully human while marginalizing those who fall outside its scope. This structural hierarchy becomes painfully evident in *The Last White Man* when Anders, returning to work in his newly racialized body, is told by his employer: "I would have killed myself" (Hamid, 2022:31). The comment shocks Anders not only because of its cruelty but because it exposes how deeply whiteness is intertwined with identity, belonging, and social viability.

Fanon observes that "colour prejudice[…] is nothing more than the unreasoning hatred of one race for another, the contempt of the stronger and richer peoples for those whom they consider inferior to themselves and the bitter resentment of those who are kept in subjection and are so frequently insulted. As colour is the most obvious outward manifestation of race, it has been made the criterion by which men are judged, irrespective of their social or educational attainments. The light-skinned races have come to despise all those of a darker colour, and the dark-skinned peoples will no longer accept without protest the inferior position to which they have been relegated" (Fanon, 2008:118). Anders' experience reflects this dynamic: being outside the normative system of whiteness and privilege is unbearable because, in his society, the standard of normality is defined by whiteness.

After Anders' boss shockingly remarks that he "would have killed himself" (Hamid, 2022:31), the local press reports a similar event the following week: a dark-skinned man is shot in front of his house. The report details the scene—his body assumed to be an intruder, the gun, wallet, phone, and wedding ring tallied, and experts concluding that a white man had indeed shot a dark man. Yet, in a disorienting twist, it is revealed that "the dark man and the white man were the same" (Hamid, 2022:39). This episode underscores how racial prejudice not only structures society but also warps perception, creating a world in which Anders' own shifting identity exposes the deep absurdity and violence of racial categorization.

This is precisely what Fanon describes when he observes that "an inferiority complex is connected with the colour of skin" (Fanon, 1993:68). For individuals accustomed to the privileges of whiteness, the loss of this status can be unbearable; living as an Other may seem worse than death, since they "have never felt inferior in any respect" (Fanon, 1993:68). In *The Last White Man*, the sudden loss of whiteness is experienced as profoundly degrading. Oona, first as a young white woman and then as the lover of Anders, experiences this transformation differently from Anders, yet the consequences are equally destabilizing. Her metamorphosis—from a position of normalized whiteness to an altered racial identity—exposes the fragility of social hierarchies and the intensity of racialized fear. Oona's white mother and all adherents of old colonial ideologies like her interpret these transformations as a deliberate plot against whites: "a plot that had been building for years, for decades, maybe for centuries, the plot against their kind… the only people who could not call themselves a people in this country, and there were not so many of them left, and now it had arrived, and was upon them […]" (Hamid, 2022:40). Through Oona, Hamid demonstrates how racial transformation affects not only personal identity but also intergenerational anxieties tied to historical privilege and colonial legacies. While Anders internalizes alienation and withdrawal, Oona is positioned within a network of social expectations, familial pressures, and external threats, highlighting the relational and societal dimensions of racialized change. The societal consequences of these transformations are stark. As the number of "white people becoming dark" increases, riots and militant aggression emerge, with bodies turning up in fields "rumoured to be dark, but not exclusively dark, and among the dark ones some who had not always been so" (Hamid, 2022:64). Oona's experiences emphasize how personal identity becomes a site of social conflict: her very existence challenges the established racial hierarchy and triggers fear and violence. Although white numerical superiority diminishes, the ideology of white normativity persists through the demonization of non-whites, "so that by comparison Whites are deified" (Lopez, 130). Through also with Oona, Hamid exemplifies Fanon's theory, showing how the destabilization of racial privilege produces both psychological trauma and societal tension, revealing the entangled effects of structural racism and personal alienation. The deaths of those who have undergone these transformations are thus not recognized as human lives but are interpreted as instruments in a perceived strategy to undermine white supremacy.

In *The Last White Man*, Hamid dramatizes the paranoid and conspiratorial rhetoric that sustains racial violence. One character justifies aggression by claiming that "there were paid aggressors on the other side, saboteurs… sometimes killing their own kind, to make us look bad" (Hamid: 2022, 66). Separation is necessary not because of superiority—though he contradictorily asserts, "we were better than them, how could you deny it"—but because "we needed our own places, where we could take care of our own, because our people were in trouble" (ibid). Such discourse, oscillating between denial and affirmation of racial hierarchy, reveals the underlying fear of "conversion" and "eradication," a fear that transforms coexistence into a zero-sum struggle for survival: "we would not participate in our own eradication, that had to end, and now there was no time to wait, now they were converting us, and lowering us, and that was a sign, a sign that if we did not act in this moment there would be no more moments left and we would be gone (Hamid,2022: 66)

Recalling the ideology of the "*Great Displacement*[3]," Hamid's novel dramatizes the anxiety of whites who fear being overthrown by the racialized Other. This anxiety is inseparable from the logic of white supremacy, which displaces negative qualities onto minorities by defining them as the "wrong" or the "illegal," thereby dismantling the category of the human itself. As the narrative shows, the "white human began to clear people out, dark people, running them out of town" (Hamid 2022, 68). Yet this violence—the hunt of the so-called "non-human"—ultimately collapses into futility, for when whiteness itself vanishes, "there were just stragglers left, pale people who wandered like ghosts, like they did not belong" (Hamid,2022:98).

The paradox of Hamid's vision is that even when the racial majority changes, the discourse of dehumanization persists. The newly dominant, now "dark," population continues to be marked by savagery: "whenever they seized the upper hand… they exemplify the savagery, the savagery of the dark people, how it had been in them from the beginning, and had manifested itself again and again throughout history" (Hamid,2022:110–11). The

[3] The French writer and activist Renaud Camus in his *Le Grand Remplacement* (Great Replacement) (2011) argued that as a retaliation for earlier colonising practices of France, Muslim immigrants of France are changing and degenerating the French society and its cultural identity through the replacement of the original population. This conspiracy theory came back on stage with the popular xenophobic topics during the 2010s, especially in America among the right-wing parties, extremists and white supremacists. For details: https://www.britannica.com/topic/replacement-theory

superiority of the white human thus remains structurally correlative to the inferiority of the non-white. Even when whiteness disappears demographically, its memory and its stereotypes endure, producing an internalized sense of inferiority among those who now constitute the majority. At the novel's conclusion, despite the death of Anders' father—the last white man in town—the hegemony of whiteness survives in collective memory, testifying to its spectral persistence beyond biological presence.

The superiority of the white human is correlative to the inferiority of the non-white. The general stereotyping of human and non-human is so prevalent that even when the majority are coloured men, they still feel inferior. At the end of the novel, despite the death of Anders' father, the last white man of the town, the hegemony of the white still goes on in the memories.

Even after people of colour become the numerical majority, they remain burdened by the inherited stigma of otherness. The narrative demonstrates how deeply racial inferiority has been internalized: the former majority continues to perceive itself as the universal measure of humanity, while the transformed population remains coded as deviant or savage. The novel's final image—the death of Anders's father, the last white man in town—marks not the end of white hegemony but a moment of elegiac nostalgia. The memory of whiteness continues to shape cultural norms, values, and social perception, underscoring the persistence of racial hierarchy even within a reconfigured society.

Hamid exposes how racial stereotyping desensitizes individuals to the shared humanity of others and themselves, fostering an internalized alienation that fractures both personal identity and collective cohesion. Through the novel's metaphorical images—the ceremonial burial of the last white human, the paranoid discourse of the older generation (such as Oona's mother's belief in the "Great Replacement"), and the lingering yearning for the "white days" of humanity—Hamid dramatizes the enduring power of racial categorization. Even new forms of discrimination emerge, such as the division between the "natural-born" colored and the "transformed." By staging these dynamics, the novel reveals how xenophobic and racist sentiments are fueled by scapegoating mechanisms that blame specific groups, particularly immigrants, for social and economic problems.

The anonymity of Hamid's characters further universalizes this dehumanization. The lack of fixed identities not only underscores the interchangeability of racist ideologies but also presents racial stereotyping as a global and timeless phenomenon. Xenophobic attitudes, human categorization, and scapegoating invite readers to consider an existential axiology: how personal values are forged in moments of death, solitude, and dependence. Ultimately, Hamid gestures toward an existential inquiry into human worth, suggesting that identity and meaning are not determined by racial categories but by lived experience and ethical self-understanding. These values are inherently subjective, grounded in individual perception rather than externally imposed norms, and therefore resist categorization, standardization, and discriminatory hierarchies.

By foregrounding the diversity of human experience, Hamid challenges the ideological systems that attempt to fix identity within rigid boundaries, offering instead a pluralistic and relational understanding of human significance. His novel thus resists stereotyping, articulates an antidote to racial and cultural discrimination, and critiques the practices of xenophobia and Othering. Because the variety of human experience is inexhaustible, Hamid suggests, the axiological picture of the world must remain irreducibly plural.

3. CONCLUSION

In *The Last White Man*, Mohsin Hamid crafts a speculative parable that exposes the psychological violence and social instability embedded within racial hierarchies. By transforming whiteness from an invisible norm into a visible site of loss and anxiety, Hamid destabilizes the very foundations of racial identity. The novel's surreal premise compels both its characters and its readers to confront how deeply whiteness functions not merely as skin colour but as a sociopolitical status—a bearer of unearned privilege and a measure of normative humanity.

Through Anders's metamorphosis, Hamid reanimates Frantz Fanon's insights into racial alienation and the sociogenic construction of identity. The white body's shift into colour becomes not only a personal crisis but also a collective unmasking of the structures that sustain whiteness as invisible, dominant, and universally human.

The racial paranoia, rhetoric of replacement, and violent resistance that follow Anders's transformation echo contemporary anxieties about demographic change and cultural displacement in postcolonial and post-9/11 societies. In dramatizing these tensions, Hamid dismantles the illusion of white exceptionality and gestures toward a post-racial consciousness grounded in vulnerability, reciprocity, and ethical interdependence.

Ultimately, *The Last White Man* contributes to a growing body of literature that interrogates the persistence of racial binaries and the ideological narratives that sustain them. The novel challenges readers to reconsider not only how race is defined but also how human value is distributed unequally along its lines. Rather than offering a reductive resolution, Hamid stages a profound confrontation with the existential implications of racial transformation, suggesting that the path toward a more inclusive future lies in acknowledging both the constructedness and the destructiveness of racial hierarchies. His fiction thus emerges as an act of imaginative resistance—a speculative reckoning with whiteness, otherness, and the fragile architecture of identity itself.

Disclosure Statements (Beyan ve Açıklamalar)

1. The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics (Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduğunu kabul etmektedirler).

2. No potential conflict of interest was reported by the author (Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir).

3. This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program (Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir).

REFERENCES

Allen, C. (2010). *Islamophobia*. Ashgate.

Bonilla-Silva, E. (2014). *Racism without racists: Colour-blind racism and the persistence of racial inequality in America* (4th ed.). Rowman & Littlefield.

Carmichael, S., & Hamilton, C. V. (1967). *Black power: The politics of liberation in America*. Vintage Books.

Charles, R. (2022, August 2). In The Last White Man, Mohsin Hamid explores a society where race suddenly shifts. *The Washington Post*. https://www.washingtonpost.com/

Crick, B. (2009). Kafka's Metamorphosis and the language of transformation. *Modern Language Review*, 104(1), 29–47.

Derrida, J. (2002). *Philosophy in a time of terror: Dialogues with Jürgen Habermas and Jacques Derrida*. University of Chicago Press.

Delgado, R., & Stefancic, J. (2001). *Critical race theory: An introduction*. NYU Press.

Fanon, F. (2008). Black skin, white masks (R. Philcox, Trans.). *Grove Press*. (Original work published 1952)

Foucault, (1970). *The Order of Discourse*, Untying the text: a post-structuralist reader. Translated by Ian McLeod.

Gates, H. L. Jr. (2022, August 3). The last white man and the fiction of color. *The New Yorker*. https://www.newyorker.com/

Gilroy, P. (1993). *The Black Atlantic: Modernity and double consciousness*. Harvard University Press.

Hamid, M. (2022). *The last white man*. Penguin Books.

Kafka, F. (1999). *The Metamorphosis*. Planet Pdf.

Lopez, I. H. (1996). *White by law: The legal construction of race*. NYU Press.

Pickering, M. (2001). *Stereotyping: The politics of representation*. Palgrave Macmillan.

Said, E. W. (1997). *Covering Islam: How the media and the experts determine how we see the rest of the world* (Rev. ed.). Vintage.

Whitehead, A. (2022, August 29). Review: The beauty and dread of Mohsin Hamid's 'The Last White Man'. *Los Angeles Times*. https://www.latimes.com/

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.07.2025 **√Accepted/Kabul:**02.09.2025
DOI:https://doi.org/10.30794/pausbed.1731798
Research Article/Araştırma Makalesi

Bardakçı, S. & Aslan, A. (2025). "Örgüt İkliminin İş Tatmini Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi: Bir Kamu İktisadi Teşebbüsünde Uygulama", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 71, 325-338.

ÖRGÜT İKLİMİNİN İŞ TATMİNİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİNİN İNCELENMESİ: BİR KAMU İKTİSADİ TEŞEBBÜSÜNDE UYGULAMA*

Sait BARDAKÇI[**], Abdullah ASLAN**[***]

Öz

Bu çalışmanın amacı, kamu iktisadi teşebbüsünde çalışanların algıladıkları örgüt ikliminin iş tatminleri üzerinde etkisinin olup olmadığını incelemektir. Bu amaçla araştırmanın örneklem grubunu oluşturan ve Sivas'ta faaliyet gösteren bir kamu iktisadi teşebbüsünde çalışan 202 bireye ulaşılmıştır. Araştırmanın veri toplama aracı araştırmacı tarafından oluşturulan kişisel bilgi formu ile Örgüt İklimi Ölçeği ve İş Tatmini Ölçeğinden oluşmaktadır. Kullanılan ölçeklerin güvenirlik ve geçerlik analizinde Doğrulayıcı Faktör Analizi yöntemi ve Cronbach Alpha iç tutarlılık katsayısı kullanılmıştır. Araştırmanın hipotezlerinin testi için ise Yapısal Eşitlik Modellemesi yöntemi kullanılmıştır. Çalışma sonucunda elde edilen bulgulara göre, çalışanların kurumlarıyla bağ kurma düzeyleri ve kurumlarında algıladıkları adalet düzeyi olumlu yönde arttıkça iş tatmini düzeylerinin de anlamlı bir artış gösterdiği tespit edilmiştir. Diğer taraftan, çalışanların kurumlarında algıladıkları yenilikçilik düzeyi olumlu yönde arttıkça iş tatmini düzeylerinde anlamlı bir düşüş gözlenmiştir.

Anahtar kelimeler: *Örgüt İklimi, İş Tatmini, Kamu İktisadi Teşebbüsü, Yapısal Eşitlik Modellemesi.*

EXAMINING THE EFFECT OF ORGANIZATIONAL CLIMATE ON JOB SATISFACTION: APPLICATION IN A PUBLIC ECONOMIC ENTERPRISE

Abstract

The purpose of this study is to examine whether the organizational climate perceived by employees working in a public economic enterprise has an effect on their job satisfaction. For this purpose, 202 individuals working in a public economic enterprise operating in Sivas, which constitutes the sample group of the study, were reached. In the study, the Organizational Climate Scale and Job Satisfaction Scale were used together with the personal information form developed by the researcher as data collection tools. The Confirmatory Factor Analysis method and Cronbach's alpha internal consistency coefficient were used in the reliability and validity analysis of the scales used. The Structural Equation Modeling method was used for the testing of the research hypotheses. According to the findings obtained as a result of the study, it was determined that as the level of employees' connection with their institutions and the level of justice they perceived in their institutions increased positively, their job satisfaction levels also increased significantly. On the other hand, it was observed that as the level of innovation perceived by employees in their institutions increased positively, their job satisfaction levels decreased significantly.

Keywords: *Organizational Climate, Job Satisfaction, Public Economic Enterprise, Structural Equation Modeling.*

*Bu çalışma Doç. Dr. Sait Bardakçı'nın danışmanlığında yürütülmüş olan "Algılanan Örgüt İkliminin İş Tatmini Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi: Sivas'ta Faaliyet Gösteren Bir Kamu İktisadi Teşekkülünde Uygulama" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

**Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, SİVAS.
e-posta: sbardakci@cumhuriyet.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0003-3720-5029)
***Yüksek Lisans Öğrencisi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, SİVAS.
e-posta: aabdullah.aslan.73@gmail.com, (https://orcid.org/0009-0001-0720-7608)

1. GİRİŞ

Çalışan insanlar günlük yaşantılarının büyük bir kısmını iş yerinde geçirmektedirler. Zamanla iş, çoğu çalışan için hayatının önemli bir parçası haline gelir. Çalışanın yapmış olduğu iş, hayatına anlam katarak yaşam doyumuna katkıda bulunabilir veya bunun tersi de geçerli olabilir. Ayrıca iş görenlerin yaptığı işi zevkle yapması işe mükemmellik katar.

Örgüt kavramı, günümüz bireysellik anlayışlarının aksine olarak, ortak amaç ve bu amacı gerçekleştirebilmek için bir araya gelmiş bireyleri, çalışanları tanımlamaktadır. Örgüt olmak belirlenmiş bir faaliyet içerisinde birleşen topluluk olarak da nitelendirilebilmektedir. Bu yönleri ile örgüt, bireysellik algısının aksine insanları birleştirmeyi temel almaktadır. Örgüt kültürü aynı zamanda çalışanlarının birleşmesini sağlayarak onların işteki verimliliğini ve iş tatminini olumlu yönde etkilemeyi amaçlamaktadır. Toplumlar gibi örgütlerin de yeni üyelerine aktarabilecekleri ortak düşünce ve duygu kalıpları, kısacası kültürel mirasları vardır. Yine toplumlarda olduğu gibi örgütlerde de bir alt sistemden söz edilebilir. Bu, her alt sistemin az çok kültürle ilişkili olduğu anlamına gelir. Üyelere olayları yorumlamak için bir çerçeve sağlar.

Örgütsel davranış araştırmalarında iş tatmini, en sık çalışılan konulardan biridir ve yöneticiler ile çalışanlar için geniş bir ilgi alanıdır (Spector, 1997; Rafferty ve Griffin, 2009). İş tatmini bir şirketin gelişmesi ve sürekliliği için de çok önemli etkiye sahiptir. Aristoteles'in binlerce yıl önce değindiği gibi, yapılan işten alınan zevk ile işteki performans arasında büyük oranda bağlantı olabilir. İş görenlerin iş tatmininin kuruluşlar arasındaki önemi sadece öznel değildir; gerek anket gerek deneysel çalışmaların da gösterdiği gibi, tatmin seviyesi yüksek olmuş iş görenler daha bağlı ve verimlidir (Wen ve Zhu, 2019).

İş tatminini maddi ve manevi unsurların etkilemesi bu faktörün oluşturulmasında önemli zorluklar yaratmaktadır. İş tatmininin arttırılması veya yüksek düzeyde tutulabilmesi çağımız işletmelerinde de büyük önem arz etmektedir. Toplum yapılarının değişmesi insanları bireysel yaşama daha uyumlu hale getirmiştir. Maddi durumun yanı sıra kişinin hayatındaki en önemli işlevlerden biri de kişinin yaptığı işten beklentileri olup, bu durum kişinin psikolojik durumunu da yakından etkilemektedir. Dolayısıyla çalışma yaşamının kalitesinin yaşamın diğer alanlarındaki faaliyetlerin kalitesini de etkilediği kabul edilmektedir. Ancak bu sezgisel ilişkinin doğasının daha karmaşık olduğu bilinmektedir. İş tatminini doğrudan etkileyen unsurların arasında yöneticinin yaklaşımı, iş arkadaşları ve örgütsel faktörler vb. bulunması örgüt kültürünün ve ikliminin varlığının önemini artırmaktadır.

Literatürde örgüt kuramını, çalışma hayatını ve çalışma psikolojisini konu alan çok sayıda araştırma bulunmaktadır. Bu çalışmanın konusunu oluşturan örgüt iklimi, iş tatmini gibi kavramlar ve bu kavramlar arasındaki ilişki ve etkileşimler de sıklıkla ele alınmıştır. Bu çalışmalar çoğunlukla özel sektör işletmelerinde veya kamu kurum ve kuruluşlarında çalışan bireylere yönelik olarak gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada ise daha özel amaçlı bir kuruluş olarak nitelendirilebilecek olan kamu iktisadi teşebbüsleri konu alınmıştır. Kamu iktisadi teşebbüsleri, sermayesi devlete ait olan şirketler veya işletmeler olarak tanımlanabilir. Sermayesi kamuya ait olmakla birlikte idari ve mali yönden özerk bir yapısı olan ve ticari hayatta kâr etmek amacı güden bu kuruluşlar ve buralarda çalışan bireylere yönelik gerek örgüt kuramı gerekse de çalışma psikolojisi alanında literatürde çok az sayıda çalışma bulunmaktadır. Araştırma konusunun bu bakımdan önemli olduğu ve kendinden sonraki çalışmalara öncülük etmesi beklenmektedir. Çalışmanın amacı ise kamu iktisadi teşebbüsünde çalışan çalışanların algıladıkları örgüt ikliminin iş tatminleri üzerinde etkisinin olup olmadığını incelemektir. Çalışmanın hedef kitlesi ve ortaya koyduğu bulguları ile literatürdeki bahsedilen boşluğu doldurmaya hizmet edeceği düşünülmektedir.

2. TEORİK ÇERÇEVE

2.1. Örgüt İklimi

İnsanoğlu var olduğu günden itibaren yaşamını devam ettirebilmek ve ihtiyaç ve gereksinimlerini karşılayabilmek için başka insanlara ihtiyaç duymaktadır. Bundan dolayı insan, toplu yaşamaya muhtaç ve mecbur olan bir varlıktır. Sosyoloji alanyazında insan toplulukları iki kavramla ifade edilmektedir. Bunlar; yığın ve örgüt kavramlarıdır. Aynı ortamda bulunmakla birlikte birbiriyle etkileşimi olmayan insan topluluğu yığın kavramıyla ifade edilmektedir. Örgüt ise bir amaç doğrultusunda bir araya gelmiş, belli bir düzen içinde hareket eden insan topluluklarına verilen addır. Örgütleri yığınlardan ayıran en temel özellik bir düzen içinde olmalarıdır. Belli bir

amaç doğrultusunda bir araya gelmek, örgütlerin oluşum sebebidir. Bahsedildiği gibi, bir örgütün oluşumundan gelişimine kadar her aşamasında onu oluşturan bir düzen ve bir sistem söz konusudur (Aydoğdu, 2013: 2; Korkmaz ve Bağcı, 2020: 2).

Karmaşık bir düzen olmasından dolayı her örgütün kendine has bir yapısı vardır. Örgüt, sosyoloji, psikoloji, sibernetik, siyaset bilimi, antropoloji, ekonomi gibi farklı bilim dallarının müşterek çalışma konusundan birisini oluşturmaktadır. Bundan dolayı bilim alanları, örgüt kavramını farklı bakış açısından analiz etmeye çalışmaktadır. Bilim dallarının ayrı ayrı hepsi örgütü farklı yönüyle incelemektedir (Şişman, 2002: 23). Günümüze kadar örgütün birbirinden farklı tanımları yapılmakla birlikte örgüt kavramı, "insanların yalnız gerçekleştiremeyeceği amaçlarını, bir araya gelerek bilgi, çaba ve kâbiliyetlerini birleştirip gerçekleştirmelerini sağlayan bir iş bölümü" olarak tanımlanabilir (Koçel, 2003: 108). Literatürdeki farklı tanımlarında ön plana çıkan ortak noktalardan yola çıkılırsa örgüt kavramı, baştan bir amacın belirlenmesi ve bu amacı gerçekleştirmek için bir araya gelen kişilerin olması, bu kişiler arasındaki ilişkileri de kapsayan bir süreç olarak özetlenebilir.

Örgüt iklimi ise en basit şekilde, örgütte görev yapan çalışanların gruplandırılmasıyla oluşturulan örgütsel tasarım ve biçimsel model olarak ifade edilebilir. Bir organizasyonun iş akışının organizasyonu, karar verme yetkisinin nasıl kullanıldığının ve iletişim ilişkilerinin nasıl yönetildiğinin belirlenmesi olarak tanımlanabilir (Covin ve Slevin, 1991: 17).

Moran ve Volkwein (1992) örgütsel iklimin gelişimini yapısal, algısal, etkileşimli ve kültürel olmak üzere dört başlık altında incelemektedir. Bu yaklaşımlar şu şekilde sınıflandırılmaktadır:

Yapısal Yaklaşım: İklim oluşumunun açıklanması aynı zamanda yapısal yaklaşımın açıklamasıdır. İklim, bir örgütün sahip olduğu özellikleri ve sembolleri gösterir. Bu yaklaşıma göre örgüt ikliminin oluşması, örgütteki bireylerin örgütün yapısal özelliklerinden bağımlı bir biçimde etkilenmesi ile ortaya çıkmaktadır. Örgütün büyüklüğü, örgütün içerisindeki hiyerarşik sırlaması, kullandığı teknolojik imkânlar, bireylerin kendilerini özgürce ifade etmelerini kısıtlayan biçimsel kurallar ve politikaların ölçüsü örgütün yapısal özelliklerinden bazılarıdır. Örgütteki bulunan bu yapısal özelliklerden herhangi biri ile karşılaşan üyelerde oluşan algı ve anlayışların örgüte etkisi ile örgüt iklimi oluşmaktadır. Sonuç olarak örgütün yapısı örgüt iklimini oluşturmaktadır.

Algısal Yaklaşım: Bu yaklaşım, psikolojik yaklaşım olarak da ifade edilmektedir. Farklı kişilik özelliklerine sahip bireylerin bir araya gelmesi ile örgüt iklimi oluşmaktadır. Bireylerin olayları algılama ve bu olaylara verecekleri tepkileri birbirinden farklıdır. Yani bu yaklaşıma göre kişiler, olaylara karşı geliştirdikleri algılar sonucunda kendisine anlamlı gelebilecek şekilde tepkisini göstermektedir ve bu da örgüt ikliminin oluşumunda etkilidir (Erdoğan, 2013:7).

Etkileşimli Yaklaşım: Örgütteki çalışanların durum ve olaylara karşı ortak bakış açıları geliştirmesini sağlamalarıdır. Bu durum ortak uzlaşmanın ortaya çıkmasını sağlar ve bu da örgütsel ikliminin kaynağını oluşturur.

Kültürel Yaklaşım: Örgüt iklimi, örgütteki çalışanların ortak algıları sonucunda oluşmaktadır. Ekip olarak çalışanların iş standartlarını, değerlerini ve hedeflerini nasıl gördüklerine dair bakış açıları sağlar. Bu çalışanlar arasındaki iletişim, karşılıklı olarak tanımlanmış temel prensip, norm ve değerler çerçevesinde tamamen paylaşılmaktadır.

Günümüzde örgütler faaliyet alanlarındaki rakipleri ile yarışabilmek ve ürettikleri ürün ya da hizmetin fark edilebilmesi için örgütlerindeki çalışanları verimli kullanmak durumundadırlar. Verimlilik ise örgütteki ortak tutum, ortak anlayış ve ortak bir dille örgüt ikliminin oluşmasına bağlanmaktadır (Başkaya, 2014: 67). Örgütlerin amaçlarına ve hedeflerine ulaşması için uygun bir ortam oluşturulması bir hayli önemlidir. Örgütte çalışan herkes için adil çalışma ortamının oluşturulması, çalışan motivasyonuna büyük tesir etmektedir. Çalışma ortamı çalışanın sosyal hayatıyla birlikte iş performansına ve motivasyonuna dolayısıyla iş tatminine de etki etmektedir. Yöneticiler açısından da örgütte yüksek verimliliğe erişmek için çalışanın fiziksel ve ruhsal rahatlığı için gerekli ortamın oluşturulması önemlidir. Çalışanların verilen işleri yerine getirebilmesi için gerekli olan eğitimlerin sağlanması ve verilen bu görevlerin çalışanların yeteneğine ve ilgi alanına uygunluğu hesaba katılarak daha iyi bir örgüt iklimi yaratılabilir. Yöneticilerin takındığı olumlu, yardımcı, açık, dürüst tutum ve davranışlar çalışanlarda güven duygusunu arttırır ve bu durum iş tatminini yükselterek işten ayrılma oranında düşüşe sebep olur (Tezcan, 2019:26).

2.2. İş Tatmini

İş tatmininin literatürde birçok tanımı yapılmıştır. Bullock'e göre iş tatmini "işle bağlantılı çok sayıda arzu edilen ve edilmeyen deneyimlerin bütünü ve dengelenmesinden sonuçlanan bir tutum" olarak göz önüne alınır (Şimşek,1995: 91). İş tatmini, başka bir bakış açısına göre, çalışanların mevcut işleriyle ilgili sahip oldukları tüm inançları ifade etmektedir. (George ve Jones, 2008).

Spector (1997) ise iş tatminini çalışanın işini sevme derecesi olarak tanımlamaktadır. Ancak aynı şekilde iş tatmini, işin ne ölçüde zevk kaynağı olarak görüldüğünü, aynı zamanda ihtiyaç veya arzuların karşılanma düzeyini de ifade etmektedir (Worrell, 2004: 10). İş tatmini, iş ile ilgili pozitif ya da negatif hisleri olan bir çalışanın genel tutumu olarak da tanımlanabilir (Robbins ve Coulter, 2012: 375).

İş tatmini, iş görenin yaptığı işe yönelik dâhili veya harici durumlarına karşı olumlu ve olumsuz olarak hissettiği ölçüdür (Shahid, 2002). İş tatmini her şeyden önce çalışanın kendisini mutlu ve huzurlu hissetmesidir. Bu duygu durumuna memnuniyet denilmektedir. Çalışanların işinden duyduğu memnuniyet derecesinin yüksek olması iş tatmininin belirlemesinde önemli bir konumdadır (Karakuş, 2011).

İş tatmini kavramının önemi 1930›lu yıllarda Hawthorne çalışmalarında anlaşılmaya başlamış ve her geçen gün daha da artmaktadır. Bu anlayış şu iki noktayı vurgulamaktadır: İlki, çalışanların işleri hakkında ne hissettiklerini bilmek istemeleri, diğeri ise yöneticilerin çalışanların işleriyle ilgili tutumlarının yaratıcılıklarını ve üretkenliklerini nasıl etkilediğini bilmek istemeleridir (Türk, 2007: 69). Kaya (2013) iş tatmininin üç önemli boyutundan bahsetmektedir. Bunlar:

•İş tatmini, iş durumuna verilen duygusal bir tepkidir. Bu özelliğinden dolayı gözlemlenemez, ancak anlatılabilir.

•İş tatmini beklentiler ile gelir arasındaki ilişkiye bağlıdır. Çalışanın gelir düzeyi ve beklentilerinin ne kadar karşılandığı önemlidir.

•İş tatmini çeşitli davranışsal tutumları temsil eder.

Araştırmacılar hangi değişkenlerin iş tatminini ne düzeyde etkilediğini tespit etmek için literatürde birçok çalışma yapmış ve sonuç olarak bu faktörleri iki ayrı grupta toplamışlardır. Birinci grup bireysel değişkenlerdir. Bunlar; kişisel ilgiler, ihtiyaç ve beklentiler, arzular vb. değişkenler iken ikinci grup ise ücretler, terfi, çalışma koşulları, uygulamalar, işin özellikleri vb. örgütsel değişkenlerden meydana gelmektedir (Keleş, 2006: 247). Bu iki grubun değişkenlerinde iş tatmini, çalışanların çalışma ortamında, iş ve iş ortamında takım ruhunu nasıl yaşadıklarını ve maaşlarından memnun olup olmadıklarını ifade eder. Çünkü firmanın çalışanlarına en uygun koşulları sunabilmesi, çalışanın işten ve çalışma ortamından memnun olduğu anlamına gelmemektedir. Her çalışanın düşünceleri ve gereksinimleri farklı olduğundan iş tatmini sağlıklı bir şekilde sağlanamayabilir. Sonuç olarak, çalışma ortamı koşulları ne kadar iyi olursa olsun, bu koşullara maruz kalma düzeyi her çalışan için farklılık göstermektedir. Basitçe söylemek gerekirse her çalışandan aynı düzeyde iş tatmini beklemek doğru değildir (Ugboro ve Obeng, 2000: 247). Çünkü bu değişkenlerin yanı sıra çevresel faktörler de bulunmaktadır.

3. MATERYAL VE YÖNTEM

Bu kısımda araştırmanın evren ve örneklemi, kullanılan veri toplama aracı ile verilerin puanlanması ve araştırmada kullanılan istatistiksel yöntemler hakkında bilgi verilmiştir.

3.1. Evren ve Örneklem

Araştırmanın çalışma grubunda Türkiye Raylı Sistem Makine Sanayi Anonim Şirketi'nin Sivas bölge müdürlüğünde çalışan 230 memur yer almaktadır. Araştırmada, ilk aşamada tamsayım ilkesi benimsenerek bölge müdürlüğünde görev yapan tüm memurlara anket formu ulaştırılmıştır. Bir araştırmada ana kütlenin tamamına ulaşılıyor ve istenen bilgiler tüm yığın üzerinden elde ediliyorsa buna tamsayım denmektedir (Arslan ve Demir, 2022:2).

Dağıtılan anket kayıpları ve ankete katılmak istenmemesi gibi nedenlerden dolayı dağıtılan anketlerin 208 tanesine geri dönülmüştür. Anketler incelendikten sonra eksik doldurulduğu tespit edilen 6 anket çalışmadan çıkarılmış ve 202 anket analizlere dâhil edilmiştir. Ulaşılan kişi sayısı evrenin yüzde 88'ine denk gelmektedir. Katılımcıların 77'si idari memur, 125'i ise teknik memur statüsünde görev yapmaktadır.

Çalışma grubunda yer alan katılımcıların demografik özelliklerine göre frekans dağılımları Tablo 1'de verildiği gibidir.

Tablo 1. Örnekleme ilişkin demografik bilgiler

Değişkenler	Grup	Frekans	Yüzde (%)
Statü	İdari	77	38,1
	Teknik	125	61,9
Medeni Durum	Bekar	40	19,8
	Evli	162	80,2
Cinsiyet	Erkek	177	87,6
	Kadın	25	12,4
Yaş	35 Yaş ve Altı	60	29,7
	36-50 Yaş	92	45,5
	51 Yaş ve Üzeri	50	24,8
Aylık Gelir	17.500 TL ve altı	39	19,3
	17.501-20.000 TL	82	40,6
	20.001 TL ve üzeri	81	40,1
Eğitim Düzeyi	Lise	9	4,5
	Ön Lisans	35	17,3
	Lisans	144	71,3
	Lisansüstü	14	6,9
Meslekte Çalışma Süresi	0-5 Yıl	34	16,8
	6-10 Yıl	48	23,8
	11-20 Yıl	38	18,8
	21-30 Yıl	56	27,7
	31 Yıl ve Üzeri	26	12,9

3.2. Veri Toplama Araçları

Araştırmada veri toplama aracı olarak araştırmacı tarafından hazırlanan anket kullanılmıştır. Anket üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde katılımcıların demografik özelliklerinin dağılımını belirlemeye yönelik hazırlanmış 7 demografik soru yer almaktadır. İkinci bölümde ise katılımcıların iş tatminine ilişkin görüşlerini ölçmeyi amaçlayan toplam 5 soru yer almaktadır. Üçüncü bölümde çalışanların örgüt iklimine ilişkin algılarını ölçmeye yönelik 10 soru yer almaktadır.

Araştırmada kullanılan ölçekler ve bu ölçeklere ilişkin bazı önemli bilgiler aşağıda verilmiştir.

***İş Tatmini Ölçeği*:** Araştırmanın bağımlı değişkeni olan iş tatmini değişkeninin ölçülmesinde Brown ve Peterson (1994)'un çalışmalarında kullandığı ve Başol ve Çömlekçi (2020) tarafından Türkçeye uyarlaması yapılan 5 maddelik ölçek kullanılmıştır. Ölçek tek boyutlu bir yapıya sahiptir ve 5'li Likert tipindedir. Ölçek maddelerine verilen yanıtlar olumsuzdan olumluya doğru "1=Kesinlikle Katılmıyorum", "2=Katılmıyorum", "3=Ne Katılıyorum, Ne Katılmıyorum", "4= Katılıyorum" ve "5=Kesinlikle Katılıyorum" seçeneklerinden oluşmaktadır.

Ölçeğin uyarlamasının yapıldığı Başol ve Çömlekçi (2020)'nin çalışmasında ölçeğin 5 maddeden oluşan ve özdeğeri 1'den büyük olan tek alt boyutu, toplam varyansın %77,993'ünü açıklamaktadır. Madde faktör yükleri ise 0,841-0,932 aralığında değişim göstermektedir. Ölçeğin Cronbach Alpha iç tutarlılık katsayısı ise 0,929 olarak bulunmuştur.

Örgüt İklimi Ölçeği: Örgütsel İklim Ölçeği 10 madddeden oluşan 5'li Likert tipinde bir ölçektir. Ölçeğin orijinal formu Bock vd. (2005) tarafından geliştirilmiştir. Bu çalışmada örgütsel iklimin alt boyutları sırasıyla bağ kurma (4 madde), yenilikçilik (3 madde) ve adalet (3 madde) olarak adlandırılmıştır. Ölçek maddelerine verilen yanıtlar olumsuzdan olumluya doğru "1=Kesinlikle Katılmıyorum", "2=Katılmıyorum", "3=Kısmen Katılıyorum", "4= Katılıyorum" ve "5=Kesinlikle Katılmıyorum" şeklinde puanlanmaktadır.

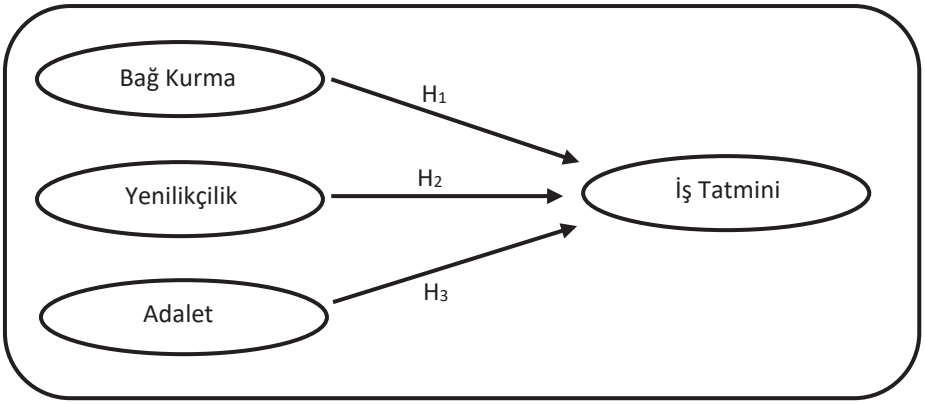
Ölçeğin Türkçeye uyarlaması Korkmaz ve Bağcı (2020) tarafından yapılmıştır. Bu çalışmada ölçeğin 10 maddeden oluşan ve özdeğeri 1'den büyük olan üç alt boyutu, toplam varyansın %88,224'ünü açıklamıştır. Maddelere ait faktör yükü değerleri ise 0,575-0,882 aralığında değişim göstermektedir. Ölçeğin Cronbach Alpha iç tutarlılık katsayısı ölçeğin bütünü için 0,954 olarak bulunurken bu katsayı bağ kurma alt boyutu için 0,972 olarak, yenilikçilik alt boyutu için 0,935 olarak, adalet alt boyutu için ise 0,792 olarak hesaplanmıştır.

3.3. Veri Toplama Süreci ve Etik Prosedür

Araştırmada kullanılan veri toplama aracının bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygunluk onayı, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Bilimsel Araştırma Önerisi Etik Değerlendirme Kurulunun 23.02.2023 tarihli 1 no'lu bilimsel araştırma önerisinin etik değerlendirme kurulu kararı ile alınmıştır. Ayrıca, uygulamanın yapıldığı Türkiye Raylı Sistem Makine Sanayi Anonim Şirketi'nin Sivas Bölge Müdürlüğünden araştırma için gerekli olan izinler alınmıştır. Anket gönüllü olarak çalışmaya katılan memurlara yüz yüze olarak uygulanmış olup elde edilen veriler SPSS programında kodlanmış, iş tatmini ölçeğine ve örgüt iklimi ölçeğine ait ortalama puanlar, bu ölçekte yer alan maddelere verilen yanıtların ortalaması olarak hesaplanmıştır.

3.4. Araştırma Modeli ve Hipotezleri

Araştırmada örgüt ikliminin çalışanların iş tatmini üzerindeki etkileri incelenmiştir. Araştırmanın amaçlarına göre incelenecek model Şekil 1'deki gibi oluşturulmuştur.

Şekil 1. Araştırma modeli

Araştırmanın amaçları doğrultusunda araştırma hipotezleri ise aşağıdaki gibi oluşturulmuştur.

H_1: Örgüt ikliminin bağ kurma alt boyutunun çalışanların iş tatminleri üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmaktadır.

H_2: Örgüt ikliminin yenilikçilik alt boyutunun çalışanların iş tatminleri üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmaktadır.

H_3: Örgüt ikliminin adalet alt boyutunun çalışanların iş tatminleri üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmaktadır.

3.5. İstatistiksel Analizler

Araştırmaya katılım gösteren çalışanların kişisel bilgi formunda yer alan sorulara verdikleri yanıtların dağılımı frekans ve yüzde tabloları kullanılarak özetlenmiştir. Örgüt İklimi Ölçeği ve İş Tatmini Ölçeğinin yapı geçerliğinin incelenmesi amacıyla Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) yöntemi kullanılmıştır. Doğrulayıcı faktör analizi, önceden kurgulanmış bir ölçme yapısının istatistiksel olarak doğrulanmasını amaçlayan ve literatürde özellikle ölçek

geliştirme/uyarlama çalışmalarında ölçme yapısının geçerliğinin incelenmesinde oldukça yaygın olarak kullanılan bir istatistiksel yöntemdir (Kartal ve Bardakçı, 2018). Örgüt İklimi Ölçeği ve İş Tatmini Ölçeğinin iç tutarlılığa bağlı güvenirliği ise Cronbach Alpha güvenirlik katsayısı kullanılarak incelenmiştir.

Araştırmada, araştırma modelinin ve hipotezlerinin test edilmesi aşamasında Yapısal Eşitlik Modellemesinden (YEM) yararlanılmıştır. YEM, regresyon analizi gibi birinci nesil istatistiksel yöntemlerle karşılaştırıldığında, birçok bağımlı ve bağımsız değişkeni modelleyerek karmaşık bir araştırma probleminin tek bir analiz sürecinde sistematik ve kapsamlı bir şekilde ele alınmasını sağlayan, ikinci nesil veri analizi tekniği olarak tanımlanan bir yöntemdir. Anderson ve Gerbing'in (1988) iki aşamalı yaklaşımına göre, yapısal eşitlik modellemesinde öncelikle modele dâhil edilen değişkenlerin faktör yapılarının DFA ile doğrulanması gerekmektedir (Arslan ve Bardakçı, 2020: 46). Bu nedenle çalışmanın uygulama bölümünde öncelikle çalışmada kullanılan ölçeklerin yapı geçerliği DFA ile araştırılmış, daha sonra araştırma modelindeki ilişkilerin anlamlılığı test edilmiştir. Araştırma verilerinin analizinde IBM SPSS 23.0 ve IBM AMOS 23.0 istatistik paket programları kullanılmıştır.

4. BULGULAR

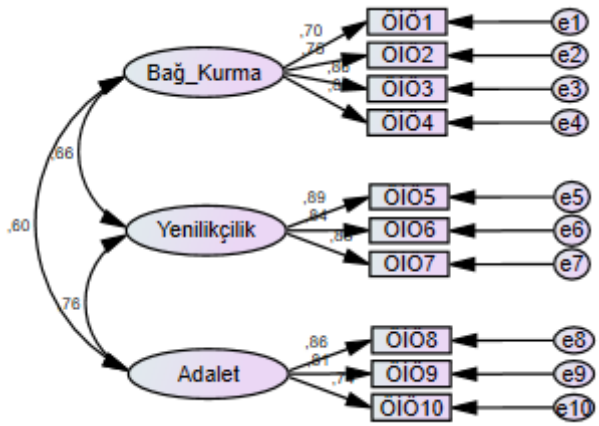
Bu kısımda araştırmada kullanılan ölçeklerin güvenirlik ve geçerlik bulgularına ve yapısal eşitlik modellemesi sonucu elde edilen bulgulara yer verilmiştir.

4.1. Geçerlik ve Güvenirlik Analizlerine İlişkin Bulgular

İlk olarak, Bağ Kurma, Yenilikçilik ve Adalet alt boyutları altında toplanan toplam on maddeden oluşan Örgüt İklimi Ölçeği için AMOS programında Şekil 2'de verilen model oluşturularak DFA uygulanmıştır. Yapılan DFA sonucunda modelin uyum indeksi değerleri Tablo 2'deki gibi elde edilmiştir.

Tablo 2. Örgüt iklimi ölçeğine ilişkin uyum indeksi değerleri

	χ^2/sd	GFI	NFI	IFI	CFI	RMSEA
Kabul Edilebilir Uyum	≤ 5	≥ 0,85	≥ 0,90	≥ 0,90	≥ 0,95	≤ 0,08
İyi Uyum	≤ 3	≥ 0,90	≥ 0,95	≥ 0,95	≥ 0,97	≤ 0,05
Örgüt İklimi Ölçeği	2,556	0,928	0,938	0,962	0,961	0,088

Şekil 2. Örgüt iklimi ölçeğine ait DFA diyagramı

Örgüt İklimi Ölçeğine ilişkin DFA sonucunda uyum iyiliği indeksleri χ^2/sd=2,556 olarak, GFI=0,928 olarak, NFI=0,938 olarak, IFI=0,962 olarak, CFI=0,961 olarak ve RMSEA=0,088 olarak hesaplanmıştır (Tablo 2). Bu değerler, Örgüt İklimi Ölçeğine ait modelin verilerle χ^2/sd, GFI ve IFI uyum indekslerine göre iyi düzeyde, NFI ve CFI uyum indekslerine göre ise kabul edilebilir düzeyde uyum içinde olduğunu ifade etmektedir. RMSEA indeksinin de kabul edilebilir düzeye yakın bir değer aldığı görülmektedir. Örgüt İklimi Ölçeğine yönelik yapılan DFA sonucunda elde edilen standart faktör yükü değerleri ve maddelere ait bazı betimleyici istatistiklere Tablo 3'te yer verilmiştir.

Tablo 3. Örgüt iklimi ölçeğine ait maddelerin faktör yükü, ortalama ve standart sapma değerleri

Bağ Kurma Alt Boyutu (Cronbach Alpha= 0,866; AVE= 0,62)	**Faktör Yükü**	**Ort.**	**ss**
ÖİÖ1: Kurumumuzda çalışanlar birbirleriyle yakın ilişki içindedirler.	0,700	3,30	0,92
ÖİÖ2: Kurumumuzda çalışanlar birbirlerinin bakış açılarını fazlasıyla önemserler.	0,748	2,96	0,93
ÖİÖ3: Kurumumuzda çalışanların takımdaşlık duyguları çok güçlüdür.	0,857	3,03	0,99
ÖİÖ4: Kurumumuzda çalışanlar birbirleri ile sıkı işbirliği halindedirler.	0,836	3,04	0,94
Yenilikçilik Alt Boyutu (Cronbach Alpha= 0,829; AVE= 0,76)	**Faktör Yükü**	**Ort.**	**ss**
ÖİÖ5: Kurumumuzda yeni fırsatlar için fikirler önermek teşvik edilir.	0,893	2,62	1,11
ÖİÖ6: Kurumumuzda, başarısızlığa yol açsa bile risk almaya çok değer verilir.	0,844	2,31	1,11
ÖİÖ7: Kurumumuzda bir görevi yerine getirmek için yeni yöntemler bulmak teşvik edilir.	0,882	2,65	1,09
Adalet Alt Boyutu (Cronbach Alpha= 0,837; AVE= 0,65)	**Faktör Yükü**	**Ort.**	**ss**
ÖİÖ8: Yöneticimin değerlendirmelerine güvenebilirim.	0,859	3,16	1,13
ÖİÖ9: Kurumumuzda bana verilen hedefler makul ve mantıklıdır.	0,808	3,35	1,05
ÖİÖ10: Yöneticim hiçbir çalışana ayrıcalıklı davranmaz.	0,743	2,96	1,25

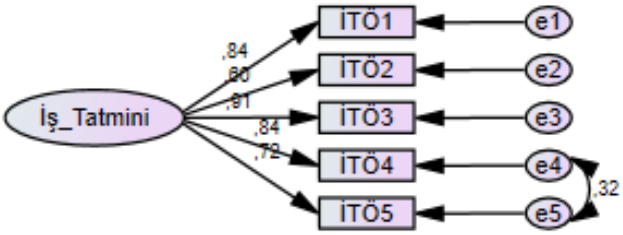
Literatürde AVE (Average Variance Extracted) değeri, bir ölçeğin yapı geçerliğinin önemli bir göstergesi olarak kabul görmektedir. Eğer alt boyutlara ait AVE değeri 0,5'ten büyükse ölçeğin uyum geçerliğinin, dolayısıyla yapı geçerliğinin olduğu yönünde bir sonuca varılmaktadır (Kartal ve Bardakçı, 2018:101). Eğer herhangi bir alt boyut için AVE değeri 0,5'ten küçükse bu durum ölçeğin uyum geçerliğinin olmadığını gösterir. Çünkü ölçüm hatasından kaynaklanan varyans, o faktör tarafından açıklanan varyanstan büyük demektir (Fornell ve Larcker, 1981: 46). Tablo 3'te verilen bulgulara göre, Örgüt İklimi Ölçeğinin alt boyutlarına ait AVE değerleri sırasıyla Bağ Kurma alt boyutu için 0,62 olarak, Yenilikçilik alt boyutu için 0,76 olarak, Adalet alt boyutu için ise 0,65 olarak hesaplanmıştır. Bu değerler kritik değer olan 0,5'ten büyük değerlerdir ve Örgüt İklimi Ölçeğinin yapı geçerliğinin yeterli düzeyde olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan Örgüt İklimi Ölçeğinde yer alan maddelere ait standart faktör yükü değerleri 0,700-0,883 aralığında değer almaktadır. Buna göre, Örgüt İklimi Ölçeğinde yer alan maddelerin standart faktör yükü değerlerinin yapı geçerliği bakımından oldukça yüksek ve yeterli değerler olduğu söylenebilir (Büyüköztürk, 2010).

Tablo 3'te görüldüğü üzere, Örgüt İklimi Ölçeğinin alt boyutlarına ait Cronbach Alpha katsayısı değerleri ise sırasıyla Bağ Kurma alt boyutu için 0,866 olarak, Yenilikçilik alt boyutu için 0,829 olarak, Adalet alt boyutu için ise 0,837 olarak bulunmuştur. Bu değerler ölçeğin güvenirliğinin yüksek düzeyde olduğunu göstermektedir (Kartal ve Bardakçı, 2019).

İkinci olarak tek boyut altında toplanan beş maddeden oluşan İş Tatmini Ölçeği için yine AMOS programında Şekil 3'te verilen model oluşturulmuş ve DFA yapılmıştır. DFA sonucunda tek boyutlu ölçüm modelinin uyum indeksi değerleri Tablo 4'te verildiği gibi elde edilmiştir.

Tablo 4. İş tatmini ölçeğine ilişkin uyum indeksi değerleri

	χ^2/sd	GFI	NFI	IFI	CFI	RMSEA
Kabul Edilebilir Uyum	≤ 5	≥ 0,85	≥ 0,90	≥ 0,90	≥ 0,95	≤ 0,08
İyi Uyum	≤ 3	≥ 0,90	≥ 0,95	≥ 0,95	≥ 0,97	≤ 0,05
İş Tatmini Ölçeği	1,263	0,990	0,992	0,998	0,998	0,036

Şekil 3. İş tatmini ölçeğine ait DFA diyagramı

Tablo 4'te görüldüğü üzere, İş Tatmini Ölçeğine yönelik yapılan DFA sonucunda uyum iyiliği indeksleri χ^2/ sd=1,263 olarak, GFI=0,990 olarak, NFI=0,992 olarak, IFI=0,998 olarak, CFI=0,998 olarak ve RMSEA=0,036 olarak bulunmuştur. Bu değerlere göre, İş Tatmini Ölçeğine ait tek boyutlu ölçme modeli verilerle χ^2/sd, GFI, NFI, IFI, CFI ve RMSEA uyum indekslerinin tümüne göre iyi düzeyde bir uyum göstermektedir.

Tablo 5. İş tatmini ölçeğine ait maddelerin faktör yükü, ortalama ve standart sapma değerleri

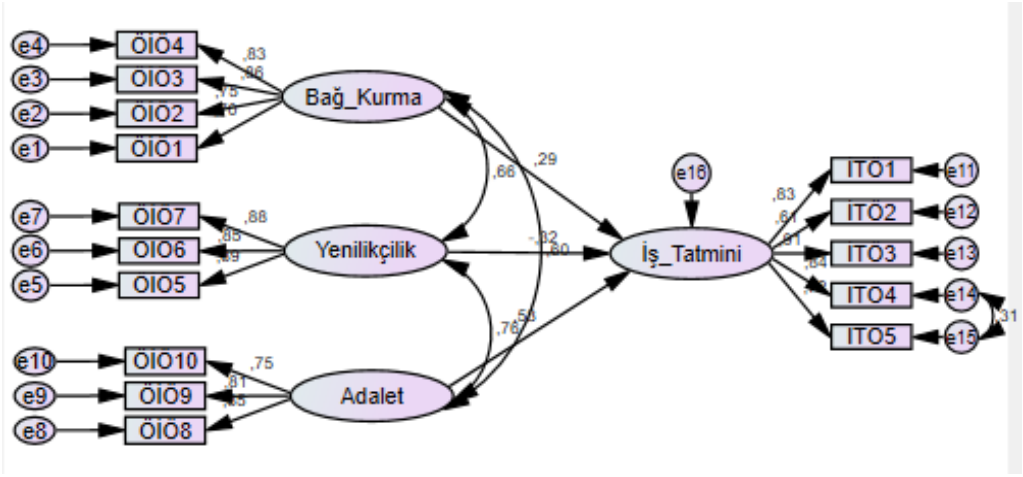
İş Tatmini Ölçeği **(Cronbach Alpha= 0,890; AVE= 0,62)**	**Faktör Yükü**	**Ort.**	**ss**
İTÖ1: İşimi severek yaparım.	0,839	3,94	1,06
İTÖ2: Mutluluğu işimdeyken buluyorum.	0,599	3,20	1,05
İTÖ3: Mevcut işimden memnunum.	0,912	3,85	0,96
İTÖ4: İşimi keyifli buluyorum.	0,836	3,72	0,97
İTÖ5: İş yerinde zaman iyi geçiyor.	0,715	3,85	0,93

Tablo 5'teki bulgulara göre, İş Tatmini Ölçeğine ait AVE değeri 0,62 olarak hesaplanmıştır. Bu değer 0,5'ten büyük bir değerdir ve İş Tatmini Ölçeğinin yapı geçerliğinin yeterli düzeyde olduğunu göstermektedir. İş Tatmini Ölçeği maddelerine ait standart faktör yükleri ise 0,599-0,912 aralığında değer almaktadır. Buna göre, İş Tatmini Ölçeğinde yer alan maddelerin faktör yük değerlerinin yapı geçerliği açısından yüksek ve yeterli değerler olduğu ifade edilebilir (Büyüköztürk, 2010).

Tablo 5'te verilen güvenirlik bulgusuna göre, İş Tatmini Ölçeğine ait Cronbach Alpha iç tutarlılık katsayısı 0,890 olarak bulunmuştur. Bu değer Kartal ve Bardakçı (2019)'ya göre ölçeğin yüksek düzeyde güvenirliğe sahip olduğunu göstermektedir.

4.2. Yapısal Eşitlik Modeli Bulguları

Araştırma hipotezlerinin YEM yöntemi ile AMOS programı aracılığıyla sınanması sonucu elde edilen bulgulara bu bölümde yer verilmektedir. Araştırmanın hipotezleri, AMOS programında Şekil 4'te verilen diyagram oluşturularak modellenmiştir. Modele ait uyum iyiliği düzeyinin artırılması amacıyla teorik bakımdan uygunluk kriterleri göz önüne alınarak modifikasyon işlemi yapılmıştır.

Şekil 4. Araştırma modelinin AMOS diyagramı

Şekil 4'te verilen modelin son haline ilişkin yapılan analiz sonucunda elde edilen uyum iyiliği indeksi değerleri Tablo 6'da verildiği gibidir.

Tablo 6. Araştırma modeline ilişkin uyum indeksi değerleri

	χ^2/sd	GFI	NFI	IFI	CFI	RMSEA
Kabul Edilebilir Uyum	≤ 5	≥ 0,85	≥ 0,90	≥ 0,90	≥ 0,95	≤ 0,08
İyi Uyum	≤ 3	≥ 0,90	≥ 0,95	≥ 0,95	≥ 0,97	≤ 0,05
Model	2,122	0,901	0,915	0,953	0,953	0,075

Tablo 6'da verilen bulgulara göre, test edilen araştırma modelinin uyum iyiliği indeksleri sırasıyla χ^2/ sd=2,122<3; GFI=0,901>0,90; NFI=0,915>0,90; IFI=0,953>0,95; CFI=0,953>0,95 ve RMSEA=0,075<0,08 şeklinde bulunmuştur. Bu değerlere göre test edilen araştırma modeli, verilerle χ^2/sd, GFI ve IFI uyum indekslerine göre iyi düzeyde, NFI, CFI ve RMSEA uyum indekslerine göre ise kabul edilebilir düzeyde uyum göstermektedir. Şekil 4'teki test edilen modele dâhil edilen ilişki yollarının anlamlı olup olmadığına yönelik elde edilen bulgular Tablo 7'de verilmiştir.

Tablo 7. Araştırma modelinin testine yapısal eşitlik modellemesi bulguları

Hipotez	İlişki Yolları	Regresyon Katsayısı	Std. Hata	p	Sonuç
H_1	İş Tatmini ← Bağ Kurma	0,485	0,125	**<0,001**	Kabul
H_2	İş Tatmini ← Yenilikçilik	-0,284	0,124	**0,022**	Kabul
H_3	İş Tatmini ← Adalet	0,397	0,146	**0,007**	Kabul

Tablo 7'deki bulgulara göre,

• Araştırmanın H_1 hipotezi kabul edilmiştir. Buna göre, çalışanların kurumlarıyla bağ kurma düzeylerinin iş tatminleri üzerinde pozitif yönde anlamlı bir etkisinin olduğu sonucuna varılmıştır (β=0,485; p<0,001). Başka bir ifadeyle, çalışanların kurumlarıyla bağ kurma düzeyleri olumlu yönde arttıkça iş tatmini düzeyleri de anlamlı derecede bir artış göstermektedir.

• Araştırmanın H_2 hipotezi kabul edilmiştir ve çalışanların kurumlarındaki yenilikçi uygulamalara yönelik algılarının iş tatminleri üzerinde negatif yönde ve anlamlı bir etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır (β=-0,284; p<0,05). Diğer bir deyişle, çalışanların kurumlarındaki yenilikçi uygulamalara yönelik algıları olumlu yönde arttıkça iş tatmini düzeyleri anlamlı düzeyde bir azalış göstermektedir.

•Araştırmanın H_3 hipotezi de kabul edilmiştir. Buna göre, çalışanların kurumlarındaki adalete yönelik algılarının iş tatminleri üzerinde pozitif yönde ve anlamlı bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir (β=0,397; p<0,05). Farklı bir ifadeyle, çalışanların kurumlarındaki algıladıkları adalet düzeyi olumlu yönde arttıkça iş tatmini düzeylerinin de anlamlı düzeyde bir artış gösterdiği söylenebilir.

5. TARTIŞMA VE SONUÇ

Sermayesi devlete ait olan şirketler veya işletmeler en genel anlamıyla kamu iktisadi teşebbüsleri olarak tanımlanmaktadır. Sermayesi kamuya ait olan bu şirketlerin idari ve mali yönden özerk bir yapısı vardır ve ticari faaliyet göstererek kâr etmek amacı gütmektedirler. Dolayısıyla araştırmanın uygulamasının yapıldığı şirket olan ve demiryolu sektöründe önemli bir paya sahip olan iktisadi teşebbüsünün artan rekabet koşulları nedeniyle çalışanlarından yeterli düzeyde verim alması zorunlu hale gelmiştir. Bu ise, iş tatmini ve motivasyonu yüksek çalışanlarla mümkün olacaktır. Çalışma şartları bakımından teknik personelin bilgi ve birikimi için daha çok emek vermesini isteyen bu sektörde kurum, çalışanlarıyla ilişkisini iyi tutmak zorundadır. İşlerinden tatmin olmayan çalışanlar arasında devamsızlık, işten ayrılma gibi problemler yaygınlaşır. İşletmeler için bu sorunlar, büyük maddi ve manevi kayıplara neden olabilir.

Bu araştırmada, demiryolu sektöründe faaliyet gösteren bir kamu iktisadi teşebbüsünde çalışanların algıladıkları örgüt ikliminin iş tatminleri üzerinde anlamlı bir etkisinin olup olmadığının incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışma, kurumdaki algılanan örgüt ikliminin çalışanların iş tatminini artırmaya yönelik bir etkisinin olup olmadığına ışık tutması bakımından önem arz etmektedir.

Literatürde birçok araştırmacı, algılanan örgüt ikliminin iş tatmini üzerindeki etkilerini incelemektedir. Bu kapsamdaki birçok araştırmada örgüt ikliminin ve alt boyutlarının iş tatminini etkilediği belirtilmektedir (Varışlı, 2019; Doğan ve Üngüren, 2012; Korkmaz ve Bağcı, 2020; Yılmaz vd., 2023; Güneş vd., 2023;). Bu çalışmada da iş tatmininin örgüt ikliminin alt boyutları olan bağ kurma, adalet ve yenilikçilik boyutları ile ilişkisi değerlendirilmiş ve iş tatmininin örgüt içindeki bağ kurma, yenilikçilik ve adalet boyutlarından etkilendiği tespit edilmiştir. Çalışmanın bu temel bulgularına göre, çalışanların kurumlarıyla bağ kurma düzeyleri ve kurumlarında algıladıkları adalet düzeyi olumlu yönde arttıkça iş tatmini düzeylerinin de anlamlı bir artış gösterdiği tespit edilmiştir. Diğer taraftan, çalışanların kurumlarında algıladıkları yenilikçilik düzeyi olumlu yönde arttıkça iş tatmini düzeylerinin anlamlı bir azalış gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Korkmaz ve Bağcı'nın (2020) çalışmasında elde ettiği bulgular da araştırmanın bu bulgularını büyük oranda destekler niteliktedir. Korkmaz ve Bağcı (2020) banka çalışanları ile yaptığı çalışmalarında çalışanların kurumlarıyla bağ kurma düzeyleri, kurumlarında algıladıkları yenilikçilik düzeyi ve kurumlarında algıladıkları adalet düzeyi olumlu yönde arttıkça iş tatmini düzeylerinin de anlamlı artış gösterdiğini bulmuştur. Diğer bir deyişle, örgüt ikliminin her üç alt boyutunun da iş tatminini pozitif yönde etkilediğini belirlemiştir. Bu çalışmada ise diğer iki alt boyutun aksine olarak yenilikçilik alt boyutunun iş tatmini üzerinde negatif yönde bir etkisinin olduğu bulunmuştur. Yenilikçilik alt boyutu, bir örgütte çalışanların yeni fırsatlar için fikirler önermeye teşvik edilmesini, başarısızlığa yol açsa bile risk almaya değer verilmesini ve bir görevi yerine getirmek için yeni yöntemler bulmaya teşvik edilmesini ifade etmektedir. Bu boyutun iş tatminini negatif yönde etkilemesinin temelinde kamu iktisadi teşebbüsündeki yenilikçi uygulamaların çalışanların iş yükünü artırmış olabileceği düşünülmektedir. Literatürdeki çalışmalarda iş yükü ile iş tatmini arasında negatif yönde bir ilişki olduğuna yönelik bulgular ortaya konulmuştur (Mansur ve Seyhan, 2021; Atalay ve Çakırel, 2022; Turunç ve Öğen, 2022). Bu bağlamda, çalışanların artan iş yüklerinin iş tatminini olumsuz yönde etkilemiş olabileceği yönünde bir değerlendirme yapılabilir.

Araştırma bulguları göz önüne alınarak araştırma sonucunda kamu iktisadi teşebbüsü yöneticilerine ve bu işletmelere çeşitli öneriler sunulmaktadır. Bu öneriler şu şekildedir:

• Üyelerin bir örgüt veya kurum için olumlu duygular içinde olması, kuruma bağlılık duygusunun oluşum ve gelişiminde önemlidir. Bu bağlılık duygusunun derecesi, örgüt üyelerinin birbirine karşı hissettikleri birlik ve beraberlik duygusunun derecesi ile doğru orantılıdır. Bu bakımdan, bu bağın iş tatminini olumlu etkilediği de göz önüne alınırsa yöneticiler, çalışanların kurumlarıyla bağ kurma düzeyini artırmaya yönelik uygulamaları ve faaliyetleri zaman zaman hayata geçirebilirler. Bu tür uygulamaların, çalışanlar arasındaki birlik ve beraberlik duygusunu artıracağı düşünülmektedir.

• Kurum yöneticilerinin işletmeler için zamanın koşullarına ayak uydurmak için gerekli ve kaçınılmaz olan yenilikçi uygulamaların ve politikaların uygulanmasında bazı dengeleri de gözetmesi gerekmektedir. Bu uygulamalar hayata geçirilirken çalışanlara aşırı iş yükü oluşturması veya örgüt iklimini olumsuz etkileyecek sonuçların ortaya çıkması çalışanların iş tatmini düzeyini olumsuz yönde etkileyebilecektir.

• İş yükü dağılımı, ücret politikası, çalışanlarla kurulan iletişim, çalışanlara sağlanan çalışma ortamı gibi konularda yöneticiler adaleti gözetmeli, herhangi bir çalışanına ya da bir gruba ayrıcalıklı davranmamalıdır. Uygulamalar kişiye göre değişmemeli, her durumda veya kişide sabit olmalıdır. Bu durumun çalışanlar tarafından da bu şekilde hissedilmesi, örgüte duyulan güvenin temelini oluşturur. Bu ise örgüt iklimini olumlu yönde etkileyerek çalışanların iş tatminini artırıcı yönde bir etki oluşturacaktır.

Bu araştırmanın literatürde az sayıda çalışmaya konu olmuş olan kamu iktisadi teşebbüsü çalışanlarının iş tatminlerine yönelik ortaya koyduğu bulgularıyla gelecekteki akademik çalışmalara yol göstermesi ve kaynak niteliğinde bir çalışma olması beklenmektedir. Araştırmanın bazı kısıtları bulunmaktadır. Araştırma, sadece Sivas'ta faaliyet gösteren bir kamu iktisadi teşebbüsünde çalışanlar üzerine yapıldığı için ülkemizde faaliyet gösteren diğer kamu iktisadi teşebbüslerinde de uygulanması, konunun daha derinlemesine ele alınmasına ve araştırma sonuçlarının genellenebilir olup olmadığının incelenmesine katkı sunacaktır. Ayrıca, araştırmanın diğer kısıtları olarak belirli bir zaman aralığında yapılmış olması ve anket maddelerine verilen cevapların dürüst ve samimi olarak verildiği varsayımları ifade edilebilir.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the author).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKÇA

Aydoğdu, A. (2013). *Örgüt Yapısının, İnovasyon Ve Örgüt Kültürüne Etkisi Ve Bir Araştırma.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi.

Arslan, A. ve Bardakçı, S. (2020). "Üniversite Öğrencilerinin Dijital Bağımlılık Düzeylerinin İletişim Becerileri Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi", *Gençlik Araştırmaları Dergisi*, 8/20, 36-70.

Arslan, R. ve Demir, G. (2022). *G-Power ve Minitab Uygulamalı Örnekleme Yöntemleri*, 1. Baskı, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.

Atalay, M., ve Çakırel, Y. (2022). "Sağlık Sektörü Çalışanlarında İş Yükü, İş Tatmini Ve Tükenmişlik Durumunun İncelenmesi", *Yönetim Ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 20/1, 431-463.

Başkaya, R. (2014). *Örgüt İkliminin Çalışan Performansı Üzerine Etkisi ve Bir Uygulama*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Beykent Üniversitesi.

Başol, O. ve Çömlekçi, M. F. (2020). "İş Tatmini Ölçeğinin Uyarlanması: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması". *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 1/2, 17-31.

Bock, G. W., Lee, J. N., Zmud, R.W. ve Kim, Y. G (2005). "BehavioralIntention Formation in Knowledge Sharing: Examining the Roles of Extrinsic Motivators, Social Psychological Forces, and Organizational Climate", *MIS Quarterly*, 29/1, 87-111.

Brown, S. P. ve Peterson, R. A. (1994). "The Effect of Effort on Sales Performance and Job Satisfaction", *Journal of Marketing*, 58, 70-80.

Büyüköztürk, Ş. (2010). *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı*, Pegem Yayıncılık, Ankara.

Covin, J. G. ve Slevin, D. P. (1991). "A Conceptual Model of Entrepreneurship as Firm Behavior", *Entrepreneurship Theory and Practice*, 16/1, 7-26.

Doğan, H. ve Üngüren, E. (2012). "Örgüt İklimi Ve İş Tatmini İlişkisi: Hemşirelere Yönelik Karşılaştırmalı Bir Analiz Çalışması". *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi,* 4/8, 27-45.

Erdoğan, Ş. (2013). *Örgüt İklimi ile Çalışanların Motivasyonu ve İş Tatmini Arasındaki İlişkiler: Özel Hastanede bir Uygulama*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gediz Üniversitesi.

Fornell, C. ve Larcker, D. F. (1981). "Evaluating Structural Equation Models with Unobservable Variables and Measurement Error", *Journal of Marketing Research*, 18/1/, 39-50.

George, J. M. ve Jones, G. R. (2008). *Understanding and Managing Organizational Behavior*, 5. Baskı, Pearson/ Prentice Hall.

Güneş, Y., Özkan, H. ve Sever, M. (2023). "Örgüt İkliminin İş Tatmini Üzerindeki Etkisi: İlkokul ve Ortaokul Üzerinde Bir Araştırma", *Yönetim ve Eğitim Bilimleri Dergisi,* 2/1, 1-11.

Karakuş, H. (2011). *Mobingin Hemşireler ve İş Tatmini Üzerine Etkileri: Sivas İli Örneği.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sivas Cumhuriyet Üniversitesi.

Kartal, M. ve Bardakçı, S. (2018). *SPSS ve AMOS Uygulamalı Örneklerle Güvenirlik ve Geçerlik Analizleri*, 1. Baskı, Akademisyen Kitabevi, Ankara.

Kartal, M. ve Bardakçı, S. (2019). *Tutum Ölçekleri*, 1. Baskı, Akademisyen Kitabevi, Ankara.

Kaya, N. (2013). *İş Tatmini ve Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişki: Bir Araştırma*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi.

Keleş, N. (2006). *İş Tatmininin Örgütsel Bağlılık Üzerindeki Etkisine İlişkin İlaç Üretim ve Dağıtım Firmalarında Yapılan Bir Araştırma*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi.

Koçel, T. (2003). İşletme Yöneticiliği: *Yönetim ve Organizasyon, Organizasyonlarda Davranış, Klasik, Modern-Çağdaş ve Güncel Yaklaşımlar*, 8. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul.

Korkmaz, H. ve Bağcı, Z. (2005). "Örgüt İkliminin İş Tatmini Üzerindeki Etkisi: Banka Çalışanları Üzerinde Bir Araştırma", *Pamukkale Üniversitesi İşletme Araştırmaları Dergisi*, 7/2, 1-11.

Mansur, F. ve Seyhan, F. (2021). "Kişisel Dozimetre Taşıyan Çalışanlarda Aşırı İş Yükünün Örgütsel Bağlılık ve İş Tatmini Üzerindeki Etkisi", *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 13/2, 1033-1049.

Moran, E. T. ve Volkwein, J. F. (1992). "The cultural approach to the formation of organizational climate", *Human Relations*, 45/1, 19–47.

Rafferty, A. E. ve Griffin, M. A. (2009). "Job Satisfaction in Organizational Research", *The Sage Handbook of Organizational Research Methods*, 196, 212.

Robbins, S. P. ve Coulter, M. (2012). *Management*, 11. Baskı, Prentice Hall, New Jersey.

Shahid, B. (2002). "An Extensionand Evaluation of Job Characteristics, Organizational Commitment and Job Satisfaction in an Expatriate, Quest Worker", *Sales Setting, Journal of Personal Selling and Sales Management*, 22/1, 1-11.

Spector, P. E. (1997). *Job Ssatisfaction: Application, Assessment, Causes, and Consequences*, Sage Publications, California.

Şimşek, L. (1995). «İş Tatmini», *Verimlilik Dergisi*, 12, 91-122.

Şişman, M. (2002). *Örgütler ve Kültürler*, Pegem A Yayıncılık, Ankara.

Tezcan, C. (2019). *Örgütsel Güvenin Çalışan Performansına Etkisinde Destekleyici Örgüt İkliminin Aracı Etkisi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ufuk Üniversitesi.

Turunç, Ö. ve Öğen, A.R. (2022). "Aşırı İş Yükü Tükenmişlik İlişkisinde, İş Tatmini Ve Örgütsel Vatandaşlık Rolü: Sağlık Çalışanlarında Bir Uygulama". *Türk Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 7/2, 118-128

Türk, S. (2007). *Örgüt Kültürü ve İş Tatmini*, Özkan Matbaacılık, Ankara.

Ugboro I. ve Obeng K. (2000). "Top Management Leadership, Employee Empowerment, Job Satisfaction, and Customer Satisfaction in Total Quality Management Organizations: An Empirical Study", *Jounal of Quality Management, 5*.

Varışlı, N. (2019). "Örgüt İkliminin Örgütsel Bağlılık ve İş Tatminine Etkileri", *International Journal of Academic Value Studies*, 5/1, 114-123.

Wen, W. ve Zhu, F. (2019). "Threat of Platform-Owner Entry and Complementor Responses: Evidence From the Mobile app Market", *Strategic Management Journal*, 40/9, 1336-1367.

Worrell, T. G. (2004). *School Psychologists' Job Satisfaction: Ten Years Later*. Virginia Polytechnic Institute.

Yılmaz, C., Karataş, Ö. ve Akay, E. (2023). "Örgüt İkliminin İş Tatmini Üzerine Etkisi: Zincir Restoran İşletmeleri Üzerine Bir Uygulama". *SBedergi,* 7/12, 42-72.

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş:01.07.2024 **√Accepted/Kabul:**18.09.2025
DOI:https://doi.org/10.30794/pausbed.1508131
Research Article/Araştırma Makalesi

Diken Çolak, B., Evren, S., Şengül, S. (2025). "Coğrafi İşaretli Ürünlerin Tanıtımında Dijital Pazarlama İletişiminin Kullanılması: Balıkesir Zeytinyağları Örneği", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 71, 339-354.

COĞRAFİ İŞARETLİ ÜRÜNLERİN TANITIMINDA DİJİTAL PAZARLAMA İLETİŞİMİNİN KULLANILMASI: BALIKESİR ZEYTİNYAĞLARI ÖRNEĞİ*

Büşra DİKEN ÇOLAK[**], Seray EVREN[***], Serkan ŞENGÜL[****]

Öz

Ürünlerin içeriği ve kalitesi açısından güven sağlayan coğrafi işaret tescili, aynı zamanda üreticiler için rekabet avantajı sağlamaktadır. Dijital pazarlama ise rekabet avantajı kazanmayı ve pazar payını genişletmeyi amaçlayan markalar için önemli fırsatlar sunmaktadır. Bu doğrultuda dijital pazarlamanın ivme kazandığı günümüzde araştırmanın amacı coğrafi işaretli Ayvalık, Burhaniye ve Edremit zeytinyağı üreticisi firmaların internet sayfaları aracılığıyla uyguladıkları dijital pazarlama stratejilerinin incelenmesidir. Zeytinyağı sektörünün sahip olduğu ekonomik pay, bölge kalkınmasına etkisi, yarattığı katma değer ve ihracat potansiyeli araştırma evreninin belirlenmesinde etkili olmuştur. Nitel araştırma yöntemi ve örnek olay deseni benimsenen araştırmanın verileri ikincil kaynaklardan elde edilmiştir. Araştırma kapsamında incelenen firmalar ölçüt örneklem yöntemi ile belirlenmiş olup Balıkesir'de coğrafi işaretli zeytinyağı üreten firmalar ele alınmıştır. Firmaların internet sayfaları aracılığıyla gerçekleştirdikleri dijital pazarlama iletişiminde gelişmeye açık yönler bulunduğu tespit edilmiştir. Coğrafi işaretli zeytinyağının tanıtımının etkin bir biçimde gerçekleştirilmesi amacıyla tespit edilen zayıf yönler ve fırsatlar dâhilinde ilgili firmaların dijital pazarlama faaliyetlerini iyileştirmek için önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar kelimeler: *Coğrafi İşaret, Dijital Pazarlama, Destinasyon Pazarlaması, Balıkesir, Zeytinyağı.*

DIGITAL MARKETING COMMUNICATION IN THE PROMOTION OF GEOGRAPHICALLY INDICATED PRODUCTS: BALIKESIR OLIVE OIL CASE

Abstract

Geographical indication, which provides trust in terms of the content and quality of products, also provides a competitive advantage for firms. Digital marketing offers important opportunities for brands aiming to gain competitive advantage and expand market share. In this context, as digital marketing gains momentum today, the aim of the research is to examine the digital marketing strategies implemented by geographical indication registered olive oil producing firms in Ayvalık, Burhaniye, and Edremit through their websites. The market share of the olive oil sector, its impact on regional development, the value it creates, and its export potential have been effective in determining the research population. The data of the research, which adopted the qualitative research method and the case study design, were obtained from secondary sources. The firms examined in the scope of the research were determined by the criterion sampling method; firms producing geographical indication registered olive oil in Balıkesir were included. It has been determined that there are areas for improvement in the digital marketing communication of firms through their websites. In order to effectively promote geographically indicated olive oil, suggestions have been made to improve the digital marketing activities of the relevant firms within the identified weaknesses and opportunities.

Keywords: *Geographical Indication, Digital Marketing, Destination Marketing, Balıkesir, Olive Oil.*

*Bu çalışma 18-20 Nisan 2024 tarihlerinde Balıkesir Üniversitesi Turizm Fakültesi tarafından düzenlenen IV. Ulusal / I. Uluslararası Balıkesir Turizm Kongresi'nde sunulan sözlü bildiriden üretilmiştir.

**Öğr. Gör., İstanbul Gedik Üniversitesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları, İSTANBUL.
e-posta: busra.dikencolak@gedik.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0001-8888-9577)
***Arş. Gör., İstanbul Gedik Üniversitesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları, İSTANBUL.
e-posta: seray.evren@gedik.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0001-9063-5824)
**** Prof. Dr., Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları, SAKARYA.
e-posta: serkansengul@subu.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0003-4615-1982)

1. GİRİŞ

Tüketiciler bağlamında ürünün kaynağını, kendine has özelliklerini ve bu özellikler ile içinde bulunduğu coğrafi alanla arasındaki bağlantıyı gösteren ve garanti sağlayan coğrafi işaret tescili destinasyonların bilinirliğinin artması ve tanıtılması oldukça önemlidir. Coğrafi işaret *"Belirgin bir niteliği, ünü veya diğer özellikleri bakımından kökenin bulunduğu yöre, alan, bölge veya ülke ile özdeşleşmiş ürünü gösteren işaret"* olarak da ifade edilmektedir (Türk Patent Enstitüsü, 2024). Alan yazında e-pazarlama, online pazarlama, sanal pazarlama vb. şekilde de isimlendirilen dijital pazarlama kavramı, kısaca pazarlama ile ilgili faaliyetlerin elektronik ortamlarda yürütülmesi anlamına gelmektedir. İşletmeler üretmiş oldukları mal ve hizmetleri daha geniş kitlelere ulaştırabilmek adına dijital pazarlamadan yararlanmaktadır (Uygur, Sürücü ve Sergen, 2018). Geleneksel pazarlama anlayışına göre çok daha az maliyetle yapılıyor olması, hedef kitle belirleme ve hedef kitleye ulaşma noktasında oldukça başarılı olması geleneksel pazarlama anlayışına oranla tercih edilebilirliğini artırmaktadır (Eryılmaz, 2021). Bu sebeple günümüzde destinasyon pazarlaması kapsamında dijital pazarlama oldukça yaygın kullanılmaktadır. Yöresel çeşitlilik açısından oldukça zengin olan Balıkesir, zeytin ve zeytinyağı üretiminde Türkiye'de en güçlü potansiyele sahip iller arasında yer almaktadır. Bölgede 81 bin 291 hektar alanda 11 milyona yakın zeytin ağacı bulunmaktadır. Bu alanda yıllık yaklaşık 125 bin ton zeytin üretimi gerçekleşmektedir. Bu payın %20'si sofralık zeytin, %80'i de zeytinyağı üretimi için kullanılmaktadır. Dünya zeytinyağı üretiminde 4. sırada olan Türkiye'nin yaklaşık %17,2'lik zeytinyağı üretimi Balıkesir tarafından karşılanmaktadır. Aynı zamanda bölgede altın sarısı renkte, hoş kokulu, yüksek aromalı, kimyasal ve duyusal özellikleri oldukça iyi olan ve Ayvalık-Edremit yağlık zeytinlerinden üretilen Ayvalık zeytinyağı, Ayvalık çeşidi zeytinlerin sıkımı ile elde edilen natürel sızma zeytinyağı çeşidi olan Burhaniye zeytinyağı ve orijinin Edremit olduğu bilinen Ayvalık cinsi yağlık zeytin çeşidinden elde edilen natürel sızma zeytinyağı çeşidi olan Edremit zeytinyağı olmak üzere üç adet tescillenmiş zeytinyağı bulunmaktadır (Balıkesir Valiliği, 2024, Türk Patent Enstitüsü, 2025). Bu bağlamda çalışmanın kapsamını Balıkesir bölgesinde yer alan zeytinyağların pazarlanmasında dijital pazarlama ileti**şim**inin ne ölçüde kullanıldığı oluşturmaktadır.

2.KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Coğrafi İşaretli Ürünler ve Destinasyon Açısından Önemi

Türk Dil Kurumu (2024) tarafından *"varılacak olan yer"* olarak tanımlanan destinasyon kavramı daha geniş ifade edilecek olursa; önemli çekicilikleri bünyesinde bulunduran, çeşitli etkinlikler ile iyi bir ulaşım ağı ve gelişim düzeyine sahip belirli bir imaj ve markalaşma düzeyinde olan ve çeşitli turizm tesislerini bünyesinde bulunduran coğrafi alanlar olarak ifade edilebilir (Şengül, Yılmaz ve Eryılmaz, 2018). Destinasyon olarak isimlendirilen bölgelerin rakiplerinden farklılaşarak ön plana çıkması adına birtakım özelliklere sahip olması gerekmektedir. Bu bağlamda destinasyonlar bünyelerinde barındırdıkları çekicilikleri meydana çıkarmalı, kendilerine özgü özellikleri iyi tanıtabilmelidir (Şengül ve Türkay, 2022). Bulunduğu bölge ile özdeşleşen ürünlerin tescillenmesi olarak ifade edilen coğrafi işaretli ürünler kültürel miras ve geleneksel üretimin önemine dikkat çekerken, bölgenin üreticisi ile bölgeye özgü özellikleri korumayı amaçlamaktadır. Bu ürünler; doğal ve tarımsal ürünler, maden, el sanatları ve sanayi ürünlerini kapsamaktadır (Üzümcü, Alyakut ve Akpulat, 2017). Coğrafi işaretli ürünlerin varlığı destinasyonlar açısından oldukça kıymetlidir. Örneğin Fransa'nın ünlü peyniri Roquefort'un üretildiği mağaraları ziyaret için her yıl çok sayıda yerli ve yabancı turist bu bölgeleri ziyaret etmektedir. Benzer şekilde Fransa'nın Champagne bölgesinde coğrafi işaretle tescillenmiş köpüklü şarabı deneyimlemek adına oldukça fazla sayıda turist bu bölgeyi ziyaret etmektedir. Coğrafi işaretle tescillenmiş yöresel ürünler adına düzenlenen yarışmalar, festival ve fuarlar destinasyonların rakiplerinden farklılaşması noktasında oldukça etkili olmaktadır. Ayrıca destinasyonların sahip oldukları yöresel ve coğrafi işaretli ürünlerin varlığı turizmin belirli bir mevsimde kısıtlı kalmasını engellemekte ve sürdürülebilirliğine katkı sağlamaktadır (Diken Çolak ve Şengül, 2023).

2.2. Coğrafi İşaretli Ürünlerin Pazarlanması

Coğrafi işaretler, belirli bir alandan kaynaklanan bir ürünü tanımlayan ya da kalitesi, ünü veya diğer karakteristik özellikleri bakımından coğrafi kaynağına atfedilen, bir bölgeyi temsil eden sınaî mülkiyet hakkı olarak tanımlanmaktadır (Arıkan ve Taşçıoğlu, 2019: 330). Aynı zamanda coğrafi işaret ürünün kültürel tarihi ve kalitesi hakkında bilgi verirken sahip olunan bölge hakkında merak uyandırarak turizm hareketliliğine katkı sağlamaktadır. Bu sebeple coğrafi işarete sahip olmak bölgeler açısından kalite kriteri ile ilişkilendirilmekte ve tüketici açısından motivasyon unsuru oluşturmaktadır (Demirel vd., 2021, Sgroi vd., 2022). Coğrafi işaretli ürünlerin varlığı hem bulundukları bölgelere hem de ziyaretçilere çeşitli yararlar sağlamaktadır. Ziyaretçiler açısından ürün güvenliği sağlarken bölge için de pazarlama unsuru olarak kabul görmektedir (Doğan ve Adanacıoğlu, 2021). Tüketicilerde yöresel ürünler bağlamında oluşturulacak farkındalık sayesinde ürünlerin pazarlanmasında coğrafi işaret tescili yani ürünün belirli bir yöreye özgü olduğu ve o yörenin bu ürünle meşhur bir bölge olduğunu dile getirmekte ve bu sayede de söz konusu ürünün pazarlanmasında ciddi bir katkı sağlamaktadır (Yalçın, 2013). Coğrafi işaretin bir bölgeye has olması o ürünle ilgili merak unsuru yaratarak ilgi uyandırmaktadır. Coğrafi işaretin belirli bir bölgeye özgü olması, ilgili ürüne yönelik merak uyandırmaktadır. Bu sayede tüketicilerin coğrafi işaretli ürünlere ilişkin algıları da farklılık gösterebilmektedir. Geleneksel ürünlerin üretildiği bölgelerdeki tüketiciler, diğer bölgelerde üretilen ürünlerle karşılaştırıldığında yerel ürünlere daha fazla ilgi duymakta; ayrıca coğrafi işaretli ürünlere daha yüksek ücret ödemeye gönüllü olabilmektedir (Di-Vita vd., 2021). Destinasyonlar, kendilerine özgü benzersiz özelliklerini ön plana çıkararak rakiplerinden farklılaşmakta ve özgün bir konum elde etmeyi amaçlamaktadır. Bu yaklaşım, ziyaretçilerin ilgisini çekmelerine olanak sağlamaktadır. Farklılıklara yönelik farkındalığın artırılması ise destinasyonların sahip oldukları özgün ürünlerin öne çıkarılmasıyla doğrudan ilişkilidir. Bu çerçevede, yöresel ürünlerin tescillenmesiyle ortaya çıkan coğrafi işaretli ürünler, destinasyonların kimliğinin güçlendirilmesinde önemli bir rol üstlenmektedir−(Tatlıcıoğlu, 2023). Günümüz koşullarında destinasyonların yalnızca ürün farklılaştırmasıyla rakiplerinden sıyrılarak öne geçmesi pek mümkün değildir. Bunun yanı sıra pazarlama faaliyetlerinde de farklılaştırmaya gitmeleri gerekmektedir. Destinasyonların rakiplerinden ayrılarak ön plana çıkmasında Michael Porter'ın rekabet stratejileri yol gösterici niteliktedir. Porter'ın jenerik rekabet stratejilerine göre kurum ve kuruluşların rekabette başarılı olabilmeleri için maliyet liderliği, ürün farklılaştırması ve farklı bir konumlandırma stratejisi olmak üzere üç temel yaklaşım bulunmaktadır (Torlak ve Altunışık, 2018). Bu noktada coğrafi işaretli ürünlerin bölgeye özgü olması, özellikle menşe ürünlerin başka bir yerde üretilememesi, destinasyonların rakiplerinden farklılaşmasında kritik bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Coğrafi işaretler sayesinde destinasyonlar kendilerini farklı bir biçimde konumlandırabilmekte ve aynı zamanda destinasyon markalaşması açısından önemli bir fırsat avantajı elde etmektedir (Tatlıcıoğlu, 2023).

2.3.Coğrafi İşaretli Ürünlerin Tanıtımında Dijital Pazarlama

Coğrafi işaretli ürünlerin pazarlanmasında, sosyal medya, internet siteleri, mobil uygulamalar gibi dijital pazarlama araçlarının yanı sıra fuarlar, tadım etkinlikleri, festivaller ve basılı yayınlar en sık başvurulan kanallar arasında yer almaktadır (Yılmazbilen, 2020). Dijital pazarlama, geleneksel pazarlama araçlarına kıyasla tüketicilere ürünler hakkında daha güncel bilgilere ulaşma, fiyatları benzer ürünlerle kolayca karşılaştırma ve istedikleri anda satın alma imkânı gibi avantajlar sunmaktadır. Firmalar açısından ise pazarlama faaliyetlerinin daha düşük maliyetle yürütülmesi, ölçülebilir olması ve bu doğrultuda sürekli iyileştirilebilmesi bakımından önemli fırsatlar sağlamaktadır (Gedik, 2020). Bununla birlikte çevrimiçi satış olanağı da sunan dijital kanallar, üreticilerin bulunduğu bölgenin sınırlarının dışına çıkabilmesini mümkün kılmaktadır (Polenzani, Riganelli ve Marchini, 2023). Coğrafi işaretli ürünlerin, üretildikleri bölgenin pazarlama olanaklarını artırma, bölgesel ekonomik kalkınmaya fayda sağlama gibi işlevleri ancak bu ürünlere ilişkin tanıtım ve pazarlama faaliyetlerinin başarılı bir biçimde yürütülmesi ile anlamlı hale gelebilmektedir (Yılmazbilen, 2020). Türkiye'de coğrafi işaret tescili konusunda şehirlere özgü ürünlerin arşivlenmesi, standart haline gelmesi ve sürdürülebilirliğinin sağlanması amacıyla çalışmalar gerçekleştirilmektedir. Fakat coğrafi işaret tescilinin sağladığı marka değeri avantajının ürünlerin pazarlanmasında etkin bir biçimde kullanılamadığı görülmektedir (Yalçın, 2013; Eroğlu Pektaş, Kahraman ve Alkan, 2018; Doğan ve Adanacıoğlu, 2021). Dijital araçlar coğrafi işaretli ürünlerin pazarlanmasında henüz yeni bir eğilim olarak değerlendirilmektedir. İnternet sayfaları, sosyal medya, mobil uygulama, akıllı etiket ve e-ticaret uygulamalarını içeren dijital pazarlama araçları coğrafi işaret sunan firmalar için tüketici hakkında daha fazla bilgi edinebilme, mal ve hizmetleri çeşitlendirme imkânı sunmaktadır (Ramundo, Taisch ve Terzi, 2016).

Dijitalleşme, coğrafi işaretli ürün sunan işletmeler için hem stratejik hem de operasyonel açıdan önemli görülmektedir. Öncelikle üreticiler, coğrafi işaretlerin pazarlanmasında dijital araçların en etkili iletişim aracı olduğunu göz önünde bulundurmalıdır (Kırgız, 2017). Dijital pazarlama araçları coğrafi işaretli ürünlerin hem somut hem de soyut özelliklerini tüketicilere aktarmaya olanak sağlamaktadır. Ürünün duyusal özelliklerini, çeşitliliğini ve kendine özgü fiziki yönlerini aktarmanın yanı sıra ürünün sahip olduğu kültürel mirası, ürüne dair hikâyeleri de tüketiciye aktararak ürünün özgün değeri artırılabilmektedir (Bartoli, Bonetti ve Mattiacci, 2022). Ürünlerin coğrafi işarete sahip olması hali hazırda ürüne dair duyusal kalitesinin sertifika ile tescillenmiş olması sebebiyle tüketicinin zihninde belirli bir algı oluşturmaktadır. Doğrudan satışta ürünün kalite özelliklerini ilk elden değerlendirebilme imkânı varken çevrimiçi satışta bu imkânın sunulamamaktadır. Bu durumda coğrafi işaret, ürünün duyusal özellikleri açısından kalite tescili işlevi görmektedir (Lee, Moon ve Ho Ryu, 2019). Dijital pazarlama araçları tüketici ile etkileşimli ve açık bir kanal oluşturması yönüyle coğrafi işaretli ürünlerin duyusal özelliklerinin yanı sıra sosyal yönlerini de tüketiciye aktarılabilmektedir. Bu durum da tüketicilerin coğrafi işaretli ürünleri satın alma davranışlarını olumlu yönde etkilemektedir. Paralel biçimde coğrafi işaretli ürünlerin pazarlanmasında sosyal medya ve internet sayfası gibi dijital iletişim araçlarının kullanımının, ürünün duygusal ve sosyal yönlerine önem veren hedef kitleyi daha fazla etkilemesi ve hedef kitlenin bağlılığını artırması yönleri ile avantaj sağladığı ifade edilmektedir (Bonetti, Mattiacci ve Simoni, 2019). Her ne kadar coğrafi işaretler ürünün üretildiği bölge ve üretim tekniklerine ilişkin bir güvence sağlasa dahi tüketiciler bu bilgilerin şeffaf ve görünür olmasına önem vermektedir. Bu doğrultuda etkili, açık ve esnek iletişim kurmayı sağlayan dijital kanallar aynı zamanda sunulan ürünün tüm süreçlerinin takip edilebilir hale getirilmesine olanak tanımaktadır (Felicetti, Volpentesta ve Ammirato, 2020). Bu doğrultuda pazarlama ve tanıtım süreçlerinde dijitalleşmenin özellikle coğrafi işaretli ürünler için farklılaşma, pazar payını genişletme ve tüketicilerin satın alma davranışını yönlendirme yönleri ile avantaj sağladığı söylenebilmektedir.

Tüketicilere ürünle ilgili bilgi sağlamak, tüketici ile çift yönlü iletişimi hızlandırmak ve satış hacmini artırmak için oluşturulan dijital iletişim araçlarının tasarımında belirli kriterlere dikkat edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Öncelikle internet sayfasının kullanıcı dostu, hızlı yüklenen ve basit bir ara yüze sahip olması önerilmektedir. Farklı dillerde çevirisinin olması da uluslararası satış hacminin artması için faydalı görülmektedir. Satın alımların kolaylaştırılması için internet sayfasının aynı zamanda çevrimiçi satışa olanak sağlaması bir diğer hususdur. İnternet sayfasının diğer dijital pazarlama araçları olan sosyal medya hesaplarına erişim sağlamasının yanı sıra sürekli güncellenen etkileşimli içerikler sunulması da önemli görülmektedir. İçerikler için ise ürünün özellikleri ve yapım teknikleri ile ilgili video, resim, metin veya haritalar ile birlikte gıda ürünleri için sağlık faydalarının ve ürünü içeren tariflerin internet sayfasında yer alması önerilmektedir (Borsellino, Pecoraro ve Schimmenti, 2023; Georgilas ve Andreopoulou, 2024). Bir zeytinyağı firmasında yapılan bir araştırmada internet sayfalarına çevrimiçi satış seçeneğinin eklenmesi ve internet sayfalarında yer alan içeriklerin güncellenmesi ile birlikte satış hacminde %8,09 oranında artış gerçekleştiği tespit edilmiştir (Cuchani-Graham vd., 2022). Baran ve Topçu (2018) coğrafi işaretli Erzurum küflü peyniri üzerine yaptıkları çalışmada ürünün belirlenen hedef kitlesine göre tanıtım faaliyetlerinde görsel kalitenin yüksek olmasının yanı sıra çoklu iletişim kanalları yolu ile bütüncül pazarlama stratejilerinin kullanılmasını önermektedir. Bir başka çalışmada firmaların stratejik rekabet avantajı kazanmak için dijital becerilerin kazanımına yatırım yapması gerekliliği vurgulanmaktadır (Bartoli vd., 2022). Coğrafi işaretli Kürtün Araköy ekmeğinin pazarlanmasına ilişkin yapılan bir araştırmada ise dijital pazarlama araçlarının ve çevrimiçi satış olanaklarının eksikliğine vurgu yapılmakta ve bu alanların geliştirilmesi önerilmektedir (Doğan ve Adanacıoğlu, 2021). Bir diğer coğrafi işaretli ürün olan Erbaa Narince yaprağı için de çevrimiçi satış sitelerinin pazar payını artırmak için önemli bir avantaj olduğu fakat üreticiler tarafından bu potansiyelin yeterince değerlendirilmediği ifade edilmektedir (Kızılaslan ve Hızarcı, 2022). Divle obruk peyniri örneğinde ise ürünün tanınırlığının coğrafi işaret tescili ile birlikte arttığı fakat etkin bir pazarlama kanalının olmaması sebebiyle pazarda hak ettiği konuma gelemediği ifade edilmektedir (Lalelidağ, 2020). Sızma zeytinyağı üreten firmalar ile yapılan bir araştırmada çevrimiçi satışların doğrudan satış kanallarına göre daha yüksek fiyatlı olmasına rağmen tüketiciler tarafından satın alma kolaylığı ve ürün çeşitliliğinin daha fazla olması yönü ile tercih edildiği görülmüştür (Carlucci vd., 2014). Özellikle zeytinyağının coğrafi işaret tesciline sahip olmasının tüketicilerin zihninde algılanan kalite, satın alma niyeti ve daha yüksek fiyat ödeme eğilimi üzerindeki pozitif etkisi (Van der Lans vd., 2001; Scarpa,

Philippidis ve Spalatro 2005; Menapace vd., 2011; Erraach vd., 2014) ve dijital pazarlama araçlarının avantajları göz önüne alındığında Balıkesir coğrafi işaretli zeytinyağı üreten firmaların dijital pazarlama faaliyetlerinin incelenmesi doğrultusunda teorik ve sektörel çıkarımların ortaya çıkacağı düşünülmektedir. Bu doğrultuda bir sonraki alt başlıkta araştırma evrenini oluşturan Balıkesir coğrafi işaretli zeytinyağları açıklanmaktadır**.**

2.4.Balıkesir Coğrafi İşaretli Zeytinyağları

Balıkesir mutfak kültüründe zeytinyağı önemli bir yere sahiptir. Yemeklerin içerisinde yaygınlıkla kullanılan zeytinyağı özellikle çeşitli otlar ile birlikte tüketilmektedir. Balıkesir için büyük önem taşıyan zeytinyağının şehrin marka değerinin artırılması ve ekonomik kalkınması için stratejik bir ürün olduğu vurgulanmaktadır (Bozok ve Kahraman, 2015; Demirel vd., 2021). Balıkesir'in pazarlanması için hazırlanan tanıtım materyallerinde coğrafi işaretli zeytinyağına yer verilmesi, şehrin kırsal ve alternatif turizm hareketliliği kapsamında değerlendirilecek ürünler arasında gösterilmesi bu durumu kanıtlar niteliktedir (Polat, 2017; Uçan ve Girgin, 2020). Türkiye'de zeytinyağı sektöründe özellikle Avrupa Birliği ülkeleri ile kıyaslandığında tüketimin dolayısıyla iç satışların sınırlı olduğu, bununla birlikte ihracatın da potansiyeline ulaşamadığı görülmektedir. Bu sorunun başlıca sebebinin ise pazarlama ve tanıtım sorunları olduğu düşünülmektedir (Başaran, 2011). Zeytinyağı satın alma niyetinin oluşumunda öncelikle ürüne ilişkin olumlu algının oluşturulması gerekli görülmektedir (Çoban Yaylacı, 2022). Keskin (2019) tarafından yapılan araştırmada içerisinde coğrafi işaretli zeytinyağların da bulunduğu Balıkesir'in coğrafi işaretli ürünlerinin bilinirliğinin kısıtlı olduğu ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte konu ile ilgili bilgi eksikliğinin giderilmesinin coğrafi işaretlerin stratejik biçimde kullanımının önünü açarak şehrin ekonomik kalkınmasına ve sürdürülebilirliğin sağlanmasına katkıda bulunacağı vurgulanmıştır.

Ayvalık zeytinyağının meyvemsi tadının yüksek, acımsı tadının ise düşük olması sebebiyle daha geniş kitlelerin damak tadına hitap edebildiği düşünülmektedir (Gökdeniz vd., 2015). Türk Patent Enstitüsü tarafından *"altın sarısı renkte, hoş kokulu, yüksek aromalı, kimyasal ve duyusal özellikleri çok iyi olan ve Ayvalık yağlık zeytinlerinden üretilen zeytinyağı"* olarak tanımlanan Ayvalık zeytinyağı, 2006 yılında menşei tescili almıştır (Türk Patent Enstitüsü, 2024). Coğrafi işaretli ürünlere ilişkin tüketici talebini belirlemek amacıyla yapılan bir araştırmada Ayvalık zeytinyağının coğrafi işaret tesciline sahip olmayan muadillerine göre %58 daha fazla talep edildiği görülmüştür (Zuluğ, 2010). Kaz Dağları ve Madra ile sınırlanan bölgede üretilen zeytinyağı ise Edremit zeytinyağı adı altında 2003 yılında menşei işareti ile tescillenmiştir. Altın sarısı renkte olan Edremit zeytinyağı hafif fakat geçici acı tada sahip olması ve zeytin meyvesi kokusunun yanı sıra elma ve çimen kokusunun hissedilmesi ile ayrışmaktadır (Türk Patent Enstitüsü, 2024). Erken hasat ve olgun hasat olmak üzere iki farklı dönem hasadından elde edilebilen Burhaniye zeytinyağı ise 2020 yılında menşei işareti ile tescillenmiştir (Burhaniye Ticaret Odası, 2024). Erken hasat dönemi zeytinlerden elde edilen zeytinyağında meyvemsilik, acılık ve yakıcılık yüksek, olgun hasat döneminde elde edilen zeytinyağında ise bu duyusal unsurlar daha düşüktür. Ayvalık üzüm cinsinden elde edilen Burhaniye zeytinyağı erken hasat zeytinlerden üretildiğinde yeşil-sarı, olgun hasat zeytinlerden üretildiğinde altın sarısı rengindedir (Burhaniye Ticaret Odası, 2020). Ayvalık, Edremit ve Burhaniye ilçelerinde zeytin ve zeytinyağı üreticiliği önemli bir geçim kaynağı olarak nitelendirilmektedir (Yalın, 2020). Coğrafi işaret tescili, rekabetçi yapıya sahip olan zeytinyağı piyasasında üreticilere zeytinyağının kalitesini koruma ve tanıtım olanağı sağlamaktadır (Mattas vd., 2020). Bunun yanı sıra Türkiye'de coğrafi işaretli zeytinyağlarının sayısının artması, bu alanda da rekabetin artacağına işaret etmektedir (Özkan ve Gürbüz, 2022). Bu doğrultuda coğrafi işaretli zeytinyağlarının pazarlanmasında tanıtım faaliyetlerinin etkinlik ve verimlilik göz önünde bulundurularak tasarlanması gerektiği söylenebilir.

3.YÖNTEM

Zeytinyağı sektörünün, Türkiye'nin tarım ekonomisi açısından sahip olduğu pay, bölge kalkınmasına etkisi, yarattığı katma değer ve ihracat potansiyeli araştırma evreninin belirlenmesinde etkili olmuştur. Bunun yanı sıra Balıkesir ilindeki coğrafi işaretli zeytinyağı üretiminin bir fırsat olarak görülmesi ile birlikte ürünün tanıtım ve pazarlama faaliyetlerinin nitelik ve nicelik yönüyle geliştirilmesinin hedeflenmesi göz önüne alınarak araştırma

önerilerinin bölgenin ve benzer özelliğe sahip diğer illerin coğrafi işaretli ürünlerinin tanıtımına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Araştırmanın amacı coğrafi işaretli Ayvalık, Burhaniye ve Edremit zeytinyağı üreticisi firmaların internet sayfaları aracılığıyla uyguladıkları dijital pazarlama stratejilerinin incelenmesidir. Araştırma kapsamı internet sayfaları ile sınırlandırılmış, sosyal medya mecraları veya diğer dijital araçlar araştırmanın dışında bırakılmıştır. Bu sınırlandırmanın temel sebebi internet sayfalarına odaklanılarak derinlemesine bir incelemenin sağlanabilmesidir. Bir diğer sebebi internet sayfalarının coğrafi işaretli zeytinyağı üreten firmaların kurumsal ve resmi vitrini olmalarının yanı sıra çevrimiçi satış işlevine de sahip olmasıdır. Nitel araştırma yöntemi ve güncel bir olgunun kendi bağlamı içerisinde derinlemesine incelenmesi olarak ifade edilen örnek olay deseni benimsenen araştırmanın verileri ikincil kaynaklardan elde edilmiştir (Tutar, 2023). Araştırma kapsamında incelenen firmalar ölçüt örneklem yöntemi ile belirlenmiştir. Ölçüt örneklem yönteminde amaç daha önceden belirlenen bazı önem ölçütlerini karşılayan tüm durumları çalışmak ve gözden geçirme üzerine kuruludur. Ölçüt olarak ise Edremit, Ayvalık ve Burhaniye coğrafi işaretli zeytinyağı üreten firmalar olarak belirlenmiştir. Araştırma kapsamında ilçelerin Ticaret Odaları'nın ve Türk Patent Enstitüsü'nün resmi internet sayfalarında yer alan bilgiler doğrultusunda coğrafi işaretli zeytinyağı üretimi yapan firmalara ulaşılmıştır. Ulaşılan firmalar arasından internet sayfası bulunanlar içerik analizi yöntemi ile analiz edilmiştir. Analiz sürecinde, internet sitelerinden elde edilen veriler doğrultusunda bulgular; tanımlayıcı bulgular, içerik bulguları, kullanıcı kolaylığı bulguları, müşteri hizmetleri bulguları ve topluluk bulguları olmak üzere beş ana başlık altında incelenmiştir. Bu değerlendirme, alan yazında yer alan benzer çalışmalar temel alınarak gerçekleştirilmiştir (Borsellino vd., 2018; Cuchani-Graham vd., 2022; Georgilas ve Andrepoulou, 2024). İçerik başlığının altında firma hakkında ve ürün hakkında olmak üzere alt başlıklara yer verilmiştir. Elde edilen bulgular doğrultusunda coğrafi işaretli ürünlerin tanıtımında internet sayfası aracılığıyla gerçekleştirilen dijital pazarlama iletişiminin niteliğinin artırılması için önerilerde bulunulmuştur.

4.BULGULAR

4.1.Tanımlayıcı Bulgular

Edremit, Ayvalık ve Burhaniye ilçelerinde coğrafi işaretli ürün üreten firmalara ilişkin; firma sayısı, internet sayfasına sahip olma durumları, sayfa kapsamını belirlemek amacıyla ortalama sayfa sayısı ve mevcut internet sayfalarının bilgilendirici, vitrin ya da çevrimiçi satış amaçlı olup olmadığına dair bilgilere Tablo 1'de yer verilmiştir. Firma hakkında yalnızca temel tanıtım içeriklerinin yer aldığı sayfalar bilgilendirici sayfa, temel tanıtımın yanı sıra sunulan ürünlerin içeriğine ve çeşitliliğine ilişkin bilgilerin de sergilendiği sayfalar vitrin kategorisini ifade etmektedir. Firma tanıtımı ile birlikte ürün içeriğinin ve çeşitliliğinin yer aldığı, buna ek olarak çevrimiçi satışın da gerçekleştirilebildiği sayfalar ise çevrimiçi satış kategorisinde değerlendirilmiştir.

Tablo 1: İnternet Sayfası Bulunma Durumu, Türü ve Sayfa Sayısı

	Coğrafi İşaretli Ürün Üreten Firma Sayısı	İnternet Sayfası Bulunan Firma Sayısı	Ortalama Sayfa Sayısı	İnternet Sayfasının Amacı		
				Bilgilendirici	Vitrin	Çevrimiçi Satış
Edremit	20	18	13	-	-	18
Ayvalık	20	16	14	-	-	16
Burhaniye	5	4	15	-	-	4
Tüm İlçeler (Toplam)	45	38	14	-	-	38

Tablo 1'de yer alan bilgilere göre Edremit ve Ayvalık'ta 20, Burhaniye'de 5 adet olmak üzere Balıkesir'de toplam 45 adet coğrafi işarete sahip zeytinyağı üreten firma bulunmaktadır. Bu firmaların toplam 38 tanesi internet sayfasına sahip olup aynı zamanda hepsi çevrimiçi satış yapmaktadır. Araştırma kapsamında incelenen 38 internet sitesinin ise ortalama sayfa sayısının 14 olduğu görülmektedir. Bu firmaların internet sayfalarında yer alan ürünlere Tablo 2'de yer verilmiştir.

Tablo 2: Sunulan Ürünler

		Edremit		Ayvalık		Burhaniye		Toplam	
		Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Zeytinyağı Türleri	Erken Hasat	13	72.22	9	56.25	2	50	24	63.16
	Olgun Hasat	-	-	2	12.50	-	-	2	5.26
	Soğuk Sıkım	13	72.22	8	50.00	4	100	25	65.79
	Taş baskı	3	16.67	4	25.00	-	-	7	18.42
	Natürel Sızma	17	94.44	16	100	4	100	37	97.37
	Natürel Birinci	3	16.67	4	25.00	2	50	9	23.68
	Organik	-	-	2	12.50	-	-	2	5.26
	Çeşnili zeytinyağı	2	11.11	5	31.25	-	-	7	18.42
Kozmetik		16	88.89	14	87.50	2	50	32	84.21
Diğer Gıda Ürünleri		16	88.89	16	100	3	75	37	97.37
Diğer (Kupa, Çanta)		1	5.56	3	18.75	-	-	4	10.53
Hediye Seti		4	22.22	2	12.50	-	-	6	15.79
Hediyelik şişe		2	11.11	3	18.75	-	-	5	13.16

Tablo 2'de yer alan firmalarda sunulan ürünler arasında %5,26 ile en az olgun hasat ve organik zeytinyağı üretimi yapılırken natürel sızma zeytinyağı üretiminin Edremit, Ayvalık ve Burhaniye'de en fazla üretimi yapılan zeytinyağı türü olduğu görülmektedir. Ayrıca soğuk sıkım zeytinyağı üretimi noktasında Burhaniye'deki firmalar %100 üretim yaparken Ayvalık'ta yer alan firmaların soğuk sıkım zeytinyağı üretiminde %50 oranında hizmet verdiği görülmektedir. En az sunulan diğer zeytinyağı çeşitlerinin ise taş baskı ve çeşnili zeytinyağı olduğu görülmektedir. Ayrıca zeytinyağı üretimi yapan işletmelerin büyük çoğunluğunun ürünlerini zeytinyağı ile üretilen sabun, duş jeli, şampuan, zeytin çiçeği kolonyası ve kantaron olmak üzere kozmetik ürünler ve yöresel gıda ürünleri olan zeytin, peynir, pekmez, reçel gibi zeytinyağı dışında gıda ürünleri ile çeşitlendirmektedir. Kupa ve çanta gibi eşyalar ile birlikte hediye seti ve hediyelik şişede zeytinyağı sunan firmaların sayısının sınırlı olduğu görülmektedir.

4.2. İçeriğe İlişkin Bulgular

İncelenen internet sayfalarının içeriklerine ilişkin bulgular firmaya ilişkin ve ürüne ilişkin olmak üzere iki ayrı tabloda ele alınmıştır. Tablo 3'te internet sayfalarında firmalara ilişkin firmanın kuruluşu, kurucusu, misyonu ve vizyonu, sloganı, hangi unsur ile rekabet içerisinde öne çıktığı ve ödül, fuar katılımı, sertifika, basın duyuruları ve sosyal sorumluluk gibi unsurlardan hangilerini duyuru olarak paylaştığı ele alınmıştır.

Tablo 3: Firmaya İlişkin İçerikler

Sayı		Edremit		Ayvalık		Burhaniye		Toplam	
		Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	
Firmanın Tarihi		14	77.78	14	87.50	4	100	32	84.21
Firmanın Kurucusu		11	61.11	13	81.25	1	25	25	65.79
Misyon ve Vizyon		7	38.89	1	6.25	-	-	8	21.05
Slogan		6	33.33	3	18.75	1	25	10	26.32
Rekabet Avantajı	**İyi tarım**	5	27.78	2	12.50	-	-	7	18.42
	Coğrafi işaret	10	55.56	2	12.50	-	-	12	31.58
	Nesilden nesile üretim	3	16.67	8	50.00	1	25	12	31.58
	Yerli üretim	1	5.56	4	25.00	-	-	5	13.16
	Doğal üretim	-		2	12.50	-	-	2	5.26
	Kaliteli üretim	5	27.78	1	6.25	1	25	7	18.42
	İnovasyon	2	11.11			-	-	2	5.26
	Ödüllü ürün	2	11.11	3	18.75	1	25	6	15.79
	Geleneksel üretim	3	16.67	1	6.25	-	-	4	10.53
	Organik tarım	-	-	1	6.25	-	-	1	2.63
	Ürün çeşitliliği	-	-	1	6.25	2	50	3	7.89
	Aile çiftliği	-	-	2	12.50	-	-	2	5.26
	Şeffaflık	1	5.56	-	-	-	-	1	2.63
	Butik üretim	1	5.56	-	-	-	-	1	2.63
	Sürdürülebilirlik	1	5.56	-	-	-	-	1	2.63
Duyurular	**Uluslararası ödül**	5	27.78	5	31.25	-	-	10	26.32
	Ulusal ödül	6	33.33	4	25.00	-	-	10	26.32
	Fuar katılımı	2	11.11	1	6.25	-	-	3	
	Hasat şenliği	1	5.56	-	-	-	-	1	2.63
	Duyusal analiz sertifikası	2	11.11	3	18.75	-	-	5	13.16
	Basın duyuruları	2	11.11	1	6.25	-	-	3	7.89
	Kalite sertifikası	6	33.33	2	12.50	-	-	8	21.05
	Eğitim verme	1	5.56	-	-	-	-	1	2.63
	Eğitim alma	1	5.56	-	-	-	-	1	2.63
	İyi tarım sertifikası	-	-	2	12.50	-	-	2	5.26
	Sıfır atık sertifikası	-	-	1	6.25	-	-	1	2.63
	Coğrafi işaret	7	38.89	1	6.25	-	-	8	21.05
	Sosyal sorumluluk	2	11.11	1	6.25	-	-	3	7.89

Tablo 3'te zeytinyağı üretimi yapan firmalar incelendiğinde firmaların %84'ünde firmanın tarihi hakkında bilgiye ver verilirken firmanın misyon ve vizyonu ile sloganına yer veren firmaların kısıtlı olduğu görülmektedir. Rekabet avantajı noktasında ise Edremit'te yer alan firmaların coğrafi işaretli ürüne sahip olmaları, Ayvalık'ta faaliyet gösteren firmaların nesilden nesile üretim yapan köklü firmalar olmaları, Burhaniye'de yer alan firmaların ise ürün çeşitliliği ile markalarını farklılaştırma çabasında oldukları görülmektedir. Organik tarım, şeffaflık, butik üretim ve sürdürülebilirlik faktörlerinin göz ardı edildiği gözlemlenmektedir. Firmaların duyurular kısmı içinde %26,32 oranıyla en fazla uluslararası ve ulusal ödüllere ardından %21,05 oranıyla coğrafi işarete yer verdiği, Edremit ilçesinde faaliyet gösteren firmaların coğrafi işaret temsilinde öncü olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Burhaniye ilçesinde faaliyet gösteren firmaların duyurular başlığı altında herhangi bir içeriğe yer vermemeleri

dikkat çekmektedir. Firmaların tüketicilerine sunduğu zeytinyağına ilişkin internet sayfalarında yer alan içeriklere dair bulgular Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4: Ürüne İlişkin İçerikler

	Edremit		Ayvalık		Burhaniye		Toplam	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Coğrafi İşaret Sertifikası	10	55.56	2	12.50	2	50	14	36.84
Duyusal Özellikler	8	44.44	2	12.50	3	75	13	34.21
Üretim Teknikleri	10	55.56	5	31.25	2	50	17	44.74
Sağlık Faydaları	6	33.33	9	56.25	1	25	16	42.11
Tarif	3	16.67	3	18.75	1	25	7	18.42
Kültürel Yönü	7	38.89	5	31.25	1	25	13	34.21

Tablo 4'te yer alan bulgulara göre firmalar sunulan zeytinyağının coğrafi işaretli olduğunu Edremit'te %55.56, Ayvalık'ta %12.50, Burhaniye'de ise %50 oranında aktarmaktadır. Zeytinyağının sağlık faydalarının ve üretim tekniklerinin bu oranlara kıyasla daha fazla aktarıldığı görülmektedir. Sunulan zeytinyağının kültürel yönüne, duyusal özelliklerine ve zeytinyağının kullanılabileceği tariflere ise en düşük oranda yer verilmektedir.

4.3.Müşteri Hizmetlerine İlişkin Bulgular

Tablo 5'te müşteri hizmetlerine ait bilgilere iletişim ve bilgilendirme başlıkları altında yer verilmiştir.

Tablo 5: Müşteri Hizmetleri

Sayı		Edremit		Ayvalık		Burhaniye		Toplam	
		Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	
İletişim	**Adres**	17	94.44	16	100	4	100	37	97.37
	Telefon	17	94.44	16	100	4	100	37	97.37
	Mail Adresi	15	83.33	15	93.75	3	75	33	86.84
	Whatsapp hattı	10	55.56	6	37.50	2	50	12	31.58
	İletişim formu	8	44.44	9	56.25	4	100	17	44.74
Bilgilendirme	**Gizlilik Sözleşmesi**	16	88.89	15	93.75	3	75	34	89.47
	Satış Politikaları	17	94.44	16	100	3	75	36	94.74
	Sipariş Görüntüleme	18	100	15	93.75	4	100	37	97.37
	S.S.S.	4	22.22	3	18.75	-	-	7	18.42

Adres ve telefon bilgilerine 37 işletme yer verirken WhatsApp hattına yer veren işletme sayısı 12, iletişim formuna yer veren firma sayısı 17'dir. Kimi firmaların iletişim formu ve WhatsApp hattına eş zamanlı yer verdiği görülmüştür. Gizlilik sözleşmesi %89.47 ile işletmeler açısından oldukça yüksek orana sahiptir. Ayrıca işletmelerin büyük çoğunluğunda sipariş görüntüleme sekmesi yer almaktadır. Bununla birlikte tüketicilerin sık sorduğu sorulara (S.S.S.) yer verme oranının düşük olduğu görülmektedir.

4.4. Topluluk Oluşturmaya İlişkin Bulgular

Firmaların tüketicilerinden bir topluluk oluşturabilmesini sağlayan üye katılımı, forum, tüketici yorumları, promosyon ve sosyal medya linkleri gibi unsurlar Tablo 6'da incelenmiştir.

Tablo 6: Topluluk Oluşturma

Sayı		Edremit		Ayvalık		Burhaniye		Toplam	
		Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	
Üye Katılımı		16	88.89	15	93.75	3	75	34	89.47
Etkileşimli Forum		-	-	1	6.25	-	-	1	2.63
Tüketici Yorumları		3	16.67	1	6.25	1	25	5	13.16
Promosyon	**Belirli Sipariş Miktarında Ücretsiz Teslimat**	9	50.00	10	62.50	2	50	21	55.26
	Belirli Sipariş Miktarında Ücretsiz Ürün	2	11.11	2	12.50	-	-	4	10.53
	Puan Sistemi	2	11.11	3	18.75	-	-	5	13.16
	İndirimli Paket	3	16.67	2	12.50	1	25	5	13.16
Sosyal Medya	**Facebook**	12	66.67	11	68.75	2	50	25	65.79
	Instagram	10	55.56	10	62.50	2	75	22	65.79
	X	4	22.22	2	12.50	1	25	7	18.42
	Youtube	2	11.11	3	18.75	-	-	5	13.16

Tablo 6'ya göre üye katılımı %89,47 ile işletmeler açısından önem taşıyan bir ifade olarak görülmektedir. Tüketici ile karşılıklı iletişim sağlayan etkileşimli forumlara ve tüketici yorumlarına internet sayfalarında nispeten düşük oranda yer verilmiştir. Ayrıca işletmelerin yarısından fazlası promosyon olarak belirli bir limit üzerine kargo ücreti almamaktadır. İşletmelerin sosyal medya kullanım oranları incelendiğinde ise Facebook ve Instagram kullanımının %65,79 ile en çok tercih edilen platformalar olduğu gözlemlenirken en az tercih edilen sosyal medya platformunun ise %13.16 ile Youtube olduğu görülmektedir.

4.5.Kullanıcı Kolaylığına İlişkin Bulgular

İnternet sayfalarında tüketicilere kolaylık sağlamak amacıyla yer verilen görsel kullanımı, video kullanımı, linklerin çalışma durumu, arama çubuğu, site haritası, yukarı butonu ve dil seçeneği gibi unsurlar Tablo 7'de ele alınmıştır.

Tablo 7: Kullanıcı Kolaylığı

Sayı		Edremit		Ayvalık		Burhaniye		Toplam	
		Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	
Görsel Kullanımı	**Zeytinyağı**	18	100	16	12.50	4	100	38	100
	Zeytin	18	100	14	43.75	4	100	36	94.74
	Zeytinlik	5	27.78	7	100	2	50	14	36.84
	Hasat	2	11.11	7	25.00	-	-	9	23.68
	Üretim	1	5.56	3	18.75	1	25	5	13.16
	Satış yeri	1	5.56	1	6.25	1	25	3	7.89
	Nostalji	2	11.11	4	25.00	1	25	7	18.42
	Kurucu	2	11.11	2	12.50	1	25	5	13.16
Video Kullanımı	**Haber klibi**	1	5.56	1	6.25	-	-	2	5.26
	Tanıtım klibi	4	22.22	1	6.25	1	25	6	15.79
	Üretim	1	5.56	1	6.25	1	25	3	7.89
	Hasat	1	5.56	1	6.25	1	25	3	7.89
Çalışmayan linkler		1	5.56	3	18.75	-	-	4	10.53

Arama çubuğu	17	94.44	16	100	4	100	37	97.37
Site Haritası	15	83.33	1	6.25	1	25	17	44.74
Yukarı Butonu	12	66.67	5	31.25	1	25	18	47.37
Dil Seçeneği	-	-	4	25.00	-	-	4	10.53

Tablo 7'de kullanıcı kolaylığına ilişkin ifadelere yer verilmiştir. Zeytinyağı satışı yapan firmaların hepsinde zeytinyağına ait görsellere yer verilirken %94 oranında zeytin görseline ilişkin görsel kullanımı yer aldığı görülmektedir. Satış yerine ait görseller ise %7.89 ile en az orana sahiptir. Videolara yer verme oranının tüm ilçelerde düşük olduğu, yer verilen videoların çoğunluğunun ise genel tanıtım amaçlı olduğu gözlemlenmiştir. İşletmelerin %97,37 oranında arama çubuğu kullandığı görülmektedir. Arama çubuğuna kıyasla site haritasına ve yukarı butonuna yer verme oranı daha düşüktür. Ayrıca dil seçeneğine sadece Ayvalık'ta faaliyet gösteren firmaların yer verdiği, fakat bu firmaların sayılarının da sınırlı olduğu görülmektedir. Bununla birlikte internet sayfalarında yer alan sekme ve linklerin çalışmama durumunun nispeten düşük olduğu bir diğer bulgudur

5.TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Coğrafi işaretli ürünler hem ürünün ait olduğu bölge için hem de üretici firmalar için önemli ekonomik ve sosyal faydalar sağlamaktadır. Coğrafi işaret tescili, bir ürünün bir bölgeye özgü ürünler ve teknikler ile üretilmiş olmasını ifade etmesi sebebiyle tüketicilerde merak uyandırmanın yanı sıra bir kalite tescili işlevi görmektedir. Bu durum da ürünün pazarlanması noktasında diğer ürünlere kıyasla bir adım önde başlanmasını sağlamaktadır. Ek olarak ürünün bölgeye özgü olması, ürünün tüketici gözünde doğrudan farklılaşmasına katkı sağlamaktadır. Bölgeler için ise coğrafi işaretli ürünler sahip oldukları avantajlar sayesinde ekonomik ve sosyal kalkınma doğrultusunda destekleyici olmaktadır. Fakat bir ürünün coğrafi işarete sahip olması, pazarlama açısından tüm sorunların çözüldüğü anlamına gelmemektedir. Coğrafi işaretli ürünlerin sayısının giderek arttığı durumda yalnızca coğrafi işarete sahip olmak farklılaşma stratejisi için yeterli olmamaktadır. Bu doğrultuda bu ürünlerin pazarlanması için de belirli stratejiler üretilmesi gerekmektedir. Dijital pazarlama iletişimi, ürünlerini daha az maliyetle daha büyük kitlelere ulaştırmak isteyen firmalar için önemli fırsatlar sunmaktadır. Coğrafi işaretli ürünlerin tanıtımında dijital pazarlama iletişiminin kullanılması ise hali hazırda çekiciliğe sahip olan ve üretildiği bölgeye ait kültürel semboller taşıyan ürünlerin pazar payının artırılması noktasında rekabet avantajı yaratabilmektedir. Bu doğrultuda coğrafi işaretli ürünlerin sahip olduğu potansiyeli kullanabilmek ve rekabet avantajı yaratılabilmek için araştırmada ele alınan internet sayfaları gibi dijital pazarlama iletişimi araçlarının firmalar tarafından etkin bir biçimde kullanılması gerekmektedir.

Araştırma kapsamında ele alınan Edremit, Ayvalık ve Burhaniye coğrafi işaretli zeytinyağlarını üreten firmaların internet sayfalarından elde edilen bulgulara göre tüm internet sayfalarının aynı zamanda çevrim içi satış işlevi taşıdığı görülmüştür. Bu durum İnanöz ve Narin (2017) tarafından yapılan çalışmanın sonuçları ile paralellik göstermektedir. Burhaniye ve Edremit zeytinyağı üreticileri ile gerçekleştirilen ilgili çalışmada bu firmaların geleneksel pazarlama yöntemlerinin maliyetli olması sebebiyle sosyal medyayı tanıtım, internet sayfalarını çevrimiçi satış için kullandıkları ifade edilmektedir. Bu doğrultuda firmaların dijital pazarlamanın maliyet avantajının farkında oldukları söylenebilmektedir. Firmalar tarafından sunulan ürünlere bakıldığında ise zeytinyağı dışında kozmetik, yöresel gıda ve hediyelik eşya olmak üzere birçok firmanın ürün çeşitlendirmesi stratejisini uyguladığı görülmektedir. Parra-López vd. (2015) tarafından yapılan araştırmada yenilikçi ürün çeşitlendirmesinin zeytinyağı firmalarının pazarlama stratejileri için olumlu katkılarından bahsedilmektedir. Bu durumda bulgular doğrultusunda firmaların ürün çeşitlendirme stratejisini kullandığı, fakat çeşnili zeytinyağı ve hediyelik eşyalar açısından gelişime açık noktalar olduğu söylenebilmektedir. Bununla birlikte özellikle Burhaniye ve Edremit ilçelerinde yerel halk tarafından zeytinyağının aromatik bitkiler ile karıştırılarak tıbbi amaçlarla kullanıldığı ortaya koyulmuştur (Polat ve Satıl, 2010). Dolayısıyla ürün çeşitlendirme aşamasında yerel halkın sahip olduğu bu bilgilerden faydalanılması ve internet sayfaları aracılığıyla sağlık faydalarının aktarılması faydalı görülmektedir.

Balıkesir'de coğrafi işaretli ürün sunan firmaların iç ve dış pazarda payını artırabilmesi için markalaşma önemli bir ölçüt olarak kabul edilmektedir (Sarıtaş, 2023). Firmalara ilişkin bulgulara bakıldığında çoğu firmanın yalnızca firmanın tarihine ve kurucusuna dair bilgilere yer verdiği, misyon ve vizyon veya slogan gibi markalaşmayı işaret

eden bilgilerin internet sayfalarında yer almadığı görülmektedir. Coğrafi işaret tesciline dair pazar farkındalığının artırılması coğrafi işaretli ürün sunan firmalar için kritik önem taşıdığı ifade edilmektedir (Parra-López vd., 2015). Fakat firmalar tarafından coğrafi işaretin bir rekabet avantajı olarak yeterince tanınmadığı ve internet sayfalarında kısıtlı oranda yer verildiği bulgulardan elde edilen bir diğer sonuçtur. Ürünlere ilişkin verilen bilgilere bakıldığında ise çoğunlukla üretim tekniklerine ve sağlık faydaları yönüne yer verildiği fakat bu başlıklarda yer alan içeriklerin de sınırlı olduğu görülmektedir. Özkan ve Gürbüz (2022) tarafından yapılan araştırmada tüketicilerin özellikle iç pazarda zeytinyağının kalite standartları ve çeşitleri hakkında bilgi sahibi olmadıkları, bununla birlikte bilgi sahibi olan tüketicilerin ise daha fazla fiyat ödemeyi kabul ettikleri ortaya koyulmuştur. Bu doğrultuda ürünle ilgili verilen bilgiler içerisinde kalite tescili işlevi gören coğrafi işaret sertifikalarının yer almaması, bunun yanı sıra sunulan zeytinyağının duyusal özellikleri ve üretim tekniklerine sınırlı oranda yer verilmiş olması geliştirilmesi gereken bir yön olarak ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte coğrafi işaret, sunulan zeytinyağının belirli bir kalite standardını sağladığını garanti etmektedir. Bu doğrultuda zeytinyağına ilişkin somut olmayan unsurların internet sayfası aracılığıyla vurgulanması gerektiği ifade edilmektedir. Ek olarak zeytinyağı kullanılarak hazırlanan tariflere yer verilmesinin ve zeytinyağının sağlık faydalarının vurgulanmasının tüketici algısını olumlu yönde etkilediği düşünülmektedir (Bonetti vd., 2019; Borsellino vd., 2023; Georgilas ve Andreopoulou, 2024). Araştırma kapsamında ele alınan firmaların internet sayfalarında ilgili içeriklerin kısıtlı olması sebebiyle bu alan gelişime açık olarak değerlendirilmektedir. Dijital pazarlama iletişimi aracılığıyla tüketiciler ile kurulan iletişimin etkili, hızlı ve esnek olmasını sağlamaktadır (Felicetti vd., 2020; Sarıtaş, 2023). İncelenen internet sayfalarında iletişim formu ve WhatsApp aracılığıyla iletişimin sağlandığı görülmektedir. İletişimin hızı ve esnekliği açısından iletişim formlarının kullanımı soru işareti oluşturmaktadır. Tüketicilerin bilgilendirilmesine ilişkin içeriklerin çoğunlukla yeterli olduğu, buna karşın firmaların da zamanını verimli kullanabilmesine olanak sağlayacak sık sorulan sorular kısmına yeterince yer verilmediği görülmektedir. Üye katılımı uygulamasının neredeyse tüm firmalar tarafından gerçekleştirilmesi hedef kitlenin sosyo-demografik özelliklerini belirleyebilme ve pazarlama faaliyetlerini bu yönde iyileştirme açısından olumlu görülmektedir. Fakat bu noktada firmalar tarafından elde edilen bilgilerin ne ölçüde değerlendirildiği bir diğer araştırma konusudur. Sosyal medya hesaplarının, bir diğer etkili dijital pazarlama iletişim aracı olması doğrultusunda firmalar arasında internet sayfasında ilgili linklere yer verilmesi yaygınlaşması gereken bir uygulama olarak değerlendirilmektedir. İnternet sayfaları kullanıcı kolaylığı açısından değerlendirildiğinde ise nispeten düşük oranlı olsa da çalışmayan linklerin yer almasının kullanıcılarda yaratacağı olumsuz imaj düşünüldüğünde üzerine düşülmesi gereken bir konu olduğu ortaya çıkmaktadır. İnternet sayfalarının kullanıcı dostu yönünü artırmak için arama çubuğunun yanı sıra site haritası ve yukarı butonunun eklenmesi gerekliliği de ortaya çıkan bir diğer sonuçtur. Dil seçeneğinin oldukça kısıtlı olduğu, bu durumun coğrafi işaretli ürünlerin dış pazarlarda tanıtımının önünde bir engel olduğu gözlemlenmiştir. Bununla birlikte görsel kullanımının ve video kullanımının belirli içeriklerde kısıtlı olduğu görülmüştür. Sonuçlar doğrultusunda oluşturulan öneriler;

- Ürün çeşitlendirme konusunda yerel halkın sahip olduğu bilgi birikiminden yararlanılması ve bu bilgilerin internet sayfaları aracılığıyla aktarılması,

- Markalaşma konusuna öncelik verilerek marka amaçları, hedefleri ve değerlerine ilişkin bilgilere internet sayfalarında yer verilmesi,

- Coğrafi işaret tescilinin bir rekabet avantajı olarak tanınması, coğrafi işaret uygulamalarına dair tüketici farkındalığının oluşturulması ve ürünlerin farklılaştırılması amacıyla tüm firmaların internet sayfalarında görünür ve etkileyici biçimde vurgulanması,

- Zeytinyağının duyusal özellikleri ve üretim teknikleri gibi somut özellikleri ile birlikte sağlık faydaları, kültürel yönü gibi somut olmayan özelliklerinin tüketicilere aktarılması,

- Tüketicilerin satın alma davranışını olumlu yönde etkilemek ve Balıkesir mutfak kültürünü tanıtmak amacıyla zeytinyağının temel malzeme olduğu yöresel tariflere yer verilmesi,

- Tüketicilerle hızlı ve etkili iletişim kurabilmenin yanı sıra zamanı verimli kullanmak amacıyla sık sorulan sorular kısmının ve yapay zekâdan yararlanılan sohbet robotlarının internet sayfalarına eklenmesi,

- İnternet sayfalarının kullanıcı dostu niteliğini geliştirmek amacıyla tüm linklerin çalıştığından emin olunması, site haritası ve yukarı butonu gibi araçlara yer verilmesi,

- Uluslararası pazarda pay sahibi olabilmek ve bölgenin tanınırlığını artırmak amacıyla en az bir yabancı dil seçeneğinin bulunması,

- İnternet sayfalarında kullanılan görsel materyallerin içerik anlamında çeşitlendirilmesi, bu doğrultuda hasat dönemi, zeytinlik, üretim ve üretici gibi alanların fotoğraflarına ve videolarının internet sayfalarında yer alması biçiminde sıralanabilmektedir.

Araştırma yalnızca Balıkesir iline ait coğrafi işaretli zeytinyağlarını üreten firmaların internet sayfalarının incelenmiş olması sebebiyle birtakım sınırlılıklara sahiptir. Gelecek araştırmalarda Balıkesir iline ait diğer coğrafi işaretli ürünlerin veya farklı illere ait coğrafi işaretli ürünlerin tanıtım faaliyetlerinin incelenmesi faydalı olacaktır. Bununla birlikte diğer pazarlama iletişim araçlarının incelenmesinin de alan yazına ve sektöre katkı sağlayabileceği düşünülmektedir. Ek olarak coğrafi işaretli zeytinyağları yalnızca üretici yönünden incelenmiştir. Gelecek çalışmalarda bu ürünün hedef kitlesinin beklenti ve taleplerinin incelenmesi ile elde edilecek sonuçlara yönelik pazarlama stratejileri oluşturulması önerilmektedir.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the author).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKÇA

Arıkan, M. ve Taşcıoğlu, Y. (2019). "Coğrafi İşaretli Ürünlerin Kırsal Alana Olan Etkilerinin Üreticiler Açısından Belirlenmesi: Finike Portakalı Örneği", *Mediterranean Agricultural Sciences*, *32*/3, 329-334.

Baran, D. ve Topçu, Y. (2018). "Coğrafi İşaretli Erzurum Küflü Peyniri'nin Tüketici Tercihlerine Dayalı Pazarlama Taktik ve Stratejileri", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Tarım ve Doğa Dergisi*, 21/2, 191-202.

Bartoli, C. Bonetti, E. ve Mattiacci, A. (2022). "Marketing Geographical İndication Products İn The Digital Age: A Holistic Perspective", *British Food Journal,* 124/9, 2857-2876.

Başaran, B. (2011). "*Zeytin ve Zeytinyağı Üreten Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerin Sorunları Ve Bu Sorunların Çözümüne Yönelik Alternatif Öneriler*" (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Namık Kemal Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Bonetti, E. Mattiacci, A. ve Simoni, M. (2019). "Communication Patterns To Address The Consumption Of Pdo Products", *British Food Journal,* 122/2, 390-403.

Borsellino, V. Pecoraro, N. ve Schimmenti, E. (2023). "Promoting Dairy Products Through The Web: The Case of Pecorino Siciliano PDO During The Covıd-19 Pandemic", *International Journal Of Dairy Technology*, 76/2, 393-407.

Borsellino, V. Zinnanti, C. Migliore, G. Di Franco, C. P. ve Schimmenti, E. (2018). "An Exploratory Analysis of Website Quality in The Agrifood Sector: The Case of Extra Virgin Olive Oil"*, Calitatea,* 19/165, 132-138*.*

Bozok, D. ve Kahraman, K. (2015). "Kırsal Turizmde Yöresel Yemek Kültürünün Rolü: Balıkesir", *International Journal Of Social And Economic Sciences*, 5/1, 85-90.

Carlucci, D. De Gennaro, B. Roselli, L. ve Seccia, A. (2014). "E-Commerce Retail of Extra Virgin Olive Oil: An Hedonic Analysis of Italian Smes Supply", *British Food Journal,* 116/10, 1600-1617.

Cuchani-Graham, P. Diaz-Diestra, V. Torres-Sifuentes, C. Céspedes-Blanco, C. ve Raymundo-Ibañez, C. (2022). "Methodology To Improve Marketing in an Olive Company Through The Use of Scrum and Digital Marketing. 2 nd Laccei International Multiconference on Entrepreneurship, Innovation and Regional Development - Leird 2022: "Exponential Technologies And Global Challenges: Moving Toward A New Culture Of Entrepreneurship And İnnovation For Sustainable", *Virtual Edition,* 12, 5 – 7,

Çoban Yaylacı, A. (2022). *Zeytinyağı Satın Alma Niyetini Etkileyen Faktörler: Planlı Davranış Teorisi Çerçevesinde Bir Araştırma* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Demirel, T. Muhacir, B Güneş, Ş. N. ve Akcan, T. (2021). "Gastronomik Zeytinyağı Rotasının Balıkesir İlinde Uygulanabilirliğine İlişkin Bir Çalışma", 21.Ulusal – 5. Uluslararası Turizm Kongresi "İç Turizm." (Balıkesir 15-17 Ekim 2021), (719-727).

Diken Çolak, B. ve Şengül, S. (2023). "Gastronomi Turizmi", *Gastrogüncel1,* (Ed: Mehmet Sarıışık) Detay Yayıncılık, Ankara.

Di-Vita, G. Cavallo, C. Del Giudice, T. Pergamo, R. Cicia, G. ve D'amico, M. (2021). "Expanding The PGI Certification Scheme As a Marketing Tool in The Olive Oil İndustry: A Perspective On Consumer Behavior", *British Food Journal*, 123/12, 3841-3856.

Doğan, N. ve Adanacıoğlu, H. (2021). "Coğrafi İşaretli Ürünlerin Pazarlama Karması (4p) Analizi: Gümüşhane İli Kürtün Araköy Ekmeği Örneği. XV. Ibaness İktisat, İşletme Ve Yönetim Bilimleri Kongreler Serisi–Plovdiv/ Bulgaristan.

Eroğlu Pektaş, G. Ö., Kahraman, C. ve Alkan, G. (2018). "Türkiye'de Coğrafi İşaretler Ve İhracat Pazarlaması Açısından Değerlendirilmesi", *Doğu Coğrafya Dergisi*, *23*(39), 65-82.

Erraach, Y. Sayadi, S. Gomez, A. C. ve Parra-López, C. (2014). "Consumer-Stated Preferences Towards Protected Designation Of Origin (PDO) Labels in A Traditional Olive-Oil-Producing Country: The Case of Spain", *New Medit,* 13/4, 11-19.

Eryılmaz, B. (2021). "Pazarlama ve Yiyecek İçecek İşletmelerinde E-Pazarlaması", *Yiyecek İçecek Pazarlaması* (Ed. Şevki Ulema), Detay Yayıncılık, Ankara.

Felicetti, A. M. Volpentesta, A. P. ve Ammirato, S. (2020). "Analyzing App-Based Food Information Services: The Case Of Olive Oil Sector", *Vıne Journal Of Information And Knowledge Management Systems*, 50/3, 427-453.

Gedik, Y. (2020). "Pazarlamada Yeni Bir Pencere: Dijital Pazarlama", *Journal Of Business İn The Digital Age*, 3/1, 63-75.

Georgilas, A. ve Andreopoulou, Z. (2024). "Online Sales Promotion of Geographical Indication Products: The Case Of Evia PDO Dried Figs", *In Proceedings*, 94/1, 1-20.

Gökdeniz, A. Erdem, B. Dinç, Y. ve Uğuz, S. Ç. (2015). "Gastronomi Turizmi: Ayvalık'ta Yerli Turistler Üzerinde Görgül Bir Araştırma", *Journal Of Tourism And Gastronomy Studies*, 3/1, 14-29.

İnanöz, N. ve Narin, M. (2017). "Yerel İşletmelerin Markalaşma Sürecinde Sosyal Medyanın Rolü: Burhaniye ve Edremit Yerel Zeytin/Zeytinyağı İşletmeleri Örneği", *International Journal Of Social And Economic Sciences*, 7/1, 52-56.

Kırgız, A. (2017). "Impacts of Integrated Marketing Communication Strategies Applied For Geographical Indications on Purchasing Behavior", *İşletme Bilimi Dergisi*, *5*/1, 87-100.

Kızılaslan, N. ve Hızarcı, Z. (2022). "Coğrafi İşaret Alan Erbaa Narince Bağ Yaprağı'nın Üretim ve Pazarlama Durumu", *Gaziosmanpaşa Bilimsel Araştırma Dergisi*, *11*/1, 57-73.

Lalelidağ, A. N. (2020). *Coğrafi İşaretli Ürünlerde Markalaşma ve Pazarlama Stratejileri Üzerine Bir Çalışma*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sosyal Bilimler Enstitüsü Tobb Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi.

Lee, D., Moon, J. ve Ho Ryu, M. (2019), "The Effects Of Extrinsic Cues On Online Sales of Fresh Produce: A Focus on Geographical İndications", *Cahiers Agricultures*, 28, 13.

Mattas, K. Baourakis, G. Tsakiridou, E. Hedoui, M. A. ve Hosni, H. (2020). "PDO Olive Oil Products: A Powerful Tool For Farmers and Rural Areas", *Journal Of İnternational Food & Agribusiness Marketing*, 32/4, 313-336.

Menapace, L. Colson, G. Grebitus, C. Facendola, M, (2011). "Consumers' Preferences For Geographical Origin Labels: Evidence From The Canadian Olive Oil Market", *European Review Of Agricultural Economics*, 38/2, 193-21.

*Özkan, G. ve Gürbüz, I. B. (2022). "*Consumers' Willingness To Pay For Geographical Origin Labels: Evidence From The Turkish Table Olive", *Progress İn Nutrition*, 25/2, 1-13.

Parra-López, C. Hinojosa-Rodríguez, A. Sayadi, S. ve Carmona-Torres, C. (2015). "Protected Designation of Origin As A Certified Quality System İn the Andalusian Olive Oil İndustry: Adoption Factors and Management Practices", *Food Control*, 51, 321-332.

Polat, E. (2017). "Turizm ve Coğrafi İşaretleme: Balıkesir Örneği", *Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, *1*/1, 17-31.

Polat, R. ve Satıl, F. (2010). "Burhaniye ve Havran Yörelerinde Zeytin ve Zeytin Ürünlerinin Kullanım Alanları", *Zeytin Bilimi*, *1*/1, 23-29.

Polenzani, B. Riganelli, C. ve Marchini, A. (2023). "Why Do Small Firms Implement Web Sales? The Italian Olive Oil Case", *Journal Of International Food & Agribusiness Marketing*, *35*/4, 428-458.

Ramundo, L. Taisch, M. ve Terzi, S. (2016), "State of The Art of Technology in the Food Sector Value Chain Towards the IOT", *2016 Ieee 2nd International Forum On Research And Technologies For Society And Industry Leveraging A Better Tomorrow*, 1-6

Sarıtaş, S. (2023). "Coğrafi İşaretleri Açısından Balıkesir İli Üzerine Bir Değerlendirme", *Kültür Araştırmaları Dergisi*, 19, 308-325.

Scarpa, R. Philippidis, G. ve Spalatro, F. (2005), "Product-Country Images and Preference Heterogeneity for Mediterranean Food Products: A Discrete Choice Framework", *Agribusiness,* 21/3, 329- 349.

Sgroi, F. Piraino, F. Garifo, G. Modica, F. ve Ingrassia, M. (2022). "Information Asymmetry in the Agri-Food Sector and Territorial Marks: The Case of The Olive Oil Val Di Mazara PDO", *Journal Of Agriculture And Food Research*, *9*, 100337.

Şengül, S. ve Türkay, O. (2022), *Türkiye'nin Yöresel Mutfakları*, 1. Baskı, Detay Yayıncılık, Ankara.

Şengül, S. Yılmaz Ö. ve Eryılmaz, B. (2018), *Stratejik Boyutlarıyla Destinasyon Pazarlaması*, 1. Baskı Değişim Yayınları, İstanbul.

Tatlıcıoğlu, Y. O. (2023). "Destinasyon Pazarlamasında Fırsat Gücü Olarak Coğrafi İşaretli Ürünlerin Halkla İlişkiler Metotlarıyla Tanıtımı", *Selçuk Turizm ve Bilişim Araştırmaları Dergisi*, 4, 89-103.

Torlak, Ö. ve Altunışık, R. (2018). *Pazarlama Stratejileri Yönetsel Bir Yaklaşım*, *Beta Yayınları*, *İstanbul*

Tutar, H. (2023). "Nitel Araştırma Deseni Belirleme Ölçütleri ve Gerekçelendirilmesi", *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *25*/1, 334-355.

Uçan, B. Z. ve Girgin, G. K. (2020). "Destinasyon Pazarlamasında Yerel Mutfaklar: Balıkesir İli Örneği", *Journal Of Tourism & Gastronomy Studies*, 8/4, 2730-2744.

Uygur, S. M. Sürücü, Ç. ve Sergen, Y. (2018). "Yiyecek İçecek İşletmelerinin Dijital Pazarlama Açısından İncelenmesi: Ankara İli Örneği", *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, *2*/Ek1, 157-176.

Üzümcü, T. P. Alyakut, Ö. ve Akpulat, N. A. (2017). "Coğrafi İşaretleme Kapsamında Kocaeli Gastronomik Ürünlerinin Değerlendirilmesi", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 9/28, 132-140.

Van Der Lans, I. Van Ittersum, K. De Cicco, A. ve Loseby, M. (2001). "The Role of the Region of Origin and EU Certificates of Origin in Consumer Evaluation of Food Products", *European Review Of Agricultural Economics*, 28/4, 433-449.

Yalçın, B. (2013). "Yöresel Ürünlerin Pazarlanması Üzerine Değerlendirmeler", *Akdeniz Sanat*, *6*/11.

Yalın, G. (2020). *Kaybolmakta Olan Yerel Mutfak Kültürünün Turizme Kazandırılması: Balıkesir İli Edremit Körfezi Örneği.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yılmazbilen, M. M. (2020). *Ulusal Ve Uluslararası Başarılı Örnekler Işığında Coğrafi İşaretlerin Etkin Yönetimi* (Uzmanlık Tezi). Türk Patent Ve Marka Kurumu Coğrafi İşaretler Dairesi Başkanlığı.

Zuluğ, A. (2010). *Coğrafi İşaretli Gıdalara İlişkin Tüketici Tercihleri Üzerine Bir Araştırma, Örneği*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ege Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Burhaniye Ticaret Odası (2020). Burhaniye Zeytinyağı Coğrafi İşaret Tescil Belgesi (08.04.2024) https://burhaniyeto.org.tr/Uploads/TESC%C4%B0L%20BELGES%C4%B0.pdf?t=%2013:12:01.3070249

Türk Dil Kurumu (2024). Destinasyon Tanımı (05.04.2024) https://sozluk.gov.tr/

Türk Patent Enstitüsü (2024). Coğrafi İşaret Tanımı (05.04.2024) https://ci.turkpatent.gov.tr/sayfa/co%c4%9frafi-i%c5%9faret-nedir.

Balıkesir Valiliği. (2024). Sofradaki Balıkesir (07.04.2024) http://www.balikesir.gov.tr/sofradaki-balikesir.

Burhaniye Ticaret Odası (2024). Burhaniye Zeytinyağı (07.04.2024) https://www.burhaniyeto.org.tr/pages/burhaniye-zeytinyagi

Türk Patent Enstitüsü (2025). Coğrafi İşaret Portalı (03.09.2025) https://ci.turkpatent.gov.tr/cografi-isaretler/liste?il=10&tur=&urungrubu=&adi=

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.07.2025 **√Accepted/Kabul:** 11.09.2025
DOI:https://doi.org/10.30794/pausbed.1732187
Research Article/Araştırma Makalesi

Gözübüyük, S. (2025). "Denizli Cehennem Kapısına Yolculuk: Erken Modern Dönem Avrupalı Seyyahların Gözünden Plutonion", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 71, 355-375.

DENİZLİ CEHENNEM KAPISINA YOLCULUK: ERKEN MODERN DÖNEM AVRUPALI SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN PLUTONION

Sevil GÖZÜBÜYÜK*

Öz

Denizli Hierapolis Antik Kenti'nde yer alan Plutonion kutsal alanı, antik dünyada doğa olaylarının mitolojik ve dini yorumlarla nasıl anlamlandırıldığını gösteren özgün bir örnektir. Bu çalışma, Plutonion'un tarihsel, jeolojik ve kültürel niteliklerini seyyah anlatıları kapsamında ele almakta ve antik metinler, arkeolojik bulgular ve gezginlerin gözlemleri çerçevesinde karşılaştırmalı bir değerlendirme sunmaktadır. Çalışmada yer altından çıkan karbondioksit gazı nedeniyle tehlike arz eden bu yerin, antikçağda Hades'e açılan bir geçit ve ritüel mekânı olarak tasavvur edilmesinin ardındaki inanç sistemleri tetkik edilmiştir. Bilhassa Batılı seyyahların bıraktığı yazılı tanıklıklar, kutsal alanın tarihsel temsillerinin ve algısal dönüşümlerinin izlenebilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Sonuç olarak bu çalışmada, Plutonion'un çok yönlü yapısı ortaya konulurken, aynı zamanda kutsal alanın yüzyıllar boyunca nasıl izinin sürüldüğü ve nasıl yorumlandığı ele alınarak konuya özgün bir katkı sunulması amaçlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Denizli, Hierapolis, Cehennem Kapısı, Plutonion, Seyyah Anlatıları.*

JOURNEY TO THE GATE OF HELL IN DENİZLİ: PLUTONION THROUGH THE EYES OF EARLY MODERN EUROPEAN TRAVELERS

Abstract

The Plutonion sacred area, located in the ancient city of Hierapolis in Denizli, is a unique example of how natural phenomena were interpreted through mythological and religious explanations in the ancient world. This study addresses the historical, geological, and cultural characteristics of the Plutonion within the scope of travel accounts and presents a comparative evaluation based on ancient texts, archaeological findings, and the observations of travelers. The belief systems behind the conception of this site, which posed a danger due to carbon dioxide gas emerging from underground, as a gateway to Hades and a ritual space in antiquity, are examined. The written testimonies of Western travelers are of great importance for tracing the historical representations and perceptual transformations of the sacred area. As a result, this study aims to provide an original contribution by revealing the multifaceted structure of the Plutonion and by evaluating how the sacred site has been followed and interpreted over the centuries.

Keywords: *Denizli, Hierapolis, Gate of Hell, Plutonion, Traveler Narratives.*

*Arş. Gör. Dr., Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, DENİZLİ.
e-posta:sevildogan@pau.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-6900-2894)

1.GİRİŞ

Güneybatı Anadolu'da yer alan Denizli şehri Helenistik, Roma ve Bizans dönemlerine şahitlik etmiş önemli antik kentlerden biridir. MÖ. 3. yüzyılda inşa edilen kent depremlerden çok fazla zarar görmüş olsa da uzun yıllar ayakta kalmayı ve ilgi çekmeyi başarmıştır. Şehir hem Pagan hem de Hristiyanlık döneminde kutsal kent sayılmasının yanı sıra termal suları nedeniyle şifa merkezi olarak da tanınmıştır. Şehrin biliniyor olması ve turistik anlamda ilgi çekiyor olmasında birden fazla etken rol oynamaktadır. Bunların en önemlilerinden birisi termal suların kireçli tortularından oluşan beyaz renkteki travertenlerin yer aldığı Pamukkale'dir. Diğer yandan MS. 80 yıllarında Hristiyanlığı yaymak maksadıyla Hierapolis'e gelen ve Hz. İsa'nın 12 havarisinden biri olan Aziz Philippus'un burada çarmıha gerilerek öldürülmesi de bölgeye yeni bir anlam kazandırmıştır. Buna göre Roma İmparatorluğu'nda 380 yılında Hristiyanlığın resmi din olması ile Aziz Philippus'un öldürüldüğü yerde bir şehitlik yapılmış ve burası hac ziyaretine gelenler tarafından ziyaret edilen ve ilgi gören bir mekân haline gelmiştir. Bunlardan bağımsız olarak şehri önemli kılan bir diğer etken Denizli'nin Haçlı Seferleri'ne giden bazı orduların rotasında yer almış olması nedeniyle Hristiyanlar nazarında kutsal olarak görülmesidir. Bölgeye dair bir diğer önemli husus ise 21. yüzyıl itibariyle popülerliği ve tanınırlığı artmış olan ve Cehennem Kapısı (halk arasındaki adıyla Cin Deliği) olarak da adlandırılan Plutonion kutsal alanıdır. Bu alan nedeniyle Hierapolis, antik çağlarda ünlü bir hac merkezi olarak hizmet etmesinin yanı sıra gerek antikçağda ve gerekse günümüze değin sıklıkla ziyaret edilen bir nokta haline gelmiştir.

Yer altı tanrısı Hades'e (Dis) atfedilen bu kutsal alan, yalnızca dinsel bir mekân değil, aynı zamanda doğaüstü olarak nitelendirilen bir takım fiziksel olayların da gözlemlendiği alan olarak tarih boyunca farklı anlamlar taşımıştır. Diğer yandan Plutonion'un, Apollon Tapınağı ile aynı kutsal alan içinde yer alması, bölgenin bütünlüklü bir kült alanı olduğuna işaret eder. Bilhassa "cehenneme açılan kapı" olarak anılan bu mağara, gerek antikçağ yazarlarının betimlemelerinde ve gerekse de modern araştırmalarda dikkat çeken unsurlardan biri olmuştur. Plutonion olarak adlandırılan ve cehenneme açılan bir kapı olduğu iddia edilen bu mağara, tarih boyunca henüz net olmayan işlevlere ve hakkında söylenen türlü efsanelere sahiptir. Dahası bölgeyle ilgili oldukça fazla yerel halk hikâyeleri ve mit bulunmaktadır. Bunların bir kısmı abartılı ve efsanevi olmakla beraber anlatılarda yer alan birtakım detaylar jeolojik gerçeklerle örtüşmesinden dolayı dikkate değerdir. Bilindiği üzere kutsal olarak görülen bölge aktif fay hattının üzerinde yer aldığından, burada sıklıkla depremler yaşanmış ve bu olaylar zamanla efsanelere konu olmuştur. Bu açıdan Plutonion, sadece dini bir alan olmanın ötesinde, doğa ile inanç sistemlerinin kesiştiği kültürel bir mekân olarak da değerlendirilmelidir.

Hierapolis ve çevresinde yer alan kutsal alanlar ve onlara dair anlatılan efsaneler, yalnızca antik dünyanın insanları için değil, modern dönemin Avrupalı seyyahları ve araştırmacıları için de büyük ilgi uyandırmıştır. Seyahatlerinin temel amacı gördükleri, işittikleri ve deneyimledikleri yerleri aktarmak olan gezginler açısından Hierapolis, antik kaynaklarda anılması ve de sahip olduğu özellikler nedeniyle cazip bir merkez konumunda olmuştur. Dolayısıyla seyyahlar açısından sıra dışı ve efsanevi niteliğe sahip bu mekânlar, hem seyahat deneyimlerini farklılaştırmak hem de okuyucu ya da dinleyicilerini etkilemek bakımından öncelikli tercih alanlarının başında yer almıştır. Bu bağlamda, anlatılarında Hierapolis'e yer vermeleri ve özellikle Plutonion gibi gizemli yerleri konu etmeleri son derece anlamlıdır. Bu çalışmada, Plutonion'un tarihsel, mitolojik ve jeolojik özellikleri çerçevesinde seyyah anlatılarındaki temsilleri incelenecek; kutsal mekân kavramının farklı dönemlerde nasıl anlaşıldığı ve şekillendiği üzerinde durulacaktır. Böylelikle, antik döneme ait kutsal mekân anlatılarının günümüz bilgi anlayışıyla hangi noktada örtüştüğü ve bunun tarih yazımı için ne ifade ettiği gösterilmeye çalışılacaktır.

2.KUTSAL MAĞARA DENEYİMİ VE İNANCI

Antik Yunan dininde ve kültüründe kehanetlerin oldukça önemli bir rol oynadığı bilinmektedir. Tanrıların insanlarla doğrudan iletişim kurmadığı; bunun yerine, kutsal kabul edilen alanlarda görev yapan aracılar -rahipler, kâhinler- vasıtasıyla haber verdiklerine inanılırdı. Bu çerçevede, Yunan kehanet eylemlerinin büyük ölçüde mağara mekânları etrafında şekillendiği görülür. Nitekim mitolojik anlatılarda yer altı dünyasına açılan kapılar sıklıkla mağaralarla özdeşleştirilmiş, bu durum da söz konusu doğal oluşumların kehanet faaliyetleri için uygun zeminler olarak görülmesine neden olmuştur. Zamanla bu mağaralar yalnızca fiziksel yapılar olmaktan çıkmış, kutsal nitelik kazanarak kehanet merkezleri hâline gelmiştir.

Mağaralar, karanlık, sessiz, nemli ve izole yapılarıyla antik çağlardan itibaren insan zihninde derin etkiler bırakmış; belirsizlik, ölüm, bilinçdışı ve ilahi kudret gibi temalarla ilişkilendirilerek öteki dünyaya açılan kapılar olarak görülmüştür. Bu özellikleri, onları yalnızca fiziksel mekânlar değil, aynı zamanda farklı âlemlere geçiş noktaları ve kutsal deneyimlerin yaşandığı alanlar hâline getirmiştir. Şüphesiz Antik Yunan'da kehanet merkezlerinin mağaralarla ilişkilendirilmesi, bu inanç dolayısıyladır. Bu noktadan hareketle kehanette bulunmak isteyenlerin mağaraya girerek dünyevi etkilerden arınması ve tanrısal bilgiyle temas kurması gerektiği düşünülmüştür. Bu bağlamda mağaradaki trans hâlleri ya da bilinç bulanıklığı, ilahi temasın bir tezahürü sayılmış ve böylesi olağandışı durumlar kutsal güçle açıklanmıştır. Aynı sembolik anlamlar, farklı kültürlerde ve dönemlerde de benzer biçimde ortaya çıkmıştır. Arkeolojik ve yazılı kaynaklar, pek çok mağaranın bu amaçla kullanıldığını ve bazı örneklerin doğrudan yeraltı tanrılarına adandığını göstermektedir. Diğer yandan dikkat çeken bir unsur, antik dünyada çoğu mağaranın "Plutonion" olarak adlandırılmasıdır. Plutonionlar, Roma mitolojisinde[1] ölüler diyarının tanrısı Pluton (Yunanca Plouton) ile ilişkilendirilmiştir. Esasında Pluton, ölüler diyarının yöneticisi ve yeraltı zenginliklerinin hâkimi olarak kutsal ve aynı zamanda korkutucu bir figürdür. Ona atfedilen mağaralar ise genellikle zehirli gazlar yayan ve insanlar için tehlikeli özellikler taşıyan yerlerdir. Dönemin insanları her şeyden önce yaşanan doğa olaylarını Pluton[2] ya da Yunan mitolojisindeki karşılığı Hades'in[3] gücüyle açıklamış ve bu yerleri yeraltı dünyasına açılan geçitler olarak kutsallaştırmıştır (Ustinova, 2009a: 266, 272).

Böylesi yerlerde geçici bir süre kalmak, dış dünyadan tamamen soyutlanmak ve bu süreçte bilinç durumunda meydana gelen değişimleri deneyimlemek, birçok gelenekte kutsal olanla temas kurmanın ön koşulu olarak görülmüştür. Bilinç değişiminin yaşandığı kehanet deneyimleri genellikle iki şekilde gerçekleşmiştir. Bunlardan ilki, bireyin dış dünya ile olan bağını keserek duyusal yoksunluk yaşamasını sağlayan mağaralardır. Mağaralar bu anlamda yalnızca fiziksel izolasyon değil, aynı zamanda ruhsal içe dönüş ve trans hâline geçiş için ideal ortamlar sunmuştur. İkinci biçim ise, jeolojik faktörlerin etkisiyle oluşan ve bireylerin bilinç durumlarını etkileyen gaz çıkışlarının bulunduğu mekânlardır. Özellikle volkanik bölgelerde bulunan ve deprem sonucu açığa çıkan zehirli gazların olduğu mağaralarda, bireyler farkında olmadan ya da bilinçli bir ritüel kapsamında bu gazlara maruz kalarak halüsinasyon, bilinç bulanıklığı, hatta nöbet benzeri tepkiler yaşamışlardır. Bu tür etkiler, tanrısal varlıklarla temas kurma sürecinin bir parçası olarak yorumlanmış ve kehanetin işareti olarak kabul edilmiştir (Ustinova, 2009a: 280).

Mağaraların insanlarda güçlü bir bilinç değişimine neden olmasının temelinde yalnızca fiziksel koşullar değil, aynı zamanda bu mekânlara atfedilen sembolik anlamlar da yatmaktadır. Birçok kültürde mağaralar ve yeraltına açılan doğal oluşumlar -yarıklar, çatlaklar, buharlı kaynaklar, gaz çıkan delikler ya da renk değiştiren su kaynakları- bilinen dünya ile bilinmeyen, âlem arasında bir eşik olarak görülmüştür. Böylesi mekânlara giren kişilerde yoğun bir korku ve tedirginlik duygusu ortaya çıkmakta, bu da duyusal algıların zayıflamasına, davranış kontrolünde aksamalara ve gündelik gerçeklikten uzaklaşmaya yol açmaktadır. Özellikle derin, tamamen karanlık ve sessiz mağaralarda söz konusu etkiler daha belirgin hâle gelirken, yaşanan deneyim, çoğu zaman başka bir dünyayla temas olarak yorumlanmıştır. Geneli itibariyle bakıldığında yeraltı geçitleri mitolojik anlatılarda ölüm, yeniden doğuş ve kutsal bilgiyle ilişkilendirilmesinin yanı sıra insanlarda korku, hayranlık ve saygı gibi duyguların ortaya çıkmasına neden olmuştur (Pfanz vd., 2014: 93; Ustinova, 2009a: 266; Ustinova, 2009b: 59).

Geneli itibariyle bakıldığında vahiy tecrübelerine ulaşmak, ruhsal bir aydınlanma yaşamak, kehanette bulunmak ya da bilinmeyen konularda tanrısal bilgiye erişmek amacıyla tarih boyunca farklı ritüel ve uygulamalara başvurulmuştur. Bu tür arayışlarda bireylerin sıklıkla kullandığı yollardan biri, dış dünyayla ilişkisini keserek zihinsel bir dönüşüm yaşamayı mümkün kılan belirli mekânlarda, özellikle mağaralarda zaman geçirmektir. Bu deneyimlerin ardından elde edilen bilgilerin, doğrudan tanrısal ya da ilahi bir kaynaktan geldiğine inanıldığından, bu bilgilerin niteliği son derece kıymetli ve kutsal olarak değerlendirilmiştir. Öte yandan kehanet eylemi yalnızca yaşayan bireyler aracılığıyla sınırlı kalmamış; aynı zamanda ölmüş kişilerin ya da yeraltı dünyasıyla ilişkilendirilen

[1] Yunan mitolojisine göre dünya üç krallığa bölünmüş Zeus gökyüzüne, Poseidon denizlere ve yeraltı dünyasına ise Hades (Pluto) hükmetmektedir. (Pfanz, Yüce, D'Andria, D'Alessandro, Pfanz, Manetas, Papatheodorou, Raschi, 2014: 93).

[2] Hades'i gerçekten görmekten duyulan korku o kadar büyüktü ki, insanlar ona farklı isimlerle hitap etmeyi tercih etti. Bunlardan biri, "zenginlik veren" anlamına gelen *Plouton*/Pluto'dur. Çünkü Plouton'un yaşadığı yeraltı dünyasında sayısız zenginlikler, madenler ve verimli topraklar gizliydi. (Miszczak, 2020: 3).

[3] Her ne kadar ölülerin tanrısı olsa da, Hades kötü bir figür olarak değil, kaçınılmaz bir gerçeklik olarak görülürdü; soğukkanlı ve adil bir tanrıydı, herkese eşit davranırdı. Yine de insanlar onunla karşılaşma fikrine doğal olarak isteksiz olduklarından, Hades korkulan bir tanrıydı. (Miszczak, 2020: 2).

tanrıların da ilahi mesajları iletebileceğine inanılmıştır. Böylece kehanetin sadece dünyevi olmaması ölülerle iletişim kurmanın ya da yeraltı güçlerinden bilgi almanın bir yolu olarak görülmüştür (Ustinova, 2009a: 279).

Antik Yunan dünyasında çok sayıda kehanet merkezinin bulunması, bu kültürde kehanete atfedilen önemi ortaya koyar. Delphi, Dodona, Klaros ve Didyma gibi ünlü merkezlerin yanı sıra, pek çok kehanet alanının bulunması şaşırtıcı değildir. Bu merkezlerin çoğunda benzer ritüel deneyimlerin yaşandığı bilinmektedir. Bu bakımdan Frigya bölgesinde yer alan ve günümüz Denizli ili sınırlarında bulunan Hierapolis antik kenti içindeki Plutonion mağarası özel bir öneme sahiptir. Plutonion, hem jeolojik yapısı hem de dinsel işlevi açısından tipik bir kehanet alanı niteliğindedir. Yer altından yükselen yoğun karbondioksit gazı nedeniyle son derece tehlikeli olan bu mağara, antik kaynaklarda "ölüler diyarına açılan kapı" olarak betimlenmiş; burada gerçekleştirilen ritüeller sırasında Apollon'un kehanetlerini bu mağaranın derinliklerinden ilettiğine inanılmıştır. Bu nedenle Hierapolis'teki Plutonion, hem fiziksel hem de sembolik olarak yeraltı dünyasıyla ilişkili bir kehanet yeri olup, Antik Yunan dinî inançları içinde dikkate değer bir örnek olarak öne çıkmaktadır.

Özetlemek gerekirse Akdeniz coğrafyasında, bilhassa Güney Avrupa ve Batı Anadolu'da yaygın olarak görülen mağaralar, doğal oyuklar ve fay hatları, antik dönem toplumlarının dini ve mitolojik inançlarını şekillendirmede önemli rol oynamıştır. Bu doğal oluşumlar, zaman zaman meydana gelen depremler, volkanik patlamalar ve yeraltından çıkan gaz salınımlarıyla birlikte değerlendirildiğinde, yeraltı tanrılarıyla ilişkilendirilen kült deneyimlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle yer kabuğundaki çatlak ve kırıklardan çıkan zehirli gazların insanlar ve hayvanlar üzerinde ölümcül etkiler oluşturması, bu doğa olaylarının antik toplumlar tarafından ilahi güçle şekillendirilmesine yol açmıştır (D'Andria, 2017: 220, 225, 229).

3.DENİZLİ PLUTONİON MAĞARASI (CEHENNEM KAPISI)

Yeraltı dünyasıyla temas kurulduğuna inanılan bu tür mağaralar ve yarıklar, yalnızca Güney İtalya ya da Yunanistan'da değil, aynı zamanda Anadolu coğrafyasında da görülmektedir. Bu bağlamda, Batı Anadolu'da yer alan ve antik Frigya sınırları içerisinde konumlanan Denizli Hierapolis antik kenti, bu kutsal jeolojik oluşumlara ev sahipliği yapması bakımından öne çıkmaktadır. Kentin kutsal alanlarından biri olan ve literatürde "Plutonion" olarak adlandırılan mağara, antik kaynaklarda "Cehennem Kapısı" ya da "ölümcül geçit" gibi ifadelerle anılmış; yeraltı dünyasına açılan bir tür kutsal geçit olarak kabul edilmiştir. Bu doğrultuda Hierapolis'teki Plutonion'un bulunduğu konum, ona atfedilen dini ve ritüel işlevi anlamlandırmak açısından büyük önem arz etmektedir.

Öncelikli olarak mağaranın aktif bir sismik fay hattı üzerinde yer alması, hem antik dönemde hem de günümüzde bölgedeki termal kaynakların ve gaz çıkışlarının varlığını açıklamaktadır. Söz konusu fay hattı yalnızca sıcak su kaynaklarının oluşmasına neden olmakla kalmamış, aynı zamanda mağaradan yoğun miktarda karbondioksit gazının[4] salınmasına da yol açmıştır. Antik çağda bu tür zehirli gazların insanların ve hayvanların mağaranın yakınına dahi yaklaşamadan ölmesine neden olmuş; bu da söz konusu alanın tanrısal güçlerle bağlantılı olduğu inancını desteklemiştir. Bu ölümcül etkisi nedeniyle Plutonion, yeraltı dünyasının mitolojik tanrılarıyla ilişkilendirilerek dini ayinlerin, adakların ve kehanet uygulamalarının yapıldığı kutsal bir mekân haline gelmiştir (Panarelli, 2018: 325).

Antik dünyada doğa ile din arasındaki güçlü ilişki, kutsal alanların sadece coğrafi değil, aynı zamanda inanca dayalı düşüncelerle de belirlendiğini göstermektedir. Genel olarak değerlendirildiğinde, Antik Çağ'da Apollon'a adanmış tapınakların jeolojik olarak aktif bölgelerde, özellikle fay hatları üzerine inşa edildiği dikkat çekicidir. Bu yerleşim tercihi, tesadüfi olmaktan ziyade, Apollon'un doğaüstü güçlerle ilişkilendirilmesiyle alakalıdır. Bu anlayış doğrultusunda, Denizli ili sınırlarında yer alan antik Hierapolis kenti, Apollon kültüne adanmış kutsal yapıları ve jeolojik konumu ile somut bir örnek teşkil eder. Kentin merkezinde konumlanan Apollon Tapınağı, doğrudan aktif bir fay hattı üzerine inşa edilmiştir. Tapınağın hemen bitişiğinde yer alan Plutonion adlı kutsal mağara ise, yeraltından çıkan zehirli gazıyla dikkat çeken bir doğa oluşumudur. Bu iki yapının mekânsal yakınlığı ve ortak işlevi, Hierapolis'te kutsallığın yalnızca bir dini inanç sistemi değil, aynı zamanda doğal çevreyle kurulan ritüel bir ilişki üzerinden şekillendiğini göstermektedir. Söz konusu dini kompleksin sahip olduğu özellikler, Hierapolis'in

[4] Sismik olaylar sonucu yer kabuğu kırılır ve bu kırıklardan yüksek oranda karbondioksit gibi zehirli gazlar dışarıya çıkmaktadır. Bu açıklık Antik Çağ'da yaşayanlar tarafından tanrı Plouton ve Persephone'nin oturduğu yeraltı dünyasının girişlerinden biri olarak tanımlanmıştır. (D'Andria, 2017: 218).

zamanla "kutsal kent" (Hierapolis) olarak adlandırılmasında ve bölgenin dini bir çekim merkezi haline gelmesinde önemli rol oynamıştır. Öte yandan kutsal alanın hem mimari hem de doğal unsurlarının bu kadar güçlü bir biçimde bütünleştirilmesi, burayı yalnızca bir tapınma mekânı değil, aynı zamanda tanrılarla iletişim kurulan özel bir geçiş alanı haline getirmiştir. Bu bağlamda, Apollon Tapınağı'nın varlığı ile Plutonion'un jeolojik ve mitolojik özelliklerinin birleşimi, Hierapolis'i antik dönemin önemli kült merkezlerinden biri olarak öne çıkmasını sağlamıştır (D'Andria, 2020: 102).

Antikçağ insanı için doğa olaylarının büyük bir kısmı henüz bilimsel bilgiyle açıklanabilirlikten uzaktı. Bu nedenle deprem, gaz çıkışı, sıcak su kaynakları ya da volkanik faaliyetler gibi olağanüstü doğa olayları, çoğu zaman ilahi bir iradenin tecellisi olarak yorumlanmaktaydı. Şüphesiz, bu olaylara mantıklı bir açıklama getirilemediği için, yaşananlar tanrısal bir güce atfedilmekteydi. Özellikle yeraltından çıkan zehirli gazlar, ani ölümler ya da sürekli sıcak su gibi etkiler, kutsal ya da korkutucu güçlerin varlığı şeklinde algılanıyordu. Bununla birlikte, bu alanların yarattığı güçlü korku ve dehşet duygusu, insanların bu mekânlardan tamamen uzak durmalarına yol açmamış, aksine bu yerler zamanla dini törenlerin, kehanet seanslarının ve arınma ritüellerinin yapıldığı merkezlere dönüşmüştür. Dahası antik toplumlar, bu mekânların yalnızca insanlar tarafından kullanılan yapılar değil, aynı zamanda tanrıların yeryüzüne çıkmak ya da tekrar yeraltına dönmek için kullandıkları geçitler olduğuna inanmışlardır. Dolayısıyla, bu alanlar hem insanların tanrılara ulaşmak için kullandıkları iletişim mekânları hem de tanrıların insan dünyasına müdahalede bulundukları kutsal eşikler olarak görülmüştür[5].

Mitolojide, yeraltı dünyasının hâkimi Hades'in diyarına dönüşünü simgeleyen mekânlar, yalnızca soyut anlatıların değil, aynı zamanda fiziksel coğrafyanın da bir parçası olarak şekillendirilmiştir. Hades'in ölüler diyarına inişinin gerçekleştiği yer olarak kabul edilen birtakım coğrafi alanlar mevcuttur ki bunlar arasında Hierapolis'teki Plutonion mağarası da özel bir yer işgal eder. Söz konusu alan, Apollon Tapınağı'nın hemen yakınında yer alan ve yer altına açılan doğal bir geçit olan Plutonion olarak bilinmektedir. Bu mağara, hem yapısı hem de mitolojik anlamıyla, Hades'in yeraltı dünyasına inişini anlatan efsanelerin simgesi olarak görülmüştür. Hades'in yeryüzünden Persephone'yi kaçırarak yeraltı dünyasına götürdüğü anlatıya dayanan efsanelerde, bu olayın geçtiği yerin bir mağara olması, Hierapolis Plutonion'u gibi alanlara mitolojik ve dini değer yüklenmesini kolaylaştırmıştır. Görünüşe göre, bu tür mitolojik inançları meşrulaştırmak için doğaüstü hava taşıyan bir mağara ya da sıra dışı bir doğal oluşum yeterlidir. Nitekim Hierapolis'teki Plutonion da bu özelliklere sahiptir (Kreitzer, 1998: 385-389).

Apollon Tapınağı ile bitişiğindeki Plutonion'un bulunduğu bu kutsal alan, öncelikle Anadolu'nun kadim ana tanrıçası Kybele'ye adanmış olup, Apollon bu bölgeye sonradan dâhil edilen bir tanrıdır. Dağların ve mağaraların hâkimi olarak kabul edilen Kybele'nin, yerden zehirli gazların çıktığı bu yarığın ilk kutsal sahibi olduğuna inanılmıştır. Kybele kültü, özellikle termal su kaynaklarına ve yer altı dünyasıyla bağlantılı olduğu düşünülen doğal oluşumlara yakın yerlerde şekillenmiş; bu mağara da öte dünya ile iletişim kurulan bir geçit olarak görülmüştür. Yunan kültürünün bölgeye gelişiyle birlikte söz konusu mağara yeraltı tanrısı Plouton ile ilişkilendirilmiş, ardından Apollon Tapınağı'nın Plutonion'un hemen yakınına inşa edilmesiyle birlikte Kybele'ye ait kutsal alan Apollon'un tapınma alanının bir parçası hâline gelmiştir. Bu kültürel ve inançsal birleşme, özellikle birinci yüzyılda Apollon ve Kybele'nin birlikte tapınıldığı ortak bir ritüel pratiğini doğurmuş; bu süreçte Kybele rahipleri de kehanet faaliyetlerinde aktif bir rol üstlenmiştir. Nihayetinde coğrafyacı Strabon'un söz konusu mağarayı yeraltı tanrısı Plouton ile ilişkilendirmesi, bu alanın Plutonion olarak adlandırılmasına zemin hazırlamıştır. Zamanla bu isim yerleşik hâle gelmiş, hem yerel halk hem de dışarıdan gelen ziyaretçilerin zihninde bu şekilde yer edinmiştir (Miszczak, 2020: 13, 16-17; Ustinova, 2009b: 85).

Denizli'nin Hierapolis antik kenti sınırlarında yer alan Plutonion Mağarası, bir insanın geçebileceği kadar dar bir girişe sahip olup içeri doğru genişleyen ve derinleşen yapısıyla dikkat çeker. Mağaranın giriş kısmı, yoğun ve kalın bir karbondioksit tabakasıyla kaplı olduğundan içerisi dışarıdan görülemez ve bu alan olası tehlikelere karşı çitlerle çevrilmiştir. Çitlerin dışındaki hava genellikle solunabilir olsa da rüzgârın etkili olmadığı zamanlarda mağaranın içine girilmesi canlılar için tehlike arz eder. Bu durum, Plutonion'un aktif bir fay hattı üzerinde bulunmasından kaynaklanmakta ve bu jeolojik yapıdan salınan toksik gazlar insanlar ve hayvanlar için ciddi riskler oluşturmaktadır (Negri ve Leucci, 2006: 1505-1506). Tapınağın alt kısmındaki yeraltı mağarasında tespit edilen

[5] Hades'in Persephone'yi kaçırmak için yeryüzüne çıkması ve geri dönmesi buna örnektir. (Pfanz, 2014: 96)

yüksek yoğunluklu gaz, dışarı çıktığında güneş ışığı ve rüzgârın etkisiyle seyrelmektedir. Dış alanda, taş oturma banklarının bulunduğu bölgede gaz birikiminin engellendiği ve bu alanlarda ancak sınırlı düzeyde ve geçici süreyle gaz mevcudiyetinin gözlemlendiği tespit edilmiştir. Gazın yüzeye çıkışı genellikle akşam saatlerinde başlayıp gece boyunca devam etmekte ve sabah güneş ışınlarıyla azalmaktadır. Bu döngü, özellikle zemin üzerindeki böcek ve kuş ölümleriyle belgelenmiş; yerel halk da ölü fare, kedi, gelincik ve boğulmuş tilkiler gördüklerini bildirmiştir. Bahsi geçen ölümler genellikle rüzgârsız ve güneşsiz zamanlarda meydana gelmiş; hatta bazı böcek türlerinin gündüz saatlerinde bile yüzeyde kalan az miktardaki gaz nedeniyle öldükleri gözlemlenmiştir. Sözü edilen veriler, gazın düşük yoğunlukta dahi küçük organizmalar için ölümcül olabileceğini göstermektedir (Pfanz vd., 2014: 102-103; Pfanz vd., 2019: 1363). Bu tür doğal oluşumlar, yaydıkları zehirli gazlar nedeniyle mitolojik ve dini anlamlarla özdeşleştirilmiş; yeraltı dünyasının karanlık ve ölümcül atmosferi Hades'in soluğu ya da Kerberos'un[6] nefesiyle sembolize edilmiştir. Nihayetinde bahsi geçen alanlar, doğaüstü güçlerle ilişkilendirilerek kutsal ve mucizevi mekânlar olarak kabul edilmiştir. Alanların tespitinde hayvanların bölgeye yaklaşmaktan kaçınması veya ani ölümleri etkili olmuş ve rahipler de bu yerleri kutsal ilan ederek oraya dini nitelik atfetmişlerdir (Miszczak, 2020: 5; Pfanz vd., 2014: 93, 97; Pfanz vd., 2019: 1368).

Bunların dışında Hellenistik dönemde Pluton'a adanmış kutsal alanlardan biri olan Hierapolis Plutonion, şifa arayışındaki bireylerin ve kehanet talebinde bulunan hacıların ziyaret ettiği önemli bir merkez olarak öne çıkmıştır. Plutonion'da görev yapan rahipler, hastalara doğrudan fiziksel müdahalede bulunmaktan ziyade, yeraltı tanrılarıyla sembolik bir temas kurduklarına inanılan ritüeller aracılığıyla ruhani bilgiye ulaşmayı amaçlamışlardır. Rahiplerin rüyalar sırasında edindikleri bilgiler doğrultusunda geliştirilen tedavi yöntemleri, şifa niyetine hastalar tarafından uygulanmıştır (Pfanz vd., 2014: 94-95). Özellikle alanın jeotermal özellikleri ve karbondioksit yoğunluğu, bu kutsal mekânın şifalı niteliğini pekiştirmiştir. Yüksek dozda solunduğunda ölümcül etkilere yol açabilen zehirli gaz, düşük yoğunlukta alındığında ise kan dolaşımını hızlandırıcı etkisi sayesinde özellikle düşük tansiyon sorunu yaşayan bireyler üzerinde olumlu sonuçlar doğurabilmektedir. Bu nedenle gazın doğrudan solunması tehlikeli görülmüş; ziyaretçilerin ritüellere katılırken güvenli mesafede ya da yükseltilmiş platformlarda bulunmaları gerektiği kabul edilmiştir. Aynı zamanda bölgedeki karbondioksit içeren mineralli suların kullanımı da alternatif bir şifa yöntemi olarak değerlendirilmiştir (Pfanz vd., 2014: 102).

Sözü edilen hususlar, bölgenin hem hacı hem de turistler açısından cazibe merkezi haline gelmesini sağlamıştır. Burada gerçekleştirilen dini ritüeller, şifa arayışları ve kehanet uygulamaları kapsamında düzenlenen kutlama ve şenlikler, bölgenin sosyal ve kültürel açıdan hareketlenmesine neden olmuştur. Bu bağlamda, kutsal kabul edilen alana kurban adamak[7] isteyen insanlar için canlı hayvan satışı da yapılmaktaydı. Kurban edilmek üzere seçilen hayvanlar tapınağın ön odasına götürülmekte ve burada kısa sürede yaşamlarını yitirmekteydi. Genellikle kuşlar tercih edilmekle birlikte, zaman zaman büyükbaş hayvanların kurban edilmesi büyük bir heyecan ve ilgi uyandırmaktaydı. Böylesi özel günlerde, kurbanlık hayvanlar tapınağın ön odasına taşınır, ardından buradaki zehirli gazın etkisiyle hayatlarını kaybederlerdi. Ancak, özellikle boğa gibi güçlü hayvanların kısa sürede ölmesine karşın hadım[8] rahiplerin sağ kalması halk arasında büyük bir hayret uyandırıyordu. Antik yazarlar bu durumu tartışmış; dönemin bilgi birikimi çerçevesinde meseleye çeşitli açıklamalar getirmişlerdir. Bazı yazarlar rahiplerin tanrısal güçlere sahip olduklarına inanmış, bazıları ise onların panzehir kullandıklarını veya belirli önlemler aldıklarını öne sürmüştür. Her ne kadar halk bu durumu doğaüstü bir kudrete atfetmiş olsa da, rahiplerin gazdan korunmaya yönelik geliştirdikleri stratejiler, onların ölümcül doğa olayının farkında olduklarını göstermektedir. Nitekim rahipler, hayvanlardan farklı olarak daha dik bir pozisyonda durarak zehirli gazın etkisinden korunabiliyorlardı. Hatta bu amaçla taşların üzerine çıkarak daha yüksek bir konum elde ettikleri bilinmektedir. Ayrıca derin nefes alıp, nefeslerini tutarak içeri kısa süreli giriş çıkışlar gerçekleştirmekteydiler (Pfanz vd, 2019: 1368-1369; Pfanz vd., 2014: 110).

Plutonion'un kullanımına ilişkin ritüel uygulamalar Bizans dönemine kadar devam etmiş, ancak bu süreç 4. yüzyıldan itibaren önemli bir değişime uğramıştır. Bahsedilen dönüşümün başlıca iki nedene dayandığı

[6] Mitolojiye göre Kerberos, ölülerin yer altından çıkmalarını engelleyen bir görevlidir. Üç başı olan bu korkunç cehennem bekçisinin ölümcül kokusu vardır ve tükürüğü dahi zehirlidir. (Pfanz vd., 2014: 113).

[7] Kurban alanı ritüel etkinliklerinde çok önemli bir referans noktasıydı. Kullanımda olduğu sürece yeraltı ile ilişkili etkinliklerinde bir sunak olarak işlev görmekteydi. (Semeraro, 2016: 778-779).

[8] Bu hadım edilme uygulaması, Kybele'nin çoban-sevgilisi Attis'in mitine dayanır. Attis'in kökeni net olmasa da, antik yazarların anlatılarında sürekli değişse de, delilik nöbeti sırasında kendi cinsel organlarını kesmesi anlatının ortak noktasıdır. (Miszczak, 2020: 10).

düşünülmektedir: ilki, bir depremin alanın çökmesine yol açtığı yönündeki görüştür; diğeri ise Hristiyanların bölgeyi bir Pagan tapınağı olarak görmeleri nedeniyle burayı yok etmeye yönelik girişimleridir. Ramsay'e göre, kutsal alan Hristiyanlar tarafından "şeytanın yeri" olarak nitelendirildiğinden bilinçli olarak doldurulmuş ve üzeri kapatılmıştır. Sonraki dönemlerde meydana gelen depremler de bu sürecin tamamlanmasına katkı sağlamıştır. Ancak Plutonion mağarasında bulunan çok sayıdaki kil yağ lambası, alanın en az 6. yüzyıla kadar ziyaret edildiği ve ritüel faaliyetlerinin gerçekleştirildiğini göstermektedir. Eldeki bulgular, mağara girişinin uzun bir süre boyunca erişilebilir olduğunu ortaya koyması bakımından dikkate değerdir. Nitekim 5. yüzyılın sonunda filozof Damascius'un bölgeyi ziyaret ederek mağaraya indiği ve burada bireysel bir deneyim yaşadığı bilinmektedir (D'Andria, 2019: 510). 6. yüzyıla gelindiğinde ise alanın kutsal girişi bir duvarla kapatılmıştır. Bu gelişme, Hierapolis'in artık bir Hristiyan kenti haline gelmesi ve Pagan kültlerinin terk edilmesi sürecinin hız kazanmasıyla doğrudan ilişkilidir. Hristiyanlığın resmi din olarak yaygınlaşmasıyla birlikte, antik dönem tanrılarına adanmış kutsal alanlar ya yıkılmış ya da eski kutsallıkları sembolik olarak ortadan kaldırılmıştır. Hierapolis'teki Apollon Tapınağı'na ilişkin olarak, tapınağın çevre duvarının kısmen söküldüğü ve yerine çeşmenin genişletilerek bu yapının görünümünün gizlendiği anlaşılmaktadır. Bu anlayış doğrultusunda, kentin yeni Hristiyan kimliğini vurgulamak ve Pagan inançlarını halkın hafızasından silmek üzere çok sayıda kilise inşa edilmiş; özellikle Aziz Philippus Kutsal Alanı, yeni dini anlayışın merkezi haline getirilmiştir (D'Andria, 2014: 35, 38; Miszczak, 2020: 20; Panarelli, 2018: 327-331). Nihayetinde St. Philippus kültü, Apollon ve Kybele gibi eski tanrıların sembollerini barındıran Pagan geleneklerine tepki olarak yeniden teşkil edilmiştir[9].

Sonuç olarak**,** Hierapolis'teki Plutonion alanı, uzun yıllar boyunca kutsal bir mekân olarak ziyaret edilmeye devam edilmiştir. Mağaranın giriş kısmının ve cephesinin MS 6. yüzyıla kadar ayakta kalmasından bu döneme dek kültlerin varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Ancak MS 7. yüzyılın ilk yarısında meydana gelen büyük bir depremin ardından kentsel manzara ciddi biçimde zarar görmüş ve bölge önemli bir kırılma yaşamıştır. Buna karşın Plutonion, Orta Bizans döneminde (MS 9.-10. yüzyıllar) yine de sıklıkla ziyaret edilen bir alan olma özelliğini korumuştur. Günümüzde bu kutsal alandan yalnızca mermer basamaklar ile podyuma ait bazı mimari kalıntıların kaldığı bilinmektedir (Panarelli, 2018: 335).

4.SEYYAH ANLATILARI IŞIĞINDA DENİZLİ CEHENNEM KAPISI

Muhtelif dönemlerde çeşitli amaçlarla Anadolu'yu ziyaret eden Avrupalı seyyahlar, bölgedeki antik kalıntılara duydukları ilgi doğrultusunda Hierapolis antik kentini sıklıkla seyahat rotalarına dahil etmişlerdir. Bu seyyahların büyük bir kısmı, Hierapolis ile birlikte ona yakın konumda bulunan Laodikeia'yı da gezmiş ve bu kentlere dair gözlemlerini seyahatnamelerinde ayrıntılı biçimde aktarmıştır. Benzer durumu, antik kaynaklarda geçen ve Hierapolis'in en gizemli yapılarından biri olan Plutonion (Cehennem Kapısı) için söylemek pek mümkün değildir. Birçok seyyah, Plutonion'un yerini tespit edebilmek amacıyla kent içinde araştırmalarda bulunmuş; ancak yapının konumuna ilişkin yeterli bilgiye sahip olmadıklarından farklı alanları kutsal mağara zannederek ziyaret etmiştir. Bu durum, seyyahların bazılarının eserlerinde Plutonion'dan söz etmelerine rağmen tarif ettikleri yerlerin arkeolojik açıdan gerçek Plutonion ile örtüşmediğini ortaya koymaktadır. Öte yandan, bazı seyyahlar ise Hierapolis üzerine detaylı gözlemler sunmalarına rağmen eserlerinde Plutonion'dan hiç söz etmemiş; bu da onların söz konusu yapıyı ya bilmediklerini ya da ziyaret etme imkânı bulamadıklarını düşündürmüştür. Tüm bu durumlar, kutsal alanın antik dönemden itibaren geçirdiği fiziki değişimlerin ve modern dönemde yüzeyde yeterince belirgin olmayışının, seyyahların gözlemlerini sınırlayan ana etkenler olduğunu göstermektedir.

5.ANTİK YAZARLARIN GÖZÜYLE PLUTONİON

Hierapolis'te yer alan ve antik kaynaklarda "Plutonion" olarak adlandırılan Cehennem Kapısı hakkında en kapsamlı ve detaylı bilgileri sunan, antik dünyanın ilk coğrafyacısı olarak kabul edilen ve aynı zamanda tarihçi kimliğiyle de tanınan Strabon'dur. Strabon, 17 kitaptan oluşan *Geographika* adlı eserinde dünyanın farklı bölgelerini ele almış; Anadolu'ya ise 12., 13. ve 14. kitaplarında yer vermiştir. Bu ciltlerde bugünkü Denizli bölgesine dair verdiği bilgiler, Plutonion'a yönelik aktarımları açısından büyük önem taşımaktadır. Zira Strabon'un söz konusu kutsal alana ilişkin gözlemleri, yalnızca kendi dönemine ışık tutmakla kalmamış; aynı zamanda yüzyıllar sonra bölgeyi ziyaret eden gezginlerin ve araştırmacıların başvurduğu temel referanslardan biri haline gelmiştir.

[9] Her ne kadar biçimsel bir inanç dönüşümü gerçekleşmiş olsa da, yaklaşık dört yüzyıl sonra bile Hierapolis'te Hristiyanlığın, özünde Pagan inanç sisteminin yalnızca biçim değiştirmiş bir uzantısı olarak kaldığına dair izler gözlemlenildiği bilinmektedir. (Gümgüm, 2012: 153).

Strabon'un, mağaradan çıkan zehirli gazın canlılar üzerindeki ölümcül etkisine ilişkin aktardığı bilgiler, daha sonraki dönemlerde bölgeyi ziyaret edenler tarafından da çeşitli yöntemlerle sınanmaya çalışılmıştır. Ziyaretçilerin bir kısmı, kendilerine yerel rehberler veya halk tarafından Plutonion olarak gösterilen alanlarda, zehirli gazın varlığını test etmek amacıyla serçe gibi küçük hayvanları mağaranın girişine bırakmıştır. Bazı durumlarda yapılan girişimler beklenen sonuçları verse de, çoğu deneme ölümcül etkiyi doğrulayacak ölçüde başarılı olmamıştır. Bu durum, hem Plutonion'un konumuna dair tarihsel belirsizliklere ve hem de gazın gün içerisinde gösterdiği değişikliğe işaret etmektedir.

Strabon, Plutonion'u tarif ederken bu kutsal alanın bir tepenin eteğinde konumlandığını, mağara girişinin dar fakat oldukça derin olduğunu ve çevresinin yaklaşık 15 metre uzunluğunda bir korkulukla çevrili bulunduğunu belirtmiştir (Strabon, 2000: 177-178). Antik yazarın alana dair betimlemesi, günümüzde arkeolojik bulgularla örtüşmekte ve onun gözlemlerinin doğruluğunu teyit etmektedir. Ancak "tepenin eteği" şeklindeki genel bir konum tanımı, yapının kesin yerini belirleme açısından yeterince açık değildir. Bu belirsizlik, yüzyıllar boyunca bölgeye gelen gezginler ve araştırmacılar için Plutonion'un yerini net olarak saptamayı zorlaştırmıştır. Öte yandan Strabon'un, Plutonion ile Apollon Tapınağı arasındaki mekânsal ilişkiye değinmemiş olması da yapının topografik bağlamda doğru biçimde tanımlanmasını engelleyen bir diğer unsur olmuştur. Ayrıca Strabon'un mağarayı yoğun ve puslu bir buharla dolu olarak betimlemesi, söz konusu maddenin gerçekten zehirli gaz (karbondioksit) değil, jeotermal alanlarda yaygın olarak görülen su buharı olabileceği ihtimaline yol açmıştır. Nitekim karbondioksit, renksiz ve kokusuz bir gaz olduğundan insan duyularıyla kolayca algılanamaz (Miszczak, 2020: 8-9). Bahsi geçen etkenler, Plutonion'un yerinin uzun süre boyunca tespit edilememesine, hatta zaman zaman yanlış alanların kutsal mekân olarak tanımlanmasına yol açmıştır.

Öte yandan, Strabon'un *Geographika* adlı eserinde Nysa bölgesindeki Plutonion'un konum ve işlevine yönelik aktardığı genel bilgiler, Plutonionlar hakkında tipolojik bir değerlendirme yapmamıza imkân tanımaktadır. Strabon'un betimlemelerine göre, ölüler diyarına açılan geçitler olarak kabul edilen ve yeraltından zehirli gazların çıktığı bu alanlar, antik dünyada kutsal mekânlar olarak inşa edilmiştir. Cehennem mağaralarının çoğunlukla dini yapılarla çevrili alanlar içerisinde yer aldığı ve bu doğal olayın kutsallıkla ilişkilendirildiği anlaşılmaktadır. Yeraltından gelen gazlar, yalnızca doğaüstü bir tehlikenin simgesi olarak değil, aynı zamanda şifa, kurban ve kehanet gibi çeşitli dini ritüellerin varlığına da işaret etmektedir. Strabon, Plutonionlara ilişkin anlatılarında hastaların bu alanlara yakın noktalarda bulunarak deneyimli rahiplerin rehberliğinde şifa aradıklarını aktarmaktadır. Özellikle rahiplerin mağarada uyuyarak rüya aracılığıyla tanrılardan mesaj aldığı ve bu yolla tedavi süreçlerine yön verdikleri ifade edilmektedir. Bazı durumlarda ise rahiplerin hastaları mağaraya götürerek onları uzun süreli açlık durumuna soktukları ve böylelikle hastaların kendi rüyaları aracılığıyla şifa bulmalarını sağlamaya çalıştıkları belirtilmektedir. Bununla birlikte Strabon, mağaraya girişin ağırlıklı olarak rahipler tarafından gerçekleştirildiğini, zira bu alanların sıradan insanlar için ölümcül tehlikeler barındırdığını özellikle vurgulamaktadır (Strabon, 2000: 214). Genel olarak değerlendirildiğinde, Strabon'un Hierapolis ve çevresine dair aktardığı bilgiler yalnızca kendi dönemine değil, sonraki yüzyıllarda bölgeyi ziyaret eden gezgin ve araştırmacılara da önemli bir referans kaynağı olmuştur.

Strabon'un ardından, Madauruslu Apuleius ve Cassius Dio da Hierapolis'teki Plutonion hakkında bilgi aktaran antik yazarlar arasında yer almaktadır. Apuleius, yapıya dair yeni bilgi sunmamakla birlikte, Plutonion'daki kişisel deneyimini aktararak bölgedeki olaylara ilişkin genel bir çerçeve çizer. Cassius Dio ise mağaranın önünde yer alan bir sarnıçtan ve üzerinde tiyatronun yer aldığından söz etmektedir (D'Andria, 2014: 43-44). Dio'nun Plutonion'un üzerinde bir tiyatronun bulunduğuna dair verdiği bilgi dikkate değerdir; zira bu yapıya ilişkin böylesi detay veren tek antik kaynak kendisidir ve arkeolojik verilere göre Hierapolis'te, Plutonion'un yakın çevresinde tiyatro yapısı mevcut değildir. Bu durum, söz konusu bölgede uzun yıllar boyunca tiyatro benzeri bir yapının izlerinin araştırılmasına neden olmuştur (Miszczak, 2020: 17-18).

Plutonion'a ilişkin bilgiler yalnızca Apuleius ve Cassius Dio ile sınırlı değildir. Filozof Damascius'un bir risalesinde de zehirli mağaraya dair önemli ayrıntılara rastlanılmaktadır. Damascius, hocası Isidoros ile birlikte bölgeyi ziyaret ettiğini belirtir. Metninde, Hierapolis'te Apollon tapınağının varlığından ve bu tapınaktan zehirli mağaraya doğru bir inişin mümkün olduğundan bahseder. Ayrıca, mağaraya girdikten sonra rüya gördüğünü ifade eder. Bu rüyada kendisini tanrıça Kybele'nin eşi Attis olarak gören filozof kendisi onuruna Hilaria Şenliği düzenlendiğini ve Kybele'nin müdahalesiyle yeraltı dünyasından kurtulduğunu anlatmaktadır. Her ne kadar söz konusu rüyanın

gerçekten görülüp görülmediğini bilemesek de rüyada Hades ve Kybele kültlerinin bir araya getirilmiş olması, Plutonion'un inanç sistemi ve mitolojik bağlamı açısından dikkate değerdir. Damascius'un rüyasını meslektaşı Asklepiodotos'a anlatması üzerine, o da yıllar önce aynı mağaraya gittiğini ve orada yaşadığı deneyimleri dile getirir. Buna göre Asklepiodotos, zehirli gazın etkisinden korunmak amacıyla başını paltosuyla sararak mağaraya indiğini aktarmaktadır (D'Andria, 2014: 44; D'Andria, 2019: 510; Miszczak, 2020: 21; Ustinova, 2009b: 84).

Damascius'un anlatımı, antikçağdan günümüze ulaşan Plutonion'a ilişkin son metinsel tanıklıktır. Genel olarak değerlendirildiğinde, antik yazarlar ve filozoflar Plutonion'a dair aktarımlarında kendi bireysel deneyimlerine yer vermekte, bu deneyimleri pagan gelenekleri bağlamında yorumlamakta ve bölgeye dair önemli bilgiler sunmaktadır. Söz konusu anlatılar tarihsel ve kültürel birer tanık olmasının ötesinde Helenistik ve ardından gelen Hristiyanlık dönemlerinde, Kybele ve Hades'e yönelik inançların bölgede varlığını sürdürdüğünü göstermesi bakımından da kayda değerdir.

6.17. YÜZYIL SEYYAHLARININ GÖZÜNDEN PLUTONION

Antik yazarların aktarımlarının ardından, Denizli ve çevresine ilişkin ulaşılabilen en erken dönem kaynaklarından biri, 1668–1671 yılları arasında Küçük Asya'ya seyahat eden din adamı ve bilgin Thomas Smith'e aittir. Smith, seyahat rotası üzerindeki antik kalıntılar ve özellikle Hierapolis hakkında çeşitli bilgiler vermesine rağmen, Plutonion'a dair herhangi bir bilgiye yer vermemektedir (Smith, 1678). Bu tarihten kısa bir süre sonra, 1675–1676 yıllarında bölgeyi ziyaret eden Fransız doktor ve arkeolog Jacob Spon ile İngiliz din adamı ve seyyah George Wheler de Laodikya ve Hierapolis'i görmüşlerdir. Her iki gezgin, Apollon kültüne dair bazı bilgileri kayıt altına almış olmakla birlikte, Plutonion'dan söz etmemişlerdir (Spon ve Wheler, 1678). George Wheler'in daha sonra yayımladığı seyahatnamesinde Hierapolis'e yalnızca yüzeysel biçimde değinmesi, bu yapının o dönemki görünürlüğüne ve ilgi düzeyine dair önemli bir ipucu sunmaktadır (Wheler, 1682: 279). Benzer şekilde, XIV. Louis tarafından arkeolojik keşifler amacıyla görevlendirilen Paul Lucas da 1706 yılında Aydın üzerinden Denizli'ye ulaşmış, ancak asıl hedefi olan Antalya'ya geçmek amacıyla bölgede kısa süre kalmıştır. Lucas, Laodikya'dan kısaca bahsetmekle yetinmiş; Plutonion'a ya da zehirli gazla ilişkilendirilen mağaraya dair herhangi bir bilgi sunmamıştır (Lucas, 1714: 238-240).

Bu veriler ışığında değerlendirildiğinde, Plutonion'un 18. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar erken modern dönem seyyahları ve araştırmacıları tarafından ilgi odağı haline gelmediği ve bu süreçte tanınır bir arkeolojik ya da kültürel yapı olarak öne çıkmadığı anlaşılmaktadır. Antik kaynaklarda yapıya dair detaylı anlatımlar bulunmasına karşın, özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda Hierapolis'i ziyaret eden Thomas Smith, Jacob Spon, George Wheler ve Paul Lucas gibi Batılı seyyahların Plutonion'u eserlerinde zikretmemeleri, yapının o dönem itibarıyla ya tanınmadığını ya da görünür ve erişilebilir olmadığını göstermektedir. Bu eksiklik, aynı zamanda Plutonion'un Avrupa entelektüel çevrelerinde tanınıp tanınmadığına dair kesin bir bilginin bulunmamasıyla da ilişkilidir. Söz konusu dönemde Hierapolis, Apollon kültü başta olmak üzere çeşitli dinsel ve mimari unsurlarıyla dikkat çekmişken, Plutonion'un anılmaması, yapının ya coğrafi olarak fark edilemediğini ya da fiziksel olarak tanınabilir bir durumda olmadığını düşündürmektedir. Plutonion'un yerinin 21. yüzyıla kadar kesin olarak tespit edilememiş olması da söz konusu ilgisizliği açıklayan önemli bir faktör olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte, yapının antik literatürdeki yeri ve mitolojik önemi dolayısıyla bazı seyyah ve araştırmacıların farklı dönemlerde Plutonion'un izini sürdükleri, bir diğer ifadeyle onun varlığına ilişkin bir merak geliştirdikleri de bilinmektedir. Ancak söz konusu merak, yapının kesin konumuna yönelik bilgi eksikliği nedeniyle somut gözlemlere ya da yazılı anlatımlara yansımamıştır.

7.18. YÜZYIL SEYYAHLARININ GÖZÜNDEN PLUTONION

18. yüzyılın ikinci çeyreğiyle birlikte Plutonion'a yönelik ilgi fark edilir biçimde artmış ve bu dönemde Denizli'yi ziyaret eden seyyahların yapıya dair gözlemlerini kayıt altına almaya başladıkları görülmüştür. Bu çerçevede adı ilk anılması gereken kişi, 1737–1741 yılları arasında Yakın Doğu'ya gerçekleştirdiği uzun soluklu seyahati kapsamında Denizli'ye de uğrayan İngiliz din adamı ve gezgin Richard Pococke'dur. Pococke, bölgedeki gezileri sırasında Laodikya ve Hierapolis'i ziyaret etmiş; bu antik kentlere ilişkin aktarımlarında özellikle Strabon'un metinlerine başvurarak, onun anlatımlarını kendi gözlemleriyle karşılaştırmıştır. Hierapolis'teki Apollon Tapınağı olduğunu düşündüğü bir yapının önünde yer alan kutsal alanı tarif eden Pococke, bu bölgeye dair ayrıntılı bilgiler vermiştir. Ayrıca yerel halkın kendisine, hayvanlar için ölümcül olduğu söylenen ve içinden buhar çıkan bir mağarayı

göstereceklerine dair söz verdiklerini belirtmiştir. Ancak halk tarafından götürüldüğü yerin, mağara formunda olmayan ve mineral birikimiyle derinleşmiş, suyla dolu bir çukur olduğunu aktarmaktadır. Pococke burada yaptığı deneyde, suyun üzerine bir kuş bıraktığını; halkın iddia ettiği üzere suyun ölümcül olduğunun söylendiğini, fakat kuşun hayatta kalması üzerine şüphe duyduğunu ifade etmektedir. Yaptığı deneyden yola çıkarak Strabon'un tasvirleriyle kıyaslama yapan Pococke, getirildiği yerin Plutonion olamayacağını düşünmüştür. Çünkü söz konusu alan bir mağara değildir ve konum olarak da Strabon'un anlattığı gibi bir tepenin altına konumlanmamıştır. Plutonion'un gerçek yeri hakkında şüphelerini sürdüren Pococke, yapının Hierapolis travertenlerinin bulunduğu alanda yer alması gerektiği yönündeki kanaatini belirtmiştir. Ancak gezisi sırasında alanı doğrudan ziyaret edip araştırmadığı için sonrasında bu eksiklikten ötürü duyduğu pişmanlığı da açıkça dile getirmiştir. Pococke'un gözlemleri, yapı hakkındaki merakın bu dönemde canlanmaya başladığını ve araştırmaların yön değiştirdiğini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Böylece, önceki yüzyıllarda göz ardı edilen kutsal alan, 18. yüzyılın ortalarından itibaren seyyahların bilinçli gözlemlerine konu olmaya başlamış ve yerinin tespiti yönünde ilk eleştirel sorgulamalar yapılmıştır (Pococke, 1745: 71-81).

Richard Pococke'un gözlemlerinin ardından, 18. yüzyılın ikinci yarısında bölgeyi ziyaret eden birtakım seyyahların da Plutonion'a dair çeşitli aktarımlarda bulundukları görülmektedir. Ancak bu isimlerin yapıya ilişkin verdikleri bilgiler, büyük ölçüde antik kaynaklara, özellikle de Strabon'a dayanan tekrar mahiyetindedir ve özgün gözlemlerden yoksundur. Bu bağlamda sözü edilecek ilk isim, 1764–1766 yılları arasında Batı Anadolu'daki antik kalıntıları incelemek üzere gönderilen İngiliz arkeolog ve seyyah Richard Chandler'dir. Chandler, 1765 yılında gerçekleştirdiği Hierapolis ziyareti sırasında Plutonion hakkında bazı notlar düşmüş; ancak bu notlar Strabon'un tarifinin tekrarından öteye gidememiştir. Her ne kadar Strabon'un anlatımı doğrultusunda Plutonion'u yerinde tespit etmeyi arzuladığını ve yerel bir rehberin bu konuda kendisine yardımcı olacağına dair söz verdiğini belirtse de, seyahat ekibinin karşılaştığı zorbalık nedeniyle bölgeden erken ayrılmak zorunda kalmıştır. Bu nedenle Chandler'ın Plutonion'a dair gözlemleri teorik düzeyde kalmış, sahada doğrulanma imkânı olmamıştır (Chandler, 1971: 176-193, 197-198, 201).

18. yüzyılın sonuna doğru bölgeyi ziyaret eden bir diğer önemli isim ise İngiliz asker, diplomat, casus ve antik eser koleksiyoneri olan William Martin Leake'tir. 1794-1815 yılları arasında İngiliz hükümeti adına Osmanlı topraklarında çeşitli görevlerde bulunan Leake, 1799-1800 yıllarında gerçekleştirdiği Anadolu seyahati kapsamında Hierapolis'e de uğramıştır. Ancak Plutonion'a dair aktardıkları, özgün gözlemlere değil, Strabon'un yanı sıra kendisinden önce bölgeyi ziyaret eden Pococke ve Chandler gibi seyyahların metinlerine dayanmaktadır (Leake, 1824: 342). Bu durum, 18. yüzyılda Plutonion'un entelektüel anlamda bilinirliğinin artmaya başladığını, ancak yapının konum olarak henüz net biçimde tanımlanamadığını göstermektedir. Chandler ve Leake gibi seyyahların ilgisi, Plutonion'un Avrupa düşünce çevrelerinde fark edilmeye başlandığını ve arkeolojik anlamda değer taşıyan bir unsur olarak kabul edildiğini ortaya koysa da, henüz alanın doğrudan incelenmesine olanak sağlayacak ölçüde bir erişim mümkün olmamıştır.

8.19. YÜZYIL SEYYAHLARININ GÖZÜNDEN PLUTONION

19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Batı Anadolu'ya, dolayısıyla Denizli'ye yönelen seyyah ilgisinin önceki yüzyıla kıyasla belirgin şekilde arttığı gözlemlenmektedir. Bu dönemde bölgeyi ziyaret eden gezginler arasında Plutonion'a dair özgün gözlemler sunanlar olduğu gibi, bu yapıya hiç değinmeyenler de bulunmaktadır. İlk olarak 1809-1812 yıllarında Küçük Asya'ya seyahat eden Fransız konsolos ve seyyah Louis Alexandre Olivier de Corancez, Denizli'de kısa süre kalmış ve bölgenin antik kentlerine yalnızca yüzeysel bir biçimde değinmiştir (Corancez, 1816: 421-437; Corencezo, 2014: 261-272). Benzer şekilde, 1823 yılında Batı Anadolu'yu gezen İrlandalı gezgin James Emerson Tennent, seyahatinin ardından iki ciltlik kapsamlı bir eser kaleme almış olmasına rağmen, zamanının kısıtlığı ve yaşadıkları yorgunluk nedeniyle Hierapolis'e yalnızca uzaktan bakmakla yetinmiş ve bu nedenle Plutonion'a dair herhangi bir gözlem aktarmamıştır (Tennent, 1829: 165-184). 1830 yılında Anadolu'ya gelen Jean Joseph François Poujoulat ise seyahatini esasen Haçlı Seferleri'ne dair araştırmalar yapmak amacıyla gerçekleştirmiştir. 2. Haçlı Seferi güzergâhını izlemek isteyen Poujoulat, yaşadığı sağlık sorunları nedeniyle Denizli'ye uğrayamamış ve bu nedenle doğal olarak Plutonion'a da değinmemiştir (Michaud ve Poujoulat, 1841).

1835 yılında Doğu Akdeniz'de gerçekleştirilen jeolojik araştırmalara katılan İngiliz jeolog William John Hamilton, 1836 yılında Denizli'de bir hafta kadar kalmış ve Hierapolis hakkında önceki seyyahların verdiği bilgileri teyit eder nitelikte detaylı betimlemelerde bulunmuştur (Çetin, 2013: 127-142; Hamilton, 1842: 506-528; Hamilton, 2013). Strabon'a sıkça atıfta bulunmasına rağmen, Plutonion veya zehirli gaz hakkında herhangi bir bilgi vermemesi dikkat çekici bir eksiklik olarak değerlendirilebilir. Aynı şekilde, 1838 yılında Küçük Asya'da araştırmalar yapan ve Likya bölgesindeki antik kentlere ziyaretiyle tanınan İngiliz kâşif ve arkeolog Charles Fellows da iki kez Denizli'yi ziyaret etmesine rağmen Hierapolis'e dair aktarımları oldukça sınırlı tutmuş ve Plutonion'a hiç değinmemiştir (Fellows*,* 1839: 279-289; Fellows, 1840: 256-27; Fellows, 1852: 401-411). 1847–1848 yıllarında Osmanlı topraklarında bulunan Fransız jeolog Auguste Viquesnel de Denizli'ye kısa süreli bir ziyarette bulunmuş, ancak eserinde bu kente çok sınırlı yer ayırmıştır (Viquesnel*,* 1868: 121, 303, 305-306). Fransız coğrafyacı Vital Cuinet ise 1880–1892 yılları arasında Düyun-ı Umumiye Nezareti'nin genel sekreteri olarak Osmanlı topraklarını gezmiş ve Denizli hakkında demografik, ekonomik ve idarî nitelikte önemli bilgiler sunmuştur (Cuinet, 1894: 614-642). Ancak görev tanımı gereği, Hierapolis ya da Plutonion gibi antik yapılar çalışmasının kapsamı dışında kalmış ve bu nedenle herhangi bir değerlendirme yapmamıştır.

1886 yılında Ege kıyılarını dolaşan Fransız arkeolog ve yazar Gaston Deschamps da Denizli'ye kısa süreli uğramış, halkın gündelik yaşamına odaklanmasına karşın arkeolojik yapılarla ilgili ayrıntılı gözlemler sunmamıştır (Deschamps*,* 1894: 289-304). Yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise bölgeyi ziyaret eden diğer seyyahlar arasında İngiliz doğa bilimci ve avcı Frederick Courteney Selous, Alman müzeci ve sanat tarihçisi Friedrich Sarre ile Alman coğrafyacı ve seyyah Ewald Banse öne çıkmaktadır. 1894–1897 yılları arasında Batı Anadolu'ya üç kez gelen Selous, avcılık amaçlı gerçekleştirdiği bu ziyaretlerinde Denizli'ye iki defa uğramış, ancak şehre dair yalnızca kısa ve yüzeysel bilgiler vermiştir (Selous, 1900: 5-8, 15). Sarre ise 1895–1896 yıllarındaki Anadolu seyahati çerçevesinde Hierapolis ve Laodikya'yı gezmiş olmasına rağmen, Ortaçağ yapıları üzerine yoğunlaşan araştırmaları nedeniyle Plutonion'a ilişkin herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır (Sarre, 1998: 1-15)[10]. Benzer şekilde Ewald Banse da Hierapolis hakkında kısa bilgiler sunmasının yanında Denizli'nin coğrafi koşulları, ulaşım yapısı, üretim araçları ve nüfusuna dair notlarla yüzeysel kalmıştır (Çetin, 2013: 286-291)[11].

19. yüzyılda Denizli ve çevresine gelen seyyahlar arasında, bölgedeki önemli antik kentleri gezmekle birlikte Plutonion'a ilişkin sınırlı da olsa gözlem ve değerlendirmeler yapan isimler de bulunmaktadır. Söz konusu seyyahlar, çoğunlukla kendi gözlemlerini daha önceki gezginlerin anlatımlarıyla karşılaştırmalı biçimde sunmuş, ancak çeşitli nedenlerle Plutonion'a ilişkin aktarımlarını ayrıntılandırma imkânı bulamamışlardır. Bu bağlamda adı ilk anılması gereken isim İngiliz din adamı ve gezgin Francis Vyvyan Jago Arundell'dir. Arundell, 1826 yılında bir grup arkadaşıyla birlikte Hierapolis ve Laodikya'yı ziyaret etmiş, daha sonra 1833–1834 yıllarında bölgeye ikinci kez gelmiştir. Gezginin ziyaretinin esas amacı, Yedi Kilise'ye yönelik bir hac yolculuğu gerçekleştirmektir. Arundell, seyahatinde kendisinden önceki seyyahların aktardığı bilgileri alıntılamasının dışında yer yer karşılaştırmalarda da bulunmuştur. Ancak yolculuğu sırasında hastalanması nedeniyle Hierapolis'e dair sınırlı bilgi verebilmiş, Plutonion'a ise yalnızca kısaca değinmiştir. Özellikle sağlık sorunları nedeniyle bu yapıyı ziyaret edemediğini belirtmesi, Plutonion'a yönelik bireysel ilgisini göstermesi bakımından dikkate değerdir (Arundell, 1828: 2-241; Arundell, 1834b: 110-211; Arundell, 1834a: 147-189; Arundell, 2016). Arundell'in ardından Fransız tarihçi Baptistin Poujoulat, 1836 yılında Haçlı Seferleri üzerine araştırmalar yapmak amacıyla Anadolu'ya gerçekleştirdiği seyahati kapsamında Denizli'ye uğramıştır. Kısa süre kaldığı şehirde Hierapolis ve Laodikya kalıntılarını ayrıntılı biçimde inceleyen Poujoulat, Strabon'un betimlemesine dayanarak Plutonion'u aradığını, fakat mağaranın girişini teşhis edemediğini ifade etmiştir. Esasında Strabon'un bahsettiği taş korkuluğun görüldüğünü, ancak bu alanın mağara girişiyle eşleştirilemediğini belirtmesi, yapının yerinin o dönemde hâlâ belirsizliğini koruduğuna işaret etmektedir (Poujoulat, 1840: 50-67).

19. yüzyılın ilk yarısında Denizli'yi ziyaret eden bir diğer isim Amerikalı araştırmacı Walter Augustus Hawley'dir. Antik kent ve Pamukkale'ye yönelik ayrıntılı bilgiler sunan Hawley, Plutonion'a yalnızca dinî bağlamda değinmiş, bu yapıyı Pagan inançları doğrultusunda şekillenmiş bir "hurafe merkezi" olarak tanımlamakla yetinmiştir. Yaptığı tanımlama, yapının mitolojik çağrışımları ve etkileri üzerinden dönemin entelektüel bakış açısını yansıtması nedeniyle önemlidir (Hawley, 1918: 184-200). Yine benzer şekilde 1851 yılında bölgeyi gezen İngiliz din adamı,

[10] Ayrıca eserin orijinal adı için bkz (Sarre, 1896).
[11] Eserinin orijinal adı için bkz (Banse, 1916).

tarihçi ve arkeoloji profesörü Henry Christmas, Plutonion hakkında önceki gezginlere referans vererek bilgi sunmuş, fakat kişisel bir gözlem ya da değerlendirmede bulunmamıştır (Christmas, 2012: 138). Bu da dönemin birçok seyyahında görüldüğü gibi Plutonion'a yönelik ilginin sıklıkla ikincil kaynaklara dayandığını kanıtlar niteliktedir.

Bütün bunların dışında, 19. yüzyılın ikinci yarısında bölgeyi ziyaret eden ve Plutonion'a dair daha özgün ve gözlemsel nitelikte bilgiler sunan seyyahlar da bulunmaktadır. Bunlardan biri olan İngiliz ressam ve çizimci Tristram James Ellis, Denizli'yi 1870'li yıllarda ziyaret etmiş ve şehir ile çevresine dair çok sayıda çizim yapmıştır. Plutonion'a ilişkin aktardığı en dikkat çekici bilgi, Strabon'un zamanında boğa ve kuşlar için ölümcül olan kükürtlü buharların artık etkisini yitirmiş olduğudur. Ellis'e göre, bir zamanlar yalnızca kutsal hadımların dayanabildiği bu buhar artık kaynağından çıkmamaktadır (Ellis, 1889: 688-693). Bu gözlem, yapının fiziksel ve doğal özelliklerinin zaman içinde değiştiğine dair önemli bir ipucu sunmaktadır. Benzer biçimde, 1861-1885 yılları arasında ticari ve iktisadi amaçlarla[12] uzun bir seyahat gerçekleştiren İngiliz iktisatçı William Cochran da Denizli'ye uğramış ve Hierapolis üzerine ayrıntılı bilgiler vermiştir. Cochran, tiyatronun altındaki alanda Plutonion'un tanımlandığını ve bu yerin büyük, parçalanmış taşlarla dolu olduğunu aktarmaktadır. Ayrıca, bu bölgenin arkeolojik olarak tanımlanabilmesi için çok sayıda işçinin çalışmasına ihtiyaç duyulduğunu belirtmesi (Cochran, 1887: 242-256), alanın hem fiziksel hem de yapısal açıdan ne denli zorlayıcı olduğunu ortaya koymaktadır. Genel olarak değerlendirildiğinde, 19. yüzyılda Plutonion'a dair bilgi sunan bu gezginler, yapıya olan bireysel ilgilerini dile getirmiş, zaman zaman sınırlı gözlemler aktarmış, ancak çoğunlukla önceki kaynaklara dayanarak bilgi vermiştir. Bununla birlikte, bazı seyyahların alana yönelik gözlemlerinde yapının doğasında yaşanan fiziksel ve işlevsel dönüşümler dikkat çekmektedir. Bahsi geçen anlatımlar, Plutonion'un yerinin belirlenmesinde yaşanan güçlükler kadar, yapının dönemin bilimsel ve entelektüel çerçevesi içinde nasıl algılandığını da gözler önüne sermektedir.

Plutonion hakkında hiç söz etmeyen ya da yalnızca yüzeysel ve kısa aktarımlarda bulunan gezginlerin ardından, bu yapıya özel bir ilgi duyan, onu tanımlama ve yerinde gözlemleme gayreti taşıyan seyyahların anlatıları, araştırmamız açısından esas önem atfedilen kaynaklardır. Bu bağlamda öne çıkan isimlerden ilki İngiliz mimar, arkeolog ve aynı zamanda antik eser koleksiyoncusu olan Charles Robert Cockerell'dir. Cockerell, 1810–1817 yılları arasında gerçekleştirdiği Türkiye ve Yunanistan seyahati kapsamında Denizli'ye de uğramış ve Plutonion'a yönelik gözlemlerini detaylı biçimde aktarmıştır. Cockerell, öncelikli olarak bulunduğu ülkeyi kanunsuz ve vahşi insanlarla dolu olarak tanımlamış ve bu nedenle de Denizli'de fazla kalmadığını ifade etmiştir. Diğer yandan Hierapolis'te kendisinden önce mağarayı arayan gezgin Chandler'ın izinden giderek Plutonion'u bulmaya çalıştığını belirtmektedir. Rehberi tarafından pınar yakınlarında bir alana götürüldüğü ve burada, kuşların havadaki dumana kapılarak yere düştüğü bilgisini aldığını aktaran Cockerell, bölgede çeşitli hayvan kemikleri ile birlikte dört kuş kemiği bulması üzerine kendince bir değerlendirmede bulunur. Yaptığı değerlendirmeye göre Cockerell, kemiklerin gezginlerin dikkatini çekmek amacıyla bilinçli olarak oraya yerleştirilmiş olabileceğini düşünse de, Chandler'ın 1765 yılındaki ziyaretinden sonra bölgeye gelen ilk kişinin kendisi olduğu bilgisini aldığını belirtir. Bu nedenle, sırf kendisine gösteri olsun diye kısa süre içinde böylesine sahte düzenlemenin yapılmasının mümkün olmadığı sonucuna varır. Yaptığı çıkarımı takiben, Strabon'un aktardığı deneyi birebir uygulamak üzere ertesi gün, ağanın adamının eşliğinde bir tavuk satın alarak mağara girişine bırakır. Ancak yarım saat sonra tavuğun[13] canlı şekilde dışarı çıkması üzerine, söz konusu mağaranın gerçek Plutonion olup olmadığı konusunda şüpheye düşer. İçinde bulunduğu şüphenin kaynağı olarak ise ya yanlış mağarada bulunduğu ya da o gün havanın rüzgârlı ve yağışlı olmasının zehirli gazın etkisini azaltmış olabileceği ihtimallerine dayandırır. Gezgin, aynı akşam ağanın kendisine Plutonion'a dair başka bir hikâye aktardığını bildirir. Ağa, gerçek mağaranın yaklaşık bir saat mesafede bulunduğunu ve mağaranın içinde bir köprü ile köprünün ardındaki odada hazine saklı olduğunu iddia eder. Bahsettiği hazineyi siyah bir adamın koruduğu, bu nedenle de mağaraya giren pek çok maceracının korkunç şekilde öldüğü şeklinde sonlandırır. Cockerell, ağanın bu efsaneyi anlatırken halk arasında yaygın olan horoz ve boğa öyküleri ile benzeri saçmalıklarla sürdürdüğünü belirtir. Sonuç olarak, Cockerell, hikâye üzerine mağarayı bizzat görmek için bir rehber talep ettiğini, ancak ağanın çeşitli bahanelerle bunu engellemeye çalıştığını ve yaptığı engellemeler sonucunda mağaraya gitmekten vazgeçtiğini ifade eder (Cockerell, 1903: 147-152). Cockerell'in yaşadığı deneyim, Plutonion'a yönelik erken dönem seyyah ilgisinin hem bilimsel gözlem hem de yerel mitlerle harmanlanan halk anlatılarıyla şekillendiğini göstermesi bakımından mühimdir.

[12] Kendisi ipekböcekçiliğine dair araştırma yapmaktadır ve gezdiği yerlerde ipekböceği ve üretiminin başlatılması üzerinde çalışmıştır. Gezginin asıl amacı, Levant'ta uygulandığı şekliyle ipek kültürünün olanaklarını göstermek ve süreçlerini açıklamaktır.

[13] Cockerell, deney sırasında tavuğun ölmemesi sonucunda onu akşam yemeğinde yediklerini yazmaktadır.

Hierapolis Plutonion'u hakkında daha önceki gezginlerin aktarımlarında gözlenen belirsizlikler ve yüzeysel gözlemlerin ardından, Léon de Laborde'un 1826 yılında gerçekleştirdiği ziyareti, söz konusu yapıya dair daha dikkat çekici ve deney temelli bir yaklaşım sergilemesi bakımından önem arz etmektedir. Babasıyla birlikte bölgeye gelen Fransız arkeolog ve seyyah Laborde, Plutonion'a dair izlenimlerini yazmakla kalmamış, aynı zamanda bu gizemli yapının doğasını anlamaya yönelik girişimlerde bulunmuştur. Laborde'un anlatımına göre, Plutonion'un antik kaynaklardaki tariflerine uygun şekilde, yayılan gazın bir boğayı öldürecek kadar güçlü olduğu ifade edilmektedir. Bununla birlikte gezgin, gazın hadımlar ve özellikle de rahipler üzerinde etkisiz olmasının "saflık" kavramı ile açıklanmasını eleştirel bir dille değerlendirir; böylesine çocuksu ve gerçekdışı bir yetinin antik dünyada kutsallıkla ilişkilendirilmesini akıl dışı bulur (Laborde, 1838: 80-84). Nihayetinde Laborde yaklaşımıyla, Plutonion'a dair geleneksel anlatıları sorgulayan seyyahlar arasında yer alır.

Önceki yüzyıllarda Strabon ve Cassius Dio gibi antik yazarların mağaradan yalnızca söz etmekle kalmayıp, serçeler üzerinde gerçekleştirdikleri deneylerle zehirli gazın varlığını kanıtlamış olmaları, Laborde'un da dikkatini bu yapıya yöneltmiştir. Laborde, kendi ifadesiyle, eğer söz konusu deneyler yapılmamış olsaydı, mağaranın yanından fark etmeden geçip gideceğini dile getirerek antik yazarların gözlemci rolüne işaret eder. Ancak yanında deney yapmak üzere canlı kuş bulunmadığı için doğrudan aynı yöntemi uygulayamaz. Bunun yerine Strabon'un betimlemesine dayanarak kaynayan suyun biraz ilerisinde yerin altına sızdığı noktayı Plutonion olarak tanımlar. Laborde'a göre burası, hem fiziksel konumu hem de doğal özellikleri itibariyle Plutonion'un kendisidir. Yerel halktan edindiği bilgilere göre, bu bölgedeki zehirli buharın düzensiz aralıklarla ortaya çıktığı ve yaklaşık on yedi yıldır etkisini yitirdiği yönünde anlatılar mevcuttur. Ancak Laborde, halk anlatılarına dayanmak yerine gözlemlerini deneysel yollarla doğrulamak ister. Bu amaçla, yanında bulunan köpeğini kaynağa daldırır ve uzun bir süre orada tutar. Dahası kendisi de yüzünü kaynağa yaklaştırarak doğrudan gazla temas eder. Gözlem sonucunda, ne köpekte ne de kendisinde herhangi bir zehirlenme belirtisi gözlemlenmemesi üzerine, gazın etkisinin ortadan kalkmış olabileceği kanaatine varır. Üstelik söz konusu kaynağın etrafındaki yosunları yiyen develeri de görmesi, mevcut savını destekler niteliktedir. Ne var ki ertesi gün yaşanan gelişmeler düşüncelerini sorgulamasına neden olur. Buna göre kaynağın yakınında ölü bir kuş bulunması ve su çeken hizmetkârlarının baygınlık geçirmesi üzerine Laborde, bir önceki gün etkisiz olduğunu düşündüğü gazın ertesi gün ölümcül hale gelme nedeninin sorgular. Bu noktada dikkat edilmesi gereken husus, gezginin karşılaştığı durumun yerel halk tarafından açıklanamaması ve söz konusu olaya ilişkin herhangi bir geleneksel inanç ya da efsanenin bulunmamasıdır. Laborde, yaşadığı çelişkinin yalnızca bilimsel bir zeminde açıklanabileceğini vurgulayarak, olayın aydınlatılması için bilim insanlarına çağrıda bulunur. (Laborde, 1838: 84-87).

Laborde'un gözlemleri ve deneysel girişimleri, Plutonion'a dair antikçağdan bu yana devam eden mistik ve kehanet temelli yaklaşımların yerine akılcı ve deneysel bir yöntemi koyması bakımından önemlidir. Özellikle, hadım rahiplerin gazdan etkilenmemesine yönelik eleştirisi ve bunu doğaüstü bir bağışıklıkla açıklamayı reddetmesi, onun bu yapıya yönelik sorgulayıcı tutumunun bir yansımasıdır. Benzer şekilde, Plutonion'un yerini yalnızca tarifle değil, deneyle de doğrulamaya çalışması, onun gözlemlerine ayrı bir bilimsel değer kazandırır. Öte yandan kendi hayvanını deney aracı olarak kullanmaktan çekinmemesi ve kendisini riske atarak gazın etkisini sınaması, deney ve gözlemlere dayalı bir araştırma anlayışının göstergesidir. (Miszczak, 2020: 31). Bu noktadan hareketle, Laborde'un Plutonion hakkında aktardıklarının, yalnızca bir gezginin merakını değil, aynı zamanda bilimsel bir açıklama arayışını da yansıttığı söylenebilir. Onun bilim insanlarına yönelttiği çağrı, bu konuda dile getirilen ilk rasyonel taleplerden biri olarak değerlendirilmelidir. Nitekim yaptığı çağrının cevapsız kalması uzun sürmeyecek; Plutonion'un doğasına dair bilimsel açıklama, kısa bir süre sonra Charles Texier tarafından yapılacaktır.

Hierapolis Plutonion'una dair anlatılar arasında, 19. yüzyılın ilk yarısında bölgeyi ziyaret eden Charles Félix Marie Texier'in gözlemleri ve değerlendirmeleri, yapıya ilişkin bilimsel açıklamaların başlangıç noktası olarak öne çıkar. Fransız tarihçi, mimar, arkeolog ve gezgin kimliğiyle tanınan Texier, 1833 yılında Anadolu'ya yaptığı keşif gezisi çerçevesinde Hierapolis'e de uğramış ve Plutonion hakkında dönemin şartlarına göre oldukça rasyonel bir değerlendirme yapmıştır. Plutonion'un yerini Hierapolis tiyatrosunun altı olarak belirtmesinin yanı sıra yapıya dair konum bilgisi vermekle kalmaz; zehirli gazın doğasına ilişkin bilimsel temelli bir açıklamada bulunur. Yaptığı açıklama onu önceki gezginlerin efsanevî anlatıları üzerine çıkarmıştır. Strabon'un tarifini doğrudan aktaran Texier, antik yazarların anlattığı üzere mağara ağzının etrafının parmaklıklarla çevrili olduğunu ve buradan zehirli buharların yükseldiğini teyit eder. Ancak bu buharın kaynağını doğaüstü güçler ya da kutsal addedilen özelliklerle

açıklamak yerine, modern kimya bilgisi çerçevesinde değerlendirmeyi tercih eder. Ona göre, mağaradan çıkan ve sudan ziyade yoğun olarak gaz şeklinde yayılan madde, karbondioksittir. Havadan daha ağır bir yapıya sahip olan bu gaz, çukur alanlarda birikerek burada bulunan hayvanların ölümüne neden olmaktadır. (Texier, 2002: 388-389).

Bu açıklamasıyla Texier, Plutonion'un ölümcül etkisini mistik ya da dinsel anlamlandırmalardan uzaklaştırarak bilimsel bir düzleme oturtur. Özellikle hadım rahiplerin gazdan etkilenmemelerine yönelik antik kaynaklarda yer alan anlatıları "hokkabazlık" olarak nitelendirir ve böylesi eylemlerin fiziksel gerçeklikten ziyade aldatıcı gösteriler olduğunu öne sürer. Bu tutumu, daha önceki gezginlerden Laborde'un da benimsediği rasyonalist tavrın Texier nezdinde sistematik bir açıklamaya dönüştüğünü gösterir. Plutonion'un yerinin daha önceki gezginler tarafından bulunamamasına da değinen Texier, yapının zamanla köylüler tarafından doldurularak kapatılmış olabileceği düşüncesindedir. Kendisinin de uzun süre boş yere aradığını ifade etmesi, bu ihtimali güçlendirmektedir. Ancak Plutonion'un fiziksel olarak tespit edilememesi, onun zehirli gazına ilişkin yapılan açıklamanın değerini azaltmamaktadır. Aksine, Texier'in yorumları, 18. yüzyılın ikinci yarısında Antoine Lavoisier tarafından keşfedilen kimyasal bulgularla örtüşmesi bakımından oldukça kıymetlidir. Modern kimyanın babası olarak anılan Lavoisier'in yaptığı deneylerde, kapalı alanlarda yoğunlaşan karbondioksitin insan ve hayvanlar üzerinde sersemletici, hatta öldürücü etkilere neden olduğu tespit edilmiştir. Nitekim Texier'in açıklamaları, Lavoisier'in bu bilimsel bulgularına dayanmaktadır (Miszczak, 2020: 29).

Bu noktada Texier'in katkısı, Plutonion'un doğasına yönelik yüzyıllardır süregelen doğaüstü anlatılara bilimsel bir karşılık getirmiş olmasıdır. Yapı her ne kadar yerinde gözlemlenememiş olsa da, mağaradan çıkan gazın kimyasal özelliklerinin doğru biçimde teşhis edilmesi, Plutonion'un gizeminin çözülmesinde bir dönüm noktası oluşturur. Diğer yandan Texier'in ardından bölgeye gelen ziyaretçi profilinin değişmeye başladığı gözlemlenmiştir. Bu kapsamda yalnızca meraklı seyyahlar değil, doğrudan araştırmacılar ve doğa bilimciler de bölgeyi ziyaret etmeye başlamıştır. Söz konusu gelişme, Plutonion'un bir doğa harikası olarak bilimsel ilgiyi de üzerine çektiğini göstermektedir. Bununla birlikte, 19. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'daki demiryolu ve karayolu ağlarının gelişmesi, bölgenin ulaşılabilirliğini artırmış ve Hierapolis'i daha sık ziyaret edilen bir konum haline getirmiştir. Ancak her ne kadar ziyaretçi sayısı artsa da, gelenlerin büyük bir kısmının Plutonion'dan habersiz oldukları görülmektedir. Nitekim gezginlerin ve turistlerin ilgisi, antik yapının kendisinden ziyade, Pamukkale travertenleri ve Antik Havuz'a yönelik olmuştur (Miszczak, 2020: 30-31). Texier sonrası dönemde bölgeye gelen pek çok seyyahın eserlerinde de bu yönelim açıkça gözlemlenmektedir. Ne var ki Plutonion'un bilimsel bir açıklamaya kavuşması, ona yönelik ilgiyi kısa vadede artırmakla birlikte, uzun vadede daha çok yerel halk ve arkeologlar dışında göz ardı edilen bir yapı olarak kalması durumunu değiştirmemiştir.

Plutonion'a ilişkin zehirli gaz meselesi, 19. yüzyılın ilk yarısında yalnızca Charles Texier tarafından değil, aynı zamanda İrlandalı din adamı, gezgin ve yazar Robert Walsh tarafından da bilimsel bir yaklaşımla ele alınmıştır. Her ikisinin de zehirli gazı kimya bilgisi çerçevesinde açıklama çabası, bu doğa olayının doğaüstü güçlerle ilişkilendirildiği anlatı geleneği yerine rasyonel ve bilimsel bakış açısı getirilmesinin başlangıcı olmuştur. Ancak, bu bilimsel açıklamaların kronolojik önceliği konusunda kesin bir yargıya varmak güçtür. Texier'in Hierapolis'e geliş tarihi 1833 yılı olarak açık bir şekilde belgelenmişken, Robert Walsh'ın Batı Anadolu gezisi 1830-1835 yılları arasına tarihlense de Denizli'ye kesin olarak ne zaman ulaştığı bilinmemektedir. Üstelik bu bilgi, Walsh'ın kendi eserinde de belirtilmemiştir ve onun Texier'in açıklamalarına erişim sağladığına dair de bir işaret bulunmamaktadır. Her iki ismin de Plutonion'a yönelik benzer açıklamalarda bulunmuş olmaları, dönemin bilimsel bilgi birikiminin ve gözleme dayalı araştırmanın ulaştığı ortak anlayışı göstermesi açısından kayda değerdir.

Robert Walsh, 1821-1824 ve 1830-1835 yılları arasında papaz sıfatıyla İstanbul'da bulunmuş ve bu süreçte İngiliz mimar ve ressam Thomas Allom ile birlikte Batı Anadolu'ya uzanan bir keşif gezisine çıkmıştır. Allom, ziyaret edilen bölgelerin görsel betimlemelerini gerçekleştirirken, Walsh da söz konusu bölgeler hakkında detaylı açıklamalar kaleme almıştır. Antik kentlere odaklanan bu gezi kapsamında Hierapolis de ziyaret edilmiştir. Walsh, Hierapolis'in dikkat çekici ve zararlı bir gaz çıkışıyla tanındığını belirtmiş; bu niteliği nedeniyle alanın, mitolojik anlamda yeraltı dünyasına açılan bir geçit olarak kabul edilen Plutonion ile özdeşleştirildiğini yazmıştır. Anlatımında, Plutonion'un bitişikteki dağ yamacında yer alan bir oyuk olduğunu, oyuğun önünde yer alan düzlüğün ise sürekli olarak yoğun bir buhar tabakası ile kaplandığını ifade eder. Gözlemlerini, İtalya'nın Napoli kenti yakınlarında bulunan ve benzer

bir duruma sahne olan Grotta del Cane (Köpek Mağarası) ile karşılaştırması dikkate değerdir. Her iki bölgede de karbondioksit yoğunluğu nedeniyle yalnızca kuşlar değil, iri yapılı hayvanlar dahi kısa sürede etkilenerek yere yığılmakta ve bu durum, alanın "doğaüstü" olarak nitelendirilmesine neden olmaktadır. Ancak Walsh, bu fiziksel olguların rahipler tarafından mucize şeklinde sunulmasını aldatmaca olarak yorumlamaktadır. Ona göre, böylesi eylemler halkın gözünde dinsel bir kutsiyet yaratmakla birlikte, gerçekte oldukça basit bir fiziksel açıklamayla çözülebilecektir. Netice itibariyle Walsh, her iki mağarada yaşanan buhar kaynaklı ölümleri karbondioksit gazı ile ilişkilendirir. Ona göre, gaz yoğunluğu ve ağırlığı itibarıyla çok fazla yükselemediğinden başları gazın içine giren canlılar solunum yolu ile etkilenip boğulmuş; dik şekilde yürüyen insanlar ise daha yukarıdaki temiz hava tabakasında kaldıklarından dolayı herhangi bir kötü etkiye maruz kalmamışlardır (Walsh, 1839: 70-71).

Robert Walsh'ın Plutonion'a dair yaptığı bu gözlem ve açıklamalar, Texier'in değerlendirmeleriyle büyük ölçüde örtüşmektedir. Her iki gezgin de, fiziksel bir doğa olayının dinsel ritüellerle gizemli bir hale getirilmesine karşı eleştirel ve bilimsel bir bakış açısı geliştirerek, bu yapının antikçağdan itibaren sahip olduğu doğaüstü imajını sarsmışlardır. Bu yaklaşımları, 19. yüzyılda doğa tarihi, jeoloji ve kimya gibi alanlarda artan bilgi birikiminin arkeolojik ve coğrafi gözlemlerle nasıl bütünleştirildiğini de açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca, söz konusu anlatılar yalnızca Plutonion'un gizemini açıklığa kavuşturmakla kalmamış, aynı zamanda bilimsel yöntemin arkeolojik alanlara uygulanabilirliğini de ortaya koyarak modern arkeolojinin temellerine katkıda bulunmuştur.

Hierapolis ile İtalya'daki mağaraların karşılaştırılması örneği Rus diplomat ve jeolog olan Pierre de Tchihatcheff tarafından da verilir. Bu doğrultuda Tchihatcheff'in 1847-1858 yılları arasında gerçekleştirdiği Anadolu gezisi sırasında Hierapolis'e uğrayarak yaptığı gözlemler, önceki araştırmacılarla paralel bir çizgide ilerlemiştir. Tchihatcheff, bölgedeki traverten oluşumları hakkında ayrıntılı bilgiler vermekle kalmamış, aynı zamanda Strabon'un Plutonion'a ilişkin betimlemesini de aktarmıştır. Gezginin, özellikle zehirli gazların etkilerine dair yaptığı yorumda, Strabon'un tanımladığı Plutonion'un, İtalya'daki Grotta del Cane gibi karbonik asit gazıyla dolu yerlerle aynı kategoriye alınabileceğini belirtmiştir. Ancak onun asıl katkısı, bu tür doğal açıklıkların zamanla çeşitli jeolojik nedenlerle kapanabileceğine veya işlevini yitirebileceğine dair getirdiği varsayımlardır. Yer altı kanallarının tıkanması, suyun gazı emmesi ya da gazın farklı yönlere kaçması gibi olasılıkları göz önünde bulunduran Tchihatcheff, Plutonion'un zaman içinde etkisini kaybetmiş olabileceği ihtimali üzerinde durmuştur. Bu gerekçelerden dolayı da Strabon'un bahsettiği mağarayı boş yere aradığını çünkü Plutonion'un etkisini yitirmiş ya da dolmuş olabileceği olasılığına dayanarak açıklar. Ayrıca, hadım rahiplerin zehirli gazdan etkilenmemesine dair açıklamalarda da bulunmuş ve onların başlarını yukarıda tutmaları sayesinde bu ağır gaz tabakasından korunmuş olabileceklerinden bahsetmiştir (Tchihatcheff, 1853: 344-356).

Zehirli gaz meselesine ilişkin beyanlar bu dönemde giderek daha fazla bilimsel temellere dayandırıldığından, sonraki seyyahlar da bu bilgi birikimini daha rahat ve güvenle aktarmaya başlamıştır. Örneğin, İngiliz gezgin Edwin John Davis, 1872 yılında gerçekleştirdiği Anadolu gezisi kapsamında Denizli'yi ziyaret etmiş ve Hierapolis'teki karbondioksit birikintilerinin varlığını kolaylıkla aktararak ayrıntılı bir açıklama yapmıştır. Buna göre Davis, karbondioksitin bölgede yalnızca tek bir noktada değil farklı alanlarda da görülebileceğini belirtmiştir. Böylece zehirli gaz durumuna dair yerel anlatıların ötesine geçerek meseleyi daha geniş bir jeolojik bağlama yerleştirmiştir. Davis'in aktardığına göre, yeryüzündeki herhangi bir çukurda karbonik asit gazı birikebilir ve bu gaz, kaynağın dibinden kabarcıklar halinde yükselerek yüzeye doğru ilerler. Gümüş parçacıkları andıran gaz kabarcıkları, özellikle hareketsiz alanlarda yoğunlaşarak ölümcül etkilere neden olabilir. Gezginin açıklamaları, yalnızca bilimsel gözleme dayanmakla kalmaz, aynı zamanda halk arasında bu gaz kaynaklarına atfedilen mitolojik anlatılara da yer verir. Bölge halkı, bahsi geçen kaynaklarda yıkanırken birçok kişinin boğulduğunu ve bunun nedenini kaynağın içindeki bir varlığın onları çekmesine bağladıklarını anlatır. Ayrıca gezgin suların ve toprağın yaydığı buharın bazen çok yoğun ve ölümcül olabilmesine dayanarak arkadaşlarının alana su içmek için gelen ölü hayvanları gördükleri bilgisine yer verir (Davis, 2006; Davis, 1874: 89-134, 259-286). Davis'in gözlemleri, önceki gezginlerin değerlendirmeleriyle örtüşmekle birlikte, konuya yeni bakış açıları da kazandırır. Özellikle Plutonion'un yalnızca tek bir noktadan ibaret olmayabileceğine dair görüşü, bölgedeki gaz çıkışlarının daha geniş bir coğrafi alana yayılma ihtimalini gündeme getirir. Ayrıca gezginin seyahatnamesine eklediği ve Plutonion'un konumuna dair çekilmiş olan fotoğraf, bu konuda görsel belge sunan ilk kaynaklardan biri olarak dikkat çeker. Söz konusu fotoğrafta Plutonion, Apollo Tapınağı'nın yanında konumlandırılmıştır ve bu görüş, 21. yüzyılın başlarında gerçek yerin kesin olarak belirlenmesine kadar literatürde genel kabul görmüştür.

Edwin John Davis'in Hierapolis'e dair gözlemleri sonrasında bölgeye yönelik bilimsel ilginin artmasıyla birlikte, alan daha sistematik biçimde incelenmeye başlanmış ve kısmi kazılar gerçekleştirilmiştir. Bu gelişmenin dikkate değer örneklerinden biri, İskoç arkeolog ve coğrafyacı William Mitchell Ramsay'ın 1880 yılında Batı Anadolu'da gerçekleştirdiği araştırmalardır. Bölgeye birden fazla kez seyahat eden Ramsay, Hierapolis'e ilişkin değerlendirmelerine antik kaynaklardan, özellikle Strabon'un aktarımlarından hareketle başlamış ve Plutonion'u bu çerçevede ele almıştır. Frigya'da benzer doğa oluşumlarının da bulunduğunu belirten Ramsay, Ammianus Marcellinus'un anlatısına dayanarak Plutonion'un Hristiyanlar tarafından 4. yüzyılda kasıtlı olarak doldurularak işlevsiz hâle getirilmiş olabileceğini ileri sürmüştür. Plutonion'da görev yapan ve zehirli gazdan etkilenmeyen rahiplerin durumunu ise dini bir perspektifte yorumlayarak onların hadım edilmeleri yoluyla tanrıya daha yakın kabul edildiklerini ve bu sayede kutsal mekânda bulunmalarının meşrulaştırıldığını ifade etmiştir (Ramsay, 1890: 40-50, 80-88; Ramsay, 1960; Miszczak, 2020: 31-32).

Ayrıca Apollo Tapınağı ile Plutonion arasındaki ilişkiye dikkat çeken Ramsay, burada görev yapan *semeiaphoroi* adlı dini topluluğu bir tür kardeşlik örgütü olarak değerlendirmiştir. Bahsi geçen grubun temel işlevlerinden birinin gezginlere misafirperverlik sunmak olduğunu belirtir. Ramsay, söz konusu dini yapıyı yalnızca Antik Çağ ile sınırlı tutmayarak, Anadolu'daki sosyo-dini organizasyonlarla karşılaştırmalı bir perspektif geliştirmiştir. Buna göre *Semeiaphoroi* topluluğunu, Selçuklu döneminde Anadolu'da varlık gösteren bazı dinsel birliklerle ilişkilendirir. Her ne kadar bu görüşü kurgusal olsa da dinsel yapıların tarihsel sürekliliğine işaret etmesi açısından dikkat çekicidir. Seyyahın daha önemli katkılarından biri ise Anadolu'daki köy sistemine dair geliştirdiği gözlemlerdir. Ona göre, Hierapolis çevresindeki bu düzen neredeyse tamamen dinin egemen olduğu bir yapıdaydı; Apollo'nun kutsal alanı köylüler için ilahi bir merkez sayılıyor, tanrının söyledikleri rahipler aracılığıyla aktarılıyor ve bu görevler belirli aileler içinde kalıtsal olarak aktarılıyordu (Ramsay, 1890: 40-50, 80-88; Ramsay, 1960; Miszczak, 2020: 31-32). Ramsay'ın gözlemlerine eşi Agnes Dick Ramsay da seyahat notlarıyla dolaylı katkı sağlamıştır. Anadolu yolculuğunda ona eşlik eden Agnes Ramsay, notlarında Denizli'den kısaca söz etse de, bölgenin coğrafyası ve havasını etkileyici bir biçimde tasvir etmiştir. Kula'nın karşısındaki dağları izlerken siyah, volkanik konileri fark eden Ramsay, bu sessiz ve güneşsiz manzarayı dumanlı dağlarla birlikte kasvetli ve ürkütücü bulmuştur. Gördüğü bu ıssız ve etkileyici doğa görüntüsünü cehennem kapısına benzeten Agnes Ramsay, böylece bölgenin mitolojik anlamlarına görsel ve duygusal bir yorum katmıştır. (A. Ramsay, 2015: 115-127, 192).

Hierapolis'e yönelik seyyah gözlemlerinin anlatımında son halka, 1950 yılında bölgeyi ziyaret eden İngiliz dilbilimci William Charles Brice'e aittir. Türkiye'ye gerçekleştirdiği arkeolojik keşif gezisi kapsamında Hierapolis harabelerini gezen Brice, Strabon'un tasvirlerine büyük ölçüde benzeyen bir boşluk alanına ulaşmış ve bu alanı bizzat deneyimlemiştir. Anlatımına göre, içine girdiği boşluk karbondioksit gazıyla yoğun bir şekilde doludur. Öyle ki yaktığı kibrit hemen sönmüş ve içeride soluk almak neredeyse imkânsız hâle gelmiştir. Brice, yapının alt kısmının yeşil balçıkla kaplı olduğunu ve bu alanda bir boşluğa düşerek ölmüş koyunlara ait kemiklerin bulunduğunu belirtmiştir. Her ne kadar söz konusu alanın Strabon'un bahsettiği Plutonion ile aynı yer olduğuna dair kesin bir kanıt olmadığını belirtse de burada da benzer zehirli gazın varlığını haber verir. Verdiği bilgi Hierapolis'te birden fazla gaz çıkışlı alan, dolayısıyla potansiyel birden fazla Plutonion olabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir. Böyle bir varsayım, yalnızca içlerinden birinin Hades'e adanmış kutsal alan olarak işlev görmüş olabileceği sonucunu doğurur. Brice'in değerlendirmelerinde, kendisinden önceki seyyahlardan farklı olarak, rahiplerin zehirli gazdan etkilenmemesini doğrudan bağışıklık kazanımı ya da mucizevi bir ilahi müdahaleyle açıklamaktan ziyade, bu durumun dinsel bağlamına ve kült pratiklerine odaklandığı görülmektedir. Özellikle Kybele rahiplerinin bu alanlardaki ritüel varlığına dikkat çeken Brice, Kybele ve Hades kültleri arasında olası bir ilişki kurmaya çalışmıştır. Böylece, önceki yüzyıllarda Plutonion'un yapısı ve doğaüstü özelliklerine odaklanan seyahat anlatıları, Brice'in gözlemleriyle birlikte daha çok kültürel ve simgesel açıdan değerlendirilmiştir. Plutonion'un sadece bir coğrafi ya da jeolojik oluşum değil, aynı zamanda farklı dinî ve mitolojik sistemlerin kesiştiği bir nokta olduğu düşüncesi öne çıkmıştır. (Brice, 1978: 226–227; Miszczak, 2020: 8-9).

19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Hierapolis'teki Plutonion'un izini süren gezginlerin çabaları, antik kaynaklara ve efsanevi mekâna duyulan ilginin bir yansıması olarak değerlendirilmelidir. Antik yazarların aktardıklarıyla, sonradan bölgeyi ziyaret eden seyyahların gözlemleri birlikte düşünüldüğünde, Plutonion'un tarihsel hafızada canlı kalmasına önemli bir katkı sağladığı görülür. Öte yandan, yapının tam yerinin belirlenmesine yönelik girişimler, araştırmaların temel meselesi olmaya devam etmiştir. Bu süreçte, antik metinlerin yorumlarına ve

yerel halktan alınan bilgilere dayanan keşifler çoğu zaman birbiriyle çelişmiştir. Ortaya çıkan çelişkiler, hem bölgedeki karmaşık jeolojik yapıyla hem de Plutonion'un efsanelerle çevrili doğası ve sınırları net çizilmemiş bir alan olmasıyla yakından ilişkilidir. Nitekim bölgede yalnızca tek bir noktada değil, çeşitli yerlerde yer altından çıkan ölümcül gaz sızıntılarına rastlanmıştır. Bu çeşitlilik, kutsal alanın yerinin kesin biçimde tespit edilmesini uzun süre geciktirmiştir. Öte yandan, karbondioksitin öldürücü etkisine dair farkındalık, sistemli arkeolojik kazılar başlamadan önce bile gelişmeye başlamıştı. Böylece, antik metinlerde anlatılan doğaüstü olayların ardındaki bilimsel gerçeklik daha anlaşılır hâle gelmiştir. (Miszczak, 2020: 31).

9.PLUTONION'DA ARKEOLOJİK ÇALIŞMALAR VE SONUÇLARI

Hierapolis'teki ilk arkeolojik çalışmalar, 1887 yılının Haziran ve Temmuz aylarında Alman arkeolog Carl Humann tarafından başlatılmıştır. Ancak 1898 tarihli kazı raporunda, daha önceki kaynaklara da atıfla Plutonion'un çökmüş ya da kapanmış olduğu ve yerinin bilinmediği belirtilmiştir. Humann'ın ardından 1957 yılına kadar bölgede yalnızca sınırlı araştırmalar gerçekleştirilmiş ve bu dönemde Hierapolis hakkındaki bilgiler genellikle gezgin anlatıları ile rastlantısal olarak bulunan yazıtların değerlendirilmesine dayandırılmıştır. Plutonion'un yerinin tespiti konusunda ise herhangi bir somut bilgi elde edilememiştir. 1957 yılından itibaren İtalyan arkeologlar tarafından yürütülen sistematik kazı çalışmalarıyla birlikte bu alanda daha sağlam bilimsel veriler elde edilmeye başlanmıştır (D'Andria, 2014: 45-46). 1962-1965 yılları arasında yapılan kazılarda, Apollon Tapınağı'nın bulunduğu kutsal alanın altında yer altına açılan bir geçit keşfedilmiş ve bu yapı Plutonion olarak tanımlanmıştır. Mağaranın Apollon Tapınağı'nın hemen altında yer alması, içerdiği yüksek oranlı karbondioksit gazı ve burada bir kehanet işlevi bulunduğunu ima eden yazıtlar, bu yorumun kabulünü güçlendirmiştir. Bununla birlikte, 21. yüzyılın başlarından itibaren araştırmacılar, Apollon Tapınağı çevresindeki bölgenin yer yapısına odaklanmışlardır. Yer altındaki mağaranın girişinde, küçük hayvanların ölümüne sebep olan zehirli gazın, yaklaşık bir buçuk yüzyıl önce yüksek yoğunlukta karbondioksit olarak tanımlanmış olmasına rağmen, bu konuda yeterince sistematik çalışma yapılmamıştır. 2006 yılında gerçekleştirilen araştırmalar önceki gözlemleri doğrulamış ve 2009 yılında Salento Üniversitesi'nden Francesco D'Andria başkanlığında yürütülen kazılarla birlikte, antik yazarların sözünü ettiği kutsal alan, 2011-2013 yılları arasında nihayet gün yüzüne çıkarılmıştır. Söz konusu mağara, taş oturma yerlerinin hemen altında konumlanmaktadır. Plutonion'un yerinin, doğrudan Pamukkale jeolojik fay hattı üzerinde inşa edildiği belirtilir. Daha önceki kazılarda çukur yapısından ötürü Plutonion olarak yorumlanan alanın aksine, gerçek Plutonion'un Apollon Tapınağı'nın güneyinde yer aldığı anlaşılmıştır (Pfanz vd., 2014: 111; D'Andria, 2017: 235; D'Andria, 2014: 2-5).

Yapılan çalışmalar sonucunda mağaranın içi tamamen karanlık, yoğun nemli bir yer altı odası olarak tarif edilmiştir. Ölçülen karbondioksit yoğunluğu %91'e kadar çıkmakta olup, jeolojik veriler ayrıntılı biçimde belgelenmiştir. Karbondioksitin doğası itibarıyla renksiz, tatsız ve kokusuz olması, antik metinlerde aktarılan doğaüstü etkilerin anlaşılmasına önemli katkı sağlamıştır (Cantisani vd., 2019: 1-9). Her ne kadar Hierapolis'teki karbondioksit salınımları uzun süredir biliniyor olsa da, gazın sistematik ölçümleri ilk kez 2014 yılında gerçekleştirilmiş ve bulgular dört yıl sonra yayımlanmıştır. Bu süreçte, Hierapolis'teki iki yer altı mağarası genellikle "Apollon Tapınağı'nın yanındaki Eski Plutonion" ve yaklaşık 200 metre doğuda yer alan "Yeni Plutonion" olarak anılmıştır. (Miszczak, 2020: 32-38).

Antik Çağ'da Cehennem'in girişi olarak kabul edilen Plutonion'un yeniden keşfi, dünya kamuoyunda büyük yankı uyandırmıştır. MS 6. yüzyılda pagan kültlerine ait izleri ortadan kaldırmak amacıyla, mağaranın girişinin önündeki toprak ve blok tabakaları kaldırılmış, böylece bölgenin en kutsal bölümünün kullanımı sonlandırılmıştır. Yapılan araştırmalar, bahsedilen alanlarda gerçekleştirilen ritüel ve kurban törenlerinin işleyişine dair önemli bilgiler sunmuştur (D'Andria, 2020: 102-104). Kazılar sonucunda, çok sayıda hayvan kemiği tespit edilmiştir[14]. Ayrıca Apollon Tapınağı'nın içinden mağaraya uzanan bir geçidin keşfi, tapınak ile Plutonion arasındaki fiziksel bağlantıyı gözler önüne sermektedir. Zehirli gazın varlığı, bu bağlantının yalnızca mekânsal değil, işlevsel de olduğunu düşündürmektedir. Bu sayede, tapınak bünyesinde zehirli gazın kehanet eylemlerini tetiklemek veya ölüm ritüellerinde kullanmak gibi farklı amaçlara hizmet ettiği düşünülmektedir (Ustinova, 2009a: 273; Ustinova, 2009b: 85). Özetlemek gerekirse Cehennem kapıları, kehanetler ve jeolojik gazlar arasında doğrudan bir ilişki

[14] Kazılarda elde edilen kalıntılar arasında kuş türleri ağırlıktadır. Kaya güvercini ve tavuk gibi türlerin neredeyse bütün iskeletleri bulunmuş, bu hayvanların etlerinin işlenmediği anlaşılmıştır. Ayrıca koyun, keçi, sığır, domuz, tavşan, köpek, balık, yılan, tavuk ve güvercin kalıntılarına da rastlanmıştır. (Mazzorin ve Minniti, 2021: 40, 47-48).

vardır. Diğer yandan 2013 yılında Cehennem Kapısı'nın önünde gün yüzüne çıkarılan iki mermer heykel, bu ritüel alanın sembolik boyutunu daha da pekiştirmiştir. Bunlardan ilki, 1,20 metre yüksekliğindeki üç başlı köpek[15] Kerberos (ölüler dünyasının bekçisi) heykeli; diğeri ise yer altı dünyasıyla ilişkilendirilen, asaya sarılmış bir yılan heykelidir[16].

10.SONUÇ

Hierapolis'te yer alan Plutonion, antik dünyada doğa olaylarının dinsel ve mitolojik bağlamlarda nasıl anlamlandırıldığını göstermesi bakımından önemli bir örnektir. Yüksek miktarda karbondioksit gaz salınımı yapan bu alan, antik çağda yalnızca fiziksel bir tehlike olarak değil, aynı zamanda öte dünya ile temas kurulan bir geçit, bir kutsallık mekânı olarak değerlendirilmiştir. Özellikle Hierapolis'teki Plutonion'un jeolojik özellikleri dönemin bilgi sınırları içinde doğrudan öte dünya ile ilişkilendirilmiş; bu fiziksel gerçeklik, dinsel yorumlarla birleşerek güçlü bir kült merkezinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla Hierapolis'teki Plutonion yalnızca jeolojik bir oluşum değil, aynı zamanda dini, kültürel ve sosyal özelliklere sahip çok boyutlu bir yapıdır. Arkeolojik veriler ile antik metinlerin birbiriyle büyük ölçüde örtüşmesi, kutsal alanın zaman içerisindeki işlevselliğini ve ritüel yönünden önemini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Plutonion'un, antik dönemde muhtemelen tanrıça Kybele'ye adanmış bir tapınma alanı olarak kullanılması, ardından Roma İmparatorluk döneminde anıtsal bir kült merkezine dönüşmesi, bu yerin dinî yönünün zaman içinde değiştiğinin ve farklı kültürler arası etkileşimlerin izlerini taşıdığını göstermektedir.

Diğer yandan Hierapolis Plutonion'u üzerine yapılan güncel çalışmalar, antik toplumların doğa ile olan etkileşimlerinin sadece bilimsel değil, aynı zamanda dinsel, sosyolojik ve kültürel bağlamlar içinde değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Plutonion gibi yapılar, antik dünyada bilginin, inancın ve deneyimin kesiştiği eşsiz mekânlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kutsal alanlar, antik toplumların korkuyu, saygıyı ve inancı nasıl iç içe geçirdiklerinin göstergesi niteliğindedir. Antik yazarların aktarımları Plutonion'un tarihsel izini sürmek açısından önemli olsa da, ifadelerindeki çelişkiler ve kesin olmayan bilgiler modern arkeolojik çalışmalara duyulan gereksinimi açıkça ortaya koymaktadır. Özellikle Plutonion'un konumuna, yapısına ve işlevine ilişkin farklı anlatımlar, alanın zamanla geçirdiği değişimlerin ve deprem gibi doğal afetlerin yarattığı belirsizliklerin bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Bu anlamda antik metinlerin ve seyyah anlatılarının dönem koşulları göz önüne alınarak değerlendirilmesi mühimdir.

Hierapolis'in 14. yüzyılda terk edilmesiyle Plutonion, yüzyıllar boyunca önemini yitirmiş, ancak hiçbir zaman unutulmamıştır. Erken modern dönemden itibaren Batılı seyyahların dikkatini çekmekle birlikte, bu yapıya dair gözlemler uzun süre sınırlı ve çoğu zaman belirsiz kalmıştır. Özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda bölgeyi ziyaret eden Thomas Smith, Jacob Spon, George Wheler ve Paul Lucas gibi seyyahların, Hierapolis üzerine ayrıntılı bilgiler vermelerine rağmen Plutonion'u hiç anmamaları ya da yanlış konumlandırmaları, yapının o dönemde görünürlüğünün zayıf olduğunu göstermektedir. 17. yüzyıldan itibaren Avrupa'da antik döneme yönelik ilginin artmasıyla birlikte Batı Anadolu'ya yönelen gezginler, İncil'de geçen Yedi Vahiy Kilisesi'ni ziyaret etmek amacıyla bölgeye gelmeye başlamışlardır. Laodikya'nın yakınında yer alan Hierapolis, seyyahların uğrak noktalarından biri haline gelmiş; traverten ve antik metinlerde geçen ölümcül mağara hakkındaki anlatılar, araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Ancak bu gezginlerin gözlemleri çoğu zaman kesinlikten uzaktır. Thomas Smith, Jacob Spon, George Wheler ve Paul Lucas gibi 17. ve 18. yüzyıl seyyahları, Plutonion'u ya hiç anmamış ya da yanlış konumlandırmışlardır. Bu durum, yapının yüzeyde yeterince belirgin olmamasının yanı sıra bölgedeki bilgi eksikliğiyle de doğrudan ilişkilidir. Örneğin Chandler, Plutonion'da kuşlarla yapılan ölümcül gaz deneylerine dair antik anlatımı tekrar etmeye çalışmış; ancak gözlemleri, çoğu zaman Strabon'un aktardığı kadar net olmamıştır. Antik anlatımların etkisiyle gerçekleştirilen bu tür deneyler, hem seyyahların bilimsel ilgisini hem de doğaüstü olana dair meraklarını yansıtır niteliktedir.

19. yüzyılda Batı Anadolu'ya yönelen seyyah ilgisinin artmasına paralel bir şekilde Plutonion'a ilişkin gözlemler de artış göstermiştir. Ancak bu gözlemler, sistematiklikten uzak, daha çok bireysel merak, araştırmacının disiplini

[15] Hades'in en sevdiği evcil hayvanı, üç başlı köpek Kerberos'tu ve klasik sanatçılar tarafından sık sık birlikte tasvir edilirlerdi. Ayrıca eşi, Demeter'in kızı Persephone idi; Hades onu annesinden kaçırmıştı. Hades, ölülerin ruhlarını Styx ve Acheron nehirleri üzerinden yeraltı dünyasına taşıyan kayıkçı Charon'u da çalıştırırdı. (Miszczak, 2020: 2).

[16] Klasik mitolojide, köpekler ve yılanlar sıklıkla yeraltı dünyasıyla ilişkilendirilmiştir. Ayrıca Pluto, genellikle yılanlarla birlikte temsil edilmiştir. (D'Andria, 2017: 235; D'Andria, 2014:2-5).

ve seyahat süresi gibi etmenlere bağlı olarak gelişmiştir. Nitekim bu dönemde bazı gezginler Plutonion'a dair özgün bilgiler sunarken, bazıları ise yapıyı tamamen görmezden gelmiştir. Bununla birlikte Charles Texier, William Hamilton, William Ramsay, Charles Cockerell gibi isimler bölgeye dair daha detaylı gözlemler sunmuştur. Cockerell'in kuyunun yerini keşfettiği öne sürülürken, Texier, Kybele rahiplerinin gazdan etkilenmemesini "basit bir oyun" olarak değerlendirmiştir. Ancak bu gözlemlerin çoğu, düzenli arkeolojik çalışmalardan ziyade bireysel yorumlara ve dönemin sınırlı olanaklarına dayandığından, yapıya ilişkin bilimsel bir veri sunmakta yetersiz kalmıştır.

Son dönemlerde yapılan arkeolojik çalışmalar, Plutonion'un yalnızca ölümle ilişkilendirilmiş bir kült alanı mı yoksa aynı zamanda şifa ve kehanet gibi eylemlerin de icra edildiği çok amaçlı bir merkez mi olduğunu belirlemeye çalışmaktadır. Ayrıca, Anadolu coğrafyasının başka yerlerinde de benzer gaz salınımlarına rastlanması, Plutonion'un tek bir örnek olmadığını göstermektedir. Sonuç olarak, Plutonion'a dair erken modern dönem gezginlerinin gözlemleri, yalnızca antik anlatıların izini sürmekle kalmamış, aynı zamanda bu kutsal alanın günümüzdeki bilimsel verilerine de kaynaklık etmiştir. Gezginlerin gözlemleri, Plutonion'un çok işlevli yapısını anlamaya yönelik çağdaş araştırmalara tarihsel bir derinlik kazandırması açısından dikkate değerdir. Seyyahların Plutonion'a ilişkin gözlem ve anlatıları, merak unsuru taşıyan metinler olmanın ötesine geçerek, kutsal alanın tarihsel coğrafyası ve kültürel temsil biçimlerini anlayabilmek adına mühim kaynaklar arasında yer almaktadır. Seyyahların bıraktığı yazılı tanıklıklar, antik dünyanın doğayla kurduğu sembolik ilişkileri anlamaya yönelik modern bilimsel yaklaşımlara tarihsel bir perspektif sunmaktadır. Ayrıca, yapılan gözlemler sayesinde Plutonion'un tarih boyunca geçirdiği fiziksel dönüşümlerin izlenebilir olması dikkate değerdir. Dolayısıyla seyyah notları, yalnızca tarihi birer belge olarak değil, aynı zamanda kültürel süreklilikleri, dönüşüm süreçlerini ve mekânsal algının zaman içerisindeki değişimini ortaya koyan metinler olarak da değerlendirilmelidir. Bu yönüyle incelenen anlatıların, Plutonion'un tarihi ve kültürel mirası açısından vazgeçilmez kaynak değerinde olduğu şüphe götürmez.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduğunu kabul etmektedir (The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the author).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKÇA

Arundell, F.Y.J. (1828). *A Visit to the Seven Churches of Asia; with an Excursion into Pisidia; Containing Remarks on the Geography and Antiquities of Those Countries, A Map of the Author's Routes, and Numerous Inscriptions*, Rodwell, London.

Arundell, F.Y.J. (1834). *Discoveries in Asia Minor: Including a Description of the Ruins of Several Ancient Cities, and Especially Antioch of Pisidia,* Richard Bentley Library, c. 1-2, London.

Arundell, F.Y.J. (2016). *Küçük Asya'da Keşifler*, (Çev. Doğan Dereli), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, c. 1-2, İstanbul.

Banse, E. (1916). *Die Türkei, eine moderne Geographie*, Westermann, Berlin.

Brice, W. C. (1978). "A Note On The Descent Into The Plutonium At Hierapolis Of Phrygia", *Journal of Semitic Studies*, 23/2, 226–227.

Cantisani, E. vd. (2019). "The Ploutonion of the Archaeological Site of Hierapolis (Turkey): A Gate for the Underworld and the Knowledge", *Open Access Journal of Archaeology and Anthropology*, 1/3, 1-8.

Chandler, R. (1971). *Travels in Asia Minor (1764-1765),* The Trustees of the British Museum, London.

Christmas, H. (2012). *İstanbul ve Ege Yollarında İzmir, Efes, Bergama, Salihli, Alaşehir, Denizli, Akhisar 1851*, (Çev. Mustafa Özbaş), Kitap Yayınevi, İstanbul.

Cochran, W. (1887). *Pen and Pencil in Asia Minor; or, Notes from the Levant*, Sampson Low, Marston, Searle, Rivington, London.

Cockerell, C.R. (1903). *Travels in Southern Europe and The Levant, 1810-1817*, London Longmans, London

Corancez, L.A.O. (1816). *Itinéraire d'une Partie peu Connue de L'Asie Mineure*, Ebehrard Imprimeur-Libraire, Paris

Corencezo, (2014). *Halep'ten Denizli'ye Akdeniz'e Seyahat*, (çev. Şevket Kacır), Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli.

Cuinet, V. (1894). *La Turquie d'Asie Géographie Administrative: Statistique, Descriptive et Raisonnée de chaque Province de l'Asie Mineure*, Ernest Leroux, c. 3, Paris.

Çetin, M. (2013). *Denizli'nin Seyyahları*, Denizli Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli.

D'Andria, F. (2014). *Cehennem'den Cennet'e Hierapolis (Pamukkale)-Ploutoniun. Aziz Philippus'un Mezarı ve Kutsal Alanı*, Ege Yayınları, İstanbul.

D'Andria, F. (2017). "Hades ve Kybele Arasında Hierapolis Ploutonion'unda Yeni Arkeolojik Buluntular", *Colloquiun Anatolicum*, 16, 217-244.

D'Andria, F. (2019). "The Ploutonion of Hierapolis in the 5th-7th c. A. D. *Journal of Roman Archaelogy*, 32, 505-515.

D'Andria, F. (2020). "Phrygia Hierapolisi. Türkiye'de İtalyan Arkeoloji Araştırmalarının Altmış Yılı", *Lycus Dergisi*, 1, 99-119.

Davis, E.J. (1874). *Anatolica; or, The Journal of a Visit to some of the Ancient ruined Cities or Caria, Phrygia, Lycia, and Pisidia,* London: Grand and Co., London.

Davis, E.J. (2006). *Anadolu: XIX. Yüzyılda Caria, Phrygia, Lycia ve Pisidia'nın Bazı Antik Kentlerine Yapılan Bir Gezinin Öyküsü,* (Çev. Funda Yılmaz), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Deschamps, G. (1894). *Sur le Routes d'Asie,* Libraires de la Société des Gens de Lettres, Paris.

Ellis, T. J. (1889). "Hierapolis and its White Terrace*", Harper's New Monthly Magazine*, 79/473, New York, 688-693.

Fellows, C. (1839). *A Journal Written During an Excursion in Asia Minor*, Murray, London.

Fellows, C. (1840). *An Account of Discoveries in Lycia, Being A Journal Kept During A Second Excursion in Asia Minor,* Murray, London.

Fellows, C. (1852). *Travels and Researches in Asia Minor: More Particularly in the Province of Lycia,* Murray, London.

Güven, G. (2012). "Hierapolis of Phrygia: From Foundation to Seljuk Period", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/22, 149-156.

Hamilton, W. J. (1842). *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia: with some Account of Their Antiquities and Geology,* Murray, c. 1, London.

Hamilton, W.J. (2013). *Küçük Asya,* (Çev. Kasım Toraman), Midas Kitap, İstanbul.

Hawley, W. A. (1918). *Asia Minor*, John Lane Company, London.

Kreitzer, L. J. (1998). "The Plutonium of Hierapolis and the Descent of Christ into the 'Lowermost Parts of the Earth' (Ephesians 4,9)", *Biblica*, 79/3, 381-93.

Laborde, L. (1838). *Voyage de l'Asie Mineure*, Firmin Didot, Paris.

Leake, W. M. (1824). *Journal of a Tour in Asia Minor with Comparative Remarks on the Ancient and Modern Geography of that Country*, Murray, London.

Lucas, P. (1714). *Voyage du Sieur Paul Lucas, Fait par Ordre du Roi dans la Grèce, L'Asie Mineure, la Macedoine et l'Afrique,* Nicolas Simart, c. 1, Amsterdam.

Mazzorin, J., Minniti, C. (2021). "Bird and other animal sacrifice in the *Ploutonion* of Hierapolis, Phrygia (Turkey): some results from two votive deposits", Roman animals in ritual and funerary 617 contexts, *Proceedings of the 2nd Meeting of the Zooarchaeology of the Roman Period*, 39-52.

Michaud, J.F., Poujoulat, J.J.F. (1841). *Correspondance d'Orient (1830-1831),* Imprimeurs-Libraires, c. 3, Bruxelles.

Miszczak, I. (2020). "Plutonium and the Sanctuary of Apollo in Hierapolis, a journey through the millennia",1-44. https://www.academia.edu/38180761/Plutonium_and_the_Sanctuary_of_Apollo_in_Hierapolis_a_journey_through_the_millennia (02.10.2024)

Negri, S. ve Leucci, G. (2006). "Geophysical investigation of the Temple of Apollo (Hierapolis, Turkey)", *Journal of Archaeological Science*, 33, 1505-1513.

Panarelli, P. (2018). "The Ploutonion of Hierapolis in Phrygia in the Late Ancient and Proto-Byzantine Period", *Geç Antik Çağ'da Lykos Vadisi ve Çevresi*, (Ed. C. Şimşek ve T. Kaçar), Ege Yayınları, 325-342 İstanbul.

Pfanz, H. vd. (2014). "The Ancient Gates to Hell and Their Relevance to Geogenic CO_2 Emission", *History of Toxicology and Environmental Health*, (Ed: Philip Wexler, Elsevie), London, 92-117.

Pfanz, H. vd. (2019). "Deadly CO_2 gases in the Plutonium of Hierapolis (Denizli, Turkey)", *Archaeological and Anthropological Sciences*, 11/4, 1359-1371.

Pococke, R. (1745). *A Description of the East and Some Other Countries, Observation on the Islands of the Archipelago, Asia Minor, Thrace, Greece and some other parts of Europe*, W. Bowyer, c. 2, London.

Poujoulat, B. (1840). *Voyage dans l'Asie Mineure, en Mésopotamie, à Palmyre, en Syrie, en Palestine et en Égypte: Faisant Suite à la Correspondance d'Orient*, Ducollet, c. 1, Paris.

Ramsay, A. D. (2015). *Türkiye'de Günlük Yaşam*, (Çev. R. Ç. Oban ve E. Uyanık), Say Yayınları, İstanbul.

Ramsay, W. M. (1890). *The Historical Geography of Asia Minor*, Murray, c. 4, London.

Ramsay, W. M. (1960). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (Çev. Mihri Pektaş), MEB Yayınları, İstanbul.

Sarre, F. (1896). *Reise in Kleinasien Forschungen Seldjukısshen Kunst und Geographie des Landes,* Dietrich Reimer, Berlin.

Sarre, F. (1998). *Küçük Asya Seyahati -1895 Yazı-Selçuklu Sanatı ve Ülkenin Coğrafyası Üzerine Araştırmalar*, (Çev. Dârâ Çolakoğlu), Pera Turizm Yayınları, İstanbul.

Selous, F. C. (1900). *Sports and Travel,* Cosimo Classics, New York.

Selous, F. C. (1998). *Av ve Gezi*, (Çev. Derin Türkömer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Semeraro, G. (2016). "Ancient quarries and building sites in Asia Minor. Research on Hierapolis in Phrygia and other cities in south-western Anatolia: archaeology, archaeometry, conservation", (Ed. T. Ismaelli ve G. Scardozzi), Bibliotecha Archaeologica, 45, Edipuglia, Bari, 777-785.

Spon, J., Wheler, G. (1678). *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant: fait aux annéss 1675 et 1676,* Ches Antoine Cellier, Lyon.

Strabon, (2000). *Geographika Antik Anadolu Coğrafyası Kitap XII-XIII-XIV*, (Çev. Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Tchihatcheff, P. (1853). *Asie Mineure Description Physique, Statistique et Archéologique de Cette Contrée,* (Ed: Gide ve J. Baudry), c. 1, Paris.

Tennent, J.E. (1829). *Letters From The Aegean Sea*, Henry Colburn, c. 1, London.

Texier, C. (2002). *Küçük Asya,* (Çev. Ali Suat), Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, c. 2, Ankara.

Ustinova, Y. (2009a). "Cave Experiences and Ancient Greek Oracles", *Time and Mind: The Journal of Archaeology, Consciousness and Culture*, 2/3, 265-286.

Ustinova, Y. (2009b). *Caves and the Ancient Greek Mind: Descending Underground in the Search for Ultimate Truth*, Oxford University Press.

Viquesnel, A. (1868). *Voyage dans la Turquie d'Europe: Description Physique et Géologique de la Thrace*, Imprimerie de E. Martinet c. 1, Paris.

Walsh, R. (1839). *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor*, c. 1, The Caxton Press, London.

Wheler, G. (1682). *A Journey into Greece in the Company of Dr. Spon of Lyons*, Cademan, Kettlewell, and Churchill, London.

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 03.02.2025 **√Accepted/Kabul:** 02.09.2025
DOI:https://doi.org/10.30794/pausbed.1732187
Research Article/Araştırma Makalesi

Baldıran, Ş. & Eryılmaz, B. (2025). "Yapay Zeka Araçlarının Seyahat Planlamada Kullanımı: Karşılaştırmalı Bir Analiz", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 71, 377-395.

YAPAY ZEKA ARAÇLARININ SEYAHAT PLANLAMADA KULLANIMI: KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ

Şerif BALDIRAN*, Burak ERYILMAZ**

Öz

Yapay zeka teknolojileri her geçen gün hayatımıza girmekte ve birçok sektörü ve iş tanımlarını kökünden değiştirmektedir. Yapay zeka, kullanımının yaygınlaştığı turizm sektöründe yer alan işletmelerin yönetim yapılarında ve iş kollarında da değişikliklere neden olmaktadır. Çalışmanın amacı turizm endüstrisinde yapay zekanın kullanım alanları ve çeşitlerini ortaya koymak, bu alanlarda yapılan çalışmaları incelemek ve özellikle seyahat sektöründe yapay zeka kullanımını bir örnekle ortaya koymaktır. Bu amaçla ChatGPT, Gemini ve Monica sohbet robotları kullanılarak belli bir rota ile ilgili bir tur programı hazırlanması istenmiş ve bir seyahat acentasının tur programı ile karşılaştırmaları yapılmıştır. Bu çalışma seyahat planlama alanında keşifsel bir uygulama olarak tasarlanmış olup farklı yapay zeka teknolojileri kullanılarak yapılan çevrimiçi görüşme tekniğinden elde edilen verilerin değerlendirilmesi ve yorumlanmasından oluşmaktadır. Örnek çalışmada seyahat acentasının Kapadokya destinasyonuna yönelik yapılan tur programı ile yapay zeka uygulamalarının verdiği tur programlarının karşılaştırması yapılmaktadır. Çalışma sonucunda yapay zeka robotlarının tur planlaması gibi karmaşık ve çok boyutlu görevlerde yüksek düzeyde verimlilik sağlayabileceği ortaya konmaktadır. Özellikle yapay zeka tabanlı sistemlerin, büyük veri analitiği kullanarak zengin ve turizm profesyonellerinin hazırladıklarına yakın içerikli tur programları sunmada başarılı olduğu gözlemlenmiştir.

Anahtar kelimeler: *Yapay zeka, AI, Turizm, Tur Programı, Seyahat acentası.*

USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE TOOLS IN TRAVEL PLANNING: A COMPARATIVE ANALYSIS

Abstract

Artificial Intelligence technologies are entering our lives every day and are radically changing many sectors and job descriptions. Artificial intelligence is also causing changes in the management structures and business lines of businesses in the tourism sector, where its use has become widespread. The aim of the study is to reveal the areas and types of use of artificial intelligence in the tourism industry, to examine the studies conducted in these areas, and to present the use of artificial intelligence, especially in the travel sector, with an example. For this purpose, a tour program was requested to be prepared for a certain route using ChatGPT, Gemini, and Monica chat robots, and comparisons were made with a travel agency's tour program. This study was designed as an exploratory application in the field of travel planning and consists of the evaluation and interpretation of data obtained from the online interview technique using different AI technologies. In the example study, a comparison is made between the tour program of the travel agency for the Cappadocia destination and the tour programs provided by artificial intelligence applications. As a result of the study, it is revealed that artificial intelligence robots can provide high levels of efficiency in complex and multi-dimensional tasks such as tour planning. It has been observed that artificial intelligence-based systems, in particular, are successful in offering tour programs with rich content similar to those prepared by tourism professionals, using big data analytics.

Keywords: *Artificial intelligence, AI, Tourism, Tour Program, Travel agency.*

*Doç. Dr., Amasya Üniversitesi, Amasya Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, AMASYA.
e-posta:serif.baldiran@amasya.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-6948-5902)
**Doç. Dr., Amasya Üniversitesi, Amasya Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, AMASYA.
e-posta: burak.eryılmaz@amasya.edu.tr (https://orcid.org/0000-0002-2179-5450)

1. GİRİŞ

Teknoloji tarihinde, tekerleğin bulunması, buharlı motorların geliştirilmesi, elektriğin keşfi, matbaanın icadı, internet sisteminin ortaya çıkması gibi hayatımızı ve işleri değiştiren önemli kırılma noktaları vardır. Yapay zeka da bu seviyede insanlık tarihinin gelişimine etki edeceği tahmin edilen teknolojik gelişmelerden biri olarak kabul edilmektedir. Yapay zekânın çalışma hayatı ve sektörler üzerindeki etkileri, tekerleğin bulunması ya da elektriğin keşfi kadar köklü olmasa da, insanlığın gelişimi ve iş yaşamında kalıcı değişiklikler yaratacağı öngörülebilir.

Yapay zeka (YZ) veya uluslararası literatürdeki adıyla Artificial Intelligence (AI), kullanıcılar tarafından yaygın bir şekilde bilgi kaynağı olarak kullanılmaktadır. Bilgisayar uygulamalarının hızla gelişmesiyle birlikte, bilgi teknolojisinin gelişimi insanları bir bilgi patlaması çağına getirmiştir. Bilgi teknolojisi insanların işini ve yaşam tarzını kökten değiştirmiş, insanların fikirlerinde değişikliklere yol açmış, bilimsel ve teknolojik ilerlemeyi teşvik etmiş ve endüstriyel dönüşümü hızlandırmıştır. Bilgisayar yazılımı ve uygulama teknolojisindeki gelişmeler veri işlemeyi kolaylaştırmıştır. Bu nedenle veri odaklı veri madenciliği teknikleri ortaya çıkmıştır. Bu teknikler sadece gerçek zamanlı veriler için değil, aynı zamanda modelin kalıcı olarak ilişkili olmadığı veriler için de kullanılmaktadır. Bu durum ise Yapay zeka alanında yeni bir araştırma alanı oluşturmuştur (Xiao, 2023).

Günümüzde yapay zeka (YZ) destekli birçok uygulama ve internet sistemi yaygın olarak kullanılırken, her geçen gün yeni YZ araçları ve hizmetleri hayatımıza dahil olmaktadır. YZ'nın turizm sektöründe de önemli değişiklikleri yaratması kaçınılmaz gözükmektedir. YZ'nın günümüz gelişmişlik seviyesi dikkate alındığında, turizm sektöründeki operasyonları iyileştirmek ve optimize etmek için sayısız fırsatlar sunarken gelişmiş yetenekleri sayesinde, turizm işletmelerinin müşterilerle etkileşim kurma, operasyonlarını yönetme ve stratejilerini planlama biçimini dönüştürebileceği öngörülebilmektedir (Iatourisme, 2025).

Geçmişte bilişim teknolojilerinin gelişimi turizm endüstrisinde çok etkileyici ve çarpıcı değişiklikler getirmiştir. Son yıllarda ise bilgi ve iletişim teknolojileri turizmi uluslararası düzeyde dönüştürmeye başlamıştır (Ferràs vd., 2022). Günümüzde bilişim teknolojilerinin gelişmesiyle yapay zekâ uygulamalarının kullanımı, turizm de dâhil olmak üzere tüm sektörlerde yeni yaklaşımların ortaya çıkmasını gerekli kılmaktadır. YZ'nın mevcut gelişimi turizmde rekabet gücünü ve büyümesini sağlamak için yenilikler yapma fırsatları sunmaktadır. YZ destekli sohbet robotları, farklı YZ hizmeti sağlayanlar tarafından kullanılan kişiselleştirilmiş turistik ürünler üretilebilmektedir. YZ'nın turizm sektöründe çok yaygın olmasa da turistik ürünlerin özellikleri ve yapısını etkileyecek şekilde gelecekte daha fazla kullanılacağı öngörülmektedir (Sardarov ve Raoof, 2021).

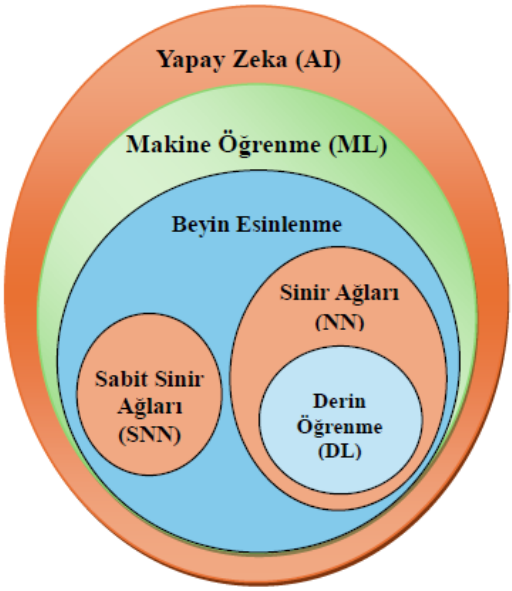
Bu çalışma, turizm endüstrisindeki YZ kullanım alanlarına ve çeşitlerine kısaca değinip, seyahat sektöründeki YZ uygulamalarına odaklanarak bu uygulamaların potansiyelini ve etkilerini bir örnek uygulama üzerinden göstermeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla çalışmada örnek bir seyahat güzergahına dönük yapılan tur programı ile günümüzde gelişmiş Yapay zeka uygulamalarından olan ChatGPT, Gemini ve Monica Yapay zeka uygulamalarının verdiği tur programlarının karşılaştırması yapılmakta ve sonuçlar değerlendirilmektedir. Bu uygulamanın YZ kullanılarak kişiselleştirilmiş seyahat planlama uygulamalarına örnek teşkil etmesi beklenmektedir.

2. YAPAY ZEKA VE ROBOTİK TEKNOLOJİLER

2.1. Yapay Zekanın Temel Kavramları ve Tarihsel Gelişimi

YZ araştırmaları elli yılı aşkın bir süredir devam etmesine rağmen, son yıllarda bilgisayar donanım gücündeki artış, derin öğrenme gibi yeni algoritmaların geliştirilmesi, büyük veri işleme imkanlarının yaygınlaşması ve ticari uygulamaların ortaya çıkması, bu alana olan ilgiyi önemli ölçüde artırmıştır. Bu son derece karmaşık olan alan, bilgisayar bilimi disiplininden ortaya çıkmıştır. YZ'nın klasik tanımı, John McCarthy ve araştırmacı arkadaşlarının YZ'yı "bir makinenin, bir insan öyle davransaydı zeki olarak adlandırılacak şekillerde davranmasını sağlamak" olarak nitelendirdiği 1955 yılına dayanmaktadır (Kavanagh, 2019). YZ, hem fiziksel işlerde insanların yerini alan otomasyon araçlarına, hem de tekrarlayan ve giderek daha karmaşık düşünsel işlerde insanların yerine geçebilen sistemlere zeka ekleyen bir tür teknolojik değişimdir. Bu değişim, genellikle 'rutin önyargılı teknolojik değişim' olarak adlandırılır (Tyson ve Zysman, 2022). YZ için bir çeşit insan zekâsının simülasyonudur denilebilir. Başka bir ifade ile insan gibi davranışlar sergileme, mantık yürütme, konuşma, hareket, görüntü ve ses algılama gibi birçok yeteneği içinde barındıran yazılım ve donanımdan meydana gelen sistemler bütünüdür (Şimşek ve Tümer, 2020).

11950'lerden bu yana geliştirilen yapay zekânın bir alt alanı olan Makine Öğrenimi (Machine Learning, ML), özellikle son yıllarda devrim niteliğinde gelişmeler göstermektedir. Sinir Ağları (Neural Networks (NN)), ML'nin bir alt alanıdır ve Derin Öğrenme›yi (Deep Learning (DL)) ortaya çıkaran bu alt alandır. DL, başlangıcından bu yana neredeyse her uygulama alanında olağanüstü başarı göstererek giderek daha büyük etkiler yaratmaktadır (Alom vd., 2019). Makine öğrenmesi, sinir ağları ve derin öğrenme YZ terimi altında toplanmış olup Şekil 1'de gösterilmiştir. Makine öğrenimi, mevcut kriterlerin performansını örnek veriler veya geçmiş verilerle optimize etme ve görme, konuşma tanıma ve robotik teknolojilerindeki birçok sorunu anlamaya ve çözmeye yardımcı olmak için bilgisayarları programlamaya dayalı bir teknolojidir (Kılıçhan ve Yılmaz, 2020).

Şekil 1: YZ'nın Sınıflandırılması (Alom vd., 2019)

YZ, bir makinenin insan zekasının bazı yönlerini taklit etme yeteneği olarak tanımlanabilir. YZ'nın amacı, sorunları çözmek ve değişen bir ortama uyum sağlamak için insan zekasının özelliklerini kullanabilen makineler yaratmaktır (Sennott vd., 2019). Zeka**,** kavramlar ve algılar desteğiyle soyut ya da somut nesneler arasındaki ilişkiyi anlayabilme, soyut düşünme, idrak etme ve bu zekâsal işlevleri geçimli biçimde bir amaca dönük olarak kullanabilme kabiliyetleri olarak adlandırılmaktadır.

2.2 Yapay Zeka ile İlgili Endişeler

Teknolojik gelişmeler, bazı işlerin tamamen yeni teknolojik imkanlarla yürütülmesine, çalışanlara olan ihtiyacın ortadan kalkmasına veya azalmasına yol açmaktadır (Takıl vd., 2022). YZ'nin önümüzdeki yıllarda profesyonel meslekler üzerinde önemli bir etkisinin olması, hatta birçok alanı tehdit etmesi beklenmektedir (Filiz vd., 2022). Bu durum, YZ'nin etkileyeceği sektörlerde ve insanlarda yapay zeka kaygısı yaratmaktadır. Bireylerin YZ'nin etkilerine dair endişelerini ifade eden bu kaygı, teknolojideki hızlı ilerleme ve YZ'nin yaygınlaşmasıyla artış göstermektedir. İş kaybı, mahremiyet sorunları, veri güvenliği riskleri ve etik sorunlar bu kaygıların temel nedenlerindendir (Uludağ vd., 2024).

YZ hakkındaki tartışmalarda etik konularına sıkça değinilmektedir. Hem akademik hem de kamusal alanda YZ etiği tartışmalarında belirgin bir artış gözlemlenmektedir (Murgia, 2024). YZ etiği tartışmaları, insanlığın etik değerlerinin doğruluğu ve YZ'ye aktarılabilirliği açısından önemli sorunları beraberinde getirmektedir (Köse, 2020). YZ'nin bilimsel gelişime katkı sağlama potansiyeli olmasına rağmen, yasal ve etik belirsizliklerin yanı sıra çıktıların her zaman doğru olmaması, önemli sorunlar yaratmaktadır. Ayrıca, bu tür araçların kötü niyetli kişilerce yanlış bilgi üretmek amacıyla kullanılma riski de bulunmaktadır. Bu nedenle, araştırmacılar ve yayıncıların üretken YZ'nin sorumlu kullanımını sağlayacak net yönergelere ihtiyacı vardır (Editorial, 2024).

Teknolojideki ilerlemeyle birlikte daha da gelişmiş ve otonom hale gelecek olan YZ uygulamalarının gelecekte daha uygun fiyatlarla erişilebilir olması beklenmektedir. Rekabetçi iş ortamında YZ teknolojisinin kullanımı

işletmeler için kaçınılmaz hale gelmekte ve bu alana daha fazla yatırım yapma zorunluluğu doğmaktadır. Diğer yandan, YZ sistemlerinin kapsamlı müşteri veri toplama kapasitesi göz önüne alındığında, veri gizliliği ve güvenliği en önemli endişeler arasında yer almaya devam etmektedir. İşletmelerin rekabet gücünü koruyabilmesi için YZ gelişmelerini yakından takip etmeleri gerekmektedir (Antony ve Kannan, 2024). Çalışanlar açısından ise bu durum, tanınma, ikramiye ve terfi gibi konularda rekabete yol açmaktadır. Bu nedenle günümüzde çalışanlar, YZ'nin sayısız faydasına rağmen sürekli gelişen teknoloji nedeniyle büyük bir baskı altında hissetmektedir (Hamarat vd., 2024).

Yapay zeka, makine öğrenimi ve otomasyonun iş yerlerinde yaygınlaşması, bu teknolojilerin birçok işin yerini alabileceği gerçeğini ortaya koymaktadır. İş hayatındaki YZ gelişimiyle birlikte makinelerin insanları yerinden edeceği endişesiyle ayrılık ve anlaşmazlık yaşamak yerine, makinelerin insan yeteneklerini güçlendirip birlikte öğrenmeyi derinleştirerek, her iki tarafın da kapasitesini artıracak olumlu bir yaklaşım benimsemek daha uygun olacaktır (Berberoglugil, 2023). YZ'nin iş dünyasına entegrasyonu büyük fırsatlar sunarken, kontrolün sağlanması, sistemlerin uyumu, çalışanların yabancılaşmasının önlenmesi ve kariyerlerinin güvence altına alınması gibi önemli sorunlara da dikkat çekmek gerekmektedir. Bu sorunlara yönelik proaktif çözümler üretmek, YZ'nin potansiyel faydalarından en iyi şekilde yararlanırken olası olumsuz etkilerini en aza indirmek açısından kritik öneme sahiptir (Özbek, 2024).

3. TURİZM SEKTÖRÜNDE YAPAY ZEKA KULLANIMI

3.1. Turizm ve Yapay Zeka Araçlarının Uygulanabilirliği

Turizmde YZ, kişiye özel alternatifler sunma, müşterilere benzer seyahatlerde standart deneyimler yaşatmak yerine farklı ürün ve hizmetler sunabilme imkan ve potansiyeline sahiptir. Turistik ürünler, müşterilerin istekleri, alışkanlıkları ve tercihleri dikkate alınarak oluşturulabilir, böylece kişiselleştirilmiş deneyimler yaşama olanağı sunulabilir (Şimşek ve Tümer, 2020). YZ'nin turizm sektöründeki potansiyeline dönük çalışmalara bakıldığında, doğal dilde iletişim kurabilme yeteneği ve coğrafi verileri kullanarak kişiye özel turistik ürünler (tatil planları, gezilecek yer önerileri gibi) sunabilmesi, bu teknolojinin turizmde kullanılmasının en temel ve güçlü nedenlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. YZ'nın karar alma sürecini makineleştirmesi beraberinde işletmelerde verimlilik ve hızın artırılması turizm işletmelerinin geleneksel yapılarında da değişimleri beraberinde getirebilmektedir (Dülgaroğlu, 2024).

YZ'nin hızla gelişimi ve çeşitli sektörlere entegrasyonunun, işlerin yapısında önemli değişimlere yol açacağı yönünde yaygın bir kanı mevcuttur. Bu değişimler, iş tanımlarından aranan becerilere, hatta bazı iş kollarının tamamen ortadan kalkmasına veya yeni iş kollarının doğmasına kadar geniş bir yelpazede kendini gösterebilir. Ancak konaklama ve ağırlama sektöründe YZ araçlarının kullanımına dönük yapılan bir çalışmaya göre (Dwivedi, vd., 2024) ChatGPT gibi YZ araçlarının kullanılması, misafirperverlik ve personelin özelliklerini tamamen değiştirmeyecek, aksine onları güçlendirecek ve çalışanların üretkenliğini artıracaktır. Ayrıca çalışanlara monoton işlerden daha anlamlı müşteriyle ilgili iş sorumluluklarına geçme özgürlüğü verecektir. Bu durum, uzun vadede misafirperverlik ve turizm sektöründeki çalışanların refahını ve iş zenginleşmesini artırmaya yardımcı olacaktır (Dwivedi vd., 2024). Bard, Jasper ve Synthesia gibi üretken YZ araçlarının ChatGPT ile birlikte kullanılması, misafirperverlik ve turizm sektöründe olumlu bir dönüştürücü etkiye sahip olacaktır. Ayrıca turizm sektöründe YZ'nın kullanımının artması, turizm firmalarına müşteri memnuniyeti seviyelerini artırırken iş protokollerini ve süreçlerini düzene sokma fırsatı sunmaktadır (Solakis vd., 2024). Bu nedenle, turizm sektöründe çalışanlar arasında ChatGPT gibi üretken YZ araçlarından yararlanmak ve bu yeni nesil teknolojilerin tüm potansiyelini kullanmak için uygun becerilerin geliştirilmesine ve tüm yönlerini anlamak için eğitime ve gelişmeye ihtiyaç vardır (Dwivedi vd., 2024).

YZ, turizm sektöründeki birçok yenilik ve uygulamada önemli bir rol oynayarak turizm ve hizmet deneyimini kökten değiştirecektir (Hamarat vd., 2024). YZ'nın turizm alanındaki en önemli katkılarından biri kişiselleştirilmiş öneriler sunma yeteneğidir. YZ sistemleri, geniş seyahat geçmişini, tercihleri ve çevrimiçi davranışları analiz ederek varış noktaları, konaklama yerleri, aktiviteler ve yemek seçenekleri için özel öneriler sunabilir. Bu düzeyde özelleştirme, genel seyahat deneyimini iyileştirerek bireysel gezginler için daha alakalı ve tatmin edici hale getirecektir (Doğan ve Niyet, 2024). YZ turizmde münferit olarak seyahat etmek ve turistik faaliyetlere katılmak

isteyenlere kişiselleştirilmiş seyahat önerileri oluşturmakta önemli katkılar sunabilmektedir. Uygun maliyetli, kişiye özel seyahatler planlayarak, tercih edilen yiyecek içecekleri sunmanın yanı sıra en ideal seyahat rotalarını oluşturmaya yardımcı olabilir (Sardarov ve Raoof, 2021).

Turizm sektöründeki YZ tarafından yönlendirilen Sanal Gerçeklik (VR) ve Artırılmış Gerçeklik (AR), gezginlerin rezervasyon yapmadan önce varış noktalarını sanal olarak keşfetmelerine olanak tanıyan sürükleyici seyahat deneyimleri sunabilecektir. Aynı zamanda YZ, seyahat rotalarını optimize ederek ve emisyonları azaltarak sürdürülebilirliğe katkıda bulunabilecektir. Artan çevre dostu seyahat taleplerine yönelik yeni turistik ürünlerin geliştirilmesine katkıda bulunacaktır (Antony ve Kannan, 2024).

Antropomorfizm insana has özelliklerin insan dışı varlıklara atfedilmesi olgusudur (Sönmez ve Art, 2022). Antropomorfizme dayalı YZ robotları fiziksel görünüm, duygular, davranışlar ve ilişkisel nitelikler dahil olmak üzere insan benzeri özelliklerle donatılmış, YZ destekli robotlardır. Antropomorfizm, misafirperverlik ve turizmde insan benzeri robotların konuşlandırılmasında önemli bir rol oynamaktadır (Saputra vd., 2024). Birçok sektörde olduğu gibi YZ teknolojilerinin turizm sektöründe de kullanımı giderek artmaktadır. Turizm işletmeleri rekabet avantajı sağlamak, maliyetleri düşürmek için YZ teknolojilerine doğru yönelmektedirler. YZ kullanmaya başlayan turizm işletmelerinin en yaygın kullandıkları YZ uygulamalarının hizmet robotları olduğu görülmektedir. Bunun yanında turizmde YZ teknoloji örnekleri; robotik teknolojiler, yüz tanıma teknolojileri, chatbotlar, dil çevirmenleri, optimizasyon hizmetleri ve diğer YZ uygulamalarıdır (Kılıçhan ve Yılmaz, 2020).

3.2 Turizm Sektöründe Güncel Yapay Zeka Uygulamaları

Yapay zeka (YZ) teknolojisinin çalışma prensipleri, araştırmacıların ilgisini çekmiş ve YZ, insan hayatındaki pek çok sorunun, özellikle mühendislik alanındaki problemlerin çözümünde yaygın bir yöntem haline gelmiştir. Bu durum, YZ teknolojilerinin turizm sektöründe de kullanılmaya başlanmasına öncülük etmiştir. Turizmdeki robotik sistemler ve YZ destekli uygulamalar, temel olarak misafir memnuniyetini artırmaya yönelik çözümleri kapsamaktadır (Hamarat vd., 2024).

Bu alandaki çalışmalardan birinde (Wahyono vd., 2020), YZ kullanılarak turistler için akıllı bir seyahat haritası algoritması geliştirilmiştir. Bu algoritma, turistlerin belirlediği kriterleri değerlendirerek, bu kriterlere uygun turistik yerleri tespit etmekte ve turizmle ilgili yedi farklı kriter üzerinden bir sistem değeri hesaplamaktadır. Elde edilen bu sistem değeri, turistik yer önerisi veri kümesiyle eşleştirilerek turistlerin beklentilerine uygun üç farklı turistik öneri sunulmaktadır. Algoritmanın test sonuçları, turistlerin isteklerinin %82 doğruluk oranıyla karşılandığını göstermektedir.

Turizm işletmelerinde hem fiziksel (robotlar) hem de sanal ortamlarda (sohbet robotları) robotik teknolojiler kullanılmaktadır. Ercan (2020) tarafından yapılan bir çalışma, Yapay zeka destekli robot teknolojilerinin turizm pazarlaması alanındaki potansiyelini ortaya koymuştur. Şimşek ve Tümer (2020) ise turizmde YZ'nın kullanım alanlarını; chatbotlar, kişiye özel tercihleri öğrenme, uygun ulaşım seçenekleri sunma, robotik konsiyerj hizmetleri, seyahat planlama, büyük veri analizi, talep tahmini ve turistik destinasyon seçiminde YZ kullanımı şeklinde belirtmektedirler.

Turizm işletmelerinin web sitelerindeki otomatik yanıtlama özelliğine sahip sohbet robotları ve sanal asistanlar, Yapay zeka destekli teknolojilerin turizm sektöründeki en yaygın uygulamalarından biridir (Ercan, 2020). Günümüzde konaklama işletmelerinde misafirlerle etkileşim kurabilen ve çeşitli konularda bilgi sağlayabilen robotlar aktif olarak kullanılmaktadır (Okutan, 2024). Bunların yanı sıra, turizm endüstrisinde sıklıkla karşılaşılan YZ türleri arasında; Yüz Tanıma, Sanal Gerçeklik, Arttırılmış Gerçeklik, Akıllı Oda ve Sesli Komut Sistemleri, Kiosk uygulamaları, Google Haritalar ve optimizasyon hizmetleri yer almaktadır (Başer ve Olcay, 2022).

3.3. Turizm Alanında Yapay zeka ile İlgili Yapılan Çalışmalar

Konuyla ilgili literatür taramasında, turizm alanında YZ'nın kullanımı ve uygunluğuna dönük 2018 yılından itibaren çalışmaların arttığı görülmektedir. Daha önceki çalışmaların turizm sektöründe bilişim sistemleri ve otomasyon sistemlerine dönük olduğu gözükmektedir. Turizm sektöründe YZ kullanımına dönük çalışmaların YZ'nın kullanım olanaklarının artması ve son kullanıcının kullanmasına uygun hale gelmesi ile ilgili olduğu Tablo

1'de görülmektedir.

Tablo 1: Turizmde YZ ile İlgili Yapılan Çalışmalar

Çalışma	Amaç	Temel Bulgular
Dijital Çağda Z ve Alpha Kuşağı, YZ Uygulamaları ve Turizme Yansımaları (Kayıkçı ve Bozkurt, 2018)	Turizm, seyahat ve konaklama sektöründe mevcut YZ, robotik teknolojiler ve hizmet otomasyonlarındaki gelişmeleri incelemek.	Teknolojik yenilikleri takip eden işletmeler ve kullandıkları teknolojiler, otellerde kullanılan insansı robotlar ve özellikleri, otellerin çeşitli bölümlerinde kullanılan teknolojik yenilikler belirlenmiştir.
Yapay Zeka Tabanlı Ürünlerin Turizmde Kullanımı: Assassin's Creed Origins Oyunu Antik Mısır Keşif Turu Örneği (Kurçer, 2022)	YZ ürünü video oyunlarının genç nesillerin seyahat isteklerini nasıl etkilediğini ve turizm amaçlı kullanılıp kullanılamayacağını ortaya koymak.	Assassin's Creed Origins'in Antik Mısır Keşif Turu bölümünü deneyimleyen katılımcıların Mısır'a seyahat isteklerinin arttığı gözlemlenmiştir. Türkiye temalı bir oyunun da Türkiye turizmine katkı sağlayabileceği sonucuna varılmıştır.
Turizm Endüstrisinde Yeni Teknoloji Yaklaşımı: Yapay Zeka (Şimşek ve Tümer, 2020)	YZ'nın turizmdeki kullanım alanlarını ortaya koymak ve teknolojinin turizm endüstrisindeki olası değişikliklerini incelemek.	YZ'nın turizm endüstrisindeki iş yapma şekillerini değiştireceği ve akıllı turizm uygulamalarının geliştirilebileceği belirtilmiştir.
Artificial Intelligence And Robotic Technologies In Tourism And Hospitality Industry (Kılıçhan ve Yılmaz, 2020)	Literatürden yola çıkarak turizm sektöründe çok yapay zekâ uygulamalarını ortaya koymak ve bu teknolojilerin geleceğini tartışmak.	Çalışmada, YZ uygulamaları ve robotik teknolojilerin gelişimi değerlendirilmiş, turizm ve ağırlama sektöründe kullanılan güncel teknolojiler irdelenmiş ve gelecekteki potansiyelleri tartışılmıştır.
Yapay Zekanın Turizm Sektörüne Etkisi: Uygulamalı Bir Araştırma (Sardarov ve Raoof, 2021)	YZ ve turizm endüstrisi arasındaki ilişkiye odaklanmak, turizmde kullanılan BİT hakkında uzman görüşleri almak ve yenilikçi bir turizm işletmesinin ekonomik verilerini kullanarak yatırım teşvikine yönelik yeni bir yaklaşım sunmak.	YZ çözümlerinin henüz yaygın olmamasına rağmen, gelecekte ürün ve hizmet kalitesini artırmak için daha sık kullanılması öngörülmektedir.
Turizm Pazarlamasında Yapay Zeka Teknolojilerinin Kullanımı ve Uygulama Örnekleri (Ercan, 2020)	Turizm pazarlama faaliyetlerinde YZ teknolojilerinin kullanımını ve mevcut uygulamalardan örnekleri ortaya koymak.	Turizm pazarlamasında YZ kullanımına dair literatürün kısıtlı olduğu, YZ destekli robotların misafir ilişkileri, müşteri hizmetleri, veri analizi ve kişiselleştirilmiş hizmetler sunma gibi amaçlarla kullanılabileceği belirtilmiştir.
Seyahat Danışmanı Olarak Chatgpt'nin Yeteneklerini Keşfetmek: Turizm Pazarlamasında Üretken YZ Üzerine Bir Araştırma (Akpur, 2023)	YZ teknolojilerinin turizm pazarlamasına yönelik potansiyelini değerlendirmek ve tatil önerilerinde kullanılan kalıpları anlamak.	ChatGPT'nin bütçe açısından kişiselleştirilmiş yanıtlar sunma yeteneğine sahip olduğu tespit edilmiştir.
Smart Tourism Empowered by Artificial Intelligence: The Case of Lanzarote (Ferràs vd, 2022)	İnovasyon ve YZ'nın birleşiminin turizm sektöründe nasıl yeni fırsatlar yarattığını ve sosyal platformlar aracılığıyla yeni müşteri deneyimlerinin nasıl oluşturulacağını incelemek.	Kişisel özelliklere ve motivasyonlara göre özelleştirilmiş etkinlik ve deneyimler sunarak turist memnuniyetinin artırılabileceği sonucuna varılmıştır.
Artificial Intelligence Perspective on Tourism Education (Güner ve Çılgınoğlu, 2024)	YZ gözünden turizm eğitimine ilişkin sorunları anlamak, değerlendirmek ve geliştirmek.	ChatGBT 3.5, Jenni, Bearly ve Google Bard gibi YZ algoritmalarının turizm eğitimi hakkındaki cevapları değerlendirilmiş, dilin akıcı olduğu ve genelden özele bir yaklaşım benimsendiği gözlemlenmiştir.
Artificial intelligence in Tourism: Insights and Future Research Agenda (Tuo vd, 2024)	YZ'nın turizm endüstrisindeki uygulamasını sistematik olarak incelemek.	Analiz sonucunda YZ'nın turist deneyimi, turizm pazarlaması ve tahmini, destinasyon yönetimi, turizm işletmelerindeki rolü ve stratejik/ düzenleyici çerçevedeki entegrasyonu olmak üzere beş ana konu belirlenmiştir.

The Dark Side of Artificial Intelligence: Threats to Tourism Workers (Hamarat vd, 2024)	YZ'nın turizm çalışanlarının gelecekteki kariyerleri ve iş motivasyonları üzerindeki olumsuz etkilerini araştırmak.	İncelenen makalelerde, YZ'nın turizm sektörüne girmesinin birçok çalışanın gelecekteki kariyeri için tehdit oluşturduğu ve iş motivasyonlarını olumsuz etkileyeceği sonucuna varılmıştır. Ayrıca, YZ destekli sistemler nedeniyle gelecekte işsizliklerin yaşanabileceği öngörülmektedir.
Text Refinement Powered by Artifcial Intelligence for Tourism (Rai ve Rai, 2021)	Kullanıcıların ziyaret etmek istediği konuma göre tercih ettikleri zaman dilimini analiz eden ve kişiselleştirilmiş rota önerileri sunan bir sistem geliştirmek.	Önerilen sistemin, değişen kullanıcı tercihleriyle daha iyi zaman verimliliğine sahip olduğu ve kullanıcılara uygun yerler önerdiği sonucuna varılmıştır.
Akıllı Turizmde Yapay Zeka Teknolojisi (Başer ve Olcay, 2022)	Akıllı turizm kapsamında hangi YZ teknolojilerinin nasıl kullanılabileceğini belirlemek ve Web 3.0 ile gelişen blok zincir tabanlı uygulamaların potansiyelini değerlendirmek.	Akıllı turizmde robotlar ve sohbet robotlarının konaklama ve ulaşım alanlarında yoğunlaştığı belirtilmiş, blok zincir tabanlı uygulamaların bazı YZ teknolojilerinin yerine kullanılabileceği ifade edilmiştir.
Yapay Zeka Destekli Sohbet Robotları İle Tatil Rotası Belirleme: Karşılaştırmalı Bir Analiz (Çiçekdağı, 2024)	Farklı yapay zekâ destekli sohbet robotlarının bölge, bütçe ve zaman kriterlerine göre sundukları tatil rotalarını karşılaştırmalı olarak analiz etmek ve farklılıklarını ortaya koymak.	Farklı YZ destekli sohbet robotlarının tatil destinasyonu önerileri karşılaştırılmış ve her birinin güçlü yönleri ile sınırlılıkları tartışılmıştır.

Yukarıda verilen Tablo 1'de YZ ve turizm üzerine yapılan çeşitli çalışmalar görülmektedir. Her bir çalışmanın amacı ve temel bulguları özetlemiştir. Bu çalışmaların ortak noktalarının ve ayrıştığı noktalarının bulunduğu görülmektedir. Çalışmaların birçoğu YZ ve robotik teknolojilerin turizm sektöründeki potansiyel rolünü vurgularken konular arasında özellikle hizmet otomasyonu, müşteri deneyimini kişiselleştirme ve akıllı turizm uygulamaları öne çıkmıştır.

Kurçer (2022)'in çalışmasında, video oyunları gibi YZ destekli ürünlerin gençlerin seyahat isteklerini nasıl etkileyebileceğine dair turizm pazarlamasında kullanılabilecek yeni bir yaklaşım ortaya koyulmaktadır. Bunun yanında Ercan (2020) ve Akpur (2023) çalışmalarında, YZ'nın turizm pazarlamasındaki kullanımını ve potansiyelini incelemekteler ve özellikle sohbet robotlarının kişiselleştirilmiş öneriler sunma yeteneğine dikkat çekmektedirler. Başer & Olcay (2022) ve Ferràs vd. (2022)'nin çalışmaları, YZ'nın akıllı turizm konseptiyle nasıl bütünleşebileceği ve sosyal platformlar aracılığıyla yeni müşteri deneyimleri yaratma potansiyelinin olabileceğini ileri sürmektedir. Güner & Çılgınoğlu (2024)'nun çalışması YZ'nın turizm eğitimine bakış açısını değerlendirirken, Hamarat vd. (2024)'nin çalışması ise YZ'nın turizmdeki yaygınlaşmasıyla birlikte ele alınması gereken önemli bir konu olarak YZ'nın turizm çalışanları üzerindeki potansiyel olumsuz etkilerine dikkat çekmektedir. Buna karşın Tuo vd. (2024)'nin çalışması, YZ'nın turizmdeki uygulamalarını sistematik olarak inceleyerek gelecek araştırmaları için belli konular önermektedir.

Bütün bu çalışmalar, YZ'nin turizm sektöründe giderek daha önemli bir rol oynayacağını göstermektedir. Çalışmaların büyük kısmının turizm sektöründe YZ'nın kullanılabilirliği, YZ kullanım alanları ve gelecekte YZ'nın turizm sektörüne dönük etki ve beklentilerine dönük olduğu görülmektedir. Çalışmalarda özellikle sohbet robotlarının turizm alanında kullanımına dönük analizler ve değerlendirmeler ön plana çıkmaktadır. Buna karşın bu teknolojilerin potansiyel faydalarının yanı sıra, turizm sektöründe etik ve sosyal etkilerini de olabileceği anlaşılmaktadır.

4. YÖNTEM

4.1. Araştırma Yaklaşımı

Bu araştırma, nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde ve keşifsel bir amaç doğrultusunda tasarlanmıştır. Keşifsel araştırmalar, bir konuya ilişkin mevcut bilgi eksikliklerini belirlemek ve yeni anlayışlar geliştirmek amacıyla esnek veri toplama ve analiz teknikleri kullanılarak yürütülen çalışmalardır. Bu bağlamda çalışmada farklı Yapay zeka sohbet uygulamalarının (ChatGPT, Gemini, Monica) seyahat planlaması konusunda sundukları içerikler analiz edilmiş ve bu uygulamaların tur programı üretme kapasitelerinin keşfedilmesi hedeflenmiştir. Her bir uygulamadan alınan yanıtlar kayıt altına alınmış, karşılaştırmalı bir tablo oluşturularak yanıtlar kategorize

edilmiştir. Daha sonra bu programlar, A grubu bir seyahat acentasının web sitesinde satışı yapılan aynı kriterlere sahip bir tur programı ile karşılaştırılmış ve benzerlikler ile farklılıklar analiz edilmiştir.

4.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Son yıllarda Yapay zeka teknolojilerinin turizm sektöründeki uygulamaları önemli ölçüde artış göstermiştir. Yapay zeka sohbet robotları, turistlerin bilgiye erişimini kolaylaştırma, kişiselleştirilmiş seyahat önerileri sunma ve hatta rezervasyon süreçlerinde destek sağlama potansiyeli sunmaktadır. Ancak, Yapay zeka sohbet robotlarının farklı tur planlama senaryolarındaki etkinliği ve geleneksel seyahat danışmanlığı hizmetleriyle karşılaştırılmasına yönelik ampirik çalışmalar hala sınırlı sayıdadır. Bu çalışmada, YZ sohbet robotlarının belirli kriterler (bütçe, süre, geceleme) dahilinde oluşturdukları tur programları seyahat acentası tur programı ile karşılaştırarak bu alandaki bilgi boşluğunun doldurulması amaçlanmaktadır. YZ tarafından oluşturulan tur programların hem münferit seyahat etmeyi seçen turistlere hem de yeni rotaları tur programına ekleyecek olan seyahat acentalarına faydalar sağlayacağı varsayılmaktadır.

4.3. Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu, popülerlikleri ve erişilebilirlikleri temel alınarak seçilen üç yapay zeka sohbet uygulaması oluşturmaktadır: ChatGPT, Gemini ve Monica. Bu araçlar, kullanıcı deneyimi açısından geniş bir kitleye hitap etmekte ve güncel veri üretimi kapasiteleri ile dikkat çekmektedir.

ChatGPT, 2015 yılında Microsoft, Reid Hoffman'ın hayır kurumu ve şu anki ana yatırımcısı Khosla Ventures olan kar amacı gütmeyen bir kuruluş olan OpenYZ tarafından oluşturulan bir YZ sohbet robotudur. OpenYZ, 30 Kasım 2022'de insanlarla sohbet eder gibi etkileşime girebilen son modeli "ChatGPT"yi yayınlamıştır (Taecharungroj, 2023). Bu YZ (YZ) büyük dil modeli (LLM), internetten toplanan büyük miktardaki verilerde bulunan kalıplara dayalı olarak insan benzeri metinler üretmek üzere tasarlanmıştır (Lambert & Stevens, 2023). ChatGPT, dil işleme (NLP), makine öğrenmesi ve derin öğrenmeye dayanmaktadır. ChatGPT'nin arkasındaki modelin ana bileşenlerinden biri, insan beyninin çalışma şeklini taklit eden matematiksel bir model olan sinir ağıdır (Briganti, 2024).

Google YZ tarafından geliştirilen Gemini, en gelişmiş sürümü Gemini Ultra 1.0 olan bir LLM ailesini kapsar. Gemini, çeşitli görevlerde mükemmelleşmesini ve Google'ın ölçeklenebilir altyapısından faydalanmasını sağlayan çeşitli bir veri kümesi üzerinde eğitilmiştir (Rane, Choudhary, & Rane, 2024). Gemini, Google DeepMind YZ Model'in en yeni YZ ürünü olup en iyi YZ modeli olmak için OpenYZ ChatGPT ile rekabet halindedir (AlGhozal & Mukminatun, 2024). Gemini Ultra, Pro ve Nano olmak üzere üç versiyondan oluşmaktadır (Roos vd, 2024) .

ABD merkezli YZ şirketi Anthropic tarafından geliştirilen Monica, çeşitli görevlerde yardımcı olmak için tasarlanmış hepsi bir arada bir YZ aracıdır (Monica AI Review: Features, Pricing, and Top Alternatives, 2024). Diğer bir deyişle GPT tarafından sağlanan işleme, çeviri, açıklama ve metin özetleme gibi yeteneklerle web sayfalarındaki etkileşimi artırmaya yardımcı olan, tarayıcıda bir YZ asistanı uzantısı olarak da bilinen yardımcı bir sohbet robotudur (Monica – A super AI assistant on Google Chrome Extension, 2024). ChatGPT'ye ek olarak, aralarında geçiş yapabilen temel işlevlere sahip Gemini, Llama, DALLE ve Claude gibi gelişmiş YZ teknolojilerini entegre olarak çalışmaktadır (Monica AI Review: Features, Pricing, and Top Alternatives, 2024).

Çalışmada yapay zeka araçlarına aynı soru sorulmuş ve verilen cevaplar tablolaştırılarak bulgular kısmında verilmiştir. Sorulan soru A grubu bir seyahat acentasının satışta olan aynı bölgeye mevcut turla ile ilgili kriterlere uygun olarak belirlenmiştir.

4.4. Veri Toplama Süreci

Veri toplama süreci 07-16 Ocak 2025 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Her bir yapay zeka uygulamasına standart bir talep yöneltilmiştir: "1 Gece Konaklamalı, Otobüsle, İstanbul Çıkışlı Kapadokya Turu için kişi başı 3200 TL Maliyeti Geçmeyecek Bir Tur Programı Hazırlar Mısın?". Uygulamalardan alınan yanıtlar yazılı olarak kaydedilmiş ve veri seti oluşturulmuştur. Araştırmada Jolly Tur firmasının programı ile karşılaştırma yapılmasının nedeni, firmanın Türkiye'nin önde gelen seyahat acentelerinden biri olması ve bölgeye yönelik düzenli tur programları sunarak sektörde temsil gücü yüksek bir örnek oluşturmasıdır. Çalışmada «İstanbul çıkışlı, 1 gece konaklamalı

Kapadokya turu» seçilmesinin nedeni ise, bu tür turların sektör genelinde sıkça sunulan ve tüketiciler tarafından tercih edilen standart bir formatı temsil etmesidir. Bu seçim, Yapay zeka uygulamalarının pratik ve gerçekçi bir senaryo üretmedeki yeterliliklerini değerlendirmek açısından uygun bulunmuştur.

4.5. Verilerin Analizi

Çalışmada elde edilen veriler içerik analizi yöntemi ile değerlendirilmiştir. İçerik analizi, nitel verilerin sistematik biçimde çözümlenerek belirli kategoriler altında toplanmasını sağlayan bir analiz tekniğidir. Araştırmada analiz süreci şu aşamalarla yürütülmüştür:

- Verilerin Organizasyonu: Yapay zeka uygulamaları tarafından üretilen tüm tur programları yazılı dokümanlar haline getirilmiş ve analiz için sistematik biçimde düzenlenmiştir.

- Kodlama: Üretilen metinlerdeki bilgiler; gezi güzergahı, konaklama bilgisi, yemek düzenlemeleri, rehberlik hizmetleri ve fiyat bilgisi gibi ana temalar altında kodlanmıştır.

- Temaların Oluşturulması: Ortaya çıkan kodlar, ortak içerik yapılarına göre temalar altında birleştirilmiştir.

- Karşılaştırmalı Değerlendirme: Yapay zeka uygulamalarının oluşturduğu içerikler ile A grubu seyahat acentasının sunduğu gerçek tur programı, her tema üzerinden karşılaştırılarak benzerlikler ve farklılıklar analiz edilmiştir.

- Yorumlama: Elde edilen bulgular doğrultusunda, yapay zeka sonuçlarının insan üretimi içeriklere ne ölçüde yaklaştığı ve hangi açılardan ayrıştığı değerlendirilmiştir.

Veri analizi süreci, çalışmanın keşifsel doğasına uygun olarak esnek bir biçimde yürütülmüş, önceden kesin kodlama şemaları belirlenmeden, veriler doğrultusunda temalar doğal olarak geliştirilmiştir.

4.6. Çalışmanın Sınırlılıkları

Bu çalışmanın bulguları, kullanılan metodoloji ve kapsam nedeniyle birtakım sınırlılıklara sahiptir. Araştırma, yapay zekâ uygulamalarının potansiyelini değerlendirmek amacıyla yalnızca üç farklı yapay zekâ aracıyla sınırlı tutulmuştur. Bu durum, piyasada bulunan diğer yapay zekâ araçlarının performansını yansıtmamaktadır. Çalışma, yapay zekâ araçlarının performansını sadece mevcut seyahat acentelerinin uygulamalarıyla karşılaştırmaktadır. Bu karşılaştırma, yapay zekânın seyahat sektöründeki tüm potansiyelini veya diğer sektörlerdeki kullanımını kapsamamaktadır. Çalışmadan elde edilen sonuçlar, sohbet robotlarına yöneltilen belirli sorularla sınırlıdır. Yapay zekâ araçlarının yanıtları, sorulan soruların içeriğine, şekline ve bağlamına bağlı olarak değişkenlik gösterebildiğinden, elde edilen bulgular yazarların belirlediği soru setinin dışındaki durumlar için genellenemez. Bu sınırlar göz önünde bulundurularak, bulguların yorumlanması ve gelecekteki çalışmaların bu sınırlılıkları aşarak daha geniş bir perspektif sunması önerilmektedir.

5. BULGULAR

Bu bölümde sohbet robotlarına sorulan sorulara karşılık verilen yanıtlar sunulmuştur. Bu yanıtlardan sonra ise Türkiye'nin önde gelen seyahat acentalarından birisi tarafından hazırlanan ve satışta olan tur programının detayları sunulmuştur. Son kısımda ise tüm cevapları ve seyahat acentası tarafından hazırlanan tur programını kategorilere göre sınıflandıran bir tablo yer almaktadır.

5.1. ChatGPT Tarafından Oluşturulan Tur Programı

ChatGPT sohbet robotuna ilgili soru girilmiş, alınan cevap ve belirlenen tur programı Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2: ChatGPT Tur Programı

Tabii ki! İşte, kişi başı 3200 TL'yi geçmeyecek şekilde 1 gece konaklamalı, İstanbul çıkışlı bir Kapadokya turu önerisi.

1. Gün: İstanbul'dan Hareket

- Hareket Saati: Akşam saat 22:00 (İstanbul'dan otobüs kalkışı).
- Toplanma Noktaları: Avrupa Yakası ve Anadolu Yakası'ndan belirli duraklar.
- Gece Yolculuğu: Konforlu bir otobüsle yolculuk, araç içi sıcak-soğuk içecek ikramları ve kısa molalar.

2. Gün: Kapadokya Gezisi ve Konaklama

- Sabah Varış: Yaklaşık sabah 07:00'de Kapadokya bölgesine varış.
- Kahvaltı: Rehber eşliğinde yöresel bir restoranda serpme kahvaltı (tur fiyatına dahil).

Gezilecek Yerler:

1. Göreme Açık Hava Müzesi (Rehber anlatımlı).
2. Paşabağ (Keşişler Vadisi) – Peri bacaları.
3. Avanos Çömlek Atölyesi – Çömlek yapımı deneyimi.
4. Devrent Vadisi – Hayal Vadisi'nde fotoğraf molası.
5. Ürgüp – Asmalı Konak Ziyareti (Dıştan görünüm ve serbest zaman).
6. Üç Güzeller – Kapadokya'nın simgesi olan peri bacaları.

- Öğle Yemeği: Yöresel bir restoranda set menü (ekstra, kişi başı yaklaşık 250 TL).
- Akşam Yemeği ve Konaklama:
- Otel: Kapadokya'da 4 yıldızlı veya butik bir otelde konaklama (kahvaltı ve akşam yemeği dahil).
- Otel Önerisi: Taşkonaklar Butik Otel, Fresco Cave Suites veya benzeri.

3. Gün: Kapadokya Turu ve İstanbul'a Dönüş

- Sabah Kahvaltısı: Otelde açık büfe kahvaltı.
- Balon Seyri (Opsiyonel): Balon turuna katılmak istemeyenler için seyir alanında rehber eşliğinde zaman.
- Gezilecek Yerler:
  1. Derinkuyu Yeraltı Şehri – Tarihi yeraltı şehirlerini keşif.
  2. Ihlara Vadisi – Vadi yürüyüşü ve kısa bir mola.
  3. Uçhisar Kalesi – Panoramik manzara.
- Öğle Yemeği: Bölgeye özgü testi kebabı (ekstra, kişi başı yaklaşık 250 TL).
- Dönüş Yolculuğu: Saat 16:00'da İstanbul'a hareket.
- Gece Varış: İstanbul'a varış yaklaşık 23:30.

Dahil Olanlar

- İstanbul-Kapadokya gidiş-dönüş otobüs ulaşımı.
- 1 gece otel konaklaması (yarım pansiyon).
- 2 kahvaltı, 1 akşam yemeği.
- Profesyonel rehberlik hizmeti.
- Araç içi sıcak-soğuk içecek ve atıştırmalık ikramları.

Dahil Olmayanlar

- Öğle yemekleri.
- Balon turu ve müze giriş ücretleri (Müze Kart alınabilir).

Fiyat Detayları

- Tur Ücreti: Kişi başı 3000 TL (ulaşım, konaklama, kahvaltılar, rehberlik hizmetleri dahil).
- Ekstra Harcamalar:
  - Öğle yemekleri: 250 TL x 2 = 500 TL (isteğe bağlı).
  - Balon turu: Kişi başı yaklaşık 1500 TL (isteğe bağlı).

Toplam: 3000 TL (ekstralar dahil 3200 TL'yi geçmeyecek şekilde).

Kaynak: (www.chatgpt.com)

5.2. Gemini Tarafından Oluşturulan Tur Programı

Gemini sohbet robotuna ilgili soru girilmiş, alınan cevap ve oluşturulan tur programı Tablo 3'te görülmektedir.

Tablo 3: Gemini Tur Programı

<table>
<tr><td colspan="2">Kapadokya'nın büyülü dünyasına uygun fiyatlı bir kaçamak yapmak istiyorsanız, işte size 1 gece konaklamalı, otobüsle, İstanbul çıkışlı, kişi başı 3200 TL'yi geçmeyecek bir tur programı önerisi.</td></tr>
<tr><td>• Gün 1:
○ Sabah:
• İstanbul›dan otobüsle hareket (Cuma akşamı veya Cumartesi sabahı).
○ Öğleden Sonra:
• Kapadokya'ya varış, otelinize yerleşme
○ Akşam:
• Peri bacaları manzarası eşliğinde akşam yemeği.
○ Gece:
• Kapadokya'nın eşsiz atmosferinde konaklama.</td><td>• Gün 2:
○ Sabah: Kahvaltı sonrası Kapadokya turu:
▪ Göreme Açık Hava Müzesi: Erken dönem Hristiyanlık eserlerinin bulunduğu, büyüleyici bir yer.
▪ Üç Güzeller: Doğal oluşumlarıyla dikkat çeken peri bacaları.
▪ Paşabağı Vadisi: Manzarasıyla büyüleyen bir vadi.
▪ Avanos: Çanak çömlek atölyeleri ve Kızılırmak kıyısı.
○ Öğleden Sonra: Serbest zaman veya isteğe bağlı olarak:
▪ At binme: Peri bacaları arasında unutulmaz bir deneyim.
▪ Jeep safari: Vadi ve köyleri keşfetmek için harika bir seçenek.
▪ Kapadokya mutfağı: Yerel lezzetleri tatmak için restoran önerileri.
○ Akşam: İstanbul'a dönüş yolculuğu.</td></tr>
<tr><td>Turun İçerdiği Hizmetler:
• Otobüs ile gidiş-dönüş ulaşım
• 1 gece konaklama (kahvaltı dahil)
• Tur rehberliği
• Müzelere giriş ücretleri
• Sigorta</td><td>Turun Dışında Kalan Hizmetler:
• Yemekler (akşam yemeği ve öğle yemekleri)
• İçecekler
• Kişisel harcamalar
• Ekstra aktiviteler (at binme, jeep safari gibi)</td></tr>
</table>

Kaynak: (www.gemini.google.com)

5.3. Monica Tarafından Oluşturulan Tur Programı

Monica sohbet robotuna tur programı oluşturması için ilgili soru girilmiştir. Alınan cevap ve oluşturulan program Tablo 4'te görülmektedir.

Tablo 4: Monica Tur Programı

<table>
<tr><td colspan="2">Elbette! İstanbul çıkışlı, Kapadokya'ya 1 gece konaklamalı ve otobüsle gerçekleştirilecek bir tur programı hazırlayabilirim. İşte önerilen program</td></tr>
<tr><td>1. Gün: İstanbul- Kapadokya
• Sabah:
• İstanbul›dan hareket (Öğle saatlerinde otobüs kalkışı).
• Yolculuk sırasında dinlenme molaları.
• Öğle:
• Yol üzerinde uygun bir mola yerinde öğle yemeği (fiyata dahil).
• Akşam:
• Kapadokya'ya varış.
• Otele yerleşme (3 yıldızlı otel veya pansiyon).
• Akşam yemeği (fiyata dahil).
• Gece:
• Serbest zaman veya otel aktiviteleri.</td><td>2. Gün: Kapadokya- İstanbul
• Sabah:
• Kahvaltı (otel dahil).
• Kapadokya'nın doğal ve tarihi güzelliklerini keşfetmek için rehberli tur.
• Göreme Açık Hava Müzesi ziyareti.
• Paşabağ (Rahipler Vadisi) gezisi.
• Avanos'ta çömlek yapımı atölyesi.
• Öğle:
• Yerel bir restoranda öğle yemeği (fiyata dahil).
• Öğleden Sonra:
• Uçhisar Kalesi ziyareti.
• Devrent Vadisi'nde yürüyüş.
• Akşam:
• İstanbul›a dönüş yolculuğu.
• Yolculuk sırasında dinlenme molaları.
• Gece:
• İstanbul'a varış.</td></tr>
<tr><td colspan="2">• Kişi Başına Maliyet: 3200 TL
• Ulaşım (otobüs bileti)
• 1 gece konaklama
• 2 öğün yemek (öğle ve akşam)
• Rehberli tur ve giriş ücretleri</td></tr>
</table>

Kaynak: (www.monica.im)

5.4. A Grubu Seyahat Acentası Kapadokya Tur Programı

Çok kullanılan 3 sohbet robotunun oluşturduğu tur programlarının gerçek bir seyahat acentası tur programı ile karşılaştırılması çalışanın temel amaçları arasındadır. Bu yüzden Türkiye'nin önde gelen seyahat acentalarından birisinin satışta olan, 1 gece konaklamalı İstanbul çıkışlı turu örnek olarak incelenmiştir. Tur programı Tablo 5'te görülmektedir.

Tablo 5: A Grubu Seyahat Acentası Kapadokya Tur Programı

1.Gün Tur Güzergahı Belirtilen çıkış noktalarından hareketle gece yolculuğumuza başlıyoruz. Yeme İçme Bilgileri Akşam Yemeği: Gidiş güzergâhında mola tesisinde serbest olarak alınıyor. – (Ekstra)	***2.Gün Tur Güzergahı*** Nevşehir ***Günün Gezi Noktaları***: Göreme Açıkhava Müzesi Çömlek Atölyesi Paşabağ Vadisi Dervent Vadisi Ihlara Vadisi Yeraltı Şehri Narlıgöl
3.Gün Tur Güzergahı Günün Gezi Noktaları: Balon Turu Atv Turu Onyx Atölyesi Üçgüzeller Çavuşin Güvercinlik Vadisi Uçhisar Hacı Bektaş Veli Müzesi Dileyenler sabah erken saatlerde uyanarak Muhteşem Balon Uçuşu, ATV turu, At safari programına katılabilirler. (Ekstra)	***Yeme İçme Bilgileri (2.Gün)*** *Kahvaltı: Sabah dinlenme tesisinde serbest olarak alınıyor- Ekstra* *Öğle yemeği: Han Restoran'da açık büfe veya Hanedan Restoran'da sebze çorbası, paçanga böreği, seçmeli ana yemek (tavuk şiş veya fileto alabalık veya hünkârbeğendi), meyve salatası üstü dondurma. (Ekstra)* *Akşam yemeği: Tur ücretine dâhil olarak otelde açık büfe ya da set menü şeklinde alınıyor.* ***Yeme İçme Bilgileri (3.Gün)*** *Kahvaltı: Tur ücretine dâhil olarak otelde açık büfe şeklinde alınıyor.* *Öğle yemeği: Avanos Uranos Restoran / Mercimek Çorbası - pastırmalı kuru fasulye - testi kebabı - pilav - tatlı veya meyve - Su (Ekstra)* *Akşam yemeği: Dönüş yolunda dinlenme tesisinde serbest olarak alınacaktır. (Ekstra)*

5.5. YZ ve Seyahat Acentası Tur Programı Karşılaştırmaları

ChatGPT, Gemini ve Monica gibi YZ robotlarının sorulan soruya verdikleri cevaplar Tablo 2, Tablo 3 ve Tablo 4'te verilmiştir. Bu tablolardan sonra A grubu seyahat acentası tarafından düzenlenen Kapadokya turunun programı Tablo 5'te verilmiştir. Çalışmanın amacı doğrultusunda YZ robotlarının verdikleri yanıtların tatil planlama konusunda gerçekliğe ne kadar yakın olduğunun tespit edilmesi amacıyla karşılaştırmalı bir tablo oluşturulmuştur. Tablo 6'da YZ robotlarından gelen cevaplar doğrultusunda gerçek bir seyahat acentası programı ile farklı başlıklar bazında karşılaştırmalar yapılmıştır. Başlıklar; hareket ve varış bilgileri, 1.gün programı, 2. Gün programı, dönüş bilgisi, 3. Gün programı, turun içerdiği hizmetler ve tur dışında kalan hizmetler olarak belirlenmiştir.

Tablo 6: Karşılaştırmalı Tur Programları

	ChatGPT	***Gemini***	***Monica***	***A Grubu Seyahat Acentası***
Hareket ve Varış	Akşam 22.00 Hareket Gece Yolculuğu Sabah 07.00 Varış	Sabah hareket Öğleden Sonra Varış	Sabah hareket Akşam Varış	Akşam hareket Sabah varış
Dönüş	3.Gün sonunda Akşam	2. Gün sonunda Akşam	2. Gün sonunda Akşam	3.Gün sonunda Akşam
1. Gün Programı	İstanbul'dan hareket ve Kapadokya'ya varış.	İstanbul'dan hareket Kapadokya'ya varış Akşam yemeği	İstanbul'dan hareket Kapadokya'ya varış.	İstanbul'dan hareket Kapadokya'ya varış.

2. Gün Programı	- Göreme Açık Hava Müzesi (Rehber anlatımlı). - Paşabağ (Keşişler Vadisi) – Peri bacaları. - Avanos Çömlek Atölyesi – Çömlek yapımı deneyimi. - Devrent Vadisi – Hayal Vadisi'nde fotoğraf molası. - Ürgüp – Asmalı Konak Ziyareti (Dıştan görünüm ve serbest zaman). - Üç Güzeller – Kapadokya'nın simgesi olan peri bacaları.	- Göreme Açık Hava Müzesi: Erken dönem Hristiyanlık eserlerinin bulunduğu, büyüleyici bir yer. - Üç Güzeller: Doğal oluşumlarıyla dikkat çeken peri bacaları. - Paşabağı Vadisi: Manzarasıyla büyüleyen bir vadi. - Avanos: Çanak çömlek atölyeleri ve Kızılırmak kıyısı. Öğleden Sonra: Serbest zaman veya isteğe bağlı olarak: - At binme: Peri bacaları arasında unutulmaz bir deneyim. -Jeep safari: Vadi ve köyleri keşfetmek için harika bir seçenek. -Kapadokya mutfağı: Yerel lezzetleri tatmak için restoran önerileri.	-Göreme Açık Hava Müzesi ziyareti. -Paşabağ (Rahipler Vadisi) gezisi. -Avanos'ta çömlek yapımı atölyesi. - Uçhisar Kalesi ziyareti. - Devrent Vadisi'nde yürüyüş.	-Göreme Açıkhava Müzesi -Çömlek Atölyesi -Paşabağ Vadisi -Devrent Vadisi -Ihlara Vadisi -Yeraltı Şehri -Narlıgöl
3. Gün Programı	-Balon Seyri (Opsiyonel) -Derinkuyu Yeraltı Şehri – Tarihi yeraltı şehirlerini keşif. -Ihlara Vadisi – Vadi yürüyüşü ve kısa bir mola. -Uçhisar Kalesi – Panoramik manzara.	-	-	-Balon Turu (Ekstra) -Atv Turu (Ekstra) -Onyx Atölyesi -Üçgüzeller -Çavuşin -Güvercinlik Vadisi -Uçhisar -Hacı Bektaş Veli Müzesi
Turun İçerdiği Hizmetler	• İstanbul-Kapadokya gidiş-dönüş otobüs ulaşımı. • 1 gece otel konaklaması (yarım pansiyon). • 2 kahvaltı, 1 akşam yemeği. • Profesyonel rehberlik hizmeti. • Araç içi sıcak-soğuk içecek ve atıştırmalık ikramları.	• Otobüs ile gidiş-dönüş ulaşım • 1 gece konaklama (kahvaltı dahil) • Tur rehberliği • Müzelere giriş ücretleri • Sigorta	• Ulaşım (otobüs bileti) • 1 gece konaklama • 2 öğün yemek (öğle ve akşam) • Rehberli tur ve giriş ücretleri	2. gün akşam yemeği 3 gün sabah kahvaltısı
Turun Dışında Kalan Hizmetler	• Öğle yemekleri. • Balon turu ve müze giriş ücretleri (Müze Kart alınabilir).	• Yemekler (akşam yemeği ve öğle yemekleri) • İçecekler • Kişisel harcamalar • Ekstra aktiviteler (at binme, jeep safari gibi)	Bilgi Yok	1. Gün akşam yemeği Türk Gecesi programı 2.gün kahvaltı 2.gün öğlen yemeği Balon uçuşu Atv turu At Safari 3. gün öğle yemeği 3. gün akşam yemeği

Tablo 6'ya göre Gemini ve Monica YZ robotları tur programında yola sabah çıkılan bir programı önerirken ChatGPT ise A grubu seyahat acentasının programında olduğu gibi akşam yola çıkılıp sabah saatlerinde Kapadokya'ya varılan bir program sunmuştur. Tur programında 1 gece konaklamanın olduğu ve İstanbul-Kapadokya arasının yaklaşık 730 km olduğu düşünüldüğünde seyahatin gece olmasının daha uygun olacağı düşünülmektedir. Kısa süreli turlarda geceyi yolda geçirmek esas konaklama maliyetini azaltmakta hem de zamanın verimli kullanılmasını sağlamaktadır. Bu yüzden seyahat acentaları genellikle tur çıkış saatini akşam verip sabah destinasyona vararak programa başlamayı hedeflemektedirler. Bu açıdan bakıldığında hareket saati olarak ChatGPT'nin belirlediği saatin hem A grubu seyahat acentası ile uyumlu olduğu hem de turistler için daha uygun olduğu düşünülmektedir. ChatGPT yolda geçen süreyi 1. Gün olarak değerlendirmiş ve turu diğer YZ robotlarının aksine 3 gün olarak planlamıştır. Bu yüzden tur dönüşünü ChatGPT ve A grubu seyahat acentası 3. Gün sonu, Gemini ve Monica ise 2. Günün sonu akşam olarak planlamıştır.

2. gün programlarına bakıldığında ise görülecek yerler bakımından YZ robotlarının oluşturdukları programın A grubu seyahat acentasının oluşturduğu programa benzer olduğu görülmektedir. 3 YZ robotunun da 2. Gün programlarında Göreme Açık Hava Müzesi, Paşabağ Vadisi, Avanos Çömlek Yapım Atölyesi ve Devrent Vadisi'ni tur programlarına aldıkları görülmektedir. Bununla birlikte Gemini'nin tur programındaki yerleri tanımlayıcı ifadeler oluşturduğu görülmektedir. Örneğin Göreme Açık Hava Müzesini: "Erken dönem Hristiyanlık eserlerinin bulunduğu, büyüleyici bir yer" olarak tanımlarken, Paşabağı Vadisi'ni ise; "Manzarasıyla büyüleyen bir vadi" olarak tanımlamıştır. Ayrıca diğer programlardan farklı olarak öğleden sonra isteğe bağlı olarak at binme, jeep safari ve yerel yemekleri tatmak için Kapadokya mutfağını deneyimleme önerilerinde bulunmuştur. Bu yönleri ile diğer YZ robotlarından ayrıldığı tespit edilmiştir.

Gemini ve Monica YZ robotları 2. Günün sonunda akşam İstanbul'a geri dönüşü programlarına alırken ChatGPT A grubu seyahat acentası tur programında olduğu gibi dönüşü 3. Güne bırakmıştır. Kapadokya'da en ön plana çıkan aktivitelerden birisi olan balon turlarına katılma veya seyretme ChatGPT'nin programında opsiyonel olarak yer almaktadır. A grubu seyahat acentası da balon turunu tur katılımcılarına 3. Gün opsiyonel olarak sunmaktadır. ChatGPT opsiyonel balon turunun haricinde Derinkuyu yeraltı şehri, Ihlara Vadisi, Üçhisar Kalesi gibi ziyaret noktalarını programa ekleyerek günü planlamıştır.

Programlarda tura dahil olan ve tur paketine dahil olmayan hizmetler de yer almaktadır. Her 3 YZ robotunun da ulaşım, 1 gece konaklama ve rehberlik hizmetini tur programlarına dahil ettiği görülmektedir. Müze girişlerini Gemini ve Monica tura dahil ederken ChatGpt ise tur kapsamı dışında bırakmıştır. Turun dışında bırakılanlara bakıldığında ise yemeklerle beraber katılımı zorunlu olmayan, turistlere bırakılan balon turu, at binme, jeep safari, atv turu gibi ekstra aktivitelerin belirtildiği görülmektedir. Yemeklerin ve ekstra aktivitelerin tur kapsamı dışında bırakılması seyahat acentalarının sundukları tur programında da aynı şekildedir. İncelenen A grubu seyahat acentasında Kapadokya turunda da yemekler ve ekstra aktivitelerin tur kapsamı dışında bırakıldığı görülmektedir. At safari, Jeep safari, balon turu, Atv turu gibi aktiviteler hem herkesin ilgi duymayacağı hem de maliyetli aktivitelerdir. YZ robotlarının bu aktiviteleri tur kapsamı dışında bırakmasının hem kullanıcı hem de bütçe dostu bir yaklaşım olduğu söylenebilir.

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada, en yaygın kullanılan ChatGPT, Gemini ve Monica gibi YZ robotlarının gerçekçi bir senaryo üretmedeki yeterlilikleri değerlendirilmiş, bu programlar hem birbirleri ile hem de gerçek bir seyahat acentasının tur programı ile karşılaştırılarak teknolojinin sektörel uygulamalarına yönelik çıkarımlarda bulunulması amaçlanmıştır. Elde edilen bulgular, YZ robotlarının tur planlaması gibi karmaşık ve çok boyutlu görevlerde yüksek düzeyde verimlilik sağlayabileceğini ortaya koymaktadır. Özellikle YZ tabanlı sistemlerin, büyük veri analitiği kullanarak müşterilerin bir kültür turundaki bireysel tercihlerini anlamada ve zengin içerikli tur programları sunmada başarılı olduğu gözlemlenmiştir. Bu başarının ölçütleri ise; önerilen tur programlarının içerik açısından zenginliği, belirlenen bütçeyle uyumlu olmaları ve mantıksal bir zaman akışına sahip olmalarıdır.

Seyahat rotasını belirlemiş bir turist için zengin içerikli bir tur programı hazırlamak oldukça önemlidir. Gidilecek yörede görülmesi gereken tüm yerleri programa dahil etmek, zaman planlaması, yapılacak aktiviteleri planlamak kimi zaman zahmetli olabilir. YZ sohbet robotları kullanılarak tur programı hazırlamak kullanımın

ücretsiz olması, hızlı cevap vermesi, kullanımın basit olması, güncel verileri içermesi gibi avantajlar sunmaktadır. Çalışmada karşılaştırılan sohbet robotlarının araştırma sorularında konaklama süresi, çıkış ve varış noktası ve kişi başı maliyet kriterlerine bakıldığında hem içerik olarak zengin olduğu hem görülmesi gereken tüm turistik çekim merkezlerini içerdiği hem de verilen maliyete uygun önerilerde bulunulduğu tespit edilmiştir. Bu tespit Tablo 6'da detaylı olarak sunulan karşılaştırmalı analize dayanmaktadır. Sadece 1 gecelik konaklama olan tur programlarında çıkış noktasından varış noktasına yapılacak seyahatin gece yapılmasının daha uygun olacağı düşünülmektedir. Araştırma kapsamındaki 3 YZ robotundan ise sadece 1 tanesi (ChatGPT) seyahati gece planlamıştır. Dolayısıyla YZ robotlarının kullanıcılar için en iyi alternatiflerini sunabilmesi için ilave verilere ve güncelleştirmelere ihtiyaç duyulduğu düşünülmektedir. Ahn (2023) ve Akpur'un (2023) belirttikleri gibi ChatGPT'nin web'de gezinmeye kıyasla yapay zeka kullanarak önerilerle hızlı bir şekilde özelleştirilmiş yanıtlar sağladığı bu çalışmada da görülmüştür.

YZ sohbet odalarından sadece turistler değil aynı zamanda turizm işletmelerinin özellikle de seyahat acentalarının da faydalanacağı birçok nokta bulunmaktadır. Daha önce tur programı hazırlanmamış bir destinasyon için alternatifler bulmada zaman kazandırması, farklı alternatifler sunması seyahat işletmelerine önemli avantajlar sunmaktadır. Ürün geliştirme, pazar araştırmaları, pazarlama faaliyetleri, müşteri profili belirleme gibi konularda YZ robotlarından faydalanılabilir.

Çalışma bulgularına göre kendi başına seyahat etme niyetinde olan turistlerin tur programlarını Yapay zekadan yardım alarak oluşturabilecekleri görülmüştür. Ancak yapay zekaya veri girişi kullanıcılar tarafından yapıldığından kişisel tercihlerin paylaşılmaması durumunda bunların yapay zeka tarafından bilinmeyecek olması kullanıcı isteklerine % 100 ulaşamama riskini beraberinde getirmektedir. Seyahat acentalarının ise farklı bir riskle karşı karşıya oldukları söylenebilir. Sektörde rekabet ettikleri diğer seyahat acentalarının yanında artık yapay zeka ile de rekabete gireceklerinin farkına varacaklardır. Bu yüzden satış ve pazarlama faaliyetlerinde daha fazla kişiselleştirme, müşterilerle daha sıcak ilişkiler kurmaları gerekebilir.

Yapay zeka ve turizm endüstrisi tanışması çok yeni olduğu gözükmektedir. Özellikle yapay zeka ve turizmde kullanımına dönük yapılan çalışmaların büyük kısmının son iki yıl içinde arttığı gözükmektedir. Yapay zekanın turizm sektöründe kullanımına dönük ileriki yıllarda daha fazla çalışma ve uygulamaların yapılacağını şimdiden söylemek mümkündür. Ancak yapay zekanın olumlu etkileri yanında olumsuz etkilerinin olması özellikle turizm emek yoğun bir sektör olmasından dolayı personellin istihdam ve becerileri açısından belli bir değişikliğe zorlayacağı da kaçınılmaz gözükmektedir. Bu nedenle turizmle ilgili mesleki eğitime bilişim sistemlerinden öte geçerek bilişim sistemleri ve yapay zeka kullanımına dönük dersler konulması, işletmelerde özellikle idari personele dönük işbaşı eğitimlerin düzenlemesi uygun olacağı düşünülmektedir.

Çalışmanın sonuçları doğrultusunda, turizm sektörüne yönelik öneriler geliştirilebilir. Seyahat acenteleri, YZ robotlarının güçlü yönlerinden (hızlı bilgi sağlama, veri analizi, kişiselleştirilmiş öneriler) yararlanarak mevcut hizmetlerini zenginleştirebilirler. Müşterilere YZ destekli tur planlama araçları sunarak daha interaktif ve kişiselleştirilmiş deneyimler sağlayabilirler. Ancak bu araçların insan dokunuşunu tamamen ortadan kaldırmamasına özen gösterilmelidir.

Yapay zekanın büyük veri analizi yetenekleri, belirli ilgi alanlarına (gastronomi, macera, kültür vb.) sahip veya belirli demografik gruplara yönelik (aileler, gençler, emekliler vb.) özel tur paketleri oluşturmak için kullanılabilir. Bu, rekabette avantaj sağlayabilir. Bununla birlikte seyahat acenteleri, yapay zeka araçlarını kullanarak rakiplerinin fiyatlandırma stratejilerini, sundukları tur paketlerini ve müşteri geri bildirimlerini analiz edebilirler. Ayrıca, sektördeki yeni trendleri ve müşteri beklentilerini daha hızlı tespit ederek stratejilerini buna göre güncelleyebilirler.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the author).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKCA

Ahn, C. (2023). "Exploring ChatGPT for Information of cardiopulmonary Resuscitation", *Resuscitation*, 185.

Akpur, A. (2023). "Seyahat Danışmanı Olarak Chatgpt'nin Yeteneklerini Keşfetmek: Turizm Pazarlamasında Üretken yapay zeka Üzerine Bir Araştırma", *International Journal of Contemporary Tourism Research*, 7/2, 93-105.

AlGhozal, S., ve Mukminatun, S. (2024). "Natural Language Processing of Gemini Artificial Intelligence Powered Chatbot", *Balangkas: An International Multidisciplinary Journal*, 1/1, 41-48.

Alom, M. Z., Taha, T.T, Yakopcic, C., Westberg, S., Sidike, P., Nasrin, S., Mahmudul, H., Van Essen, B., Awwal, A.A.S ve Asari, V.K.. (2019). "A State-of-the-Art Survey on Deep Learning Theory", *Electronics 8/3, 292-358 DOI: 10.3390/electronics8030292*.

Antony, P., ve Kannan, R. (2024). "Revolutionizing the Tourism Industry through Artificial Intelligence: A Comprehensive Review of AI Integration, Impact on Customer Experience, Operational Efficiency, and Future Trends", *International Journal for Multidimensional Research Perspectives (IJMRP),* 2/ 2 ,1-14.

Başer, M. Y., ve Olcay, A. (2022). "Akıllı Turizmde Yapay Zekâ Teknolojisi", *Gaziantep University Journal of Social Sciences ,* 21/3*, 1795-181*.

Briganti, G. (2024). "How ChatGPT Works: A Mini Review", *European Archives of Oto-Rhino-Laryngology,* 281/3, 1565–1569.

Berberoglugil, B. M. (2023). "Yönetimde Yapay Zekâ", *Scientific Journal of Innovation and Social Sciences Research*,3/2, 81-96.

Çiçekdağı, M. (2024). "Yapay Zeka Destekli Sohbet Robotları İle Tatil Rotası Belirleme: Karşılaştırmalı Bir Analiz", *Çatalhöyük Uluslararası Turizm ve Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 12, 1-15.

Doğan, S., ve Niyet, İ. Z. (2024). "Artificial Intelligence (AI) in Tourism", *Future Tourism Trends Volume 2, (Ed: C. Tanrısever, H. Pamukçu ve A. Sharma),* Emerald Publishing Limited, Leeds.

Dülgaroğlu, O. (2024). "Turizmde Yapay Zekâ Teknolojileri ve Robotlaşma", *Uluslararası Turizm, Ekonomi ve İşletme Bilimleri Dergisi,* 8/2*, 82-95.*

Dwivedi, Y. K., Pandey, N., Currie, W., ve Micu, A. (2024). "Leveraging ChatGPT and Other Generative Artificial Intelligence (AI)-Based Applications in the Hospitality and Tourism Industry: Practices, Challenges and Research Agenda", *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 36/1, 1-12.

Editorial (2024). "Adapting to AI", *Nature Geoscience,* 17/6*, 481*. Retrieved January 16,2025, https://www.nature.com/articles/s41561-024-01475-5 (16.01.2025).

Ercan, F. (2020). "Turizm Pazarlamasında Yapay Zekâ Teknolojilerinin Kullanımı ve Uygulama Örnekleri", *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi,* 23/2*,* 394-410*.*

Ferràs, X., Hitche, E. L., Tarrats-Pons, E. ve Arimany-Serrat, N. (2020). "Smart Tourism Empowered by Artificial Intelligence", *Journal of Cases on Information Technology,* 22/1, 1-13.

Filiz, E., Güzel, Ş., ve Şengül, A. (2022). "Sağlık Profesyonellerinin Yapay zeka Kaygı Durumlarının İncelenmesi", *Journal of Academic Value Studies*, 8/1, 47-55.

Güner, D., ve Çılgınoğlu, H. (2024). "Artificial Intelligence Perspective on Tourism Education", *Tourism and Recreation,* 6/1, 149-157*.*

Hamarat, H., Sahin, H., Apuhan, A. K., ve İnan, R. (2024). "The Dark Side of Artificial Intelligence: Threats to Tourism Workers", *Worldwide Hospitality and Tourism Themes,* 16/2, 127-137.

Iatourisme.(2025). *AI and Tourism: Where to start*. (01.04.2025) https://iatourisme.com/en/ai-and-tourism-where-to-start.

Kavanagh, C. (2019). "Artificial intelligence (AI) as science and AI as engineering." *Jstor.*

Kayıkçı, M. Y., ve Bozkurt, A. (2018). "Dijital Çağda Z ve Alpha Kuşağı, Yapay Zeka Uygulamaları ve Turizme Yansımaları", *Sosyal Bilimler Metinleri*, 1, 54-64

Kılıçhan, R., ve Yılmaz, M. (2020). "Artificial Intelligence and Robotic Technologies In Tourısm And Hospitality Industry", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 3, 353-380.

Köse, U. (2020). "Yapay Zeka Etiği Çerçevesinde Geleceğin İşletmeleri: Dönüşüm ve Paradigma Değişiklikler", *Mühendislik Bilimleri ve Tasarım Dergisi*, 8/5, 290-305.

Kurçer, D. (2022). *Yapay Zeka Tabanlı Ürünlerin Turizmde Kullanımı: Assassin's Creed Origins Oyunu Antik Mısır Keşif Turu Örneği.* Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Zonguldak.

Lambert, J., ve Stevens, M. (2023). "ChatGPT and Generative AI Technology: A Mixed Bag of Concerns and New Opportunities", *Computers in the Schools,* 41/4*, 559–583.*

Monica (2024). A super AI assistant on Google Chrome Extension. (25.06.2024) https://runsystem.net/en/2024/01/25/monica-super-ai-assistant-google-chrome-extension/

Monica (2024). AI Review: Features, Pricing, and Top Alternatives. (27.01.2025) https://www.aichatting.net/blogs/monica/.

Murgia, M. (2024). "Overcoming AI Ethics, Towards AI Realism", *AI and Ethics,* 1-6.

Rai, P., ve Rai, S. (2021). "Text Refnement Powered by Artifcial Intelligence for Tourism", *Wireless Personal Communications,* 120*,*1193–1205.

Rane, N. L., Choudhary, S. P., ve Rane, J. (2024). "Gemini Versus ChatGPT: Applications, Performance, Architecture, Capabilities, and Implementation", *Journal of Applied Artificial Intelligence,* 69-93.

Roos, J., Martin, R., ve Kaczmarczyk, R. (2024). "Evaluating Bard Gemini Pro and GPT-4 Vision Against Student Performance in Medical Visual Question Answering: Comparative Case Study". *JMIR Formative Research,* 8/1.

Okutan, Y. A. (2024). "Dijital Dönüşümün Turizme Yansımaları: Avantaj ve Dezavantajlarıyla Turizm İşletmelerinde Yapay Zekâ Kullanımı", *Bozok Sosyal Bilimler Dergisi*, 52-65.

Özbek, A. (2024). "Muhasebe Meslek Mensuplarının Yapay Zekâ Kaygılarının Gelecekte İstihdam Edilebilirlik Algıları Üzerine Bir Çalışma", *Alanya Akademik Bakış Dergisi*, 8/1, 254-267.

Saputra, F. E., Buhalis, D., Augustyn, M. M., ve Marangos, S. (2024). "Anthropomorphism-based Artificial Intelligence (AI) Robots Typology in Hospitality and Tourism", *Journal of Hospitality and Tourism Technology,* 15/5, 790-807.

Sardarov, E., ve Raoof, J. M. (2021). " Yapay zekanın Turizm Sektörüne Etkisi: Uygulamalı Bir Araştırma", *7th International Conference on Multidisciplinary Sciences(7thicomus)i* Antalya /Türkiye, 09-11 Kasım 2021.

Sennott, S. C., Akagi, L., Lee, M., ve Rhodes, A. (2019). "AAC and Artificial Intelligence (AI)", *Topics in Language Disorders,* 39/4, 389 – 403.

Solakis, K., Katsoni, V., Mahmoud, A. B., ve Grigoriou, N. (2024). "Factors Affecting Value Co-creation Through Artificial Intelligence in Tourism: A General Literature Review", *Journal of Tourism Futures,*10/1,116-130.

Şimşek, G., ve Tümer, A. (2020). "Turizm Endüstrisinde Yeni Teknoloji Yaklaşımı: Yapay Zeka", *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Akademik Çalışmalar-2,* (Ed.Prof.Dr. Hasan Babacan), Gece Kitaplığı, Ankara.

Sonmez, F. ve Nart, S. (2022). "Antropomorfizm: Kavramın Tarihi, Teoriler ve Tüketici Davranışları Bağlamında Bir Literatür İncelemesi", *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/2, 580-613

Taecharungroj, V. (2023). ""What Can ChatGPT Do?" Analyzing Early Reactions to the Innovative AI Chatbot on Twitter", *Big Data and Cognitive Computing*,7/1, 7-35.

Tuo, Y., Wu, J., Zhao, J., ve Si, X. (2024). "Artificial Intelligence in Tourism: Insights and Future Research Agenda", *Tourism Review,* 80/4,793-812.

Takıl, N. B., Erden, N. K., ve Arasıl, A. B. (2022). "Farklı Meslek Grubu Adaylarının Yapay Zekâ Teknolojisine Yönelik Kaygı Seviyesinin İncelenmesi", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25/48.

Tyson, L. D., VE Zysman, J. (2022). "Automation, AI & Work", *Daedalus,*151/2, 256-271

Uludağ, D., Soyer, M., VE Ceylan, S. (2024). "Dijital İyi Oluşun Yapay Zekâ Kaygısı ve İş Tatmini Üzerindeki Etkisi: Akademisyenler Üzerine Bir Araştırma", S*üleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 15/44, 1165-1180.

Wahyono, I. D., Asfani, K., Mohamad, M. M., Aripriharta, A., Wibawa, A. P., ve Wibisono, W. (2020). "New Smart Map for Tourism Using Artificial Intelligence. *10th Electrical Power, Electronics, Communications, Controls and Informatics Seminar (EECCIS)* , Malang, Indonesia, 26-28 Ağustos 2020.

Xiao, Z. (2023). "Deep Mining Technology of Database Information Based on Artificial Intelligence Technology", *International Journal of Information Technologies and Systems Approach,* 16/2, 1-13.

İNTERNET KAYNAKLARI

https://chatgpt.com/share/67616702-103c-8008-a485-9b4a5b7cfa1f (11.01.2025 son erişim tarihi)

https://gemini.google.com/app/a3f6e1857b3f7616 (07.01.2025 son erişim tarihi)

https://monica.im/home/chat/Monica/monica?convId=conv%3A158888bc-ff2a-4697-832c-dfd996c76627 (16.01.2025 son erişim tarihi)

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.02.2025 **√Accepted/Kabul:** 21.08.2025
DOI:https://doi.org/10.30794/pausbed.1631168
Research Article/Araştırma Makalesi

Subaşı Adıbelli, T. (2025). "Safevi Dönemi Minyatürlü Cilt Kapaklarının Tasvir Sanatı Açısından İncelenmesi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 71, 397-416.

SAFEVİ DÖNEMİ MİNYATÜRLÜ CİLT KAPAKLARININ TASVİR SANATI AÇISINDAN İNCELENMESİ*

Tuba SUBAŞI ADIBELLİ**

Öz

İslam sanatlarının özellikle kitap sanatlarının en önemli örneklerini XVI. yy.'da Safevi Döneminde görmekteyiz. Safevi Devleti XVI. yy başında Şah İsmail'in Tebrizi alması (1502) ile kurulmuştur. Akabinde Şiraz (1503) ve Herat (1510) gibi önemli şehirlerin fethedilmesi de zengin bir sanat okulunun temellerinin atılmasını sağlamıştır. Böylece Safevi sanatı zengin bir üslup geliştirmiştir.

Topkapı Sarayı Kütüphane envanterlerinde bulunan Safevi Dönemi'ne ait yazma eserlerden dönemi temsil eden altı yazmanın minyatürlü cilt kapakları araştırma kapsamına alınmıştır. Çalışmanın amacı 16. yüzyılda tasvir sanatı açısından önemli bir evre olan Safevi dönemini incelemek, Safevi Dönemi minyatür sanatını detaylı tanımak ve bu dönem tasvir araştırmalarına katkı sunmaktır. İncelenen dönemin minyatürlü cilt kapaklarının sayıca azlığı bu eserlerin bilimsel olarak incelenerek literatüre kazandırılması açısından önemlidir. Ayrıca bu eserlerin tezyini özellikleri dönemin üslubunu anlatması açısından da ayrı bir öneme sahiptir. İncelenen eserlerin ciltleri ile tezhipli ve minyatürlü sayfalarının da bir bütünlük içinde olmaları bu dönem hakkında detaylı yorum yapma imkânı tanımaktadır. Ciltlerin ön ve arka sayfalarının, mikleb ve sertablarıyla kompozisyon bütünlüğü içinde olmaları, gösterişli ve detaylı tasvirler içerdikleri tespit edilmiştir. İşçilik kalitesi, renk ve form bakımından seçkin bir yere sahip bu eserlerin detaylı analizi ve tasarım özelliklerini ortaya çıkararak bu yönde yapılacak çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar kelimeler: *İslam Sanatları, Kitap Sanatları, Safevi Dönemi, Tasvir Sanatı, Tebriz Ekolü.*

EXAMINATION OF SAFAVID PERIOD MINIATURE SKIN COVERS IN TERMS OF DEPICTION ART

Abstract

We see the most important examples of Islamic arts, especially the arts of the book, in the Safavid Period in the 16th century. The Safavid State was founded at the beginning of the 16th century with Shah Ismail's conquest of Tabriz (1502). The subsequent conquest of important cities such as Shiraz (1503) and Herat (1510) laid the foundations of a rich school of art. Thus, Safavid art developed a rich style.

Among the manuscripts belonging to the Safavid period in the Topkapı Palace Library inventories, the binding covers of six manuscripts representing the period were included in the scope of the research. The aim of the study is to take a look at the Safavid period, which was an important phase in terms of depiction art in the 16th century, to know the miniature art of the Safavid Period in detail, and to contribute to depiction research in this period. Since the volume covers with miniatures of the examined period are few in number, it is important that these works be examined scientifically and included in the literature. In addition, the decorative features of these works have a special importance in terms of expressing the style of the period. The integrity of the bindings and illuminated and miniature pages of the works examined provides the opportunity to make detailed comments about this period. It has been determined that the front and back pages of the volumes are in compositional integrity with their miklebs and sertabs and contain ostentatious and detailed depictions. It is thought that the detailed analysis and design features of these works, which have a distinguished place in terms of workmanship quality, color, and form, will contribute to the studies to be carried out in this direction.

Keywords: *Islamic Arts, Book Arts, Safavid Period, Art of Description, Tabriz School.*

*Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, Türk İslam Tarihi ve Sanatları.
e-posta:tubasubelli@hotmail.com, (https://orcid.org/0000-0002-8052-7114)

1.GİRİŞ

Safevi Dönemi kitap sanatları, tarihsel açıdan önemli bir dönüm noktasını temsil eder. Bu dönemde, sanat sadece bir ifade biçimi olarak değil, aynı zamanda bir siyasi ve kültürel araç olarak da kullanılmıştır. Safevi Dönemi'nin kitap sanatları, İran›ın edebiyat ve görsel kültüründeki köklü gelenekleri devralarak, dönemin toplumsal yapısına ve yönetim anlayışına dair derin izler taşımaktadır. Yazma eserler, saray sanatı olarak özel bir zümre tarafından üretilmiş ve genellikle elit bir çevre tarafından talep edilmiştir. Sanatçıların ve zanaatkarların eser üretme süreçlerine doğrudan katılımı, yazma eserlerin sadece edebi metinler değil, aynı zamanda görsel sanat objeleri olarak da yüksek bir sanat değeri taşımasına olanak sağlamıştır.

Hamilerin yazma eserlerin üretim süreçlerine bizzat dahil olması, sanatçıların el yazması kitapları kişisel bir sanat formu olarak oluşturmalarını mümkün kılmıştır. Aynı zamanda, kitapların el değiştirmesi ve bürokratlar, entelektüeller veya saray çevresinin siparişleri doğrultusunda geniş kitlelere yayılması, bu eserlerin sadece yerel değil, uluslararası bir kültürel alışverişin parçası olmasına olanak sağlamıştır. Bu eserler, farklı coğrafyalarda, farklı kültürel bağlamda hem sosyal hem de estetik anlamda derin etkiler oluşturmuş, yeni okurlar, koleksiyoncular ve sanatseverler tarafından takdir edilmiştir. Safevi Dönemi'ndeki kitap sanatları, sadece İran'ı değil, aynı zamanda Orta Doğu, Orta Asya, Hindistan ve Osmanlı İmparatorluğu gibi geniş bir coğrafyayı etkileyerek, sanatın ve kültürün uluslararası bir dil haline gelmesine katkı sağlamıştır.

Bu aktarımlar, kültürel alışverişin ve dönemsel gelişimlerin en önemli yollarından biri olmuştur. Safevi Dönemi'ne ait yazma eserler, İlhanlı, Timur, Akkoyunlu-Karakoyun Türkmen gibi önceki dönemlerden devralınan sanat okullarının etkisiyle şekillenmiştir. Bu sanat okulları, İran'ın minyatür sanatındaki temel teknikleri ve temaları geliştirmiş, İran minyatür okulunun temellerini atmıştır. Bu gelişim, özellikle Behzat ve Sultan Muhammed gibi büyük sanatçılarla zirveye ulaşmış, onların sanatsal bakış açıları ve teknik becerileri, Safevi atölyelerinde yeni bir dil ve stilin doğmasına olanak tanımıştır. Bu sanatçılar, Safevi minyatür sanatının temel taşlarını oluşturmuş ve sonrasındaki sanatçı kuşaklarına ilham vermiştir. Safevi Dönemi, sadece önceki sanat geleneklerinden beslenmekle kalmamış, aynı zamanda kendisinden sonra gelecek üslupların yönünü de belirleyen, sanatsal dönüşümün kapılarını aralamıştır. Bu dönemde üretilen eserler, hem teknik hem de sanatsal açıdan yeni bir çağın başlangıcını simgeler. Renk kullanımındaki yenilikler, kompozisyonel açıdan denemeler ve doğa betimlemelerindeki doğallık, bu dönemin minyatür sanatını klasik İran sanatı içinde özel bir konuma yerleştirmiştir.

İlhanlı minyatürlerinde görülen geniş manzaralar, figür kompozisyonları ve detaylı süslemeler, Safevî sanatında daha ince işçilik ve zengin renk paletleriyle yeniden yorumlanmıştır. Cilt sanatında ise İlhanlılar döneminde benimsenen geometrik ve rumi motifler, Safevilerde daha zarif örneklere dönüşmüş, özellikle lake cilt tekniği büyük bir ustalıkla uygulanmıştır (Detseli, 2024:561-580). Devraldığı miras ile günümüze ulaşan, Safevi Dönemi'ne ait minyatürlü cilt kapakları, sadece kendi coğrafyasında muhafaza altına alınması yolu ile değil, aynı zamanda müzeler ve özel koleksiyonlarda korunarak tarihi bir miras olarak değerli bir yer edinmiştir. Dünya müzelerinde ve Türkiye'de bulunan bu eserler, Safevi sanatının zenginliğini ve sanatsal kalitesini gözler önüne sererken, aynı zamanda dönemin sosyal ve kültürel yapısı hakkında da önemli bilgiler sunmaktadır. Ancak, bu eserlerin sayısı sınırlıdır ve yalnızca önemli koleksiyonlarda veya müzelerde sınırlı sayıda bulunmaktadır. Eserlerin sayıca az olması, Safevi Dönemi kitap sanatlarının ne kadar özel ve sınırlı bir alanda üretildiğini bir kez daha ortaya koymaktadır. Sanatçılar ve zanaatkarlar, eserlerin üretimi sırasında toplumsal konuları, gücü ve dönemin ideolojik mesajlarını görsel olarak aktararak, bu eserleri yalnızca birer sanat objesi değil, aynı zamanda tarihi belgeler haline getirmişlerdir. Bu dönemdeki minyatürlü ciltler ve yazma eserler, geçmişten günümüze ulaşan değerli bir kültürel mirastır.

Araştırmamızda Topkapı Saray Kütüphane arşivinde bulunan Safevi Dönemine ait R.910/R.885/A.3559/H.749/H.751/H.2161 numaralı yazma eserlerin minyatürlü cilt kapağı incelenmiş; bu eserler tasvir sanatı çerçevesinde, kompozisyon biçimi, figür ve desenlerinin incelemeleri yapılarak analiz edilmiştir. Nitelik ve işçilik açısından oldukça gelişmiş olan bu eserlerin Safevi Döneminin karakteristik özelliklerini yansıtması açısından kıymetli eserlerdir.

İncelenen eserlerin çoğunluğunun Tebriz'de üretilmiş olması bu şehrin sanatsal faaliyetlerini irdelememizi sağlamıştır. Kent monografisi perspektifinden bakıldığında dönemin başkenti Tebriz, bulunduğu coğrafyanın

siyasi ve kültür tarihini, sosyal dinamiklerini yansıtması açısından büyük bir öneme sahiptir. Sanat tarihi ve İslam sanatlarının repertuarında önemli eserlere sahip olan Safevi sanatını metaforlar ve semboller ile olmuşlardır. Safevi hükümdarlarının ve atalarının kahramanlık hikayeleri, mitolojik kahramanlar, durum tasvirleri ön planda tutularak kompozisyonlar oluşturma Safevi Dönemi tasvir kompozisyonlarında sıklıkla görülmüştür.

2.SAFEVİ DÖNEMİ MİNYATÜR ÖZELLİKLERİ

Safevi Döneminin ilk tasvir örneklerinin, Türkmen albümlerinin eksik sayfalarını tamamlanması dışında fazlaca bir bilgi söz konusu değildir (Uluç, 2006:57). Safevi Devletinin kurucusu Şah İsmail, Akkoyunlulardan (1502) Tebrizi, (1503) Şiraz'ı ve çevresini aldığında, Sultan Yakup ve Sultan Halil'in hazine değerindeki kitap arşivleri, (1510) Herat'ı ele geçirmesi ile de Timurlu Sultanlar Baysungur ve Şâhruh'un kütüphanesi ve çok ünlü musavverlerin resimledikleri kıymetli eserler ele geçmişti (Tanındı, 1996:54). Şah İsmail'in (1510) Horasanı fethi ile de Behzâd gibi dahiyane bir isimi Tebriz'e getirmesiyle Tebriz sanat okulu kurulması süreci ivme kazanmıştır (Bağcı vd, 2006:54-55).

16.yy. da Tebriz kitap sanatları açısından önemli bir merkez olmuştur. Şah Tahmasb'ın hamiliğindeki sanat okulunun başındaki isim Sultan Muhammed bu dönem de murakka albüm modasını desteklemiş ve Behzat gibi sanatçıların zirve işleri bu dönemde ivme kazanmıştır (Kühnel, 1962:158-159). 1540- 1580 yılları arasında önemli kitapsever hamiler Şah Tahmasb ve Behram Mirza ile Emir Hüseyin Bey, Emir Gaybi Bey gibi seçkin zümrenin Tebriz, Kazvin, Herat, Meşhed gibi şehirlerde hazırlattığı murakka'lar dönemi net bir şekilde ifade etmektedir (Tanındı, 2012:270). Babür resim okulunun kurulmasında Safevi Dönemi tasvir sanatçıları önemli rol almışlardır. Çin, Hindistan ve Avrupa resimlerinde görülen desenlerin izi de Safevi resim sanatında görülmektedir (Welch, 1972:24-25).

Tebriz tasvir ekolü devamında gelişen üslupları özellikle Safevi Döneminde önemli bir evre olan Şiraz sanat üslubunun oluşmasında önemli bir rol oynamıştır (Uluç, 2006:82). Safevi resim sanatının en önemli örneklerinden biri Şah Tahmasb için hazırlanan Topkapı Saray Kütüphanesi H. 673 de bulunan Sadi'nin Gülistan ve Bostan isimli eseridir (Uluç, 2006:68). Edebiyat, tarih, bilim ve dini kitapların illüstrasyonunda tasvir sanatı yoğun bir şekilde kullanılmıştır (Shaloosi, 2005:11). Hamse-i Nizamî Mesnevisi en çok resmedilen kaynaktır bunun içinden en sık resimlendirilen konu ise "Mahzen-ül Esrar"dır (İnal, 1984). Destan türündeki manzum eserler (İnal, 1984) ile, Behram-ı Gûr'un serüvenleri gibi efsanevi, Hüsrev ve Şirin, Yusuf ile Züleyha, Leylâ ile Mecnun gibi romantik figürler içeren edebi eserler, Miraç olayı gibi dini motifler içeren konular en sık resimlendirilen eserlerdir. Bu dönem, kreatif bir görsel alan da özellikle Firdevsi ve Nizami'nin kalemiyle yön verdiği bir yüzyıldan fazla süre canlılığını koruyan bir dönemdir.

Safevi sanat okulu önemli hamilerin himayeleri ile günümüze ulaşan değerli eserlerin oluşumunu desteklemişlerdir. Kendilerinin de sanatla uğraştığı bilinen hamilerin başında, Safevi Hanedanlığının kurucusu Şah İsmail gelmektedir. İyi derecede Nesta'lik hat yazdığı bilinen Şah'ın oğlu Tahmasb için albüm (Kühnel, 1962) hazırlatması da kitap sever kişiliğini gözler önüne sermektedir.

Şahnâme ve Hamse başta olmak üzere bu dönemde Şah Tahmasb döneminde İran resim sanatı ulaşabileceği en yüksek noktaya gelmiştir (Hosseini,2018:72). Şah İsmail'in oğlu Tahmasb için Şehname yapılmasını emretmesi, (1524) Şah İsmail'in vefatı etmiş ve yerine on yaşındaki oğlu Şah Tahmasb'ın tahta çıkmıştır. Şah İsmail'in başlattığı Şahnâme projesi Şah Tahmasb döneminde tamamlanmıştır. Ayrıca Tahmasb Herat'da Timurlulardan kalan sanat ve kültür ortamında yaşamış, (1521-1522) yılında Tebriz'e gelerek dönemin önemli ismi Sultan Muhammed'den bizzat resim eğitimi almıştır (The Shahnamed of Shah Tahmasb, 2013:13). Safevilerin son döneminin önemli lideri Şah Abbas döneminde İsfahan önemli bir sanat merkezi haline gelmiş, bu dönemde batı resminin bazı özellikleri bilhassa duvar resimleri İran resim sanatına girmiştir. Avrupalı ressamların başında, Lucas van Hesveld ve Jean le Hollandais gibi Hollandalı ressamlar ve Yunan ressam Jules gelmektedir. İsfahan sanat okulunda çalışmalar yaptığı bilinmektedir (Râd, 2005:29).

3.ESERLERİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Safevi Döneminde kitap sanatları, murakkalar, tasvir, tezhip, hat, az sayıda örnek ile cilt sanatıyla zengin bir kolaj sunar (Tanındı, 2012). Safevi dönemi kitap sanatlarının ilk örneklerinde özellikle Tebriz ekolünün oluşumunda büyük payı olan Akkoyunlu sanat okulunun gelenekleri görülmektedir. Tebriz sanat okulunun ürünlerinde Türkmen ve Timur sanat okullarının izlerini takip edebiliriz (Uluç, 2006:58). İncelemeye alınan ciltlerde Safevi Dönemi Tebriz sanat okuluna ait özellikler ağırlıklı olarak görülmektedir.

Eserleri tanıtmadan önce ciltlere kısaca değinilmesi gerekirse; Arapça bir kelime olan cilt, deri anlamına gelmektedir. Eserlerin sayfalarının bütünlüğünü koruyan, deri, kâğıt veya kumaş ile kaplanmış sert malzemelerden oluşan kapların ana bölümünü ön, arka ve iç kapaklar oluşturur. Diğer bölümleri ise, mikleb, sırt, sertâb dan oluşmaktadır. Kitabın yapraklarını korumakla görevli olan bölüm sertab denir. Ciltli kitapların sol cilt kapağında bulunan ve okunmakta olan yeri belli eden, ucu üçgenimsi, katlanabilir parçaya mikleb denir. Kitabın yapraklarını tutan bağ ve örgülere şiraze denmektedir. Kapağın bölümleri ise; zencirek, salbek, bordür, cetvel, köşebent ve şemsedir (Arıtan, 1993:551-557). İncelemiş olduğumuz kapakların genelinde de bulunan ve Ruğanî veya Edirnekârî de denilen lâke ciltlerde kapağın yapıldığı malzeme perdahlanarak tamamen pürüzsüz hale getirilerek vernikli bir görünüme kavuşturulur. Bu işlem tezyini işlemler tamamlandıktan sonra birkaç defa daha tekrarlanarak parlak bir görünüme kavuşturulur. Safevi Dönemi ciltlerinde görülen lake uygulamalarının ilk örneklerini XV. yy Türk cilt sanatında da görmekteyiz (Arıtan, 2017). İncelenen eserlerin yazı çeşidi Nesta'lik, dili ise Farsça dır. Eserlerin künye bilgileri Topkapı Sarayı Yazma Eserler Kataloğundan alınmıştır (Karatay, 1961). Eserler 1524-1591 tarihlerinde künyelerinden anlaşılacağı üzere Tebriz de istinsah edilmiş, Hamse, Yusuf ile Züleyha, Heyf Peyker gibi edebi konular ve Şah Tahmasb adına hazırlatılmış önemli bir murakka albümden oluşmaktadır. Eserlerin monografik örneklemeleri değerlendirme bölümünde yer almaktadır.

Fotoğraf 1: TSK R 910/01- Ön Kapak

Fotoğraf 2: TSK R 910 – Arka Kapak

TSK H.910 (Fotoğraf 1-2'ye ait) Bitkisel Motiflerin Detayları

TSK H.910 (Fotoğraf 1-2'ye ait) Hayvan Figürlerinin Detayları

TSK H.910 (Fotoğraf 1-2'ye ait) İnsan Figürlerinin Detayları

TSK'de R 910 bulunan cilt kapağı, Cami- Haft Evreng/ Yusuf ile Züleyha isimli eserinin istinsah tarihi 932/1525 ve istinsah yeri Tebriz'dir. Varak sayısı 150, hattatı Şah Mahmud Nişaburî'dir. Eser ebadı ise 23.5x14cm (Çağman ve Tanındı, 1979:43).

TSK'de yer alan R 910 numaralı cilt kapağı, Türk İslam sanatlarının zarif ve özgün örneklerinden birini teşkil etmektedir. TSK R 910 cilt kapağı, sadece yazı içeriğiyle değil, aynı zamanda görsel sanatlarıyla da dikkat çekicidir. Kapakta yer alan minyatür, Safevi Sultanı ve ona hizmet eden saray görevlilerinin detaylı bir şekilde resmedildiği sahnelerle dikkat çeker. Bu minyatürler, dönemin saray hayatını ve aristokratik kültürünü estetik bir dille betimler. Minyatürde yer alan figürlerin giyim kuşam ve aksesuar kullanımı Safevi Dönemi klasik giyim kültüne uymaktadır. Figürlerin başlarındaki başlık Safevi Dönemine ait tipik Tac-ı Haydari'dir (Adıbelli ve Yıldırım, 2024:119-134). Ön kapakta, minyatürün ortasında yer alan büyük yapraklı bir ağaç tasviri, hem görsel olarak dikkat çekici hem de anlam yüklü bir öğe olarak öne çıkar. Ağacın sağ ve sol üst köşelerine yerleştirilen hayvan figürleri, doğa ile insan arasındaki dengeyi vurgular. Bu detaylar hem estetik hem de sembolik bir anlam taşır. Arka kapakta ise, orta noktada yükselen bir selvi ağacı betimlenmiş ve bu ağacın etrafında bahar dalları bulunmaktadır.

Cilt kapağının miklebi de büyük bir özenle tasarlanmış olup, kompozisyon bu bölümde de devam ettirilmiştir. Miklebin içeriğinde yer alan bulut, ceylan ve kuş figürleri, eserin mistik ve sembolik yapısını pekiştirir. Bu figürler, eserin içeriğiyle örtüşen bir hayal gücü dünyasının kapılarını aralar. Ayrıca, kapağın ön, arka ve mikleb bölümlerindeki çerçevelerde bulunan bulut motifleri, hem bir bezeme ögesi olarak kullanılmış hem de eserin üst düzey işçiliğini gözler önüne sermektedir. Bulutlar, genellikle hareketin ve değişimin simgesidir; burada ise zamanın ve mekânın sınırsızlığını ima eder. Eserin kapağındaki bu sanat eserleri, sadece görsel bir değer taşımakla kalmaz, aynı zamanda eserin derinlikli anlamını izleyicilere iletmeyi amaçlar. Bu tür zarif detaylar, cilt kapağının sadece bir kitap koruyucu değil, aynı zamanda sanatın ve kültürün bir taşıyıcısı olarak işlev gördüğünü ortaya koyar. Kapağın işçiliği, özellikle dönemin Safevi sanatındaki zarafeti ve estetik anlayışını yansıtan önemli bir örnektir. Özenle korunmuş olan bu eser, hem tarihi hem de sanatsal açıdan büyük bir değere sahiptir ve dönemin kültürel mirasının korunmasında önemli bir rol oynamaktadır.

Fotoğraf 3: TSK H 749/001- Ön Kapak

Fotoğraf 4: TSK H 749/ 321- Arka Kapak

TSK H.749 Hamse-i Nizami 390 mm boy 260 mm eninde 311 yaprak Talik hatla yazılmıştır. 1591-1592 tarihlerinde istinsah edilmiştir. Lake ciltli eser, Rıza Abbasi okulu tarzında 28 minyatürlü sayfa içerir (Karatay, 1961:166).

TSK H.749 Sertab (Fotoğraf 4'e ait detay)

TSK H.749 Sertab üzerinde "ات سخن استا زا سخن آوازه داب مان مظامی هب سخن تازه داب" yazılmaktadır. (Ne zaman ki söz var, söz ile ün olsun, Nizami'nin adı hep yeni sözlerle anılsın)[1].

TSK H.749 (Fotoğraf 3-4'e ait) Bitkisel Motiflerin Detayları

[1] Çeviri: Prof. Dr .Murat Ak, Necmettin Erbakan Üniversitesi Türk İslam Edebiyatı ABD.

TSK H.749 (Fotoğraf 3-4'e ait) Hayvan ve Hayal Mahsulü Figürlerin Detayları

TSK H.749 numaralı eser, özellikle lake cilt tekniğiyle işlenmiş olup, sanat tarihindeki en dikkat çekici örneklerden biridir. Cildin üzerindeki bezemeler son derece özenli ve detaylı bir şekilde işlenmiştir, bu da eserin sadece yazılı içeriğiyle değil, aynı zamanda dış kapaklarının sanat eseri olarak da büyük bir değer taşıdığını gösterir. Hüsn-i hat bir yazı sanatı olması hasebiyle yazının içerdiği mesajı iletmekle yükümlü bir sanattır. Bu nedenle levhalar dışında bir yapıda veyahut bir nesnede kullanılan hat, bu amacından uzaklaşmadığı gibi yerine göre uygun mana içeren metinlerle icra edilmiştir. TSK H.749'un sertabında bulunan yazı yazma eserlerin işlevine uygun müstesna bir örnektir[2]. Cilt yüzeyi üzerinde, özellikle hatayi ve hatayi grubu bitkisel bezemeler belirgin bir şekilde yer almakta olup, bu bezemeler dönemin estetik anlayışını ve bitkisel motiflerin zarif işçiliğini yansıtır. Bu bezemelerde, iri yapraklar ve sarmal köklü dallar gibi unsurlar öne çıkarak, doğanın ve bitkilerin tasvirindeki estetik anlayışını güçlendirir. Cildin üzerinde yer alan bezemeler, fantastik unsurlarla harmanlanarak göz alıcı bir görsel zenginlik oluşturur. Ejderha, simurg (mitolojik bir kuş figürü), aslan gibi sembolik hayvan figürleri, eserin görsel diline güç katmakta olup, her bir figürün altın renginde işlenmesiyle adeta bir parıltı etkisi oluşturur. Bu altın işçilik, sadece estetik bir dokunuş değil, aynı zamanda eserle ilgili yüksek bir manevi ve kültürel değerin de bir göstergesidir. Bu fantastik figürlerin yanı sıra, bulut motifleri de cildin dekorasyonunda yer almakta ve eserin mistik, kozmik bir havaya bürünmesine yardımcı olmaktadır. Eserin miklebi de büyük bir dikkatle tasarlanmış ve kompozisyon bu alanda da devam ettirilmiştir. Mikleb, özellikle kutsal yönleriyle öne çıkan bir bölümdür ve burada kullanılan tasvirler, eserin dini ve kültürel anlamını derinleştirir. Miklebin tasvirlerinde kullanılan figürler hem görsel açıdan hem de sembolik olarak eserin ruhani boyutunu ortaya koyar. Ayrıca, sertab (kapak iç kısmı) bölümünde yazı olduğu görülmektedir. Bu yazı, eserin içerik ve anlamını pekiştirirken, aynı zamanda cilt tasarımının bir parçası olarak, yazılı ve görsel öğelerin bir arada harmanlandığı zarif bir düzeni yansıtır. Sertab'daki yazının varlığı, bu eserin sadece bir sanat eseri değil, aynı zamanda bir edebi metin olduğunu da gösterir, bu da onun çok katmanlı bir kültürel miras taşımasını sağlar. TSK H.749'un işçilik ve detay seviyesi, dönemin sanatındaki inceliği ve derinliği gözler önüne serer. Lake cilt üzerindeki işçilik, altın yaldızlı figürler ve bitkisel motifler, sadece görsel estetik açısından değil, aynı zamanda eser ile ilgili derin anlamların ve sembollerin aktarılmasında büyük bir rol oynar. Eserin dış yüzeyindeki bu özenli işçilik, sadece bir kitaba değil, aynı zamanda bir kültürün, bir dönemin ve bir sanat anlayışının temsilcisi olarak karşımıza çıkar.

[2] Uğraşkan, Erol - Naddah, Sami. "İslam Maden Sanatında İnsan Başlı Yazılar". *İSTEM* 43 (Haziran2024), 311-332. https://doi.org/10.31591/istem.1468872.

Fotoğraf 5: TSK R 884/001-Ön Kapak

Fotoğraf 6: TSK R 884 -Arka Kapak

TSK R. 884 (Fotoğraf 5-6 'ya ait) Bitkisel Motiflerin Detayları

TSK R. 884 (Fotoğraf 5-6 'ya ait) İnsan Figürlerinin Detayları

TSK R 884 Nizami Gence'nin 1197 de Musul Atabeği Nur-ad Din Arslan'a ithaf ettiği mesnevisidir. Heyft Peyker isimli eserin boyutları 255 mm boy, 180 mm eninde, 51 sayfadır. Talik hat Muhammed Hüseyin al-Huseyn eliyle Kazvinde 1574-5 de istinsah edilmiştir ve iki minyatürlü sayfası vardır (Karatay, 1961).

TSK R 884 numaralı eserdeki yıpranmış cilt, zamanın izlerini taşımasına rağmen içerdiği sanat eseri ve detaylarla oldukça dikkat çekici bir yapıya sahiptir. Cilt, içeriğindeki minyatürle uyumlu olarak hem sanatsal hem de kültürel anlamlar taşır. Minyatür, pastoral bir alanda toplu bir etkinlik sahnelerinin betimlendiği bir kompozisyonla ön plana çıkmaktadır. Eserde, 12 figür bir araya gelerek sohbet etmekte, dinlenmekte ve birbirlerine ikramlar sunmaktadır. Bu sahne, dönemin sosyal yaşamını, günlük aktivitelerini ve insanlar arasındaki ilişkileri görsel bir şekilde yansıtan önemli bir tasvir olarak öne çıkar. Figürler hem bireysel hem de grup olarak ayrıntılı bir şekilde işlenmiş olup, her biri farklı pozisyonlarda ve eylemlerde yer almaktadır. Eserdeki tekstil unsurları, özellikle dönemin kostümleri açısından büyük bir değer taşımaktadır. Canlı ve dikkat çekici renkler ile işlenmiş kıyafetler, minyatürdeki figürlerin sosyal ve kültürel sınıflarını belirgin bir şekilde vurgulamaktadır. Tebriz ekolüne özgü olan bu tür sahnelerde, kıyafetlerin detayları kadar renklerin kullanımı da oldukça dikkat çekici olup, zengin bir görsel dil sunar. Kır bahçesi gibi pastoral ortamların resmedilmesi, Safevi dönemi minyatürlerinde sıkça rastlanan bir temadır (Adıbelli, 2024:486).

Bitkisel bezemeler eserde yer almakta ancak bu bezemeler, diğer unsurlarla kıyaslandığında daha özensiz bir şekilde işlenmiştir. Bununla birlikte, figürlerin işlenişi oldukça detaylı ve itinalıdır; özellikle insan figürlerinin yansıttığı yüz ifadeleri, giysilerindeki dikiş detayları ve hareketleri dikkatle incelendiğinde sanatçının büyük bir titizlikle çalıştığı anlaşılmaktadır. Safevi dönemi Tebriz ekolü minyatürlerinde sıkça rastlanan kızılbaş tacı, bu eserde de belirgin bir şekilde resmedilmiştir. Kızılbaş tacı, Safevi kültürünün ve kimliğinin simgelerinden biri olup, burada figürlerin kimliklerini ve sosyal statülerini vurgulayan önemli bir semboldür. Minyatürün bir diğer dikkat çeken özelliği ise dama oyununun oynanmasıdır. Bu detay, dönemin eğlence kültürünü ve halkın günlük yaşamındaki önemli anları betimlerken, aynı zamanda minyatürün dinamik yapısını da güçlendiren unsurlar arasında yer almaktadır. Sertab kısmı oldukça yıpranmış ve miklebi ise eksiktir, bu da eserin yaşadığı zamanla birlikte gelen fiziksel bozulmanın izlerini yansıtır. Minyatürün merkezinde, bahar dalıyla sarılı bir selvi

ağacı yer almakta olup, bu tasvir, doğanın uyanışını ve yenilenmesini simgeler. Selvi ağacı, aynı zamanda taş ve bitki öbekleriyle çevrelenmiş olup, doğanın sunduğu huzuru ve düzeni estetik bir şekilde yansıtır. Selvi ağacının etrafındaki figürler ve unsurlar, hem görsel zenginlik hem de sembolik anlam taşır. Minyatürün arka kapağında benzer bir kompozisyon yer almakta olup, doğa temalı betimlemeler bu bölümde de devam etmektedir. Yemek pişirme sahnesi, eserdeki en dikkat çekici detaylardan biridir. Ateş yakılması, pişirme için kullanılan malzemeler ve özellikle nar ağacının betimlenmesi, minyatürün gerçekçilik ve detaycılıkla harmanlanmış bir ögesi olarak öne çıkar. Nar ağacı, bereketin ve refahın simgesi olarak, minyatürün temasıyla uyumlu bir şekilde işlenmiş olup, aynı zamanda dönemin tarım ve gıda kültürüne de dair önemli ipuçları verir. Eserde yer alan bu detaylar hem sosyal hayatı hem de dönemin günlük ritüellerini yansıtan önemli görsel ögelerdir. Genel olarak TSK R 884, hem görsel hem de kültürel açıdan zengin bir yapıya sahip olup, Safevi Dönemi'nin minyatür sanatının ve Tebriz ekolünün izlerini barındıran önemli bir eserdir. Cildindeki yıpranmalar ve eksikliklere rağmen, içerdiği figürler, kompozisyonlar ve semboller sayesinde büyük bir sanatsal değere sahiptir.

Fotoğraf 7: TSK H 751/001- Ön Kapak

Fotoğraf 8: TSK H 751/370 - Arka Kapak

TSK H.751 (Fotoğraf 7-8 'e ait) Bitkisel Motiflerinin Detayları

TSK H.751 (Fotoğraf 7-8 'e ait) Hayvan Figürlerinin Detayları

TSK H.751 (Fotoğraf 7-8 'e ait) İnsan Figürlerinin Detayları

TSK H 751 Hamse-i Nizami 370 x 245 mm 364 yaprak talik hatla yazılmıştır.25 minyatür içerir. Siyah lake cilt, kapakların içi kabartma yaldız ve oyma şemse, köşelik ve bordürlüdür (Karatay, 1961). TSK H 751 numaralı eserdeki minyatür hem görsel hem de anlatımsal anlamda büyük bir zenginlik taşır ve pastoral bir alanda geçen sahnelerle dikkat çeker. Eserde yer alan 42 figür, geniş bir topluluğu temsil eder ve bu kalabalık figürler, dönemin sosyal ve kültürel yaşamına dair önemli ipuçları sunar. Figürlerin büyük bir kısmı, geleneksel Safevi dönemi minyatür sanatındaki zarif ve detaylı işçilikle işlenmiştir. Bu figürler, yalnızca bir grup insanı değil, aynı zamanda dönemin saray eğlence hayat tarzını, sosyal etkileşimleri ve gündelik ritüelleri yansıtır. Eserde dikkat çeken bir diğer unsur ise tahtında oturan Sultan figürüdür. Sultan, minyatürün odak noktalarından biri olarak, şatafatlı bir şekilde betimlenmiş olup, onun etrafında gelişen olaylar, minyatürün ana temasını oluşturur. Sultan'a sunulan ikramlar ise özel bir şekilde resmedilmiştir; minyatürde, müzik aletleri, ikramlar için kullanılan gereçler ve binek hayvanları gibi öğeler detaylı bir biçimde gösterilmiştir. Bu unsurlar, dönemin kültürel zenginliğini ve aristokratik yaşam tarzını simgeler.

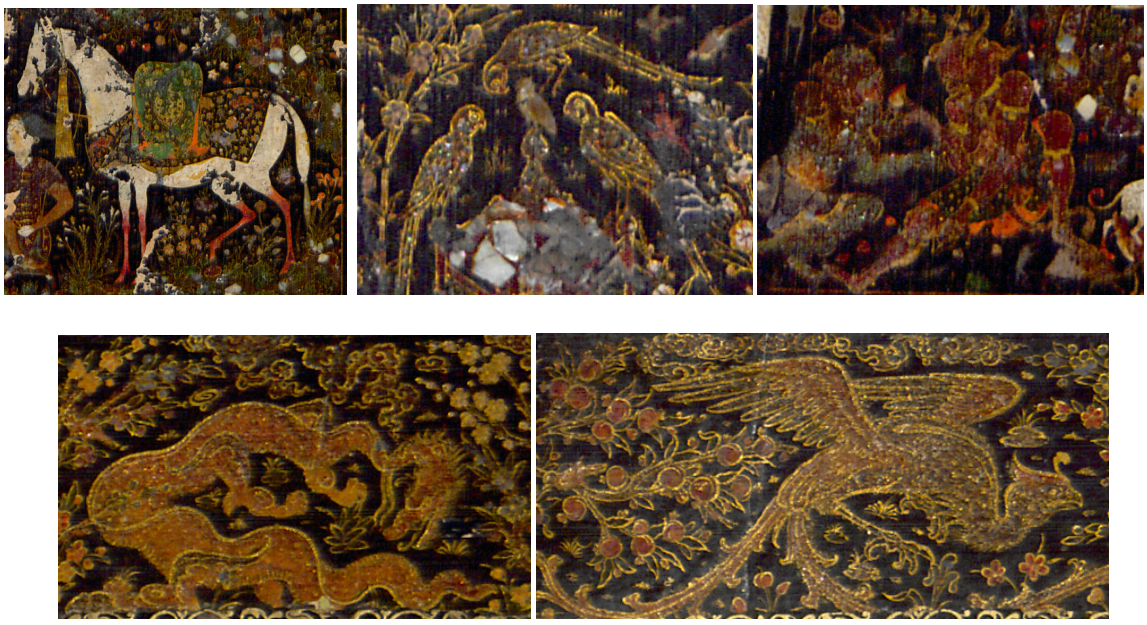
Tekstil unsurları, kültürel açıdan en çok bilgi topladığımız alanlardır. Safevi Döneminin tipik giyim özelliklerini (Bknz; Adıbelli,2024:39-57) gördüğümüz minyatürlerde, kaftanlar genellikle kemer veya kuşak ile tamamlanmıştır. Müzik aletleri, sanatçının dönemin müzik kültürüne ve sosyal eğlencelerine verdiği önemi vurgularken, binek hayvanları ise figürlerin toplumsal statülerini ve gücünü simgeler. Ayrıca, minyatürde ağacın üstünden manzaraya dahil olan figürler de göz alıcı bir kompozisyon oluşturmak için yerleştirilmiş ve bu detaylar sahnenin dinamiğini güçlendirmiştir. Minyatürün ortasında, yerde yatan figür oldukça belirgin bir şekilde resmedilmiştir. Bu figür, hem sembolik anlam taşıyan bir tasvir hem de dramatik bir kompozisyon öğesi olarak dikkat çeker. Yerde yatan figür, muhtemelen bir dinlenme anını veya bir tür ritüel eylemi simgeliyor olabilir. Sahnenin romantik bir şekilde işlenmiş olması, figürlerin yumuşak hatlarla ve zarif bir biçimde betimlenmiş olmaları, eserin görsel anlatımına daha fazla duygu ve estetik katmaktadır. Cildin sertab kısmında, hatayi grubu bitkisel bezemeler yoğun bir şekilde işlenmiştir. Bu bezemeler, minyatürün dekoratif öğelerinin başında gelir ve bu tür bitkisel motifler, Osmanlı ve Safevi sanatının ortak bir özelliği olarak, doğayla olan bağlantıyı ve doğadan ilham alınarak yapılan sanatsal çalışmaları yansıtır. Hatayi motifi, özellikle yapraklar ve dalların birbirine dolanarak oluşturduğu dinamik kompozisyonlarla dikkat çeker. Sertab kısmındaki bu bitkisel bezemeler, eserin genel estetiğini pekiştirirken aynı zamanda dönemin süsleme anlayışına da ışık tutar. Minyatürün mikleb kısmında, ana kompozisyonun devamı görülebilir. Burada, önceden tanımlanan pastoral tema ve figürler, estetik bir uyum içinde bir araya gelir ve sahnenin bütünlüğünü güçlendirir. Mıklepteki figürler, minyatürün ana temasını yansıtan, zarif ve dikkatle işlenmiş öğelerle bezenmiştir. Bu bölümde, önceki kompozisyonun bir yansıması olarak, romantik ve huzurlu bir atmosfer oluşturur. Mıklepteki figürler, hareketli ve akıcı bir şekilde yerleştirilerek izleyicinin gözünü doğal bir şekilde sahneye yönlendirir. Sahneye dahil edilen unsurlar, figürlerin içindeki derinlik ve anlatıma daha fazla katkı sağlar. TSK H 751, yalnızca görsel açıdan değil, aynı zamanda anlam derinliği açısından da önemli bir eserdir. Eserin işçilik seviyesi, detayların özeni, kullanılan renk paleti ve figürlerin anlatıcı gücü, Safevi dönemi minyatür sanatının zarifliğini ve estetik anlayışını yansıtır. Cilt üzerindeki desenler ve bezemeler, eserin kültürel ve sanatsal değerini pekiştirirken, içeriğiyle de dönemin yaşam tarzını ve toplumunu görsel bir dille anlatır.

Fotoğraf 9: TSK H 2161/ 001 - Ön Kapak

Fotoğraf 10: TSK H 2161/ 315- Arka Kapak

TSK H.2161 (Fotoğraf 9-10 'a ait) Hayvan Figürlerinin Detayları

Şah Tahmasb Albümü olarak bilinen, Türkmen ve Tebriz sanat okullarını ifade eden bu murakka albüm (Roxbourgh, 2004), (H.972/1564-65) tarihinde Emir Galib Bey tarafından yapılmıştır. 46x34 mm ölçülerinde 192 varak sayısına sahiptir (Karatay, 1961). Emir Galip Bey albümü olarak ta adlandırılan TSK H. 2161 albümün tahrirleri Muzaffer Ali tarafından yapılıp Mâlik Deylemî eliyle yazıldığı bilinmektedir (Simpson, 1995). Bu albümünün tezhip tasarımlarını yapmış olan müzehhip Hasan aynı zamanda eserin Rugani cildini de hazırlamıştır (Tanındı, 2012).

TSK H.2161, bir murakka albümü olarak, zengin görsel anlatımı ve yüksek sanat değeriyle dikkat çeker. Bu eser, özellikle Şah Tahmasb albümü olarak bilinen önemli bir koleksiyonun parçasıdır. Cilt kapağı, zamanla yıpranmış olmasına rağmen, üstün işçilik ve detaylı el işçiliği hâlâ belirgin bir şekilde görülebilmektedir. Eserin kapağındaki 36 figür içeren karmaşık kompozisyon, sadece estetik bir değer taşımaz, aynı zamanda tarihsel ve kültürel bir mesaj da iletir. Kapakta yer alan figürlerin her biri, dönemin sembolik ve kültürel değerlerini yansıtır. Eserdeki simurg, ejderha, demon, binek hayvanları, kuşlar, ördek, küçükbaş hayvanlar ve melek resimleri, minyatürdeki sultani özellikleri pekiştiren unsurlardır. Bu figürler, sadece hayal gücünün ve mitolojik öğelerin bir yansıması değil, aynı zamanda Safevi sarayındaki kültürel zenginliği ve derinlikli sembolizmi de gözler önüne serer. Bu figürlerin repoussoire tekniğiyle işlenmiş olması, tasvirin derinliğini artırarak daha üç boyutlu bir etki sağlamaktadır.

Eserin bordür kısmı, bitkisel bezemeler ile süslenmiştir ve bu bezemeler, minyatürün görsel uyumunu sağlarken, aynı zamanda sanatçının doğadan ilham alarak oluşturduğu estetik kompozisyonu vurgular. Bu bitkisel bezemeler, hatayi gibi geleneksel motiflerle zenginleştirilmiş olup, yapraklar, çiçekler ve dalların karmaşık bir şekilde bir araya gelmesiyle doğal bir ritim oluşturulmuştur. Minyatürün sertab kısmında, simurg ve ejderha gibi hayal mahsulü hayvansal figürler, tekrar görsel anlamda öne çıkarak eserin sembolik boyutunu pekiştirir. Bu figürler, eserin mitolojik ve fantastik unsurlarla bezendiğini, aynı zamanda hem insan dünyası hem de doğa ile olan ilişkisini yansıttığını gösterir. Bitkisel bezemeler ise bu hayvansal figürlerle birlikte minyatürün dekoratif değerini artırır ve bir bütün olarak eserin estetik anlayışını yansıtır. Eserin ön ve arka kapaklarında, yazı şeritleri yer almaktadır. Bu yazı şeritleri, eserin yazılı içeriğini ve sanatsal değerini bir araya getirir. Yazılar, hem görsel bir zenginlik katar hem de metnin anlamını güçlendirir. Bu şeritler, eserin tarihsel bağlamına dair bilgiler verirken, aynı zamanda minyatürün sanat dünyasına katkısını da vurgular. Mikleb kısmında da yazılar bulunmakta olup, burada da estetik bir uyum içinde metin ve görseller bir araya gelir. Miklebdeki yazı şeritleri, metnin estetik düzenine katkıda bulunurken, aynı zamanda eserle ilgili bilgiler ve duygusal anlamlar da taşır. TSK H.2161, yalnızca görsel bir değer taşımakla kalmaz, aynı zamanda dönemin Safevi sanatı ve kültürüne dair derin bir içeriği de barındırır. Cilt kapağındaki detaylı işçilik, minyatürün içinde barındırdığı mitolojik ve simgesel figürlerle birlikte, dönemin sosyal yapısını, kültürel değerlerini ve estetik anlayışını gözler önüne serer. Bu eser, sadece görsel bir zenginlik sunmakla kalmaz, aynı zamanda sanat tarihinin önemli bir parçasını oluşturur ve Safevi dönemi minyatür sanatının zarifliğini yansıtır.

Fotoğraf 11: TSK A 3559/001- Ön Kapak

Fotoğraf 12: TSK A 3559/00456 – Arka Kapak

TSK A. 3559 (Fotoğraf 11-12 'e ait) Bitkisel Motiflerinin Detayları

TSK A. 3559 (Fotoğraf 11-12 'e ait) Hayvan Figürlerinin Detayları

TSK A. 3559 (Fotoğraf 11-12 'e ait) İnsan Figürlerinin Detayları

Safevi Dönemini ifade eden TSK A.3559 eser Şah İsmail hamsesi olarak bilinir. 1524 tarihinde Şah Mahmud Nişaburî tarafından istinsah edilmiştir. Müellifi Şah İsmail olan eser, Hamse-i Nizami'dir. 145mm uzunluğunda 290 mm eninde 447 yaprak, 74 adet minyatürlü sayfa içerir (Karatay, 1961). Şah İsmail Hamsesi, Tebriz merkezli olan eser Türkmen geleneğinin önemli bir temsilcisidir (Garthwate, 2011). TSK A3559, zamanla büyük ölçüde yıpranmış bir minyatür eser olmakla birlikte, hala içeriğindeki zengin kompozisyon ve dikkat çekici detaylarla büyük bir sanatsal değere sahiptir. Eserin cildi genel olarak zarar görmüş olsa da özellikle mikleb kısmı oldukça iyi korunmuş durumdadır ve bu kısımda eserin zarif işçiliği ve estetik yapısı belirgin şekilde görülebilmektedir. Eserin genelinde yer alan açık alandaki eğlence sahnesi, dönemin sosyal yaşamına dair önemli bilgiler sunarken, aynı zamanda görsel olarak da büyük bir zenginlik taşır. Bu sahnede, ikramlar, müzik ve sohbet ortamı gibi unsurlar bir araya getirilerek, dönemin aristokratik yaşam tarzı ve sosyal etkileşimleri izleyiciye sunulmuştur.

Minyatürde yer alan 81 figür, bu sahnede yer alan insanların ve hayvanların yoğun bir şekilde tasvir edilmesini sağlar. Her bir figür, kendi içinde ayrı bir hikâye anlatırken, genel olarak sahnenin neşeli ve dinamik atmosferini pekiştiren detaylar arasında yer alır. Sahne, sosyal ilişkilerin ve eğlencenin görsel bir yansıması olarak, bu

dönemdeki kültürel değerlerin ve günlük yaşamın önemli bir betimlemesidir. Sayeban ve çocuk figürü ise bu minyatürün diğerlerinden farklı bir yönünü oluşturur çünkü eserlerde çocuk ve sayeban figürlerinin yer aldığı nadir örneklerden birini sunmaktadır. Bu figürler, ailenin ve sosyal hiyerarşinin bir parçası olarak minyatürdeki yaşamın tüm katmanlarını gösterir. Binek hayvanları ve kuşlar, minyatürde sıkça yer alan hayvan figürleri arasında öne çıkar. Bu unsurlar, sadece dönemin kültürüne dair simgesel anlamlar taşımakla kalmaz, aynı zamanda figürlerin sosyal statülerini ve günlük yaşamlarındaki önemli rolü vurgular. Hayvanlar, minyatürdeki sosyal etkileşimlerin bir parçası olarak, güç, zarafet veya seyahat gibi çeşitli anlamlar taşır. Ayrıca, minyatürün etrafında yer alan yazı şeritleri, zamanla okunamayacak kadar zarar görmüş olmakla birlikte, hala minyatürün anlamını güçlendiren bir unsurdur. Yazılar, dönemin dini, edebi ve kültürel özelliklerini yansıtan önemli bilgileri taşırken, estetik bir düzen de oluşturmuşlardır.

Minyatürün ön ve arka kapağında yer alan figürler ve kompozisyon, eserin genel sanatsal uyumunu tamamlar. Her iki kapakta minyatürdeki temalar ve öğeler arasında bir bütünlük vardır ve bu uyum, minyatürün estetik yapısına katkıda bulunur. Mıklebinde, ön kapakla benzer şekilde kompozisyon uyumu taşıması, eserin her bir bölümünün birbiriyle ilişkili olduğunu ve tek bir sanat eseri olarak bütünleştiğini göstermektedir. Bu uyum, minyatürün içindeki tüm figürler ve unsurlar arasındaki bağlantıyı güçlendirerek, görsel anlatımı derinleştirir. Kompozisyonun sağ tarafında yer alan nar ağacı, özellikle dikkat çeken ve sembolik bir anlam taşıyan unsurlardan biridir. Su kanalı ise minyatürün bir diğer önemli öğesidir. Su, yaşamın devamlılığını simgeler ve su kanalı, hem doğal yaşamla hem de insanların inşa ettiği yapılarla olan bağlantıyı simgeler. Su kanalının kenarlarında yer alan taşlar, minyatürün görsel anlatımını güçlendiren detaylar olup, taşların sıralanışı, hareketli bir düzen ve doğal bir ritim oluşturur. Minyatürün mikleb kısmında yer alan hatayi grubu bitkisel motifler, ön kapakla uyumlu olarak su kanalı etrafında tasvir edilen bahar dalları ile bir bütünlük içinde işlenmiştir. Bu unsurlar, minyatürün sadece görsel değil, aynı zamanda sembolik bir derinliğe de sahip olduğunu gösterir. Eserin her bir detayı, dönemin kültürel, sosyal ve estetik anlayışını gözler önüne sererken, minyatür sanatının zarifliğini ve derinliğini de vurgulamaktadır.

4.DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Kitapsever hamiler, kendi yüzyıllarının lokomotifi pozisyonunda olan sanatçılara hazırlattıkları eserler ile dönemin tasvir üslubunu ortaya koymuşlardır. İncelenen eserlerin bu denli kıymetli cilt kapaklarına sahip olması Safevi Döneminde kitap sanatlarına verilen önemi gözler önüne sermektedir. Ciltlerin üzerindeki minyatürlerin değerlendirmesinde kasti ayıklama yöntemi ile sistematik bir şekilde sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. Monografik örneklemeler ile bitkisel motifleri, hayvan ve hayal mahsulü canlıların detayları, kadın ve erkek figürlerinin detayları incelenerek sonuca gidilmeye gayret edilmiştir. İncelenen yazma eserler 1524-1591 yılları arasında yapılmıştır. Kullanılan malzemelerin kalitesi ve tezyinatın gösterişli oluşu ile böylesi özel eserlerin üretimi Safevi Döneminde kitap sanatlarına verilen değeri gözler önüne sunmaktadır. Bu dönemde lake ciltlerin, altın, gümüş gibi değerli madenlerden elde edilen boyalarla tezyinatları yapılmıştır.

Safevi Dönemi kitap sanatlarının zarifliğini ve görsel gücünü yansıtan önemli bir dönemdir. Bu eserlerde kullanılan malzemelerin kalitesi, tezyinatlarının gösterişli ve özenli oluşu, Safevi Dönemi›nde kitap sanatlarına verilen büyük önemin bir göstergesidir. O dönemin sanatçıları, yazma eserlerin sadece içerik değil, aynı zamanda fiziksel estetik açıdan da dikkatle tasarlamaya hassasiyet göstermişlerdir. Kullanılan malzemenin muhteviyatı bakımından Lake ciltler, altın ve gümüş gibi değerli madenlerden elde edilen cilt tezyinatları, bu eserlerin yalnızca estetik açıdan değil, aynı zamanda değerli sanat objeleri olarak da kabul edilmesine olanak sağlamıştır. Bu tür zarif ve gösterişli kitaplar, Safevi sarayı ve kültürünün sanatsal övünçlerinden biri olarak tarihe kazınmıştır.

Ciltlerin tasarım özellikleri, minyatürlerde anlatılan edebi eserlerle mükemmel bir uyum içinde şekillendirilmiştir. Bu uyum, kitapların sadece yazılı içerik olarak değil, aynı zamanda görsel estetikleriyle de önemli olduğu anlayışını yansıtır. Kahverengi deri kullanımı, dönemin yaygın bir uygulaması olup, doğal malzemenin işlenmesiyle elde edilen zarif dokunuşlar, ciltlerin sağlamlığını ve estetik gücünü artırmaktadır. Minyatürler, ciltlere işlenen en önemli tezyini unsurlarındandır. Minyatürlerdeki figürlerin renklendirilmesi, o dönemin zarif sanat anlayışını gözler önüne serer ve figürlerin anlam katmanlarını artıran görsel bir dil oluşturur.

Ön kapak ve arka kapak arasındaki benzerlikler, cilt tasarımındaki dikkatlice planlanmış bir dengeyi ve görsel uyumu simgeler. Her iki kapağın da aynı kompozisyondan müteşekkil olması, eserin bir bütünlük içinde düşündüğünü ve estetik olarak ahenkli bir yapının oluşturulmaya çalışıldığını gösterir. Mikleb ve sertab, bazen

ciltlerin süslemeleriyle paralel bir uyum içinde tasarlanmışken, bazı eserlerde mikleb ve sertab kısımlarına hiç yer verilmemiştir. Bununla birlikte, sertab alanlarının çoğunda bitkisel tezyinatlar görülebilir. Bu bitkisel süslemeler, dönemin estetik anlayışını vurgularken, tasarımlarda boşlukları doldurmak amacıyla kullanılan unsurlardır. İç kapaklarda genellikle sade bir tasarım tercih edilmiştir, ancak bazı eserlere kabartma altın ve oyma şemse gibi ek süslemelerle zarafet katılmıştır. Bununla birlikte, bazı köşelikler ve bordürler de eserin görsel bütünlüğünü tamamlamak için kullanılmıştır. İçerik ve tasarım açısından sade ama etkileyici bir estetik anlayışına sahip olan iç kapaklar, izleyiciye sadece görsel bir zevk sunmakla kalmaz, aynı zamanda kitabın içeriğine dair de ipuçları verir.

Bir ifade aracı olarak kullanılan tasvirler, sadece sanatçıların estetik ve teknik becerilerini göstermekle kalmaz, aynı zamanda sosyal argümanlar içeren zengin figür kolajları sunar. Minyatürlerdeki bu figürler, Sultanların gösterişli eğlence sahnelerini, ikramların yer aldığı pastoral manzaraları ve romantik figürleri ön plana çıkararak dönemin aristokrat yaşam tarzını ve kültürel değerlerini yansıtır. Eğlence, gösteriş ve lüks, dönemin önemli simgeleri olup, minyatürlerdeki figürlerin gösterişli kıyafetleri, takıları ve lüks detayları ile gözler önüne serilmiştir. Safevi Dönemi›nin sanat anlayışında, minyatürlerdeki figürler sadece estetik unsurlar değil, aynı zamanda toplumsal statüyü ve gücü simgeler.

Safevi Dönemi Tebriz ekolü minyatürlerinde sıklıkla kızılbaş tacı resmedilmiştir. Kızılbaş tacı, dönemin sembolik bir öğesi olarak, Safevi hükümdarlarının ve aristokratlarının statülerini ve güçlerini simgeler. Kızılbaş tacı, aynı zamanda siyasi bir argüman olarak kullanılarak, Safevi hükümdarlarının iktidarlarını simgelemiştir.

Minyatürlerdeki iri dallı yaprakları olan ağaçlar, selvi ağaçlarına sarılmış bahar dalları ve nar ağacı tasvirleri, sadece doğal güzellikleri değil, aynı zamanda mevsimsel değişimlerin ve doğanın uyanışının simgeleridir. Natüralist bitki kompozisyonları ise, dönemin doğa sevgisini ve doğa ile insan arasındaki derin ilişkiyi vurgular.

Tasvirlerdeki hayvan figürleri ve hayal mahsulü canlılar, abartılı ve fantastik bir şekilde betimlenmiştir. Bu tür canlılar, dönemin sanatsal özgürlüğünü ve hayal gücünü yansıtarak, minyatürlerdeki diğer figürlerden ayrılır. Bitkisel bezemeler, minyatürlerde genellikle boşlukları doldurmak amacıyla kullanılmış ve tasvirin görsel estetiğini güçlendiren unsurlar olmuştur. Bu bitkisel motifler, aynı zamanda tasvirlerin sembolik anlamlarını derinleştirirken, tasvirlerin içindeki temaların görsel bir yansımasını oluşturur.

Sonuç olarak; minyatür geleneğinin cilt kapaklarına etkisi yadsınamaz boyuttadır. Tasvir sanatı bulunduğu dönemin tüm dekoratif ürünlerinde olduğu gibi kitap sanatlarının görünen yüzü olan ciltler üzerinde kayda değer bir yer bulmuştur. Cilt kaplarının tasarım özellikleri temel olarak içinde anlatılan edebi eserlere uygun olarak yapılmıştır. Eserlerin tamamında kahverengi deri kullanılmış ve tüm minyatürler renklendirilmiştir. Ön kapak ve arka kapak aynı kompozisyondan müteşekkildir. Mıklebler çok defa ait oldukları kapakların süslemeleriyle doğru orantılıdır. Tasvirlerde yer alan bu detaylara göre İnsan figürlerinde statü, yaş, meslek belirgin bir şekilde vurgulanmıştır. Erkek figürleri yoğun kullanılmış, kadın figürü nadir çizilmiştir**.** Ayrıca gösterişli giysiler ve takılar kadın figürlerin aksine erkek figürlerde resmedilmiştir. Tasvirlerde hayvan ve hayal mahsulü canlılar yoğun kullanılmış bitkisel bezemeler boşlukları doldurmak amaçlı yer almıştır. Bazı ciltlerde mikleb ve sertab görülmemektedir. Kapaklarda sertab alanlarının çoğunlukla bitkisel tezyinatlı olduğu görülmüştür. Elde edilen iç kapaklarda geneli sade bazı eserlerde kabartma altın ve oyma şemse, köşebentli ve bordürlüdür. Bezeme kompozisyonlarının zeminini oluşturan bu ayrıntılar, sadece minyatürün görsel etkisini artırmakla kalmaz, aynı zamanda üslup açısından da önemli ipuçları sunar. Bu unsurlar, dönemin sanat anlayışına dair ayrıntılı bir izlenim bırakır. Safevi Dönemi kitap sanatlarının estetik ve sembolik derinliğini yansıtan bu detaylar hem dönemin görsel kültürünü hem de sosyal, kültürel ve siyasi yapısını anlamamız için önemli bir kaynaktır.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduğunu kabul etmektedir (The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the author).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKÇA

Abd-ol-Majid Hosseini Râd. (2005). *Iranian Masterpieces Persian Painting* (pp. 17–34). Tahran Museum of Contemporary Art.

Ahmet Saim Arıtan. (1993). Ciltçilik. *TDV İslam Ansiklopedisi* (551–557).

Ahmet Saim Arıtan. (2017). *Karamanoğulları Cild Sanatı*. DEKSAD.

David J. Roxbourgh. (2004). *The Persian Albüm (1400-1600) Dıspersal to Collection*. Yale Üniversity Press.

Ernst Kühnel. (1962). *Dıe Kunst Des Islam*. Alfred Kröner Verlag.

Fethi Ethem Karatay. (1961). *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğu*.

Filiz Çağman, & Zeren Tanındı. (1979). *Topkapı Sarayı Müzesi İslam Minyatürleri*.

Gene. R.Garthwate. (2011). *İran Tarihi(Pers İmparatorluğundan Günümüze)*. İnkılap Yayınevi.

Güner İnal. (1984). Onyedinci Yüzyıldan Bir Hafız Divan'ının Desenlerinde Resim Ve Metin İlişkisi. In Günsel Renda (Ed.), *Suut Kemal Yetki'e Armağan* (pp. 165–204). Hacettepe Üniversitesi Armağan Dizisi:1.

Lale Uluç. (2006). *Türkmen Valiler Şirazlı Ustalar Osmanlı Okurlar XVI. Yüzyıl Şiraz El Yazmaları*. Türkiye İş Bankası Yayınları.

Mahmood Shaloosi. (2005). *Iranian Masterpieces of Persian Painting*. Tahran Museum of Contemporary Art.

Marianna Shreve Simpson. (1995). *Sultan Ibrahim Mirza's Haft awrang: a princely manuscript from sixteenth-century Iran*. New Haven: Yale University Press.

Mehdi Hosseini. (2018). Khamsa of Nizami and Painters of Three Schools. In *The Khamsa of Nizami Shah Tahmab* (p. 8). İran İslam Cumhuriyeti Sanat Akademisi.

Naciye Detseli. (2024). Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde Tezhipli Bir İlhanlı Kur'ân-ı Kerîm Cüzü (TSK EH 249). *İstem*, *44*, 561–580. https://doi.org/doi.org/10.31591/istem.1567933

Serpil Bağcı, Filiz Çağman, Günsel Renda, Z. T. (2006). *Osmanlı Resim Sanatı*. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Stuart Cary Welch. (1972). *A_Kings_Book_of_Kings_The_Shah_nameh_of_Shah_Tahmasp*. The Metropolitan Museum of Art.

The Shahnamed of Shah Tahmasb. (2013). MATN Institute, The Iranian Academy of Arts.

Tuba Subaşı Adıbelli. (2024). *Safevi Dönemi Tebriz Ekolü Minyatürlerinde Tekstil (Basılmamış Doktora Tezi)*. Necmettin Erbakan Üniversitesi.

Tuba Subaşı Adıbelli. (2024). Topkapı Sarayı Kütüphanesine Kayıtlı H.2154 Nolu Behram Mirza Albümünün Tekstil Tasarım Özellikleri Açısından İncelenmesi. *Milli Saraylar Sanat Tarih Mimarlık Dergisi*, *26*, 39–57.

Tuba S. Adıbelli, & Yıldırım, M. (2024). Safevi Dönemi Hükümdarlık Sembolü: Kızılbaş Tacı/Tac-ı Haydari. *İstem*, *43*, 119–134. https://doi.org/https://doi.org/10.31591/istem.1468669.

Uğraşkan, Erol - Naddah, Sami. "İslam Maden Sanatında İnsan Başlı Yazılar". *İSTEM* 43 (Haziran2024), 311-332. https://doi.org/10.31591/istem.1468872.

Zeren Tanındı. (1996). *Türk Minyatür Sanatı*. Türkiye İş Bankası Yayınları.

Zeren Tanındı. (2012). Başlangıcından Osmanlı'ya Tezhip Sanatı. In Ali Rıza Özcan (Ed.), *Hat ve Tezhip Sanatı* (p. 243). Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş:02.06.2025 **√Accepted/Kabul:** 18.09.2025
DOI:https://doi.org/10.30794/pausbed.1712483
Research Article/Araştırma Makalesi

Bilveren, T. (2025). "Özbekçede Bağlayıcı Unsur Olarak Kullanılan *Nahot/Nahotki* Yapısı", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 71, 417-425.

ÖZBEKÇEDE BAĞLAYICI UNSUR OLARAK KULLANILAN *NAHOT/NAHOTKİ* YAPISI

Tugba BİLVEREN*

Öz

Özbekçede soru, şaşırma ve şüphe anlamlarını karşılayan, bağımsız bir cümle bağlayıcısı olarak anlamsal ve yapısal açıdan yeni bir cümle oluşturmaya yarayan *nahot/nahotki*, Özbek gramerlerinin tamamında ortak bir biçimde *yuklama* (yükleme) olarak isimlendirilir. Yüklemeler, Türkiye Türkçesi gramerciliğinde *ek, ek-edat, edat, enklitik, klitik*, cümle bağlayıcısı, parçacık, son çekim edatı vb. isimlerle anılan unsurlardır. Bağlı birleşik cümlelerin kuruluşunda da yer alan bu unsur, anlam ve işlev olarak incelendiğinde cümle başı bağlayıcısı olarak değerlendirilebilir. Soru edatı ya da ünlem edatı olarak da kabul edilen ve retorik soru cümlelerinde karşımıza çıkan "*nahot/nahotki*", *acaba, ne de olsa, nedense, ne gariptir ki, Allahtan ki, neyse ki, ne tuhaftır ki, nasıl olur da, anlaşılan o ki, diyelim ki, öyle görünüyor ki, sahiden, galiba* anlamlarını karşılayarak, cümlede bağlamı değiştirebilir. Söz konusu bu yapı, *na* zamiriyle kurulmuş birleşik bir yapıdadır. Bu çalışmada *nahot/nahotki*'nin kullanıldığı cümlelerin anlamsal farklılıklarını göstermek için Türkiye Türkçesine aktarımları yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Özbekçe, Nahot/nahotki, Cümle bağlayıcısı.*

NAHOT/NAHOTKI STRUCTURE USED AS A CONJUCTION IN UZBEK

Abstract

In Uzbek, "*nahot/nahotki*", which means "question", "surprise" and "doubt" and is suitable for creating new sentences as an independent sentence conjunction, is called "*yuklama*" in common in all Uzbek grammars. According to Turkish grammars, yuklama are called as affixe, affixe-preposition, preposition, enclitic, clitic, sentence connector, particle, etc. elements. This element, which is included in the structure of connected sentences, can be evaluated as a conjunction at the beginning of the sentence when examined in terms of meaning and function. "*Nahot/nahotki*", which is also accepted as an interrogative expression and encountered in rhetorical question sentences, seems to be able to change the context in the sentence such as what is said, *why, what is strange, Allahtan ki, how is it, understandable, what is there, and let's say*. This structure is a compound structure formed with the "*na*" pronoun. In this study it was translated into Turkish in order to reveal the semantic differences of the sentences using this structure.

Keywords: *Uzbek, Nahot/Nahotki, Sentence Conjuction.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İnsan Ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, KİLİS.
e-posta: tyumrutas@kilis.edu.tr (https://orcid.org/0000-0002-3149-9364)

1. GİRİŞ

Türkçede "görevli unsurlar" olarak kullanılan edatlar ve bağlaçlar, anlam ilgisi kuran dil malzemeleridir. Belli kurallar içinde yan yana gelerek dilin yapısına uygun biçimde leksik ve sentaktik farklar yaratan bu unsurlar, Özbek dil biliminde de belli özellikler etrafında anlam ayırıcı biçimde kullanılan yardımcı sözlerdir. Bu kategoride ele alınan ve Özbekçede *yuklamalar* (yüklemeler) bahsinde değerlendirilen *nahot/nahotki* yapısı ünlem edatları veya retorik soru kalıpları içinde yer alan soru edatları olarak da değerlendirilir. Buna göre herhangi bir soruya cevap aramayan retorik soru cümlelerinde *acaba, ne de olsa, nedense, neyse ki, ne gariptir ki, ne tuhaftır ki, nasıl olur/nasıl olur da, ne var ki, mümkün mü* anlamlarını karşılayan bu bağlayıcı yapı, *Allahtan ki, anlaşılan o ki, diyelim ki, öyle görünüyor ki, sahiden, galiba, ya* anlamlarıyla da vurgu, şaşırma, olasılık ya da kuvvetlendirme anlamlarını bildirir.

Morfolojik, leksik ve sentaktik bakımdan incelendiğinde Özbekçede sözcüklerin *mustaqil so'zlar* (bağımsız sözcükler), *yordamchi so'zlar* (yardımcı sözler) ve *oraliq so'zlar* (ara sözcükler) olmak üzere gruplandırıldığı görülür. Bu gruplandırmadaki yardımcı sözler genel olarak sözcük ya da sözcük gruplarını ve basit cümleleri birbirine bağlayan, cümlelere ek anlam yükleyen unsurlar olarak tanımlansa da sahip oldukları gramatikal işlev çok daha önemlidir. Özbek edebi dilinde yardımcı sözcükler kendi içinde *ko'makchilar* (yardımcılar), *bog'lovchilar* (bağlaçlar) ve *yuklamalar* (yüklemeler) olacak şekilde sınıflandırılır. Buna göre yardımcı sözleri iki türlü değerlendiren Baxavadinovna, *konotativ belgi* (yardımcı sözlerin ifade şeması), *funksional belgi* (yardımcı sözlerin görev şeması) biçiminde başlıklandırır. *Konotativ belgi*, yardımcı sözler vasıtasıyla cümleye yüklenen ek anlamları ifade ederken *funksional belgi*, cümledeki görevi üzerinde durur (2003: 313-314). Bu bakımdan nahot/ nahotki özel dikkat isteyen ve cümlenin anlamını oldukça etkileyen konotativ bir işaretleyicidir.

Bahsi geçen *ko'makchilar* (edatlar), *bog'lovchilar* (bağlaçlar) ve *yuklamalar* (yüklemeler)'in Özbekçedeki temel fonksiyonu bağlamadır ve Özbek dil biliminde aykırı bir görüş neredeyse yoktur. Bu grup kapsamında ele alınan yüklemeler, sözcüğe ya da cümleye ek anlam katan enklitiklerdir. Gerek yardımcı sözler gerek bağlaçlar gerekse yüklemeler sözcük ya da cümleleri birbirine bağlamak için kullanılır. Bağlaçlar ve yardımcı sözlerin bu görevi değişmezken yüklemelerin kendine has anlam özellikleri taşıdığı ve bağlama görevine ek olarak cümlede vurgu, soru, eleştiri, güçlendirme, sınırlandırma gibi anlamlar üstlendiği görülür. Örneğin; *na…na*, Özbekçede yardımcı söz kategorisinde değerlendirilen ve denklik bağlayıcısı olarak isimlendirilen ancak bazı örneklerde inkâr bildirdiği bilinen yükleme özelliğine de sahip bir unsurdur. Aynı şekilde *go'yo* benzetme ya da karşılaştırma anlamı bildiren basit ya da birleşik cümlelerin yapısında bulunan yardımcı sözdür. Bu unsurlar basit cümlelerde daha çok yükleme yani enklitik görevliyken birleşik cümlelerde bağlaç görevlidir. *Nahot/nahotki* genel değerlendirildiğinde çoğunlukla *tajjub (ünlem) yuklama* ya da *so'roq (soru) yuklama* kategorisinde ele alınır. Tonlamaya göre her iki yüklemenin bildirdiği anlam yer değiştirebilir. Soru yüklemesi cevap isteyen soru cümlelerinin yanı sıra cevap istemeyen sorularda, ünlem cümlelerinde ve özellikle birleşik cümlelerde bağlayıcı unsur olarak karşımıza çıkar (Sayfullayeva vd., 2010: 266-267).

Basit cümlelerin bir gramer vasıtası ile birbirine bağlanarak meydana getirdiği cümleler birleşik cümlelerdir. Birleşik cümleyi oluşturan ve ana cümleye bağlanan diğer cümleler Özbekçede *ergash gap* (yan cümle) olarak isimlendirilir. Yan cümleyi ana cümleye bağlayan unsurların en başında *ki* bağlacının kullanıldığı görülür. Buna göre *ki* bağlacı, *nahotki, noinki* gibi yardımcı sözlerle kullanılıp cümleye şaşırma, inanmama anlamları katar. *nahot/nahotki, agar, bordi-yu, mabodo, basharti, garchi, garchand* gibi yardımcı sözler Özbekçede basit cümleleri bağlı birleşik cümleye dönüştüren "ergashish bog'lovchilari" olarak da isimlendirilir. (Asqarova, 1966: 57-129). Sözcükler ve cümleler arasında sentaktik ilgi kuran ve anlamın belirlenmesine hizmet eden bu bağlayıcılar, kurdukları ilgiye göre Özbekçede *teng bog'lovchilar* (denk bağlaçlar) ve *ergash bog'lovchilar* (birleştirici bağlaçlar) olarak iki grupta ele alınır. Bu bağlayıcılar aynı zamanda cümlenin tamamına ya da bir ögesine eklenerek ilgi kuran ve cümlelere ilave bir anlam katan yüklemelerdir. S*o'z* (sözcük) ve *affiks* (ek) olmak üzere Özbekçede iki türlü kullanılır. *O'zbek Tili Grammatikasi Morfologiya*'ya göre *nahot/nahotki*, soru değil kuvvetlendirme ve vurgu bildiren sözcük halindeki bağlayıcı unsurlar arasında gösterilir (1973: 579). Özbekçede isimlerin güçlendirme ya da vurgulama biçimleri, anlamın öne çıkarılmasında efektif birer ayırıcıdır. Bu durumda yüklemeler sözcüklere *–ki, -ku, -u(-yu), -da, -e, -oq (-yoq), -a, -gina (-kina, -qina)* gibi ek halinde getiriliyorsa sentetik bir form alır. Eğer sözcük biçiminde kullanılıyorsa analitik formadadır (Ikromova, 1985: 103-104). *Nahot/nahotki* cümle başı

bağlayıcısı görevinde bir yükleme olarak analitik formdadır ve bir cümleye veya cümlenin bir bölümüne farklı duygusal içerikler yüklemek için kullanılır. Yardımcı sözcük kategorisinde yer alsa da bağlama fonksiyonu gereği diğer yardımcı söz gruplarına göre değişkendir.

Bir metinde cümleler birbirine hem anlam hem de gramer olarak bağlıdır. Metin içindeki sentaktik bağlantı araçları olarak görülen unsurları Irisqulov, *belirli artikeller, belirsiz artikeller, sözcük sırası, mantıksal vurgu, yüklemeler, bazı sözdizimsel yapılar, zamirler, yer ve zaman bildiren sözler* ve *giriş* (kiritma) sözler şeklinde gruplandırır (1992: 146). Buna göre Özbekçede yükleme kategorisinde bulunan *nahot/nahotki*, sentaktik açıdan bakıldığında cümle bağlayıcısıdır.

Özbekçede *yükleme* kategorisinin karşılığı Türkiye Türkçesi gramerlerinde *enklitik*tir. Yapılan çalışmalarda *enklitik, klitik, ek-edat, enklitik edatı, parçacık*, *söylem belirleyicileri* (Lewis,1967: 21-22; Kornfilt, 1997: 435; Cyrstal, 1994: 80; Özbek, 1998:43; Erdal, 2000: 41; Barutçu-Özönder, 2001: 75; Nalbant, 2004: 2157; Ercilasun, 2008: 40; İpek, 2009:1200; Yazıcı-Ersoy, 2011: 45; Çelikbay, 2013: 978; Karaman, 2016: 137) olarak isimlendirilen yüklemeler, benzer görevleri üstlenen yardımcı unsurlardır. Metinde yer alan sözcüğün ya da cümlenin içeriğini güçlendiren ya da kiplik anlam kazandıran sözcük ya da ek biçimindeki vasıtalar olarak kabul edilen yüklemelerin bazıları *O‘zbek Tilida Yuklamalar Tasnifi va Nutqdagi Vazifasi Haqidagi Qarashlar* isimli çalışmada şu şekilde sıralanır; *-ki, da, -u (-yu), ham, -ku, -mi, -chi, -a (-ya), balki, emas (mas), faqat, esa, bo‘lsa, na…na, tugul, negaki, sababki, nega desang, bo‘lmasa, yo‘qsa, aksincha, oq (yoq), -gina, -dir, -gin, -in, -cha, -qip, yop-(yap-), kap-, xolos, naq, ayni, qoq, zora, shoyad, koshki, koshki edi /koshkiydi, qani endi, qani edi (qaniydi), ishqilib, hatto, aqalli (loaqal), nahot, nahotki, oxir, yana, mutlaqo, zinhor, atigi, o‘lgur, tushgur, tushmagur, qurqur, tag‘in, to, agar, mabodo, basharti, bordi-yu, garchand, garchi, go‘yo, juda, eng, albatta, baribir, demak, xullas, bo‘lsa ham, xo‘sh, degin, qo‘yingki, qo‘ying-chi, xuddi, tim, liq, g‘irt, qir, shir, jiqqa* vb (Aktamovna, 2023: 19-20).

Özbekçede bir ifadenin bileşenleri arasındaki sözdizimsel bağlantılar sözcük sırası, tonlama ve görevli sözcükler kullanılarak sağlanır. Kononov, görevli sözcüklerden olan *nahot / nahotki* sözlerini “modal sözcükler” bahsinde değerlendirerek modal sözcükleri üç kategoriye ayırır;

a. *mana, ana, hatto, hattoki, bari* gibi konuşmada farklı anlamlar ifade eden sözcükler,

b. *qani, ha, ha shunday, balli, yo’q, chunonchi, faqat, nahot, nahotki, holbuki, shekilli* gibi konuşmaya modal tonlar katan sözcükler,

c. *kerak, lozim, mumkin* gibi biçimlendirici işlevi olan sözcükler (1960: 336-342).

Cümle çeşitliliği sağlayan önemli araçlardan biri olan *nahot/nahotki*, hem anlam hem de görev olarak modal sözlere yakın görülür ve genellikle müstakil kullanılmaz. Mutlaka bir sözü ya da bir cümleyi anlam bakımından etkiler. Modal sözler ise anlamsal ve yapısal açıdan cümlede etki sahibidir. Morfolojik olarak Özbekçede *so‘z-gap* (sözcük-cümlecik) kategorisinde değerlendirilmektedir (Sayfullayeva vd., 2010: 268).

Türkiye Türkçesi gramerciliğinde edatlar ve bağlaçlar anlamlı değil görevli sözcükler olarak tanımlanır. Ancak Korkmaz’ın ifade ettiği üzere “cümle yapısında olan bağlaçlar[1] yargı bildirme özelliğini yitirmesi sebebiyle bağlaca dönüşmüşlerdir. Yani yargı bildiren cümleler olmalarına rağmen zaman içinde anlam kaymasına uğrayarak görev değişikliği yaşamışlardır. Efendioğlu bu tür değişimlerin taşlaşmış değişimler olduğunu savunur. *Halbuki, sanki, demek ki, ne yazık ki, bakalım* gibi ifadelerin aslında bağımsız cümle olabileceği unutulmuştur. Bu yapılara genel olarak “başlangıçta özel anlamlar taşıyan cümlelerin kalıplaşması” başlığını açar (2006: 195-1196). Yapısında *nahot/nahotki* bulunan cümleler Türkiye Türkçesine aktarıldığında kalıplaşmış ifadelerle karşılanır. Bu durum Kaynak’a göre “yarı anlamlı sözcükler”in kullanılmasıyla meydana gelir. Çoğu zaman “ne tuhaftır ki, ne gariptir ki” anlamlarına gelen *nahot/nahotki*, cümle bağlayıcısı kategorisinde *yarı anlamlı* olarak değerlendirilir (1969: 698-701).

[1] Korkmaz, Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi, s.1097.

2. *NAHOT/NAHOTKİ* İLE KURULAN CÜMLELERİN ANLAMLARINA GÖRE TASNİFİ

Nahot/nahotki yapısal olarak cümleye katılmaz ancak bir kiplik işaretleyici gibi düşünüldüğünde anlamı değiştirir ya da yargıyı güçlendirir. Bağlam dışı düşünüldüğünde anlam belirsizleşir. Cümlenin başında ve ortasında bulunarak sözdizimi kurallarına uygun fakat belli bir sistematik içinde anlama dâhil olur. Buna göre Özbekçede *nahot/nahotki* ile kurulan cümlelerdeki bağlayıcı unsur olan yüklemeler cümleden çıkarıldığında anlam tümüyle değişir.

Kullanıldığı cümlede yüklemin şart kipinde olduğunu bildiğimiz *nahot/nahotki* yapılı cümle, bir emir cümlesinde kullanıldığında şaşırma anlamı kazanır (Qodirov, 2024: 135). Özbekçede şart cümlelerinin ifade ettiği anlam, cümle içindeki diğer unsurlarla birlikte şekillenir. Buna göre şartlı bir cümle *edi (-di), ekan (-kan)* ek-fiilleriyle kurulduğunda arzu, istek; *kerak* (gerek) sözcüğüyle kurulduğunda tahmin ya da şüphe; *bo'ladi* sözüyle kurulduğunda mecburiyet; *nahot*/*nahotki* sözüyle kurulduğunda ise hayret, şaşırma anlamı bildirir (Amanov, 2021: 150). Bodrogligeti ise *exclamatory article* yani ünlem bildiren parçacık olarak isimlendirdiği *agar, agarda, garchi, garchand, gar, bordi-yu, koshki, koshkiydi, nahot* ve *nahotki* sözcüklerini ayrıca *auxiliary particles* (yardımcı parçacık) olarak da değerlendirir. *Nahot*, soru ve vurgu cümlelerinde karşımıza çıkarken *nahotki*, nahot sözcüğüyle neredeyse aynı olmakla birlikte daha çok retorik sorularda karşımıza çıkar. (2001: 651-655). Söz dizimi temelinde bakıldığında kiplik anlamın değişmesiyle birlikte cümlenin bildirmek istediği anlamın kaybolduğu görülür. Özbekçede cümlenin kiplik anlamını sadece yüklemeler değil, yükleme vazifesinde kullanılan ve genellikle gömülü soru yapılarında görülen soru zamirleri, zaman ve şahıs ekleri, *undalmalar* (seslenme sözleri), *kirish-kiritma so'z* (giriş sözler) yapıları kiplik ilgi kuran vasıtalardır. Yapı ve morfolojinin yanı sıra cümlenin ezgisi de önemlidir. Burada anlamın ortaya çıkarılabilmesi için bağlam devreye girer. Bağlamın dikkate alınmadığı durumlarda anlam belirsizleşir. Çalışmada oluşturulan bütünceye göre anlam ilgisi değerlendirilmiş, *nahot/nahotki* sözcüklerinin cümlede;

a. Retorik soru bildirdiği,

b. Şaşkınlık ve tahmin bildirdiği görülmüştür.

2.1. Retorik Soru Anlamı Bildiren Cümleler

İncelenen bütünce kapsamında çoğunlukla cümle başında kullanıldığı bilinen *nahot/nahotki*, şartlı cümlelerde bağlayıcı unsur olarak görülür. Şartlı cümlelerde *–sa* eki bağımlı biçimbirimdir ve ana cümlenin temel ögesidir. Bu durumda kiplik işaretleyici de ana cümlede yer alır. Bütüncede *acaba, nasıl olur da, ne var ki, ne gariptir ki* ifadeleri cümlede retorik soru anlamı sağlamakla birlikte cümleye merak, kararsızlık ya da şüphe bildiren kiplik anlam katmıştır.

2.1.1. *Acaba* Anlamı Taşıyan Cümleler

Özbekçede soru yardımcısı olan *acaba* sözü nezaket anlamı taşıyan sorma edatıdır. Yapısında *nahot/nahotki* sözü bulunan cümleler bağlama göre retorik sorunun yanı sıra şaşkınlık, şüphe, endişe gibi anlamlar bildirdiği zaman ünlem işaretiyle de kullanılabilir. *Nahot/nahotki* "acaba" anlamında kullanıldığında soru anlamı *mI* soru parçacığıyla sağlanır.

- *Bu fikr ichidan o'tganmidi, yo **nahotki** uni aytgan bo'lsa?!(M/155)*

(Bu düşünce aklından mı geçti yoksa **acaba** söyledi mi?!)

- *Bularning orasida boyaginda "Abdulla Qodiriy" deganlari kim ekan? **Nahotki** tanishsa yo o'qishgan bo'lishsa?!*(JB/73)

(Bunlar arasında az önce Abdulla Qodiriy dedikleri kimmiş? **Acaba** birbirlerini tanıyorlar mı veya okudular mı?)

- *Qayerda yozgan ekan boshiga tushgan bu qora kunlarni? **Nahotki** to'qol Oyhonposhshaning Amir Umarxon haramidagi tutqunlik hayoti bugungi qamoqning alomati bo'lgan esa?* (JB/132)

(Başına gelen bu kara günleri nerede yazmış? **Acaba** hantal Oyhon sultanın Amir Umarxon haremindeki esaret hayatı bugünkü tutsaklığının alameti olmuş olabilir mi?)

- *Ana shu o‘yin miyasiga keldi Abdullaning.* ***Nahotki*** *bu pogon kiygan rasmiy odam jiddiychasiga o‘z so‘zlariga ishonsa?! (JB/235)*

(İşte bu oyun aklına geldi Abdulla'nın. **Acaba** bu rütbeli omuzluk takan resmi adam gerçekten kendi sözlerine inandı mı?!)

- ***Nahotki*** *buni men yozgan bo‘lsam? deb o‘z-o‘zingga ishonmaysan.* (JB/378)

(**Acaba** bunu ben mi yazdım? diye kendi kendine inanmıyorsun.)

- ***Nahotki*** *otish oldidan ham soch-soqollarini qirtishlashsa? deb bexosdan o‘yladi Abdulla*. (JB/438)

(**Acaba** çekim öncesinden saçı sakalı kazıtıyorlar mı? diye elinde olmadan düşündü Abdulla.)

- *Ehtimol Ma‘sumovga yaltoqlanib boshlar!* ***Nahotki*** *shunday bo‘lsa? Axir hozirgacha G‘aybarovni amali uchun yaxshi ko‘rardi-da! Yaxshi ko‘rardi?* (N/12)

(Belki Masumov'a yaranmaya başlar. **Acaba** öyle mi olur? Sonuçta G'aybarov'u yaptıkları için severdi. Sever miydi?)

- *Nahotki bular bilimingizga ishonmayotgan bo‘lishsa? Bir qoyillatib tashlang!* (N/15)

(**Acaba** bunlar bilginize inanmıyorlar mı? Bir göz atın!)

- *Ikromjon uyga qaytdi. Tavba!* ***Nahot*** *ketgan bo‘lsa Tursunoy? Eshik yana qulflog‘i!* (S/181)

(Ikromjon eve döndü. Tövbe! **Acaba** gitmiş mi Tursunoy? Kapı yine kilitli!)

- ***Nahotki*** *bular bilimingizga ishonmayotgan bo‘lishsa? Bir qoyillatib tashlang!* (N/15)

(**Acaba** bunlar bilginize inanmıyorlar mı? Bir deneyin!)

2.1.2. *Nasıl Olur Da* Anlamı Taşıyan Cümleler

Kuruluşunda *nahot/nahotki* kullanılan cümleler cevap istemeyen retorik soru cümlelerinde "nasıl" soru sözcüğü ile karşılanır. Soru sözcüğü olmasına karşın cümleye kattığı anlam şaşkınlık ya da inanmama olan bu söz grubu retorik sorudur. Bu tür cümlelerde ana cümlenin yüklemi şart kipindedir.

- ***Nahotki*** *o‘zingiz bilmasangiz?(TA/118)*

(**Nasıl olur da** kendiniz bilmezsiniz?)

- *Bir kun o‘tar-o‘tmas Mohlaroyim o‘zining kechagi shak-shubhalaridan o‘zi uyalar:* ***Nahotki*** *bitta so‘zning ikkita she‘rda uchrashidan u qadar gumonlarga borsam?* (JB/44)

(Bir gün geçer geçmez Mohlarayim dünkü şüphelerinden utanır: **Nasıl olur da** bir kelimenin iki şiirde buluşmasından şüphe duyarım?)

- ***Nahotki*** *sarg‘ishi Shtoddartu, qizg‘ishi Konolli bo‘lishsa?! G‘aflat bosibdi-da Abdullani!* (JB/316)

(**Nasıl olur da** sarışın Shtoddartu, kızıl saçlı olan Konolli olabilir?! Abdulla gafil mi avlanmış!)

- *Maktubni o‘qigach, xotini xat yetkazgan odamni kutdirmasdan javobini yozdi: Ey nopok erim! Sen* ***nahotki*** *"Bahori Donish" degan kitobni o‘qimagan bo‘lsang?!* (JB/345)

(Mektubu okuyunca hanımı, mektup getiren adamı bekletmeden cevabını yazdı: Ey necis kocam! Sen **nasıl olur da** "Bahar Bilgeliği" kitabını okumazsın?!)

- *Mana shu kursiga bir-ikki o‘tiribdi-yu, miyasi ham fikri ham aynibdi.* ***Nahotki*** *G‘aybarovning joyini qaytarib bermasa? Bu qanday bedodlik?* (N/8)

(İşte bu kürsüye bir iki kez oturmuş ya, aklı da fikri de bulanmış. **Nasıl olur da** G‘aybarov’un yerini geri vermez? Bu nasıl saçmalık?)

- Yo‘q, urmayman, ***nahotki*** seni ursam. Seni uradiganning qo‘li sinsin. (TA/67)

(Hayır, vurmam, **nasıl olur da** sana vururum. Sana vuranın eli kırılsın.)

- ***Nahotki*** *butun kolxoz ayollarini ko‘z qorachig‘idek asragan dono xotin unga bevafolik qilgan bo‘lsa?Ishonmayman! (TA/73)*

(**Nasıl olur da** bütün çiftlik kadınlarını göz bebeği gibi koruyan bilge hatun ona ihanet eder? İnanmam!)

2.1.3. ***Ne Gariptir ki*** **Anlamı Taşıyan Cümleler**

Kuruluşunda *nahot/nahotki* bulunan cümleler bağlam temelli aktarmalarda ki’li cümle yapısındadır. Kuvvetlendirme amacıyla bulunan “ki”, ki’li bağlı cümlelerle aynı sıralamaya sahiptir.

- *Uyalmadingizmi?* ***Nahotki*** *uyalmadingiz?! Ko‘shningiz-a! Sharmanda qilibsiz. Erim boyish uchun, uyda pul topish uchun doktorlikka o‘qidi, deyar ekansiz-da? (H/10)*

(Utanmadınız mı? **Ne gariptir ki** utanmadınız?! Komşunuz! Ayıp etmişsiniz. Kocamın zengin olmak ve evde para kazanmak için tıp okuduğunu mu söylüyorsunuz?)

- *Shunday dedi-yu, lekin yuragining bir cheti g‘ash bo‘lib qoldi. Shuncha qilgan mehnatlari* ***nahotki*** *ko‘zga ko‘rinmasa. (H/20)*

(Öyle söyledi ama kalbinin bir yanı öfkelendi. Yapılan bunca işler **ne gariptir ki** göze görünmüyor.)

- *Axir bu Amir Umarxonning Sayid G‘ozi-xoja qizi Oyhonposhshoga uylanishi tarihi-ku!* ***Nahotki*** *hozirga qadar Abdulla buni sezmagan bo‘lsa!* (JB/48)

(Nihayet bu Amir Umarxon’ın Sayid Gazi hocanın kızı Oyhon sultanla evlenme tarihi mi! **Ne gariptir ki** şimdiye kadar Abdulla bunu fark etmemiş!)

- ***Nahotki,*** *bizni tarkidünyochilikka targ‘ib etgan kimsalar nazru niyozimiz va tavbalarimiz evaziga molmulkimizga egalik qilsalar! Biz ham hudoning bandalarimiz.* (HSQ /16)

(**Ne gariptir ki**, bizi laikliğe teşvik eden kimseler, dualarımız ve tövbelerimiz karşılığında malımıza sahip çıktılar! Biz de Allah’ın kullarıyız.)

2.1.4. ***Ya*** **Anlamı Taşıyan Cümleler**

Soru cümleleri yapısal olarak değerlendirildiğinde herhangi bir soru birimi bulunmasa da anlam olarak soru olabilir. Bağlama göre değerlendirildiğinde cevap beklemeyen soru cümleleri kuran *nahot/nahotki*, incelenen bütüncede “ya” biçiminde aktarılmıştır.

- ***Nahotki*** *dunyoda butun boshli bir xalq yashasa, uning butun boshli hayoti, mamlakati, tarixi, ilm-fani, madaniyati, urf-odatlari, e‘tikodi, xullas, jami narsasi but bo‘lsada boshka xalq yoki davlatlar uning borligidan mutlaqo bexabar yursa, deb ko‘p o‘yladim.* (RYG‘S /7)

(**Ya** dünyada bir millet varsa, onun bütün hayatı, ülkesi, tarihi, bilimi, kültürü, gelenekleri, inancı kısacası her şeyi tamam olsa da diğer milletler veya devletler onun varlığından tamamen habersiz yaşarsa, diye çok düşündüm.)

- ***Nahot*** *shu gap rost bo‘lsa?* (S/177)

(**Ya** bu söz doğruysa?)

2.2. Şaşkınlık-Tahmin-Olasılık Bildiren Cümleler

2.2.1. *Allahtan ki* Anlamı Taşıyan Cümleler

Nahot/nahotki ile kurulan cümlelerin iç anlam özellikleri, bağlama bakıldığında soru dışında anlamlar bildirir. İncelenen bütüncede bu kiplik anlamı karşılayan kullanımların edebî dilde de kullanımı oldukça yaygınlaşmıştır. Söylemin ihtimal dâhilinde olduğu ya da olasılık bildirdiği açıktır.

- ***Nahotki**, shu kunga yetdi. Baxtli qiz ekanman! Laziza to'gri aytgan ekan.*(BYA/8)

(**Allahtan ki** bu güne geldi. Şanslı kızmışım! Laziza doğru söylemiş.)

- ***Nahot** bu kutilmagan to'lg'oq uning ongi-da o'zgarish yasadi!* (S/237)

(**Allahtan ki** bu beklenmedik hamilelik onun fikrinde değişiklik yarattı!)

2.2.2. *Anlaşılan O ki* Anlam Taşıyan Cümleler

Bağlama göre değerlendirildiğinde *nahot/nahotki* ile kurulmuş cümlelerde söylemin gerçekleşmiş olma ihtimali yüksektir.

- *Qancha yaxshi niyatlar bilan olingan bu kiyimlarni **nahotki** boshqa birov kiyib yirtsa. Yo'q, o'zi kiyadi, o'zi kiyib yirtadi. (H/2)*

(O kadar iyi niyetle alınan bu kıyafetleri **anlaşılan o ki** bir başkası tarafından giyilip yırtıldı. Hayır, kendisi giyecek kendisi yırtacak.)

- *Shuni eslab, **nahotki** bizlar ham adashlik deb qo'yardim o'zimga-o'zim.* (UYM/46)

(Bunu hatırlayarak, **anlaşılan o ki** bizler de hayal ürünüyüz diye düşündüm kendi kendime.)

2.2.3. *Galiba* Anlamı Taşıyan Cümleler

Nahot/nahotki, cümlede güçlü bir olasılık bildirir. Buna göre söylemin gerçekleşme ihtimali yüksektir.

- ***Nahotki** mehmonlar buyuk shoir Mirza G'olib nomidagi mahallani ko'rmay, u yerda tashkil etish mo'ljallanayotgan Navruz bayrami iftorida ishtirok etmay ketishadi deb, o'ylab qoldik.* (UYM/504)

(**Galiba** misafirler büyük şair Mirza G'alib adını taşıyan mahalleyi görmeden orada yapılması planlanan Nevruz bayramı iftarına katılmadan gidecekler diye düşündük.)

- *Tohir buning tagiga yetolmay hayron; **nahotki** xotinim O'zbekistonga ikki marta borganidayoq, tilni shuncha o'zlashtirib olgan bo'lsa, deb xayol suryapti shekilli.* (UYM/598)

(Tohir bunu tam olarak anlamayıp şaşırarak; **galiba** eşim, Özbekistan›a iki kez gitmekle dili zaten özümseyip hâkim oldu diye düşünüyor.)

2.2.4. *Belki* Anlamı Taşıyan Cümleler

Bağlama göre *nahot/nahotki* ile kurulan cümlelerin aktarımında kesin yargı bildirmek yerine olasılık bildiren "belki" sözü karşımıza çıkar. Cümlede tahmin anlamı da bulunur. İhtimal aralığı daha geniş olsa da söylemin gerçekleşme ihtimali azdır.

- ***Nahotki** baland tog'lar ham past kelib a…u yoqda qiyomat qo'pgandir* (RYG'S/262)

(**Belki** yüksek dağlar da alçalıp o tarafta kıyamet kopmuştur.)

- *Aytganlarini bajardi. Baribir norozi bular! Nima qilish kerak? **Nahotki** boshqa ish topilmasa?* (N/19)

(Dediklerini yaptı. Hâlâ memnun değiller! Ne yapmak gerek? **Belki** başka iş bulunmuyor.)

3.SONUÇ

Özbekçede sadece sözcük değil sözcük grubu ya da anlamını yitirmiş cümlelerin de gramatikal görevli unsurlar olduğu görülür. Özbek gramerlerinde "yuklama" (yükleme) olarak karşılanan *nahot/nahotki* yapısı, na+hot+ki biçiminde belli kurallar içinde yan yana gelerek oluşturulan, birleşik bir yapıda bulunan ve cümlede anlamı etkileyen bir gramer vasıtasıdır. *acaba, ne de olsa, nedense, ne gariptir ki, Allahtan ki, neyse ki, ne tuhaftır ki, nasıl olur da, anlaşılan o ki, ne var ki, diyelim ki, öyle görünüyor ki, galiba, belli ki, keşke, mümkün mü, diyelim ki* anlamlarını karşılayarak, cümlenin bağlamına etki eder. Özbekçede sentaktik ilgi kurması bakımından değerlendirildiğinde *ko 'makchilar* (edatlar) ve *bog'lovchilar* (bağlaçlar) arasındaki benzerliğiyle öne çıkar. Cümleye entegre edildiğinde soru, şaşırma, kuvvetlendirme anlamları katar. Anlamı kuvvetlendirirken cümleyi betimler. Soru cümlelerinde kullanıldığında retorik bir anlam verir. Yani kuruluşuna dâhil olduğu soru cümlesi esasen gerçek bir soru cümlesi değildir. Emir cümlelerinde kullanıldığında şaşırma anlamı katarken, cümle genellikle şartlı yapıdadır. Nahot/ nahotki birleşik bir cümlenin cümle bağlayıcısı olarak da karşımıza çıkar. Özbekçede *yuklamalar* (yüklemeler), bazı durumlarda kendi görevi dışında cümledeki ögeleri ya da cümlenin kendisini bağlama görevi üstlenirler. Bu durumda yüklemeler birer cümle bağlayıcısı olarak da görev alırlar.

Özbek edebî eserlerinde sıklıkla karşılaştığımız bu yapı, anlam ayırıcı görevi bulunan bir gramer vasıtası olarak "cümlede anlam" konusu içinde ayrıca değerlendirilmelidir.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduğunu kabul etmektedir (The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the author).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKÇA

Aktamovna, R.I. (2023). O'zbek Tilida Yuklamalar Tasnifi va Nutqdagi Vazifasi Haqidagi Qarashlar. *The Theory of Recent Scientific Research in the Field of Pedagogy,vol.1, no.7, s. 17-21*.

Amanov, U. (2021). *Ona Tili (Morfologiya).* Durdona Nashriyoti: Buxoro.

Asqarova, M.A. (1966). *O'zbek Tilida Ergshish Formalari va Ergash Gaplar*. O'zbekiston SSR Fan Nashriyoti: Toshkent.

Barutcu Özönder, F. Sema (2001). "Türkçe Enklitik Edatlar Üzerine: çI/çU*", Kök Araştırmalar, Güz 2001, s. 75-86.*

Baxavadinovna, SH.I., (2003). O'zbek Tili Milliy Korpusida Yordamchi So'zlar Bazasi (So'roq-Taajjub Yuklamalari Misolida). *Academic Research in Educational Sciences, 2(10), s.312-320.*

Bodrogligeti, A. J. (2001). *A grammar of Chaghatay I-II*. Lincom Europa.

Crystal, D. (1994). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics.* Blackwell: Oxford.

Çelikbay, A. (2013). Yeni Uygur Türkçesinde Bir Enklitik Edatı: ze . *Journal of Turkish Studies.DOI:10.7827/ TurkishStudies.4881, s.977-987.*

Efendioğlu, S. (2006). Cümle Menşeli Edatlar. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.31, s. 193-207.*

Ercilasun, A.B. (2008). "La Enklitiği ve Türkçede Bir "Pekiştirme Enklitiği" Teorisi", *Dil Araştırmaları, 2, s. 35-56*

Erdal, M. (2000). "Clitics in Turkish", *Studies on Turkish and Turkic Languages, Proceedings of the Ninth International Conference on Turkish Linguistics, Lincoln College, Oxford*, *August 12-14, 1998* (Edited by Aslı Göksel and Celia Kerslake), Wiesbaden.

Gabain, A. Von (1945). Özbekische Grammatik. Otto Harrassowitz, Leipzig und Wien.

Ikramova, R. (1985). *O'zbek Tilida Otlarning Sintetik, Analitik va Funktsiyonal Formalari*. O'zbekiston SSR Fan Nashriyoti: Toshkent.

Irisqulov, M. (1992). *Tilshunoslikka Kirish*. Oqituvchi: Toshkent.

İpek, B. (2009). "Divan ü Lugat'it Türk'te Geçen Enklitik Edatları". *Turkish Studies, Volume 4/3, s. 1119-1211.*

Karaman, A. (2016). Yeni Uygur Türkçesinde *Kin* Edatı. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 5(1), 135-144.*

Kaynak, O. (1969). Türkçede Bağlaçlar*. Türk Dili Dergisi 19(209), s.697-705, Ankara.*

Kononov, A. N. (1960). *Grammatika Sovremennogo Uzbekskogo Literaturnogo Yazıka*, Moskva.

Korkmaz, Z. (2005). Bağlaçlar ve Türkiye Türkçesindeki Oluşumları*. Türk Dili, 89 (638), s. 118-125).*

Kornfilt, J. (1997). *Turkish*. London: New York.

Lewis, G. L. (1967). *Turkish Grammar*, Oxford: New York.

Nalbant, M.V. (2004). "Türkçe Enklitik Edatı LA", *V. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*, Ankara, s. 2157-2173.

Özbek, N. (1998). "Türkçede Söylem Belirleyicileri". *Dilbilim Araştırmaları Dergisi, 9, s.37-47*.

O'zbek Tili Grammatikasi-Morfologiya, I. Tom. (1973) O'zbekiston SSR Fanlar Akademiyasi A.S. Pushkin Nomidagi Til va Adabiyot Instituti, Fan Nashriyoti, Toshkent.

Sayfullayeva, R.R., Mengliyev, B.R., Boqiyeva, G.H., Qurbonova, M.M., Yunusova, Z.Q., Abuzalova, M.Q. (2010). *Hozirgi O'zbek Adabiy Tili.* O'zbekiston Respublikasi Oliy va O'rta Maxsus Ta'lim Vazirligi: Toshkent.

Qodirov, U. (2024). *O'zbek Adabiy Tili Bo'limlari Yuzasidan Uslubiy Qo'llanma*. https://namdu.uz/media/Books/pdf/2024 Erişim Tarihi: 11.12.2024.

Yazıcı-Ersoy, H. (2011). Başkurt Türkçesinde Kiplik Parçacıkları. *Türkbilig, S.22*, s.43-51.

TARANAN ESERLER KAYNAKÇASI

BYA: Beoshiyon Yaralgan Ayol. Nilufar https://n.ziyouz.com/books/uzbek_nasri/Nilufar.%20Beoshyon%20yaralgan%20ayol%20(qissa).pdf Erişim tarihi: 18.02.2025

H: Hikoyalar. Saida Zunnunova

Microsoft Word - saida_zunnunova_hikoyalar_ziyouz_com.doc Erişim tarihi: 17.02.2025

HSQ: Hind Sayyohining Qissasi.

https://www.ziyouz.com/books/uzbek_nasri/Abdurauf%20Fitrat.%20Hind%20sayyohining%20qissasi.pdf Erişim tarihi: 17.02.2025

JB: Jinlar Bazmi. Abdulhamid Ismoil https://www.ziyouz.com/books/uzbek_nasri/Abdulhamid%20Ismoil.%20Jinlar%20bazmi.pdf Erişim tarihi: 17.02.2025

K: Bahodir M.A. (1991). *Ko'kto'nliklar*. Yozuvchi nashriyoti: Toshkent.

M: Manaschi, Abdulhamid Ismoil. https://www.ziyouz.com/books/uzbek_nasri/Abdulhamid%20Ismoil.%20Manaschi%20(roman).pdf Erişim tarihi: 17.02.2025

N: Notanish, Anvar Namozov. https://www.ziyouz.com/books/uzbek_nasri/Anvar%20Namozov.%20Notanish%20(qissa).pdf Erişim tarihi: 17.02.2025

RYG'S: Ro'yo Yohud G'ulistonga Safar, Ahmad A'zam. https://www.ziyouz.com/books/uzbek_nasri/Ahmad%20A'zam.%20Ro'yo%20yoxud%20G'ulistonga%20safar%20(roman).pdf Erişim tarihi: 19.02. 2025.

S: Saylanma, Shukur Xolmirzayev.

https://n.ziyouz.com/books/uzbek_nasri/Shukur%20Xolmirzayev.%20Saylanma.%201-jild.%20Hikoyalar.pdf Erişim tarihi: 18.02.2025

UYM: Dadaxon N. (2013). *Uzoq-Yaqin Manzillar-Saylanma- 3.Jild.*Istiqlol, Toshkent.

TA: Tanlangan Asarlar, Said Ahmad.

https://n.ziyouz.com/books/uzbek_nasri/Said%20Ahmad.%20Tanlangan%20asarlar.%201-jild.%20Hikoyalar.pdf Erişim Tarihi: 18.02.2025

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.06.2025 **√Accepted/Kabul:** 19.09.2025
DOI: https://doi.org/10.30794/pausbed.1711726
Research Article/Araştırma Makalesi

Soygül, T. (2025). "Religious Myth Criticism in Mythopoeic Fantasy Literature: Terry Pratchett' Small Gods (1992)", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, 71, 437-445.

RELIGIOUS MYTH CRITICISM IN MYTHOPOEIC FANTASY LITERATURE: TERRY PRATCHETT' *SMALL GODS* (1992)*

Tuğçe SOYGÜL**

Abstract

Fantasy literature, particularly in its mythopoeic mode, is a modern literary form rooted in ancient myth-making, reconfiguring traditional narratives to engage with contemporary concerns. Rather than reinforcing myth's original function in pre-modern societies, this narrative mode transforms established mythic structures into symbolic frameworks for critique. This study, therefore, analyses Terry Pratchett's *Small Gods* (1992) as a representative work of mythopoeic fantasy, drawing on Mircea Eliade's theories of religious myth criticism to examine how the novel deconstructs religious dogma and exposes mechanisms, sustaining belief through revisionist myth-making. Building on Eliade's conception of myth as a sacred framework, the analysis explores how Pratchett reimagines sacred geography, divine authority, and the institutionalisation of myth and religion as human constructs shaped by belief rather than expressions of transcendent truth. The novel thus subverts the relationship between myth and religion within the Discworld universe, offering a critical lens on the socio-political function of religious systems.

Keywords: *Mythopoeic fantasy, Terry Pratchett, Small Gods, Religious myth criticism, Mircea Eliade, Discworld Universe.*

MİTOPOEİK FANTASTİK EDEBİYATTA DİNSEL MİT ELEŞTİRİSİ: TERRY PRATCHETT'IN *KÜÇÜK TANRILAR* (1992) ROMANI

Öz

Fantastik edebiyat, özellikle mitopoeik türüyle, antik mit yaratımına dayanan modern bir anlatı biçimidir ve geleneksel anlatıları çağdaş sorunlarla etkileşime girecek şekilde yeniden kurgular. Mitin ilkel toplumlarda üstlendiği özgün işlevi yeniden üretmek yerine, bu anlatı tarzı yerleşik mitsel yapıları eleştirel ve simgesel çerçeveler halinde dönüştürür. Bu çalışma, Terry Pratchett'ın *Küçük Tanrılar* (1992) adlı romanını mitopoeik fantastik edebiyatın öne çıkan bir örneği olarak incelemekte ve eserin dinsel dogmayı nasıl sorguladığını, inancı sürdüren yapıları nasıl gözler önüne serdiğini Mircea Eliade'ın dinsel mit eleştirisine dayanan kuramsal yaklaşımı çerçevesinde ele almaktadır. Eliade'ın miti kutsal olan ile dünyevi olan arasındaki ilişkiyi kuran bir yapı olarak yorumlamasına dayanan analiz, Pratchett'ın kutsal coğrafyayı, ilahi otoriteyi ve mit ile dinin kurumsallaşmasını aşkın hakikatlerden ziyade inanca dayalı insan yapıları olarak nasıl yeniden tasarladığını ortaya koyar. Roman böylece Diskdünya evreninde mit ile din arasındaki ilişkiyi ters yüz eder ve dinsel yapıların toplumsal ve politik işlevlerine eleştirel bir perspektif sunar.

Anahtar kelimeler: *Mitopoeik fantazi, Terry Pratchett, Küçük Tanrılar, Dinsel mit eleştirisi, Mircea Eliade, Diskdünya Evreni.*

*This article presents a revised and condensed version of the second chapter of my unpublished PhD dissertation, along with the theoretical background derived from the relevant sections of the first chapter.

**English Lecturer, University of Turkish Aeronautical Association, Department of Common Courses, ANKARA.
e-mail: tsoygul@thk.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0001-9267-0228)

1. INTRODUCTION

Fantasy literature offers a narrative framework in which ancient myths[1] are reimagined, giving rise to a new tradition deeply rooted in myth, now referred to as 'mythopoeic fantasy,' a distinct literary mode that operates beyond the bounds of myth's original sacred function and reimagines it for modern cultural reflection. The adjective *mythopoeic* is defined as "[m]yth-making; productive of myths; pertaining to the *creation of myths*" (Simpson & Weiner, 1998:179; emphasis added), and is commonly applied to narratives that construct or resemble mythic structures. In pre-modern societies, myth functioned as a foundational tool for establishing sacred space, legitimising hierarchical authority, and structuring collective identity. However, many mythopoeic works appropriate these structures to subvert their original religious and ideological authority. By reworking established myths and blending tradition with innovation, they shape contemporary understandings of the world in significant ways. Central to this creative engagement is 'mythopoeia',[2] a term derived from the Greek 'mythos' (legend) and 'poieein' (to make) (Trident Press International, 1996:841), which refers to the imaginative act of constructing or adapting mythological narratives to articulate symbolic meaning relevant to modern contexts. As Harry Slochower explains, "while mythology presents its stories as if they actually took place, mythopoesis transfers them to a symbolic meaning" (1970:15). In this sense, mythopoeic fantasy not only draws on ancient traditions but also reinterprets them to reflect contemporary values, spiritual questions, and ideological tensions. By constructing richly imagined secondary worlds that echo mythic systems, authors challenge inherited truths, critique dominant ideologies, and explore the interplay between belief and authority through their narratives. This evolving function of myth is particularly evident in works that seek to interrogate and expose religious institutions and structures of power that uphold notions of transcendental truth by dismantling the mythic foundations of religious dogma. In this way, fantasy fiction becomes not merely an exercise in imagination but a lens through which the sacred is deconstructed and institutional power is critically examined. This article, therefore, examines the reconstruction of traditional myths in British fantasy fiction novels, *Small Gods* (1992) by Terry Pratchett (1948–2015), analysing how the author employs mythopoeic fantasy as a subversive literary mode to challenge dominant ideologies and religious norms through revisionist myth-making. Drawing on the analysis of sacred space, sacred authority, and the role of myth in pre-modern societies developed by religious myth critic Mircea Eliade (1907–1986), this study demonstrates how the novel deconstructs religious dogmas and reconfigures myth to expose the socio-political mechanisms underlying belief systems.

Situating mythopoeic fantasy within the broader framework of fantasy literature is essential prior to analysing the selected novel, as it is frequently examined within this wider literary context. Although scholarship on fantasy has expanded significantly over the last half-century, its place in literary studies remains unsettled, particularly regarding its classification. While scholars have studied its origins, functions, and cultural significance, there is still no clear consensus on whether it should be defined as a genre, narrative mode, or a recurring literary formula. While fantasy has only recently been formally recognised as a distinct category within the publishing industry, its roots can be traced to some of the earliest forms of human storytelling. For instance, oral narratives predating written language were predominantly fantastical in tone, reflecting Geoffrey Chaucer's use of the word 'fantasye' to describe "strange and supernatural tales with no basis in everyday experience," a definition that continues to shape modern understandings of fantasy (Stableford, 2005:xxxv). Historically, fantasy has been associated with a lack of seriousness, often perceived as escapist or unrealistic, which contributed to its marginalisation in literary studies. This prejudice contributed to its late inclusion in serious literary studies. Until around 1969, fantasy was largely confined to children's literature, reinforcing the view that imaginative storytelling was inappropriate for adult readers. Nevertheless, the boundaries between children's literature and adult fantasy are not rigid. Richard Mathews highlights a significant relationship between the two, characterising it as a fluid continuum

[1] Myths, as defined by *Encyclopaedia Britannica*, are symbolic narratives often of unknown origin and partially rooted in tradition, typically involving supernatural beings and extraordinary events, and commonly associated with systems of belief (2024). The term itself originates from the ancient Greek words '*mythos*' (tale) and '*logos*' (reason) (Richardson and Bowden, 1983:389), highlighting the dual nature of myth as both story and meaning. This duality underscores myths' enduring capacity to function as intriguing stories for understanding complex cultural and existential realities.

[2] The noun '*mythopoeia*,' closely associated with J.R.R. Tolkien (1892–1973), particularly through his poem of the same name (1988), has become a widely accepted term in both literary and academic contexts for describing the construction of myth in imaginative literature, especially within fantasy fiction. While the variant '*mythopoeisis*' does occasionally appear, it remains uncommon in formal scholarly usage. For the purposes of this study, *mythopoeia* will be adopted as the primary term due to its established role in literary criticism and its prominence in Tolkien scholarship.

through which many young readers are gradually introduced to more complex forms of fantastical storytelling (2002:17). Although associations between children's literature and fantasy are apparent, they are insufficient to classify the genre as simplistic or immature, nor do they negate its literary significance. As Diana Tixier Herald notes, interpretation of fantasy "varies widely [since] any time an attempt is made to codify a 'true' definition of fantasy, there will be dissent" (1999:2). This ambiguity reflects a broader tension within the field, as some critics argue that fantasy is foundational to various literary forms, while others trace its origins to ancient myth and folklore. These competing perspectives highlight the genre's fluid and evolving role in literature, resisting fixed categorisation and inviting continual reinterpretation.

Some scholars argue that fantasy literature, though rooted in ancient narrative traditions such as myth, legend, and folklore, only emerged as a distinct literary form in relatively recent history. This view is notably expressed by John Clute and John Grant in *The Encyclopedia of Fantasy* (1997), where they define fantasy as "a self-coherent narrative which, when set in our reality, tells a story which is impossible in the world as we perceive it; when set in an otherworld or secondary world, that otherworld will be impossible, but stories set there will be possible in the other world's terms" (1997:viii). Through this definition, they highlight the defining characteristic of fantasy as a mode that defies reality while constructing imaginary worlds. Moreover, they assert that fantasy should not be regarded as a continuation of pre-Enlightenment storytelling but rather as a product of the cultural and literary shifts that began in the decades prior to the nineteenth century (Clute and Grant, 1997:ix). This distinction positions fantasy in dialectical contrast to realism and naturalism. However, before the Enlightenment, realism and the fantastic were not perceived as oppositional; instead, they coexisted fluidly within the same literary works, without any contradiction. The conceptual divergence between realism and fantasy, then, is a relatively modern phenomenon. Expanding on this dynamic, Ursula K. Le Guin offers a compelling revaluation of fantasy's epistemological function. She argues that fantasy is not anti-rational but para-rational a superrealistic mode that does not reject the real, but rather enhances and transcends it (1979:79). In this light, fantasy becomes a vehicle for engaging with alternative dimensions of meaning, offering symbolic interpretations of reality that realism alone cannot fully capture. Thus, fantasy reframes realist conventions not through opposition but through transformation, engaging with metaphysical and archetypal truths by means of inviting reflection on the complexities of human experience. It is precisely through this symbolic and imaginative capacity that fantasy, and by extension, mythopoeic fantasy, asserts its value as a serious literary mode, one that reflects on the complexities of human experience and existence, rather than serving merely as escapist or immature storytelling.

Building on this understanding, in *Fantasy and Mimesis* (1984), Kathryn Hume explores the relationship between fantasy and reality, noting that imagination, although it departs from "consensus reality," still acts as a "response to reality" (1984:21). She argues that grounding fantastic elements in realism enhances narrative plausibility, resulting in richer and more engaging stories. She focuses on fantasy as a broader literary process that reflects and interprets human experience. Thus, she contends that fantasy functions as a "literary impulse" shaped by assumptions about the nature of literature and its connection to life (1984:8), and that it extends beyond textual boundaries, offering "extra-textual insights into the author's worldview" (1984:24). For Hume, fantasy is not simply a narrative device but a means of engaging with existential, cultural, and philosophical concerns. Nevertheless, a significant limitation of her approach lies in her refusal to define fantasy as a distinct genre. Instead, she introduces a three-tiered structure referred to as "uses of fantasy," drawing on Aristotelian concepts like plot, character, and idea. This model, while thematic and function-oriented, lacks precision, and Hume herself acknowledges its reliance on "overlapping terms" (1984:151), which diminishes its analytical clarity. Given the ambiguity surrounding the definition of fantasy, Brian Attebery offers a significant contribution in *Strategies of Fantasy* (1992), where he proposes a flexible and nuanced model to conceptualise the genre. He delineates fantasy into three categories: formula, mode, and genre. To reconcile divergent scholarly perspectives, Attebery first defines fantasy as "a form of popular escapist literature that combines stock characters and devices—wizards, dragons, magic sword, and the like—into a predictable plot in which the perennially understaffed forces of good triumph over a monolithic evil" (1992:293). This formulaic version, he argues, is "essentially a commercial product," shaped by market expectations and relying on familiar tropes to meet reader anticipation (1992:294). In contrast, his second formulation frames fantasy as a mode:

> Fantasy is a sophisticated mode of storytelling characterized by stylistic playfulness, self-reflexiveness, and a subversive treatment of establish[ed] orders of society and thought. Arguably the major fictional mode of the late twentieth century, it draws upon contemporary ideas about sign systems and the indeterminancy of meaning and at the same time recaptures the vitality and freedom of nonmimetic forms such as epic, folktale, romance, and myth. (1992:294)

This modal definition expands the scope of fantasy to include stylistic experimentation and ideological critique, emphasising its capacity to operate across historical and cultural contexts. To address the challenge of defining fantasy as a genre, Attebery turns to the theory of 'fuzzy sets,' inspired by George Lakoff and Mark Johnson[3], to capture the genre's inherently fluid boundaries. He indicates "fuzzy set theory proposes that a category such as 'bird' consists of central, prototypical examples like 'robin,' surrounded at greater or lesser distance by more problematic instances such as 'ostrich,' 'chicken,' 'penguin,' and even 'bat'" (1992:305). In this model, fantasy is understood as a flexible category, described by Attebery as a 'fuzzy set,' organised around central texts that act as reference points for the genre. Among these, *The Lord of the Rings* (1954–1955) emerges as the most exemplary work, identified through a survey as the quintessential fantasy text. Consequently, Attebery's study offers a foundational theoretical framework that systematically differentiates fantasy as a formula, a mode, and a genre. While acknowledging the challenges of fixed definitions, his approach foregrounds the complexity and dynamism of fantasy literature, affirming its significance within the broader landscape of literary studies.

The critical study of fantasy emphasises its controversial and evolving status within literary discourse, as its classification remains a subject of ongoing theoretical debate. Building on earlier discussions, Attebery's and Hume's frameworks collectively underscore fantasy's conceptual fluidity, resisting rigid classification by functioning both structurally and cognitively as genre, mode, and imaginative response to reality. Together, these perspectives point to the need for a flexible critical model that transcends fixed genre boundaries. Given that fantasy can be approached as both a genre and a narrative mode, mythopoeic fantasy must likewise be understood through this dual lens. By synthesising Attebery's structural framework with Hume's interpretive model, this study adopts a hybrid approach that positions mythopoeic fantasy as a narrative mode grounded in the symbolic logic of myth and myth-making, situating it at the intersection of narrative function and revisionist myth-making. Thus, it establishes a flexible yet grounded methodology for understanding the ideological and symbolic significance of mythopoeia in modern fantasy fiction.

2. MYTHOPOEIC FANTASY

The theoretical frameworks of fantasy fiction, alongside the foundational insights of authors such as J.R.R. Tolkien and C.S. Lewis (1898–1963),[4] have been instrumental in defining mythopoeic fantasy as more than mere escapism or fanciful childlike entertainment. Rather, their works position the genre as a legitimate literary form capable of addressing profound socio-cultural questions. Central to Tolkien's concept of 'sub-creation,' as articulated in his seminal essay "On Fairy-Stories" (1947),[5] is his assertion that "[w]hat really happens is that the story-maker proves a successful 'sub-creator.' He makes a Secondary World which your mind can enter. Inside it, what he relates is 'true': it accords with the laws of that world. You therefore believe it, while you are, as it were, inside" (Tolkien, 1947:132). This notion of sub-creation underscores the capacity of the author to construct internally coherent imaginary worlds, secondary worlds, that evoke a sense of reality distinct from, yet resonant with, the primary world. In this regard, sub-creation becomes the imaginative and structural foundation of mythopoeic fantasy. These secondary worlds are not merely products of imaginative invention but operate as mythic landscapes wherein symbolic meaning, moral complexity, and existential concerns are explored. Through the act of myth-making within these crafted realities, mythopoeic fantasy functions as a narrative mode that

[3] George Lakoff is a cognitive linguist and Mark Johnson a philosopher, both known for their collaborative work in conceptual metaphor theory. In their influential book *Metaphors We Live By* (1980), they argue that human thought is largely metaphorical and structured by embodied experience (Lakoff and Johnson, 1980: 247).

[4] For an in-depth analysis of Tolkien's and Lewis's contributions to the development of mythopoeic fantasy, see Tom Shippey's *The Road to Middle-Earth: How J.R.R. Tolkien Created a New Mythology* (1982; revised ed. 2003), Christopher D. Rhone's *The Mythopoeic Worldview of J.R.R. Tolkien, C.S. Lewis, G.K. Chesterton* (2010), and Jyrki Korpua's *The Mythopoeic Code of Tolkien: A Christian Platonic Reading of the Legendarium* (2021).

[5] Tolkien first delivered "*On Fairy-Stories"* as the Andrew Lang Lecture at the University of St Andrews in 1939. It was later revised and published in 1947 in an edited volume dedicated to the study of fairy tales and fantasy literature.

both draws upon and reframes archetypal patterns and sacred structures, enabling readers to engage critically with the metaphysical underpinnings of human experience. Thus, sub-creation does not simply support the mythopoeic; it embodies and enacts it, making a new modern mythology capable of cultural reflection and ideological interrogation. Furthermore, the enduring relevance of myth within Tolkien's and Lewis's work provides the conceptual and artistic groundwork for mythopoeic fantasy shaped by the inherently hybrid and flexible nature of fantasy literature itself. As Kirstin Jeffrey Johnson observes, "the word mythopoeic is used to mean 'a literary myth' or is even used simply as an adjective describing something reminiscent of Middle Earth or Narnia" (2014: 30). Although neither Tolkien nor Lewis formally adopted the term to characterise their own fiction, their narratives and critical reflections have retrospectively shaped its contemporary contours. In their hands, myth becomes not a static repository of archaic symbols, but a dynamic narrative framework through which cultural, theological, and existential themes are interrogated, reimagined, and reconstructed.

This evolving approach to myth in fantasy literature naturally leads to mythopoeic fantasy, whose role as a narrative mode is to both preserve and transform traditional myths and mythic structures to interrogate religious dogmas, cultural norms, and social hierarchies, while engaging with timeless human concerns. This imaginative engagement with myth aligns with Northrop Frye's observation that "learned and recondite writers whose work requires patient study are explicitly mythopoeic writers" (1957:117), including figures such as Dante Alighieri (1265–1321), Edmund Spenser (c. 1552–1599), and James Joyce (1882–1941). Such writers do not merely preserve myth but actively repurpose it, using archetypal structures, symbolic landscapes, and universal themes to delve into the philosophical and ethical dimensions of human existence. Accordingly, mythopoeic fantasy distinguishes itself by embedding metaphysical realities into the fabric of narrative. Protagonists, often psychologically realistic, navigate alternate or parallel worlds shaped by reimagined mythic laws, and their moral choices reflect ethical challenges mirrored in the primary world. Rather than offering mere escapism, this form of fantasy demands reflection on moral truths that are presented as timeless and enduring. By forging connections between ancient traditions and contemporary concerns, mythopoeic imagination creates new myths that resonate with modern readers. As Zachary Andrew Rhone notes, "[m]ythopoeic, or myth-making, writers engage in stories that inquire about something beyond the physical world" (2017:137) to reflect upon contemporary ideological tensions. This mode thus presents a serious literary engagement with existential and ideological questions, offering insight into the human condition. According to Marek Oziewicz, mythopoeic fantasy reflects a perspective that recognises the presence of supernatural elements[6] (2008:83), while Chris Brawley highlights its critical potential, describing it as the work of authors "who are employing fantasy as a subversive mode of literature to revise our perceptions of the natural world" (2014:9). Brawley's analysis affirms the transformative function of myth-making within this mode, revealing its capacity to challenge and redefine dominant cultural paradigms. His definition thus aligns with this study's examination of mythopoeia as a subversive instrument, highlighting how myth-making can transform and reinterpret our perception of reality through storytelling. To this end, the enduring significance of mythopoeia lies in its ability to blur the lines between fiction and reality, enabling literature to function as a vehicle for symbolic and ideological reorientation. This importance stems from the relationship between myth and mythopoeia, with the latter emerging from the former by expanding its symbolic and narrative roles within literary forms.

By the mid-twentieth century, the theory of myth had expanded to encompass diverse perspectives, with scholars increasingly viewing myth not as an archaic relic but as a dynamic force intertwined with ideology, culture, and the unconscious. The 1940s marked a pivotal moment in this development, as figures such as Mircea Eliade, Joseph Campbell, and Northrop Frye advocated for the revival and reinterpretation of myth, particularly within literature and popular culture. This period also witnessed the emergence of mythopoeic literature, exemplified by Tolkien and Lewis, who reimagined mythic storytelling to explore enduring human concerns. Against this intellectual backdrop, religious myth criticism, particularly through the work of Eliade, offers essential insights into mythopoeic fantasy's subversive engagement with sacred narratives and its capacity for critiquing institutional religion. Eliade understands myth as a sacred narrative that reveals the origins of existence

[6] This definition poses challenges because the boundary between natural and supernatural varies with interpretation and often blurs within fiction. As Brian Attebery notes in his foreword to Oziewicz's work, some non-theistic authors, such as Ursula K. Le Guin (1929–2018) and Algernon Blackwood (1869–1951), may not clearly fit the supernatural category. Therefore, the term should be applied cautiously in this context (2008:2).

and mediates the interplay between the sacred and the profane. His approach focuses on the internal logic of myth, which recounts hierophanies, moments when the sacred breaks into the profane world, thus rendering myth more than mere storytelling. Instead, myths function as vehicles for transcendent knowledge and cultural continuity (Eliade 1963:5–6). As Douglas Allen notes, Eliade seeks to uncover the hidden structures that express the sacred through symbolic meaning (2002:185). Even when addressing secular myths, Eliade highlights their foundation in sacred origins, demonstrating how they reinterpret and reshape traditional mythic significance. In this way, his thought foregrounds both the sacred roots and the enduring cultural functions of myth. Viewed through this lens, mythopoeic fantasy emerges as a powerful literary mode that reimagines cultural narratives, critiques religious institutions, and engages deeply with philosophical and existential questions. Eliade's framework thus provides a vital theoretical basis for understanding both religious myth criticism and the role of myth in *Small Gods*, supporting the analysis of how mythopoeia reinterprets and transforms inherited narratives within modern fantasy literature.

3. SUBVERTING THE SACRED IN TERRY PRATCHETT'S *SMALL GOD*

Sir Terry David John Pratchett (1948–2015) is one of the most influential fantasy authors of the late 20th and early 21st centuries (Cabell, 2012:3). His literary breakthrough occurred with *The Colour of Magic* (1983), the first novel of the extensive Discworld series, which grew to encompass forty-one volumes published between 1983 and 2015. The series offer richly imagined secondary worlds while providing sharp social commentary on belief, storytelling, and human nature. Unlike traditional fantasy epics, the Discworld consists of interconnected yet distinct narratives focusing on various characters, settings, and themes. As Lawrence Watt-Evans notes, the series is more "about people, and it's about stories... It's about people in general, not just the specific individuals having adventures" (2008:18). A cornerstone of Pratchett's literary success is his successful fusion of fantasy with diverse sources such as mythology, folklore, legend, fairy tales and religious traditions. These mythic elements function as vehicles for critique, challenging religious dogma, exposing institutional manipulations, and inviting readers to re-examine familiar narratives through subversive lenses. Accordingly, Jacqueline Simpson highlights how Pratchett's plots often engage with "social, moral, and religious issues which roused his fierce anger: jingoism, racism, sexist prejudice, snobbery, religious dogmatism, cruelty—condemning the systems of thought that bred them" (2015:233-4). As a notable novel in the Discworld series, *Small Gods* exemplifies this approach by satirising rigid belief systems and critically engaging with religious mythology. Although scholarly interest in Pratchett's Discworld series has expanded, particularly regarding its distinctive narrative structure, use of his humour, and philosophical insights, there remains a notable lack of scholarly analysis through the lens of myth criticism. This article, therefore, aims to fill that gap by critically examining Pratchett's use of mythopoeia in *Small Gods*, highlighting how he reconstructs and deconstructs myths to subvert and challenge prevailing religious ideologies. Through this approach, the novel is situated within the broader tradition of mythopoeic fantasy as a powerful medium for ideological critique and narrative transformation.

Pratchett's *Small Gods* exemplifies mythopoeic fantasy through its secondary world, offering an expansive platform for mythic reinterpretation and a sharp critique of socio-political and religious structures. This perspective resonates with wider scholarly discussions on fantasy's inherently subversive nature. As Mark Bould and Sherryl Vint argue in "Political Readings" (2012) that "[a]ll fantasy is political, even—perhaps especially—when it thinks it is not. From the abstruse literary confection to the sharecropped franchise series, a fantasy text at the very least functions like any cultural text to reproduce dominant ideology" (102). Despite dismissals of fantasy as pure escapism, many scholars have demonstrated its capacity as a vehicle for ideological critique, whether explicit or implicit. Pratchett is one of the foremost authors to exemplify the subversive potential of fantasy, and this is particularly evident in *Small Gods*, where he situates his critique of religious authority within the Discworld universe by portraying Omnia, a theocratic state governed by the rigid doctrines of Omnianism.[7] The story centres on Brutha, a devout but modest novice, whose sincere belief unexpectedly revives the diminished god Om, now reduced to a powerless tortoise due to the loss of his followers' faith. Brutha is revealed as Om's last remaining true believer, and much of the narrative focuses on Om's attempts to

[7] In the novel, Omnianism emerges as the predominant institutional religion, marked by rigid orthodoxy, a hierarchical ecclesiastical structure, and a demand for absolute belief in the deity Om—an allegiance that is frequently sustained not through genuine spiritual conviction but through the imposition of institutional authority and theological discipline.

convince him of a divine mission, despite Brutha's uncertainty. Once a mighty god, Om has been reduced to a powerless tortoise because of his followers' fading devotion, a transformation that serves both as a satire and as a reinterpretation of mythic archetypes, highlighting the fragile and constructed nature of the divine. Brutha's sincere, unaffected faith contrasts with the corruption and cruelty of Omnia's religious leadership, dominated by Exquisitor Vorbis,[8] a ruthless figure who maintains control through fear and dogma, illustrating how religious narratives are systematised to sustain authoritarian power. A crucial moment in the narrative unfolds during the journey to Ephebe, a city-state modelled on classical Athens that represents the conflict between Omnia's religious authoritarianism and Ephebe's philosophical scepticism. Selected to accompany Vorbis because of his remarkable memory, Brutha unwillingly takes part in a mission to dominate Ephebe, revealing Omnia's imperial ambitions disguised as religious righteousness. As the story progresses, Brutha becomes increasingly aware of the moral decay at the core of the religious institution he has devoted himself to, particularly through Vorbis's brutal actions, such as the torture of philosophers and the destruction of the Great Library. The story reaches its peak when Brutha is recognised as the rightful prophet, granting him the authority to reform Omnianism from within.

In *Small Gods*, Pratchett engages in both myth-making and myth revisionism, using a multi-layered narrative to expose the constructed nature of belief systems while simultaneously challenging their authority. This entails a sustained process of demythologising, in which traditional religious myths are stripped of their transcendent claims and reinterpreted within a satirical framework that emphasises their cultural production and socio-political functions.This dual process positions the novel as a notable example of mythopoeic fantasy's capacity to subvert dominant ideologies and introduce alternative modes of understanding. The critique of religious structures extends into the novel's secondary world, which functions not only as a narrative setting but also as a reimagined sacred geography that reflects and interrogates traditional cosmological frameworks. Most religions conceptualise the cosmos as divinely ordered, composed of distinct parts, such as the heavens, the underworld, and sacred mountains, which attribute spiritual meaning to physical space. Eliade articulates this vision through the concept of the "Centre of the World" (2021:12), symbolised by the '*axis mundi*',[9] a symbolic axis that connects the sacred and the profane. Frequently embodied by mythic locations such as Mount Olympus, Mount Sinai, or cosmic trees, the *axis mundi* serves as a focal point of religious experience and cosmological order. Eliade further elaborates this symbolism with three central aspects:

> 1. The Sacred Mountain, where heaven and earth meet, is situated at the center of the world.
> 2. Every temple or palace and, by extension, every sacred city or royal residence is a Sacred Mountain, thus becoming a Center.
> 3. Being an *axis mundi*, the sacred city or temple is regarded as the meeting point of heaven, earth, and hell. (2012:12)

With this structure, Eliade demonstrates that sacred geography offers both a metaphysical and physical framework for understanding the manifestation of the divine, typically symbolised by archetypal elements such as mountains, temples, and cosmic trees. Pratchett borrows from this symbolic tradition, but also transforms it, replacing stable cosmological structures with shifting, decentralised landscapes shaped by belief, storytelling, and imagination. In the Discworld universe, the idea of a singular sacred centre gives way to a cosmos that is itself considered holy, vast, tangible, and rich with mythological meaning. Instead of situating the sacred in transcendent locations, Pratchett places it in the structure of the Disc itself, whose form becomes a dynamic reflection of transformed mythic imagery. Through this reimagined cosmic order in the novel, Pratchett challenges traditional sacred landscapes found in mythologies by situating the divine within the imaginative design of its fictional world.

This cosmological framework is vividly depicted in the construction of the Discworld's universe, which serves as both a literal and symbolic foundation for Pratchett's mythopoeic reimagining. Central to this vision is the

[8] Vorbis, the authoritarian head of Omnia's Quisition and an exquisitor outranking any inquisitor, is a grim, severe figure whose very presence evokes fear. What makes him most unsettling is his unwavering belief that he serves the true will of the Church, a conviction that makes him all the more dangerous (Pratchett and Briggs, 2004:430).

[9] The idea of the *axis mundi*, in relation to both established cosmological models and its reinterpretation in *Small Gods*, will be further analysed in the following pages.

planet's iconic flat, disc-like structure, supported by four colossal elephants: Berilia, Tubul, Great T'Phon, and Jerakeen. These huge beings, composed of living iron and possessing nerves of living gold, evoke mythic imagery while simultaneously defying scientific logic. The elephants stand upon the shell of Great A'Tuin, an immense star turtle who carries the Discworld through the cosmos in an eternal voyage with no known destination (Cabell, 2012:xxv) (Figure 1). As Pratchett and Briggs describe, Great A'Tuin is "a ten-thousand-mile-long member of the species *Chelys galactica*, and the only turtle ever to feature on the Hertzsprung-Russell Diagram" (2004:47). Its shell, "frosted with frozen methane, pitted with meteor craters and scoured with asteroidal dust," conveys a sense of ancient endurance, while "its eyes are like ancient seas, crusted with rheum" (Pratchett and Briggs, 2004:47), reinforcing its role as a cosmic entity that bridges the sacred and the absurdity of the depiction. The brain of the turtle is imagined on an immense scale, "the size of a continent, through which thoughts move like glittering glaciers" (Pratchett and Briggs, 2004:47), implying a form of intelligence that, though unfamiliar, possesses a profound depth. Although its gender remains ambiguous, it is "the only creature in the entire universe that knows exactly where it is going" (Pratchett and Briggs, 2004:48). Through this construction, Pratchett not only engages with traditional cosmological symbolism but also critiques and reshapes it, situating his world within a mythic paradigm.

Figure 1. Great A'Tuin, the cosmic turtle that carries the Discworld through space, as depicted by Paul Kidby in Great A'Tuin II[10] (Kidby, 2013).

While it is commonly acknowledged that numerous ancient civilisations once envisioned the Earth as flat, the specific imagery of a disc-shaped world supported through space by a colossal turtle constitutes a recurring mythological archetype across several cultural traditions. This symbolic motif is particularly prominent in Hindu cosmology, where the world is often imagined as being upheld by great animals. For example, according to one version of the myth,

> there are four (or eight) great elephants named the *diggaja* or *digāja*, 'elephants of the directions,' guarding the four (or eight) compass points of this disc, with a type of god called a *lokapāla* riding on the back of each one. But the oldest texts do not claim that they carry the world. According to another myth, however, the world rests on the back of a single elephant, Maha-Padma, and he is standing on a tortoise named Chukwa. Finally, it is said in yet another myth that the god Vishnu once took on the form of a vast tortoise or turtle (*kūrma*), so huge that Mount Meru, the sacred central mountain of the world, could rest on his back and be used as a stick to churn the ocean. (Pratchett and Simpson, 2008:23)

Across various mythological traditions, the image of the universe supported by powerful animals symbolising cosmic order and stability, particularly in Hindu cosmology, is a recurring motif. According to scholars of Hindu mythology, the world is conceptualised as a disc sustained by a turtle and four elephants. While this model is

[10] *Great A'Tuin II* is a painting that illustrates Paul Kidby's visual reinterpretation of Terry Pratchett's Discworld universe. For original Discworld artwork, sculptures, and authorised merchandise, Kidby's official website, Paul Kidby Art (https://www.paulkidby.com/), provides a comprehensive and authoritative resource.

most famously associated with Hindu cosmology, variations of the myth appear in other cultures. In Chinese mythology, as Sarah Allan notes in *The Shape of the Turtle* (1991), "the turtle was a model of the cosmos" (18), though in this version, the universe resides within the turtle rather than on its back. The seas are imagined beneath its lower shell, while the stars form part of its upper interior. Despite cultural differences, the turtle consistently functions as a cosmic being that encapsulates the universe. Allan describes this association as "an ancient mythic identification" rather than "a scholarly metaphor" (1991:105), suggesting its symbolic resonance across civilisations. This cross-cultural significance is further affirmed by David Leeming, who observes in *The Oxford Companion to World Mythology* that in many parts of the world, "creation takes place on the back of an animal such as the turtle" (2005:19), reinforcing the idea that the cosmic turtle is a widespread mythological archetype through which humanity seeks to explain the structure and origins of the universe.

Pratchett's use of the cosmic turtle motif, which appears across a range of ancient cosmologies, reflects his engagement with mythic archetypes that transcend cultural boundaries. Found notably in other traditions, the turtle symbol is often associated with stability, eternity, and cosmic order, serving as a shared mythic figure in cultural memory. The motif is directly referenced in *Small Gods* when Vorbis, a powerful Omnian[11] inquisitor, recounts, "'The writer claims that the world . . . travels through the void on the back of four huge elephants,' . . . 'What do they stand on?' [asked Drunah, a librarian] 'The writer says they stand on the shell of an enormous turtle,' said Vorbis" (Pratchett, 2013:25–6). This layered exchange highlights both the fantastic nature of mythic cosmologies and the extent to which such frameworks are sustained through authoritative religious discourse. By placing this exchange within a dialogue between dogmatic certainty and scholarly curiosity, Pratchett reveals how mythic structures can be both unquestioned and problematised within religious contexts. In line with this, Pratchett also creates a connection between the cosmology of Discworld and ancient mythological traditions, situating his satirical narrative within a widely recognisable symbolic structure. By utilising the image of the turtle as a representation of the cosmos, he engages with a broader symbolic system that reflects what Eliade characterises as a universal human impulse to sacralise particular spaces and cosmological centres through mythic representation. However, rather than simply representing this sacred symbolism, Pratchett simultaneously questions and destabilises it. The turtle, rather than functioning as a divine authority or a fixed cosmological truth, is reimagined within the narrative as an object of speculation and uncertainty. This interrogation emerges most clearly as Brutha begins to challenge the foundational cosmology he has been taught since childhood. Thus, he utters in disbelief, "'How can this be?' . . . 'A world on the back of a tortoise? Why does everyone tell me this? This can't be true!'" (Pratchett, 2013:171). Through this moment of critical awakening, Pratchett foregrounds the tension between inherited dogma and individual understanding, using cosmic myths not as vehicles for certainty, but as dynamic narrative forms open to scepticism, reinterpretation, and reinvention.

An essential figure through whom Pratchett articulates his critique of religious dogma and sacred cosmology is Didactylos, a philosopher living in Ephebe, a city renowned for its rational inquiry and intellectual traditions. As the author of *The Turtle Moves*, a subversive philosophical text that challenges Omnian orthodoxy, Didactylos advocates for a worldview grounded in empirical observation rather than dogmatic belief. Residing in a lighthouse, where he is surrounded by scrolls and manuscripts, he symbolises the pursuit of knowledge and the value of scepticism. His reflection, "[m]ountains rise and fall, and under them the Turtle swims onward. Men live and die, and the Turtle Moves. Empires grow and crumble, and the Turtle Moves. Gods come and go, and still the Turtle Moves" (Pratchett, 2013:262), expresses a view of the cosmos as enduring and indifferent, unaffected by the rise and fall of human institutions or divine constructs. As Eliade points out, religious mythologies often link divine identity to potent symbols that represent spiritual authority and cosmic structure. Sacred elements like trees or stones are not revered for their material form, but because they serve as "*hierophanies*," manifestations of the sacred that transcend physical nature and reveal the "*ganz andere*," or wholly other (Eliade, 1959:12). This insight highlights how diverse cultures interpret aspects of the natural world, including animals and objects, as embodiments of the sacred that uphold cosmic harmony and moral order. Such a framework offers a valuable lens through which to assess the mythic and cosmological structures Pratchett subverts. While religious traditions typically elevate natural symbols as indicators of transcendent order, Pratchett reconfigures these associations within a satirical mode. Rather than dismissing their symbolic power, he reframes them to foreground

[11] Located along the Klatchian coast, Omnia is a nation positioned between the plains and forests of Howonda Land and the deserts of Klatch. It has a population of approximately two million, with Kom serving as its most important city (Pratchett and Briggs, 2004:307).

human perception over divine revelation. In this light, the cosmic turtle becomes not a sacred icon filled with metaphysical significance, but a symbol of existential endurance, indifferent to belief or theological meaning. This reinterpretation contrasts with Eliade's notion of sacred geography as well, which views cosmological symbols as tangible manifestations of divine order. Pratchett, by contrast, destabilises this framework, presenting a universe fundamentally indifferent to human narratives. Didactylos reinforces this position in a moment of contemplative scepticism: "The Turtle exists. The world is a flat disc. The sun turns around it once every day, dragging its light behind it. And this will go on happening, whether you believe it is true or not. It is real. I don't know about truth. Truth is a lot more complicated than that. I don't think the Turtle gives a bugger whether it's true or not, to tell you the truth" (Pratchett, 2013:262). This assertion blurs the distinction between empirical reality and belief, revealing the fragility of theological assertions that claim access to absolute truth. The turtle, rather than functioning as a sacred centre, emerges as an impersonal force within a cosmos unconcerned with human meaning-making. As a cosmic figure, the turtle is stripped of inherent sacred significance and refigured as a neutral symbol of the universe, persisting regardless of belief, faith, or divine attribution. Through this transformation, Pratchett reimagines sacred geography not as a fixed site of metaphysical assurance, but as an ambiguous and fluid construct, continually shaped by mythic interpretation and the imaginative frameworks through which humans understand the cosmos. Therefore, rather than reinforcing inherited beliefs, Pratchett reconfigures them through critical reinterpretation, using archetypal figures and mythic motifs not merely to enrich world-building but to expose the constructed nature of religious dogma. In the novel, therefore, myth-making becomes an act of resistance, challenging both dominant doctrines and those that endure unconsciously within cultural memory. Consequently, he demonstrates that mythopoeia is not a static tradition but a dynamic process, allowing fantasy fiction to serve simultaneously as imaginative narrative and as a medium for philosophical and ideological critique.

Another significant mythopoeic innovation in *Small Gods* is its reimagining of divine authority through the subversion of traditional omnipotence. While theological conceptions of God differ across monotheistic and metaphysical traditions, Pratchett's critique specifically targets the image of God found in classical theism,[12] which envisions a deity as omnipotent, eternal, and unreachable. As David Bentley Hart explains, classical theism conceives of God as "the infinite fullness of being, omnipotent, omnipresent, and omniscient, from whom all things come and upon whom all things depend for every moment of their existence, without whom nothing at all could exist" (2013:7). Against this notion of a transcendent and immutable divine authority, a different portrayal is introduced by presenting a god whose existence is fragile and conditional, entirely dependent on belief in the novel. This idea is embodied in Om, who, once all-powerful, is now reduced to the form of a tortoise, with his diminished state symbolising the decline of divine supremacy in the absence of faith. As Pratchett writes, "Om had been a tortoise for only three years, but with the shape he had inherited a grab-bag of instincts, and a lot of them centered around a total terror of the one wild creature that had found out how to eat tortoise" (2013:69). This ironic image of a god ruled by animal instinct highlights the absurd vulnerability of divinity without followers. Stripped of worship, Om becomes a creature haunted by fear, "Gods have no one to pray to... But everyone needs *someone*" (2013:69), demonstrating that even gods need support. By engaging with this mythological tradition, Pratchett challenges the presumed permanence of divine authority and highlights belief as the unstable foundation that upholds sacred power. In *Small Gods*, he adopts a revisionist approach to mythopoeia, reworking inherited mythic forms to both critique and reimagine traditional theological assumptions. His portrayal of gods, particularly Om, as dependent on human belief echoes patterns from Greek and Norse traditions, where divine figures are sustained through worship and remain subjected to decline. In aligning Om with this mythic vulnerability, Pratchett subverts the notion of divine self-sufficiency and reclaims myth as a dynamic exchange between belief and power, exposing how sacred authority is socially and symbolically constructed. Thus, divine power is no longer depicted as immutable essence, but rather as a contingent construct, shaped by cultural memory and ritual practice, and subject to erosion through neglect or disbelief.

[12] Classical theism, rooted in ancient philosophical traditions, conceptualises God as the necessary and self-sufficient foundation of all reality (Leftow, 1998). It depicts the divine as "*immaterial . . . immutable . . . impassible . . . eternal . . . necessarily existent, omnipresent*," lacking composition or dependence on anything external (Leftow, 1998). Consequently, God is regarded as an eternal flawless source and continuous sustainer of the cosmos.

In the Discworld universe, thousands of gods exist, and more may come into being, as divinity is generated through belief and worship. This concept is explored in *Small Gods*, where divine power is portrayed as entirely contingent on human faith, a theme illustrated by the multitude of unseen and forgotten deities that inhabit the world.

> There are billions of gods in the world. They swarm as thick as herring roe. Most of them are too small to see and never get worshiped, at least by anything bigger than bacteria, who never say their prayers and don't demand much in the way of miracles. They are the small gods—the spirits of places where two ant trails cross, the gods of microclimates down between the grass roots. And most of them stay that way. Because what they lack is belief . . . what gods need is belief, and what humans want is gods. (2013:6-7)

A god's influence in the novel is portrayed as entirely dependent on the intensity of worship it receives, manifested through rituals, offerings, scriptures, and temples. Pratchett and Simpson note that "since belief is the life-force and nourishment of gods, in the course of time particular gods can and do lose power as the number of their believers drops" (2008:171). This idea is reinforced when Om reflects on the condition of divine existence: "You died if you had no believers, and that was what a small god generally worried about. But you also died if you died" (2013:55). These reflections challenge conventional portrayals of deities as all-powerful and self-sufficient, instead framing them as dependent figures whose survival relies entirely on human acknowledgement and the shifting dynamics of faith. In *Small Gods*, cultural expectations concerning the appropriate form of deities change according to religious tradition, institutional representation, and collective imagination. When Om manifests in the form of a turtle, Brutha perceives this as profoundly inappropriate, since divine beings are traditionally expected to appear in majestic forms, such as eagles, lions, or bulls, associated with authority and splendour (2013:20). This belief is not simply embedded in societal norms, but explicitly articulated by Brutha, who struggles to reconcile the god's undignified shape with the institutional images endorsed by organised religion: "'I've seen the Great God Om,' he waved a hand making the shape of the holy horns, conscientiously, 'and he isn't tortoise-shaped. He comes as an eagle, or a lion, or a mighty bull. There's a statue in the Great Temple. It's seven cubits high. It's got bronze on it and everything'" (2013:20). Through this ironic juxtaposition between traditional symbols of divinity and Om's current state, Pratchett critiques established iconographies of divine power and suggests that a god's grandeur is shaped as much by cultural projection as by any inherent quality.

This drastic change deepens as Om himself confronts his transformation. His fall from omnipotence is marked by confusion and disorientation, revealing how divine authority is destabilised when removed from its mythic framing. Upon awakening in his new form, Om confesses, "'[o]pened my eyes . . . my eye . . . and I was a tortoise.'" When questioned by Brutha—"'Why?'"—Om replies, "'How should I know? I don't know!'" (2013:46). However, Brutha persists, reminding him, "'[b]ut you . . . you're omnicognisant,'" to which Om admits, "'That doesn't mean I know everything'" (2013:46). The extent of his fall is further emphasised when Om misuses theological terminology and admits, "'[t]hought that was omnipotent,'" clearly demonstrating his confusion over the concepts (Pratchett, 2013:46). Brutha responds by explaining that omnipotence "means you're all-powerful. And you are. That's what it says in the Book of Ossory" (2013:46). This exchange deconstructs traditional theological classifications, illustrating how divine identity in the novel is shaped not by inherent sanctity but by belief and narrative influence. Rather than rejecting myth entirely, Pratchett constructs a satirical mythology of his own, reworking religious elevation to imply that divinity stems not from transcendence but from human faith. His depiction of a god unable to defend himself, let alone guide or protect followers, dismantles divine invulnerability typically found in sacred narratives. Om's following physical condition points out to this idea: "He was too tired to waggle his legs now. That was all you could do, waggle your legs. And stick your head out as far as it would go and wave it about in the hope that you could lever yourself over" (2013:32). Such imagery reinforces his dependence on external support and disrupts traditional portrayals of gods as autonomous, immortal forces, ultimately exposing sacred authority as a fragile construct. Moreover, instead of affirming the essential role of myth, which Eliade defines as a means to reveal the sacred and provide exemplary patterns for human conduct, Pratchett intentionally challenges this function by highlighting the fragile basis of religious belief. Within the narrative of *Small Gods*, religious conviction, along with the myths that once reinforced it, is no longer depicted as a dependable source of timeless truth. Rather, both are shown to be unstable frameworks, sustained not through divine revelation but through widespread communal acceptance. This crisis of belief is

illustrated in a dialogue between Brutha and Om, who has taken the powerless form of a tortoise: "'But if you've been down here as a tortoise, who's been listening to the prayers? Who has been accepting the sacrifices? Who has been judging the dead?' 'I don't know,' said the tortoise. 'Who did it before?' 'You did!' 'Did I?'" (2013:49). This moment questions the assumption of divine agency and the processes by which religious and mythological systems gain legitimacy. By presenting the sacred as neither fixed nor divinely ordained, Pratchett reframes myth as a culturally constructed illusion to expose how fragile belief becomes when it rests more on tradition and collective assumption than on genuine spiritual truth.

Mythological traditions often portray gods as eternal and supreme beings, elevated both physically and symbolically above the human realm. Their placement 'up there' signifies more than location; it represents power, permanence, and control over the chaos of earthly life. This vertical separation shows divine inaccessibility and legitimises hierarchical authority. Pratchett describes this cosmological logic in *The Science of Discworld* (2013):

> Up There was different from Down Here for a reason. Down Here was clearly designed for us. Equally clearly, Up There wasn't. Therefore it must be designed for somebody else. And the new humanity was already speculating about some suitable tenants, and had been ever since they'd hidden in the caves from the thunder. The gods! They were Up There, looking Down! And they were clearly in charge, because humanity certainly wasn't. As a bonus, that explained all of the things Down Here that were a lot more complicated than anything visible Up There, like thunderstorms and earthquakes and bees. Those were under the control of the gods. (Pratchett, et al., 2013:34)

This passage captures how divine supremacy is naturalised through spatial metaphor, where the gods' elevation legitimises their absolute rule and affirms their separation from mortals. On the other hand, as for Eliade, his concept of the "system of the world" (1959:37) outlines a tripartite cosmological structure comprising "three levels – earth, heaven, [and] underworld" (1959:36), which together form a sacred hierarchy. These realms are unified by "the image of a universal pillar, *axis mundi*" (Eliade, 1959:36), a symbol that facilitates movement and communication among them. For such interaction to occur, Eliade argues, profane space must be ruptured by a sacred opening that enables passage "from heaven to earth and vice versa; from earth to underworld" (1959:36). This hierarchical structure not only brings order to the cosmos but also defines space as spiritually meaningful, grounding religious practices in symbolic spatial arrangements. Natural and constructed places, mountains, temples, sacred trees, often mark this axis, serving as points where divine and human worlds converge. As Eliade observes, "many different myths, rites, and beliefs are derived from this traditional 'system of the world'" (1959:37), highlighting its foundational role in shaping religious experience and identity. Thus, the axis mundi transforms ordinary space into a sacred centre, where individuals locate themselves within a cosmic order and engage directly with the divine. Whereas traditional religious cosmologies often symbolise the divine as dwelling 'above' the human realm, Eliade's conception of the axis mundi formalises this symbolism into a structured cosmology, positioning a fixed, vertical centre uniting heaven, earth, and the underworld in a sacred hierarchy that bridges the profane and the transcendent. In contrast, Pratchett's novel offers a radical reimagining of this cosmological framework by dismantling the vertical hierarchy altogether. Divine authority, instead of originating from a transcendent, fixed centre, is portrayed as arising from human belief and perception. Through this subversion, Pratchett not only critiques the notion of divine transcendence but also redefines the sacred as inherently immanent, suggesting that deities are neither timeless nor autonomous, but entirely sustained by the unstable dynamics of faith, ritual, and cultural imagination.

Om's transformation into a tortoise in the novel serves as a striking emblem of his diminished powers, both physically and symbolically. As a creature situated quite literally at ground level, the tortoise underscores the dramatic collapse of divine elevation and power. Removed from celestial grandeur and now stripped of voice, power and authority, Om is confined to a fragile shell and recognised by only one remaining believer, Brutha. In contrast to classical mythology, where deities often assume animal forms as an expression of power, trickery, or seduction, as seen with Zeus taking the form of a swan or bull, or trickster figures like Loki and Coyote using animal transformations to manipulate events (Leeming, 2005:19), Pratchett subverts this tradition. Rather than representing strength or divine mystery, Om's form becomes a vessel for satire. This criticism is sharply captured in Om's own words as he reflects on his failed manifestation: "'As far as I can recall, . . . I'd intended to be a big

white bull.' . . . 'Or a swan, I thought. Something impressive. Three years later, I wake up and it turns out I've been a tortoise. I mean, you don't get much lower'" (Pratchett, 2013:46). Om's reflection challenges traditional mythic patterns by revealing that divine ambition becomes meaningless without belief. Rather than commanding fear, his diminished form invites mockery and sympathy, undermining the usual perception of divine invincibility. Through this satirical inversion, Pratchett reframes the mythic motif of transformation, not to glorify divinity, but to expose its dependence on human faith. He questions the core assumptions of conventional religious and mythic traditions, particularly the notions of divine transcendence and absolute authority. Om's ironic fall from heavenly splendour to earthly existence reconceptualises the sacred not as a fixed metaphysical truth, but as a fragile construct reliant on collective belief and cultural affirmation. This literary strategy aligns with Elisabeth Rose Gruner's observation that "in his Discworld fantasies for adult readers, such as *Small Gods*... religious belief is of central thematic concern, even if the gods believed in are frequently ridiculous" (2011:277), highlighting how Pratchett shifts critical attention from the authority of the divine to the cultural and ideological functions of belief. Gray Kochhar-Lindgren likewise argues that Pratchett reveals the ideological roots of obsolete deities, patriarchal orders, and outworn traditions, reassembling them into renewed symbolic patterns that offer fresh interpretive possibilities (2014:81). Accordingly, Pratchett dismantles the mythic frameworks that historically enforced the separation between gods and mortals, showing that divine authority rests not in intrinsic sacred value, but in sustained belief. By destabilising the axis mundi and reorienting divine hierarchies, he critiques dogmatic religion and reclaims myth-making as a reflective mode for exploring evolving spiritual consciousness. Through this inventive narrative practice, Pratchett's mythopoeic method interrogates inherited theological systems while inviting a dynamic re-engagement with the religious significance of myth and belief.

Expanding on its revisionist engagement with myth, *Small Gods* offers a critique of institutional religion by depicting the Omnian Church as an authoritarian entity that no longer facilitates divine connection but rather exists to sustain its own power. Historically, religious institutions, through priests, temples, and ritual hierarchies, did not simply transmit myth but conveyed it as a vital element of communal life. As Eliade notes, myth in such contexts was "a narrative resurrection of a primeval reality, told in satisfaction of deep religious wants, moral cravings, social submissions, assertions, even practical requirements" (1963:20). By continually re-enacting these sacred stories, institutions upheld their moral and cosmological authority. Myths, therefore, operated as legitimising tools within religious systems, providing symbolic foundations for both spiritual and political power. Classical theorists such as Edward Burnett Tylor, James George Frazer, Lucien Lévy-Bruhl, and Bronisław Malinowski have similarly argued that mythic thought emerged as a way for early cultures to manage existential uncertainty and establish perceived control over natural and social realities (Cohen, 2010:584). In this light, myth was not only a proto-scientific mode of explanation but a mechanism for affirming social order, preserving cohesion, and sustaining institutional dominance. In that sense, beyond its symbolic or narrative value, myth also functions as a powerful ideological instrument that legitimises social hierarchies. Accordingly, Bruce Lincoln, argues that myth functions as a narrative vehicle through which social hierarchies are maintained under the illusion of natural order. Rather than being neutral stories, myths uphold power structures by presenting culturally specific systems of classification in compelling and memorable ways. These narratives influence how people understand the world, making temporary and culturally specific social structures seem permanent and divinely authorised (1999:147). For Lincoln, myth functions as "ideology in narrative form," disguising its constructed nature while imposing these structures into the shared cultural consciousness (1999:147). Expanding on Lincoln's view, Eric Csapo offers a more refined analysis in *Theories of Mythology* (2005), maintaining that myth is ideology in narrative form but emphasising its distinct ability to bridge social divisions. He differentiates between "subgroup ideologies," which serve specific group interests, and "general ideology," which mediates among competing worldviews within a society (2005:292–93). Myth, with its openness to multiple interpretations, enables this latter function by allowing diverse groups to find meaning in a shared narrative. Nonetheless, as both Lincoln and Csapo argue, this very plurality makes myth vulnerable to ideological use. Once integrated into institutional systems, its interpretive flexibility is deliberately restricted, reducing myth to a tool of ideological control that enforces fixed beliefs and maintains political or religious authority.

Pratchett critically explores this dynamic in *Small Gods*, presenting the Omnian Church as a paradigmatic example of how the intrinsic plurality of myth is reshaped into rigid orthodoxy under the force of institutional

power. His portrayal critiques the traditional framework of institutional religion, historically grounded in sacred narratives, by demonstrating how the Church systematically diminishes myth's interpretive range, converting it into a dogmatic system founded on strict authoritarianism. No longer acting as a mediator of genuine spiritual experience, the Church instead operates primarily as an instrument of imposed authority. By eliminating myth's multiplicity and enforcing fixed meanings, the Church secures its dominance, governing both belief and behaviour within a repressive ideological structure. As this argument develops, Pratchett further elaborates how institutional religion gradually displaces personal spiritual belief with passive obedience to hierarchical rule. This transformation is illustrated in a conversation between Om and Brutha, where themes of obedience, fear, and the shifting perceptions of belief becomes visible, particularly through Om's statement:

> "Belief, he says. Belief shifts. People start out believing in the god and end up believing in the structure."
> "I don't understand," said Brutha.
> "Let me put it another way," said the tortoise. "I am your God, right?"
> "Yes."
> "And you'll obey me."
> "Yes."
> "Good. Now take a rock and go and kill Vorbis."
> Brutha didn't move.
> "I'm sure you heard me," said Om.
> "But he'll ...he's... the Quisition would—"
> "Now you know what I mean," said the tortoise. "You're more afraid of him than you are of me, now. . . ." (Pratchett, 2013:176-7)

Brutha's reluctance to follow Om's commands, despite his firm faith in Omnian religion, reveals how institutional religion has replaced the sacred essence of mythic consciousness with fear of its worldly authorities. Pratchett illustrates the ideological appropriation of myth, as theorised by Lincoln and Csapo, in which belief is not sustained through interpretive plurality but is instead monitored and constrained by institutional power. Rather than conveying myth as a living, sacred narrative, the Omnian Church places it into rigid doctrine, transforming belief into a mechanism of control. Its authority stems not from divine revelation, but from the regulation of thought and behaviour, encouraging compliance through discipline rather than spiritual insight. As a result, Brutha's anxiety is directed not toward divine judgement, but toward institutional punishment. Through this portrayal, Pratchett's mythopoeic approach not only critiques the structures of religious institutions but also reveals how they construct belief through systematic discipline, turning myth, and the sacred, from a medium of transcendence into a tool of domination. Pratchett vividly reveals the oppressive strategies of institutional religion in his portrayal of the Church's violent suppression of alternative theological perspectives, most notably through the fate of the philosopher Koomi. A rationalist who questioned the core doctrines of Omnianism, Koomi advocated that religious belief be subjected to reasoned discussion and critical examination. As the narrator states, "[w]hen the Omnian Church found out about Koomi, they displayed him in every town within the Church's empire to demonstrate the essential flaws in his argument. There were a lot of towns, so they had to cut him up quite small" (2013:109). This quote highlights the extreme and brutal lengths to which institutional religion will go to silence intellectual opposition and eliminate any interpretive plurality that may challenge its authoritative structure. In such contexts, myth is no longer a medium for spiritual reflection or existential inquiry; rather, it is appropriated and transformed into a rigid framework used to shape belief through fixed narratives. By illustrating the Church's harsh treatment of Koomi, Pratchett demonstrates how myth is reconstructed by institutional forces into a closed, unchanging doctrine, stripped of its original multiplicity and rendered oppressive. His critique exposes how religious institutions transform myth into a tool of ideological dominance, replacing its culturally embedded openness with mechanisms of control. Through his subversive deployment of mythopoeia, Pratchett challenges the institutional impulse to reduce myth to dogmatic rigidity, thereby reasserting its earlier function as a fluid, adaptive narrative form through which the sacred was once explored and reimagined.

Pratchett's critique reaches a sharper focus in his satirical portrayal of the ideological clash between the members of the Omnian Church and the philosophers of Ephebe, a fictional society that resembles the intellectual capacity of ancient Greece. Within this context, Andrew M. Butler notes that "what marked out the

Greek philosophers from earlier thinkers was their rejection of not only religious explanations for phenomena, but also religious modes of thinking" (2007:176). This rejection is embodied in the Ephebian philosophers, who oppose the theological determinism enforced by the Church and instead embrace a method of inquiry grounded in empirical observation, logical reasoning, and scepticism. Pratchett uses this opposition to emphasise the persistent tension between institutionalised religion and the critical faculties of rational thought. The profound threat posed by reason is articulated through a revealing exchange with Vorbis, the embodiment of religious orthodoxy: "'Well . . . Ephebe a place where madmen have mad ideas. Everyone knows that. Maybe the wisest course is to leave them to stew in their folly?' Vorbis shook his head. 'Unfortunately, wild and unstable ideas have a disturbing tendency to move around and take hold'" (Pratchett, 2013:9). Vorbis's response exposes the Church's anxiety that rational discourse, dismissed as irrational and subversive, poses a genuine threat to its doctrinal supremacy by offering alternative epistemological frameworks. This fear is most vividly illustrated during Brutha's visit to the Ephebian Library, a space that symbolises intellectual freedom. As he observes, "when Vorbis spoke about Ephebe, his face was gray with hatred and his voice was tense as a wire" (2013:172). The emotional intensity of Vorbis's reaction underscores the symbolic threat Ephebe represents to the Church's ideological hegemony The Library, standing in sharp contrast to the Church's regulation of textual knowledge, comes to symbolise the very plurality of ideas and perspectives the Church seeks to extinguish. Hence, it does not function as an archive of written material but a politically significant arena where rational inquiry directly confronts theological absolutism. This sub message is made explicit in Didactylos's remark about the Library's "earthed copper roof": "Gods really hate that sort of thing" (2013:168). The roof functions metaphorically as a barrier against divine, or institutional, interference, reinforcing the Library's role as a sanctuary for secular thought. The gods' supposed hostility toward such a space reflects their intellectual fragility when subjected to rational examination. By establishing the Library as a place of resistance, Pratchett illustrates how free thinking becomes a direct challenge to religious authority. Moreover, he demonstrates how institutional religion actively suppresses intellectual freedom in order to manipulate myth as a mechanism of ideological control, resonating with Lincoln's definition of myth as "ideology in narrative form" (1999:147). The Church's efforts to destroy such challenges reflect its broader strategy of eliminating epistemological alternatives that cannot be absorbed into its doctrinal system. By erasing the plurality inherent in myth and religious thought, the Church transforms these traditions from open-ended frameworks for spiritual reflection into rigid instruments of domination.

Pratchett's critique becomes especially powerful in his depiction of how the Omnian Church suppresses different viewpoints, not only by controlling its own members but also by trying to expand its power over others, driven by both territorial ambition and the desire to enforce uniformity of belief. These ambitions manifest themselves in the Church's violent campaign, led by Vorbis, against Ephebe, an act of militant conquest justified as a divine mission. Framed within this theological rationale, the Omnians prepare to fight what is presented as a holy war. Although it is inherently paradoxical that gods depend on the belief of living people to sustain their existence, institutional religion nevertheless glorifies martyrdom in their own name, promoting sacrificial death as the highest form of devotion. Followers are conditioned to accept that dying for their god is the highest form of virtue by means of mythic language used to legitimise sacrifice. This effort to sacralise death is exemplified in a dialogue between Drunah and Fri'it, both high-ranking figures in the Omnian Quisition, who exhibit contrasting responses to the Church's stance on martyrdom. Drunah affirms, "to die gloriously for one's faith is a noble thing," delivering the line "as if reading the words off an internal notice-board" (2013:43). His affirmations emphasise how deeply the Church's ideological speech has been internalised, reducing faith to a ritualised script rather than an authentic expression. In contrast, Fri'it responds more cautiously, stating, "So the prophets tell us" (2013:43), suggesting scepticism towards orthodoxy. Through this contrast, Pratchett reveals how institutional religion discourages introspection and instead reshapes mythology into a rigid system of control. Myth, once grounded in symbolic richness and interpretive plurality, is recreated to justify suffering, warfare, and death as expressions of divine will. Drunah's subsequent claim that "no one could possibly doubt the wisdom of a war to further the worship and glory of the Great God" reflects the Church's extreme religious ideology, where violence is not just allowed but presented as a command from God. The war is reimagined as a sacred duty, most vividly illustrated in the following declaration: "At last! A not to be missed opportunity to die gloriously for Om, the one true God, who shall Trample the Unrighteous with Hooves of Iron!" (2013:41). This declaration critiques how religious institutions demand consent and encourage self-sacrifice, not in pursuit of spiritual truth, but to

sustain hierarchical dominance, by glorifying death as a sacred heroism. To this end, faith is no longer seen as a personal or spiritual journey, but is used as a weapon in religious conflict, and myth is stripped of its deeper meanings and used to serve political and ideological purposes. The elimination of interpretive richness is clearly seen in Didactylos's comments: "The Church is run by people like Vorbis. That is how it all works. Millions of people have died for—for nothing but lies" (2013:263). Here, sacred language no longer reveals moral or spiritual truth; instead, it becomes a tool used to hide organised violence and protect the power of religious institutions. Such examples demonstrate "how mythical discourse might be exploited for political ends," especially since "myth derives its dynamic vitality and capacity to provide symbolic resources for ideological narratives precisely because it was constantly being refreshed and rejuvenated" (Hall, 2007:359). This capacity for reinvention enables myth to be continually reworked in service of institutional interests, allowing authority to disguise itself in religious language. While Pratchett critiques the instrumental use of myth to uphold religious authority, he simultaneously engages in mythopoeic revision to offer a critical lens on the cultural, theological, and ideological systems that shape belief and human conduct.

The strategic manipulation of sacred language and religious symbols as instruments of control finds its clearest expression in the character of Vorbis, who epitomises the institutional mechanisms of religious authority that Pratchett aims to critique. As the head of the Church Quisition, Vorbis sees himself not merely as a servant of divine will, but as the very embodiment of ecclesiastical power—one who enacts the will of Om through discipline, violence, and theological absolutism. His role reflects the kind of institutional framework denounced by Didactylos: one grounded in oppression, deception, and the appropriation of divine authority to legitimise suffering and silence dissent. Andrew Rayment similarly identifies this symbolic merging of individual and institution, writing that "Vorbis symbolically embodies the authority of the church/god, but so pure is his instrumentality that it is almost impossible to separate wielder and instrument" (2014:56). This observation reveals the extent to which Vorbis has internalised his role, functioning as a fully integrated extension of religious power. Vorbis positions himself as a guardian of faith, convinced of his duty to defend religious orthodoxy against perceived threats. He declares the presence of "'heresy and lies everywhere'" (Pratchett, 2013:16) and insists upon his "'holy duty'" (2013:28) to shield Omnia from Ephebe and its foreign influence, referring to the Ephebians as "'despicable infidel [who are] lower than the worms'" (Pratchett, 2013:27). In his view, their "'worship of false gods'" (Pratchett, 2013:25) poses a grave danger to the spiritual and moral fabric of Omnian society. Abstract intellectual activity is likewise interpreted as a danger to theological purity, illustrating Vorbis's uncompromising belief in his divinely sanctioned mission. His absolutist worldview frames heterodoxy as a threat to survival itself, thereby validating the use of force and brutality as divinely authorised duties. Suppression is reframed as religious obligation, and violence is reimagined as an expression of sacred order. Through this portrayal, Pratchett critiques the Omnian Church's use of myth and theology not as vehicles for spiritual growth or metaphysical insight, but as tools for institutional preservation. The narrative illustrates how martyrdom is glorified, holy war is redefined as sacred duty, and opposing perspectives are systematically erased, all to sustain centralised religious power. Within this paradigm, faith is drained of its spiritual depth and reconstructed as a fixed ideological system. Mythic language, once marked by interpretive multiplicity, is reduced to inflexible formulas that eliminate nuance and legitimise violence. Figures such as Vorbis exemplify this transformation, in which strict doctrine replaces ethical contemplation, and religious legitimacy is no longer derived from divine inspiration but maintained through fear-based control. By exposing the ideological structure behind institutional belief, Pratchett questions the moral foundations of religious systems that sustain authority through belief and suppress inner reflection.

In this regard, Eliade's conception of myth as both an explanatory framework and a vehicle for symbolic transcendence provides a crucial theoretical foundation for understanding how mythopoeia functions in contemporary fantasy literature. He states that the symbolic potency of myth endures not through the preservation of its esoteric content, but through its capacity to adapt and reassert meaning across temporal and cultural boundaries. Accordingly, he observes in *Images and Symbols* (1969) that engaging with myth enables individuals to enter sacred time, thereby reconnecting with a sense of transcendent reality: "Consequently, in reciting or listening to a myth, one resumes contact with the sacred and with reality…" (Eliade, 1969:59). This act becomes a form of transcendence, as readers, listeners, or storytellers symbolically re-enter sacred time through

mythic reenactment. Eliade maintains that mythic symbols persist and evolve, adapting to new interpretations even when their original esoteric meanings fade. Their enduring relevance lies in this adaptability. Far from being obsolete, myths continue to shape human experience, particularly through modern narrative forms such as literature and cinema. He emphasises that the mythological function remains active in contemporary media:

> A whole volume could well be written on the myths of modern man, on the mythologies camouflaged in the plays that he enjoys, in the books that he reads. The cinema, that "dream factory," takes over and employs countless mythical motifs . . . Even reading includes a mythological function… through reading, the modern man succeeds in obtaining an "escape from time" comparable to the "emergence from time" effected by myths" (1959*:* 205).

This perspective affirms an important continuity between archaic mythic consciousness and modern imaginative expression, particularly as realised in the mythopoeic mode. Within this framework, works like *Small Gods* do not merely reproduce inherited traditions; rather, they participate in an ongoing symbolic reinterpretation, invoking sacred motifs to interrogate institutional power and redefine the sacred through ideological critique. In this light, mythopoeic fantasy not only affirms Eliade's assertion that myth is never truly lost but also reinvents its narrative structures to engage with the evolving spiritual and cultural concerns of modernity, particularly in the hands of authors such as Pratchett, who employ mythopoeic fantasy as a critical and imaginative mode of myth-making.

4.CONCLUSION

Fantasy literature, particularly in its mythopoeic mode, serves as a powerful tool for socio-political critique by reworking inherited mythic structures into symbolic responses to contemporary crises, often through imaginative settings that enable authors to articulate cultural anxieties, examine human values, and envision alternative realities. Building on this, recent critical discourse underscores the conceptual fluidity of fantasy, emphasising its capacity to operate simultaneously as a genre and a narrative mode. This flexibility allows mythopoeic fantasy to serve not simply as a storytelling form, but as a dynamic interpretive space, in which traditional mythologies are reimagined and repurposed in response to cultural tensions and ideological uncertainty. Rather than reaffirming established narratives, mythopoeic works strategically use myth to question dominant norms and expose the constructed nature of belief. Drawing on Eliade's notion that myth reveals sacred order through structured cosmologies and symbolic geographies, mythopoeic fantasy transforms these frameworks to interrogate, rather than legitimise, religious authority. Mythopoeia typically emerges in periods of cultural transition, when confidence in established structures begins to diminish, transforming myth into a medium of critical re-evaluation. This dynamic is evident across Pratchett's Discworld series, as seen in *Faust Eric* (1990), where he parodies the Faustian legend; in *Witches Abroad* (1991), where he subverts fairy-tale archetypes; and in *Equal Rites* (1987), where he reworks patriarchal traditions of magic. Each example demonstrates how Pratchett demythologises inherited figures and tropes through subversion and reconfiguration. His *Small Gods* exemplifies this tradition by employing myth-making not to stabilise metaphysical truths, but to reveal the fragility of institutional belief and the ideological mechanisms that sustain religious power. Therefore, this study proposes that Pratchett's novel uses mythopoeic fantasy as a subversive literary mode, one that negates theological orthodoxy, destabilises hierarchical authority, and reframes inherited myths to reflect contemporary concerns.

This study has shown that Pratchett critically reconstructs sacred geography by reimagining the cosmos not as divinely ordered, but as a flat, disc-shaped world carried through space by the cosmic turtle Great A'Tuin—a figure drawn from global mythological traditions, yet recontextualised as a symbol disengaged from transcendental authority and reframed through human perception and existential ambiguity. Through this desacralized cosmos, he questions the fixity of Eliade's axis mundi, presenting the divine not as transcendent, but as dependent on human belief. In the novel, the collapse of sacred authority is dramatized through the figure of Om, a once-omnipotent deity now reduced to a powerless tortoise. Om's physical decline and theological confusion highlight the constructed nature of divinity, whose very existence depends on the presence of believers. This portrayal, influenced by mythic models from Norse and Greek traditions, positions the god not as a timeless entity but as a fragile reflection of collective faith. Furthermore, the institutionalisation of myth is embodied in the Omnian Church and its enforcer, Vorbis, whose absolutist control illustrates how sacred narratives can be manipulated to

justify violence and silence opposing voices. Sacred symbols and theological discourse, once intended to convey metaphysical truths, are refigured as mechanisms of ideological control. Myth no longer functions as a place of pluralistic reflection, but is instead reduced, through institutional control, to a rigid doctrinal apparatus, what Lincoln defines as ideology in narrative form, imposed through fear to legitimise authority. Vorbis's suppression of philosophical inquiry and marginalisation of other perspectives reflect the institution's underlying discomfort in relation to the interpretive fluidity of myth. As the narrative progresses, faith shifts away from personal spiritual experience and is redirected toward unquestioning obedience to institutional authority, a transformation mirrored in Om's realisation that the Church evokes greater fear than the deity it professes to serve. To conclude, *Small Gods* demonstrates how mythopoeic fantasy can subvert dominant ideologies by exposing the mechanisms through which religious authority is constructed, preserved, and ultimately undermined. By reconfiguring sacred space, challenging the permanence of divine power, and revealing how myth is instrumentalised by institutional systems, Pratchett repositions myth as a dynamic, human-centred narrative form open to reinterpretation and critique. Therefore, this study affirms that mythopoeic fantasy operates as a subversive literary mode that challenges institutionalised belief systems, deconstructs rigid doctrinal authority, and reimagines myth as a critical medium responsive to religious concerns.

Disclosure Statements (Beyan ve Açıklamalar)

1. The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics (Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduğunu kabul etmektedirler).

2. No potential conflict of interest was reported by the author (Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir).

3. This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program (Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir).

REFERENCES

Allan, S. (1991). *The shape of the turtle: Myth, art, and cosmos in early China*. State University of New York Press.

Allen, D. (2002). *Myth and religion in Mircea Eliade*. Routledge.

Attebery, B. (1992). *Strategies of fantasy*. Indiana University Press.

Bould, M., Vint, S. (2012). Political readings. In E. James & F. Mendlesohn (Eds.), *The Cambridge companion to fantasy literature* (pp. 102–112). Cambridge University Press.

Brawley, C. (2014). *Nature and the numinous in mythopoeic fantasy literature*. McFarland.

Butler, A. M. (2007). *An unofficial companion to the novels of Terry Pratchett*. Greenwood Publishing Group.

Cabell, C. (2012). *Terry Pratchett*. Kings Road Publishing.

Cohen, A. (2010). Myth and myth criticism following *The dialectic of enlightenment*. *The European Legacy, 15*(5), 583–598. https://doi.org/10.1080/10848770.2010.501660

Csapo, E. (2005). *Theories of mythology*. Blackwell Publishing.

Eliade, M. (1959). *The sacred and the profane: The nature of religion*. Harcourt, Brace & World.

---. (1963). *Myth and reality*. Harper & Row.

---. (1969). *Images and symbols: Studies in religious symbolism*. Sheed and Ward.

---. (2021). *The myth of the eternal return: Cosmos and history*. Princeton University Press.

Encyclopaedia Britannica. (2024, August 28). Myth. *Encyclopaedia Britannica*. https://www.britannica.com/topic/myth

Frye, N. (1957). *Anatomy of criticism*. Princeton University Press.

Gruner, E. R. (2011). Wrestling with religion: Pullman, Pratchett, and the uses of story. *Children's Literature Association Quarterly, 36*(3), 276–295. https://doi.org/10.1353/chq.2011.0035

Hall, J. M. (2007). In the name of the politics: Ancient Greek myth and modern mythmaking. In R. D. Woodard (Ed.), *The Cambridge companion to Greek mythology* (pp. 331–357). Cambridge University Press.

Hart, D. B. (2013). *The experience of God: Being, consciousness, bliss*. Yale University Press.

Herald, D. T. (1999). *Fluent in fantasy: A guide to reading interests*. Libraries Unlimited.

Hume, K. (1984). *Fantasy and mimesis: Responses to reality in Western literature*. Methuen.

Johnson, K. J. (2014). Rooted deep: Discovering the literary identity of mythopoeic fantasist George MacDonald. *Linguaculture*, 2, 25–44. https://doi.org/10.1515/lincu-2015-0027

Kidby, P. (2013). *Great A'Tuin II*. Paul Kidby: Terry Pratchett artist. https://www.paulkidby.com/paintings/

Kochhar-Lindgren, G. (2014). Tell it slant: Of gods, philosophy and politics in Terry Pratchett's *Discworld*. In A. H. Alton & W. C. Spruiell (Eds.), *Discworld and the disciplines: Critical approaches to the Terry Pratchett works* (pp. 81–91). McFarland.

Lakoff, G., Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press.

Leeming, D. (2005). *The Oxford companion to world mythology*. Oxford University Press.

Leftow, B. (1998). *Classical theism*. In E. Craig (Ed.), *Routledge encyclopedia of philosophy* (Vol. 4). Routledge. https://www.rep.routledge.com/articles/thematic/god-concepts-of/v-1/sections/classical-theism

Lincoln, B. (1999). *Theorizing myth: Narrative, ideology, and scholarship*. University of Chicago Press.

Mathews, R. (2002). *Fantasy: The liberation of imagination*. Routledge.

Oziewicz, M. (2008). Joseph Campbell's 'new mythology' and the rise of mythopoeic fantasy. *The AnaChronisT*, 13, 114–130.

Pratchett, T. (2013). *Small gods*. Random House.

Pratchett, T., Briggs, S. (2004). *The new Discworld companion* (Rev. and updated ed.). Victor Gollancz.

Pratchett, T., Simpson, J. (2008). *The folklore of Discworld*. Doubleday.

Rayment, A. (2014). *Fantasy, politics, postmodernity: Pratchett, Pullman, Miéville and stories of the eye*. Brill. https://doi.org/10.1163/9789401211000

Rhone, Z. A. (2017). *The great tower of Elfland: The mythopoeic worldview of J. R. R. Tolkien, C. S. Lewis, G. K. Chesterton, and George MacDonald*. Kent State University Press.

Richardson, A., Bowden, J. (Eds.). (1983). *A new dictionary of Christian theology*. SCM Press.

Simpson, J. A., Weiner, E. S. C. (Eds.). (1998). *The Oxford English Dictionary* (2nd ed., Vol. 10: Moul–Ovum). Clarendon Press.

Simpson, J. (2015). Sir Terry Pratchett OBE (1948–2015). *Folklore*, 126(2), 232–234. https://doi.org/10.1080/0015587X.2015.1042722

Slochower, H. (1970). *Mythopoesis: Mythic patterns in the literary classics*. Wayne State University Press.

Stableford, B. M. (2005). *Historical dictionary of fantasy literature*. Scarecrow Press.

Tolkien, J. R. R. (1947). On fairy-stories. In C. Tolkien (Ed.), *The monsters and the critics and other essays*. HarperCollins.

Trident Press International. (1996). Mythopoeic. In *The New International Webster's Comprehensive Dictionary of the English Language* (Deluxe ed.). Trident Press International.

Watt-Evans, L. (2008). *The turtle moves!: Discworld's story unauthorized*. BenBella Books.

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute
ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

Article Info/Makale Bilgisi
√Received/Geliş: 01.06.2025 **√Accepted/Kabul:** 16.09.2025
DOI: https://doi.org/10.30794/pausbed.1731702
Research Article/Araştırma Makalesi

Ayyıldız, U. (2025). "The Moderating Role of Individualism-Collectivism Cultural Dimension in the Effect of Emotional Labor on Emotional Exhaustion: A Study on Teachers", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, 71, 447-462.

THE MODERATING ROLE OF INDIVIDUALISM-COLLECTIVISM CULTURAL DIMENSION IN THE EFFECT OF EMOTIONAL LABOR ON EMOTIONAL EXHAUSTION: A STUDY ON TEACHERS

Umut AYYILDIZ*

Abstract

Studies examining the influence of culture within the emotional labor (EL) literature remain limited. Among the few studies that look at how cultural traits—especially individualism-collectivism—affect the link between EL and burnout, researchers usually define EL in two ways: surface acting and deep acting. This study, in contrast, approaches EL as a three-dimensional construct by also incorporating genuine emotions. The research looks at whether the cultural traits of individualism and collectivism affect how surface acting, deep acting, and genuine emotions relate to emotional exhaustion (EE). Based on data collected from 123 teachers employed at a private educational institution in the province of Balıkesir, the findings reveal that surface acting correlates favorably with EE, whereas both deep acting and genuine emotions correlate adversely with it. The study finds that the impact of EL on EE is the same, regardless of whether the teachers lean more toward individualism or collectivism.

Keywords: *Emotional labor, Emotional exhaustion, Burnout, Individualism-Collectivism, Teachers.*

DUYGUSAL EMEĞİN DUYGUSAL TÜKENMEYE ETKİSİNDE BİREYCİLİK-KOLEKTİVİZM KÜLTÜR BOYUTUNUN DÜZENLEYİCİ ROLÜ: ÖĞRETMENLER ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Öz

Duygusal emek yazınında, kültürün etkisini inceleyen araştırmalar halen sınırlı sayıdadır. Duygusal emeğin tükenmişlik üzerindeki etkisinde bireycilik-kolektivizm kültür özelliğinin düzenleyici rolünün ele alındığı söz konusu bu sınırlı sayıdaki araştırmalarda duygusal emek, yüzeysel davranış ve derinlemesine davranış olmak üzere iki boyutlu olarak ele alınmaktadır. Diğer çalışmalardan farklı olarak bu çalışmada ise duygusal emek üç boyutuyla ele alınmaktadır. Böylece yüzeysel ve derinlemesine davranış ile birlikte doğal duyguların tükenmişlik üzerindeki etkisinde bireycilik-kolektivizm kültür boyutunun düzenleyicilik rolünün bulunup bulunmadığı da incelenmektedir. Balıkesir ilindeki bir özel eğitim kurumunda çalışmakta olan 123 öğretmenden elde edilen verilere dayanan araştırma sonucunda; yüzeysel davranışın duygusal tükenmişliği pozitif, derinlemesine davranış ve doğal duyguların ise negatif yönde etkilediği belirlenmiştir. Bireycilik-kolektivizm kültür özelliğinin düzenleyici rolü ile ilgili olarak ise, öğretmenlerin duygusal emek davranışlarının duygusal tükenmişlikleri üzerindeki etkisinin, sahip oldukları bireycilik-kolektivizm kültür özelliğine göre değişmediği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Duygusal emek, Duygusal tükenme, Tükenmişlik, Bireycilik-Kolektivizm kültür boyutu, Öğretmenler.*

*Dr., Independent researcher, Balikesir University, Internal Audit Departmant, BALIKESİR
e-mail: a.umut1708@hotmail.com, https://orcid.org/0000-0003-1342-3849)

1. INTRODUCTION

Recently, the growing importance of the service sector has intensified competition within it. The quality of service, customer satisfaction, and the ability of service organizations to achieve their goals largely depend on the efforts and commitment of employees who engage in direct and often face-to-face interactions with customers. Naturally, emotions play a critical role in this process. As a result, employees are anticipated to employ their emotions to enhance consumer pleasure (Basım and Beğenirbaş, 2012). The process through which employees synchronize their emotional expressions with the standards established by their organization while interacting directly with customers is referred to as emotional labor (EL) (Işık et al., 2016). EL encompasses surface acting, deep acting, or genuine emotions. Surface acting involves the employee modifying outward emotional expressions to comply with display rules, even when these expressions do not reflect their true feelings (Eroğlu, 2014). In contrast, deep acting emerges when the employee endeavors to honestly experience the emotions required by the organization—often by empathizing with the customer and placing themselves in the customer's position (Basım and Beğenirbaş, 2012). Genuine emotions, or naturally felt emotions, refers to the spontaneous and sincere expression of emotions that arise naturally from within the employee (Basım and Beğenirbaş, 2012).

Burnout, alongside job satisfaction, is considered one of the most salient consequences of EL. Burnout is a psychological syndrome observed particularly among employees in people-oriented professions such as education and healthcare (Çetin et al., 2011). It manifests in three dimensions: Emotional exhaustion (EE), depersonalization, and reduced personal accomplishment. EE represents the core stress part of burnout, marked by diminished energy levels and a perceived depletion of emotional resources (Maslach and Goldberg, 1998). Several scholars have identified EE as the most critical and central dimension of burnout (Lee & Ashforth, 1993; Ünlü & Yürür, 2011; Tayfur & Arslan, 2012). Accordingly, the present study assessed burnout primarily through the EE dimension. Empirical findings generally indicate that while surface acting is positively associated with the EE (Grandey, 2003; Hwa, 2012; Basım and Beğenirbaş, 2012), deep acting (Hwa, 2012) and genuine emotions (Basım and Beğenirbaş, 2012) are negatively associated with it.

Individualism-collectivism is one of Hofstede's culture dimensions. Individualism–collectivism denotes the extent to which individuals are integrated into groups. In collectivist cultures, individuals are closely integrated into robust, cohesive in-groups that provide protection in return for unconditional loyalty (Hofstede, 2011). The core assumption of collectivism is that group affiliation connects individuals and generates mutual obligations. Conversely, the fundamental assumption of individualism is that individuals are autonomous and independent of one another (Oyserman et al., 2002). Research that examines the intersection of culture and EL has explored how individualism–collectivism influences the relationship between EL and burnout. But these studies have yielded mixed findings. For instance, a study by Lu and Guy (2019) suggested that the individualism–collectivism cultural dimension does not have a major impact on the employees' EL experiences. However, some other studies (Allen et al., 2014; Newnham, 2017; Mastracci and Adams, 2019; Humphrey, 2023) indicated that the correlation between surface acting and burnout is more pronounced in those with a predominantly individualistic mindset.

In today's globalized work environment, understanding cultural differences in emotional expression in the workplace is undeniably important. A more profound understanding of how cultural variations influence EL is crucial for enabling service employees across different cultural contexts to meet the expectations of their customers and organizations more effectively. However, an examination of EL literature indicates that cross-cultural studies remain relatively limited (Allen et al., 2014). In this context, we expect the present study, which investigates the moderating effect of individualism-collectivism on the link between emotional labor (EL) and emotional exhaustion (EE), to significantly contribute to EL literature.

Another distinguishing feature of this study is that it deals with emotional labor in three dimensions. Specifically, the other studies explained above examined EL in two dimensions while investigating the moderating effect of individualism-collectivism on the relationship between EL and burnout. Thus, this study expands the cultural studies that define EL solely in terms of surface and deep acting by incorporating the dimension of genuine emotions.

It is believed that the results of this study will benefit organizations and managers in understanding and managing the impact of culture on employees' emotional labor behaviors. Additionally, according to the research findings, the recommendations made for future research on the relationship between culture and EL are also considered to be valuable for researchers.

2. THEORETICAL FRAMEWORK AND HYPOTHESES

2.1. Emotional Labor

Hochschild (1983), who first presented the notion of emotional labor (EL), defines it as "the management of emotions to produce facial and bodily displays observable by others." She distinguishes between two types of emotion regulation in the EL process: surface acting, which is adjusting emotional expressions to adhere to display norms, and deep acting, which requires altering internal feelings to conform to those rules. Hochschild also emphasizes that organizational control over highly personal emotions is often met with resistance by employees, as it may result in stress and emotional exhaustion (EE) (Grandey, 2000).

In contrast to Hochschild's perspective, Ashforth and Humphrey (1993) claim that what customers perceive directly are not emotions themselves, but rather behaviors aligned with display rules. As such, they place greater emphasis on observable behavior rather than internal emotional processes in the EL framework. Moreover, they suggest that emotions can sometimes naturally align with organizational display rules without requiring regulation. Based on this perspective, they introduced a third dimension to EL—genuine emotions—and proposed a three-dimensional model.

Morris and Feldman (1996) characterize EL as the exertion, strategizing, and regulation required to convey feelings that are deemed desirable by the organization during interpersonal exchanges. Their approach differs from earlier models by focusing more on contextual and job-specific characteristics. According to their framework, EL comprises four dimensions: the frequency of emotional display, attentiveness to display rules, the variety of emotions required to be expressed, and emotional dissonance. Organizational rules force individuals to express emotions that conflict with their true feelings, causing emotional dissonance (Morris and Feldman, 1996).

Grandey (2000) combines earlier ideas about EL (i.e., Hochschild, 1983; Ashforth and Humphrey, 1993; Morris and Feldman, 1996) and describes it as the regulation of feelings and expressions to meet the objectives of an organization. In her model, the regulation of expressions corresponds to surface acting, while the regulation of internal feelings corresponds to deep acting.

2.2. Emotional Exhaustion

Emotional exhaustion (EE) is one of the burnout dimensions. Although psychiatrist Freudenberger is recognized as a pioneer in burnout research, the most prevalent description of burnout today was introduced by Maslach (1981). Burnout is a psychological syndrome observed particularly among employees in people-oriented professions such as education and healthcare (Çetin et al., 2011). It manifests in three dimensions: EE, depersonalization, and reduced personal accomplishment.

EE represents the core stress part of burnout, marked by diminished energy levels and a perceived depletion of emotional resources. Excessive workload and interpersonal conflicts in the workplace are among the primary causes of this dimension. Individuals experiencing EE often feel they lack the energy to face others or to return to work the next day (Maslach and Goldberg, 1998). Depersonalization reflects the interpersonal dimension of burnout. It is marked by emotionally detached or excessively distant responses toward others. Employees displaying depersonalization often adopt a cynical attitude toward customers, colleagues, or the organization itself (Çetin et al., 2011). Reduced personal accomplishment reflects the self-evaluation aspect of burnout. The factors leading to EE and depersonalization may also diminish one's sense of achievement, lead to feelings of inadequacy, and result in a tendency toward negative self-assessment (Maslach and Goldberg, 1998; Çetin et al., 2011).

Various individual and situational factors can contribute to the onset of burnout syndrome. Individual factors include demographic characteristics, personality traits, and work-related attitudes. Situational factors influencing burnout include organizational, job-related, and occupational characteristics (Maslach et al., 2001). Regarding occupational characteristics, professions that are human-centered and involve direct face-to-face interaction—such as healthcare, social services, and education—pose a higher risk for burnout due to the intensity of customer interactions (Cordes and Dougherty, 1993). These job demands also bring the concept of EL to the forefront. In this context, surface acting, one of the sub-dimensions of EL, has been frequently identified as a key contributor to burnout (Ünlü and Yürür, 2011).

2.3. Individualism-Collectivism

Hofstede initially categorized "national culture" into four dimensions: individualism–collectivism, power distance, uncertainty avoidance, and masculinity–femininity. In later research, he added two additional dimensions—long-term versus short-term orientation and indulgence versus restraint—resulting in a six-dimensional cultural framework (Hofstede, 2011).

Individualism–collectivism denotes the extent to which individuals are integrated into groups. In collectivist cultures, individuals are closely integrated into robust, cohesive in-groups (such as large families) that provide protection in return for unconditional loyalty (Hofstede, 2011). The core assumption of collectivism is that group affiliation connects individuals and generates mutual obligations. Collectivist societies are characterized by social units that share a common fate, goals, and values (Oyserman et al., 2002). A strong sense of belonging to the in-group is central to collectivism (Astakhova et al., 2014). Key collectivist values include children's loyalty to their parents, conformity, sociability, and the willingness to prioritize communal welfare over individual wants (Singh et al., 2015). Conversely, the fundamental assumption of individualism is that individuals are autonomous and independent of one another (Oyserman et al., 2002). In individualistic cultures, interpersonal relationships are tenuous, and individuals are anticipated to prioritize their own welfare and that of their immediate family (Hofstede, 2011). In individualistic societies, people tend to prioritize personal autonomy and achievement, focus primarily on themselves and close family members, and maintain relatively loose ties with their wider social environment (Astakhova et al., 2014).

Whether individualism and collectivism represent two opposite poles of a single continuum or are distinct constructs that can coexist within the same individual has been a subject of debate in cross-cultural research. Hofstede conceptualized individualism and collectivism as opposing ends of a single dimension. However, Singelis et al. (1995), in developing the INDCOL scale to measure this cultural dimension at the individual level, treated individualism and collectivism as independent constructs or syndromes that can simultaneously exist within a person. The INDCOL scale proposes a four-factor structure by incorporating horizontal and vertical dimensions alongside individualism and collectivism (Wasti and Erdil, 2007). While horizontal individualism encompasses the understanding of autonomous individuals and emphasizes equality, vertical individualism includes the understanding of autonomous individuals only with the acceptance of inequality, meaning status differences. While horizontal collectivism emphasizes seeing oneself as part of the community and equality, vertical collectivism emphasizes seeing oneself as part of the community but accepting inequality, highlighting hierarchical differences among community members (Singelis et al., 1995; Wasti and Erdil, 2007).

2.4. The Effect of Emotional Labor on Emotional Exhaustion

The emotional burden generated by EL can lead to psychological outcomes that negatively influence employees' attitudes toward their work. Burnout, alongside job satisfaction, is considered one of the most salient consequences of EL. Empirical findings generally indicate that surface acting, the behavioral dimension of EL, is positively associated with the EE and depersonalization dimensions of burnout while being negatively associated with the dimension of personal accomplishment. Conversely, deep acting, which involves modifying one's internal emotional state, is positively related to a sense of personal accomplishment (Humphrey, 2023). More detailed findings regarding the correlation between the sub-dimensions of EL and those of burnout can be summarized as follows:

Grandey's (2003) study involving 131 administrative assistants at a university revealed a positive correlation between surface acting and EE. A study conducted by Hwa (2012) with 137 hotel employees revealed a positive correlation between surface acting and EE, whereas deep acting exhibited a negative correlation. Basım and Beğenirbaş (2012) studied two groups of teachers (n=152 and n=273) while adapting Diefendorff et al.'s (2005) Emotional Labor Scale for Türkiye. Their findings indicated that surface acting correlated with increased EE and depersonalization, while deep acting was associated with lower "reduced personal accomplishment". Additionally, the expression of genuine emotions was linked to lower levels of all three burnout aspects. Similarly, Can Yalçın (2012) found negative relationships between both deep acting and genuine emotions and all dimensions of burnout in a doctoral dissertation involving a sample of 393 teachers.

Based on these findings, the first research hypothesis of the current study is formulated as follows:

H1: EL has an effect on EE.

H1a: Surface acting has a positive effect on EE.

H1b: Deep acting has a negative effect on EE.

H1c: Genuine emotions has a negative effect on EE.

2.5. The Moderating Role of Individualism-Collectivism in the Relationship Between Emotional Labor and Emotional Exhaustion

Studies examining the moderating effect of individualism–collectivism on the association between EL and burnout have yielded mixed findings. For instance, a study by Lu and Guy (2019), which included 517 public sector employees from China and the United States, suggested that the individualism–collectivism cultural dimension does not have a major impact on the employees' EL experiences. In other words, EL was experienced similarly across individualistic and collectivist cultures (Humphrey, 2023). However, a study (Allen et al., 2014) conducted with 511 service sector employees from shopping malls, restaurants, hotels, and call centers in China and the United States found that the positive correlation between surface acting and burnout was more pronounced in the individualistic U.S. sample compared to the collectivist Chinese sample. Similarly, Newnham (2017), in a study involving 734 hotel employees in the Philippines and Australia, concluded that the positive impact of surface acting on burnout was more pronounced among individuals with individualistic cultural orientations. Mastracci and Adams (2019), in their cross-national study of 1,050 public sector employees from the United States, the United Kingdom, South Korea, Taiwan, and China, found that surface acting contributed less to burnout in collectivist cultures than in individualistic ones, while deep acting was more effective in reducing burnout in collectivist contexts. In a meta-analysis conducted by Humphrey (2023), based on 175 studies, it was also observed that the individualism–collectivism cultural dimension has an important impact on how people perceive EL experiences. Specifically, individuals in individualistic cultures were found to be more sensitive to the adverse consequences of EL—both surface and deep acting—such as EE.

Considering the research findings outlined above, the moderating influence of individualism–collectivism on the EL–burnout relationship can be interpreted as follows: Individuals in collectivist cultures tend to have more experience in adjusting their emotions to meet external expectations, as they prioritize social harmony and avoiding interpersonal conflict. Because emotional regulation is perceived as serving social purposes, it is not considered a threat to one's personal authenticity. As such, surface acting may be less harmful to employee well-being in collectivist cultures compared to individualistic ones (Allen et al., 2014).

Based on the aforementioned empirical evidence and theoretical reasoning, the second hypothesis of the study is proposed as follows:

H2: The individualism–collectivism cultural dimension moderates the effect of EL on EE.

The research model, developed in light of the above hypotheses and empirical findings, is presented in Figure 1. In this model, EL (comprising surface acting, deep acting, and genuine emotions) is defined as the independent

variable, the individualism–collectivism cultural dimension as the moderating variable, and EE as the dependent variable.

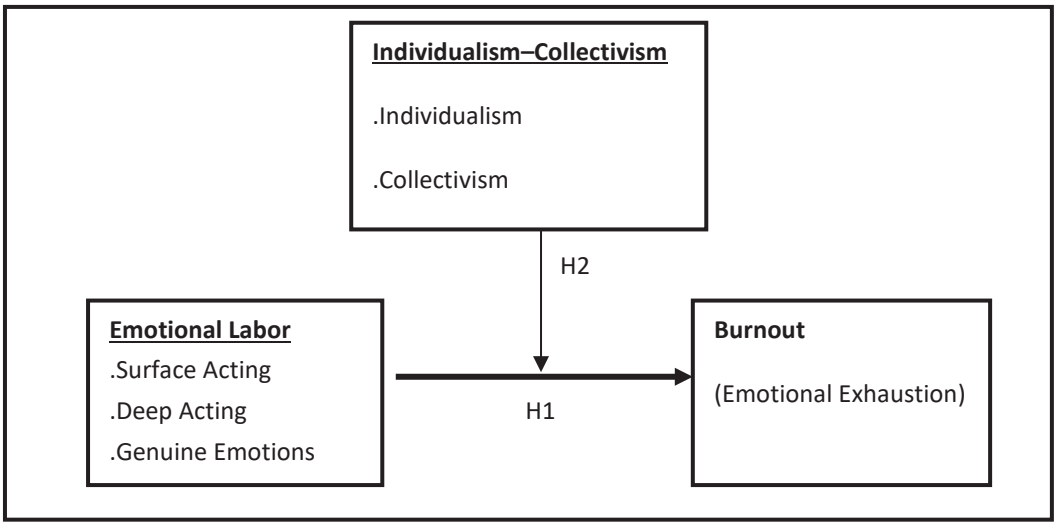

Figure 1: Research Model

3. METHOD

Designed as a quantitative study, this research employed a correlational survey model to examine the hypotheses concerning the links between emotional labor (EL), burnout, and the cultural dimension of individualism–collectivism. The study adopts a cross-sectional design with respect to its temporal scope. Since the entire population was accessible due to its manageable size, a sampling method was not employed. Data for the study were obtained via face-to-face interviews employing a Likert-type questionnaire. The research was conducted between April 21, 2025, and May 8, 2025, under the ethical approval granted by the Social and Human Sciences Ethics Committee of Balıkesir University, decision number 2025/03-45 dated March 28, 2025.

3.1. Participants

The study population comprises teachers employed at the preschool, primary, middle, and high school levels within a private educational institution situated in Balıkesir province. During the period in which the study was conducted, the total number of actively employed teachers at this institution was 176. As the entire population was accessible due to its manageable size, no sampling method was employed, and efforts were made to reach the entire population based on voluntary participation. Using the formula developed by Krejcie and Morgan (1970) [$s = X^2NP(1-P) \div d^2(N-1) + X^2P(1-P)$], the minimum number of valid responses required to represent a population of 176 was calculated to be 121. Upon completion of the data collection process, a total of 123 valid questionnaires were retrieved for analysis. The majority of the 123 participants were women (78%) and married (61.8%). In terms of age, 39% were between 31 and 40 years old, while 32.5% were in the 18–30 age group. Regarding professional experience, 30.9% of the participants had 16 or more years of service, whereas 22% had less than 5 years of experience. Additionally, 42.3% of the participants had been working at the institution for three years or more, while 24.4% had been working for less than one year. Most of the participants were primary school teachers (40.7%), followed by high school (24.4%), middle school (22.8%), and preschool teachers (12.2%).

3.2. Measurement Tools

3.2.1. Emotional Labor Scale

In this study, the Emotional Labor Scale originally developed by Diefendorff et al. (2005) and adapted into Turkish by Basım and Beğenirbaş (2012) was employed. The version adapted for teachers by Basım and Beğenirbaş (2012) measures EL across three subdimensions using a total of thirteen items in a 5-point Likert format (1 = Never, 5 = Always): six items for surface acting (e.g., “I put on an act in order to deal with students in

an appropriate way"), four items for deep acting (e.g., "I try to actually experience the emotions I have to show to students"), and three items for genuine emotions (e.g., "The emotions I display toward students are genuine"). According to Diefendorff et al. (2005), the reliability coefficients (Cronbach's alpha) for the subdimensions of the original scale were 0.92, 0.85, and 0.83, respectively. In the Turkish adaptation study by Basım and Beğenirbaş (2012), reliability coefficients for the subdimensions ranged between 0.83 and 0.88 across two different teacher samples, while the overall reliability of the scale was reported as 0.80 in both samples. Factor analysis confirmed the scale's factorial structure, with acceptable fit indices ($\chi^2/df = 2.502$, RMSEA = 0.074, GFI = 0.931, CFI = 0.952, AGFI = 0.886).

Confirmatory factor analysis results from the current study also supported the three-factor structure of the scale ($\chi^2 = 101.820$, $\chi^2/df = 1.756 < 3$, CFI = 0.95 ≥ 0.95, IFI = 0.947 > 0.90, GFI = 0.891 > 0.85, RMSEA = 0.079 < 0.08). Additionally, the reliability coefficients (Cronbach's alpha) were found to be at acceptable levels: 0.880 for surface acting, 0.836 for deep acting, 0.810 for genuine emotions, and 0.798 for the overall scale.

3.2.2. Emotional Exhaustion Scale

This study assessed the level of burnout among teachers using the "Emotional Exhaustion (EE)" subdimension of the Maslach Burnout Inventory—Educators Survey (MBI-ES). The use of the EE subscale was based on the fact that several scholars have identified this dimension as the most critical and central component of burnout (Lee and Ashforth, 1993; Ünlü and Yürür, 2011; Tayfur and Arslan, 2012). The full inventory includes 22 items across three dimensions measured on a 7-point Likert scale, ranging from 0 ("Never") to 6 ("Every day") (İnce and Şahin, 2015). A representative statement from the EE subscale is "Working with students puts a great deal of stress on me." İnce and Şahin (2015) adapted the Turkish version of the scale, reporting reliability values of 0.88 for EE, 0.78 for depersonalization, and 0.74 for personal accomplishment. Confirmatory factor analysis (CFA) in their study indicated that the factorial structure demonstrated an acceptable level of model fit ($\chi^2/df = 4.3$, RMSEA = 0.07, CFI = 0.94, NFI = 0.93, GFI = 0.87, AGFI = 0.84).

In this study, the results from the confirmatory factor analysis for the 9-item EE subscale also showed that the structure was valid ($\chi^2 = 36.748$, $\chi^2/df = 1.750 < 3$, CFI = 0.981 > 0.97, NFI = 0.957 > 0.95, GFI = 0.939 > 0.90, RMSEA = 0.078 < 0.08). The subscale demonstrated a high degree of internal consistency, as evidenced by a Cronbach's alpha coefficient of 0.924.

3.2.3. Individualism-Collectivism (INDCOL) Scale

This study employed the INDCOL scale, first established by Singelis et al. (1995) and subsequently converted into Turkish by Wasti and Erdil (2007), to assess participants' cultural orientation towards individualism-collectivism. The INDCOL scale is one of the most commonly used instruments designed to assess this cultural dimension at the individual level. Its approach differs from Hofstede's (1980) framework not only by focusing on individual rather than societal-level measurement but also by conceptualizing individualism and collectivism not as opposite poles but as distinct cultural syndromes that can coexist within the same individual (Wasti and Erdil, 2007). The INDCOL scale proposes a four-factor structure by incorporating horizontal and vertical dimensions alongside individualism and collectivism (Wasti and Erdil, 2007). However, the INDCOL scale has been subject to criticism. Due to the high correlation between the vertical individualism and vertical collectivism dimensions, Wasti (2003) excluded these two dimensions in her study, focusing only on horizontal individualism and horizontal collectivism.

In this study, taking into account the earlier criticisms of the INDCOL scale, we used the horizontal individualism and horizontal collectivism sections, each with 10 items from the INDCOL scale in a 5-point Likert format (1 = Strongly Disagree, 5 = Strongly Agree), following Wasti's method. An example item from the horizontal individualism subscale is "It is important to me to be a unique individual," while an example from the horizontal collectivism subscale is "My happiness depends very much on the happiness of those around me." Confirmatory factor analysis (CFA) initially failed to achieve satisfactory fit indices. Subsequently, exploratory factor analysis (EFA) was conducted. During EFA, two items from the individualism subscale and two from the collectivism subscale were found to have low communalities (below 0.3) and were removed from the analysis.

A second EFA was then performed on the remaining 16 items. The Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) measure was 0.738, and Bartlett's test of sphericity yielded $\chi^2 = 651.454$ ($p = 0.000$). The analysis revealed that items related to individualism loaded on one factor, and those related to collectivism loaded on a second factor. After the exploratory factor analysis (EFA), the confirmatory factor analysis (CFA) was done again, showing that the two-factor model with 16 items fit the sample data adequately ($\chi^2 = 119.606$, $\chi^2/df = 1.272 < 3$, CFI = 0.955 > 0.95, IFI = 0.957 > 0.95, GFI = 0.899 > 0.85, RMSEA = 0.047 < 0.05). Furthermore, reliability coefficients (Cronbach's alpha) were found to be satisfactory: 0.777 for the individualism subscale, 0.812 for the collectivism subscale, and 0.802 for the overall scale.

3.3. Statistical Analysis

The AMOS statistical software was employed for confirmatory factor analysis. The SPSS statistical software was used for exploratory factor analysis, as well as for correlation and regression analyses. For the regression analyses related to the moderating effect, the Process Macro application was utilized. These regression analyses were done using Model 1 in the Process Macro, with a 95% confidence level and 5,000 repeated samples (Gürbüz, 2021). A significance level of $p < 0.05$ was utilized for the regression analyses.

4. RESULTS

4.1. Correlation Analysis

The study conducted correlation analyses based on the distribution characteristics of the variables. Spearman correlation analysis was employed to examine the relationships of the two variables that did not exhibit normal distribution—specifically, the 'genuine emotions' subdimension of emotional labor (EL) and the 'collectivism' subdimension of the individualism-collectivism cultural dimension—with other variables. For the four variables that demonstrated normal distribution, Pearson correlation coefficients were used to assess their relationships with other normally distributed variables. Table 1 displays the correlation coefficients, along with the means and standard deviations of the variables. The results of the correlation analyses revealed a positive association between surface acting and emotional exhaustion (EE) ($r = 0.287$, $p < 0.01$), a negative association between deep acting and EE ($r = -0.209$, $p < 0.05$), and a negative association between genuine emotions and EE ($r = -0.331$, $p < 0.01$).

Table 1: Correlation Coefficients, Means, and Standard Deviations

Variable	1	2	3	4	5	6
1. Surface Acting[1]	1					
2. Deep Acting[1]	,306**	1				
3. Genuine Emotions[2]	-,408**	,266**	1			
4. Emotional Exhaustion[1]	,287**	-,209*	-,331**	1		
5. Individualism[1]	,021	,069	,231*	,139	1	
6. Collectivism[2]	-,196*	,101	,188*	-,009	,177*	1
MEAN	15,1463	13,9675	12,8780	16,6016	34,3415	32,7805
STD. DEVIATION	0,52407	0,35300	0,19200	1,15058	0,37012	0,38766
** p<0,01 (2-tailed); * p<0,05 (2-tailed); [1] Pearson Correlation Analysis, [2] Spearman Correlation Analysis						

4.2. Regression Analyzes

Table 2 presents the results of the regression analyses undertaken to assess the impact of EL on EE. To account for the influence of demographic factors, the analyses controlled for the participants' school level of employment (i.e., preschool, primary school, middle school, or high school), which was found to significantly influence the dependent variable—EE—based on prior t-test and ANOVA results ($F = 4.617$, $p = 0.004$).

Table 2: Regression Analysis Explaining the Effect of Emotional Labor on Emotional Exhaustion

Dependent Variable: Emotional Exhaustion									
Independent Variables	**B**	**SE**	**Beta**	**t**	**p**	**95,0% Confidence Interval for B**		**F**	**R^2 (Adj.)**
						Lower	**Upper**		
Model 1 (Independent Variable: Surface Acting)									
Constant	7,346	4,483		1,638	,104	-1,531	16,222	(2, 120)	
School Level	-,101	1,132	-,008	-,089	,929	-2,343	2,140	=5,391	0,067
Surface Acting	,628	,193	,286	3,257	**,001**	,246	1,010	p=0,006	
Model 2 (Independent Variable: Deep Acting)									
Constant	28,673	5,504		5,210	,000	17,776	39,571	(2, 120)	
School Level	-,838	1,158	-,065	-,724	,471	-3,131	1,454	=3,009	0,032
Deep Acting	-,709	,293	-,217	-2,419	**,017**	-1,289	-,129	p=0,053	
Model 3 (Independent Variable: Genuine Emotions)									
Constant	41,837	7,409		5,647	,000	27,167	56,507	(2, 120)	
School Level	-,515	1,118	-,040	-,461	,646	-2,728	1,697	=6,460	0,082
Genuine Emotions	-1,856	,520	-,310	-3,570	**,001**	-2,885	-,827	p=0,002	
B =Unstandardized coefficients, SE = Standard error, Beta=Standardized coefficients									

To find out how EL affects EE, three different regression analyses were done. According to the data presented in Table 2, EE is significantly predicted ($F = 5.391$, $R^2 = 0.067$, $p = 0.006$) by surface acting ($B = 0.628$, $p = 0.001$). EE is also significantly predicted ($F = 3.009$, $R^2 = 0.032$, $p = 0.053$) by deep acting ($B = -0.709$, $p = 0.017$), as well as ($F = 6.460$, $R^2 = 0.082$, $p = 0.002$) by genuine emotions ($B = -1.856$, $p = 0.001$). Whereas surface acting is positively associated with EE, deep acting and genuine emotions are negatively associated with it. These findings support the study's first hypothesis, which posits that EL has an effect on EE.

We used the PROCESS Macro application to conduct regression analyses to test the study's second hypothesis, which posits that individualism-collectivism influences the relationship between EL and EE. In the analyses related to the moderating effect, the independent variables (i.e., surface acting, deep acting, and genuine emotions) and the moderator variables (i.e., individualism and collectivism) were centered. Additionally, as stated before, the school level at which participants were employed—shown by t-test and ANOVA results to have a significant effect on EE ($F = 4.617$, $p = 0.004$)—was considered in the analysis. The results of the regression analyses testing the moderating effect of individualism are presented in Table 3.

Table 3: Regression Analysis Explaining the Moderating Effect of Individualism

Dependent Variable: Emotional Exhaustion						
	B	**SE**	**t**	**p**	**95,0% Confidence Interval**	
Model 1 (Independent Variable: Surface Acting)						
					Lower	**Upper**
Constant	16,7925	3,1453	5,3390	0,0000	10,5640	23,0209
Surface Acting	3,6560	1,1351	3,2209	0,0017	1,4082	5,9038
Individualism	1,6966	1,1152	1,5213	0,1309	-0,5119	3,9051
Interaction Variable (Surface Acting x Individualism)	-0,2089	1,1264	-0,1854	0,8532	-2,4395	2,0218
School Level	-0,0719	1,1341	-0,0634	0,9495	-2,3177	2,1738
R^2=0,1003; F (4, 118)=3,2872; p=0,0136						
ΔR^2=0,0003; F (1, 118)=0,0344; p=0,8532						
Model 2 (Independent Variable: Deep Acting)						
					Lower	**Upper**
Constant	18,6403	3,2033	5,8190	0,0000	12,2968	24,9838
Deep Acting	-2,9473	1,1713	2,5163	0,0132	-5,2668	-0,6279
Individualism	1,8914	1,1740	1,6111	0,1098	-0,4334	4,2162
Interaction Variable (Deep Acting x Individualism)	0,2374	1,3195	0,1799	0,8575	-2,3756	2,8504
School Level	-0,7923	1,1543	-0,6864	0,4938	-3,0781	1,4935
R^2=0,0711; F (4, 118)=2,2591; p=0,0668						
ΔR^2=0,0003; F (1, 118)=0,0324; p=0,8575						
Model 3 (Independent Variable: Genuine Emotions)						
					Lower	**Upper**
Constant	17,8466	3,0523	5,8470	0,0000	11,8022	23,8909
Genuine Emotions	-4,5480	1,1243	-4,0452	0,0001	-6,7745	-2,3216
Individualism	2,2789	1,0976	2,0762	0,0400	0,1053	4,4525
Interaction Variable (Genuine Emotions x Individualism)	1,4102	1,0892	-1,2947	0,1979	-0,7467	3,5670
School Level	-0,5463	1,1022	-0,4957	0,6210	-2,7290	1,6364
R^2=0,1407; F (4, 118)=4,8313; p=0,0012						
ΔR^2=0,0122; F (1, 118)=1,6764; p=0,1979						

To find out how the cultural dimension of individualism moderates the relationship between EL and EE, three separate regression analyses were done. The data in Table 3 shows that individualism did not have a significant impact on the link between surface acting and EE (B = -0.2089, p = 0.8532 > 0.05). Similarly, individualism also did not significantly affect the relationship between deep acting and EE (B = 0.2374, p = 0.8575 > 0.05). Additionally, individualism did not significantly influence the connection between genuine emotions and EE (B = 1.4102, p = 0.1979 > 0.05). Based on these results, individualism does not have a moderating effect on the relationship between EL and EE.

The results of the regression analyses examining the moderating effect of the cultural dimension of collectivism are presented in Table 4.

Table 4: Regression Analysis Explaining the Moderating Effect of Collectivism

Dependent Variable: Emotional Exhaustion						
	B	**SE**	**t**	**p**	**95,0% Confidence Interval**	
Model 1 (Independent Variable: Surface Acting)						
					Lower	**Upper**
Constant	16,0248	3,2403	4,9455	0,0000	9,6081	22,4415
Surface Acting	4,0508	1,2180	3,3257	0,0012	1,6387	6,4628
Collectivism	1,4211	1,2864	1,1047	0,2715	-1,1263	3,9686
Interaction Variable (Surface Acting x Collectivism)	-0,5486	1,2263	-0,4473	0,6555	-2,9771	1,8799
School Level	0,1896	1,1686	0,1622	0,8714	-2,1246	2,5037
R^2=0,0918; F (4, 118)=2,9835; p=0,0218						
ΔR^2=0,0015; F (1, 118)=0,2001; p=0,6555						
Model 2 (Independent Variable: Deep Acting)						
					Lower	**Upper**
Constant	18,4435	3,2937	5,5996	0,0000	11,9210	24,9660
Deep Acting	-2,4953	1,2505	-1,9954	0,0483	-4,9717	-0,0189
Collectivism	0,6278	1,1850	0,5298	0,5973	-1,7189	2,9745
Interaction Variable (Deep Acting x Collectivism)	-0,8142	1,3532	-0,6016	0,5486	-3,4939	1,8656
School Level	-0,6950	1,1925	-0,5828	0,5611	-3,0566	1,6665
R^2=0,0522; F (4, 118)=1,6259; p=0,1723						
ΔR^2=0,0029; F (1, 118)=0,3620; p=0,5486						
Model 3 (Independent Variable: Genuine Emotions)						
					Lower	**Upper**
Constant	17,4123	3,1854	5,4663	0,0000	11,1043	23,7203
Genuine Emotions	-3,9905	1,1723	-3,4041	0,0009	-6,3119	-1,6691
Collectivism	0,9357	1,2183	0,7681	0,4440	-1,4768	3,3483
Interaction Variable (Genuine Emotions x Collectivism)	-0,3515	1,0220	-0,3439	0,7315	-2,3754	1,6725
School Level	-0,2930	1,1492	-0,2550	0,7992	-2,5687	1,9827
R^2=0,1047; F (4, 118)=3,4503; p=0,0105						
ΔR^2=0,0009; F (1, 118)=0,1183; p=0,7315						

To find out how the cultural dimension of collectivism moderates the relationship between EL and EE, three separate regression analyses were done. The data in Table 4 shows that collectivism did not have a significant impact on the link between surface acting and EE (B = -0.5486, p = 0.6555 > 0.05). Similarly, collectivism also did not significantly affect the relationship between deep acting and EE (B = -0.8142, p = 0.5486 > 0.05). Additionally, collectivism did not significantly influence the connection between genuine emotions and EE (B = -0.3515, p = 0.7315 > 0.05). Based on these results, collectivism does not have a moderating effect on the relationship between EL and EE.

When looking at the results from Tables 3 and 4 together, we can say that the second hypothesis of the study, which suggested that the cultural difference between individualism and collectivism affects the link between EL and EE, was not supported.

5. DISCUSSION

This study sought to investigate the moderating effect of the cultural dimension of individualism-collectivism on the link between emotional labor (EL) and emotional exhaustion (EE). In this context, the first hypothesis posited that surface acting would have a significant positive effect on EE, while deep acting and genuine emotions would have significant negative effects. The findings of the analyses support this hypothesis. These results are also consistent with those of previous studies (Grandey, 2003; Hwa, 2012; Basım and Begenirbaş, 2012; Can Yalçın, 2012). In summary, teachers experience emotionally positive outcomes when they make an effort to internalize the emotions they are expected to convey to their students or when they express their genuine emotions. In contrast, when teachers are required to fake their emotions—i.e., engage in surface acting—they become more prone to EE. EE, in turn, adversely impacts employee performance and ultimately undermines organizational goals. Therefore, from a managerial perspective, it is important to implement strategies that reduce the incidence of inauthentic emotional displays among employees toward clients and colleagues. Several studies (Hsu, 2012; Yoğun, 2016; Çekmecelioğlu et al., 2021) have found that organizational commitment negatively affects surface acting and positively affects deep acting and genuine emotions. Çekmecelioğlu et al. (2021) suggest that enhancing organizational commitment and employees' desire to remain within the organization can reduce the likelihood of inauthentic emotional displays. In this regard, promoting organizational commitment could be an effective managerial strategy to encourage employees to act genuinely rather than superficially. Organizational culture, management style, and employees' perceptions of organizational justice are among the key organizational factors that influence organizational commitment. According to Balay (2000), organizational culture acts as a bridge between employees' priorities and organizational goals, promotes a sense of identity among employees, and encourages participation in organizational objectives, thereby supporting organizational commitment (Gülova and Demirsoy, 2012). Employees' strong identification with the organization's values and goals constitutes the foundation of organizational commitment (Yücel and Koçak, 2016). Studies examining the effects of leadership behaviors on organizational commitment have generally found that supportive and directive leadership positively and significantly influence commitment levels (Yücel and Koçak, 2016). Moreover, enabling employee participation in decision-making processes and adopting a flexible management style are also likely to enhance organizational commitment (İnce and Gül, 2005). Perceptions of organizational justice—employees' perceptions of how fairly organizational rewards and punishments are distributed, how decision-making processes are conducted, and how interpersonal interactions occur—also play a critical role in fostering organizational commitment (McFarlin and Sweeney, 1992). A substantial body of research has consistently confirmed a positive association between organizational commitment and organizational justice (Köksal, 2017).

The second hypothesis of the study posited that the cultural dimension of individualism-collectivism would moderate the association between EL and EE. However, the results of the analyses did not support this hypothesis. These findings align with those of Lu and Guy (2019), who argued that individualism-collectivism does not significantly influence employees' EL experiences, suggesting that EL is experienced similarly across individualistic and collectivistic cultures. One possible explanation for the absence of a moderating role of individualism-collectivism may lie in the universal nature of EL as a fundamental aspect of human interaction that transcends cultural differences. As an internal psychological process, EL is shaped by how employees perceive situations, what reactions they expect from others, or both. Individual traits such as awareness of others, self-awareness, and self-regulation may thus take precedence over cultural background in determining how EL is experienced (Lu and Guy, 2019).

However, some studies present conflicting findings. For example, some evidence suggests that surface acting exerts a stronger positive effect on EE for people with individualistic cultural traits (Allen et al., 2014; Newnham, 2017; Mastracci and Adams, 2019; Humphrey, 2023), which is different from what this study found. Those studies involved participants working in sectors such as shopping malls, restaurants, hotels, and call centers (Allen et al., 2014); hotel employees (Newnham, 2017); and various public-sector service jobs (Mastracci and Adams, 2019). In contrast, the participants of the current study were teachers. This discrepancy in participant profiles may explain the divergent findings. The occupational context is crucial in the EL process, as occupational requirements refer to job-related expectations concerning emotion regulation. For example, EL requirements are high in professions such as sales, whereas they are relatively low in jobs like data entry. Such variations

in occupational EL requirements are significant for emotional regulation responses. Indeed, occupational requirements constitute one of the perspectives used by Grandey and colleagues (2013) to explain EL (Bhave and Glomb, 2016). Thus, some scholars have made a case for future research to investigate how individual- and occupational-level factors interact in predicting the outcomes of EL (Pugh et al., 2011). Some studies focusing on occupational requirements have found that working in emotionally demanding professions—those assumed to have high EL requirements—is associated with greater job satisfaction and a stronger sense of personal accomplishment (Bhave and Glomb, 2016). In their study, Bhave and Glomb (2016) also determined that the adverse correlation between surface acting and job satisfaction is influenced by occupational EL requirements. That is, individuals working in professions with high EL demands experience lower job satisfaction when engaging in surface acting compared to those in less emotionally demanding roles. In this regard, for teachers—whose every action is observed by students, who are expected to serve as role models, and who arguably carry the profound mission of shaping human development—EL requirements may differ significantly from those in other service industries. Therefore, future studies on culture and EL should also consider occupational differences and incorporate occupational EL requirements, which would provide valuable contributions to EL literature.

Alongside the findings, this study also has several limitations. We cannot generalize the results because we conducted the research with teachers from a single private educational institution operating in Balıkesir province. Future studies conducted in different sectors and diverse geographical regions would contribute to the generalizability of the findings. Additionally, due to the study being cross-sectional research, the obtained data only represent a specific time, and the results can be interpreted with limitations. A further disadvantage of the study arises from the utilization of a self-report questionnaire method, which may be influenced by social desirability biases based on participants' subjective perceptions.

6. CONCLUSION

In conclusion, the primary aim of the study was to ascertain whether the impact of emotional labor (EL) on emotional exhaustion (EE) varies depending on individualism-collectivism cultural orientation. Given the limited number of cross-cultural studies on EL, this research is considered valuable to the EL literature. Moreover, this study expands upon previous limited cross-cultural research that has defined EL solely in terms of surface acting and deep acting by incorporating the dimension of genuine emotions, which represents a unique facet of the investigation. The findings indicate that surface acting has a positive effect on EE, whereas deep acting and genuine emotions have a negative effect. Concerning the moderating effect of the cultural dimension of individualism-collectivism, it has been determined that the impact of EL on EE does not vary according to teachers' individualism-collectivism cultural characteristic.

Disclosure Statements (Beyan ve Açıklamalar)

1. The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics (Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduğunu kabul etmektedirler).

2. No potential conflict of interest was reported by the author (Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir).

3. This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program (Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir).

REFERENCES

Allen, J. A., Dienfendorff, J. M., and Ma, Y. (2014). "Differences in Emotional Labor Across Cultures: A Comparison of Chinese and U.S. Service Workers", *Journal of Business and Psychology, 29*, 21-35. https://doi.org/10.1007/s10869-013-9288-7

Astakhova, M. N., Doty, D. H., and Hang, H. (2014). "Understanding the Antecedents of Perceived Fit At Work in The United States, Russia, and China", *European Management Journal, 32*(6), 879-890. https://doi.org/10.1016/j.emj.2014.03.005

Ashforth, B. E. and Humphrey, R. H. (1993). "Emotional Labor in Service Roles: The Influence of Identity", *Academy of Management Review, 18*(1), 88-115. https://doi.org/10.2307/258824

Basım, N. and Beğenirbaş, M. (2012). "Çalışma Yaşamında Duygusal Emek: Bir Ölçek Uygulama Çalışması", *Yönetim ve Ekonomi, 19*(1), 77-90.

Bhave, D. P. and Glomb, T. M. (2016). "The Role of Occupational Emotional Labor Requirements on the Surface Acting–Job Satisfaction Relationship", *Journal of Management*, *42*(3), 722-741. https://doi.org/10.1177/0149206313498900

Can Yalçın, R. (2012). *Bazı Öncülleri ve Sonuçları ile Duygusal Emek: Görgül Bir Araştırma.* (Unpublished Doctoral Dissertation). Kara Harp Okulu Savunma Bilimleri Enstitüsü.

Cordes, C. L. and Dougherty, T. W. (1993). "A Review and An Integration of Research on Job Burnout", *Academy of Management Review, 18*(4), 621-656. https://doi.org/10.2307/258593

Çekmecelioğlu, H. G., Altaş, S. S., and Balkaş, J. (2021). "Yönetim Desteğinin Duygusal Emek Üzerindeki Etkisinde Örgütsel Bağlılığın Aracılık Rolü", *İşletme Araştırmaları Dergisi, 13*(3), 2885-2901. https://doi.org/10.20491/isarder.2021.1296

Çetin, F., Basım, H. N., and Aydoğan, O. (2011). "Örgütsel Bağlılığın Tükenmişlik ile İlişkisi: Öğretmenler Üzerine Bir Araştırma", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (25)*, 61-70.

Diefendorff, J. M., Croyle, M., and Gosserand, R. H. (2005). "The Dimensionality and Antecedents of Emotional Labor Strategies", *Journal of Vocational Behavior, 66*, 339-357. https://doi.org/10.1016/j.jvb.2004.02.001

Eroğlu, Ş. G. (2014). "Örgütlerde Duygusal Emek ve Tükenmişlik İlişkisi Üzerine Bir Araştırma". *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 19*, 147-160.

Grandey, A. A. (2000). "Emotional Regulation in the Workplace: A New Way to Conceptualize Emotional Labor", *Journal of Occupational Health Psychology, 5(1), 95*. https://doi.org/10.1037/1076-8998.5.1.95

Grandey, A. A. (2003). "When the Show Must Go On: Surface Acting and Deep Acting As Determinants of Emotional Exhaustion and Peer-Rated Service Delivery", *Academy of Management Journal, 46*(1), 86-96. https://doi.org/10.2307/30040678

Gülova, A.A. and Demirsoy, Ö. (2012). "Örgüt Kültürü ve Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişki: Hizmet Sektörü Çalışanları Üzerinde Ampirik Bir Araştırma", *Business and Economics Research Journal, 3(*3), 49-76.

Gürbüz, S. (2021). *Sosyal Bilimlerde Aracı Düzenleyici ve Durumsal Etki Analizleri,* 2. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Hochschild, A. R. (1983). *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling,* University of California Press, California.

Hofstede, G. (2011). "Dimensionalizing Cultures: The Hofstede Model in Context", *Online Readings in Psychology and Culture, 2*(1), 8. https://doi.org/10.9707/2307-0919.1014

Hsu, J. L. (2012). "Effects of Emotional Labor on Organizational Performance in Service Industry", *Pakistan Journal of Statistics, 28*(5). 757-765.

Humphrey, N. M. (2023). "Emotional Labor and Employee Outcomes: A Meta-Analysis", *Public Administration*, *101*(2), 422-446. https://doi.org/10.1111/padm.12818

Hwa, M. A. C. (2012). "Emotional Labor and Emotional Exhaustion: Does Co-Worker Support Matter?", *Journal of Management Research*, *12*(3), 115.

Işık, C., Işık, Z., and Tırak, L. (2016). "Turizm Amaçlı Konaklama İşletmelerinde Duygusal Emek ile Bireysel Yenilikçilik İlişkisi: Palandöken Örneği", *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi, 2*(2), 117-133. https://doi.org/10.20979/ueyd.89822

İnce, N. B. and Şahin, A. E. (2015). "Maslach Tükenmişlik Envanteri-Eğitimci Formu'nu Türkçe'ye Uyarlama Çalışması", *Journal of Measurement and Evaluation in Education and Psychology*, 6(2), 385-399. https://doi.org/10.21031/epod.97301

İnce, M. and Gül, H. (2005). *Yönetimde Yeni Bir Paradigma: Örgütsel Bağlılık,* Çizgi Kitabevi, Ankara.

Köksal, K. (2017). "Kişi Örgüt Uyumunun Örgütsel Adalet Algısı ve Örgütsel Bağlılık İlişkisinde Aracılık Rolü", *Savunma Bilimleri Dergisi, 16* (2), 37-58. https://doi.org/10.17134/khosbd.405674

Krejcie, R. V. and Morgan, D. W. (1970). "Determining Sample Size For Research Activities", *Educational and Psychological Measurement*, 30(3), 607-610. https://doi.org/10.1177/001316447003000308

Lee, R. T. and Ashforth, B. E. (1993). "A Further Examination of Managerial Burnout: Toward An Integrated Model", *Journal of Organizational Behavior, 14*(1), 3-20. https://doi.org/10.1002/job.4030140103

Lu, X. and Guy, M. E. (2019). "Emotional Labor, Performance Goal Orientation, and Burnout From the Perspective of Conservation of Resources: A United States/China Comparison", *Public Performance & Management Review, 42*(3), 685-706. https://doi.org/10.1080/15309576.2018.1507916

Maslach, C. and Jackson, S. E. (1981). "The Measurement of Experienced Burnout", *Journal of Organizational Behavior, 2*(2), 99-113. https://doi.org/10.1002/job.4030020205

Maslach, C. and Goldberg, J. (1998). "Prevention of Burnout: New Perspectives", *Applied and Preventive Psychology, 7*(1), 63-74. https://doi.org/10.1016/S0962-1849(98)80022-X

Maslach, C., Schaufeli, W. B., and Leiter, M. P. (2001). "Job Burnout", *Annual Review of Psychology, 52*(1), 397-422. https://doi.org/10.1146/annurev.psych.52.1.397

Mastracci, S. and Adams, I. (2019). "Is Emotional Labor Easier in Collectivist or Individualist Cultures? An East–West Comparison", *Public Personnel Management, 48*(3), 325-344. https://doi.org/10.1177/0091026018814569

McFarlin, D. B. and Sweeney, P. D. (1992). "Distributive and Procedural Justice As Predictors of Satisfaction with Personal and Organizational Outcomes", *Academy of Management Journal, 35*(3), 626-637. https://doi.org/10.2307/256489

Morris, J. A. and Feldman, D. C. (1996). "The Dimensions, Antecedents, and Consequences of Emotional Labor", *Academy of Management Review, 21*(4), 986-1010. https://doi.org/10.2307/259161

Newnham, M. P. (2017). "A Comparison of the Enactment and Consequences of Emotional Labor Between Frontline Hotel Workers in Two Contrasting Societal Cultures", *Journal of Human Resources in Hospitality & Tourism*, *16*(2), 192-214. https://doi.org/10.1080/15332845.2016.1202729

Oyserman, D., Coon, H. M., and Kemmelmeier, M. (2002). "Rethinking Individualism and Collectivism: Evaluation of Theoretical Assumptions and Meta-Analyses", *Psychological Bulletin, 128*(1), 3. https://doi.org/10.1037/0033-2909.128.1.3

Pugh, S. D., Groth, M., and Hennig-Thurau, T. (2011). "Willing and Able To Fake Emotions: A Closer Examination of the Link Between Emotional Dissonance and Employee Well-Being", *Journal of Applied Psychology*, *96*(2), 377. https://doi.org/10.1037/a0021395

Singelis, T. M., Triandis, H. C., Bhawuk, D. P., and Gelfand, M. J. (1995). "Horizontal and Vertical Dimensions of Individualism and Collectivism: A Theoretical and Measurement Refinement", *Cross-Cultural Research, 29*(3), 240-275. https://doi.org/10.1177/106939719502900302

Singh, A. P., Amish, A. P., and Singhi, N. (2015). "Role of Life Events Stress & Individualism-Collectivism in Predicting Job Satisfaction", *Indian Journal of Industrial Relations,* 300-311.

Tayfur, Ö. and Arslan, M. (2012). "Algılanan İş Yükünün Tükenmişlik Üzerine Etkisi: İş-Aile Çatışmasının Aracı Rolü", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 30*(1), 147-172.

Ünlü, O. and Yürür, S. (2011). "Duygusal Emek, Duygusal Tükenme ve Görev/Bağlamsal Performans İlişkisi: Yalova'da Hizmet Sektörü Çalışanları ile Bir Araştırma", *Erciyes Üniversitesi İİBF Dergisi, 37,* 183-207.

Wasti, S. A. and Erdil, S. E. (2007). "Bireycilik ve Toplulukçuluk Değerlerinin Ölçülmesi: Benlik Kurgusu ve INDCOL Ölçeklerinin Türkçe Geçerlemesi", *Yönetim Araştırmaları Dergisi, 7*, 39-66.

Yoğun, A. E. (2016). "Commitment and Burnout: Mediator Role of the Emotional Labor", *Eurasian Journal of Business and Management, 4*(2), 28-40. https://doi.org/10.15604/ejbm.2016.04.02.003

Yücel, İ. and Koçak, D. (2016). *Örgüt Kültürü, Personel Güçlendirme ve Örgütsel Bağlılık,* Eğitim Kitabevi, Konya.